

A black and white portrait of a young man with dark hair, looking directly at the camera with a neutral expression. He is wearing a dark, high-collared jacket over a light-colored shirt. The background is a plain, light color.

Pat Shipman

De ontbrekende schakel

LEVENSVERRHAAL VAN EUGÈNE DUBOIS,
DE NEDERLANDER DIE HET GELIJK
VAN DARWIN BEWEES.

Uitgeverij Vorroux

DE ONTBREKENDE SCHAKEL

ANDERE UITGAVEN VAN
UITGEVERIJ VORROUX

Vaderschap en literatuur
Toine van Benthem

Onder een hemel van tin
Karel de Vey Mestdagh

Laatste dagboek
W.N.P. Barbellion

De verborgen strijd
A.P. Herbert

Dagboek van een stervende
William Soutar

Pat Shipman

De ontbrekende schakel

Levensverhaal van Eugène Dubois, de Nederlander
die het gelijk van Darwin bewees

Vertaald door Bart Voorzanger
Redactie Theo van Berkestijn

2007

UITGEVERIJ VORROUX

BODEGRAVEN

WWW.VORROUX.NL

Deze publicatie is mede totstandgekomen dankzij een bijdrage
van het Prins Bernhard Cultuurfonds

Copyright © 2001 Pat Shipman

Copyright Nederlandse vertaling © 2007 Bart Voorzanger
Oorspronkelijke titel *The man who found the missing link.*
Eugène Dubois and his lifelong quest to prove Darwin right.

Uitgave Simon and Schuster, New York 2001

Foto omslag © Nationaal Natuurhistorisch Museum Naturalis

Foto auteur © Alan Walker

Fotoverantwoording:

De foto van Dubois en zijn vrouw Anna, en de foto van Dubois
op 19 december 1939: A. Hooijer-Rubin en Nelleke Hooijer.

Kaart met lijn van Wallace: getekend door Jeff Matheson,
© P. Shipman.

Reconstructie van de schedel gevonden door Von Koenigswald:

Natur-Museum Senckenberg.

Alle andere foto's en illustraties: Naturalis, Nationaal
Natuurhistorisch Museum, Leiden.

Omslagontwerp Bert van Dijk

Vormgeving binnenwerk Peter Verwey, Heemstede

Druk Hooiberg, Epe

ISBN 978-90-809092-5-0

NUR 321

Voor M.E.F.T.D., natuurlijk

INHOUD

9	VOORWOORD VAN DE AUTEUR
13	VOORWOORD VAN DE VERTALER
17	HOOFDSTUK 1 Een echo uit het verleden
30	HOOFDSTUK Het begin
44	HOOFDSTUK 3 Het spel
51	HOOFDSTUK 4 Ambitie
60	HOOFDSTUK 5 Bliksemafleider
74	HOOFDSTUK 6 Liefde en conflict
86	HOOFDSTUK 7 Het keerpunt
99	HOOFDSTUK 8 Waar zoek je een ontbrekende schakel?
110	HOOFDSTUK 9 Regelen en reizen
131	HOOFDSTUK 10 Padang
153	HOOFDSTUK 11 Pajakombo
160	HOOFDSTUK 12 Fossielen
171	HOOFDSTUK 13 Garoeda
176	HOOFDSTUK 14 Koortsen en betovering
188	HOOFDSTUK 15 Naar Java
202	HOOFDSTUK 16 Javaanse fossielen
208	HOOFDSTUK 17 Koelies
217	HOOFDSTUK 18 Ontdekkingen bij Trinil
223	HOOFDSTUK 19 Nieuwe kracht
237	HOOFDSTUK 20 Vriendschap
245	HOOFDSTUK 21 Trinil
254	HOOFDSTUK 22 De geboorte van <i>Pithecanthropus</i>
264	HOOFDSTUK 23 1893

279	HOOFDSTUK 24	Rampen
285	HOOFDSTUK 25	Brieven van een vriend
296	HOOFDSTUK 26	Nasleep
302	HOOFDSTUK 27	Volhouden
309	HOOFDSTUK 28	De monografie
317	HOOFDSTUK 29	Afronding
323	HOOFDSTUK 30	Verwijdering
333	HOOFDSTUK 31	Adempauze
341	HOOFDSTUK 32	Naar India
347	HOOFDSTUK 33	Calcutta
369	HOOFDSTUK 34	Sirmoor
379	HOOFDSTUK 35	Avonturen in het Siwalikgebergte
389	HOOFDSTUK 36	Weg uit India
398	HOOFDSTUK 37	Toeloeng Agoeng
407	HOOFDSTUK 38	Vertrek
413	HOOFDSTUK 39	Europa
423	HOOFDSTUK 40	Het strijdperk
450	HOOFDSTUK 41	Meer schermutselingen
463	HOOFDSTUK 42	Hersens gebruiken!
477	HOOFDSTUK 43	Verraad en eerherstel
487	HOOFDSTUK 44	Familie
493	HOOFDSTUK 45	De nieuwe eeuw
506	HOOFDSTUK 46	Afleiding
525	HOOFDSTUK 47	Tragedie
537	HOOFDSTUK 48	Gevaarlijke tijden
556	HOOFDSTUK 49	Een nieuwe schedel
567	HOOFDSTUK 50	Geruchten en isolement
573	HOOFDSTUK 51	Hersenwerk
586	HOOFDSTUK 52	De ijverige assistent
619	HOOFDSTUK 53	Nieuwe schedels uit Java
629	HOOFDSTUK 54	Een waardige tegenstander

638	HOOFDSTUK 55	Naar het front
648	HOOFDSTUK 56	De brief
653	HOOFDSTUK 57	Troonpretendenten
666	HOOFDSTUK 58	Oude vrienden
673	HOOFDSTUK 59	Het laatste conflict
684	EPILOOG	Een onderschat man
688		De geschiedenis herhaalt zich
690	NOTEN	
713	LIJST VAN (VREEMDE) WOORDEN EN AFKORTINGEN	
718	LITERATUURLIJST	
741	REGISTER	

VOORWOORD VAN DE AUTEUR

Begin jaren negentig vroeg John de Vos van het Museum Naturalis of ik wellicht 'iets' wilde 'doen' met het nauwelijks gebruikte Dubois-archief, waarvan hij de beheerder was geworden. De lichtjes in zijn ogen hadden me moeten waarschuwen dat hij me uitnodigde om geobsedeerd te raken, maar zelfs als ik dat toen begrepen had – en dat deed ik niet – dan nog had ik me de gelegenheid niet laten ontgaan.

Het Dubois-archief vormt niet alleen de neerslag van een wetenschappelijke loopbaan, maar bevat ook veel documenten van persoonlijke aard. Weliswaar was Eugénie Dubois na haar vaders dood dagenlang bezig om materiaal te verbranden dat zij niet opgenomen wilde zien in zijn archief (zo schreef zij Brongersma op 21 januari 1941), maar er bleef genoeg bewaard om zijn levensverhaal te kunnen vertellen – zie de verwijzingen in de noten, waar ik tevens aangeef waar ik zelf interessante omissies als gevolg van Eugénies actie, heb ingevuld.

Zonder hulp van anderen had ik Dubois' archief met zijn vele Nederlands- en Duitstalige documenten nooit kunnen bestuderen. John was eindeloos geduldig, goed geïnformeerd en behulpzaam. En al snel bracht hij me in contact met een mogelijke assistent, Paul Storm, die toen als promovendus aan de Wadjakfossielen werkte. Na zijn promotie werkte hij in deeltijd mee aan dit project: hij vertaalde bijna alle Nederlandse en Duitse documenten die ik gebruikt heb en zocht op mijn verzoek onvermoeibaar naar de meest

obscure informatie. Paul was een collega van onschatbare waarde, en zonder zijn inzet zou dit boek er nooit gekomen zijn. Een aantal andere vertaling uit het Nederlands werden verzorgd door Marcel van Tuinen, die ik daar graag voor bedank. Die eerste speurtochten in het Dubois-archief werden mogelijk gemaakt door een subsidie van de Wenner-Gren Foundation.

Ans Molenkamp en Caroline Pepermans van Naturalis hielpen me geweldig bij het zoeken naar de illustraties, die soms speciaal van de oorspronkelijke glasnegatieven werden afgedrukt door Hans de Herder van het Nationaal Foto-restauratie Atelier.

Marijke Gijsbers was behulpzaam bij het verzamelen van informatie over De Bedelaar. Nog levende nakomelingen van Eugène en Victor Dubois – Jean M. Dubois in Californië, en Victor Dubois, Nelleke Hooijer, en A. Hooijer-Ruben in Nederland – stelden me familiedocumenten en foto's ter beschikking, vertelden me familieverhalen, en gaven toestemming om te citeren uit Jean M.F. Dubois' ongepubliceerde boek, *Trinil*. Joost P.M. van Heijst, Secretaris van de Nederlandse Franciscanen, gaf toestemming voor de citaten uit het dagboek van Bernsen. Christine Hertler en Bert Theunissen deelden zeer welwillend hun informatie met mij. De familie Hovens leidde me rond in Dubois' geboortehuis in Eijsden.

Het avontuur van mijn eerste reis naar Java zou een stuk minder leuk geweest zijn zonder mijn reisgenote en vriendin Sally McCutcheon. Onze chauffeurs, Anto Sanyoto (mij vriendelijk aangeraden door Heri Harjono) en Dodif Hendro Susilo, hielpen me de plekken te vinden waar Dubois had gewoond of gewerkt en lieten me de sporen van het Nederlandse koloniale bestaan op Java zien. De verbazend

efficiënte en charmante Yodha Susanti van het Tugu-hotel in Malang, begreep mijn ongebruikelijke verzoeken en organiseerde allerlei zaken voor me, waaronder een bezoek aan een koffieplantage in Wlingi, die als model voor Mringin diende. In Jakarta stelden Veronica Grasman en Cynthia Mackie welwillend hun tijd ter beschikking om de vriendin van vrienden te helpen. De Javanen zelf waren verbazingwekkend aardig voor een blonde, blauwogige vreemdeling, die in hun land naar het verleden kwam zoeken.

De BBC betaalde mijn tweede bezoek aan Java en de filmcrew – Charlie Smith, Philip Martin, Alicky Lockhart, Steve Robinson, Mike Carling, Fraser Barber en, van Discovery Channel, Alex Mittendorf – zorgde voor een fantastische, productieve tocht met veel gelach. Zonder hen had ik me nooit in een prauw de Solorivier af laten peddelen en had nooit mijn enkel verzwikt en mijzelf met modder besmeurd bij een glijpartij langs de oever van de Solo.

De steunpilaar van mijn leven, mijn eerste lezer, en mijn beste vriend thuis is mijn echtgenoot Allan Walker, die zich maar zelden beklaagde over mijn obsessie voor een man die zo'n zestig jaar geleden overleed. Alan zorgde verschillende keren voor een verrassend nieuwe kijk op Dubois' karakter. Mijn kat Amalia stond me bij het meeste typewerk terzijde en mijn paard Wigston Magan deed zijn best mij een wijdere blik te bieden. Mijn redactionele collega's bij Pennsylvania State University – Barbara Kennedy, Nancy Marie Brown en Gigi Marino – lazen delen van het manuscript, giechelden om mijn Indonesische avonturen, en boden me hun trouwe vriendschap. Cheryl Glenn, Bill Earnshaw, Chris Dean en Claire Van Vliet stimuleerden me om dit vreemde en ongewone boek te maken. Marla Caplan gaf me de moed naar

Java te gaan, en daarzonder zou ik Dubois' leven niet begrepen hebben. Bij Simon & Schuster geloofde Denise Roy in mijn vermogen zo'n boek te schrijven. Ze zorgde voor intelligente en zachtmoedige redactionele ondersteuning en van tijd tot tijd de bemoediging die ik nodig had.

Dank jullie allemaal. Het was fantastisch.

P.S. (2001/2006)

VOORWOORD VAN DE VERTALER

Graag dank ik Theo van Berkestijn voor zijn onmisbare hulp bij de vertaling van dit boek over zijn oudoom van moederszijde – Theo's moeder Mia Dubois was een dochter van Victor. Theo was de initiator van dit project. Hij bewerkte de noten, het register en de woordenlijst, las aandachtig mee bij mijn vertaalwerk en heeft me voor menig blunder behoed. Daarnaast bracht hij vele uren door in het archief van Naturalis waar hij met de zeer gewaardeerde hulp van John de Vos de in dit boek geciteerde originele teksten bijeen zocht.

Theo en ik hebben er lang over gepiekerd wat we moesten met de spelling en schrijfwijze van de van oorsprong Nederlandse citaten, bijvoorbeeld van de brieven en dagboekantekeningen van Dubois zelf. Was dit een 'wetenschappelijke' uitgave geweest, dan hadden we de originele teksten geheel conform de bronnen overgenomen. Dan echter hadden we ook de niet-Nederlandse 'citaten' in de oorspronkelijke talen moeten opnemen. Dat ging ons te ver, en omdat het vreemd zou zijn de teksten van Nederlanders in een vroeg-negentiende-eeuwse spelling op te nemen en die van hun Duitse, Engelse en Franse correspondenten niet, kozen we er uiteindelijk voor de spelling te moderniseren.

De tekst van deze uitgave correspondeert niet altijd overal met die van de Engelse brontekst. Waar dat niet komt door onzorgvuldigheden mijnerzijds, is dat vooral een gevolg van het feit dat we, zoals al aangegeven, de in het Engels vertaalde Nederlandse teksten waar mogelijk vervingen door

de originele teksten ('waar mogelijk', omdat enkele teksten helaas niet terug te vinden waren). Van oorsprong Duitstalige teksten zijn vertaald vanuit het origineel, zij het altijd met een schuin oog naar de Engelse vertaling in de brontekst. Op enkele punten is de tekst, in nauw overleg met de auteur, inhoudelijk aangepast. Graag dank ik Pat Shipman voor het geduld en de aandacht waarmee ze mijn vragen beantwoordt heeft.

B. V. (2006)

We leven van bewondering, liefde en hoop

Wordsworth

Woorden die Dubois noteerde op het titelblad van het aantekenboekje dat hij vanaf september 1893 gebruikte.

EEN ECHO UIT HET VERLEDEN

De brief komt met de middagpost op een zonnige, doorde-weekse dag in februari 1937. Dubois kijkt uit het raam, speurend naar een sprankje voorjaar. Hij weet dat hij voor het eerste groen bij de wilgen van De Bedelaar moet zijn. Maar het is nog te kil. Hoop op vernieuwing heeft iets wreeds als de kans erop zo klein is.

Het duurt even voor hij beseft wat hij gekregen heeft. Het is ook zo onverwacht. Hij is tachtig. De dingen dringen minder snel door dan eerst, al is hij dan niet zo wazig als zijn vrouw Anna. Als gewoonlijk brengt de dienstbode de post binnen. Hij gaat aan zijn bureau zitten, zet zijn bril op en pakt zijn brievenopener. Zorgvuldig en netjes snijdt hij de enveloppen open. Hij leest de brieven één voor één en legt ze keurig op een stapeltje. Straks zal hij ze beantwoorden, net als altijd. Terwijl hij leest, babbelt Anna voort zonder enige aandacht voor haar omgeving. De meeste post is doorsnee: rekeningen en wat briefjes van collega's of studenten. Bij de laatste brief valt het hem op dat de enveloppe twee verschillende handschriften laat zien. Even is hij in de war. Het kriebelige handschrift waarin zijn naam geschreven is komt hem bekend voor, maar hij kan het niet meteen plaatsen. Het handschrift van het adres heeft hij nooit eerder gezien. Het vlied dunne briefpapier roept vage herinneringen op. Pas als hij de aanhef leest, weet hij het. Het voelt opeens alsof hij al jaren op deze brief heeft zitten wachten.

Hij besluit dat hij hem niet in Anna's gezelschap kan lezen

en belt om het dienstmeisje. 'Het lijkt me goed als je eens een poosje met mevrouw in de tuin gaat zitten', zegt hij. Hij wacht tot ze weg zijn en ontvouwt in de nu stille kamer de vliedunne, doorschijnende vellen. De ondertekening hoeft hij niet te zien. Er is er maar één die deze brief gestuurd kan hebben, maar één die hem zo zou schrijven, vanuit Kediri op het verre Java.

'My dear doctor,' begint de brief. Zo sprak hij Dubois altijd al aan, zelfs toen ze elkaar dagelijks zagen. Hoe lang is het geleden dat hij iets van hem hoorde? Veertig jaar toch al gauw. Veertig jaar sinds zijn vriend hem voor het laatst 'Mijn beste dokter' noemde – een uiting van genegenheid die daarnaast toch ook respect uitdrukt voor zijn status als arts en geleerde, een aanspreekvorm die herinneringen oproept aan de intimiteit en de vriendschap van zoveel jaren her.

Kediri, 7 februari 1936

Een echo uit het Verleden!

'Weet gij nog?'

Mijn beste Dokter,

U zult wel geen brief van mij verwachten! Het is lang, zo heel lang geleden dat we elkaar voor het laatst zagen.

De filosoof Renan zei – zich richtend tot de schaduw van zijn overleden zuster die hem bij leven tijdens zijn verblijf in het Heilige land begeleidde:

'Weet gij, nu rustend aan Gods boezem, nog ...'

En zo zeg ik nu:

Weet gij, in de rust van uw vredige werkkamer in het moederland, nog ... van de dagen nu lang, heel lang vervlogen die we samen doorbrachten in de vredige atmosfeer van de plantage

Mringin bij die allerbeste meneer Boyd – huize Ngradjo van de brave oude man, Willisea, de blokhut die hij voor u liet bouwen te Jonojang, mijn eigen vredige onderkomen in het afgelegen Tempoersarie?

Herinnert u zich nog de vele genoeglijke samenkomsten in Ngradjo waar de oude heer & ik met zo veel belangstelling luisterden naar uw verheffende & informatieve conversatie? Wij leerden beslist veel van u, en onze geest keerde steeds weer met genoegten terug naar de vele aangename ontmoetingen die we daar gedrieën hadden. Herinnert u zich onze excursie naar Trinil, het toneel van uw inspanningen (waar de beroemde Pithecanthropus erectus werd ontdekt), waar u ons, geheel tegen uw gewoonte, aan het avondmaal onthaalde op een fles wijn met de mededeling dat die 'goed voor de spijsvertering' was? Herinnert u zich ons bad in de rivier de volgende dag, onze aangename middagwandeling naar het station langs het landweggetje waar een slang een kikker verzwolg, en u meteen te hulp schoot en de slang dwong de kikker uit te braken, en hoe de kikker, nog geheel bij zijn positieven, eerst naar rechts & naar links keek om vervolgens opgewekt in het riviertje langs de weg te springen? Herinnert u zich de prachtige bloemen bij het station die we bekeken terwijl we op de trein wachtten? Eentje was subtiel lichtblauw van kleur en toen zei u dat dat vrijwel uw favoriete kleur was!

Herinnert u zich de lange wandelingen die u & ik maakten door de uitgestrekte koffievelden van Mringin? ...

Herinnert u zich de twee geniekorporaals die toezicht hielden op uw ploeg dwangarbeiders bij de opgraving? Hun manier van leven was u een constante bron van vermaak – ze leefden als koningen aan het begin van elke maand, als ze geld in overvloed hadden, en altijd op een zeer zuinig rantsoen aan het eind van de maand, als het geld weer helemaal op was! Dankzij uw

aanbevelingen werden ze tot sergeant bevorderd. Toen fotografeerde u ze & zag hoe ze manoeuvreerden om hun arm met hun nieuwe sergeantsstrepen vol in beeld te krijgen! ... En de heer Mulder, P.T. Sanvraar & de heer Turner, controleur, in Toeloeng Agoeng. Herinnert u zich dat wij – u, de heer Mulder & ik – 34 jaar waren. O, de gouden tijden van de jeugd! We hadden vast ook onze problemen, maar we waren jong en gezond en we hadden een huis en alle tijd vóór ons! Weet gij nog?

Telkens als ik terugkijk is het beeld van die gelukkige tijden een groen plekje in mijn herinnering, en dat zal het blijven, zo lang als ik te leven heb!

Onze goede oude Boyd stierf in 1902 te Kediri, in de goede zorg van Van Buren. Hij was 74, leed aan keelkanker, en werd in Toeloeng Agoeng begraven. We waren er allemaal, en ook de assistent-resident, de regent &c &c waren aanwezig. Wellicht rookte de brave man toch te veel?

Toen hij nog leefde en u Java verlaten had, spraken we vaak over u, heel, heel vaak, en altijd met respect & waardering. Ja, we waren beiden op u gesteld en konden u nooit vergeten! Als een zon die onze baan kruiste, bracht u ons licht en geluk – het was een toeval zoals het leven maar zelden brengt, want hoe vaak gebeurt het nu dat een geleerd man ooit voor enige tijd op een koffieplantage komt wonen?

Later daalden de koffieprijzen met 50% en viel er geen enkele winst meer te maken. Na het overlijden van de heer Boyd werd Mringin verkocht. Uiteindelijk kwam het weer in overheids handen; nu is het het Bosch-reservaat. Nee, Ngrodjo, Willisea, Tempoersarie zijn nu allemaal bos, waar geen levende ziel meer woont, en alleen u & ik zijn er nog om over het verleden te mijmeren! Wie had dat kunnen voorspellen, 40 jaar geleden, toen u & ik nog jong waren?

Mijn eigen koffieplantage vlak bij Mringin (Djaean was de naam) leed onder de koffiecrisis & na 5 jaar vertrok ik om leiding te geven bij de tapiocafabriek – op de plantage 'Branganan' bij Ngadiloewek, 12 kilometer van Kediri langs de grote weg naar Kras, die een goede vriend van mij had overgenomen. We hielden Djaean aan & verkochten die later aan rubberlui in Lombok die die de plantage nog steeds in bedrijf hebben – die is dus niet dicht, zoals het goede oude Mringin. Daar bleef ik zo'n 20 jaar. De opbrengst was goed & uiteindelijk verkocht mijn vriend hem voor een mooi prijsje en was het met mijn werk gedaan. Ik was toen 60. Sindsdien heb ik andere interesses. Ik had genoeg gespaard, maar ten gevolge van de vreselijke crisis van de afgelopen 6 jaar is vrijwel iedereen op Java bankroet! Net als de meeste anderen heb ik akelige verliezen geleden. Minstens $\frac{2}{3}$ van wat ik had is weg. Ik moet spaarzaam leven om het te kunnen redden. Ik ben voor een deel van mijn inkomen nog steeds afhankelijk van de koffie & die is gezakt tot f 8,= - 9,70 per pikol [61,8 kg(vert.)] (voorheen f 55,= tot f 60,=), gewoon rampzalig; maar zo is het nu eenmaal & er is niets aan te doen want het is niemands schuld – het zijn gewoon slechte tijden met alle prijzen wanhopig laag – winst valt er niet te maken, en

'What can't be cured

Must be endured!'

[het onafwendbare moet je verdragen (vert.)]

Je moet er gewoon het beste van maken. De recessie slaat wereldwijd toe & iedereen leidt daaronder. Op Java hebben mensen met enig bezit $\frac{1}{2}$ of $\frac{2}{3}$, of alles, verloren. ... Vorig jaar (1935) was maar 16% van de Javaanse suikerfabrieken in bedrijf. De rest was gesloten, het personeel ontslagen. Een vreselijk verlies voor de schatkist, & voor het land ...

Maar er is niets aan te doen, behalve rustig doorgaan met

ademhalen en hopen, of wachten, op betere tijden. Ik laat dit droevige thema verder liggen om u niet met ramspoeden terneer te slaan!

Ik las in de krant dat u in 1928, op uw zeventigste, met emeritaat ging. Natuurlijk hadden de heer Boyd en ik niet anders verwacht dan dat u hoogleraar zou worden; hoe kan het anders waar uw geest altijd ten volle uit was op kennis. Ik hoop dat uw leven thuis aangenaam & bevredigend was – dat u slechts weinig te betreuren hebt & geen zware verliezen van welke aard dan ook te verwerken kreeg.

Ik moet nu afscheid nemen. Ik hoop dat u in goede gezondheid verkeert. Met mijn beste wensen voor u en de uwen,

Weet dat ik als altijd ben,

Geheel de uwe,

Adam Prentice

P.S. Mijn gezondheid is redelijk. Ik ben nooit echt noemenswaardig ziek geweest – een keer of twee wat dysenterie; en ik geniet nog altijd van het bestaan. Maar onze jaren tellen op & de kracht van voorheen hebben we niet meer. Over een paar maanden word ik 78. U bent ongeveer even oud en ik vrees dat maar weinigen van onze vrienden nog in leven zijn!

N.B. Deze brief bereikt u via de heer C. van den Koppel, een rijksambtenaar die nu van Batavia naar Nederland reist, via Australië & Amerika. Hij zal uw huidige adres in Nederland opzoeken.

Nogmaals gegroet, en 'Vaart gij wel!'

Dubois vouwt de brief weer op en legt hem even op zijn

schoot. Wanneer merkte hij voor het laatst dat iemand om hem gaf? Wat was de laatste keer geweest dat hij licht en geluk in iemands leven bracht? Overweldigd door herinneringen kan hij zijn tranen nog maar net bedwingen.

Het doet goed te weten dat ook Prentice terugdenkt, dat ook hij de echo's uit het verleden hoort, maar die vreugde heeft een bijmaak van droeve spot. De knappe jongemannen die Prentice en hij, toen samen, in Java waren, zijn voltooid verleden tijd. Vierendertig waren ze! Wat een leeftijd: zo jong, zo vol verwachting, zo naïef. En Dubois voelt zich oud en dik en koud en moe.

Kennelijk had Prentice niet genoeg verdiend om, zoals hij destijds wilde, naar Europa terug te gaan. Maar misschien was hij ook wel te zeer gewend geraakt aan het Javaanse leven, aan de warmte, de zon en de bedienden. Hij had een beeldige njai, een lieve en stille, inlandse concubine, die voor hem zorgde na de dood van zijn vrouw. Zou ze er nog zijn, bejaard maar gracieus, en nog steeds voor hem zorgen? Voor de terugkomers is dat leven, met bedienden, en grote huizen en tuinen, voorbij. Java had voor Dubois nooit thuis kunnen worden. Hoe hij zich ook had aangepast, hij zou altijd een in Europa geboren buitenstaander zijn gebleven. Hij kon er ook niet blijven; zijn werk lag hier. En hij is blij dat hij hier is, thuis op het mooie landgoed De Bedelaar, zijn eigen hoekje Nederland in de buurt van het Limburgse Haelen.

In gedachten maakt Dubois een systematische catalogus van zijn bezittingen. Zijn huis en tuin, zijn meer en zijn bossen, zijn vogels, zijn bibliotheek, zijn fossielenverzameling. Jeugd en hoop is hij kwijt, en veel van zijn ambities. Ook Prentice moet hij missen. Hij heeft niemand meer die van hem houdt. Prentice was een echte kameraad. Ze waren sa-

men jong en o zo zeker van zichzelf. Maar nu ... alleen Prentice en hij herinneren zich die tijd nog.

Hij hoort de achterdeur en weet dat Anna weer binnen is. Hij wil haar nog even niet zien, nog even alleen zijn. Zijn hart is te vol voor gezelschap en zijn gezicht zou hem verraden. Hoe zou hij moeten uitleggen waarom die brief hem zo diep heeft getroffen? En hij kan hem haar niet laten lezen; 't zou hem ontwijden. Hij zet zijn bril af en laat hem voorzichtig in zijn borstzak glijden. Ook de brief bergt hij daar veilig weg. Dan staat hij op, loopt naar de hal, pakt zijn vilt-hoed, schiet een jas aan, gaat de voordeur uit en loopt rustig naar het bankje bij het meer. Daar zit hij 's middags vaak. Het is een goed moment om vogels te kijken en te zien welke al weer terug zijn uit hun zuidelijke winterverblijf. Het zal niemand storen dat hij daar een uur of wat in zijn eentje zit te mijmeren. Trouwens, zoveel mensen ziet hij niet, al komt Anna dan van tijd tot tijd nog op bezoek.

De grond langs het pad door het beukenbos is zacht en verend van eeuwen afgevallen blad en afgestorven mos. De winterse kaalte heeft zijn langste tijd gehad. De scherpe blik van de onderzoeker ontwaart de eerste moedige plantjes die met hun groene kopjes boven het strooisel uitkijken. Maar veel zijn het er nog niet. Het is te vroeg nog, en te koud, denkt hij. De natuur haast zich niet; ze heeft de tijd. Het bos weet dat het leven terugkeert, dat niets voorgoed verdwijnt. De luxe van die zekerheid kunnen alleen de jeugd en de plantenwereld zich veroorloven.

Hij komt bij de bank en veegt met zijn mouw een dun laagje ijzel weg. Een vage vlek van vocht en vuil kleurt het hout. Zwaar gaat hij zitten. Hij pakt de brief uit zijn zak en vouwt hem open, maar herleest hem nog niet. Hij zit gewoon wat,

met de blaadjes in zijn grote, van ouderdom gevlekte handen. Zijn handen die ooit zo vaardig waren, die de fijnste anatomische details vrij prepareerden, ze heel precies wisten na te tekenen, en zelfs een keer of wat een beeldhouwwerk maakten; de handen ook die met eindeloos geduld fossielen wisten te bevrijden uit het gesteente dat ze omsloot. Ooit wekte zijn vaardigheid, net als zijn intelligentie, de jaloezie van anderen. Van al die onderzoekers, artsen zelfs, die anderen nodig hadden om het fijnere werk te doen. Hij niet, niet toen. Maar nu liggen zijn handen knoestig en scheef in zijn schoot, met daarin die brief, de brief uit het verre verleden.

Dat Prentice zo opeens weer opduikt, even vrolijk en levendig als altijd, en dat hij Dubois beter lijkt aan te voelen dan hij zichzelf ... het wordt hem bijna te veel. Helder denken lukt hem niet. De schok beneemt hem bijna de adem. Zijn longen zwoegen als bij een astma-aanval. Hij neemt zijn hoed af en kreukelt daarbij de brief. Met zijn vrije hand wrijft hij over zijn kale hoofd. Dat doet hij tegenwoordig vaak als hij in gedachten is. De franje van sneeuw wit haar boven zijn oren staat alle kanten uit. Het geeft hem het verschrikte uiterlijk van een jonge zaagbek met zijn woeste pluimen. Even later zet hij vanwege de kou zijn hoed weer op. Of die recht staat interesseert hem niet. Hij is oud en bekommert zich niet meer om zijn uiterlijk.

Bewegingloos kijkt hij naar het meer, op zoek naar meerkoeten en eenden. Hij voelt de fijne velletjes in zijn hand en denkt aan die jaren op Java, aan de kameraadschap. Zoals toen was het nergens ooit meer geweest.

Hij heeft alles bereikt wat hij wilde, ondanks ieders hoon. Op Java was hij de man geworden die de ontbrekende schakel vond: hij, Marie Eugène François Thomas Dubois. Op

Java vond hij zijn bestemming, zijn ware zelf. Hij had het vooraf geweten: zijn leven zou draaien om de ontbrekende schakel, en deed dat ook – om die schakel ... en verder om niets.

Maar nu beseft hij wat hij op Java achterliet, zonder het ooit op waarde te schatten. Een vriend als Prentice, een kameraad met wie hij ziel en zaligheid deelde, had hij nooit meer gehad. Echt voor de hand liggend was de vriendschap tussen de Nederlandse onderzoeker en de Schotse planter niet. Hun achtergrond verschilde aanzienlijk, qua scholing hadden ze weinig gemeen, maar ze deelden een paar belangrijke dingen: een brandende nieuwsgierigheid, vitaliteit, en een dringende behoefte te laten zien wat ze konden nu ze aan de beknelling van het kleinburgerlijke Europa waren ontsnapt.

Hij ziet nu wat hem toen ontging: hoe zeldzaam zo'n vriendschap is. Toen dacht hij alleen aan de ontbrekende schakel en aan wat hij in de wetenschap bereiken wilde. Hij besepte best dat Prentice' kameraadschap veel betekende. De Schot begreep het belang van wat hij deed, en beiden streefden naar iets groots, naar iets dat hen zou overleven. Uiteindelijk bracht Dubois ook echt iets belangrijks tot stand. Maar hij had Prentice meer waardering en aandacht moeten schenken; hij was te veel op zijn fossielen gericht geweest. Hij besepte toen niet hoe koud en eenzaam de jaren na zijn grote vondst zouden zijn. Na die jaren waarin zijn carrière een hoogtepunt bereikte, waarin zijn naam en zijn fossielen wereldfaam verwierven, restte hem slechts dit: het gezelschap van bomen, vogels en het meer, en zijn eenzaamheid.

Hij staart in het dunne licht dat op het water speelt. Soms weerkaatst een rimpel even de zon en tranen zijn ogen door de schittering mee met het meer.

Het licht op Java was anders: heter, onbarmhartiger, verlamdend zelfs. Soms was er zoveel licht dat hij het niet langer verdroeg en de schaduw zocht, het magerste beetje schaduw.

In de bossen was het licht gevlekt, gefilterd door duizenden tinten groen en geel, en de vochtige lucht was voelbaar als een muur die hij bij elke stap moest voortduwen. Soms was het zo stil dat de kreet van een onzichtbare vogel klonk alsof er een kanon afging en hij angstig overeind vloog. En dan, diep in het bos, waar geen geleerde ooit kwam en geen boek werd gelezen, waar niets was dan groen, bomen, bladeren, nog meer groen, hoorde je alleen die eindeloze insecten, tsjirpend, klikkend en zoemend alsof je in de monsterlijke machine van een verwarde uitvinder beland was. De krekels knerpten tot zijn hersenen ervan doordrenkt waren en zijn ademhaling niet meer was dan de echo van hun zang. En als ze stopten, klonk de stilte zo overweldigend dat hij erdoor kon opschrikken uit zijn diepste slaap. Als hij tenminste niet al gewekt was door de loeiende roep van een stel gibbons, de roep waarvan hij dacht dat hij tot op Sumatra te horen moest zijn.

Bos was trouwens het woord niet. Alsof het ook maar iets gemeen had met het beukenbosje van De Bedelaar. Het was een oerwoud, een rimboe, een wezen dat aan zichzelf genoeg had. Soms liep je in een kathedraal van bomen, woudreuzen die boven je uittorenden en vrijwel alle licht buitensloten. Elders was lopen uitgesloten omdat er te veel groeide. Dan vocht hij zich zwetend een steile helling op, met zijn vermoeide paard aan het leidsel, en vuurde hij zijn mannen aan die inhakten op het alang-alang dat hun kleren en hun huid aan flarden sneed. Kleine stukjes van dit gras kropen in je

huid. Het duurde dagen voor de jeukende, rode uitslag weer verdween.

Elke avond kende dezelfde routine. Dubois zag daar scherp op toe. Stoppen, tent opzetten, een gesprekje met elke man - en niet alleen de twee hem toegewezen korporaals - om te zien of iemand iets bruikbaar had opgemerkt. Dan de nieuwe blaren en wonden behandelen, de ergste verbinden en maar hopen dat ontstekingen uitbleven. Huiduitslag en insectenbeten insmeren, die van gister opnieuw behandelen als ze nog rood en gezwollen waren en de mannen met koorts hun medicijnen geven. Terwijl hij de koelies verzorgde, liet hij een van de korporaals de voorraden opnemen terwijl de ander een paar gezonde mannen uitstuurde op water en brandhout. Kokkie zette haar kookspullen klaar en elke avond herinnerde hij haar eraan dat ze het drinkwater goed moest koken voor ze het gebruikte. Dan dronk hij een flink glas water, of sap als dat er was, en nam hij een bad. Terwijl hij op het eten wachtte, werkte hij zijn aantekeningen bij en bestudeerde hij de kaart om een plan voor de volgende dag te maken.

Niets was makkelijk, en dat ondanks de twee korporaals en alle koelies die de uitrusting droegen en het zware werk deden. Soms verzuchtte hij dat zo'n ploeg juist nog meer zorgen gaf, tot hij zich weer herinnerde hoe het was om alleen op pad te gaan, zelf zijn bagage en zijn paard te verzorgen, vuur te maken, voedsel in te slaan en nog te koken ook. Maar toch, ook nu moest hij nog zoveel zelf doen: de medische verzorging, al het denkwerk, alle beslissingen. Niemand wist verder iets van fossielen, en zelfs de korporaals hadden nauwelijks enige bruikbare geologische kennis. Maar ze gingen door, altijd weer door, op zoek naar grotten,

naar fossielen, naar eer en glorie, zonder te beseffen wat hij al gevonden had.

In herinneringen verzonken zit hij op zijn bankje, tot de zon verdwijnt en het kouder wordt. Tijd om terug te gaan naar het grote witte huis en naar het heden. Hij leest de brief nog één keer, en stopt hem dan bij zijn bril in zijn borstzak. Als hij opstaat en zich omdraait krijgt hij de wind in zijn gezicht en merkt hij dat hij gehuild heeft. De diepe groeven langs zijn neus en mond hebben het vocht bewaard. Zo kan hij niet naar binnen; dit hoeft niemand te zien. Ongeduldig zoekt hij zijn zakken na en vindt kiezels, veren, een paar botjes, wat droge varenblaadjes, en tenslotte een vieze, gekreukte zakdoek. Waarom geen schone? Nou ja, vooruit maar. Zo goed en zo kwaad als het gaat, veegt hij zijn gezicht droog. Of het resultaat geheel naar wens is, betwijfelt hij. De laatste keer dat hij zijn zakdoek gebruikte, had hij er een paar zaailingen in verpakt die hij aan het verpoten was. Ach, wat restjes verdord blad of grond in de stoppels op zijn kin zullen Anna niet opvallen.

Ze kijkt tegenwoordig toch al nauwelijks naar hem. Het meeste wat ze ziet is lang geleden en ver weg. In dat opzicht hebben ze dan tenminste deze avond iets gemeen. Ook voor hem is op dit moment alles wat telt ver weg en lang geleden. Even glimlacht hij en stapt dan stevig terug naar het huis, net iets minder eenzaam in dit late licht dan vorige avonden.

HOOFDSTUK 2

HET BEGIN

Dagenlang heeft het verleden Dubois in zijn greep. Hij is afwezig, op zoek naar de grote lijn in zijn leven: Hoe kwam hij hier terecht? Wat bepaalde dat hij zo zijn oude dag zou slijten? Waar had hij zelf kunnen kiezen?

Het verhaal begint lang geleden, voor zijn geboorte al wellicht, want het leven van een onderzoeker staat nooit los van de context. Hij werd geboren op 28 januari 1858, anderhalf jaar nadat in Duitsland het eerste Neanderthalerskelet gevonden was en iets meer dan een jaar voor in Engeland Charles Darwins *The Origin of Species* verscheen. Het skelet was het eerste tastbare bewijs voor de evolutie van de mens; het boek bracht de theorie die deze vondst begrijpelijk zou maken door hem van een context te voorzien. Terugkijkend ziet hij die gedenkwaardige gebeurtenissen als de stijlen van de poort waardoor hij zijn levenspad begon.

Dubois groeit op in een conservatief katholiek gezin in Eijsden, een dorpje in Limburg. Op zijn oude dag zou hij naar Limburg terugkeren, waar hij op het landgoed De Bedelaar de rust en vrede van zijn jeugd hervindt.

Zijn vader, Jean Joseph Balthasar Dubois, apotheker en burgemeester van Eijsden, behoort tot de hoogst opgeleiden van het dorp. Burgemeester Dubois is een forse man, niet echt lang maar krachtig en enigszins gezet, met een breed en blozend gezicht dat het goede leven weerspiegelt en waarop zich weinig zorgen aftekenen. Hij is blond, heeft blauwe ogen, en een uitstraling van waardigheid, gezag en zeker-

heid. Een weloverwogen, kalme en degelijk man. Het gezin Dubois bestaat uit Jean Joseph, zijn vrouw Trinette (geboren Marie Catherine Floriberta Agnes Roebroeck) en hun vier kinderen. Trinette is een kleine, mollige, goedhartige vrouw, die het soms net iets te hoog in haar bol heeft. De Dubois' genieten in Eijsden veel aanzien en invloed, en ze verwacht op dat punt veel van haar kinderen. Ze is heel tevreden met haar leven, haar huis – een degelijk bakstenen gebouw, een van de grootste van het dorp – en haar gezin dat gezien mag worden.

De lijfspreuk van de familie luidt 'Recte et fortiter', 'Recht en sterk', en de jonge Eugène neemt de plicht de eer van de familie te verdedigen heel serieus. Zijn houding – rechte rug en de borst ferm vooruit – valt op. Hij is energiek en kijkt je met zijn bleekblauwe ogen ferm aan. Hij is al jong een indrukwekkende verschijning. Zijn forse bouw heeft hij geërfd van zijn vader, maar hij is sneller en een stuk minder geduldig – stilzitten kost hem vaak grote moeite. Hij groeit op tot een knappe man, langer dan Jean Joseph, met een niet te onderdrukken nieuwsgierigheid en een volslagen onvermogen om niet na te denken, om het raderwerk van zijn geest stil te zetten.

Zijn broer Victor, een jaar jonger dan hij, is een heel ander mens. Qua bouw lijkt hij op hun vader maar hij heeft de ogen en de haarkleur van hun moeder. Denken en spreken doet hij traag en als het lastig wordt is hij gauw afgeleid. Eugène is blond, lang en betrekkelijk slank, een en al vuur en ambitie; zijn broer donker, grover gebouwd, flegmatisch en traag. Bij de meisjes, Marie Antoinette en Jeannette Gérardine, zie je diezelfde tweedeling. Marie, twee jaar jonger dan Victor, is blond, blauwogig en een en al nieuwsgierigheid. Zij en Eugène zijn vanzelfsprekende bondgenoten in een

gezin gedomineerd door tragere en voorzichtiger mensen. Gérardine, de baby, is vijf jaar jonger dan Eugène. Ze is pas zeven als hij het huis verlaat om de HBS in Roermond te bezoeken. Net als Victor heeft ze de bruine ogen, het donkerblonde haar en de vale huid van hun moeder – en flink wat van haar zelfingenomenheid ook.

Op school werkt Eugène hard. Vrijwel niets geeft hem meer genoeg dan kennis en mentale uitdagingen, hoewel hij eveneens een krachtige en bekwame zwemmer is. Hij is gewoon slimmer dan de andere leerlingen en weet dat ook. Maar dat is voor hem geen reden om op halve kracht te leren. Hij wil meer weten dan ieder ander. Hij snakt naar kennis. Hij moet en zal de beste zijn. En hij is ervan overtuigd dat hij het met intelligentie alleen niet redden zal. Zijn behoefte om te weten is de anderen onbekend. Hij ziet dat veel van zijn klasgenoten dom of lui zijn, of beide. Het maakt hem wat verwaand, maar zijn oordeel klopt wel. Hij is een briljante leerling, vooral in de natuurwetenschappen. Hij neemt zich plechtig voor een ontdekking te doen, een degelijke en belangrijke ontdekking die de eeuwigheid zal doorstaan. Hij zal naam maken als onderzoeker.

Zijn eerste belangrijke ervaring doet hij op als tienjarige, in 1868. De kranten berichten dat de beroemde Duitse bioloog Karl Vogt in Limburg een lezing over evolutie komt geven. Zijn leraar biologie heeft over hem gesproken. Hij smeekt om erheen te mogen, maar zijn vader vindt het geen geschikte kost voor een kind, hoe voorlijk en hoe geïnteresseerd in wetenschap dan ook. Eugène moet het doen met wat de krant hem over de gebeurtenis en de nasleep daarvan te lezen geeft. En dat is opwindend genoeg. Het is het begin van zijn bewustwording.

De ochtend na de lezing wacht hij tot zijn vader de krant uit heeft. Dan grist hij hem mee naar de grote ommuurde tuin achter het huis om te zien of er een verslag van Vogts lezing in staat. Zijn lievelingsboom is groot en schaduwrijk. Een ronde bank omgeeft de stam. Daar gaat hij zitten met de krant. Hij zit er vaak, leest er zijn dierbare boeken of bekijkt en tekent er de vogels, insecten en planten uit de tuin. Daar ook denkt hij na over ontdekkingen, theorieën en experimenten. Onder zijn boom voelt hij zich veilig en onzichtbaar, hoewel zijn moeder hem van achter de vitrage altijd in het oog kan houden. Zolang ze zijn blonde kuif in de zon ziet glanzen, en hij een en al aandacht is voor een of ander beest of boek, hoeft ze zich geen zorgen te maken. Maar oppletten moet ze wel, want hij wil nog wel eens wegsluipen om te gaan zwemmen in de Maas als hij eigenlijk zijn huiswerk moet maken of naar de kerk zou moeten gaan.

De krant lijkt te suggereren dat Vogt met zijn lezing haast een mobilisatie afkondigde: het begin van een enorme ideestrijd. Zijn verdediging van de evolutietheorie laat niemand onberoerd en raakt studenten, docenten, artsen, juristen, bankiers, redacteuren, geestelijken en andere hoger opgeleiden evenzeer als matig geschoolde maar belangstellende arbeiders. Eugène weet iets van de principes van de evolutietheorie – van natuurlijke selectie en het overleven van de sterksten. Hij heeft erover gelezen, en er ook op school het een en ander over gehoord. De manier waarop een paar van zulke simpele ideeën de hele levende natuur verklaren fascineert hem. Wat hij in zijn jeugdige naïviteit nog niet begrijpt is dat Vogts welsprekendheid de doorgaans bezadigde Nederlanders transformeert tot strijders in een gevecht om de waarheid.

Zomaar ineens staat een heel wereldbeeld ter discussie. De meeste Europeanen geloven dat het leven – zeker ook het menselijk leven – vooral is voorbeschikt, en dat de maatschappelijke orde statisch is. De machtigen en rijken besturen de wereld vanwege hun aangeboren superioriteit. Die superioriteit, het voorrecht van de bevoorrechte klasse, is afkomstig van God die alle schepselen voor een bepaalde rol op de juiste en perfecte plek geschapen heeft. Zoals slangen en wormen bedoeld zijn om te kruipen, zijn de armen voorbestemd voor ondergeschikte baantjes en voor ziekte en zonde. Zoals de vogels en de hogere landdieren zich boven de kruipers verheffen, zijn de rijken bekwaamer en wijzer, en geschikter om te regeren over andere wezens en over andere, minder getalenteerde mensen. Hoewel individuele vaardigheden en inspanningen wel degelijk meespelen, liggen dramatische veranderingen in status en omstandigheden niet voor de hand. Die vind je in sprookjes, waar de prins voor een pauper wordt gehouden of het vegende weesmeisje een koningszoon trouwt. In het echte leven slaag je als je netjes en godvruchtig leeft; zo niet, dan wachten je slechts kommer en kwel.

De wereld van de evolutionisten is heel wat minder burgerlijk. Daar is verandering het kernwoord: afstamming met geleidelijke modificatie. Evolutie maakt de wereld tot een ander oord, een oord van blijvende verandering, van strijd en van succes voor de sterksten (in termen van aantallen nakomelingen). Evolutie is revolutionair in de zin dat ieders plaats in het grote geheel aan verandering onderhevig is, en ook altijd zal blijven omdat dat in de aard der dingen ligt. De geschiedenis van het leven is dynamisch. Het is een verhaal over strijd en concurrentie, en niet over taaie onveranderlijk-

heid. Voor velen is dat een uiterst bedreigend wereldbeeld.

In zijn lezing laat Vogt zien hoe enorm de overeenkomsten tussen mensen en andere dieren is. Hij betoogt dat alle schepselen zijn gebouwd volgens een schema dat zo tot in detail overeenkomt dat ze wel van dezelfde voorouders móéten afstammen. De dieren van nu zijn ontstaan door een evolutionaire opeenvolging van minieme veranderingen, en zo ook de mens. De mens staat niet op zich, zo betoogt hij, maar maakt deel uit van de natuur, van de dierenwereld. Hij besteedt extra aandacht aan de banden tussen mensapen en de mens, want als de mens slechts een neefje is van deze beestachtig wilde dieren, delen alle schepselen op aarde een bestaan, een afstamming, en een geschiedenis van strijd en verandering.

Als hij de reacties op Vogts lezing leest, voelt Eugène voor het eerst, en nog heel intuïtief, hoe nauw ideeën en samenleving, mens en wetenschap, elkaar beïnvloeden. Een theorie blijkt niet alleen een wetenschappelijke kwestie, maar ook een kwestie van de menselijke natuur en van menselijke emoties. De lezing in Limburg leidt tot een publiek schandaal. De krant schrijft er in bedekte termen over, maar Eugène beseft terdege dat het om iets veel sensationelers gaat dan wie dan ook durft toe te geven.

Daar op dat bankje, zijn bankje, gefascineerd door wat de krant over Vogts lezing schrijft, verlangt Eugène ernaar zelf een man van de wetenschap te worden, een man met grootse ideeën, die de waarheid ontdekt, en naar wie iedereen luistert. Hij gaat weer naar binnen en legt de krant op zijn vaste plaats voor het geval zijn vader hem nog zien wil. De zon verlicht de witte en zwarte marmeren tegels in de gang naar de voordeur. Hij voelt zich opgenomen in dit prachtige huis,

met zijn grote kamers, hoge plafonds en elegante lambriseringsen. Een brede wenteltrap met een fraaie houten leuning brengt je van de hal naar de eerste verdieping.

Het is nu middag en er zijn maar een paar klanten in de apotheek met zijn grote etalages, hoge dubbele deur en heldere bovenlicht. De Eijsdenaren bewonderen het huis van burgemeester Dubois. Het is groot en heeft een aparte poort met boogdeuren waardoor rijtuigen naar de binnenplaats kunnen rijden, maar de oerhollandse gevel is keurig sober en bescheiden.

De apotheek is gevestigd in een van de grote voorkamers met uitzicht op straat. Eugène gaat rustig en onopvallend naar binnen via een deur vanuit het huis. Het is een indrukwekkend vertrek, met donkere lambriseringsen. De wanden en het plafond zijn geschilderd in donkergroen, diep rood en zwart. Eugène is er graag. De vitrages voor de grote etalages filteren het licht – als een groene zee door het net van een visser – en geven de klanten de privacy die ze zo zeer behoeven. Het gaat hier over gewichtige zaken: zijn vader luistert naar klachten en kwalen en maakt de recepten klaar die de mensen weer beter moeten maken. In het dorp kennen alleen de dokter en hij de juiste middelen en de juiste doseringen om de zieken te genezen.

Eugène kijkt graag naar de vele rijen flessen en flesjes die glinsteren als het zonlicht erop valt. Hij staat ervoor en leest zichzelf de namen voor. Het klinkt als een geheime toverspreuk die ziekten geneest: aluin, ammonia, antimoon, arseen, benzoë, bilzekruid, bismut, blauwzuur, braakwortel, jodiumtinctuur, kalk, kalkwater, kamfer, kamille, kinine, kwikchloride, laudanum, magnesia, meekrap, morfine, natriumcarbonaat, opium, pepermunt, rabarber, salpeter, vlug-

zout, wonderolie, zeelook, zinkoxide. Maar dierbaarder nog dan de flessen met mysterieuze mengsels zijn hem de planken vol dikke in leer gebonden boeken – degelijke boeken vol lange woorden en belangrijke feiten. Hij voelt zich als in een kerk of tempel waar niemand zich haast, waar voor alles tijd is, waar alwetendheid heerst en alles heelt. Zijn vader is een zorgvuldig en geleerd man.

Rustig in zijn hoekje hoort hij een paar klanten praten over de lezing van Vogt. Met verbazing hoort hij hoe het publiek Vogts ideeën, zijn interpretaties, en zelfs de feiten die hij naar voren bracht, in twijfel trekt. En dat bij zo'n gerespecteerde geleerde! Eugène heeft van jongs af aan geleerd om autoriteiten met respect te behandelen. Hoe kan iemand twijfelen aan de uitspraken van zo'n beroemd onderzoeker? Het is toch ondenkbaar dat Vogt het mis heeft, zijn publiek misleidt zelfs! Hoe kunnen mensen tegen een beroemde bezoeker zo onbeleefd zijn en hem zo beledigen? Toch is dat kennelijk gebeurd.

Mevrouw Schilling, een oudere dame, wacht met een vriendin op een tonicum. Ze is schraal en mager, maar ondanks haar witte haar en gerimpelde gezicht nog altijd scherp van geest en tong. Kennelijk heeft ze Vogts lezing bijgewoond. Ze beschrijft hoe een toehoorder opstond en Vogt in het Duits onderbrak. Dat detail verbaast Dubois: waarom Duits en geen Nederlands? Dat zal toch niet iedereen verstaan hebben. Wilde de vragensteller laten zien hoe goed hij was opgeleid? Of wilde hij er zeker van zijn dat Vogt zijn vraag echt goed begreep? Hoe dan ook, die vraag zelf treft Eugène als heel vreemd.

'Wat de man zei,' vertelt mevrouw Schilling, waarbij ze haar hoofd scheef houdt en met een pedante blik en toon de

spreker nadoet, 'was dit: ,Doctor Vogt, vertel mij eens, hebben apen kerken? En bibliotheken?'"

De jongen vraagt zich af wat de man daarmee bedoelde. Wordt menselijkheid bepaald door het bouwen van kerken en bibliotheken? Wat voor logica zit daarachter? Afluisteren is niet netjes, dus dat wil hij niet, maar Mevrouw Schillings stem schalt door de apotheek.

'Na die vraag,' zo gaat ze verder, 'hoorde ik een aantal studenten lachen. Toen zei een van hen dat analfabete boeren in Rusland en Afrikaanse inboorlingen ook geen kerken en bibliotheken hebben, terwijl ze toch echt menselijk zijn. Nou ja, menselijk zijn ze dan misschien, maar ze zijn beslist achterlijk en onwetend. Zo denk ik erover!' Ze schudt haar hoofd zo fel dat zich uit het tot dan toe keurige knoetje in haar nek een paar slierten zilvergrijs haar losmaken.

'Dat zeiden ze helemaal niet!' werpt haar begeleidster tegen. Eugène herkent haar nu vagelijk; een getrouwde dochter, mevrouw ... nee, die naam herinnert hij zich niet. Het is een moederlijke dame van middelbare leeftijd. Haar mollige figuur is stevig verpakt in een donkerbruine bombazijnen jurk met bijpassende cape die bij het lopen majesteitelijk ruist – de verpersoonlijking van conservatief fatsoen, van het fijne leer van haar knoopschoentjes tot de bescheiden veer op haar keurige hoed.

'Dat zeiden ze wel. Maar wat bedoelde hij nou eigenlijk?' zegt mevrouw Schilling met klem maar op klagelijke toon. 'Ik begrijp die knappe jongelui van tegenwoordig niet meer. Natuurlijk hebben apen geen bibliotheken of kerken. Wat een bespottelijk idee. Maar wat heeft dat nou te maken met die nieuwe theorie waar iedereen zo boos over is?'

'Ik denk, lieve moeder,' zegt haar dochter troostend terwijl

ze haar hand op haar moeders arm legt – een beweging die haar omvangrijke boezem zachtjes doet schudden – ‘dat die studenten meenden dat een gebrek aan beschaafde instellingen nog niet betekent dat apen niet nauw met de mens verwant kunnen zijn.’

‘O néé!’ luidt het snuivende antwoord. Mevrouw Schilling tuurt door haar brilletje en tikt verontwaardigd met haar parasol op de grond. ‘Verwant met apen? Had die akelige Duitser het daarover? Apen? In mijn familie komen die beslist niet voor, maar ik zie niet wat de bibliotheek daarmee te maken heeft.’ Ze nemen het flesje tonicum aan, knikken de apotheker en zijn keurige zoontje beleefd toe en stevenen statig de straat op, waar hun verontwaardigd staccato nog enige tijd naklinkt.

Eugène is verbijsterd door het verhaal en probeert zijn gedachten te ordenen. ‘Eugène,’ roept zijn vader, ‘wat sta je daar te staren? Als je geen huiswerk hebt, kun je mij wel even helpen. Meneer Buikstra komt straks voor zijn vaste recept, en ik moet nog wat maagtabletten en hoofdpijnpoeders maken. Geef mij de magnesium eens aan – ja, die grote fles – en ik heb kamille nodig.’ De rest van de middag is Eugène druk met halen, brengen en inpakken, en ondertussen luistert hij naar het geklets over de lezing.

De meeste Eijsdenaren die die middag in de apotheek komen, zijn geschokt door de lezing én door het onbehoorlijke gedrag van de studenten. Ze hebben het over geloei als van apen, en over ritmische gestamp om de tamtam in de rimboe na te doen. Zulk gedrag in het openbaar kan ook Eugènes goedkeuring niet wegdragen. Hoe durven ze!? Hij weet zeker dat hij in elk geval een flink pak voor zijn broek zou krijgen, om vervolgens zonder eten naar bed te worden gestuurd.

‘Ik weet niet hoe u dat ziet, meneer de burgemeester, maar ik moest wel lachen toen de herrie begon en de dames zich als kippen in een donderbui de zaal uit repten, zodat de heren alle ruimte kregen voor hun gebrul en getier’, zo geeft meneer De Pauly, eigenaar van een der welvarendste winkels in het dorp, toe.

‘Mijn zoon hier is zeer in wetenschap geïnteresseerd, maar we konden er helaas niet bij zijn’, antwoordt Eugènes vader beleefd.

‘Maar goed ook’, zegt De Pauly, en knikt nadenkend. Hij is een grote man in een geklede jas waarvan snit en stof zijn zakelijke succes uitdragen. ‘Zulke dingen wil je ze toch liever besparen als ze nog zo jong zijn.’

Eugènes verbazing stijgt nog. Als alle dames de zaal moesten ontvluchten, moet het toch flink uit de hand zijn gelopen. Hij probeert zich voor te stellen hoe het toeging. Hoe kunnen dit soort ideeën nou zoveel teweegbrengen? En zou hij ook niet hebben gelachen toen de dames verontwaardigd opstapten en de heren hun stem verhieven, boos naar elkaar wezen en vochten om het laatste woord?

De Pauly vervolgt: ‘Het was een schokkende ervaring, werkelijk schokkend. Ik weet niet wat erger was, de heftigheid waarmee sommigen hun ideeën naar voren brachten, of de algemene onwil om te luisteren en de argumenten eens rustig af te wegen. Ik had nooit gedacht dat zoveel voor-
aanstaande burgers zich als een stel oude wijven door een nieuwe theorie zouden laten afschrikken. O, hartelijk dank, meneer de burgemeester.’ De Pauly neemt zijn doosje pillen aan, en betaalt. ‘Ik ben ervan overtuigd dat ze zullen werken. Een goede middag voor u. En een goede middag voor jou, jongeman.’

Eugène buigt beleefd het hoofd als de man vertrekt. Wat later bedenkt hij vol bewondering dat er wel een heel krachtige waarheid moet schuilen in de zo simpel klinkende ideeën van Darwin. Evolutie is nieuw, modern, én onrustbarend. De wereld zal erdoor op zijn kop gezet worden, en dat is precies wat Eugène wil. Wat zou hij nu graag groot zijn, zelf dingen veranderen, misstanden bestrijden, een betere wereld tot stand helpen brengen. Hij beseft het nog nauwelijks, maar de fascinatie van de evolutietheorie, komt mede voort uit haar vermogen oude evenwichten te verstoren. Daarnaast speelt natuurlijk ook de puur wetenschappelijke kracht van deze theorie waartoe hij zich met een bijna religieus vuur voelt aangetrokken.

Nadenkend over de opwindende gebeurtenissen tijdens de lezing van Vogt, komt Eugène tot de conclusie dat sommige mensen gewoon niets van nieuwe ideeën willen weten. Hun denken is vastgeroest; ze zijn te oud en te saai geworden. In die fout moet hij nooit vervallen. Hij moet altijd naar nieuwe ideeën blijven luisteren.

Jean Joseph is blij met Eugènes groeiende wetenschappelijke belangstelling. Hij heeft altijd de stille hoop gekoesterd dat zijn oudste zoon hem als apotheker zal opvolgen. Als hij een jaar of twaalf is, vraagt de jongen zijn vader hem naar de Rijks-HBS in Roermond te sturen. Het is een ongewone keus, en Jean Dubois hecht aan gewoonten, maar hij weet dat de HBS als het om scheikunde, plant- en dierkunde en mineralogie gaat, haast een kleine universiteit is, met uitstekend uitgeruste laboratoria en fantastische leraren. Het risico is wel dat die leraren hem naast feiten ook ideeën zullen bijbrengen, waaronder die nieuwe evolutietheorie.

Dubois senior stemt niet meteen in, maar houdt het ver-

zoek in beraad. Eugène krijgt onbedoeld steun van een aantal andere katholieke families in Eijsden, die vrijwel meteen lucht krijgen van het idee. Vogts furore is niet vergeten, al zijn er dan inmiddels twee jaar voorbij, en de zeurpieten van het dorp krijgen een beroerte bij het idee dat Jean Joseph Dubois overweegt zijn zoon naar zo'n oord te zenden. Verontwaardigd staan ze te roddelen bij de kruidenier en op de hoek van de straat. 'Hij raakt van z'n geloof af', voorspellen ze, 'Ze leren hem daar al die onchristelijke theorieën. Nog even en hij gelooft ze ook nog. 't Is een lieve jongen, en intelligent ook, maar de burgemeester krijgt nog spijt als hij zijn zoon naar zo'n school stuurt!' Uiteindelijk wordt Jean Dubois zo moe van het geklets dat hij alleen al daarom besluit Eugène naar de HBS te sturen.

Eugène blijft een keurige en hardwerkende leerling, maar hij maakt zich meer en meer los van zijn geloof, en de HBS draagt daar flink aan bij. Aan het eind van zijn eerste jaar in Roermond begint hij te twijfelen aan de leerstellingen van de kerk. Hij is pas dertien en heeft nauwelijks grip op zijn eigen onrust, maar in zijn hart begint alles, haast instinctief, ter discussie te staan.

Veel later brengt hij die gevoelens onder woorden: 'Als ik er in slaag mijn gedachten goed te concentreren op een probleem, dan leef ik pas mijn ware leven. Ik ga er dan geheel in op'. Om iets groots te bereiken, moet je het onbelangrijke en sentimentele opzij zetten, en moet je de waarheid volgen, en dát deed hij, zo weet hij dan, dat deed hij zeker.

Eugène piekert er niet over apotheker te worden. Hij wil zich verdiepen in natuurwetenschappen en evolutie, en dat betekent geneeskunde studeren. Roermond is een goede plek om het fundament voor zo'n studie te leggen. 't Is ook

een kweekplaats van evolutionaire ideeën en intellectuele onafhankelijkheid. Zijn enthousiasme trekt de aandacht van zijn nieuwe leraar biologie, die hem een aantal boeken aanbeveelt die hij ook in zijn lessen ter sprake brengt: Darwins *Origin of Species*, zijn nieuwe boek *Descent of Man*, Huxleys *Man's Place in Nature* en Haeckels meesterlijke *Natürliche Schöpfungsgeschichte*. Het begint allemaal met het werk van Darwin, waarin het idee van natuurlijke selectie voor het eerst wordt uiteengezet, maar het boek van Huxley is overtuigender. Diens verhaal is kort, simpel, feitelijk en onweerlegbaar. Wie dat eenmaal gelezen heeft twijfelt geen moment meer dat de mens een gemodificeerde mensaap is. Huxley overtuigt zijn lezers ervan dat de mens anatomisch minder van de chimpansee of de gorilla verschilt dan deze mensachtige dieren van de lagere apen.

De tweede grote verrassing in Eugènes jonge jaren is het boek van Haeckel. Het leest makkelijker dan de andere. Haeckels verhaal is meeslepend, levendig en inspirerend. Al in het begin komt Eugène een passage tegen die hem geheel overdondert. Het is alsof Haeckel zijn eigen nog onvoltooide ideeën kent en die glashelder heeft verwoord:

We kunnen nu, uitgaande van de door Darwin hervormde afstammingsleer, voor het eerst de grondslag leggen voor een natuurlijke ontwikkelingsgeschiedenis van het menselijk geslacht. ... Mocht iemand de behoefte hebben zich het ontstaan van deze materie als product van een bovennatuurlijke scheppingsdaad, een buiten de materie staande scheppingskracht, voor te stellen, dan hebben wij daartegen geen enkel bezwaar. Maar we moeten wel opmerken dat dit niets toevoegt aan een wetenschappelijke kennis der natuur. Het idee van een immateriële kracht die de

materie voortbrengt is een geloofsartikel dat met de menselijke wetenschap niets uitstaande heeft. Waar het geloof begint, eindigt de wetenschap.

Haeckel lezen voelt voor Eugène alsof hij uit een cocon kruipt, alsof zijn larvale ik wordt verlicht en getransformeerd door kennis. Religie is daarmee voor hem voorbij.

Eugène doet geen bewuste keuze; zijn metamorfose is onvermijdelijk, de tijd is er rijp voor. Geloof zonder bewijs is blind geloof – blind geloof dat geest en oordeelsvermogen verlamt; een grotere zonde dan de ergste die de bijbel verbiedt. Vanaf dat moment wordt Eugènes credo dat alles ter discussie dient te staan, en dat hij alles zelf wil doordenken. Hij zal niets meer aanvaarden enkel en alleen uit brave gehoorzaamheid. De woorden van Haeckel hebben een snaar geraakt. Hij wordt evolutionist, met een even onuitwisbare overtuiging als waarmee anderen zich tot priester laten wijden. Hoe scherp zijn verstand ook is, zijn tong is dat niet. Hij is nog jong, afhankelijk en onervaren. Voorlopig vertelt hij nog niemand hoe hij over godsdienst denkt, en deelt hij met niemand zijn openbaringsgevoel. Beter van niet nog.

HOOFDSTUK 3

HET SPEL

In Roermond bedenkt Eugène een spel maar hij speelt het alleen met zichzelf. Het zou zijn medeleerlingen niet aan-

spreken. Het is een simpel spel. Het begint met een paar vragen: 'Wat is het belangrijkste dat we nog moeten ontdekken? Wat is het beste bewijs voor evolutie? Waar ligt de grootste mogelijke bijdrage?' Dan probeert hij een antwoord te formuleren, de voors en tegens van verschillende ontdekkingen af te wegen, op zoek naar het onontdekte waaraan hij zijn leven wil wijden. Hij is vast van plan aan deze revolutie deel te nemen. Het is de belangrijkste ontwikkeling van zijn tijd. De wetenschap zal de wereld veranderen. Dat is net zo zeker als de verandering die evolutie in organismen bewerkstelligt.

Soms denkt Eugène, met Vogt, dat de sleutel ligt in de embryologie. Als hij die ontwikkeling zou begrijpen, als hij zou weten hoe het komt dat een hondenembryo op een dag niet langer op een kuiken in wording lijkt maar echt hond wordt, dan zou daarmee heel wat duidelijk worden over de evolutionaire relatie tussen nu levende soorten. Je zou de voortgang van de evolutie stap voor stap voor je zien. Soms neigt hij meer tot het idee van Huxley, die laat zien hoe kenmerk na kenmerk de mens met de mensaap verbindt, en vervolgens met andere apen, en die zo de samenhang van de nu levende primaten aantoot. Ook dat is een krachtige, encyclopedische, benadering van het evolutievraagstuk.

Maar soms komt er een behoorlijk nieuw idee bij hem op, een idee dat onder vooraanstaande onderzoekers nauwelijks steun vindt. Hij ontleent zijn inspiratie aan Haeckels *Natürliche Schöpfungsgeschichte* die hij steeds weer herleest. Het boek valt inmiddels bijna uit elkaar. Haeckel geeft een helder overzicht van de evolutionaire ontwikkeling van de mens en herleidt die stap voor stap via de zoogdieren, hagedissen, vissen, wormen en eencellige protozoën tot de laagste levensvormen. Net als Huxley beschouwt hij de Primaten – halfapen of

maki's, apen en mensapen – als de naaste verwanten van de mens. En Haeckel stelt dat er een nog onbekende schakel tussen mensaap en mens is geweest. Hij beschrijft die schakel in woorden die Eugène bijna uit zijn hoofd kent:

Aapmensen, of Pithecanthropi, [die waren] ... ontstaan uit de mensapen of Antropoïden door zich volledig aan te passen aan een opgerichte gang, ... Hoewel ze dichter bij de echte mensen stonden dan de mensapen, misten ze toch nog het eigenlijke kenmerk dat de echte mensen definieert, de menselijke woordtaal en de daarmee verbonden ontwikkeling van bewust begrip op basis van een hogere abstractie van de waarneming. Ze leefden waarschijnlijk tegen het eind van het Tertiair en in het vroege Quartair.

En:

De ontwikkelingen die vervolgens van de mensachtigste apen tot de aapachtigste mensen leidden, vinden we door te letten op de twee aanpassingen die meer dan alle andere het scharnierpunt van de menswording vormen: het rechtop lopen en de gearticuleerde spraak. Elk van deze fysiologische functies ontwikkelde zich noodzakelijkerwijze parallel met de er direct aan gerelateerde morfologische verandering, namelijk de differentiatie van onderste en bovenste ledematen, respectievelijk de differentiatie van het strottenhoofd.

Haeckel voorspelt zelfs dat de evolutie van het rechtop lopen ruim aan die van de taal voorafging. Die hypothese kan worden getoetst, zo beseft Eugène, als je de fossielen van die ontbrekende schakel, van *Pithecanthropus*, zou kunnen vinden.

Je zou daarmee de resultaten in handen hebben van een briljant experiment – niet het jouwe nu, maar dat van de krachten van natuurlijke selectie en het overleven van de sterksten in een ver verleden. Zo'n fossiel zou de evolutie van de mens op zeer tastbare wijze aantonen. Die vondst zou een van de grootste wetenschappelijke ontdekkingen aller tijden zijn.

Hoe of waar je zo'n fossiel zou moeten zoeken, weet hij niet. Dat doet er nu ook nog niet toe. Waar het om gaat is zijn groeiende overtuiging dat hij de ontbrekende schakel vinden zal. Voor bezwaren is hij doof, en andere vragen interesseren hem maar matig. Tijdens zijn jaren in Roermond voedt het intellectuele milieu Eugènes ambitie. Van alle leerlingen is hij het meest hartstochtelijk op de wetenschap gericht. Meer dan wie ook houdt hij vast aan zijn eigen weg, volgt hij zijn eigen overtuigingen. Voor hem is evolutie interessanter dan enig ander natuurwetenschappelijk onderwerp. Natuur- en scheikunde trekken hem niet, hoe belangrijk ze op zich ook mogen zijn. Als praktiserend arts of apotheker alleen bestaande kennis toepassen door middeljes te verstrekken aan zieke mensen lijkt hem platvloers. Evolutie laat zien hoe het universum georganiseerd is, hoe het leven zelf tot stand kwam. De evolutie belooft zelfs ooit het geheim te onthullen van onze menswording. Daar ligt de kracht van een omvattend beginsel voor alle natuurwetenschappen, en voor Dubois' eigen leven.

De oude dames in Eijsden voorzagen het al: Eugènes HBS-opleiding maakt hem tot een ander mens. Hij is niet langer een slimme knul die in wetenschap geïnteresseerd is; hij is nu een toegewijde evolutionist. En daarmee maakt hij zich in intellectueel opzicht ook van zijn vader los. Hij kan niet langer in diens voetsporen treden; dat past niet bij hem. Hij

kan alleen zijn eigen weg volgen. Hoe graag hij zijn vader ook tevreden stelt – zijn lof is voor hem zowat het hoogste goed – het is niet langer zijn vader die bepaalt hoe hij dat doen zal. Hij is volwassen aan het worden. Hij is nu zichzelf – onbuigzaam, vastberaden en door en door zichzelf. Het zontje van zijn vader kan hij niet langer zijn.

Voor hij met de kerstdagen van zijn laatste jaar op de HBS naar huis gaat, vraagt Eugène zich angstig af hoe hij zijn vader moet uitleggen dat hij geneeskunde wil studeren, in plaats van apotheker te worden. Hij beseft dat zijn vader als apotheker van onschatbare waarde is geweest, en hij heeft daar alle respect voor, maar hij streeft naar iets hogers. Hij hoopt dat zijn vader trots zal zijn dat hij zijn eigen weg gaat, al beseft hij dat die hoop waarschijnlijk ijdel is. Maar hij heeft geen keus. Zoiets onbeduidends als de apotheek en het burgemeesterschap van zijn vader is hem te beperkt. Hij is voor iets groters voorbestemd.

De voorgenomen confrontatie met zijn vader raakt op een zijspoor door onverwacht nieuws dat hem in Eijsden wacht. Marie – zijn favoriete zuster, zijn bondgenote binnen het gezin – heeft besloten het klooster in te gaan. Ze zal non worden en haar leven aan God wijden. Zijn ouders zijn zeer ingenomen met haar besluit, en zo trots op haar dat ze het nieuws zo snel mogelijk aan hun vrienden en kennissen willen vertellen.

Het is een tragedie. Marie? Het giechelende meisje waarmee hij kattenkwaad uithaalde? Die hem tijdens plechtige gebeurtenissen met één blik aan het lachen kon maken? Een non? Het nieuws maakt hem haast onpasselijk. Zonder dat hij het wist heeft Marie, om zeker te zijn van haar keuze, al een aantal weken bij de Zusters Ursulinen doorgebracht.

Een novice moet gehoorzaam en ingetogen zijn, en zwijgen. Dat valt niet mee maar het gaat Marie goed af. Ze leert te schrijden in plaats van de rennen, zachtjes te antwoorden als ze wordt aangesproken en verder stil te zijn, haar blauwe ogen neer te slaan en haar uitgesproken meningen voor zich te houden.

Marie maakt een reusachtige fout, denkt Eugène. Laat ze zich toch tijdig bedenken. Aan waarheid heeft godsdienst niets te bieden. Ze zal haar kostbare leven verspillen aan rituelen en fatsoen! Hij weet dat ze gelovig is en dat hij haar zou kwetsen als hij zei wat hij dacht. Hij is zo tactisch en vriendelijk mogelijk.

‘Marie, dit kun je niet doen’, zegt hij rustig, zo gauw ze alleen zijn. ‘Alsjebliëft, je hoeft je leven toch niet op te geven om een goed katholiek te zijn? Dat kan toch ook op andere manieren? Jij past helemaal niet in een klooster.’

‘Jawel, Eugène,’ antwoordt ze kalm, ‘daar pas ik wel. Moeder-overste heeft gezegd dat ik na kerst kan intreden als ik dat wil. En dat wil ik.’ Ze glimlacht sereen, zoals een non betaamt.

Hij kijkt haar bedroefd aan. Haar haar is zedig opgebonden; weg zijn de krullen die over haar schouders dansten. ‘Maar Marie,’ houdt hij vol, met vertrokken gezicht, ‘je kunt jezelf niet zijn, je hersens niet gebruiken, niet doorleren, niet trouwen, geen kinderen krijgen!’ Hij probeert alle argumenten die haar zouden kunnen aanspreken, behalve dat ene waar het hem echt om gaat: godsdienst deugt niet, het geloof berust op niets en kan ook nergens op berusten.

‘Ik weet het’, zegt ze vriendelijk, en ze kijkt haar wanhopige broer aan. Ze pakt z’n hand, zoals ze zo vaak deed toen ze een klein meisje was en zijn bescherming of hulp nodig had.

‘Ik weet het. Ik zal jou moeten verlaten, en ik moet van thuis weg. Maar ik zal Jezus’ bruid zijn, Eugène. Je kunt je niet voorstellen hoe vredig het klooster is. De sfeer daar maakt me helemaal rustig. Ik zal er heus heel gelukkig zijn.’

‘Rustig?’ herhaalt Eugène met pijn in z’n hart. ‘Je geeft alles op voor wat rust!?’ Hij kijkt haar niet langer aan, bang dat ze zijn gedachten zal kunnen lezen.

‘Luister, Eugène. En kijk me aan. Ik heb al besloten welke naam ik zal aannemen als ik mijn gelofte doe. Wat vindt je van Mère Marie-Angélique?’

‘Wordt je dan iemand anders?’ vraagt Eugène zacht.

‘Dat moet wel. Als je het klooster in gaat wordt je een nieuw mens.’

Het idee alleen al iemand anders te worden, doet hem pijn. Hij vecht zijn hele leven al om te worden wie hij is. ‘Ze zijn allemaal zo plechtig en heilig, die nonnen. Hoe houd je het uit? Zou je nooit eens willen lachen en schreeuwen en de dienst verstoren?’

‘Nee ...’, begint Marie, maar dan bedenkt ze zich. ‘Nou ja, misschien wel, soms tenminste, maar nonnen mogen best lachen, hoor. God houdt van vreugde. Gehoorzaamheid en vreugde houden elkaar in evenwicht, weet je.’

‘Gehoorzaamheid ...’, zegt Eugène misprijzend. Voor hem klinkt het als een doodvonnis. ‘Ik weet niet of dat wel zo’n deugd is. Wat denk je van zelf nadenken, je eigen weg uitstippelen?’

‘Dat is alleen voor mannen weggelegd, Eugène. Dat is iets voor jou, écht iets voor jou. Maar ik zou het niet kunnen. Mijn toekomst ligt in het klooster, met Gods wil.’

Ze laat zich niet op andere gedachten brengen. Eugène krimpt ineen bij het verlies van z’n geliefde zuster. Voor

altijd verloren, zijn Marie Antoinette Hélène Dubois, vervangen door Mère Marie-Angélique met wie hij nooit echt bevriend zal kunnen zijn. Zij zal zich wijden aan de kerk, hij aan waarheid en wetenschap.

HOOFDSTUK 4

AMBITIE

In 1877 verlaat de dan negentienjarige Dubois Roermond om geneeskunde te gaan studeren aan de Universiteit van Amsterdam. Amsterdam is een grote stad die meespeelt op het internationale toneel van wetenschap, kunst en muziek. De universiteitsgebouwen zijn oud en grijs en imposant, en soms voorzien van fraaie ornamenten. Hij is ervan onder de indruk. Sommige collegezalen zijn prachtig, met hun eikenhouten lambriseringen, decoratief gestuukte plafonds, en een amfitheater met paardenharen zittingen van waar elke student een goed zicht heeft op de demonstraties van de docent. Colleges van Darwin, Haeckel of Huxley krijg je er niet, maar de hoogleraren die er wel doceren zijn vooraanstaande geleerden. Zo is daar J.D. van der Waals, die de complexe wetten van de natuurkunde ontrafelt, Hugo de Vries, de botanicus en evolutionist die erfelijkheid bij planten bestudeert, de briljante fysioloog Thomas Place, en Max Fürbringer, de beroemde anatoom die in Jena bij Ernst Haeckel zelf studeerde.

Onder hun leiding komt Dubois' geest tot volle wasdom.

Aan het eind van zijn eerste jaar – een jaar van lange dagen en nachten lezen en studeren – weet hij dat hij de plek gevonden heeft waar hij thuishoort. Hij blinkt in elk vak uit en maakt al snel naam als briljant student. Geen mooiere anatomische preparaten en geen doorwrochtere en gedetailleerdere tekeningen dan de zijne, en het lijkt wel alsof zijn experimenten altijd slagen. Zijn medestudenten plagen hem wel eens met zijn ‘gouden handen’ en zijn feilloze geheugen, maar het plagen berust op bewondering en is altijd goed-aardig. Met zijn Limburgse provincialisme plagen ze hem nauwelijks want hij is al gauw net zo’n kosmopoliet als zij.

Tot Dubois’ verdriet krijgt hij in zijn tweede jaar gezelschap van zijn lakse broertje Victor. Nachten doorstuderen, uren turen door een microscoop, veeleisend ontleedwerk – ’t is allemaal niets voor Victor. Victor slaat zich er als altijd doorheen met een minimum aan inspanning en een grote dosis persoonlijke charme. Thuis verwachten ze dat ze hun onderkomen delen – en natuurlijk doen ze dat, daar zijn ze broers voor – maar erg gelukkig is hun gedeelde huishouden niet. Eugène gaat meer en meer zijn eigen onnavolgbare weg. Hij staat erop naar zijn eigen overtuigingen te leven; ondoordachte meningen en onbezonnen gedrag hoont hij openlijk. Hij streeft naar een redelijke mate van eerlijkheid en transparantie, en heeft weinig respect voor gangbare meningen.

Als zijn jongere broer in Amsterdam arriveert, is Dubois inmiddels geen praktiserend katholiek meer. Aan mis of biecht, een devoot geslagen kruisje of een Ave Maria op daarvoor aangewezen tijden doet hij niet. Hij bant alle religieus vertoon systematisch uit. Victor, die minder moedig is, en trouwens nauwelijks doorleefde overtuigingen bezit, er-

gert zich aan deze openlijke verwerping van hun godsdienst, en voelt zich erdoor in verlegenheid gebracht – wat wellicht ook wel een beetje de bedoeling is. Een leven zo dicht opeen vergroot het contrast alleen maar. Het bevestigt ze in hun eigen gelijk en ondergraaft hun verdraagzaamheid meer en meer.

Victors beschuldiging dat Eugène geen goed katholiek is vormt de aanzet tot een definitieve breuk. 'Je maakt de familie te schande', zegt hij. 'Al meer dan driehonderd jaar zijn we goed katholiek en nu besluit jij ineens dat het geloof je niet meer past. Je denkt alleen aan jezelf, en houdt geen enkele rekening met wat je anderen aandoet.'

Dat zijn bittere woorden voor een man als Dubois. En het paternalisme van zijn broer, zijn jongere broer nota bene, maakt het allemaal nog erger. Gestoken reageert hij met een snier naar Victors kleinburgerlijke katholicisme: 'Liever een denkende agnost,' – de term is van Huxley – 'liever iemand die gewetensvol toegeeft niets van God en geloof te weten, dan een brave katholiek. Jij denkt nergens over na, niet over God, niet over je familie, niet eens over jezelf. Als ze maar niets op je aan te merken hebben. Zoals jij zou ik niet kunnen leven.'

'En ik niet zoals jij!' is het boze antwoord.

Daarna ontlopen ze elkaar een week of wat. Uiteindelijk komen ze tot een halfhartige wapenstilstand, met wat aarzelende attenties over en weer. Victor weet de hand te leggen op wat bijzonder fijne thee en deelt die met Eugène. Eugène brengt een krant mee met een artikel dat Victor vast zal interesseren. Zo nu en dan eten ze weer eens samen. Over hun meningsverschillen hebben ze het niet, en de ergernis die bij ze opkomt als ze elkaars pad kruisen, slijt.

Aan het eind van een zware tentamenweek besluiten ze samen uit eten te gaan. Een zeldzaamheid die ze mogelijk beiden willen aangrijpen om weer echt vrede te sluiten. De tentamendruk heeft ze prikkelbaar gemaakt, maar hielp ze ook om eens even niet aan hun meningsverschil te denken. Wat ze gemeen hebben is het voornemen hun best te doen. Ze gaan naar hun favoriete restaurant, een etablissement dat bij studenten bekend staat om zijn lage prijzen en goedgevulde borden. Maar de broze toenadering wordt al direct op de proef gesteld. Zo gauw ze bestellen is het probleem weer pijnlijk duidelijk. Het is vrijdag en Victor, de keurige katholiek, vraagt om schelvis, maar Eugène heeft zin in een biefstuk.

Elk hapje sappig vlees dat Eugène genietend tot zich neemt is een persoonlijke belediging voor Victor die plichtmatig zijn droge en te gare vis doorslikt. Victors zielloze onderwerping aan wat hoort ergert Eugène dermate dat hij steeds opzichtiger van de uitstekende biefstuk begint te genieten. Victor kook inwendig van woede. Wat zich aankondigde als een avond van verbroedering loopt uit op ijsig zwijgende vijandschap. Omringd door een menigte vrolijke studenten die hun tijdelijke bevrijding van academische verplichtingen uitbundig vieren, eten de broers hun maal in nors en nukkig zwijgen.

Eenmaal terug in de beslotenheid van hun eigen onderkomen, barst Victor los: 'Hoe kun je me in het openbaar zó voor schut zetten!? Iedereen weet dat we katholiek zijn. Wat moeten ze wel niet denken? En waarom moet je zo nodig God beledigen door op vrijdag vlees te eten?' Hij is zo woest dat hij niet eens durft te kijken naar zijn ergerniswekkende broer, die intussen met zorg hun hoeden en jassen op de

kapstok hangt. Als Eugène klaar is, draait hij zich om en zegt fel: 'Hoezo, weet iedereen dat we katholiek zijn? Het spijt me, maar wie dat meent te weten heeft het mis, want ik ben niet katholiek, al lang niet meer.'

Bij zoveel heiligschennis houdt Victor even hoorbaar zijn adem in. Net als hij is ook Eugène als katholiek geboren, gedoopt en ter communie gegaan. De Dubois' zijn altijd katholiek geweest, al sinds hun oudst bekende voorouder Bastin de Try in 1500. Bij hun heilige communie hebben beide broers zich plechtig aan Gods gezag onderworpen en Victor kan zich niet voorstellen dat je zo'n belofte zou breken. Hij is uiteraard niet van plan de vreugden des levens aan zich voorbij te laten gaan, hij is Marie niet, maar toch ... Zou zijn broer het geloof dat van jongs af aan deel uitmaakte van hun diepste zelf, werkelijk afwijzen? Hij opent zijn mond om iets te zeggen, maar Eugène is hem voor. Hij spreekt helder en duidelijk en zijn woorden snijden door Victors verwarring als een scalpel die op de snijzaal iets onderhuids blootlegt.

'Ik ben niet katholiek meer', herhaalt hij, 'Ik ben wetenschapper.' Hij staat daar, een brok onverzettelijkheid, en kijkt zijn broer recht aan met een blik die geen enkele tegenwerping duldt.

Zelfs Victor kan niet langer om de boodschap heen. Zijn broer verwerpt het geloof dat hij, Victor, altijd heeft aangevaard en gepraktiseerd – ietwat passief misschien maar toch, het is hem even eigen als zijn ademhaling. Eugène heeft een van de pijlers van Victors bestaan onderzocht en verworpen. Victor heeft nog nergens ooit kritisch naar gekeken; daar moet je veel te diep voor nadenken. Hij zwijgt een tijdlang verbijsterd. En als hij spreekt, tegen zijn broer, zijn oudere boer, klinkt hij heel anders dan voorheen. Hij smeekt om

een compromis: 'Kun je niet een beetje water bij de wijn doen? Al is het maar voor de buitenwereld? Je hoeft je wetenschappelijke overtuiging toch niet uit te schreeuwen? Waarom verwerp je al het andere nou zo nadrukkelijk?' zegt hij zachtjes. Hij staat op het punt om Eugène bij de arm te grijpen. Die zwijgt en kijkt hem aan. Zijn blik maakt elk spreken overbodig. Victor laat zijn hand weer zakken.

Dan herstelt hij zich: 'Denk aan Marie ...' Eugène sluit met een pijnlijk vertrokken gezicht zijn ogen. Hoe zou Victor ooit kunnen begrijpen dat Marie in het klooster haar leven tragisch en zinloos verspilt? Voor hem is het iets moois en heroïsch. 'Zou het nou echt zo erg voor je zijn om op vrijdag vis te eten, al is het maar uit respect voor haar geloof en los van wat je daar zelf over denkt?'

'O nee hoor,' antwoordt Eugène heel rustig, alsof hij een kind iets vanzelfsprekends uitlegt, 'ik kan best vis eten op vrijdag. Ik zal zelfs wel eens vis eten op vrijdag. Maar dat doe ik dan omdat ik trek in vis heb, en niet omdat de paus het wil. Ik neem mijn eigen beslissingen.'

En dat is het dan. Na zulke antigodsdienstige en respectloze uitlatingen van Eugène en bij zo'n ondoordachte en blinde gehoorzaamheid van Victor, is er geen weg meer terug. Een compromis is uitgesloten; elk echt contact is uitgesloten. Ze hebben een paar dagen nodig om iets aan hun woonomstandigheden te doen. Eerlijk gezegd zijn er maar weinig die in Eugène een makkelijke huisgenoot zouden zien. Hij is zo verstandig om op zichzelf te gaan wonen.

Nu hij zijn leven naar eigen believen kan inrichten, ontwikkelt Dubois zijn eigen dagelijkse routine. Hij staat vroeg - om een uur of drie, vier - op om te studeren. Voor hij begint zet hij een kop thee en roostert hij wat brood boven een

gaspit. Om zeven uur onderbreekt hij zijn werk voor een eetje en nog wat thee. Colleges en practica beginnen om negen uur. Hij slaat niets over, is altijd bij met zijn studie en heeft al zijn opdrachten op tijd af – voor hem een erezaak. Daarna eet hij een simpel maal dat zijn hospita voor hem kookt, en studeert nog wat. Al met al werkt hij zo'n veertien uur per dag. Tussen drie uur 's ochtends en vijf uur 's middags wenst hij niet door anderen te worden gestoord. Zijn vrienden en collega's leren al snel hem die tijd met rust te laten. Tot koffie en een praatje in een café laat hij zich niet verleiden, voor gesprekken over het laatste nieuws en moderne muziek of een uitje om een nieuw toneelstuk te zien, heeft hij geen tijd. Hij wil van alles leren: feiten, principes, theorieën. Hij is ambitieus, serieus en akelig knap.

Maar 's avonds is hij gewoon een jongeman als alle anderen. Klokke vijf uur onderbreekt hij zijn werk en maakt hij zich op om te genieten van het gezelschapsleven. De man die dan uit Dubois' vertrekken tevoorschijn komt lijkt in niets op de kalme en studieuze figuur die in alle vroegte opstaat om te gaan werken. Deze Dubois is jong en charmant, en dol op vrouwelijk gezelschap. Zijn stem is laag en welluidend, en op de dansvloer beweegt hij zich licht en atletisch. De dames bewonderen zijn krachtige verschijning, zijn mooie blonde haar en blauwe ogen. Dubois geniet van zijn effect op de Amsterdamse jongedames en merkt hoe hun ouders goedkeurend toezien. Het is een groot genoegen om een begerenswaardige vrijgezel te zijn voor wie velen een briljante toekomst voorspellen. Zij leven is 's avonds even luchtig en genoegelijk als het overdag gericht en eenzaam is. Hij bezoekt concerten en feesten en geniet in de weekeinden van picknicks – als het weer die toestaat – en uitgebreide zon-

dage theevisites. En aandacht van het zwakke geslacht ontbeert hij maar zelden.

Sommige medestudenten zijn verbaasd als ze kennismaken met zijn charmante kant, anderen zien die gewoon als het tegenwicht van zijn gerichte ambitie en vasthoudendheid. Zonder discipline, zo weet Dubois, zou hij wel eens net zo doelloos gelukkig kunnen zijn als zijn broer. Maar Victor zal nooit met een verrassend idee of een slimme nieuwe benadering komen. Die is geheel tevreden als hij zich kan laten meedrijven, net wel slaagt voor z'n tentamens en heus iets leert, maar nooit te veel. Zijn laksheid en zijn keuze voor het gemakkelijke leven dat tot niets van betekenis leidt, vervullen Eugène met afschuw.

In 1881 vraagt professor Fürbringer Dubois om assistent anatomie te worden – een felbegeerde positie. Enthousiast gaat hij op het aanbod in. Hij heeft net ja gezegd als Thomas Place hem een assistentschap in de fysiologie aanbiedt. Het is voor het eerst dat een Amsterdamse student kan kiezen, schrijft hij trots aan zijn ouders, en daar zit geen greintje opschepperij bij.

Ironisch genoeg plaatst het tweede aanbod hem wel voor een gewetenskwestie. Als hij had kunnen kiezen, had hij liever bij Place gewerkt: zowel de man als het vak trekken hem meer aan dat Fürbringer en zijn anatomie. Maar het zou niet echt netjes zijn nu nog op zijn toezegging terug te komen. Hoe boeiend hij de anatomie ook vindt, over de vreugde waarmee hij zijn werk bij Fürbringer begint hangt een schaduw van milde spijt. De bittere strijd met Fürbringer om het geestelijk eigendom van ideeën en onderzoeksresultaten ligt dan nog in het verschiet. Het komt niet bij hem op dat een man met zo'n reputatie de eer zou opeisen voor het werk van

zijn ondergeschikte. Toch is dat precies wat hem te wachten staat. Het zal hem overgevoelig maken, als een eens gebrande hand die geen enkele hitte meer verdraagt. Ooit zal wat hij als puur onrecht ervaart hem dwingen zijn academische carrière op te geven. De ironie daarvan wordt hij zich pas later bewust, want het conflict met Fürbringer lanceert hem op de weg naar zijn roem.

Later zal hij zich afvragen of de ongelukkige timing die hem tot Fürbringers assistent maakte voorbeschikt was. Was het de bedoeling dat hij bij Fürbringer terecht kwam en als gevolg daarvan Amsterdam zou ontvluchten? Was hij geboren om de ontbrekende schakel te vinden? Dat zijn onthutsend mysterieuze vragen voor een door en door wetenschappelijke geest, maar het lukt hem niet ze het zwijgen op te leggen. De behoefte aan een antwoord, een rationeel antwoord in termen van oorzaak en gevolg, blijft aan hem knagen. Maar zo'n antwoord is er niet, althans geen wetenschappelijk antwoord. Als hij daarover mijmert, treft het hem hoe zijn leven van meet af aan richting kreeg: geboren op het juiste moment, opgeleid in Roermond waar hij aan het denken van Darwin, Huxley, Haeckel en Vogt werd blootgesteld, zijn medische studie in Amsterdam waar hij zoveel leerde en vervolgens van een gangbare academische carrière werd afgebracht – dat alles leidde hem naar de ontbrekende schakel. Berustend constateert hij dat richting en patroon pas achteraf echt zichtbaar worden.

Als hij met zijn nieuwe baan begint heeft Dubois het veel te druk met de ontwikkeling van zijn anatomische vaardigheden om aan introspectie te doen of zich zorgen te maken over de verre toekomst. In 1884 slaagt hij voor zijn artsexamen, datzelfde jaar nog wordt hij, adembenemend snel, be-

noemd tot wetenschappelijk medewerker anatomie. Hij is niet alleen verantwoordelijk voor de anatomische scholing van medisch studenten maar ook voor het anatomieonderwijs aan de Rijksnormaalschool voor Tekenonderwijzers en de Rijksschool van Kunstnijverheid. Indachtig Haeckels woorden over het belang van de oorsprong van onze spraak, richt hij zijn onderzoek op de embryonale aanleg en ontwikkeling van het strottenhoofd. Als hij de man wordt die het strottenhoofd begrijpt, wordt hij ook de man die iets te melden heeft over de evolutie van ons taalvermogen.

HOOFDSTUK 5

BLIKSEMAFLEIDER

Een poosje al ziet Dubois Mia Cuypers. Ze leren elkaar kennen dankzij Dubois' vriendschap met haar vader, Petrus Cuypers, Nederlands meest vooraanstaande architect en een bekend man. Zijn ontwerp voor het nieuwe Rijksmuseum, waarvan de bouw in 1877 begon en dat nu bijna klaar is, wordt nu al geroemd als briljant voorbeeld van neogotische architectuur – een nieuwe manier van denken over gebouwen en openbare ruimten. Cuypers is de spil van een informeel gezelschap van katholieke intellectuelen en kunstenaars in Amsterdam waartoe ook Dubois is gaan behoren. De familie Cuypers is een 'Indische familie'. Dubois is al snel de tel kwijt van de Cuypers' die in Nederlands Oost-Indië wonen en werken of inmiddels weer terug zijn. Overal ziet

hij foto's van broers en ooms die poseren in luie rotanstoe-
len of onder palmen in een pot, en van mooie rijtuigen vol
tantes en nichtjes in de schaduw van hoge tropische bomen.
Misschien zijn de Cuypers' wat onconventioneel in denken
en doen vanwege die collectieve tropenervaring, maar mis-
schien is het ook gewoon wel hun creativiteit. Hoe dan ook,
hun huis ligt vol exotische tapijten, en aan de wand hangen
aquarellen met scherp afgetekende vulkanen en vreedzame
rijstveldjes. In plaats van een net wollen kleedje hangt er een
fraaie doek met ingewikkelde, met gouddraad doorstikte
bloempatronen over hun piano. De Cuypers' ontvangen
graag en het gezelschap is vaak heel divers. Bij hen gaat het
gesprek over ideeën en muziek, de filosofie van kunst en
vormgeving, beginselen en toekomstvisies. Dubois is gefas-
cineerd.

Als Dubois een regelmatig bezoeker wordt en Mia steeds
vaker acte de présence geeft, beginnen haar ouders hem als
mogelijke schoonzoon te zien. Hij krijgt subtiele signalen dat
het idee hun wel bevalt. Ze weten dat hun dochter wel eens
wat erg impulsief is en niet altijd even volzaam. Ze is ve-
len net iets te zelfbewust en intelligent. Ze heeft zich dankzij
haar ouders een aantal behoorlijk vooruitstrevende ideeën
eigengemaakt en heeft meer opleiding genoten dan gebrui-
kelijk is voor jongedames in haar kringen – achteraf vragen
haar ouders zich af of ze daar goed aan hebben gedaan. Zelfs
haar uiterlijk is ongewoon. Ze is langer en atletischer dan
gemiddeld en ze geeft meer om ideeën dan om kapsel en kle-
ding. Haar grote bruine ogen kijken je ontwapenend direct
aan en bij pompeuze en hypocriete figuren wil haar tong
wel eens net te scherp zijn. Stijlvolle onderworpenheid is
haar vreemd. Sommigen vinden haar ronduit onvrouwelijk.

Anderen voorspellen dat een degelijke en solide echtgenoot en een paar kinderen precies is wat ze nodig heeft om haar plaats te leren kennen en al die dwaze ideeën kwijt te raken.

Dubois voldoet heel aardig aan de eisen waaraan een toekomstige echtgenoot voor Mia moet voldoen. Hij komt uit een nette katholieke familie, al lijkt hij het met het geloof niet te nauw te nemen, en hij is intelligent genoeg om tegen Mia opgewassen te zijn, althans zo menen haar ouders. Dubois is geveleid door hun onuitgesproken goedkeuring en hun geanimeerde gezelschap, en hun pittige dochter spreekt hem wel aan. Anders dan veel van de jongedames die hij kent, is ze intelligent, origineel en alles behalve saai. En haar meningen zijn doorgaans goed geïnformeerd en doordacht.

‘Wat denkt u, dokter,’ vraagt ze hem ooit wat uitdagend, ‘zou de geneeskunde iets voor vrouwen zijn?’ Haar rechte, donkere wenkbrauwen onderstrepen haar ernst. Hij voelt zich geflatteerd.

‘Maar mijn beste juffrouw Cuypers,’ zegt hij, ‘er zijn al heel wat verpleegsters, en ik ken uitstekende vroedvrouwen; ze kunnen goed met hun patiënten overweg, zijn heel vasthoudend en ze beheersen hun vak. Natuurlijk zijn vrouwen geschikt voor zulk werk. Zonder enige twijfel.’

‘Nee, nee, u begrijpt met verkeerd. Wat ik bedoel is of vrouwen arts moeten kunnen worden. Zouden ze niet moeten kunnen studeren, net als mannen? Zou het geen voordeel zijn bij vrouwelijke patiënten? Bij typische vrouwenkwalen? En bij lichamelijk onderzoek, natuurlijk, dat is toch een delicate kwestie?’

Dubois reageert geschokt, en steekt direct van wal. ‘Op zich heeft u daar een goed punt, juffrouw Cuypers. Niet dat een medicus met zijn vrouwelijke patiënten ooit de grens

van ... eh ... het betamelijke zou overschrijden, uiteraard niet. Daar staat onze professionaliteit garant voor. Maar het zou voor een vrouw natuurlijk makkelijker kunnen zijn om ... nou ja, intieme problemen aan een andere vrouw voor te leggen. Maar arts worden, dat weet ik niet. Een medische opleiding vereist een sterke maag. Studenten worden geconfronteerd met behoorlijke onfrisse, zelfs schokkende zaken. De lijken op de snijzaal, echt vreselijke aandoeningen van arme en onontwikkelde mensen ... De misère waarin sommige patiënten leven is verschrikkelijk, dat kun je het zwakke geslacht niet aandoen.'

'Maar dokter,' lacht Mia, 'wie denkt u dat tot op de dag van vandaag al die baby's gebaard hebben? Wie hebben na de veldslag de soldaten verbonden, hun kleren vol luizen uitgekookt, de vuiligheid in het lazaret opgeruimd en de bebloede lakens verschoond? Heeft u nooit gehoord van Florence Nightingale en haar verpleegstersopleiding? Zij werkte in de Krim, aan het front. Wij vrouwen zijn niet zo broos al u wel denkt, hoor! Ik ben met u eens dat veel vrouwen graag vertroeteld en beschermd worden; veel mannen trouwens ook. Wie ziet nu graag de naakte waarheid van armoede en ellende? Maar overal waar mannen zijn, zijn ook vrouwen, en meestal nemen wij de verzorging voor onze rekening. Als vrouwen kunnen verplegen, waarom zouden ze dan niet ook arts kunnen worden?'

'U heeft gelijk, juffrouw Cuypers', geeft Dubois toe, en net als zij lacht hij, om zichzelf. 'Ik had beter moeten nadenken voor ik iets zei. Hoewel de eisen van het artsbestaan onverenigbaar zijn met een rol als echtgenote en moeder, zie ik geen enkele reden waarom een intelligente vrouw geen arts zou kunnen worden. Anderen helpen, verzorgen en genezen

is een aangeboren vrouwelijk vermogen, dus het zou dom zijn ze de kennis te ontzeggen waarmee ze dat nog beter konden doen.'

Dubois heeft nooit eerder een jonge dame ontmoet met weloverwogen meningen. 't Is een nieuwe en enigszins ont-hutsende ervaring, maar wel een waarvan hij geniet. Ook hij begint te denken over de mogelijkheid van een toekomst met Mia aan zijn zijde. Een intelligente vrouw kon wel eens een hele aanwinst zijn, zeker uit zo'n vooraanstaande fami-lie. Als hij eenmaal hoogleraar is, kan ze de theevisite bezig-houden en erudiete gasten bij het diner trakteren op hoog-staande conversatie. Waar de meeste vrouwen steeds weer het risico lopen als domme gansjes door de mand te vallen, moet Mia hoogstens leren om haar gasten wat tactischer te verbeteren. Mia verhult haar gevatheid niet met vrouwelijke charme, dat beseft hij maar al te goed. Maar ze is beslist niet onaantrekkelijk. Haar conversatie en haar kleding zijn dik in orde, zij het wellicht ook wat onopgesmukt. Met zo'n vrouw zou Dubois beslist laten zien dat hij modern en vooruitstre-vend is.

Hij besluit tot een middagje met Mia alleen, in een omge-ving waar hij alle aspecten van een mogelijk gedeelde toe-komst kan bezien. Uit haar gedrag zou hij toch iets moeten kunnen opmaken over haar gevoelens voor hem. Dat is een gevoelige zaak waarbij het gezelschap van anderen al gauw stoort. Dubois vraagt haar liever niet om haar hand als hij een afwijzing riskeert. De onderzoeker in hem doet graag eerst wat experimenten om de situatie beter te leren kennen, voor hij een nieuwe theorie naar voren brengt. Hij wil eerst vastere grond onder de voeten voordat hij er met haar of haar vader over spreekt.

Hij ziet een aankondiging voor een openluchtconcert de volgende zondagmiddag. Met goed weer zou dat een prima gelegenheid zijn. Het park is op z'n mooist en het programma belooft aangename verstrooiing. 's Avonds maakt hij zijn opwachting bij de familie Cuypers om te informeren of Mia mee kan. Haar ouders gaan van harte akkoord; overdag en in gezelschap is zo'n uitstapje, zelf zonder chaperonne, alleszins gepast. Ook Mia knikt instemmend en zegt met een oprechte glimlach dat ze graag mee wil want ze is dol op goede muziek.

Kwiek loopt hij naar huis, blij bij het idee dat hun smaak zo overeen lijkt te komen. Hij is ervan overtuigd dat ze plooi baarder en minder tegendraads is dan de mensen denken. Ze is gewoon en levendig, zoals zijn zuster Marie toen ze jong was, en ze wenst zich niet zomaar neer te leggen bij wat fatsoenlijk wordt geacht. Als ze haar energie kan richten op een veilig en gezellig huishouden voor man en kinderen zou ze weleens een heel plezierige echtgenote kunnen zijn.

Die zondag is het aangenaam weer. Mia in haar lange japon van bleek mousseline is een feest voor het oog. Onder het flatteuze hoedje en haar opgestoken haar komen haar prachtige ogen goed uit. Dubois is trots dat hij gearmd met zo'n vrouw in het openbaar kan verschijnen. Ook hij heeft zich voor de gelegenheid extra zorgvuldig gekleed: een hoge hoed, parelgrijze handschoenen en een nieuwe jas, blauw en double-breasted, naar de laatste mode. Ze hebben goede plaatsen en gaan zitten vlak voor het concert begint.

Het eerste deel is luchtig en vrolijk en het publiek is enthousiast. Van tijd tot tijd kijken ze elkaar even aan. Ze genieten beiden; hun muzikale smaak komt kennelijk aardig overeen. In de pauze lopen ze rond en mengen ze zich

onder de andere bezoekers. De dames pronken met hun chique kleding en de heren lichten hun hoed om vrienden en bekenden te begroeten. En dan knikt en glimlacht Mia tot Dubois' verbazing in het voorbijgaan naar een Chinese man. Hij ziet er keurig uit, al is zijn streepjesbroek net iets te opzichtig, maar Dubois is niettemin van zijn stuk gebracht. Wat nu? Maar voor hij iets kan doen of zeggen, komt de man naar hen toe.

Hij neemt zijn hoed af en zegt 'Juffrouw Cuypers, als ik het wel heb? Wat een genoegen om u weer te zien.'

Ze glimlacht allerminzaamst en keert zich naar Dubois die zich verbijsterd afvraagt hoe hij haar uit zo'n ongelukkige situatie moet redden, maar dan heeft zij hen al aan elkaar voorgesteld. De heer Frederic George Taen-Err-Toung is een Chinese diplomaat. Met een beleefde buiging groet hij Dubois die na zo'n officiële kennismaking natuurlijk niet zomaar met Mia kan doorlopen. Een echt gesprek zou ongepast zijn – gemeenzaamheid met een vreemde stimuleer je nu eenmaal niet – maar een enkel woord moet hij toch wel wisselen. Hij zoekt zijn toevlucht in wat opmerkingen over concert en musici.

Tot Dubois' opluchting blijkt Taen-Err-Toung een muzikliefhebber. Hij vraagt of zij het tweede stuk, van Mozart, ook niet wat snel gespeeld vonden. De ene beleefdheid volgt als vanzelf op de andere en de situatie blijkt een stuk minder ongemakkelijk dan Dubois aanvankelijk vreesde. Niettemin, de man is een vreemdeling – een Chinees nog wel – dus duidelijk niet iemand met wie ze zich lang kunnen ophouden. Met zachte druk tegen haar arm probeert Dubois Mia een keer of wat tot doorlopen te bewegen, maar zonder resultaat. Haar vasthoudendheid, koppigheid zelfs, verrast hem. Ze

negeert zijn aandringen bewust, hoezeer dit ook in haar eigen belang is. Dat ergert hem, maar het intrigeert hem ook. Waarom kiest ze zo bewust voor een gesprek met deze man? Wat betekent hij voor haar? De wetenschapper in hem wordt wakker; hij grijpt niet langer in en observeert alleen nog.

In Taen-Err-Toungs gezelschap is Mia geanimeerder dan voorheen. Ze is vrolijk, lacht en kijkt hem aan alsof ze elkaar al heel lang kennen. Kennelijk geniet ze zeer van zijn gezelschap – veel meer, zo moet Dubois zichzelf bekennen – dan van het zijne. Is Taen-Err-Toung een vriend van haar vader? Iemand die hij kent via zijn Indische connecties? Wellicht is de omgang van Europeanen met vooraanstaande Chinese functionarissen in Indië heel gewoon. En dit is een ontwikkeld man, geen koelie. Dat zou iets kunnen verklaren. Met een terloopse verwijzing naar de koloniën probeert hij meer te weten te komen, maar Taen-Err-Toung reactie suggereert niet dat daar een verband ligt. Na een paar minuten komt Dubois tot de onthutsende conclusie dat Mia zelf de voornaamste verbinding tussen de Chinees en de Cuypers' is. De pauze is haast voorbij en ze hebben met niemand anders gesproken. De rest van het concert heeft Dubois heel wat om over na te denken.

Na een uurtje is het voorbij, maar Dubois is elders met z'n gedachten. Als het laatste applaus versterft, zit hij nog diep in gedachte in de verte te staren, tot Mia haar hand heel vertrouwelijk op z'n arm legt en vraagt 'Zullen we gaan?'

'Ja, ja,' zegt hij, opschrikkend uit zijn dromen, 'maar natuurlijk, laten we gaan.'

De meeste mensen zijn al weg, maar Mia stapt opnieuw op Taen-Err-Toung af. Dubois ziet de waarheid nu maar eerlijk onder ogen: Mia heeft haar zinnen gezet op deze Chinese

functionaris, en niet op hem, de jonge Nederlandse onderzoeker. Vermoedde ze vooraf al dat Taen-Err-Toung dit concert zou bezoeken, en was dat de reden dat ze zo gretig inging op Dubois' uitnodiging? Er zijn maar zo weinig gelegenheden waar een jonge vrouw met goed fatsoen een man kan ontmoeten, zeker als het om een man van een ander ras gaat.

Even voelt hij zich gebruikt, maar dan verdampen zijn jaloezie en zijn verontwaardiging, en is hij weer zijn nuchtere zelf. Ze heeft hem niet voor schut gezet of in verlegenheid gebracht. Ze gedroeg zich keurig, groette een bekende en stelde hen aan elkaar voor zoals het hoort. Het is alleen erg ongebruikelijk zo iemand te kennen. Anderzijds is het waarachtig niet niks om dan zo'n quasi terloopse ontmoeting te arrangeren. Hij besluit dat ze een buitengewone jongedame is, heel wat buitengewoner dan hij zich ooit had voorgesteld.

Hij beziet haar nu met andere ogen en vraagt zich af in welke opzichten hij haar nog meer verkeerd heeft ingeschat. Ze ziet eruit zoals voorheen, een aantrekkelijk gezicht met een hoog voorhoofd, haar blik eerder intelligent dan koket, haar uitstraling eerder ernstig dan bedeesd. Toch heeft hij zijn beeld van haar flink moeten bijstellen. Naast hem staat een jonge vrouw die een Chinese man als vriend, en wie weet zelfs als aanbidder, verkiest. Tenminste, zo gedraagt ze zich, en zo kan hij haar ook maar het beste zien.

Ze nemen afscheid van de heer Taen-Err-Toung en wandelen door het park terug, waarbij Dubois zijn eigen gevoelens nog even nauwlettend in de gaten houdt. Hij stond op het punt om meer voor haar te gaan voelen. Maar hij had haar verkeerd ingeschat. Er was natuurlijk nog niets tussen

hen. Een luchtige vriendschap met de dochter van een voor-
aanstaand man die hij bewondert, meer kunnen anderen er
nu nog onmogelijk van maken. Op zijn gedrag is niets aan
te merken. Onuitgesproken gevoelens zijn alleen z'n eigen
zaak. Veel troost geeft die gedachte niet, en helemaal eer-
lijk is het evenmin de zaak nu maar snel te bagatelliseren.
Hij stond op het punt er met haar vader over te spreken.
En dan te bedenken dat hij vanwege een Chinese aanbid-
der had kunnen worden afgewezen! Zijn hersenen malen op
volle toeren. Een voor een weegt hij de mogelijke gevolgen
af van haar gevoelens voor de Chinees. De conclusie is altijd
dezelfde. Hoe vooraanstaand zijn familie en zijn positie ook
mogen zijn, Taen-Err-Toung is en blijft Chinees, zo vreemd
en on-Nederlands als iemand maar zijn kan ... Dan onder-
breekt Mia zijn gedachten. Zo gauw ze uitgesproken is, weet
hij dat z'n vermoedens kloppen. Hij verzint geen aantrek-
kingskracht waar die niet bestaat.

'Wat denkt u van meneer Taen-Err-Toung?' vraagt ze ern-
stig, maar met hoorbaar genoeg bij het uitspreken van die
naam, 'Een bijzondere man, vindt u niet?'

'Jawel,' antwoord Dubois langzaam, 'en het verraste me
een Chinees te treffen die zo ontwikkeld is en zo goed thuis
in onze muziek. Ik heb nooit eerder zo iemand ontmoet.'

'Ja,' – Mia glimlacht – 'dat vind ik ook. Hij is een bijzonder
mens.' Ze wandelen voort en doen alsof ze het park bewon-
deren, beiden diep in eigen gedachten. Als ze de niet onaan-
gename stilte verbreekt, zegt ze enigszins verlegen: 'Mijn ou-
ders zouden mijn vriendschap met meneer Taen-Err-Toung
niet goedkeuren.'

'Nee,' zegt Dubois, 'dat denk ik ook niet.' Het komt er wat
stijfjes uit.

‘Maar hij is een echte heer,’ vervolgt ze, ‘heel interessant en ontwikkeld. Zijn manier van denken is zo ... anders, onholands. Hij heeft in allerlei landen gewoond, weet u. Hij kent een heel andere wereld dan ons leventje hier in Amsterdam. Misschien ...’ Ze schrikt even terug voor haar eigen overmoed, maar zegt het dan toch: ‘Misschien komen we hem nog wel eens tegen.’

Even verstoort alleen de echo van hun voetstappen de stilte. Dan knikt Dubois, en kijkt haar aan. ‘Misschien wel.’ Ze staart in de verte, naar de mooie tulpen misschien. Schitterende tulpen – egaal rode, verlegen roze en vlammend gele, sommige zelfs met streepjes of franje langs de rand – vullen een heel bed. De glanzend witte tulpen die het bed omzomen hebben bij nadere beschouwing een paars-zwart hart waarvan de diepte hun bleekheid nog accentueert. Het mozaïek van kleuren en vormen schittert in de zon en doet bijna pijn aan hun ogen.

Mia spreekt opnieuw, rustig: ‘Ik zou wat graag weten hoe hij denkt over die lezing in het stadhuis, aanstaande woensdagavond, over de nieuwe Franse schilderkunst. U ook?’ Even houdt ze haar adem in. Snapt Dubois wat ze bedoelt?

Hij kijkt haar kort aan. Dan glimlacht hij. Dringt het tot hem door waar ze heen wil? Plotseling stop hij. Hij draait zich naar haar toe, maakt een buiginkje, en zegt, impulsief ‘Juffrouw Cuypers, u zou me een groot genoegen doen als u me naar die lezing wilt begeleiden. En als we dan bij toeval de geachte heer Taen-Err-Toung ontmoeten, kunnen we het hem zelf vragen.’

‘O, dat lijkt me heerlijk!’, zegt ze. Wat haar heerlijk lijkt, blijft in het midden.

In stilte lopen ze door, langs de siervijvers. En dan ver-

volgt Dubois, enigszins ondeugend, 'Weet u, ik heb me laten vertellen dat ik lang en dun genoeg ben om als bliksemafleider te dienen.'

Nu is het Mia die stopt, en hém aandachtig aankijkt. Ze ziet het vonkje humor in zijn ogen en zegt zachtjes, maar met een brede glimlach 'Inderdaad, u bent als geen ander in staat om me voor een inslag te behoeden. Dank u wel.'

En zo komt hun kleine samenzwering tot stand. De weken daarna leidt Dubois de aandacht van de Cuypers' af, terwijl Mia en de Chinees hun vriendschap verdiepen. Maar al gauw zijn Dubois en zij zo vaak samen gezien dat er geruchten circuleren over een op handen zijnde verloving. Als hij een schandaal wil voorkomen, moet Dubois snel kiezen: haar hand vragen of nu echt meer afstand nemen. En hij weet dat het eerste geen optie is.

Als de bliksemafleider eenmaal weg is, laat de inslag niet lang op zich wachten. Haar ouders treffen haar bij toeval in het gezelschap van Taen-Err-Toung. Ze zijn zo diep in gesprek dat hier nauwelijks van een toevallig ontmoeting sprake kan zijn.

'Hier moet onmiddellijk een eind aan komen', zegt haar vader streng. 'Er is niets mis met tolerantie en beleefdheid tegenover mensen van een ander en minder ras, en als oppervlakkige kennissen kunnen ze heel interessant zijn, maar een verhouding is uitgesloten.'

Mia's vasthoudendheid weegt ruim op tegen haar ouders' afwijzende houding. 'Jullie onderschatten hem', zegt ze vol vuur. 'Het is geen, verhouding'. Hij is een fantastische man, en ik trouw met hem.'

Haar vader schrikt van haar woorden. Zou deze man zijn dochter werkelijk zozeer misleid hebben? Hij moet voorko-

men dat het uit de hand loopt. 'Ik kan me niet herinneren dat meneer Taen-Err-Toung om je hand heeft gevraagd', antwoord hij enigszins zwaarwichtig. 'Ik ben nog steeds je vader, en je toekomstige echtgenoot heeft mijn goedkeuring en mijn zegen nodig.' Mia draait zich om en loopt de kamer uit.

Nog geen dag later laat Taen-Err-Toung zich formeel bij Mia's ouders aandienen. Ze hebben liever niet dat de buren hem op de stoep zien staan dus het dienstmeisje laat hem gauw binnen. Stijfjes zitten ze in de salon. Ze bezien de vreemdeling met flink wat wantrouwen. Verrassend snel verklaart de Chinees dat hij voornemens is Mia tot zijn vrouw te maken en vraagt hij om haar hand.

'Ik besef dat u voor uw dochter een ander soort echtgenoot in gedachten had,' zegt Taen-Err-Toung direct en rustig, 'maar dat is ons beider wens. Vraag me gerust wat u weten wil over mijn baan, mijn afkomst, mijn vooruitzichten. En geeft u mij alstublieft een kans door mij beter te leren kennen voor u beslist over de toekomst van uw dochter. Ik besef dat u mij niets verplicht bent want ik heb zonder uw voorkennis contact met uw dochter onderhouden. Dat had ik zo niet moeten doen, maar ik was er niet op uit u te misleiden. We maakten bij toeval kennis in een openbare gelegenheid. Toen mij duidelijk werd hoeveel genoegzaam haar gezelschap mij doet, had ik me tot u moeten wenden om haar op een betamelijke manier, naar de gebruiken van dit land, te kunnen blijven ontmoeten, maar ik zag niet hoe.'

In de loop van die middag ebt de afschuw van de Cuypers' bij het idee van een gemengd huwelijk geleidelijk weg. Dit is een welgemanierde man, aanzienlijk en hoog opgeleid, en hij lijkt werkelijk gesteld op hun bepaald niet gemakkelijke

dochter. Maar hun bezwaren tegen het huwelijk wortelen te diep om zomaar te verdwijnen. Hoe tolerant ze ook staan tegenover andere gebruiken en andere volkeren, een huwelijk met een Chinees treft ze toch als uiterst onverstandig. Ze werpen alles in de strijd om de relatie te frustreren – woede, afgedwongen beloften, een langdurig uitgesteld weerzien – maar wat ze ook proberen, slechts huisarrest weerhoudt hun doortastende dochter ervan om Taen-Err-Toung te zien, en dat is zo'n weerzinwekkend middel dat ze er snel van afzien.

Na een maand vol conflicten geven Mia's ouders toe, maar niet zonder voorwaarden: een verloving van minstens twee jaar zonder heimelijke ontmoetingen, en zo waardig publiek gemaakt als bij een gemengde relatie mogelijk is. De Cuypers' beginnen hun aanstaande schoonzoon te waarderen. Hij zou weleens een heel geschikte echtgenoot kunnen zijn en zijn eerlijkheid en vriendelijkheid wegen ruimschoots tegen zijn afkomst op. Zeggen doen ze het niet, maar ze laten het wel openlijk blijken. En mensen die alsnog wensen stil te staan bij zijn ras, laten ze graag over aan hun eigen klein-geestigheid.

Het paar trouwt in 1886 met volle instemming van de Cuypers'. Naarmate ze Taen-Err-Toung beter leren kennen raken zijn buitenissigheid en minderwaardige ras meer en meer op de achtergrond. Hij is als Chinese man even bijzonder als hun dochter als Nederlandse vrouw. In de gegoede burgerij van Amsterdam gonst het van de speculaties over het vreemde huwelijksleven dat Mia te wachten staat. Maar de roddel verstomt als dramatische gebeurtenissen uitblijven. Mia teert niet weg, klachten over 'afschuwelijke ongeciviliseerdheden' blijven uit en vol schaamte naar haar ouders terugvluchten doet ze ook al niet.

Dubois kijkt van een afstand toe. Hij is blij dat hij niet echt aan Mia verslingerd raakte, maar een beetje jaloers is hij wel. De hartstochtelijke toewijding van deze doortastende geliefden is hem vreemd. Hij moet de eerste jongedame nog ontmoeten die zo charmant en knap is dat ze hem tot ondoordachte stappen brengt. Ach, natuurlijk genoot hij van de kleine romances uit zijn studententijd – met forse teugen zelfs – maar uiteindelijk zijn z'n aandacht en betrokkenheid toch vooral gericht op zijn werk. Zijn werkelijke passie is de wetenschap, daartegen legt elke andere schoonheid het af.

HOOFDSTUK 6

LIEFDE EN CONFLICT

Even denkt Dubois dat de geschiedenis met Mia Cuypers hem van romantische neigingen genezen heeft, maar dan trekt een van zijn academieleerlingen zijn aandacht. Ze heet Anna Geertruida Lojenga. Een echt goede leerling is ze niet. Haar kunstzinnige talent is beperkt en haar geheugen voor anatomische zaken ronduit bedroevend. Anderzijds heeft Dubois inmiddels geleerd welke gevaren er kleven aan al te intelligente en wilskrachtige jongedames, dus Anna's beperkingen hebben ook wel iets geruststellends. Ze is vrolijk, kijkt helder uit haar ogen, en is met haar opgestoken, kastanjebruine haar een plezier voor het oog. Ze mag dan geen groot talent zijn, ze is wel populair bij haar klasgenoten. Ze kan lachen om haar eigen fouten, en tilt nooit zwaar aan de hunne. Anna's charme

komt niet voort uit zelfverzekerdheid of nadrukkelijke aanwezigheid, maar berust geheel op haar naïeve vermogen van alles de zonzijde te zien. En ze tekent en aquarelleert niet on aardig, wat voor een jongedame zeker een pré is. Ook heeft ze een mooie zangstem en speelt ze heel verdienstelijk piano, zo merkt Dubois als hij haar begint te bezoeken. En ze stelt de aandacht van haar knappe jonge leraar zeer op prijs.

Als ze elkaar beter leren kennen, merkt Dubois met genoegen hoe haar vrolijkheid zijn natuurlijke ernst verlicht. Hij weet dat hij soms te serieus, te zwaartillend, gevonden wordt, maar Bij Anna's speelsheid verdampt zijn ernst al snel. Hij geniet van haar lach, haar zang en haar genoegen in eenvoudige pleziertjes, al doet ze soms wat overdreven. Hij ziet in haar een vlinder of een bloem: charmant, sierlijk en licht. Hij vleit zich met de gedachte dat zijn ernst een tegenwicht vormt voor haar aangeboren luchtigheid. En hij weet zeker dat hij geen moment hoeft te vrezen voor een geheime Chinese geliefde.

Op vierentwintig augustus 1885, een drukkende middag, vraagt hij haar vader toestemming haar ten huwelijk te vragen. Nog diezelfde dag verlooft het stel zich officieel. Anna is verrukt van haar verloofde en ook Dubois is niet vaak zo gelukkig geweest. Anna's ouders vinden Dubois heel aardig en ze beseffen dat ze boffen met een zo veelbelovende schoonzoon. Wellicht hadden ze de voorkeur gegeven aan een flinke jongeman van hun eigen geloof, maar lutherse aanbidders dienden zich niet aan. Dubois is een prima partij.

Beide ouderparen achten Dubois' katholicisme even onuitwisbaar als zijn Limburgerschap, en ze verwachten dat hij straks, ouder en wijzer, wel weer in de schoot der kerk zal terugkeren. Ze vrezen wel dat het geloofsverschil tot

conflicten kan leiden. Dubois' ouders eisen zelfs dat Anna haar kinderen een katholieke opvoeding zal geven, wat ze braaf belooft. En niemand heeft in de gaten dat de vader van die nog ongebooren kinderen het geloof zelf al lang voor de wetenschap heeft ingeruild. Anna's ouders staan erop dat de verloving – plechtig bekendgemaakt in Amsterdam, Eijsden en Elburg, waar de Lojenga's vandaan komen – zeker een jaar zal duren. Dubois glimlacht in stilte om de overeenkomst met de reactie van de Cuypers' op meneer Taen-Err-Toung. Kennelijk is hij als katholieke Limburger minstens een halve buitenlander. Maar hij kan dat jaar goed gebruiken voor zijn carrière, en het geeft Anna de gelegenheid in alle rust de bruiloft voor te bereiden.

Later dat jaar krijgt hij een lectoraat in de anatomie aan de Universiteit van Utrecht aangeboden – nog maar één stap verwijderd van een hoogleraarschap en dus een zeer aantrekkelijk aanbod. Uit pure beleefdheid bespreekt hij het met Fürbringer, zijn baas in Amsterdam. 'Je moet beslist hier blijven, Dubois', zegt deze op gewichtige toon. 'Utrecht lijkt een hele promotie, maar als je even geduld hebt en in Amsterdam blijft, word jij mijn opvolger als ik straks met emeritaat ga. Als ik vertrek zoeken ze beslist niet iemand van buiten, en jij bent de beste hier. Als je de top wilt bereiken, blijf je waar je bent en laat je je niet afleiden.' Gevleid door de betrokkenheid van zijn baas en de toegezegde leerstoel, wijst Dubois het aanbod af. Hij houdt er een wat onbestemd gevoel aan over.

Een groot deel van het jaar 1885 begraaft hij zich in de vergelijkende anatomie van het strottenhoofd. Hij ontleedt een reeks van soorten, maakt gedetailleerde tekeningen van alle betrokken structuren, brengt de ontwikkeling van elke

soort in kaart en vergelijkt de soorten en hun ontwikkeling onderling. In zijn achterhoofd speelt steeds de vraag naar de evolutie van de taal bij de mens.

Anna ziet wel hoe volledig Dubois in zijn onderzoek opgaat, maar tot twijfels aan het huwelijk leidt dat niet. Zo zijn mannen nu eenmaal: volledig gericht op hun werk. Met haar leven heeft dat verder niets te maken, afgezien dan van de eraan verbonden financiële zekerheden. Dubois biedt haar alles waarvan een jongedame maar kan dromen. Hij is knap, jong, trouw en wordt allerwegen bewonderd. Het komt niet in haar op zich af te vragen hoe het zijn zal om te leven met een man die verliefd is op zijn werk.

In 1886 wordt Dubois benoemd tot lector in Amsterdam – de functie waarvoor hij in Utrecht bedankte. Als hij Anna het nieuws vertelt is ze enthousiast. Tweemaal promotie in twee jaar – eerst universitair docent en nu lector! Hij moet wel de knapste man van Amsterdam zijn. Misschien kunnen ze zich straks wel een piano in de salon veroorloven, en wie weet te zijner tijd zelfs een eigen rijtuig. Als ze even niets te doen heeft, droomt Anna van haar toekomst. Ze wordt de liefvallige echtgenote van de jongste en knapste professor in Amsterdam. Ze krijgen prachtige kinderen en een kindermisje om voor ze te zorgen. Ze zal fantastische diners organiseren voor zijn collega's en bezoekers van elders; en men zal het als een grote eer beschouwen daarvoor uitgenodigd te worden. Ze ziet tafels voor zich met het duurste porselein, het elegantste tafelzilver, het chicste damast en de fraaiste bloemen.

Dubois is minder enthousiast over de betekenis van deze promotie. Het lijkt een beloning voor zijn uitmuntende onderzoek aan het strottenhoofd dat begin 1886 in de *Anatomi-*

scher Anzeiger gepubliceerd is, maar de voorbereiding van die publicatie was niet meegevallen.

In het najaar van 1885 ontdekte Dubois een ingewikkeld patroon in de morfologie van het strottenhoofd bij verschillende diergroepen. Hij controleerde zijn bevindingen, bekeek zijn tekeningen en notities opnieuw en bestudeerde de literatuur terzake. Ten slotte schreef hij een eerste concept van zijn eerste echte artikel. Zijn belangrijkste conclusie was dat het strottenhoofd van de zoogdieren was afgeleid van de vierde en vijfde embryonale kieuwboog. Dat klinkt als een esoterische kwestie die alleen voor een paar specialisten van belang is, maar waar het in feite op neerkomt is dat het menselijke strottenhoofd evolutionair ontstond uit het kraakbeen van vissenkieuwen. De structuur die ooit water filterde om er zuurstof aan te onttrekken, filtert nu lucht en brengt geluid voort. Dat was een geheel nieuw inzicht waar Dubois niet weinig trots op was. Het was een nieuwe aanwijzing voor een evolutionair verband tussen vis en mens, een overgang tussen twee op het oog zeer verschillende levensvormen.

Met de nodige schroom legde hij zijn manuscript aan Fürbringer voor. Wilde de professor commentaar en advies geven voor hij het verhaal aan een wetenschappelijk tijdschrift aanbood? Hij hoopte dat zijn eerste publicatie voor zijn huwelijk rond zou zijn. Fürbringer begreep hoe gewichtig dit wetenschappelijke debuut voor hem was, en beloofde er meteen naar te kijken. Hij kon de volgende middag al terugkomen voor een uitgebreide bespreking. Gespannen wachtte Dubois het gesprek af. Op het afgesproken tijdstip meldde hij zich bij Fürbringers werkkamer, een comfortabel en statig, professoraal vertrek, met een tapijt en boekenkasten waarin

een aantal curieuze voorwerpen – een vreemde schedel, een ziekelijk misvormd scheenbeen, een intrigerend schildpadschild – het overigens keurige gelid van wetenschappelijke werken onderbraken.

‘Kom binnen, jongen’, zei Fürbringer hartelijk, terwijl hij zich omdraaide achter zijn grote bureau en Dubois naar een comfortabele leunstoel wuifde. Hij pakte het manuscript op en zei ‘Goed gedaan, Dubois, heel goed gedaan. Er zijn maar een paar kleine puntjes die wat bijstelling behoeven.’ Hij nam de tekst bladzij voor bladzij met hem door, complimenteerde hem vanwege een illustratie hier, suggereerde een kleine wijziging in een illustratie daar, en wees een enkele passage aan die net iets helderder zou kunnen. Dubois begon zich meer en meer op zijn gemak te voelen. Fürbringer had nergens serieuze kritiek, de hoofdlijn van zijn verhaal bleef geheel ongemoeid. Het was goed werk en Fürbringers voorstellen zouden het alleen nog maar beter maken zonder veel tijd of moeite te vergen. Hij was echt opgelucht. En toen, terwijl Dubois op het punt stond dankbaar te vertrekken, kwam Fürbringer met nog één laatste puntje.

‘Weet je, Dubois,’ zei hij, terwijl hij met z’n bril op het manuscript tikte, ‘dit is heel belangrijk werk. Het bevestigt volledig wat ik al in 1880 opmerkte, namelijk dat het schildkraakbeen van het menselijk strottenhoofd afgeleid is van de vierde kieuwboog. Je zult je herinneren dat ik het daar in een van mijn colleges over had. Je zou een paar regels kunnen toevoegen waarin je mijn werk terzake noemt. Het is van direct belang en onderbouwt je algemene conclusie over de herkomst van het strottenhoofd nog eens te meer.’

Dubois was zo verbaasd dat hij geen woord kon uitbrengen. Fürbringer de eer geven van zijn idee!? Hij had hem

nooit iets over het schildkraakbeen en kieuwbogen horen zeggen. Waar had de man het over? Probeerde hij te gaan strijken met een deel van Dubois' eer? Was zijn maandenlange ontleedwerk niets meer geweest dan het uitwerken van een ideetje van Fürbringer? Hij was verbijsterd. Hij had Fürbringer willen vragen waar die al die tijd geweest was toen hij de ene soort na de andere ontleedde, de anatomische details blootlegde en die van alle kanten tekende. Waarom had hij al dat onderzoek in z'n eentje gedaan, als dit zogenaamd Fürbringers werk was? De vragen galmden zo luid door z'n hoofd dat hij verbaasd was dat Fürbringer ze niet hoorde.

Hij beheerste zich met moeite. 'Denkt u dat echt, professor? Dat ik zou moeten verwijzen naar uw ideeën over het schildkraakbeen? Ik zou beslist niemand tekort willen doen, en u al zeker niet, maar...' stamelde hij. Hij was woest op zichzelf dat hij klonk als een aarzelende snotjongen, in plaats van als een professionele onderzoeker die zojuist een belangrijk stuk werk had afgeleverd. Geen wonder dat Fürbringer dacht dat hij dat nooit allemaal zelf had kunnen bedenken.

Fürbringer was vriendelijk en geduldig; hij had deze reactie van jonge onderzoekers eerder gezien. Begginelingen meenden altijd dat ze de sleutel tot het universum geheel op eigen kracht hadden ontdekt, terwijl ze in werkelijkheid voortbouwden op het werk van hun voorgangers. Dubois wist zich aardig te beheersen, dus ontging het Fürbringer hoe diep hij geraakt was. 't Is altijd maar het beste om je bronnen te noemen; dat doet aan de waarde van je eigen werk niets af', zei hij. Hij bedoelde het minzaam, maar 't maakte het voor Dubois alleen nog maar erger. Zijn verbolgenheid was inmiddels onmiskenbaar, dus voegde Fürbrin-

ger er geruststellend aan toe dat hij het te zijner tijd allemaal zou begrijpen. Daarna stond hij op ten teken dat het gesprek was afgelopen. Wat hij echt teweeg had gebracht, ontging hem. Dubois voegde keurig een verwijzing naar Fürbringers ideeën toe, maar met het gevoel dat hem iets wezenlijks was ontnomen.

En dat hij nu tot lector wordt benoemd voelt vooral als een afkoopsom voor het feit dat hij zich door Fürbringer een deel van de eer voor zijn eigen werk heeft laten aftroggelen. Hij probeert Anna uit te leggen waar zijn ambivalentie vandaan komt, maar eigenlijk begrijpt hij zijn gevoel zelf maar half.

* * *

Het verlovingsjaar verschaft Dubois flink wat blijken van Anna's onnozelheid. Het lijkt waarachtig wel of ze bij zijn promotie niets dan nieuw huisraad voor zich ziet, terwijl ze nog niet eens een betaalbare woning hebben kunnen vinden. Ze gaat volledig op in haar uitzet en de lijst met wensen voor het huwelijk. Voor Dubois zijn dat volstrekte trivialiteiten, en het het feit dat Anna niet tot enige serieuze gedachte in staat lijkt en dat inhoud en belang van zijn werk haar compleet ontgaan – ze kan het verschil tussen slokdarm en strottenhoofd niet eens onthouden en snapt maar half dat zijn ontleedwerk niets met zinsdelen en woordsoorten te maken heeft – brengt hem aardig van zijn stuk. Maar vertederd door haar kinderlijkheid slikt hij zijn kritiek snel weer in. Ze is pas eenentwintig, geen wonder eigenlijk dat de ernst des levens nog wat hoog gegrepen is.

De datum van het huwelijk nadert, en Dubois hoopt dat die verandering in status een eind zal maken aan de onrust die hem de laatste tijd regelmatig overvalt. Een huis en een vrouw zijn tekenen van volwassenheid die de overgang markeren van het studentenleven naar een verantwoordelijk bestaan. Toch zet Anna's gekwetter hem wel aan het denken. Hij ziet steeds beter hoezeer hij mentaal haar meerdere is. Maar ach, wat maakt het uit? Zijn Annaatje, zijn kleine schat, is jong en mooi met haar zachte huid en de verleidelijke glans van haar haren.

Hij negeert zijn bedenkingen en hult zich in romantische ridderlijkheid. Marie Eugène François Thomas Dubois heeft Anna Geertruida Lojenga ten huwelijk gevraagd, dus huwen ze, alle ouderlijke bedenkingen ten spijt en misschien zelfs wel een beetje vanwege die bedenkingen. Zij vrezen dat het huwelijk tot godsdienstige problemen zal leiden. Alsof godsdienst ertoe doet!

Ze trouwen op 4 augustus 1886, een schitterend stel, met een overdaad aan contrasten: haar haren kastanjebruin, de zijne blond, zij teer en tener, hij groot en krachtig, zij door en door vrolijk, hij een en al ernst. In hun wittebroodsweken zijn ze dolgelukkig. Ze gaan op in hun nieuwe rol, hun contrasten kruiden het bestaan en hun verliefdheid strijkt alle problemen glad. Anna speelt voor huisvrouw. Ze richt hun nieuwe woning in alsof ze met een poppenhuis speelt, kiest de juiste kant voor de vitrages en de juiste stof voor de fauteuils, en rekt haar besluiten uit puur genot.

Na het huwelijk geeft Dubois' nieuwe status hem de moed een oplossing te zoeken voor de spanningen tussen Fürbringer en hemzelf. Najaar 1886 schrijft hij hem een beleefd briefje met het verzoek geen aandacht te geven aan zijn eer-

ste college dat jaar. College geven is voor Dubois een nachtmerrie. Zijn weerzin tegen dit verplichte onderdeel – de bestaansreden zelfs – van een universitaire betrekking is de afgelopen vijf jaar gestaag toegenomen. Hij vreest dat zijn studenten liever naar andere docenten luisteren, zelfs als die inhoudelijk veel minder te bieden hebben. Hij snapt het niet. Waarom staan ze niet te dringen? Hij is zo veel beter dan de anderen, hij kan ze leren experimenteren, observeren, theoretiseren. Maar ze mogen hem niet. Is hij te afstandelijk? 't Is waar, hun ruwe grappen spreken hem niet aan. Wetenschap leent zich niet voor grollen. En misschien, zo vreest hij, verwacht hij ook wel te veel van ze. Hij neemt zichzelf als maat en zou ook niet anders kunnen. Een akkoordje met zijn wetenschappelijke maatstaven is hem even onmogelijk als maar eens wat minder ademen.

Dubois' verzoek heeft een dubbel doel. Hij brengt zijn tekortkomingen als collegegever liever niet onder Fürbringers kritische aandacht, en hij wil er zeker van zijn dat collega's die wel komen hem zien optreden als onafhankelijk onderzoeker. Hij heeft nog slechts één publicatie op zijn naam, en dat maakt hem gevoelig voor de mogelijkheid dat men hem beschouwt als een verlengstuk van Fürbringer.

Helaas ontgaat de kern of in elk geval het gewicht van zijn verzoek Fürbringer volledig. Hij reageert met een luchtig briefje: 'Dat roept de vraag op of ik dit college dan tenminste genuïlkorfd mag bijwonen. Of vrees je dat ook dat je onafhankelijke status al zou schaden?' Dubois' verzoek aan zijn meerdere om begrip en bescherming wordt dus verkeerd opgevat. Hij heeft het gevoel dat zijn woorden worden verdraaid en bespot en hij zweert dat hij deze pijnlijke reactie niet zal vergeten.

Zijn gevoel van vernedering wordt weer enigszins goedgemaakt door de lovende reactie op zijn artikel van een collega, Max Weber. Weber, slechts zes jaar ouder dan Dubois, maar opgeleid in Bonn en Berlijn, behoort tot de beroemde Duitse school in de biologie. Hij is nu al een van de meest vooraanstaande Europese onderzoekers. In 1879 kwam Weber naar Amsterdam als docent anatomie onder Fürbringer, de positie die Dubois na hem bekleedde. In 1880 werd hij weggelokt naar Utrecht, waar hij een lectoraat aanvaardde – dezelfde positie die ook Dubois later aangeboden kreeg. Drie jaar daarna zag hij af van een leerstoel in Utrecht omdat hij in Amsterdam buitengewoon hoogleeraar Dierkunde, Vergelijkende Anatomie en Vergelijkende Fysiologie kon worden. De nabijheid van Artis, een van de mooiste dierentuinen in Europa, en de uitzonderlijke mogelijkheid alle daar overleden dieren te onderzoeken, gaf daarbij de doorslag.

In Amsterdam staat Weber bekend als een man die je niet licht over het hoofd ziet. Zelfs in de snijzaal draag hij zijn onafscheidelijke geklede jas en stijve boord. Zijn baard is met zorg getrimd, zijn indrukwekkende snor gepommadeerd en opgekruld, en zijn taalgebruik precies en afgemeten. Dubois is zeer vereerd wanneer deze vooraanstaande onderzoeker hem uitnodigt een bijdrage over het strottenhoofd te schrijven voor het eerste deel van zijn standaardwerk over walvisachtigen. Hoezeer zijn flitsende carrière op die van Weber lijkt, valt iedereen op behalve Dubois zelf. Het enige dat Dubois ziet is dat Fürbringer hem meer en meer in zijn mogelijkheden beperkt. Hij neemt zich voor om Fürbringer volledig buiten zijn walvissonderzoek te houden en om zijn werk aan het strottenhoofd in een alomvattende publi-

catie onder te brengen. Dan zal iedereen beseffen hoezeer hij alleen voor dat werk verantwoordelijk is.

Het onderwerp dat Dubois koos – een grondig vergelijkend overzicht van de anatomie en evolutie van het strottenhoofd – blijkt veel te omvangrijk. Hij heeft te veel gegevens om ze nog overzichtelijk te kunnen ordenen. De tijd schrijdt voort. Het wordt 1887 en nog zit hij in zijn eentje, dag in dag uit, te worstelen met zijn manuscript: schrijven, schrappen, schuiven met alinea's, koortsachtig op zoek naar orde en overzichtelijkheid.

Fürbringer wil maar al te graag helpen. Vaak, te vaak naar Dubois' zin, vraag hij hoe het ermee staat. Dubois verdenkt hem ervan dat hij uitsluitend zijn hulp aanbiedt om erachter te komen wat hij inmiddels heeft ontdekt. Waarom anders zou hij zo graag het manuscript eens willen zien? En dat Fürbringer hem steeds maar artikelen toeschuift, alsof hij zelf zijn literatuur niet zorgvuldig bijhoudt, vervult hem met pure weerzin.

Hoe meer Fürbringer probeert te helpen, hoe angstvalliger Dubois zijn werk afschermt. Al gauw durft hij er haast met niemand meer over te praten. Hij sluit zich af, wordt prikkelbaar, koortsig haast, alsof het wantrouwen hem letterlijk ziek maakt. Dubois en Fürbringer spreken elkaar nauwelijks nog, of liever, Fürbringer spreekt te veel en Dubois te weinig. Hoe komt hij ooit nog onder Fürbringers invloed uit? Als hij blijft, en als Fürbringer hem blijft steunen zoals hij beloofd heeft, dan wordt Dubois straks hoogleraar Anatomie. Maar verspeelt hij die steun niet als hij zo nadrukkelijk onafhankelijk probeert te zijn? En zullen anderen straks écht vinden dat die leerstoel hem toekomt? De problemen tolleren door zijn hoofd, en zoals dat gaat met tolleren, zwieren en zwaaien

ze alle kanten op. Anders dan bij een tol houdt het draaien niet op, en komt er nooit een moment van gelukzalige rust.

HOOFDSTUK 7

HET KEERPUNT

Op 4 april 1887, precies acht maanden na het huwelijk, schenkt Anna het leven aan Marie Eugénie. Dubois is nu de trotse vader van een prachtig kind, de trotse echtgenoot van een schattige vrouw, en een en al huisvader. Aan Eugénies komst zitten wel de nodige problemen. Een kindermisje dat goed voor de baby zorgt vinden ze gauw genoeg, maar wat ze niet voorzagen waren de sociale gevolgen van de vroege komst van hun kind. Het bericht van haar geboorte leidt tot menig opgetrokken wenkbrauw. Men telt de maanden nog een na ...

Zodra de goede zeden het toestaan hervat Anna haar rol als gastvrouw. Ze noodt familie en vrienden op de thee in haar nieuwe huis, en zorgt dat het kindermisje klaar staat om het kind, in haar mooiste kleertjes, te presenteren. Eugénie is een flinke en gezonde baby, en tot Anna's verrassing leidt dat tot het nodige commentaar. 'Wat is ze al gróót', zegt mevrouw Hielkema, een statige, grijze dame die gehuwd is met een vooraanstaand jurist. Ze kietelt Eugénie onder haar mollige kin en aait over haar hoofdje. 'En wat een prachtige krullen!' Ze glimlacht veelzeggend. 'Mag ik haar even?' koert mevrouw Van Boven, slechts enkele jaren ouder dan Anna

en getrouwd met een rijke bankier, een weduwnaar aan wiens eerdere kinderen ze nu regelmatig nieuwe nakomelingen toevoegt. 'O ja, wat is ze heerlijk mollig, en zo groot ook al; vergeleken bij de mijne vlak na de geboorte ...' Wat dubbelzinnigheid betreft, kan de oudere dame haar weinig leren. Dan wendt ze zich tot Anna: 'Hoe krijg je het voor elkaar!' Opeens dringt er iets tot Anna door: Wordt hier alleen haar grote en gezonde baby geprezen, of bedoelen ze eigenlijk dat Eugénie wel erg fors is voor een klaarblijkelijk te vroeg geboren kind? Ze bloost en slaat haar ogen neer. Ze kan niets bedenken om de insinuaties te ontkrachten.

'Te vroeg geboren baby's zijn vaak maar miezerig hoor. Je mag echt van geluk spreken dat de jouwe zo stevig is', kakelt mevrouw Hessing, een vriendin van Anna's moeder. Ze klopt de baby zachtjes op een van haar mollige handjes. 'Ja, en jij bent een schat hoor.' Eugénie reageert met een blij gekir op de aandacht en mevrouw Hessings zachte stem. Eugénie is een schattig kind! denkt Anna woedend. Haar ogen vlammen. En ze is niet voor ons huwelijk verwekt. Maar hardop zeggen kan ze dat niet want dan zou ze reageren op een beschuldiging die nog helemaal niet geuit is.

Eugénie wordt wat onrustig en Anna wenkt het kindermisje om haar nu maar mee te nemen. Als ze vertrekken, Eugénie veilig en tevreden in de armen van haar verzorgster, klinkt een laatste dubbelzinnige opmerking. 't Is maar goed dat dokter Dubois en jij getrouwd zijn', zegt juffrouw Du Perron, een magere, alleenstaande dame met een grote neus die de baby met samengeknepen ogen nastaat. Haar vele lezen heeft haar bijziendheid geen goed gedaan. Ze heeft al bij menige visite haar theekopje in de botervloot gezet, maar ze weigert een bril te dragen want die maakt haar oud, en ze

hoopt nog steeds op een aanzoek. De meeste mooie jongedames nemen haar voor lief omdat ze stiekempjes om haar kunnen lachen, maar Anna behandelt haar eigenlijk heel vriendelijk. Nu kijkt ze met andere ogen naar de nog net niet oude vrijster. Hoe kan die zich toch zo vergissen in haar haar eigen aantrekkelijkheid, en hoe kon zij zich zo vergissen in haar aard. Van juffrouw Du Perron had ze zo'n steek onder water nooit verwacht. 'O ja,' reageert ze allervriendelijkst, blij dat ze nu toch iets kan rechtzetten, 'anders hadden we natuurlijk nooit zo'n schattig kindje gehad.' Ze glimlacht verzaligd naar haar kwelgeest, en betreft vervolgens de rest van het gezelschap in die betekenisvolle blik.

Die opmerking was raak. 'Nou ja!' sputtert een van de dames. 'Eh, nee nee, precies', zegt juffrouw Du Perron verward. Mevrouw Van Boven, de felste van het stel, schudt haar hoofd om aan te geven dat het natuurlijk om een dwaas misverstand gaat, terwijl het intussen tot haar doordringt dat Anna net iets slimmer is dan ze altijd gedacht had.

'Nog een kopje thee?' vraagt Anna uiterst vriendelijk. 'Of misschien' – ze richt zich nu tot mevrouw Van Boven, beslist de molligste van de aanwezigen – 'nog een gebakje? Ik weet dat u er dol op bent.' 'O ze zijn heerlijk, maar nee, dank je', antwoordt deze snel, niet in staat de weinig vlijende insinuatie effectiever te weerstreven.

Niet lang daarna neemt de visite afscheid en vertrekt. Anna denkt nog een poosje na over de complimentjes die ze kreeg. Maar nee, ze verzint het niet: het waren steken onder water. Kennelijk gelooft iedereen dat dit kind, gezegend met een goede gezondheid, na een voldragen zwangerschap geboren en dus een maand voor het huwelijk verwekt moet zijn.

Ze maakt zich gaandeweg steeds meer zorgen over wat

mensen denken en zeggen. Dit soort kwaadwilligheid is nieuw voor haar. Haar charme en haar onschuld hebben haar tot nu toe voor kattigheden en jaloezie bewaard. Met de rituelen van het sociale steekspel heeft ze geen enkele ervaring en ze weet niet wat ze nu moet doen. Ze weet, net als iedereen, dat te vroeg geboren baby's meestal klein en ziekelijk zijn, en klein of ziekelijk kun je Eugénie, met haar volle roze wangetjes en kirrende lach, onmogelijk noemen. De conclusie is onontkoombaar: Eugénie is geen te vroeg geboren baby maar het bewijs voor een zonde die door een haastig huwelijk verborgen had moeten blijven. En terwijl Eugénie zich voorspoedig ontwikkelt wordt Anna steeds moedelozer en prikkelbaarder. Haar zonnigheid laat haar voor het eerst van haar leven in de steek. In plaats daarvan wordt ze een bezorgde moeder die haar dochter op het ziekelijke af aanbidt. Ze bemoeit zich veel te veel met het kindermisje, bedenkt zich steeds opnieuw en herroept voortdurend haar eigen opdrachten. Het kindermisje is een vrouw met ervaring en ze kent haar plaats, maar Anna's niet aflatende aandacht stelt haar geduld wel erg op de proef. Eerlijk gezegd zou ze het bemoeizieke mens graag zien verdwijnen, zodat zij Eugénie in alle rust kan opvoeden tot een kalm en gehoorzaam kind.

Als Anna niet in de kinderkamer is, is ze verward en kan ze alleen maar denken aan alle roddels die vast en zeker over haar lieve dochtertje de ronde doen. Van elke groet, elke opmerking over Eugénie, vraagt ze zich steeds opnieuw af wat er achter steekt. Het obsedeert haar als een borduursel dat steeds opnieuw net niet wordt wat je wilt. Langzaam verliest ze haar greep op het huishouden. Maaltijden staan te vroeg of te laat op tafel, de hoeveelheden kloppen niet, de was blijft liggen,

post raakt zoek of wordt niet tijdig beantwoord, het huishoudboekje controleert niemand meer. Anna vermagert – ernstig en in hoog tempo – terwijl Eugénie steeds molliger wordt.

En dan op een ochtend, bij het zoveelste ontbijt met te zwart geroosterd brood en te lang gekookte eieren, verliest Dubois zijn geduld. Anna kan niet stilzitten. Ze herschikt voortdurend het bestek, verplaatst de kopjes, schuift de theepot heen en weer tot Dubois net zo over zijn toeren is als zij. Hij heeft geprobeerd haar zorgen te negeren, in de hoop dat zijn kalmte ook haar tot rust zou brengen. Maar het helpt niet. Ze is zo in de war dat kalmeren uitgesloten is. Tenslotte vraagt ze zich voor de zoveelste keer klagerig af wat ze nou toch had kunnen doen of zeggen om de geruchten over Eugénies geboorte te ontzenuwen.

Dubois zet zijn kopje zo krachtig neer dat het bijna breekt. 'Die onzin wil ik nu niet meer horen!' schreeuwt hij. 'Waarom luister je toch naar die kletspraat, naar dat domme geroddel?' Hij slaat met zijn vlakke hand op tafel. 'Moeten we Eugénies leeftijd geheim houden? Moeten we liegen over onze huwelijksdatum? Dat kan niet en dat mag niet!'

Anna krimpt ineen bij zijn woede en durft hem niet aan te kijken. Zo boos is hij nog nooit geweest. Met neergeslagen ogen dept ze met een servet de gemorste thee van tafel. Bellen om het meisje durft ze niet. Dubois staat met veel lawaai op en stampt hoofdschuddend naar het raam. Daar blijft hij staan, ogenschijnlijk om te zien wat voor weer het is, maar in werkelijkheid gewoon om zijn gedachten te ordenen.

Anna draait zich in haar stoel naar hem toe en kijkt. Ze beseft dat het verkeerd is, maar ze kan het niet helpen. Met een trillend stemmetje zegt ze 'Ja maar, mensen zeggen zulke nare dingen over Eugénie...'

Dubois loopt naar haar toe. De uitdrukking op zijn gezicht is genoeg om haar het zwijgen op te leggen. Hij staat doodstil. Al zijn aandacht is op haar gericht. Zijn bleekblauwe ogen lijken tot op de bodem van haar ziel te kijken. Schaamte, angst en verwarring brengen tranen in de hare. Maar Dubois is over zijn woede heen. Hij wilde haar niet overdonderen, maar zijn geduld was op, gewoon op. Hij spreekt nu zachtjes, alsof ze in de kerk zijn. 'Denk jij werkelijk', vraagt hij ernstig, plechtig haast, terwijl hij haar hoofd in zijn handen neemt en haar recht aankijkt, 'Denk jij werkelijk dat iemand ook maar een moment gelooft dat ik me tijdens onze verloving oneervol tegenover jou gedragen heb?'

De tranen stromen over haar bleke, ingevallen wangen. Door de warmte van zijn stem kan ze eindelijk onbelemmerd huilen. Wegkijken kan ze niet, zijn ogen houden de hare volledig gevangen. 'Nee,' antwoordt ze wanhopig, 'Nee, zoiets zullen ze van jou nooit denken.'

'Dus', besluit Dubois met ijzeren logica, 'is er geen enkele aanleiding voor geroddel, toch?' 'Nee', antwoordt Anna bevend. Iets anders kan ze niet zeggen. Ze kent en vreest de kracht van de roddel, het effect dat zelfs de dwaaste geruchten op iemands reputatie kunnen hebben. Maar tegen Dubois kan ze niet op. Hij is een wetenschapper, iemand die zich alleen met feiten inlaat. Hij is ouder, groter, knapper, en hij is haar man. Hij is het onbetwiste hoofd van hun jonge gezin. En hij heeft gelijk.

Dubois klopt haar liefdevol op haar hoofd, zoals je doet bij een stout kind dat beterschap beloofd heeft, en loopt dan rustig naar de deur. Daar draait hij zich om voor een paar laatste woorden, kaarsrecht, het toonbeeld van 'Recte et fortiter'. 'Anna,' zegt hij ernstig, 'kalmte en zelfbeheersing,

dát is voortaan het devies.' Hij ziet haar slordig opgestoken haar waaruit her en der pieken hangen. Nooit eerder is ze zo slonzig geweest.

'Je bent huisvrouw, Anna, en je bent moeder. Je hebt een dochter die je zorg nodig heeft. Als ons huishouden goed loopt, ons kind gezond is en ons huwelijk gelukkig, houdt de roddel vanzelf op. Het huishouden is jouw taak. Val me niet meer lastig met dit soort dwaasheden. Mijn taak is het om te werken aan zaken van groot wetenschappelijk gewicht. Zorgen over de kinderen en het huishouden kan ik daarbij missen als kiespijn.'

Hij gaat de kamer uit. Even later hoort ze de voordeur. Hij heeft de wereld waarin zij leeft met haar kind en het personeel achter zich gelaten en is op weg naar de universiteit waar zijn onderzoek op hem wacht.

Anna doet wel eens domme dingen, maar gek is ze niet. En de uitbarsting van Dubois heeft haar wel een andere kijk op haar problemen gegeven. Zijn kracht en zekerheid helpen haar weer op de been. Ze hoeft zich nergens voor te schamen. Ze zal een nieuwe hoed kopen, eens goed nadenken over een moderner kapsel, en met opgeheven hoofd over straat gaan. Als Dubois die avond thuiskomt is ze vrolijker dan ze in weken geweest is. Al gauw eet ze als vanouds, en ze komt weer aan. Ze heeft kennelijk vrede met haar leven. 's Avonds kan ze weer rustig borduren terwijl Dubois leest of haar uitlegt wat hij die dag ontdekt heeft. Echt begrijpen wat hem zo bezighoudt doet ze niet, en eigenlijk vindt ze het ook weinig appetijtelijk. Ze maakt soms een grapje over haar gebrek aan anatomisch inzicht – 'Misschien moet ik toch eens uitzien naar een betere docent!' – maar echte pogingen om hem te begrijpen doet ze niet. Soms, zo merkt hij, krijgt ze

toch nog een kleur als ze met de baby wandelen en door bekenden worden aangesproken, maar dat is dan ook alles. Haar angsten zijn verdwenen dankzij zijn weerstand.

Na een maand of twee is de rust compleet hersteld en is Anna weer geheel zichzelf. Dubois denkt wel eens terug aan hun ruzie en is blij met het effect van zijn woorden toen. Anna gaat vooruit, constateert hij tevreden. Als ze zich zorgen wil maken over kleinigheden moet ze dat vooral doen, maar het is goed dat ze mij daarmee niet lastigvalt. En onder zijn leiding zal ze vast geleidelijk wijs en volwassen genoeg worden om zich niet meer door zulke dingen van de wijs te laten brengen. Alles komt goed.

Gezond en op zijn gemak zit Dubois in hun fraai gemeubileerde woonkamer te denken aan de veranderingen van de afgelopen twee jaar. Van begerenswaardige vrijgezel naar gerespecteerde pater familias, van veelbelovend assistent woonachtig bij een sjofele hospita naar lector met een leuk gezin en een alleraardigste eigen woning. Anna gaat de trap op en even later hoort hij haar zingen voor hun schattige dochttertje. Hij is volmaakt tevreden. Nog even en hij is hoogleraar Anatomie aan de Universiteit van Amsterdam, een van de jongsten ooit. Zijn onderzoeksprogramma zal leiden tot grootse ontdekkingen. Het gaat hem in alles voor de wind.

Maar dit vredige bestaan is geen lang leven beschoren. Zijn wantrouwen jegens Fürbringer en hun moeizame, zelfs vijandige, verhouding houden hem dagelijks bezig. En dan veegt een wereldschokkende ontdekking Dubois' monomane aandacht voor zijn eigen onderzoek als een spinnenweb op een veelgebruikt pad opzij.

In juli 1887 publiceren de geoloog Max Lohest en de anatomist Julien Fraipont, beide van de Universiteit van Luik,

een monografie die de aandacht trekt van elke Europeaan die belang stelt in wetenschap en natuurlijke historie. De voorafgaande zomer vond Lohest, samen met de jurist en amateur-paleontoloog Marcel de Puydt, een aantal vreemde, mensachtige fossielen in een grot met de naam Betche-aux-Rotches bij Spy. Ze brachten maar liefst twee Neanderthaler-skeletten en ook nog flink wat fraai gemaakt stenen gereedschap en de resten van uitgestorven dieren aan het licht. In hun boek beschrijven en analyseren ze de Neanderthalerfossielen, de derde vondst van die mensachtigen tot dan toe.

Het eerste, zwaar gemineraliseerde skelet werd gevonden in de Neandervallei in Duitsland, in 1856, zo'n anderhalf jaar voor Dubois zelf ter wereld kwam. Misschien is de Neanderthaler wel echt mijn oudere broer – het vreemde idee komt zo maar bij hem op. Over de betekenis van dat eerste skelet en wat het zegt over onze afkomst werd kort na de vondst veel gediscussieerd. Vervolgens werd een veel vollediger schedel, maar zonder bijbehorende skeletresten, die jaren eerder bij Gibraltar gevonden was, ook als Neanderthaler erkent. Dankzij de vondst bij Spy zijn er nu drie onvolledige skeletten, genoeg aanwijzingen om ten minste een deel van de openstaande vragen te beantwoorden.

Dubois pakt zijn geliefde *Man's Place in Nature* van Huxley uit de kast om de illustraties van de eerste Neanderthalerfossielen opnieuw te bekijken. Hij herinnert zich de geprononceerde wenkbrauwbogen die velen opvallend aapachtig vonden toen Johannes Fuhlrott, een schoolmeester, en de anatoom Hermann Schaaffhausen van de Universiteit van Bonn hun vondst bekend maakten. Na bestudering van de fossielen verklaarden Fuhlrott en Schaaffhausen dat de Neanderthaler een oud en primitief ras vertegenwoordigde

waaruit zich later de moderne mens ontwikkelde.

Daarmee verwierven ze een machtige tegenstander, de briljante Duitse patholoog Rudolf Virchow. Virchow beweerde ooit dat hij de Duitse wetenschap wás. Dat de Duitse wetenschap de beste ter wereld was sprak vanzelf. Virchow, achter zijn rug soms aangeduid als de Paus of de Pascha van de Wetenschap, is een onbuigzame en afstandelijke autocraat. Hij is ook een openlijke en overtuigde tegenstander van de evolutietheorie die hij afdoet als weinig meer dan ongefundeerde speculatie. Toen Fuhlrott en Schaaffhausen de Neanderthalerfossielen een bewijs voor de evolutie van de mens noemden, was de onmiddellijke reactie van Virchow en zijn volgelingen dat het hier om de botten van een oude, misvormde man ging, waarschijnlijk iemand die aan ernstige rachitis had geleden. Aangezien Virchow dé deskundige op dat terrein is, durfden maar weinigen daar tegenin te gaan. Maar nu er, na dertig jaar scepsis á la Virchow, in Spy soortgelijke fossielen opduiken, is de wetenschappelijke opinie honderdtachtig graden gedraaid. Een krantenknipsel dat Dubois bewaart in een notitieboek dat hij 'Nota Paleontologica' noemde, verwoordde het zo:

De schedels van Spy lijken zozeer op die van het Neanderdal, en de omstandigheden waaronder ze werden gevonden komen dermate overeen, dat de veronderstelling van Virchow onhoudbaar wordt. We zullen ons erbij neer moeten leggen dat de voorouders van de mens ook lichamelijk grote overeenkomsten vertoonde met ... apen en mensapen.

En aangezien de skeletten van Spy in dezelfde geologische laag werden gevonden als de fossiele resten van uitgestor-

ven neushoorns, mammoeten, rendieren, paarden en holen-beren – de kenmerkende fauna van de Europese IJstijden – zal elke geleerde moeten concluderen dat de Neanderthalers tijdgenoten van die dieren waren.

Lezend over deze nieuwe vondsten vergeet Dubois zijn aanvaringen met Fürbringer over zijn eigen onderzoek even volledig. Hij is dolenthousiast: de evolutie bewezen, en nog tijdens zijn leven. Deze fossielen vormen een nieuwe en tastbare bevestiging van de feitelijke evolutionaire geschiedenis van de mens. Zijn Roermondse spelletje – ‘Wat zou de belangrijkste ontdekking zijn?’ – komt weer bij hem boven. Ooit was hij er hartstochtelijk van overtuigd dat fossielen de sleutel tot evolutionair inzicht vormden, hoewel geen van de hoofdwerken ze veel aandacht gaven. Dubois beseft ineens ten volle dat anatomie en embryologie ons heus iets leren over de manier waarop evolutie werkt, maar dat alleen fossielen laten zien wat er echt gebeurd is, hoe het leven eerst was, en hoe het zich ontwikkelde. Verspilde hij zijn energie niet met zijn huidige onderzoek? Was hij niet gewoon op zoek naar de verkeerde informatie?

Enige jaloezie voelt hij wel: anderen hebben een overtuigende aanwijzing voor onze evolutie gevonden, en hij niet. Terwijl hij toch degene is die al als kind van plan was de ontbrekende schakel te vinden. Waarom heeft hij zich zo op een zijspoor laten leiden? De nieuwe vondsten wakkeren opnieuw zijn liefde voor de paleontologie aan en dwingen hem om zich, haast lijfelijk, af te keren van zijn obsessies en zijn rancune. De grote vragen rond de evolutie van de mens, de vragen bij uitstek die hem voor de wetenschap deden kiezen, staan hem opeens weer helder voor de geest. Hij ziet maar één uitweg uit dit dilemma: hij zal een fossiel moeten vinden

dat hem op de kaart zet als evolutiedeskundige in plaats van een doorsneeanatoom.

Dubois grijpt opnieuw naar zijn evolutiebijbel, Haeckels *Natürliche Schöpfungsgeschichte*. Daar staat alles in wat cruciaal is. Onderzoek het strottenhoofd, ontrafel het mysterie daarvan, en je zult de spraak begrijpen; de spraak is wat ons tot mensen maakt. Dat heeft hij gedaan. Hij weet nu meer dan wie ook over de ontwikkeling en de evolutie van het strottenhoofd. Hij overziet het continuüm van de nederigste vissen met hun kieuwen tot de mens met zijn wonderbare spraakvermogen zelf. Haeckel lezen stelt hem op zijn gemak, en daar is een bijzondere reden voor want Haeckel slaagde erin uit de schaduw te treden van zijn beroemde leermeester Rudolf Virchow. Virchow, ooit de verpersoonlijking van de Duitse wetenschappelijke scherpzinnigheid, wordt nu door anderen verdrongen omdat hij weigert te kijken naar nieuwe ideeën en ontwikkelingen. Ironisch genoeg is het zijn eigen leerling Haeckel die de wetenschappelijke avant-garde aanvoert.

Het enige dat Virchow en de zijnen ooit nog zou kunnen overtuigen is de ontbrekende schakel zelf. Als Dubois die zou vinden, de spraakloze *Pithecanthropus* waar Haeckel over schreef, dan zou toch zelfs Virchow daar niet omheen kunnen. Neanderthalers zijn niet genoeg want dat zijn nog steeds mensen, hoe primitief ook. Alleen de fossiele resten van een overgangsvorm tussen mensaap en mens zouden een onweerlegbaar bewijs voor onze evolutie vormen. Zoiets te vinden, fossielen waarvan de anatomie half-mens half-mensaap is ... dat zou fantastisch zijn. De mens te zijn die de ontbrekende schakel vond: Dubois' jongensdroom heeft hem weer geheel in zijn greep, en krachtiger nog dan ooit tevoren.

Niemand weet precies hoe die lang vergeten voorouder eruit zag; niemand weet ook echt wie daarvoor als eerste de term 'missing link' – 'ontbrekende schakel' – gebruikte. Er is een oud idee, de Grote Keten van het Leven, dat de aardse levensvormen, van de laagste tot de hoogste, vergelijkt met de onderling verbonden schakels van een ketting. Maar de term zelf werd pas later populair. In 1877 ging Darwin naar Cambridge om een eredoctoraat in ontvangst te nemen. De studenten daar hadden op basis van die term een grap bedacht. Voor de ceremonie begon hingen ze een koord, van de ene galerij naar de andere, dwars door de aula. Toen Darwin naar het podium werd genood, lieten ze een apenmarionet los die traag langs het koord gleeed, wat tot het nodige gegiechel en gegrinnik leidde. Na de aap volgde een met linten versierde hoepel die met zulk luid gelach begroet werd dat Darwin, als altijd wat verlegen en in zichzelf gekeerd, verwilderd opkeek, al gauw beseftte dat het om de 'ontbrekende schakel' zelf ging, waarna zijn doorgaans ernstige gezicht opeens een en al vreugde uitstraalde.

Wat Dubois vooral aansprak was de doortastendheid van Haeckels voorspellingen: onze voorouders gingen eerst rechtop lopen, en ontwikkelden daarna pas hun taalvermogen. Het idee fascineert hem opnieuw. Van kieuwen naar strottenhoofd naar spraakorgaan – is het de taal die ons menselijk maakt? Zo ja, denkt hij meesmuilend, dan is Haeckel met zijn altijd weer uiterst heldere teksten en voordrachten, misschien wel menselijker dan wij allen.

Dubois weet nu wat hij doen zal. De problemen met Fürbringer zijn de ene keer wat ernstiger dan de andere, maar verdwijnen zullen ze nooit. Dus moet Dubois zelf bij de universiteit weg. Het verschil is nu dat het er bij zo'n vertrek niet

alleen om gaat zich van Fürbringers overweldigende invloed te bevrijden, maar ook om op zoek te gaan naar een grotere wetenschappelijke roem. Hij zal een manier vinden om de ontbrekende schakel te zoeken.

Het is een adembenemend maar simpel idee. Niemand is ooit op zoek gegaan naar fossiele getuigen van onze evolutie. Natuurlijk, oudheidkundigen en prehistorici rommelen voortdurend in holen en grotten, op zoek naar skeletresten, gereedschap en tekenen van vroegere bewoning. En paleontologen en geologen dwalen altijd rond in groeven, hun geologehamer bij de hand om fossielen los te pikken. Maar een welbepaald doel, het vizier direct gericht op de ontbrekende schakel zelf, is een volstrekt nieuwe gedachte die nog nooit door wie ook in praktijk is gebracht. Als Dubois zijn prooi vindt hoeft hij zich nooit meer zorgen te maken over zijn status als onafhankelijk onderzoeker. Aanzien, banen, een leerstoel, hij zal er geen enkele moeite voor hoeven doen als hij de ontbrekende schakel eenmaal gevonden heeft.

Hij besluit het erop te wagen.

HOOFDSTUK 8

WAAR ZOEK JE EEN ONTBREKENDE SCHAKEL?

Als Dubois ergens goed in is, dan wel in logica. Nu hij zijn doel heeft bepaald, rest hem nog slechts één ding: vast te stellen hoe hij dat doel bereikt. Het mag dan half fantasie zijn, hij pakt zijn nieuwe onderzoeksproject systematisch

aan. Eerst moet hij alle beschikbare informatie in een coherent geheel bijeenbrengen. Vervolgens moet hij een strategie vaststellen. Hij heeft een goed plan nodig want er hangt veel van af. Weken, maanden achtereen, slokken de ideeën en analyses hem op. Een speurtocht naar de ontbrekende schakel is een riskante onderneming.

Dubois wil iets doen dat nog niemand gelukt is. Zijn verklaring voor dat laatste: men heeft tot nu toe onvoldoende systematisch en op de verkeerde plek gezocht. De Neanderthalers zijn te hoog ontwikkeld om als ontbrekende schakel te dienen. Ondanks hun zware wenkbrauwbogen en grove beenderen lijken ze zozeer op moderne mensen dat Virchow ze als pathologie kan afdoen. Huxley beschouwt ze als het primitiefste mensenras. Dubois is het met Huxley eens. Hij zoekt iets dat aanzienlijk meer op mensapen lijkt dan de Neanderthaler.

Waar moet hij zoeken? Alle echt menselijke fossielen, met de Neanderthaler als oudste en meest primitieve tot nu toe, zijn in Europa gevonden. Misschien is Europa wel niet de goede plek. Misschien waren onze voorouders al wel te mensachtig toen ze in Europa arriveerden. Maar waar kwamen ze dan vandaan?

Het ligt voor de hand dat onze stamboom in tropische bodem wortelt want alle moderne mensapen leven in de tropen. Maken paleontologen en oudheidkundigen niet de fout dat ze in Europa op zoek gaan omdat zij daar leven, zonder zich af te vragen waar mensapen leven en waar onze voorouders vandaan komen? Hij werkt zijn analyse stap voor stap uit. Later, in 1888 zal hij de redenering publiceren die hij nu, als een vaardige glasblazer een ingewikkeld en breekbaar laboratoriuminstrument, in elkaar aan het zetten is.

Waar moet hij zoeken? In *The Descent of Man* suggereert Darwin dat de mens van oorsprong uit Afrika komt omdat de Afrikaanse gorilla's en chimpansees het nauwst met de mens verwant zijn. Dubois heeft zijn twijfels. Manlijke gorilla's en chimpansees wijken met hun enorme wenkbrauwen, vooruitstekende gezichten en grote, scherpe hoektanden anatomisch sterk van hun vrouwelijke soortgenoten af, en ze zijn soms wel tweemaal zo zwaar. Dat vind je bij geen enkel mensenras. Haeckel betoogt dat juist gibbons het meest op de mens lijken omdat ze in veel opzichten generalist zijn. Weliswaar hebben ook gibbons forste hoektanden, maar mannetjes en wijfjes zijn ongeveer even groot. Ze lopen op de grond zelfs rechtop, zij het dat ze hun enorm lange armen daarbij wel op een belachelijke, enigszins koorddanserachtige, manier opzij en omhoog houden. Dit gedrag zou een voorloper van echte tweebeenigheid kunnen zijn. Wellicht zou je de ontbrekende schakel het beste in het leefgebied van de gibbon kunnen zoeken. Zowel de verschillende gibbonsoorten als de grote rode bosaap, de orang-oetan, zijn Aziatische dieren.

Als een echte anatoom ontleedt Dubois in gedachte feiten en redeneringen. Weken lang leest en herleest hij alles wat maar relevant zou kunnen zijn. Na lezing van een aantal verslagen van de Engelse paleontoloog Richard Lydekker over fossiele zoogdieren uit het Siwalikgebergte langs de noordgrens van Brits Indië, vraagt hij zich af of dáár de beste potentiële vindplaatsen liggen. Lydekker geeft een van zijn nieuwe fossielen de naam *Troglodytes sivalensis*, de Siwalik-chimpansee, hoewel hij die later verandert in *Anthropopithecus sivalensis* om het verschil met de nu levende chimpansee te benadrukken. Hoe dan ook, die fossielen laten zien dat

Azië ook in een ver verleden al mensapen kende. Mensaap-fossielen zijn overal uiterst schaars. Zulke aanwijzingen kun je dus beter niet negeren. Dubois verdiept zich in Lydekkers kaarten en tekeningen van de fossielen, en begint zijn vondsten steeds veelzeggender te vinden.

Aan Brits Indië kleven wel flinke logistieke bezwaren. Het is ver weg en als Britse kolonie geen al te makkelijke reis-bestemming. De ontbrekende schakel vind je niet zo even op een achternamiddag, dus zou hij Anna en Eugénie mee moeten nemen. Maar hoe onderhoudt hij een gezin in een vreemd land geregeerd door een concurrerende natie? Dat lastige complex van problemen verdampt als hij zijn aandacht verder naar het oosten verlegt, naar Nederlands Indië, dan al meer dan tweehonderd jaar een Nederlands kolonie. Daar kun je je gezin mee naartoe nemen, men spreekt er Nederlands; alle hoger geschoolden en alle autoriteiten met uitzondering van inheemse prins en regenten zijn Nederlander. Hij kent heel wat mensen, waaronder de Cuypers', van wie familieleden naar Indië gingen en er fortuin maakten. Die Indische families weten vast van alles over de geografie en geologie van het gebied; dat spreekt vanzelf bij mensen die op een plantage werken. De cruciale vraag is natuurlijk wel of dáár de ontbrekende schakel te vinden is. Zo niet, dan heeft zoeken weinig zin.

Dan trekt hij zich in zijn studeerkamer terug om alles eens op papier te zetten. Natuurlijk lukt dat niet in een keer. Avond aan avond werkt hij eraan verder. In nette overzichten ordent hij zijn gedachten, als opgeprikte kevers in een natuurhistorisch kabinet. Hij schrijft, streept door, begint opnieuw, herschrijft, tot zijn ideeën een samenhangend geheel beginnen te vormen.

Punt één: De ontbrekende schakel is aapachtiger dan wat tot dan toe in Europa gevonden is. Voor oudere, aapachtiger, fossielen zul je waarschijnlijk in de tropen moeten zijn, waar nu alle mensapen leven. Onlangs werden fossiele mensapen gevonden in Brits Indië.

Punt twee: Ook op Java doken fossielen op. Ze werden bijeengebracht door Raden Saleh, een adellijke Javaan, en ook door Franz Junghuhn, een excentrieke Duitse arts annex natuurvorser. Vooral Junghuhns verhaal is interessant. Hij ging in 1835 naar Java als officier van gezondheid bij het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger, het KNIL, maar die functie oefende hij niet lang uit. Tussen 1835 en 1848 verkent hij heel Java, het grootste deel van zijn tijd als medewerker van de Natuurkundige Commissie. Hij leert talen, tekent en beschrijft planten en geologische formaties, verzamelt fossielen, en maakt de beste kaarten van het eiland tot dan toe. Als ook Dubois nu eens zo'n positie zou kunnen krijgen ... Snel concentreert hij zich weer op de taak die voor hem ligt.

Punt drie: Geologische principes plus logica suggereren dat ook Sumatra veel fossielen zal hebben. Naar verluidt zit Sumatra vol kalksteengrotten, en alle echt goede vindplaatsen van Europese fossielen zijn grotten.

De vraag is of de Indische fossielen uit de juiste periode stammen. Europa, bijvoorbeeld, heeft veel fossielen maar die lijken allemaal te jong. Dat is een cruciaal punt. Hier strandt de opbouw van Dubois' feitenkabinet. Hij heeft meer gegevens nodig. Hij moet echt zeker van zijn zaak zijn. Hij kan niet zomaar alles op het spel zetten.

Dagen ligt zijn aantekenboek dicht en onaangeraakt op zijn bureau. Het staart hem verwijtend aan. Dan leest hij

een paar artikelen van de geoloog Karl Martin over de fossielen van Raden Saleh. Martins werk is een openbaring. Het bevat precies de informatie die hij nodig heeft. Martin vergeleek de Javaanse fossielen van Raden Saleh met die uit het Siwalikgebergte waartoe ook Lydekkers voorwereldlijke chimpansee behoort, en kwam tot de conclusie dat ze sterk overeenkomen en vrijwel zeker uit dezelfde periode dateren. Dat is precies wat Dubois hoopte. Hij zoekt de menselijke voorouder uit die periode, niet lang nadat mens en mens-aap hun eigen evolutionaire wegen gingen. En Martins werk suggereert dat die voorouders zowel in India als in Indië konden voorkomen.

Dubois slaat zijn boek weer open, bladert door de volgekrabbelde en doorgehaalde pagina's en begint op een nieuwe bladzij. Tevreden noteert hij:

Punt vier: De ons bekende fossiele fauna uit Indië is van pleistocene herkomst en kenmerkend voor Azië als geheel. Het gaat hier precies om de periode en de fauna waarin we de ontbrekende schakel mogen verwachten.

Martin biedt meer, een idee dat voor Dubois' denken van groot belang is. De overeenkomst tussen de fossielen uit de Siwalik en uit Java bevestigt volgens Martin de juistheid van een van Alfred Russel Wallace' belangrijke ideeën. Wallace is de natuurvorser die tegelijk met Darwin het idee van natuurlijke selectie ontwikkelde. De wereldschokkende artikelen waarin zij het idee van evolutie door natuurlijke selectie voor het eerst naar voren brachten werden beide gepresenteerd tijdens dezelfde legendarische bijeenkomst van de Linnaean Society in Londen in juli 1858. Iets meer dan een jaar later verscheen Darwins *Origin of Species* dat snel het standaardwerk over evolutie werd. Wallace' hoofdw

The Geographical Distribution of Animals, verscheen pas in 1876, bijna twintig jaar later.

Op zijn tochten door Indië, Australië en Maleisië, waar hij materiaal vergaarde voor musea en particuliere verzamelaars, merkte Wallace dat er ten oosten van Java een soort onzichtbare grens loopt. Tussen Bali en Lombok ligt een barrière, de lijn van Wallace, die het hele gebied in twee natuurlijke stukken verdeeld.

Ten westen van de lijn van Wallace liggen de grote Indische eilanden, Java, Borneo [nu: Kalimantan (vert.)] en Sumatra. De vogels en zoogdieren daar zijn nauw verwant met die in Zuidoost-Azië, met name het Maleisische schiereiland, India en Ceylon. Wallace ziet die eilandfauna's als wezenlijk Aziatisch en vraagt: Hoe ontstond dit onderscheid? Het antwoord ligt in de geografie. Java, Borneo en Sumatra liggen in relatief ondiepe zeeën; ze vormen in feite de hogere delen van een grote continentale schol, de Sundaschol, die uitwaaiert vanaf het vasteland van Zuidoost-Azië. Wallace vermoedde dat het zeeniveau ooit lager was en dat het hele gebied deel uitmaakte van het vasteland. Aziatische dieren konden zich daarin vrijelijk verspreiden. Toen het zeeniveau steeg en de laagste gebieden onder water kwamen te staan, vormden de hogere gebieden eilanden waar de dieren van hun verwanten op het vasteland geïsoleerd raakten. De hele Sundaschol was dus ooit qua fauna en geografie met Azië verbonden.

Aan de andere kant van de lijn van Wallace, ten oosten van Bali, liggen Lombok, Celebes, Nieuw-Guinea en de Molukken, met een heel andere fauna. Wallace kenschetste de inheemse vogels en zoogdieren als Australisch. Hier vond hij buideldassen en koeskoezen die hun jongen in buidels groot-

brenge, en Australische vogels als kaketoës en paradijsvogels. De verspreiding van deze dieren laat zich op soortgelijke wijze verklaren. Zoals de westelijke eilanden liggen op de ondergelopen Sundaschol, die op zich weer deel uitmaakt van Azië, liggen deze eilanden op de Sahulschol, die je als groot-Australië zou kunnen aanduiden. Toen de zeespiegel lager was, waren al deze eilanden direct verbonden met het Australische vasteland en kregen ze een Australische fauna.

De kwestie is niet wat waar voorkomt, maar wat waar ontbreekt. De westelijke eilanden van Indië kennen geen buideldieren, alleen Aziatische zoogdieren met een placenta, Op de oostelijke eilanden daarentegen ontbreken veel van de typisch Aziatische zoogdieren: wilde katten, wilde honden en herten.

De onzichtbare lijn tussen Bali en Lombok valt samen met een indrukwekkende maar onder water verborgen geografische kloof, Straat Lombok, die de twee grote continentale schollen, Sunda en Sahul, scheidt. Deze diepe geul vormt de ruwe naad die de twee grote biogeografische gebieden verbindt, maar die zo lastig over te steken is dat hij als geografische barrière fungeert. Volgens Martin laat de overeenkomst tussen de fossiele fauna's van de Siwalik en Indië zien dat dit biogeografische patroon ook al in een ver verleden bestond want in beide gebieden leefden Aziatische soorten.

Punt vijf: Geologie, topografie, klimaat en geografie rechtvaardigen alle de voorspelling dat nog niet verstoorde grotten op Sumatra pleistocene fossielen zullen bevatten. Als de eerste, nog aapachtige, voorouders van de mens zich in Azië ontwikkelden, dan zouden ze deel moeten uitmaken van Sumatra's fossiele fauna. Gevonden is er nog niets, omdat nog niemand op de juiste plek gezocht heeft.

Dubois richt zich op en wrijft in zijn ogen. Hij is trots op zijn werk. Dit is zo'n heldere en overtuigende redenering en ze leidt tot zo'n solide plan dat succes verzekerd is. De kans dat de fossielen van de ontbrekende schakel in Indië te vinden zijn, is overweldigend. De logica beiert in zijn oren als een enorme kerkklok. Hij kán die niet negeren, en het is hem een raadsel waarom niemand anders hier nog opgekomen is.

Ook de bereikbaarheid van Indië speelt voor Dubois een grote rol. Menig jonge Nederlander heeft de kans om als planter, handelaar, beambte of militair naar Indië te gaan met beide handen aangegrepen. Nederlands Oost-Indië mag dan ver weg zijn, psychologisch ligt het veel dichterbij dan Brits Indië. De gordel van smaragd is toch een beetje Nederland. Er gaan niet veel vrouwen en kinderen mee naar de koloniën; Dubois heeft gehoord dat er op elke blanke vrouw twee Europese mannen zijn. Maar sommigen gaan wel degelijk en hij kan Anna hier onmogelijk met kleine Eugénie alleen laten. Anna is jong en sterk. Ze moet mee. Tropische ziekten vormen het belangrijkste gevaar, maar daar zal hij zal zijn gezin als arts goed tegen kunnen beschermen. En dan, als hij naam gemaakt heeft, kunnen ze weer terug naar huis, zoals al die heren die hun fortuin maakten in koffie of specerijen om vervolgens in Den Haag te gaan rentenieren.

Hij heeft het gevoel dat hij een nieuw continent ontdekt heeft, zo stellig is zijn pas verworven overtuiging. Meteen de volgende dag probeert hij zijn verhaal uit op Max Weber. Tot zijn verrassing is die allesbehalve overtuigd. In tegendeel zelfs: hij reageert alsof Dubois niet goed bij zijn hoofd is.

'Dat is onzin, Dubois, dat snapt u toch zelf wel? Het klinkt best aardig zoals u het vertelt, heel aardig zelfs, maar ook

heel theoretisch. Voor zo'n samenraapsel van ditjes en datjes stel u uw carrière toch niet in de waagschaal? Dat is dwaasheid. Zo ken ik u niet.'

Dubois is verbijsterd, maar Webers scepsis maakt hem des te vasthoudender. Begrijpt hij dan niet hoe briljant zijn synthese is? Ziet hij niet dat mislukken onmogelijk is? Dubois vraagt zich zelfs even af of Weber hem ontmoedigt zodat hij zelf de ontbrekende schakel kan gaan zoeken? Hij overdenkt zijn plan opnieuw en klopt dan voor de tweede keer bij zijn collega aan om alles nog eens uit te leggen.

Maar Weber is niet onder de indruk. 'U zet voor zo'n verzinselfje toch niet alles op het spel wat u bereikt hebt?' zegt hij allervriendelijkst. 'Wees reëel. Ik snap dat u ongeduldig bent, dat u uw inzet en intelligentie nu eindelijk wel eens erkend wilt zien. Maar dat komt, dat komt vanzelf. Hou nog even vol, en doe geen gekke dingen. Ik snap dat u de vondsten in Spy heel opwindend vindt. Dat vinden we allemaal. Die Neanderthalers zijn een fascinerend bewijs voor onze evolutie. Maar denk na: hoeveel fossielen van onze menselijke voorouders hebben we nu eigenlijk? Vrijwel geen! Twee skeletten uit Spy, een schedel uit Gibraltar, en de resten uit het Neanderthal zelf natuurlijk. Alle andere mensachtige fossielen zijn anatomisch modern, en dat zijn er dan ook nog maar weinig. Meestal vinden we alleen dierlijke fossielen. Wat heb je aan beestenbotten als je iets weten wil over de evolutie van de mens? En natuurlijk, Martin heeft vast gelijk dat de Javaanse fossielen lijken op die uit de Siwalik. Martin is een goede vakman. Maar wie garandeert dat u iets zult vinden? En als u al iets vindt, gaat het hoogstwaarschijnlijk om nog weer wat herten en zwijnen.'

Dubois heeft hier weinig op te zeggen, behalve dan dat hij

er ten diepste van overtuigd is dat hij de ontbrekende schakel zal vinden.

Weber gaat nog even door: 'Het is duidelijk dat onze voorouders slecht fossiliseerden, want we vinden ze niet of nauwelijks. Het lijkt me geen goed idee daar je vooruitzichten voor op te offeren, Dubois, geen goed idee. Ik zou er echt nog eens over nadenken.'

Het enige dat Dubois kan doen is stap voor stap en met nog meer nadruk zijn redeneringen herhalen. Hij weet dat de fossielen er zijn; ze móéten er zijn. Bovendien is Indië precies de goede plek: genoeg andere fossielen en uit de juiste periode, rijen kalksteengrotten waar zulke fossielen bewaard kunnen zijn gebleven. Ze moeten er zijn. Voor Dubois is de conclusie zonneklaar, maar bij zijn pogingen dat aan Weber uit te leggen voelt hij zich alsof hij een blinde de zon beschrijft.

Weber luistert opnieuw, kalm en geduldig. Dan zucht hij en zegt: 'En als u dan niets vindt? Uw carrière naar de maan? Uw toekomst vergooid?'

'Maar als ik de ontbrekende schakel wél vind?' houdt Dubois vol.

'Tja,' zegt Weber, hoofdschuddend en met een glimlach, 'dán bent u natuurlijk wel in één keer een beroemd man.'

Hoe onbedoeld ook, dát is de bevestiging die Dubois wil horen. Hij gaat. Hij moet gaan!

REGELEN EN REIZEN

Meteen de dag daarop maakt hij een afspraak met de secretaris-generaal van het Ministerie van Koloniën die aan het eind van de middag wel een paar minuten voor Dubois vrij wil maken. De hele dag wacht hij ongeduldig en herhaalt hij in gedachte keer op keer zijn verhaal. Hij is van plan om subsidie te vragen voor een Indische speurtocht naar de ontbrekende schakel, dus hij zal met overtuigende argumenten moeten komen. Weber was niet meer dan een oefenwedstrijd.

De werkkamer van de secretaris-generaal is groot – groot genoeg voor een bureau, een zithoek, een paar tafels met boeken en stapels papier en enorme, goed gevulde, notenhouten boekenkasten. De meubels zijn fraai bewerkt en kennelijk bedoeld om indruk te maken. Een dik en comfortabel tapijt completeert het geheel. Je zou hier met gemak twee hoogleraren in kwijt kunnen, denkt Dubois. De secretaris-generaal is een drukbezet man, maar hij heeft het een en ander gehoord over deze jonge, veelbelovende onderzoeker en hij is benieuwd. Natuurlijk heeft hij geen idee wat de man van hem wil. Universiteiten zijn er niet in de koloniën; wie zou er moeten studeren? In feite is er nauwelijks fatsoenlijk onderwijs. Kolonialen scholen hun kinderen zelf, ze huren daar een gouvernante of huisleraar voor in, of ze sturen hun kinderen naar een kostschool in het moederland. Op een betrekking zal Dubois dus wel niet uit zijn. Hij weet niet beter of Dubois is op weg een van de meest vooraanstaande

hoogleraren in Amsterdam te worden, dus waarom zou hij weg willen?

De deur gaat open en de geleerde arriveert. Zijn voetstappen op het marmer van de hoge gang klinken nog na. Het knappe gezicht, de trotse houding en de stevige tred van Dubois maken meer indruk dan de secretaris-generaal verwacht had. Hij staat op, steekt zijn hand uit, begroet zijn gast hartelijk, leidt hem naar de zithoek waar hij hem een comfortabele stoel aanbiedt en laat thee serveren – een goed teken, denkt Dubois. Hun gesprek begint met beleefde niemendalletjes: het weer, gemeenschappelijke bekenden, het laatste nieuws. Dan vraagt de secretaris-generaal wat hij voor Dubois doen kan.

‘Ik zou graag’ – Dubois wikt zijn woorden – ‘een overheidssubsidie aanvragen om in Indië te zoeken naar de ontbrekende schakel, de fossiele overblijfselen van de soort die mensaap en mens verbindt, zoals Darwin in zijn grote theorie aangaf. U kent die ongetwijfeld. Zo’n vondst zou een belangrijke wetenschappelijke doorbraak vormen.’

De wenkbrauwen van de secretaris-generaal gaan omhoog, zijn lorgnet valt van zijn neus en blijft hangen aan het kettinkje waarmee het aan zijn vest vastzit. Een teken van verrassing, twijfel, schrik? Dubois weet het niet. Hij gaat gewoon door, zo overtuigend als hij kan.

‘Het gaat hier niet om fantasie, als u mij toestaat, maar om een goed onderbouwde wetenschappelijke theorie. Ik heb een aantal goede redenen om te geloven dat we deze fossielen juist in Nederlands Oost-Indië zullen vinden.’ En dan begint hij zijn doorwrochte betoog vanaf de basis op te bouwen.

Maar voor hij aan zijn conclusies toe is, wordt hij on-

derbroken. 'Het spijt me, meneer Dubois,' zegt de secretaris-generaal met klem, 'u weet dat ons land in een ernstige economische crisis verkeert. Het Ministerie van Koloniën kan nu onmogelijk geld vrijmaken voor een wetenschappelijke expeditie, en al zeker niet voor een expeditie waarvan de uitkomst zo onzeker is. Malaria, cholera, tyfus vormen in Indië een serieuze bedreiging. Het land bestaat voornamelijk uit jungle met hier en daar een dorpje, en nauwelijks wegen. Goede kaarten ontbreken. Reizen alleen al is er erg lastig, laat staan de bevoorrading en medische zorg voor een hele expeditie. En dan de kosten – onmogelijk! En waarvoor precies ...?' Met een handgebaar maakt hij duidelijk dat hij Dubois ideeën weinig substantieel acht.

'Het spijt me dat ik zo weinig tegemoetkomend kan zijn,' vervolgt de secretaris-generaal, 'maak ik acht uw kansen gering. Logica is mooi, maar ... laat ik het zo zeggen: hebt u zich niet wat te veel laten meeslepen door dat idiote boek van Darwin? Het is erg speculatief, weet u, evolutie is theorie, geen feit. Ik kan u helaas niet helpen, meneer Dubois. Het lijkt me beter dat u die ontbrekende schakel vergeet en dat u zich concentreert op uw academische carrière. Ik heb me laten vertellen dat men veel van u verwacht. Vergooi uw vooruitzichten toch niet aan dit soort dwaasheden. Dat zou mijn advies zijn.'

Wat Dubois ook zegt, de secretaris-generaal blijft bij zijn standpunt. Diep teleurgesteld bedankt Dubois hem voor het onderhoud en nog geen halfuur na zijn komst staat hij weer buiten. Hij voelt zich verpletterd, als een hoge hoed onder de wielen van een koets. Al zijn hoop ligt besmeurd en gebroken in de goot; zijn hele doordachte synthese in duigen doordat de secretaris-generaal met onwankelbare zekerheid

zijn voet dwars zette. Hij had iets anders verwacht. Hij had gehoopt dat de bureaucraten van het ministerie van koloniën zijn logistieke problemen voor hun rekening zouden nemen. Maar niets daarvan. Ontmoediging was al wat hij kreeg.

Kloppen zijn redeneringen dan niet? Hij gaat ze stap voor stap na, en keer op keer. Maar er is geen vinger tussen te krijgen. Nee, daar zit het probleem niet; dat zit echt in de man die hij wilde overtuigen, zo besluit hij op de terugweg. De secretaris-generaal is een ambtenaar, een overheidsdienaar, geen wetenschapper. Waarschijnlijk snapt hij niets van Darwins ideeën. Waarschijnlijk heeft hij *The Origin of Species* of Haeckels *Schöpfungsgeschichte* niet eens gelezen. Nogal makkelijk om van onzin te spreken als je niet weet waar het over gaat. De man heeft het ook maar van horen zeggen, en daar baseert hij dan zijn oordeel op. Als hij niet in evolutie gelooft, als hij niet weet dat er een schakel ontbreekt, hoe kan hij dan ooit zijn steun geven aan Dubois' expeditie? En al zóu hij geloven dat er een ontbrekende schakel is, wat hij duidelijk niet doet, dan nog zou de secretaris-generaal ontgaan wat Dubois zeker weet: de schakel is daar, in Indië, en wacht slechts om door hem gevonden te worden. Dat is niet zomaar speculatie. Hij is anatoom, geleerde, een evolutionair expert. Hij heeft zich jaren met de natuurwetenschappen beziggehouden. Hij weet wat waar is, en hoe het te bewijzen. Het probleem is alleen dat niemand anders de waarheid zo helder ziet als hij. Als hij thuiskomt is zijn optimisme weer hersteld en is hij vastbeslotener dan ooit. Hij moet naar Indië omdat hem daar de belangrijkste ontdekking van de eeuw te wachten ligt.

Er is meer. De conflicten met Fürbringer worden on-

draaglijk. Over zijn ideeën over de ontbrekende schakel heeft hij tegenover Fürbringer nog met geen woord gerept. Stel je voor dat de oude baas zich die ook zou toe-eigenen. Als Fürbringer in de buurt komt, gaan Dubois' haren overeind staan als bij een hond die zijn territorium bedreigd ziet. Het scheelt weinig of hij laat grommend zijn tanden zien bij Fürbringers adviezen en commentaar. Zijn wantrouwen valt ook anderen op. Weber, wellicht zijn beste vriend aan de universiteit, probeert vergeefs hem milder te stemmen. Dubois wordt steeds wanhopiger. Hij moet en zal zich aan Fürbringers invloed ontworstelen. Uiteindelijk geeft Weber aarzelend zijn zegen aan Dubois' plan de universiteit te verlaten. Hij schrijft:

Bij verdere overdenking van Uw plannen is mij ... nog duidelijker geworden ... dat u, al gaat u niet naar Indië, uw verband met de anatomie verloren hebt ... Bij uw opvatting van doceren en de waarde daarvan en bij uw pessimistische opvattingen over wetenschap en bij uw uitgesproken tegenzin aan doceren, meen ik dat uw geluk niet op de weg van een theoretische werkkring liggen kan. De betrekkingen van dien aard zijn te schaars, dan dat ze niet bezet moesten zijn door mensen die in die werkkring hun gehele geluk vinden ... U kent het werk bij de anatomie ver-eist en dat beviel u niet, zoverre het niet gold eigen onderzoek; het beviel u zo weinig dat u hiermede reeds een keuze in uw hart gedaan had, reeds een decisie genomen had, onverschillig nu of u naar Indië gaat of u hier als medicus vestigt.

De vraag is niet langer wat hij beoogt. Dubois weet wat hij ontvluchten moet en waarheen. Hij weet alleen nog niet hoe. Van zijn spaargeld kan hij al nauwelijks de reis voor zichzelf,

zijn vrouw en zijn dochttertje betalen, laat staan een maanden- of zelfs jarenlang verblijf. Zijn vader zou hij liever niet om hulp vragen want Jean Joseph deelt zijn zoons fascinatie voor de ontbrekende schakel beslist niet. De oude apotheker vraagt zich van tijd tot tijd hardop af of zijn zoon toch niet beter in zijn voetsporen had kunnen treden.

Dubois kan maar een manier bedenken om naar Indië te gaan. Net als Franz Junghuhn heeft Dubois iets in huis dat deuren opent: hij is arts. Hij kan als officier van gezondheid bij het KNIL gaan werken. En naarmate de tijd vordert en Dubois' wantrouwen jegens Fürbringer toeneemt, wordt dat idee steeds aantrekkelijker. Het idee in de voetsporen van Junghuhn te treden geeft enige troost na de afwijzing van het Ministerie van Koloniën. Bovendien dwingt het in Nederland sinds lang respect af wanneer je in de Oost naar ruimte en ontplooiingskansen gaat zoeken. Ook hij snakt naar een vrijere wereld, waar de zucht naar nieuwe ontdekkingen niet wordt ingeperkt door kleingeestige mannen met traditionele opvattingen.

Op 29 juli schrijft hij een verzoek om informatie over zijn mogelijkheden als arts bij het KNIL. Hij krijgt per omgaande antwoord: als hij wordt goedgekeurd krijgt hij een aanstelling voor acht jaar. De keuring vindt plaats op 4 augustus, 's ochtends van negen tot tien, in Amsterdam. Als hij die avond thuiskomt laat hij Anna de brief zien en legt hij haar uit wat hij gedaan heeft. Zijn klachten kent ze, en zelfs zijn plannen om naar Indië te gaan, maar ze schrikt behoorlijk nu de zaak zo goed als beklonken lijkt. Als hij wordt goedgekeurd, en dat wordt hij ongetwijfeld, hoeven er maar twee contracten te worden getekend: een door hem, waarin hij akkoord gaat met acht jaar dienst, en een door haar, waarin

ze verklaart dat ze haar man in geval van oorlog niet zal volgen op zijn veldtochten. Ze schrikt behoorlijk nu hun toekomst er opeens zo anders uitziet, en het maakt haar ook wel bang. Dubois leest de emoties op haar gezicht.

‘Anna, je weet dat ik geen keus heb. Fürbringer eist de eer voor mijn werk op. Heb je ooit gedacht dat ik me daarbij neer zou leggen?’ Ze schudt van nee, terwijl Dubois haar gerust probeert te stellen. ‘Anna, je herinnert je wat ik je over mijn idee verteld heb. Ik zal in Indië de ontbrekende schakel vinden – het bewijs dat de evolutietheorie klopt. Dat zal me een beroemd onderzoeker maken. Ik weet zeker dat de ontbrekende schakel in Indië is. Geen twijfel aan. Dus rest ons niets anders dan naar Indië te gaan en hem op te sporen.’

Anders dan gewoonlijk houdt Anna haar mond tot ze haar gedachten op een rijtje heeft. Tot nu toe wist ze wat haar te wachten stond. Ze zou als vrouw van een hoogleraar in een mooi huis in Amsterdam wonen en de kinderen grootbrengen. Nu staat ze op het punt voor acht jaar naar Indië te gaan. Acht jaar, dat is een eeuwigheid. Als ze terugkomen, is ze tweeëndertig, en Eugénie al acht. Ze heeft ooit iets gehoord over Nederlandse scholen voor Europese kinderen in Indië. Was dat niet in Batavia? Op Java? Haar aardrijkskundige kennis van de koloniën is flink vervaagd. Maar hoe dan ook, als er Nederlandse kinderen zijn daar, zal er ook wel een mogelijkheid voor onderwijs zijn. En echt vreselijk kan het er niet zijn, want al die Haagse kolonialen zijn een en al nostalgie als ze over Indië spreken.

Als ze ten slotte haar mond opendoet, kijkt ze bijna vrolijk ondeugend. ‘Ze zullen wel opkijken, allemaal, als we het ze vertellen’, zegt ze, en ze grinnikt bij de gedachte. ‘Al die malle oude dames met hun opmerkingen over Eugénie, en die stof-

fige heren bij de universiteit die denken dat ze zomaar met jouw ideeën op de loop kunnen gaan. Ik zou hun gezichten wel eens willen zien als je het ze vertelt. Zij zijn natuurlijk veel te oud, te slap en te dom om zoiets te ondernemen. Ik kan niet wachten om het aan mama en papa te vertellen, en aan jouw familie. Ik ben echt trots op je!' Anna kan niet stilzitten van opwinding en loopt al pratend de kamer rond. Dubois kijkt en luistert naar zijn vrouw. Hij is verrast.

'Ik heb altijd geweten dat je iets belangrijks zou gaan doen. Ik zie je nog die eerste keer de klas binnenkomen. Ik zag het in je ogen.' Haar gedachten springen van hot naar her. 'Ze zeggen dat het in Indië heel zonnig en warm en prachtig is. Heel anders dan Amsterdam met die koude, grijze winters. Het is vast heerlijk om bevrijd te zijn van die akelige koude wind hier. Als je Indische mensen hoort praten over vroeger, lijkt het net alsof ze het over het paradijs hebben, een tropisch paradijs met grote huizen en veel bedienden, alsof je van adel bent. Wat een avontuur!'

Dubois was bang dat ze boos zou zijn, dat ze als de dood zou zijn om haar bekende wereldje te verlaten. Hij heeft haar moed en doorzettingsvermogen beslist onderschat. Plotse-ling draait ze zich naar hem toe, alsof het pas nu tot haar doordringt wat dit plan voor hun leven betekent. Dubois wacht af wat ze zal zeggen, bang dat de angst en de weerstand alsnog zullen komen. Maar Anna is plotseling heel praktisch en doelgericht. 'Als dit is wat we doen moeten om iedereen te bewijzen hoe briljant je echt bent, dan moest ik maar eens gaan bedenken wat we moeten meenemen. Wanneer gaan we?'

Dubois straalt van vreugde. Hij neemt haar kleine handen in zijn forse knuisten en kust ze teder. Ze heeft zoveel meer

in zich dan hij verwachtte. 'We gaan, Annaatje, we gaan', zegt hij zachtjes. 'Ik denk dat we voor eind oktober moeten vertrekken. Ik zal het morgen navragen. Wat een avontuur hè, alleen wij drietjes, jij en ik en de baby ...'

Aan het eind van die week is Dubois goedgekeurd en aan het eind van de maand hebben ze hun legercontracten ontvangen en getekend. Dan gaan ze op bezoek bij Dubois' ouders om te vertellen wat ze van plan zijn. De oude Dubois is fel tegen en hij reageert alsof hij zijn zoon nog kan ompraten, alsof de zaak niet al lang beklonken is. En Eugènes onvrede met de universiteit, dat is niets dan belachelijke verzinsels waar hij boven hoort te staan. Jean Joseph vindt de problemen van zijn zoon met Fürbringer gewoon onzin.

'Het is ondenkbaar dat Fürbringer, een man met zo'n reputatie, ook maar zou overwegen jouw ideeën te pikken. Wat een dwaasheid!' roept hij. Zijn toch al blozende gezicht loopt dieproud aan. Hij schudt met zijn wijsvinger alsof hij een ondeugend kind toespreekt. 'Jij denkt dat je het knapste jongetje van de klas bent. Hoogmoed! Je moest je schamen. Fürbringer is een groot, een briljant, geleerde. Waar zou die jouw ideeën voor nodig hebben? Als je die malle spookbeelden uit je hoofd zet, ben je met een jaar of wat hoogleraar Anatomie, met een mooi huis aan een van de grachten. Wat wil je nog meer!?'

Bij haar schoonvaders donderpreek tegen haar echtgenoot krimpt Anna als een schoolmeisje ineen. Ze vindt het vreselijk als ze ruzie maken. Ze had gehoopt dat haar schoonouders verheugd zouden zijn dat Dubois nu eindelijk zijn droom kan verwezenlijken. Nu kan ze maar één ding: stil zijn en bidden dat het gauw voorbij is. Gelukkig gaat Dubois niet tegen zijn vader in. Hij kijkt hem alleen maar aan, en

zwijgt. Die stilte accentueert het verschil in ambitie: 'een mooi huis aan een van de grachten' tegenover een ontdekking van blijvend wetenschappelijke belang. Wat een kleingeestige man is zijn vader. Als Jean Joseph Balthasar Dubois al ooit geweten heeft hoe het is om iets nieuws te ontdekken, dan is hij nu in elk geval vergeten hoe dat voelt.

Er hangt een sfeer van angst en wantrouwen als de twee mannen elkaar opnemen, en inschatten hoe vasthoudend de ander is.

'Nog een kopje thee, Vader? Eugène? Anna?' Zenuwachtig probeert Trinette de spanning te breken. Niets wijst erop dat de mannen haar vraag gehoord hebben. Anna reikt dankbaar haar kopje aan. Trinette pakt een schaalpje. 'Nog iets erbij? Ach neem er nog een, Anna, het zijn je lievelingskoekjes, en je moet goed eten hoor. Met een baby eet je voor twee, per slot van rekening.' Het gerinkel van de kopjes, het schaalpje dat langskomt en de gewone beleefdheden hebben uiteindelijk toch enig effect. De spanning ebt langzaam wat weg.

Jean Joseph beseft dat hij nog weinig bereikt heeft, en gooit het over een andere boeg: 'Natuurlijk wil de professor zo nu en dan zijn naam in jouw artikelen zien', zegt hij, in de overtuiging dat hij zijn lichtgeraakte zoon daarmee een flink eind tegemoet komt. 'Maar dat is omdat hij verantwoordelijk is voor alles wat er onder zijn leiding gebeurt. Hij is een soort gezinshoofd. Jij heet toch Dubois, net als ik? Daaraan kun je zien wat onze verhouding is. Op diezelfde manier zou jouw werk van tijd tot tijd naar Fürbringer moeten verwijzen. Dat ligt toch voor de hand? Als hij zijn naam onder een artikel van jou zet, verleent hij als het ware zijn fiat. Zo gaat dat nu eenmaal, en daar is ook niets mis mee. Dat jij

je daartegen verzet komt alleen maar doordat je zo trots en dwars bent.'

De oude Dubois gaat geërgerd verzitten terwijl zo'n dertig jaar trots en dwarsheid van zijn zoon aan zijn geestesoog voorbij trekt. De herinneringen steken hem als een stopnaald die was zoekgeraakt tussen de kussens van de sofa. 'Waarom kun je nou nooit eens een beetje meegaand zijn, Eugène? Je bent zo stijfkoppig, zo ondankbaar. Nooit eens een compromis. Alles moet altijd gaan zoals jij het wil, en anders maar niet. En daarmee kom je er niet in deze wereld, jongen.'

'U heeft me eerlijkheid bijgebracht, Vader,' antwoord Dubois beheerst, 'en het is niet eerlijk om je andermans werk toe te eigenen. Dat is diefstal. Wat dat betreft is er geen verschil tussen geestelijk eigendom en materieel eigendom. Als iemand jouw hoed neemt en zegt dat die van hem is, steelt en liegt hij. Toch? Dus als iemand mijn ideeën neemt en doet alsof het de zijne zijn, steelt en liegt hij ook. Wilt u dat ik dan maar een loopje neem met de waarheid?'

Zijn vader maakt een misprijzend gebaar, maar geeft geen antwoord. Praten met Eugène is zinloos; die zal nooit iets toegeven. Jean Joseph wijst Eugènes standpunt af en Eugène het pragmatische advies van zijn vader. Maar naast het optreden van Fürbringer is daar ook nog de zoektocht naar de ontbrekende schakel. Dubois gaat niet alleen ergens weg, hij gaat ook ergens naartoe, naar Indië.

Dubois voelt zich treurig als hij en Anna afscheid nemen en terugreizen naar Amsterdam. Hij had gehoopt dat hij zijn ouders kon uitleggen wat voor moois hij van plan is. Hij hoopte dat zijn vader trots zou zijn, en hem zou aanmoedigen bij deze moedige stap. Nu beseft hij dat ze er niets

van snappen, dat het visionaire van zijn plan hen geheel ontgaat. Ooit komt hij terug naar Eijsden, met zijn ontbrekende schakel! Dan zal zijn vader beseffen wat hij voor de wetenschap betekent. Iedereen heeft het over Marie Eugène François Thomas Dubois; zijn ontbrekende schakel staat in alle kranten en tijdschriften. Dan zal zijn vader begrijpen dat hij er goed aan deed om zijn visioen te volgen. Dan zal hij trots zijn. Misschien is hij gewoon wel te oud en te moe om nu al te snappen dat zo'n doel het risico waard is.

Anna's ouders zijn radeloos als ze horen van het plan. Haar moeder huilt wanhopig bij het idee dat haar dochter en kleindochtertje zo lang zo ver weg zullen zijn. 'Naar Indië?' jammert ze, en ze drukt haar verfrommelde zakdoek tegen haar ogen. 'Daar zijn allemaal tropische ziekten en zwarte mannen. Wat kan je niet allemaal gebeuren? Er zijn slangen en tijgers en giftige planten, de hemel weet wat je niet allemaal boven het hoofd hangt. Zelf goede Nederlanders raken hun fatsoen kwijt en leven als inboorlingen. De verhalen die ik gehoord heb ...! En wat moet er van Eugénie worden? Ze is nog een baby. Die kun je toch niet meenemen naar zo'n oord. Het is daar veel te gevaarlijk.'

Terwijl Anna geruststellend op de bevende handen van haar moeder klopt en haar tranen droogt – moeder en dochter in een omgekeerde rol – probeert Dubois zijn schoonmoeder te kalmeren met logica. Duizenden Nederlanders hebben de afgelopen twee eeuwen in Nederlands Oost-Indië gewoond. Zeker, vroeger gingen twee van de drie dood aan tropische ziekten, maar die tijd is voorbij. We hebben nu fantastische geneesmiddelen.

'Bovendien,' zegt hij geruststellend, 'ben ik dokter. Anna en Eugénie blijven steeds onder mijn hoede en ik zal goed

voor ze zorgen. Dat weet u toch. En dat Europeanen daar als inheemsen leven is allemaal onzin. Dat gaat om een paar mensen die al geen fatsoen hadden voor ze vertrokken. U weet toch hoe Indische families hier leven? Die wonen niet in rietje hutjes en die lopen heus niet bloot rond zoals de wilden daar met alleen een paar kettinkjes om. We krijgen een normaal huis met een tuin en bedienden. We zullen ons keurig kleden, en Anna ziet erop toe dat het huis schoon en opgeruimd is. Ik ben een gestudeerd man en ik zal zorgen dat mijn gezin veilig is. Ik ben toch geen bankrouitier die naar de koloniën vlucht voor zijn schuldeisers of een of andere deugniet op de loop voor een vrouw die hij onteerd heeft. Ons zal niets gebeuren, dat bezweer ik u.'

Echt opbeuren doen deze woorden Anna's moeder niet. Ze kan aan niets anders denken dan aan het afscheid, voor acht lange jaren. Haar vader zegt weinig, maar hij gaat dicht naast zijn vrouw zitten om haar door zijn nabijheid wat troost te geven. Dat ook hij zijn twijfels heeft, staat zonneklaar op zijn gezicht te lezen, maar ze verwoorden doet hij niet. Dat doen alleen vrouwen. Hij is op Dubois gesteld – acht hem een goed mens, een degelijk mens ook – en Anna is zijn vrouw. Ze moet met hem mee, als hij gaat.

Dubois probeert met een glimlach een wat vrolijker sfeer te scheppen. Anna's moeder reageert met een duidelijke poging haar tranen een halt toe te roepen. Ze vraagt naar Eugénie. Opgelucht spreken ze een poosje over de baby. Eugénie is hun enige kleindochter dus alles wat ze meemaakt is voor hen van belang. Niet lang daarna nemen Dubois en Anna afscheid. Ze moeten op tijd naar huis.

Als de horde van de ouders genomen is, blijft er nog een groep over die moet worden geïnformeerd. In zekere zin

is dit het gesprek waar Dubois het meest tegenop ziet. Hij wacht een gelegenheid af waarbij de meeste collega's bijeen zijn zodat hij Fürbringer niet onder vier ogen op de hoogte hoeft te stellen. Zijn verhaal leidt tot flink wat consternatie. Fürbringer begrijpt volstrekt niet waar Dubois mee bezig is, wat hem bezielt, en hij aanvaardt Dubois' officiële ontslag-aanvraag maar met moeite. 'Ik raad het u af, nadrukkelijk af', zegt de hoogleraar met klem, terwijl hij een hand op Dubois' schouder legt. 'U hebt een grootse toekomst voor u. Ik ben er altijd van uitgegaan dat u me bij mijn emeritaat zult opvolgen. Dat weet u toch!? U hebt al zo'n goede naam. Die kans vergooit u toch niet zomaar!?'

Dubois is onvermurwbaar. 'Ik ga,' antwoord hij. 'Ik ga en ik zal de ontbrekende schakel vinden. Wat me te wachten staat als ik hier blijf, mijn onderzoek voortzet, blijf publiceren en stapje voor stapje promotie maak, is geen vergelijk met het vinden van de ontbrekende schakel. Ik heb absoluut geen keus.'

Fürbringer zucht en steekt dan zijn hand uit. Een ongemakkelijk ogenblik aarzelt Dubois, maar dan drukt hij die stevig. De man was al met al een goede baas, hij gaf hem alleen de ruimte niet. In Indië zijn de mogelijkheden minder begrensd. Weber en De Vries zijn ook aanwezig. Ze wensen hem succes en laten weten hoezeer het hen spijt een goede vriend en collega kwijt te raken. Misschien denken ze diep in hun hart wel dat hij niet goed snik is om voor een ideetje van Haeckel alles op het spel te zetten, maar dat geeft niet. Ze zijn zijn vrienden met wie hij jaren heeft samengewerkt, en ze zullen hem missen.

'Ik was al bang dat u deze stap zou zetten,' geeft Weber toe, 'u praat er al zo lang en zo vurig over ...' Fürbringer merkt tot

zijn verbazing dat Weber al van Dubois' voornemen op de hoogte was. Hij kijkt eerst Weber, dan Dubois, even scherp aan. 'Nou, ik wens u het allerbeste', gaat Weber verder. Hij is zich er geen moment van bewust wat zijn woorden teweegbrachten. 'Ik hoop dat u uw ontbrekende schakel vindt! Een ding is zeker: als iemand het kan, dan u wel. En als u iets nodig hebt straks – boeken misschien of instrumenten – laat het me weten! Maar u kunt het beste maar zoveel mogelijk meenemen. Er komen misschien tweemaal per week schepen aan, maar ze doen er wel lang over, hoor.'

Enkele dagen voor zijn officiële vertrek geeft Dubois een afscheidscollege waarin hij uitlegt waarom hij zijn functie neerlegt en wat hij in Indië denkt te gaan doen. Het is een van zijn beste colleges, doorleefd, overtuigend en briljant. De studenten zijn diep onder de indruk. Sommigen zijn jaloers, anderen geschokt. Dubois is na afloop heel tevreden over zichzelf.

Kort daarna krijgt hij een brief van Fürbringer die hem verbijstert. Fürbringer doet alsof hij Dubois carrière probeert te redden en biedt aan het enorme manuscript over het strottenhoofd te bewerken en te publiceren. Wat een lef heeft die man. Denkt hij soms dat ook dit zijn eigen werk is? Of gaat hij ervan uit dat Dubois in feite al zowat aan malaria of tyfus overleden is? Dubois is beslist niet van plan om dood te gaan. Integendeel, hij gaat zijn eigen echte leven leiden. Dat manuscript gaat mee; daar zal hij in de avonduren aan doorwerken. En Fürbringer krijgt het al zeker niet; geen publicatie is altijd nog beter dan publicatie onder Fürbringers naam. Dubois reageert niet op de brief. Hij laat zelfs niet weten wanneer hij met zijn gezin vertrekt. Hij moet er niet aan denken dat Fürbringers gezicht een van de laatste

dingen wordt die hij van Holland zien zal. Hij wenst vooruit te kijken, en niet terug.

Maar als het stoomschip *Prinses Amalia* op 29 oktober 1887 uit Amsterdam vertrekt, betreurt Dubois zijn klein-zieligheid. Haastig schrijft hij zijn voormalige mentor een brief die hij bij de eerste gelegenheid op de post doet. Je kunt beter met een vriendelijk vaarwel vertrekken dan zo klein-geestig wraak te nemen.

Het schip vervoert post, pakketten, andere officieren die naar Java en Sumatra moeten, een paar koloniale die terugkeren van verlof en grote groep nonnen die bij een missiepost gaan werken. Wekenlang zijn die paar mensen elkaars wereld. Voor zijn vertrek besloot Dubois zijn baard te laten staan als symbool van zijn nieuwe identiteit. Hij is geen universitair docent meer, maar arts en fossielenjager. Nu die baard de korte, prikkerige fase ontgroeid is, vindt Anna hem die heel gedistingeerd staan. Zo ook bewondert ze het uniform, de keurige jas met koperen knopen en hoge kraag, dat hij als officier van gezondheid 2e klasse kreeg. Wat een knappe man! Hij is jong, gezond en sterk, en hij kiest voor het avontuur. Ze is blij dat ze met hem getrouwd is, en niet met een van de anderen.

Eugénie is een schattige baby, bijna zeven maanden nu, en de lieveling van het schip. De nonnen zijn een en al zorg en aandacht. En hier vergelijkt niemand haar geboortedatum met de huwelijksdatum van haar ouders. Alle aandacht gaat naar haar dikke krulhaar, haar roze huidje en zonnige aard.

De reis is lang en niet altijd even kalm. Anna is weer in verwachting, een paar maanden nu, en als de zee niet volkomen rustig is, is ze flink misselijk. Ze is van nature heel opgewekt, maar nu kan ze zich niet heugen zich ooit zo akelig

te hebben gevoeld. Dagenlang blijft ze zo dicht mogelijk in de buurt van een geschikte bak of emmer. Aangezien Eugénie niet lang stil kan zitten, zelfs niet om naar het zingen van haar moeder te luisteren, zijn de moederlijke nonnen een zegen. Die zijn altijd bereid met Eugénie op het dek te gaan wandelen of een spelletje met haar te doen. Als Anna's misselijkheid aanhoudt, staat Dubois erop haar uitgebreid te onderzoeken, want hij is bang dat haar zwangerschap niet goed verloopt. Tot zijn opluchting vindt hij niets meer dan de akelige combinatie van zeeziekte en zwangerschapsmisselijkheid. Hij schrijft rust voor en adviseert haar om als het even kan een slokje water te drinken en wat droge biscuit te knabbelen. De eerste paar weken is ze er erg beroerd aan toe, alleen 's middags is ze soms weer even haar oude vrolijke zelf.

Dubois, met zijn stevige maag en gezonde eetlust, heeft gelukkig nergens last van. Alleen bij een echt stormachtig zee is hij soms wat van slag. Aangezien Anna vaak niets meer kan dan rustig in een verduisterde hut liggen, brengt hij flink wat tijd met zijn medeofficieren door. Daar leert hij Maleis, een taal die hem volgens hen goed van pas zal komen tegenover bedienden en andere inheemsen. Dubois geniet van deze uitdaging want hij heeft een echte talenknobbel. Engels en Frans beheerst hij redelijk, hij kent flink wat Grieks en Latijn en zijn Duits is goed. Basaal Maleis, door inheemse handelaren en kolonisten tot handelstaal versimpeld, is voor hem geen enkel probleem.

De oude rotten onderwijzen de nieuweling met welwillende humor. In het Maleis is de manier van zeggen minstens zo belangrijk als het juiste woord. Het verschil tussen een instemmend ja, een ja dat het gezegde erkent zonder in-

stemming te impliceren en een ja dat in feite ernstige twijfel aan het gezegde uitdrukt, is even subtiel als cruciaal. Toch is Maleis veel eenvoudiger dan het hoog-Javaans, met zijn ingewikkelde vormregels op basis van de statusverschillen tussen spreker en aangesprokene en de omstandigheden van het gesprek, dat gebruikt wordt door regenten, sultans en prinses. Gelukkig zal Dubois dat hoog-Javaans niet vaak nodig hebben.

Als het Maleise klasje van de mannen ver genoeg is, beginnen ze grappen te maken. Ze oefenen eenvoudige gesprekken, geven dwaze opdrachten en overtreffen elkaar met maligheden als 'Jongen, breng me een gebakken kokosnoot met olifantenjus op een bord van het zondagse porselein' of 'Heb je de piano nu al in de tuin geplant zoals ik je opdroeg? En heb je hem voldoende water gegeven?' Het jongensachtige plezier komt hun taalontwikkeling en beheersing zeer ten goede. Dubois probeert ook Anna wat Maleis bij te brengen, want hun bedienden zullen nauwelijks Nederlands spreken, en zij moet het huishouden bestieren als hij naar fossielen zoekt. Misschien hoopt hij ook haar zo wat af te leiden van haar misselijkheid. Hij geeft zijn lessen 's middags, want dan is ze op haar best, maar ze concentreert zich met moeite. De aandacht die Eugénie vaak vraagt, helpt daarbij natuurlijk ook niet echt.

Door die lessen, veilig alleen met haar vreselijk knappe echtgenoot, blijft Anna bang om Maleis te spreken. Ze is als de dood dat ze de woorden verkeerd uitspreekt en dat ze onbedoeld iets onwelvoeglijks zegt. De oude garde vertelt wrede verhalen over nieuwelingen die onbedoeld de vreselijkste opdrachten geven, en die verhalen bereiken Anna ook. In gedachte hoort ze ruwe stemmen die haar belachelijk maken

terwijl zij met het Maleis worstelt. 'En toen zei ze tegen de knecht, zo wil een verhaal (te plat om aan een dame te vertellen, maar Anna hoort het toch), 'terwijl ze alle deuren met hem afliep, een plasje hier, een plasje daar', in plaats van hem op te dragen de boel op slot te doen!' Een ander verhaal gaat over een jonge moeder die tegen de baboe zegt dat haar kind bedorven is, maar die een woord gebruikt dat op rottend vlees slaat, in plaats van op een verwend kind. De doorgewinterde indischgasten gieren het uit. 'Geen wonder dat de baboe wegliep; die dacht waarschijnlijk dat het kind lepra had.' Anna is bang ook zo'n amusant verhaal te worden. In plaats van vrolijk te kletsen naar het haar invalt, maakt ze er een gewoonte van elke zin eerst zorgvuldig op te bouwen voor ze hem uitspreekt. In de vrolijke vriendschappelijkheid van het mannengezelschap gaat het heel anders toe: samen met de anderen stort Dubois zich moedig in de vreemde taal, en maakt hij met onaantastbaar zelfvertrouwen de ene grammaticale en uitspraakfout na de andere. Ze kunnen om zichzelf lachen; de inboorlingen snappen vast wel wat ze bedoelen, daar zijn ze geen ogenblik bang voor. Zij zijn Nederlander, ze zijn man, ze zijn boven alles verheven.

Terwijl het schip naar het zuiden en oosten vaart, maakt de gezonde, frisse zeelucht van de Europese kusten plaats voor het veel zwoelere klimaat van de tropen. Anna's modieuze, hooggesloten jurken met hun lange mouwen worden eerst te warm en dan regelrecht verstikkend. Als ze op het dek komt, en dat komt ze steeds vaker, zoekt ze de schaduw, of steekt ze een parasol op. Ook Dubois' wollen uniform wordt erg oncomfortabel. De hoge, met zweet doordrenkte kraag schuurt langs zijn toch al verbrande hals. Als er geen dames in de buurt zijn, doen de militairen hun uniformjas open, of

zelfs uit om wat koelte te krijgen, maar zo ongekleed kunnen ze zich in gezelschap natuurlijk niet vertonen. Als ze dat van nature al niet beseffen, zijn daar altijd nog de nonnen om hen met een geschokte blik wat elementair fatsoen bij te brengen. Ze kijken allemaal uit naar de doortocht door het Suezkanaal en de aankomst in Port Saïd, het traditionele begin van de tropen. Daar stromen Europeanen op weg naar de koloniën aan land om zich bij het warenhuis van Simon Artz lichte tropenkleding te laten aanmeten.

Ondanks de brandende zon is Dubois zoveel mogelijk aan dek, in de open lucht en de wind. Hij vraagt zich verbaasd af hoe Europeanen voor langere tijd in een tropisch klimaat kunnen leven en werken, en is jaloers op de jonge, alleenstaande mannen die hun matrassen 's nachts buiten leggen. De onophoudelijke hitte put hem uit en hij kan zich nauwelijks concentreren. Hij veegt voortdurend het zweet van zijn gezicht en ziet frisse, schone zakdoeken angstig snel veranderen in doorweekte vodjes. De vele verhalen over kolonialen die de verleidelijke landerigheid van de tropen niet langer weerstaan, die opgaan in de inheemse bevolking en alles verliezen wat hen Nederlands maakte, gaat hij steeds beter begrijpen. In deze hitte vereist energiek optreden, of zelf maar denken, een enorme inspanning. Het gevolg daarvan ergert hem bovenmate; zijn karakter, zijn heldere geest en zijn kracht en krachtadigheid zijn zijn trots. Zich overgeven aan inheemse indolentie zal hij nooit, zo belooft hij zichzelf plechtig. Hij zal wennen aan de hitte en zich aanpassen, zich lichter kleden en vroeger aan de slag gaan – alles wat nodig is om hard te blijven werken. Niemand zal harder werken dan hij. En zijn normen aanpassen zal hij nooit.

Had hij zich, voor hij Amsterdam verliet, beter moeten

laten informeren over het leven in Indië? Ach, wat had het uitgemaakt? Kennis verandert het weer niet. Hij had het ook veel te druk om zijn boeken uit te zoeken en gedetailleerde aantekeningen te maken van elk wetenschappelijk artikel dat hem op deze reis van pas zou kunnen komen. De enige bibliotheek die hij in Indië zal hebben bestaat uit wat hij zelf meeneemt, en boeken zijn zwaar, hun transport is kostbaar. Als hij geluk heeft, treft hij een enkele collega die zijn eigen wetenschappelijke bibliotheek heeft meegebracht, en kan hij zo nu en dan iets lenen. Maar over het algemeen is hij geheel op zichzelf aangewezen. Eindelijk! Zijn tijd aan boord gebruikt hij vooral om zijn kennis van het Indische leven aan te vullen. Hij luistert uren naar de verhalen en adviezen van mensen die er eerder waren en vraagt alles wat zijn vruchtbare geest maar bedenken kan.

Anna ligt, in haar hut, of in een dekstoel in elk vleugje schaduw of wind dat ze vinden kan. Ze heeft het warm en voelt zich ellendig. Misselijk is ze niet meer, maar haar gewone zelf hervinden doet ze niet. Ze voelt zich als een waterweekdier dat door afgaand tij op het strand is achtergelaten: zacht, vormeloos, nauwelijks in staat haar eigen gewicht te dragen. De nonnen leggen vochtige doeken op haar voorhoofd, houden haar gezelschap in de hitte van de middag, en lezen zo nu en dan iets voor uit een of ander troostrijk boek. Ze dringen erop aan dat ze voldoende drinkt en wat licht verteerbaar voedsel eet, vooral 's avonds als het niet zo heet meer is. Ze moet op krachten blijven; als vrouw en moeder is ze de pijler van het gezin en het is haar taak voor veiligheid en fatsoen te zorgen.

Dankbaar bedenkt ze dat hun vriendelijke aandacht waarschijnlijk minstens zo effectief is als hun middeltjes. Wat zou

een groep van al wat oudere nonnen ook weten van de beproevingen van een zwangerschap? Zeggen kan het ze het niet, natuurlijk, maar ze heeft het gevoel dat de baby in haar net zoveel hitte voortbrengt als de meedogenloze zon daar boven. Het lijkt wel alsof er een mystieke band bestaat tussen zon en kind. Dit wordt een tropische baby, verwekt in Europese kou, maar gedragen, geboren, en grootgebracht in de zon.

HOOFDSTUK 10

PADANG

Dan eindelijk, op 11 december 1887, komt het schip in Padang, op Sumatra, aan. De Dubois' zijn vierenzeventig dagen en een halve wereld lang aan boord geweest.

Padang – en vandaag is dat voor hen heel Sumatra – is het vreemdste en nieuwste dat ze ooit hebben aanschouwd. Zelfs de plaatsen die ze passeerden langs het Suezkanaal, waar mannen in lange, wijde hemden rondliepen tussen palmbomen en kamelen, waren minder vreemd dan dit. Ondanks de Hollandse gebouwen – of misschien wel juist daardoor; ze lijken hier verdwaald – zal het bij niemand opkomen zich ook maar in de buurt van Europa, laat staan Nederland, te wanen. De lucht is warm en vochtig en zwanger van vreemde geuren. Lopend langs de kade verdrinkt Dubois het ene moment in een wolk van kaneel om meteen daarop weer niets dan de zwoele geur van een onbekende tropische plant te ruiken.

De brede, onbestrate wegen rond de haven met bomen aan weerszij, ogen op zich heel aangenaam, maar met de bomen is iets mis: vreemde, parapluachtige gevallen met blauw-groen of zilverachtig gebladerte. Nergens het diepe groen van Hollandse struweel. Mensen, geuren, geluiden, planten, en de lucht zelf – alles is vreemd. Niets is netjes, ingeperkt, gepoetst; alles is onhollands. Padang herbergt relatief veel Europeanen en flink wat echt Europese gebouwen, maar dat alles lijkt misplaatst. De overdadige, ja overdreven, tropische planten en bomen steken er haast obscene bij af. De inheemse architectuur past beter, maar ook die is vreemd: lange huizen van bamboe met wanden van vlechtwerk en opkrullende rieten daken met een daklijn die aan een stierenkop doet denken. En de hitte en het gedrang van al die mensen zijn angstaanjagend.

Anna en hij zijn omgeven door donkere inheemsen: bedienden die blootsvoets maar in smetteloos witte uniformen op hun heer wachten, kleine beambten druk bezig met de een of andere onbegrijpelijke taak, zeelieden, arbeiders, sjouwers, en wie weet wat verder nog. Handelaren prijzen vanuit met riet gedekte kraampjes langs de kant van de weg hun raadselachtige waren aan. Ingenomen met zichzelf herinnert Dubois zich het Maleise woord voor zo'n winkeltje: een waroeng. Overal lopen zwetende koelies, donkerbruin van huid en ogen, met exotische windsels om hun hoofd, naakte bovenlijven en geruite sarongs om hun middel. Ze dragen koffers en kratten van het schip, laden kleingoed in dokars, tweewielige wagentjes. Grotere pakketten gaan in de pas geïntroduceerde, vierwielige wagens, die delemans heten. Zelfs de kleine, tanige pony's die de wagens trekken, hebben iets exotisch. Ze zijn er in alle kleuren, van muisgrijs

via rossig tot glanzend kastanjebruin. De meeste hebben een versierd tuig of kleurige linten in hun voorlok. Nog zwaardere lading wordt vervoerd met enorme, ruwhouten ossenwagens, traag getrokken door enorme, bleekhuidige dieren met natte neuzen en een grote bult achter hun kop. Die wegen meer dan duizend pond, zo schat Dubois.

De inheemse mannen en vrouwen zijn donker, klein en sierlijk, en ze dragen vrijwel allemaal een sarong die tot hun enkels reikt. Op de een of andere manier verleent die dracht zelfs de meest gespierde mannen een exotisch vloeiende, haast vrouwelijke gang. De Europeanen steken er plomp en bleek bij af. Temidden van de drommen sjouwers, gevestigde kolonialen en pas gearriveerden, is Dubois een opvallende verschijning: groot, sterk en vol zelfvertrouwen. Met zijn één vijfenzeventig op kousenvoeten steekt hij een flink hoofd boven de meeste Sumatranen uit. Mét uniform en pet – en uiteraard is hij ter ere van de aankomst in vol ornaat – komt daar nog bijna een decimeter bij en is hij groter zelfs dan de meeste Europeanen. Hij is stevig en gespierd en weegt een kilo of tachtig. En die indrukwekkende verschijning wordt nog geaccentueerd door zijn teint en zijn haarkleur. Zijn baard en dikke, golvende kuif zijn goudblond, tegen rossig aan, zijn ogen van een opvallend lichtblauw dat zelfs in Nederland zeldzaam is. Een oninheemsere verschijning laat zich nauwelijks denken.

Dubois is gefascineerd door de geprononceerde jukbeenderen en krachtige kaken van de inlanders. Dat valt vooral op bij de ouderen met hun dunne huid waardoorheen je het gebeente eronder haast zien kunt. Hij is vol aandacht voor hun schedels, want deze vorm heeft hij nog nooit gezien. Hij hoopt er gauw voor nader onderzoek een aantal in handen

te hebben. In elk geval moet hij maar eens wat aantekeningen maken. De zwarte tanden en het rode tandvlees die veel Sumatranen danken aan hun sirihpruimen spreken hem minder aan, en de smerige gewoonte her en der een fluiem van speeksel en betelsap op de grond te spuwen maakt hem ronduit misselijk. Hij vraagt zich af waarom je sirih zou willen kauwen als de gevolgen zo afschuwelijk zijn.

Langzaam dringt het tot hem door hoeveel aandacht hij trekt. Sommigen staren hem openlijk aan, de meesten kijken heimelijker want de inheemse bevolking is van nature beleefd. In hun ogen straalt Dubois een en al rijkdom, macht en gezag uit. Vanwege die gevolgtrekking, plus zijn toch al ongewone voorkomen, zullen donkere ogen hem overal onophoudelijk in alles volgen, de volle acht jaar door. Men let op hem zoals je let op een indrukwekkende roofvogel, met scherpe klauwen en een krachtige snavel waar je maar beter niet te dicht bij kunt komen.

De atmosfeer is drukkend en een kakofonie van talen vult de lucht: hoog- en laag-Javaans, Madoerees, Maleis, Atjehs, Minangkabau, Boeginees, in eindeloos veel dialecten. Maar de stemmen zijn meestal zacht en de gezichten vriendelijk. Dubois ziet de elegante gebaren van bruine handen, en hoofdbewegingen die doen vermoeden dat de hals eronder van rubber is. Veel tekenen van meningsverschil of conflict ziet hij niet. Hij is een en al oog voor de taferelen die zich voor zijn ogen ontrollen en weet nauwelijks waar hij kijken moet. Ook op de drukste marktdagen in Holland zie je niet zoveel kleur en actie als hier.

Dan wordt hij zich bewust van eilandjes van Nederlands en Engels temidden van de herrie. De Europeanen die hier al langer wonen, de echte Indischgasten, spreken met een

fors accent en een ongewoon idioom. Ze laten het 'ik' in hun zinnen weg, en ook een deel van de medeklinkers, waardoor de woorden korter en zachter klinken. Hoort dat bij de tropische apathie? Is het teveel moeite – of gewoon te warm – om correct te spreken?

De ongewone drukte maakt Anna eerst wat duizelig, en dan ook bang. Een golf van draaiërigheid overvalt haar en om staande te blijven leunt ze zwaar op Dubois' arm. 'Eugène,' fluistert ze gezorgd, 'krijgen we die vreemde bruine mensen straks als bedienden in huis? Hoe kan ik dan met ze praten?' Met haar andere arm drukt ze de warme en onrustige Eugénie dichter tegen zich aan. 'Moet ik Eugénie straks echt aan een inlands kindermisje geven? Van die bruine handen op haar zachte roze huidje, en haar blonde haar? Waar heb je me mee naartoe genomen? Hoe moet dat straks?' Ze is er na aan toe om flauw te vallen.

'Niets aan de hand, Anna', antwoordt Dubois rustig. Hij houdt haar stevig vast en maant haar tot kalmte. Anna laat zich geruststellen en kalmeert dan ook Eugénie. 'Straks bij de kazerne zoeken we een ervaren baboe.' 'Baboe? Een baboe?' zegt Anna, met onrustig rollende ogen. 'Ja, Anna, een baboe, een kindermisje.' Zijn stem blijft zacht en rustig. 'Je herinnert je toch wel dat ik je dat woord leerde? We nemen een baboe die eerder bij een ander Nederlands gezin gewerkt heeft, iemand met referenties. Die weet precies hoe ze voor Eugénie moet zorgen. Dat is volkomen veilig', fluistert hij troostend. 'Weet je nog van ons plan? We hebben een baboe nodig voor Eugénie, een kokkie voor het eten, een djongos of huisknecht, een kamermeisje voor jou, en een tuinknecht – die noemen ze toekang kebon, weet je nog?'

De paar woordjes Maleis stellen Anna op de een of an-

dere manier gerust. Ze weet ze weer. Uit zichzelf had ze ze niet uit haar verwarde geheugen kunnen opdiepen, maar nu weet ze ze weer en samen vormen ze een soort plan. Als een beschermende toverspreuk cirkelen ze door haar hoofd: een baboe, een kokkie, een djongos, nog een baboe, maar dan voor mij, en een toekang kebon; een baboe, een kokkie, een djongos ...

Niet lang daarna is al hun bagage van boord gehaald en maakt een gedrongen man in uniform zijn opwachting. Hij salueert. 'Luitenant Dubois?' 'Zeker,' zegt Dubois, 'ik ben dokter Dubois. Dit zijn mijn vrouw Anna en mijn dochter.'

Even valt de man uit zijn rol. 'Wat een schatje!' zegt hij bewonderend en hij aait Eugénie over haar verwarde krullen. Dan herneemt hij zich en zegt met een formele buiging 'Kapitein Hendrik Krull. Dokter, Mevrouw. Opdracht om u te begeleiden. Dit is uw bagage?' Hij wuift naar de enorme stapel. 'Ja, inderdaad,' zegt Dubois, enigszins beschaamd.

'Alles compleet? Liever geen barang-barang achterlaten, weet u. Inlanders stelen alles.'

'Ja, ja, dit is alles.'

'Ajo!' Het is de eerste keer dat ze deze alledaagse uitroep horen. 'Aan de slag!' betekent het ongeveer. De kapitein draait zich om en roept zijn mannen. 'Koelie! Adik! Hier. Dat is hun barang-barang. Voorzichtig! Hati-hati! Hou het een beetje heel! Die koffer rechtop. Niet laten vallen.'

Krull is een wonder van efficiëntie. Hij loodst de Dubois' en al hun bagage moeiteloos door de chaos. Voor ze het weten zitten ze in een mooie deleman. Anna koestert zich dankbaar in het gevoel dat er voor haar gezorgd wordt, terwijl de koelies hun bagage op een grote ossenwagen laden die achter hen aan rijdt langs de brede, stoffige weg.

'Gauw weg wezen hier,' zegt Krull geruststellend, 'rust, en wat eten voor u gaat uitpakken. Huis is klaar. Mijn mensen vanochtend nog wat laten schoonmaken.'

'Dank u', zegt Anna vaagjes; ze hoort nauwelijks wat hij zegt, overweldigd als ze is door de vele indrukken, de mensen, de gebouwen, de bomen.

Hun onderkomen op het kazerneterrein is een beetje een teleurstelling: het kleurloze huis is klein en schaars gemeubileerd. Maar het is schoon, heeft stevige muren en het dak maakt een degelijke indruk. Toch verwachtte Anna iets beters voor het gezin van een luitenant. De benauwde barakken met hun golfplaten daken voor Jan Soldaat heeft ze nog niet gezien, anders zou ze weten hoezeer ze het getroffen hebben.

De officierswoningen staan in een lange rij, elk afgescheiden van de laan door een witgekalkt, cementen muurtje. Het enige zichtbare verschil zit hem in de beplanting van de tuintjes, althans bij de huizen die een tuintje hebben. Als er planten zijn, is er zeker ook een Europese of Indo-Europese vrouw die er liefdevol voor zorgt, of liever, erop toeziet dat de toekang kebon, de tuinjongen, dat doet. Geen njonja, geen 'Mevrouw', die zich zou verlagen tot zulk handwerk; daar zijn inlanders voor. De njonja ontwerpt de tuin, ziet toe op het werk en geeft bevelen; zelf doet ze niets. Maar er zijn weinig Europese of Indo-vrouwen in de kazerne van Padang, hoewel alle officieren blank zijn. Het leger ziet zijn mannen liever ongehuwd, tenzij het om hogere officieren met een lange staat van dienst gaat.

Ze zijn aangekomen in de regentijd. Elke middag regent het een paar uur, en dat met een geweld dat de Dubois' nooit eerder meemaakten. Hoe kan régen nou vreemd zijn, vraagt

Anna zich af. Maar vreemd is het. De regen gutst als een waternival uit de hemel, en voor de dag om is zwemt alles in de modder: laarzen, kleren, handen, gezichten zelfs, er is geen ontkomen aan. Modder verspreidt zich op raadselachtige wijze door het héle huis. Een compleet stel bedienden is pure noodzaak. Bovendien, als ze aankomen hurken er al tientallen gegadigden in het tuintje voor hun huis. Zelfs de regen verjaagt ze niet. In stilte zitten ze daar, te wachten tot de selectie begint, iedereen met zijn of haar kostbare referenties, gekreukelde en gerafelde velletjes papier die al vele malen uit- en weer opgevouwen zijn. Aangezien de meesten ongeletterd zijn, en de schaarse geletterden geen Nederlands kunnen lezen, hebben ze geen idee wat de mysterieuze kriebels op hun versleten briefjes vertellen. Maar ze weten dat ze niet zonder kunnen als ze willen worden aangenomen door een totok, een nieuweling uit Europa.

Als ze de volgende morgen ontwaakt, en ziet dat de stille en verwachtingsvolle, bruine menigte er nog altijd is, weet Anna dat ze iets moet doen. Het idee iets te moeten met deze inlanders maakt haar zenuwachtig, maar ze zitten er al een dag en een nacht, en weggaan doen ze kennelijk pas als zij haar bedienden heeft uitgezocht. Ze wachten en kijken. Dat collectieve toezicht verdraagt ze geen moment langer, al bespaart haar donkere haar haar in elk geval nog de onophoudelijke aandacht die Dubois trekt.

Anna haalt diep adem en begint. Ze heeft bedienden nodig om uit te pakken, schoon te maken, te koken, voor Eugénie te zorgen. Het idee op zich van een handvol mensen om hen drieën te verzorgen trekt haar zeer aan. Wat een deftige dame is ze opeens geworden! Met een even verwoede als vergeefse poging onwankelbare waardigheid uit te stralen,

stapt ze de waranda op. Ze is pas vijftwintig, nog maar kort getrouwd, en ze heeft geen idee hoe het hier in Indië toegaat. Maleis spreekt ze nauwelijks, dus gebaart ze naar een keurig ogende man van middelbare leeftijd. Ze spreekt hem in het Nederlands aan en tot haar opluchting lijkt hij haar te begrijpen. Traag staat hij op, en komt naar voren, om op een beleefde afstand te blijven staan. Anna glimlacht triomfantelijk. Hij begrijpt haar! Ze is opgetogen; misschien hoeft ze dan toch niet echt Maleis te leren. Maar daarin vergist ze zich deernlijk.

De man reikt haar zijn papier aan. 'Referentie', zegt hij, en daarmee is zijn kennis van het Nederlands wel zowat uitgeput.

Anna neemt het papier plechtig aan en begint te lezen. 'Hierbij stel ik u Ahmad voor', leest ze. 'Hij is een oude schurk en zal regelmatig van u stelen.' Anna is verbijsterd. Ze leest de zin opnieuw; er staat nog steeds hetzelfde. Ze houdt haar gezicht zo goed mogelijk in de plooi en leest verder. 'Als hij niet steelt is hij zo lui als de dag lang is. Maar hij zorgt dat de anderen minder stelen, en hij is zeer presentabel. Als u niet te veel van hem verwacht, heeft u een acceptabele djongos aan hem. Ongewild moet Anna toch even glimlachen. Kennelijk is het schrijven van referenties hier een humoristische kunst. Ze moet moeite doen de waardigheid te behouden die ze aan haar status van Njonja verplicht is. Ze volstaat met een minzaam knikje richting Ahmad. Vol zelfvertrouwen doet hij een stapje opzij en draait zich om naar de andere gegadigden. Een aantal mannen zucht, staat op, en vertrekt. De Njonja weet het misschien nog niet, maar zij zien al dat Ahmad is aangenomen.

Traag en onzeker werkt Anna haar lijstje verder af: eerst

de baboe voor Eugénie, dan haar kamermeisje, een kokkie en tenslotte de toekang kebon, de tuinknecht. Hun gezichten lezen kan ze nog nauwelijks, maar hun gevoelens zijn ook haar eerste zorg niet. Zelfs haar kamermeisje, met wie ze toch heel intiem zal zijn, staat onvoorstelbaar ver van haar af. De onzichtbare grenzen van ras en rang voorkomen dat Europeanen hun bedienden ooit als volledig menselijk beschouwen, hoezeer ze de adel van de inlandse aristocratie ook erkennen. Anna vraagt zich nooit af of bedienden het als beledigend ervaren om te worden aangesproken met benamingen voor een kind, zoals 'adik'- 'jongen' – of met hun beroep. Vindt een dagloner het vervelend om 'koelie' genoemd te worden? Wie weet? Wie wil dat weten? De Europese superioriteit staat buiten kijf. Zeker, er zijn mensen van gemengd bloed in Indië, maar hoe blanker je bent, hoe hoger je status.

Tegen het eind van de middag heeft Anna haar personeel compleet, en is de menigte inlanders verdwenen. Ze is opgelucht. Hun duistere aandacht en aanwezigheid bedrukten haar. Van alle bedienden ervaart ze de baboe als het meest geruststellend. Zoals beloofd door haar uitstekende referenties is Sanikem een rustige, gracieuze vrouw met een zachte stem en een vriendelijke glimlach. Al heel snel schenkt Eugénie Sanikem haar volle vertrouwen en toegewijde liefde. In de armen van haar baboe voelt ze zich even veilig als bij haar moeder of vader. Het kamermeisje Lilik, is al even beminlijk, en haar aanwezigheid voelt al gauw heel vertrouwd. Ze dringt zich niet op, loopt niet in de weg, maar is er als haar mevrouw haar nodig heeft. Ahmad, de djongos, straalt groot gezag uit, en met zijn helder witte uniform en vlekkeloze, gebatikte hoofddoek verleent hij hun huishouden iets

stijlvols dat Anna beslist apprecieert – en Dubois nog eens te meer. Zijn schurkachtige reputatie vergeten ze niet, maar ze genieten van zijn uitstraling en zijn het erover eens dat hij een geboren gentleman is.

In het regenseizoen is het personeel voortdurend bezig de vloeren schoon te houden. Iedereen die binnenkomt laat sporen na. Ook lijkt de regen al het denkbare kruipende gedierte in huis, in de kasten, in de bedden, te brengen. Zilvervisjes vestigen zich tussen de bladzijden van Dubois' met zorg gekoesterde bibliotheek. In kieren in het meubilair, achter de kasten, in en onder alles wat zich daartoe leent, schuilen kakkerlakken met nachtmerrieachtige afmetingen. Telkens als ze iets opent of optilt en daar weer zo'n minimonster aantreft geeft Anna een gil. Het went nooit. En Dubois is bezorgd over zijn boeken.

Kleine gevlekte gekko's met hun gespleten pootjes klauteren langs de wanden en verschuilen zich achter spiegels en schilderijen. Aanvankelijke is Anna een beetje bang, maar hun voorliefde voor insecten leert ze al snel waarden. Het personeel weigert ze te verjagen, want ze brengen geluk. Vocht en schimmel, onophoudelijk alomtegenwoordig, vormen een groter gevaar. Niets ontzien ze: boeken niet en foto's niet; papieren, textiel en schoenen niet. Kleding, alles wat maar enigszins is afgedekt, zelfs de plooien van de gordijnen lijden eronder. De enige manier om iets droog te krijgen is een plekje bij het vuur, of uitgehangen over de struiken op een van die zeldzame zonnige ochtenden met wat wind.

Elke dag als het begint te regenen haast Anna zich naar buiten en geniet als een kind. De baboe en Eugénie komen meestal ook en dan doen ze een vreugdedansje terwijl de eerste druppels hun huid verfrissen. Na een paar minuten,

een half uur soms als ze geluk hebben, gaat het gedruppel over in een regelrechte stortbui. Dan rammelt de regen een uur of twee, drie woest op het dak, en slaan watervallen gaten in de grond die tot heuse kloven kunnen uitgroeien. De niet aflatende herrie sluit alles buiten, tot je er dol en doof van wordt. Thuis binnen ondergaat Anna het lawaai als de golven van een woeste zee. Hetzelfde leed wacht Dubois in zijn ziekenhuis waar hij tegen zijn patiënten moet schreeuwen om nog gehoord te worden. Artsen en verplegend personeel spelen stommetje: ze zwaaien met hun handen en mimen voorgenomen handelingen. Spreken heeft geen zin. De regen maakt je ook nog blind: de overkant van de straat en het achterste deel van de tuin zijn al niet meer te zien. Alles wat je ziet en hoort is regen. Overal ruik je regen en voel je het vocht dat via de trap naar de waranda en van daar door de bamboe jaloeziën het huis in kruipt waar het zich vestigt in elke la, elke doos en elk meubelstuk. Anna vraagt zich regelmatig af of Indische mensen zo dol zijn op gepeperde gerechten omdat die tenminste enige afleiding bieden in de zintuigelijke monotonie van de moesson.

En toch, en toch ... zo slecht is de regen ook niet. Na een bui is de lucht koel en fris, en aan elke bui komt een eind. Aan het eind van de middag is het vaak haast aangenaam weer, en dan lijkt de wereld nieuw en heerlijk. Dubois wandelt dan langzaam naar huis, door de plassen en de modder en de frisse, zoete geuren van vochtige planten en bloemen. Dan is het tijd om te baden in het betegelde mandiekamertje achter het huis. Het heeft iets heerlijk sensueel om het koele water uit het enorme vat te scheppen, het langzaam over je lijf te gieten en zo het zweet, het stof en de zorgen van de dag weg te wassen.

Dat avondbad is een belangrijk moment in het dagelijkse patroon, dat begint met ochtendbad en ochtendkoffie. Na een stevig ontbijt op de waranda is Dubois geheel klaar om naar het ziekenhuis te gaan. 's Middags volgt een uitgebreide lunch van rijst, vlees en groenten, met sambals en ander pittigs, en daarna een heerlijk dutje. 'Een brief schrijven', heet zo'n middagslaapje eufemistisch. Later gaat hij opnieuw naar het ziekenhuis, om weer terug te keren tegen de korte zonsondergang als het tijd is voor het avondbad en een ver schoning. Uniformen en formele kleding gaan uit om plaats te maken voor iets koelers en comfortabelers. 's Avonds draagt Dubois een pyamabroek van lichte batik of zijde met een witte 'jas toetoe', het hooggesloten jasje, gedragen zonder boord, dat zo populair is in de tropen. Anna draagt een ruime kimono of een kabaja, een lang met kant afgezoomd jasje, over een blouse, met een sarong om haar middel. Ze trekken zachte sloffen aan en Anna maakt haar haar los. Ze drinken wat en dineren heel intiem op de achterwaranda. Na het eten zitten ze bij het zachte licht van de olielampen en luisteren naar het gesjirp van insecten en het gepiep van zachtvleugelige vleermuizen. Van tijd tot tijd klinkt het vrolijke 'tsji-tsjak, tsji-tsjak' van een gekko die op insecten jaagt of zijn territorium, een onduidelijk stukje wand, verdedigt. Er drijft wat rook langs van de kookvuurtjes in de kampong, gemengd met de geuren van de melatistruik, een nachtblouier, en van kruiden en specerijen. In de verte klinkt het gemurmel van zachte Indische stemmen, het gelach soms van een slaperig kind, en wat geritsel in de bomen. En op sommige nachten klinkt uren achtereen het melodieuze gegong van de gamelan over het duistere landschap.

Op zulke momenten ervaren ze Indië als een vriendelijke

wereld die hen gastvrij onthaalt. Anna en Dubois zitten daar 's avonds vaak gezellig met zijn tweeën, zij in haar schommelstoel, hij op een rotan ligstoel. Luisterend naar de geluiden van de nacht praten ze over wat er die dag zoal gebeurd is. Soms borduurt ze, terwijl hij zit te lezen, tot de insecten zo talrijk worden dat ze het bij de lampen niet langer uithouden. Soms klinkt er een vreemd blaffend geluid – een of ander nachtdier in een van de hoge bomen langs de laan. Soms hoort Anna een spookachtig klagelijk geluid, en huivert ze. Dubois vraagt her en der maar hij komt er nooit achter welk dier dat maakt. Anna en hij leggen zich er uiteindelijk bij neer: het horen gewoon bij Indië. Soms ook is het volmaakt rustig, en wordt de fluwelen stilte alleen verbroken door het geritsel van een blad of het ritmische getik van de laatste regendruppels.

Overdag heeft Anna het heet in haar oncomfortabele Europese jurken waaraan de blijvende invloed van vocht en schimmel al snel te zien is. Aanvankelijk weigert ze afscheid te nemen van de kleding van haar uitzet en haar eerste huwelijksjaar in Amsterdam, maar dan ziet ze hoe de andere vrouwen in Indië zich kleden. Zelfs blanke vrouwen – en niet slechts de halfbloeden – dragen overdag, net als 's avonds, een sarong en kabaja. Anna moet er wel even aan wennen, zulke losse en vormeloze kleding en dan nog zonder korset ook, maar het zit wel heel aangenaam, zo koel en licht. Ze is pas een paar weken in de koloniën en nu al kleedt ze zich niet meer behoorlijk. Haar moeder zou beslist geshockeerd zijn. Maar de doorwrochte Europese mode is erop gericht een wulps zandloperfiguur te benadrukken dat Anna helemaal niet heeft, en alles zit nog veel te warm ook. Ze bewaart een paar van haar lievelingsjurken voor formelere gelegen-

heden, maar de Indische dracht geeft haar een gevoel van vrijheid dat ze behoorlijk spannend vindt.

Op een gegeven moment begint Anna zich toch af te vragen hoe het kan dat er zoveel kinderen op de kazerne zijn, terwijl echtgenotes goeddeels ontbreken. Het haar van die kinderen is vaak nog donkerder dan het hare, terwijl hun huid veelzeggend licht, haast wit is. Als ze die waarnemingen combineert met de flarden geroddel die haar bereiken, dringt het geleidelijk tot haar door dat veel officieren er een inlandse concubine, een njai, op nahouden die het huishouden doet en bij wie ze kinderen hebben. De conventies zijn helder. Je pronkt niet met je njai, je stelt haar niet voor aan blanke dames, en ze neemt geen deel aan diners met Europeanen. Haar wereld is het huishouden; ze is een stille, gracieuze schaduw die nooit in de openbaarheid verschijnt. Maar haar aanwezigheid binnenshuis is intussen wel degelijk merkbaar als je weet waarop je letten moet: beter eten dat met zorg wordt opgediend, mooie meubels, bloemen, en een tevreden man die er keurig uitziet. Openlijk erkend wordt een njai niet, maar geheel verborgen blijft ze evenmin.

De terloopsheid waarmee njai's en hun Indo-Europese kinderen worden aanvaard, verwacht Anna. Is dit nou wat mensen bedoelen als ze het hebben over moreel verval in de tropen? Uiteindelijk schraapt ze voldoende moed bijeen om er Clara, een van de weinige andere officiersvrouwen, naar te vragen. Clara onthult al snel dat ze zelf afkomstig is uit een oude Indische familie, met flink wat minder blanke takken. Anna bloost, en voelt zich alsof ze haar kersverse vriendin een bekentenis afdwong.

'Oh, Anna,' zegt Clara plagerig, 'wat ben jij toch een totok, dat je schrikt van de aanwezigheid van njai's ...' Ze klakt met

haar tong en schudt verbijsterd haar hoofd. 'Heel gewoon, weet je, dat een jongeman aanpapt met een 'wandeland woordenboek'. Veel blanke vrouwen zijn hier niet, nooit geweest, zelfs niet veel Indo vrouwen. Dus met wie zou hij moeten trouwen? Wie moet voor hem zorgen? Zijn huishouden doen? Niets beter voor zijn Indische carrière dan een njai, een mooi en slim meisje dat hem de taal en de gebruiken leert. Ze zorgt voor hem en geeft hem kinderen en in ruil daarvoor heeft ze een comfortabel leven: een mooi huis, bedienden, wat juwelen misschien en mooie kleren ... Natuurlijk zijn er altijd flink wat Indo baby's. Soms erkent de vader ze ook en zorgt hij voor een goede opleiding als de relatie langer duurt.'

'En dragen ze dan hun vaders naam?' Anna kan haar oren niet geloven. In Nederland hoor je wel eens fluisteren over een onecht kind, maar zo'n kind blijft zorgvuldig verborgen. Misschien krijgt de moeder wat geld, als compensatie voor een definitief verloren reputatie, maar ook dat in het geniep. De openheid hier is een schok.

'Ja hoor,' antwoordt Clara op een toon alsof de bloemen in haar tuin beschrijft, 'dat gebeurt vrij vaak. Soms blijft een njai maar kort, een paar maanden of een jaar. Je weet hoe mannen zijn, verliefd op de een in juni en op een ander in september. Kassian!' Ze zucht bij deze Indische uitdrukking van medeleven, en benadrukt elke lettergreep. 'Mannen zijn zo wispelturig soms. In zo'n geval erkent hij zijn kinderen natuurlijk niet. Maar als ze jaren samen wonen ... Ach, zelfs dan geeft het een hoop soesa om de kinderen bij haar weg te halen zodat ze een fatsoenlijke opvoeding kunnen krijgen. Het is heel wat goedkoper om ze gewoon in de kampong te laten! Een Indo jongen met een goede opleiding kan een

goede baan krijgen, hoor, en heel wat geld verdienen. En voor een meisje, als ze er aardig uitziet, niet te donker en zo, is een goed huwelijk, misschien zelfs met een blanke, heel goed mogelijk.'

Anna kan zich niet langer beheersen: 'Het gaat hier allemaal wel heel erg anders!'

Clara ziet hoe ze kijkt en giert het uit. 'Oh, Anna,' ze hikt van het lachen, 'wat moet jij nog een hoop leren!'

Ook Anna lacht, maar ze is wel wat in de war en voelt zich alsof ze door een caleidoscoop naar dingen kijkt die ze toch werkelijk dacht te kennen. Alles verandert hier voortdurend van vorm. Ze weet nog lang niet waar ze aan toe is met deze vreemde wereld. 'Maar soms,' zegt ze, nu weer ernstig, 'zal hij later toch willen trouwen – écht trouwen, bedoel ik – met een vrouw die hij op verlof in Holland leerde kennen, met een totok zoals ik. Wat gebeurt er dan als die hier komt en de bruine kinderen van haar man ziet?' Sombor stelt ze zich voor hoe zulk bedrog moet voelen.

'Je moet begrijpen hoe het leven hier toegaat', antwoord Clara. 'Zo is het nu eenmaal. Jonge officieren hebben een njai, en de meeste bestuurders, bij het Gouvernement en op de plantages, ook. Als je trouwt met een Indische man, dan weet je dat er vóór jou een njai geweest is. En de kinderen, ach, dat zijn gewoon kinderen. En kinderen zijn kostbaar hier, welke kleur ze ook hebben. Er gaan er zoveel dood. Natuurlijk wil iedereen een blonde baby, zoals jouw Eugénie, maar ach, wat geeft het als ze er eenmaal zijn? Sommigen zeggen zelfs dat Indo baby's gezonder zijn. Soms adopteert een vrouw die haar kind verliest een inlands kind dat ze grootbrengt alsof het haar eigen kind is: een 'anak mas', een gouden kind, noemen we dat.'

Anna heeft heel wat om over na te denken, en om aan te wennen. Ooit, in Amsterdam, had ze een kindermisje dat voor Eugénie zorgde – en opeens herinnert ze zich weer wat een brutaaltje dat was, altijd bezig om haar zin door te drijven. De baboe hier is iets totaal anders. Eugénie speelt vrolijk met de kinderen uit de kampong, in de tuin met niets dan bloemen, steentjes en stokjes als speelgoed. Ze wordt bewonderd om haar zonnigheid – van haar moeder geërfd – en haar blonde haren en blanke huid – van haar vader. Er wordt in de kampongs en kazernes van West-Sumatra heel wat meer over die duivelse Dubois' gesproken dan ze zelf beseffen.

Na een maand of twee begint Anna zich in Padang thuis te voelen. Eerst was ze bang om naar buiten te gaan, ja zelfs om rond te lopen in haar nieuwe huis en iets op te tillen waaronder een insect kon zitten. Dat is voorbij. Ook haar Maleis is flink verbeterd, al spreekt ze het niet vloeiend – uiteraard niet. Kokkie blijft een beetje een probleem, want die kookt gewoon waar ze zin in heeft. Er verschijnen de vreemdste gerechten op tafel, met veel rijst en onbekende vruchten en flink heet. Sommige zijn zo gepeperd dat Dubois en Anna hoestend en proestend aan tafel zitten. Andere zijn heel smakelijk, maar Anna weet niet hoe ze heten en kan kokkie dus pas vragen ze nog eens te maken als ze van een vriendin de namen te weten komt.

Terwijl Anna langzaam aan haar nieuwe wereld went, wordt Dubois er direct in ondergedompeld. Hij wordt van meet af aan overvoerd met ziekenhuiswerk want er zijn veel patiënten. Malaria, tyfus en vlektyfus zijn dagelijkse kost, samen met etterende tropische zweren die slecht genezen, tuberculose, cholera en rijen naamloze maar dodelijke

koortsen. De gebruikelijke klachten kan Dubois uitstekend aan: de botbreuken en schotwonden, ontstoken blaren door slecht schoeisel, kiespijn en maagkramp, galkolieken en hartklachten. Aanvankelijk moet hij vaak de hulp van andere artsen inroepen want er zijn heel wat aandoeningen die hij nog nooit gezien heeft. Maar hij leert snel hoe ze behandeld worden. Hij moet wel. Infecties en koorts komen op, slopen de patiënt voor je het weet, en het einde is een kwestie van dagen. Dit is geneeskunde op leven en dood, met een urgentie die nieuw voor hem is.

Vrijwel dagelijks komt hij thuis met een of andere waarschuwing voor Anna: de noodzaak van hygiëne; de giftige slangen en insecten waarbij je bij uit de buurt moet blijven en die de tuinman vooral snel moet afvoeren; de akelige ziekten die 's ochtends als een westenwind komen opzetten en waaraan een kind al voor het donker gestorven kan zijn. Maar natuurlijk niet alles is een nachtmerrie. Vrijwel dagelijks ook vertelt hij over iets prachtigs dat hij ontdekt heeft: een nieuwe bloem, zoals de melati, een zoetgeurende jasmijn die de avond opluistert, een fantastische vogel met paarsblauwe vleugels en glanzend groene staartveren, een vreemd beest dat een van de jongens uit een boom gehaald heeft. Indië is een nieuwe wereld, angstaanjagend, maar ook inspirerend.

De drukte in het ziekenhuis neemt niet af als de moesson ten einde loopt. De droge tijd is even erg, of erger. De stroom patiënten houdt nooit op en Dubois beseft al snel dat hij zijn fossielenambitie wel vergeten kan, als hij niets doet. Hij heeft die lange reis niet gemaakt om doktertje te spelen, zo houdt hij zichzelf voor. Dan was hij wel een praktijk in Amsterdam begonnen. Hij heeft belangrijker dingen te doen

dan koortsen bezweren en wonden hechten. Nee, hij kwam naar Indië om de ontbrekende schakel te vinden, en dat zal hij doen ook.

Dubois biedt aan een lezing voor zijn medeofficieren te houden. Hoezeer hij ook een hekel heeft aan doceren, hij verheugt zich erop weer eens over zijn ontbrekende schakel te spreken. Bijna iedereen is er. Men wil wel eens zien wat die nieuweling uit Amsterdam waard is. En veel vertier biedt de kazerne niet, dus elke afleiding wordt aangegrepen. Dubois hoopt dat zijn lezing een eerste stap zal zijn om zijn superieuren ervan te overtuigen dat hij van een deel van zijn ziekenhuiswerk moet worden vrijgesteld om op fossielenjacht te kunnen gaan. Hij zoekt naar de beste manier om zijn argumenten voor het voetlicht te brengen, de meest overtuigende route door zijn verhaal. Dan zal hij een artikel schrijven en daarmee de speurtocht naar de ontbrekende schakel claimen. Iedereen zal weten wat hij wil en waarom.

De reacties op zijn lezing zijn gemengd. Sommige officieren zijn zeer geïnteresseerd en overstelpen hem na afloop met vragen. Hen telt Dubois als overwinningen want het is duidelijk dat hun nieuwsgierigheid en wetenschappelijke belangstelling gewekt is. Sommigen vertrekken zwijgend, met een sceptische uitdrukking op hun gezicht. Mogelijk zien ze in hem de zoveelste excentriekeling die zijn toevlucht in de koloniën zocht, weer zo'n zoontje uit een vooraanstaande familie die nergens voor deugen wil. Een enkeling, uitgeput door het werk, valt in slaap en snurkt zachtjes door de lezing zonder ook maar een woord te horen van Dubois' bevlogen verhaal.

* * *

Zo nu en dan weet Dubois zich een dagje vrij te maken en onderzoekt hij de directe omgeving van de kazerne. Die blijkt weinig veelbelovend. Padang ligt op een vrij egale kustvlakte waar geen grot te bekennen is. Vele hete uren reizen landinwaarts zijn wel grotten, maar zelfs daar vindt hij niets.

Hij zoekt hulp bij de lokale bevolking, de Minangkabau. 'Ik zoek grotten met botten erin,' zegt hij, 'oude botten die op steen lijken. De botten van oude dieren die hier niet meer voorkomen. Kunt u me naar zo'n plek brengen?' De bruine gezichten kijken hem omfloerst aan. Snappen ze hem niet? Hij probeer het opnieuw, maar met even weinig succes. Soms denkt Dubois dat de mensen gewoon niet willen. Ze zijn heel beleefd, spreken hem vol respect aan met 'Toean Dokter', maar hulp krijgt hij niet. Misschien hebben ze nooit een fossiel gezien. Of denken ze dat hij de graven van hun voorouders zoekt? Dat moet gevoelig liggen; ze zijn zo bijgelovig, met geesten en spoken en zo. En ze geloven zo sterk in de oude verhalen dat ze hun huizen voorzien van zadeldaken met omgekrulde punten die de hoorns van een buffelstier symboliseren – de stier die hen ooit tegen Javaanse overheersing beschermde. Zouden ze denken dat hij de botten van dat dier zoekt? Denken ze dat de Minangkabau een ramp wacht als hij ze zou vinden?

Dit soort frustraties maken Dubois niet vrolijker, en het oude wanhoopsgevoel keert terug. Hij moet een uitweg zien te vinden. Hij kan hier toch niet al te veel tijd verspillen. Maar wat hij doen moet weet hij niet. En van Anna hoeft hij niet veel hulp te verwachten. Ze is nu zo zwanger dat ze zich nergens meer op concentreren kan. Ze doet hem denken aan een saaie en trage drachtige merrie, geheel tevreden maar niet tot denken of spreken in staat. Hij zal zijn pro-

bleem zelf moeten oplossen. Hij heeft zijn gezin naar Padang gebracht, dus hij moet het er ook weer weg kunnen krijgen. Maar waarheen, en hoe? Hij vraagt zijn collega's om advies. Nee, hij wil niet naar Nederland terug, hij zoekt gewoon een betrekking in een veelbelovender omgeving, met meer groten. Hij vraagt zijn collega's wat ze weten over de verschillende streken van Sumatra: waar zijn ziekenhuizen? hoe is het landschap daar? Hoe dichtbevolkt is het daar? Dan verzoekt hij om overplaatsing naar een herstellingsoord in de buurt van Pajakombo – meer afgelegen, minder dicht bevolkt en zonder kazerne vol potentiële patiënten in de buurt.

In april verbreekt wat positief nieuws zijn frustraties. Het artikel op basis van zijn lezing voor collega's is geplaatst in het *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*. Nu kan het Gouvernement zijn ideeën niet langer negeren. Zijn verhaal presenteert al zijn argumenten in een logische volgorde, samengeklonken tot een onneembare muur van redenen waarom de fossielen van de ontbrekende schakel in Indië te vinden zijn. Als hij zijn woorden dan eindelijk in druk leest, heeft hij het gevoel dat hij een meesterwerk heeft voortgebracht. Dit is het beste dat hij ooit geschreven heeft. Vooral over het slot is hij heel tevreden:

[D]e tijd kan niet ver meer zijn dat buitenlandse geleerden ook op Nederlands-Indië hun ogen zullen slaan ... En zou Nederland, dat voor de natuurkunde zijner koloniën in Oost-Indië zoveel gedaan heeft, waar het zo belangrijke vraagstukken geldt en waarvan de weg, waarlangs zij kunnen worden opgelost zo vanzelf is aangewezen, onverschillig blijven?

Met die woorden werpt hij het Gouvernement de hand-

schoen toe. Als ze zijn verzoeken om hulp negeren, zal een buitenlandse geleerde op Nederlandse bodem de ontbrekende schakel komen zoeken; de verholen dreiging speelt in op de aloude rivaliteit tussen Nederlanders en Engelsen. De Nederlanders hebben het de Engelsen nooit vergeven dat ze tussen 1811 en 1816 Java bezetten, en ze misgunnen hen nog altijd hun koloniën in Zuidoost-Azië. Het zou ze pijnlijk treffen als de Britten, die zeer in fossielen en evolutie geïnteresseerd zijn, een belangrijke ontdekking onder hun neus zouden wegkapen. Dat verhaal van hem is een knuppel in het hoenderhok, zo stelt hij zich gretig voor. Welke dwaas zou hem na zo'n waarschuwing nog de inwilliging kunnen weigeren van zijn verzoek om een heuse Nederlandse speurtocht naar de ontbrekende schakel?

HOOFDSTUK 11

PAJAKOMBO

Dubois stuurt de gouverneur van de westkust van Sumatra, R.C. Kroesen, een kopie van zijn artikel met een begeleidende brief. Kroesen is een bedachtzaam man die Dubois' verhaal zorgvuldig leest en begrijpt. Hij ziet in dat het zinnig is deze serieuze jongeman te helpen. Hij ziet ook in dat het riskant is hem te negeren en dan vervolgens de schuld te krijgen als iemand anders als eerste de ontbrekende schakel vindt.

Kroesen doet twee dingen. Allereerst laat hij Dubois we-

ten dat hij, als gouverneur, dwangarbeiders voor het graafwerk beschikbaar zal stellen zo gauw Dubois een veelbelovend onderzoeksterrein vindt. Dat betekent een aanzienlijke steun. Inlanders zijn belastingplichtig. Een boer die voldoende produceert, kan betalen met bepaalde exportproducten (indigo, suiker, thee of koffie), maar dat kost hem dan wel een vijfde van zijn totale oogst. Die betalingswijze is niet erg geliefd. Inlanders verbouwen liever rijst om hun gezin te voeden. Het alternatief is dan om een maand of twee arbeid te leveren voor openbare werken: wegen herstellen, waterputten graven, land ontginnen, dat soort werk. Sommige ambtenaren misbruiken het systeem en zetten dwangarbeid in om hun eigen grote tuin te onderhouden, een huis te bouwen of landbouwgrond te bewerken waarvan zij dan de winst opstrijken. De gebruikelijke rechtvaardiging is dat overheidssalarissen te laag zijn om te leven als de toean besar, de grote man, die men nu eenmaal zijn moet. De lokale bevolking verwacht dat bestuurders rijk en vrijgevig zijn, dus een bescheiden bestaan zou gezichtsverlies betekenen. Of Dubois' expeditie een legitieme inzet van dwangarbeid is, wordt nooit gevraagd. 'Legitiem' is wat de gouverneur legitiem acht.

Maar Kroesen gaat verder. Hij meldt Dubois' superieuren dat hij, de gouverneur van West-Sumatra, persoonlijk belang stelt in Dubois' zoektocht naar de ontbrekende schakel. Kroesens steun effent Dubois' weg. Mogelijk – wie zal zeggen hoe zulke dingen gaan? – komt het daardoor dat Dubois' verzoek tot overplaatsing naar de hooglanden bij Pajakombo wordt ingewilligd. Hij krijgt de leiding over het ziekenhuis aldaar, met geen ander toezicht dan dat van zijn eigen geweten. Veel patiënten zijn er niet.

De Dubois' vertrekken in mei naar Pajakombo. De verhuizing is een hele onderneming, compleet met talloze dragers, pakpaarden, ossenwagens vol persoonlijke bezittingen en twee draagstoelen, één voor Eugénie, en één voor Anna, die door haar vergevorderde zwangerschap vrijwel niets meer kan. De meeste bedienden – nu vijf maanden bij hen in dienst – besluiten mee te gaan want Anna en Eugénie zijn zeer geliefd en Dubois is een goede toean, een waardig, geleerd en indrukwekkend man.

Anna geniet van de lange, steile tocht. Ze ligt in haar draagstoel, speelt van tijd tot tijd met Eugénie als de baboe haar voor een kort bezoekje aan haar overdraagt, kijkt naar het veranderende landschap en fleurt op bij de geleidelijke overgang van de vochtig-hete kust naar het frissere binnenland. Elke stap brengt koelere lucht – een zegen in haar toch al gezegende omstandigheden. Uitpakken en het nieuwe huis inrichten laat ze voornamelijk aan het personeel over. In een ligstoel, met haar voeten omhoog, wijst ze zwakjes aan wat waar moet.

Op 15 juni 1888 schenkt Anna thuis in Pajakombo het leven aan haar eerste zoon, Jean Marie François Dubois. Haar echtgenoot leidt de bevalling en haar kamermeisje staat haar bij. Het ziekenhuis beschikt over ervaren inlands verplegend personeel, maar het zijn allemaal broeders, en om die aanwezig te laten zijn bij de geboorte van een blanke baby lijkt toch niet echt gepast. Bovendien is Dubois ervan overtuigd dat hij geen hulp nodig heeft. Het jongetje is gezond en stevig, met Anna's donkerblonde haar, maar wit van huid en fors als zijn vader. Diezelfde avond nog, terwijl zijn vrouw en oudste zoon slapen na deze uitputtende dag, schrijft Dubois een brief aan zijn ouders om hen de veilige aankomst van

hun eerst kleinzoon te melden. Hij heet Jean naar zijn grootvader en Marie naar zijn grootmoeder.

Pajakombo is een eind weg van de drukkend hete kust en de drukke haven van Padang. De Dubois' leiden een veel geïsoleerder bestaan dan voorheen. De militaire voorpost in Pajakombo is zo klein dat alleen het herstellingsoord de aanwezigheid van een Europese dokter rechtvaardigt. Militairen die moeten herstellen na een ernstige ziekte of zware verwondingen worden naar de hoogvlakte gestuurd omdat de hitte en de verhoogde kans op infecties in Padang hun herstel vertragen. Dubois is er de enige arts. Ondanks het aangenaam koele klimaat en het weinig veeleisende werk is het daar boven zo eenzaam dat de meeste medische officieren vrijwel direct na aankomst al weer om overplaatsing vragen. De meeste andere Europeanen in Pajakombo zijn patiënt. Die zitten daar soms voor weken of zelfs maanden. Anna verlangt wel eens terug naar haar vriendinnen in Padang, maar de baboe en Lilik, haar kamermeisje, zijn een hele troost. De baboe is blij dat ze opnieuw voor een blanke baby kan zorgen. Ze noemt Jean haar kleine 'sinjo', haar kleine heer, en zorgt liefdevol voor hem zonder Eugénie jaloers te maken.

Dubois is trots op zijn zoon. Hij heeft altijd gehoopt een jongen te krijgen die op hemzelf lijkt: intelligent, actief en krachtig. Hij houdt Jean in zijn armen, kijkt met verwondering naar zijn miniatuurwimpers en doorschijnende oogleden, bewondert zijn donkere krullen en de pracht van zijn kleine handjes. Trots beziet hij zijn zoon, diep weggezakt in de slaap der onschuldigen, en stelt zich diens toekomst voor. Als zijn speurtocht slaagt, groeit Jean straks op als zoon van een beroemd man, een onderzoeker van wereldfaam van-

wege zijn paleontologische ontdekkingen. Als jongen zal hij een nog meer bevoorrechte positie innemen dan zijn vader had als zoon van de burgemeester en apotheker van Eijsden. Hij krijgt overal toegang, en alle denkbare kansen wat betreft opleiding, werk, ontwikkeling, en wie weet zelfs avontuur ... Dubois is even door en door optimistisch. Hij heeft een vrouw, twee prachtige kinderen, en hij wordt gesteund door de gouverneur zelf. Hij staat klaar om zijn eerste grote vondsten te doen, om zijn doel te bereiken. De vervulling van zijn streven lijkt een heel stuk dichterbij nu. Hij heeft veel meer tijd om op expeditie te gaan, en de omgeving is vol grotten. Daar moeten fossielen te vinden zijn.

In september arriveert een tweede arts, dokter Pollak. Hij komt niet als stafid, maar om te herstellen van een chronische malaria. Een langdurige kininekuur heeft de koortsen eindelijk verdreven, maar hij is mager en zwak, en moet weer flink wat kracht en weerstand opbouwen. Hij heeft geluk gehad; de begraafplaatsen liggen vol jongemannen die al binnen een jaar na aankomst aan malaria bezweken. Toch duurt zijn verblijf in Pajakombo hem al gauw te lang. Sterk genoeg om te vertrekken is hij niet, maar hij voelt zich al wel te goed om niets te doen.

Dubois blijft vaak even bij Pollak zitten om hem te vertellen over zijn plannen en zijn overtuiging dat de ontbrekende schakel ergens in de buurt in een grot verscholen ligt. Als vakbroeder begrijpt Pollak al snel de kern van Dubois' redeneringen. Hij raakt geïnteresseerd. Het idee van de ontbrekende schakel was hem maar nauwelijks bekend. Dubois geeft hem een exemplaar van zijn artikel. Het doet hem goed zijn nieuwe vriend de volgende dag aandachtig in het stuk te zien lezen waarbij hij aantekeningen in de marge maakt.

Pollak kijkt op. 'Een mooi stuk werk, dokter,' zegt hij. 'U zet mij aan het denken. Ik hoop dat u straks als u wat tijd heeft nog eens langskomt. Ik heb wel wat vragen.' De ontbrekende schakel wordt een regelmatig weerkerend thema in hun gesprekken. Met veel plezier discussiëren ze over de vraag hoe Dubois te werk zou moeten gaan, waar hij de fossielen vinden zal en wat hun anatomie zal zijn. Hier, in deze negorij, heeft Dubois dan eindelijk de vriend gevonden die hem wil helpen met zijn plannen en overwegingen, en bij wie het niet eens opkomt zich zijn ideeën toe te eigenen. Pollak is geen Weber of De Vries, zoveel evolutionaire kennis heeft hij niet, maar zijn ideeën zijn bij hem wel veilig.

'Wat zou u ervan zeggen,' zegt Pollak op een goede dag aarzelend, 'als u eens wat korte zoektochten van een dag of wat zou maken? U zou een deel van uw verantwoordelijkheden hier aan mij kunnen overdoen. Ik ben voldoende hersteld om weer wat licht medisch werk te doen, en op dit moment zijn er nauwelijks ernstige gevallen hier, niets dat ik met hulp van het verplegend personeel niet aan zou kunnen. Waarom neemt u niet een paar dagen vrij om een aantal grotten hier in de buurt te doorzoeken? Ik kan u altijd een boodschapper sturen als zich iets voordoet dat ik niet alleen af kan. Maar het is heel rustig nu en geen van de patiënten heeft veel aandacht nodig.'

Dubois is oprecht verrast. Zijn plichtsbesef alleen al zou hem ervan weerhouden Pollak zoiets te vragen. 'Dat is een fantastisch aanbod,' antwoordt hij, 'heel vriendelijk van u. Tja, ik heb hier de leiding, dus er is niemand die toestemming zou hoeven geven. Voelt u zich echt weer goed genoeg voor zoiets?'

Pollak knikt. Hij wil maar al te graag iets doen, iemand

van dienst zijn, en hij heeft nooit eerder iemand ontmoet met zulke interessante ideeën en zoveel overtuigingskracht.

'Nou,' gaat Dubois verder, 'misschien kunnen we het dan eens een paar dagen proberen, zo tegen het weekeinde. Dan ga ik op fossielenjacht. Misschien vind ik een grot die de moeite van een opgraving waard lijkt. Als het eenmaal zover is, krijg ik van de gouverneur mijn dwangarbeiders en dan wordt het natuurlijk veel makkelijker om de zaak draaiende te houden, zelfs als ik niet steeds persoonlijk aanwezig kan zijn. Als het hier allemaal goed gaat gedurende mijn afwezigheid, zouden we zoiets regelmatigiger kunnen doen. Maar u moet wel zorgen dat u blijft aansterken, dus kalm aan!'

Het plan gaat van start. Dubois zoekt de omgeving van Pajakombo systematisch af, kijkt in elke grot en rotsspleet, voert proefopgravinkjes uit, op zoek naar stukjes bot en gebitsresten. De meeste grotten zijn leeg. Dat is jammer, maar was te voorzien. In sommige vindt Dubois wel degelijk iets. Hij verzamelt zijn vondsten zorgvuldig, en markeert de vindplaatsen op zijn kaart. Wekenlang vindt hij alleen treurige fragmentjes. Naarmate Pollak verder aansterkt worden Dubois' tochten langer. Het doet Pollak goed om wat te doen te hebben, en hij is altijd verheugd als Dubois van zijn tochten terugkomt, zijn vondsten uit tassen en dozen haalt en hem de aantekeningen op zijn kaart laat zien.

Maar Dubois' werk is zwaar een eenzaam. Hij ploetert door lastig terrein, beklimt onmogelijk steile heuvels, hakt zich een weg door de stugge en stekelige begroeiing, op zoek naar grotten. Hij neemt de zoon van de toekang kebon mee om zijn uitrusting te helpen dragen, brandhout te verzamelen, en hem her en der te helpen, maar het gezelschap van de tiener biedt geen verlichting van de geestelijke eenzaamheid

die hem pijnigt, zij het ook weer niet zo dat zijn wilskracht er echt onder lijdt.

HOOFDSTUK 12

FOSSIELEN

In een paar weken tijd verzamelt Dubois een flinke berg fossielen. Zijn kaart staat vol markeringen van wat hij waar vond, zijn notitieboek vol aantekeningen, berekeningen en schetsen. Al gauw begint hij zijn eigen kaarten te tekenen waarbij de moeite om er iets moois van te maken, met verzorgde inschriften en verschillend gekleurde gebieden, hem veel plezier verschaft. Zijn kaarten zijn wetenschap zowel als kunst, en tastbaar symbool voor zijn groeiende kennis.

Volledige skeletten of zelfs intacte beenderen vindt hij niet, alleen botsplinters en gebitsresten. Een goed museum zou er niets voor geven, maar zijn vondsten vormen wel de eerste paleontologische verzameling van Sumatra, een eiland waarvan de zoölogische geschiedenis totaal onbekend was toen Dubois met zijn werk begon. En, hoe onvolledig zijn fossielen ook zijn, Dubois' vakmansoog ontleent er heel wat kennis aan.

Bijna al zijn fossielen zijn tanden en kiezen, sinds lang gescheiden van de kaken waarin ze ooit zaten. Maar zelfs die geïsoleerde gebitsresten zijn heel informatief. Als anatoom slaagt Dubois er meestal wel in uit een enkele kies of tand de diergroep of zelfs de soort af te leiden. Veel exemplaren

zijn er slecht aan toe. Ze zijn stevig aangevreten door stekelvarkens met hun beitelvormige tanden. De botresten die hij vindt vertonen bijna allemaal dezelfde afgeknotte groeven. Er is niet veel van de oorspronkelijk vorm ter bestudering over.

Toch kan Dubois al wel iets bruikbaar zeggen over de fauna van het oude Sumatra. Hij betast de fraaiere exemplaren en maakt in gedachte een catalogus. Ooit waren er olifanten, dat staat vast: deze baksteengrote brokken tandbeen en email kunnen nergens anders toe behoren. En ook neushoorns, met dat F-vormige patroon op de kronen van hun kiezen, misschien zelfs wel niet eens zo verschillend van de huidige Sumatraanse neushoorn. Deze zijn van een tigger, scherp en lang en glanzend. Dat bergje kiezen daar is afkomstig van zwijnen, herten en runderen. En hier, denkt Dubois bij zichzelf terwijl hij wat stekelvarkentanden pakt, hier hebben we de schuldige zelf, het dier dat zo ongeveer al zijn andere fossielen aanvrat en beschadigde. Ooit leefden hier precies de goede dieren, dat leidt geen enkele twijfel.

Dubois begint zijn zoektochten in de maand na Jeans geboorte. In augustus 1888 worden zijn expedities langer en heeft hij ook eindelijk succes: een grot met de naam Lida Adjer bevat niet alleen gebitsresten en botsplinters maar heuse botten, intact en volledig, van verscheidene Pleistocene dieren. Eindelijk is hij er eens als eerste, vóór die vermaledijde stekelvarkens. Is dit zijn grot, de grot van de ontbrekende schakel? Misschien. Het idee geeft extra gewicht aan zijn eerste bezoek.

Hij verzamelt een indrukwekkende berg fraaie fossielen en gaat dan terug naar Pajakombo om zijn voorraden aan te vullen. Eenmaal thuis, rent hij de trap naar de voorwarande

op om Anna het nieuws te brengen. De jongen volgt met de kratten en de tassen.

‘Anna? Anna, kom gauw!’ roept hij.

Ze had de hoefslag van zijn paard al gehoord en laat niet lang op zich wachten. ‘Ah, Eugène, je bent terug!’ groet ze hem glimlachend. ‘Ahmad, haal gauw wat koude citroensap voor de toean.’

‘Ik heb mijn grot gevonden, Anna.’ Het is eruit voor hij het weet. ‘Nou ja, dat denk ik tenminste. Dit is echt een goede plek. Je zou het moeten zien: overal botten van neushoorns en zwijnen en herten. Ik ga Kroesen meteen een brief schrijven. Ik ben er bijna, echt bijna. Als dit de goede plek niet is ...!’

Anna is nog niet geheel hersteld van de bevalling en moet al haar krachten vergaren om op zijn opwindung te reageren. Ze bewondert altijd braaf zijn vondsten – stoffige dingen waarvan de vorm haar weinig zegt, maar waarvan ze weet dat ze zijn álles zijn. Ze probeert zo nu en dan eens wat te vragen, maar meestal glimlacht ze alleen als hij haar vertelt over zijn verwachtingen. Zijn voorspellingen komen vast een keer uit. Ze gaat zitten en schuift het losse kussen van de rotan stoel zo dat ze prettig zit. Zelfs vuil en moe is Dubois nog een knappe man en ze is blij dat ze met hem getrouwd is. De baboe hoort de drukte en komt, wat verlegen, met de kinderen naar de waranda zodat die hun vader kunnen begroeten. Dubois is zo uitgelaten dat hij Eugénie optilt en rondzwaait tot ze het uitgiert van de pret. Dan buigt hij zich over kleine Jean in de armen van de baboe en aait hem zachtjes over zijn porseleinen wang.

‘Jullie papa heeft vandaag iets heel belangrijks gevonden’, zegt hij. Ze begrijpen er natuurlijk niets van, maar zo jong

als ze zijn, beseffen ze wel dat hun vader heel vrolijk is en hun moeder blij en tevreden. De baboe neemt ze mee om ze te baden en om te kleden, dan lopen ze niet in de weg. En dan begint een gelukkige avond voor de Dubois', daar in het verre Pajakombo, in de hooglanden van Sumatra.

Dubois schrijft Kroesen over de prachtige fossielen van Lida Adjer en vraagt hem om de toegezegde arbeiders. De gouverneur reageert meteen:

Padang, 8 september 1888

*... We gaan nu werkelijk een hoopvolle toekomst tegemoet ...
Om te beginnen zal ik zes dwangarbeiders officieel ter uwer beschikking zenden ...*

Kroesens bemoedigende woorden geven Dubois een hoop energie. Nu begint het, denkt hij. Nog even en ik vind de ontbrekende schakel.

Het duurt een paar weken voor hij alles geregeld heeft, en hij moet wachten tot de koelies arriveren, maar Dubois zit op hete kolen. Zijn tijd is gekomen, hij voelt het. Als alles klaar is vertrekt de stoet naar Lida Adjer. Te paard rijdt hij voor de colonne uit, de koelies met hun kegelvormige honden achter hem aan. Soms rijdt hij een stukje terug om de treuzelaars achteraan tot spoed te manen.

Bij de ingang van de grot maken ze hun kampement. Ze hebben een vrouwelijke kok meegebracht. Dubois stelt een van de intelligentere mannen aan als opzichter, of mandoer, terwijl anderen, sterker maar minder slim, het graafwerk doen, en hout en water halen. Lida Adjer is Dubois' eerste grot die systematisch onderzoek vergt, dus moet hij zijn mannen trainen in een methode die hij al doende ontwik-

kelt. Hij werkt met boerenjongens. Die weten hoe je een plantgat maakt, een sloot graaft of een put slaat, maar dit is iets anders en dat brengt ze in de war. De Toean Dokter wil dat ze voorzichtig graven, alsof ze zoete aardappels zoeken terwijl er geen spoortje van een bovengrondse plant meer is, en dat in een grond zo keihard dat ze een houweel nodig hebben. Voorzichtig werken met een houweel? Ze graven wat en nemen dan een pauze om te roken, wat sirih te kauwen, iets te drinken, hun behoefte te doen, te kletsen of gewoon even te rusten. Langzaam graven vinden ze prima, maar onophoudelijk graven ligt ze niet.

In de grot is het zo koud dat de koelies klagen. De Toean Dokter laat ze wat oude botten zien, met een gewicht alsof ze van steen zijn. Fossielen noemt hij ze. Hij zegt dat hij dáárnaar op zoek is, maar dat liegt hij natuurlijk. Wat moet je nou met oude botten? Zo'n belanda gaat toch niet al die moeite doen voor zoiets waardeloos? En daarmee zijn de rare ideeën van de Toean Dokter niet uitgeput. Hij wil dat ze het uitgegraven stuk vlak houden, en dat dat het een regelmatige vorm met nette hoeken heeft. Hij tekent het met een stok voor ze uit. Als ze over de lijn gaan, schreeuwt hij. Zelf zouden ze graag een mooie golvende lijn volgen in plaats van zo'n rechthoekige. Waarom moet dat? Dat ziet er toch niet uit!?

Dubois vertelt de mandoer weer eens opnieuw wat hij wil, en die instrueert zijn mannen. Zo wil de Toean Dokter dat we graven, en niet zo; houdt de wanden en de hoeken recht en de bodem vlak. Die instructie zal de dagen daarna nog vele malen klinken. De poging om van een ordeloos zootje boerenkinkels een correct werkend, en liefst efficiënt, opgravingsteam te maken, vordert maar matig.

Wel helpt het besef dat de Toean Dokter heel precies weet wat hij wil, en dat niets hem daarvan afbrengt. Hij wil dat ze graven zoals hij het zegt, en als ze iets anders doen laat hij ze het meteen herstellen. Wat hem beweegt begrijpen ze niet, en zijn onverzettelijkheid evenmin, maar hun respect voor deze vreemde toean belanda groeit. Hij werkt een stuk harder dan ze van Hollanders gewend zijn, en hij is ook fysiek een indrukwekkende man. Zo'n grote, kaarsrechte, krachtige en blonde vent hebben ze niet eerder meegemaakt. En het vreemdst van alles zijn zijn felle, bleekblauwe ogen. Ze hebben het er vaak over, en besluiten uiteindelijk dat ze lijken op die van Garoeda, de adelaarsgod. Zijn ogen zijn zo doordringend; waarschijnlijk kan hij er direct mee in hun zielen kijken. Misschien ziet hij zelfs het verleden en de toekomst wel. Hij heeft het altijd door als ze een moeilijk karwei proberen te ontlopen of doen alsof ze ziek zijn. Hoe dan ook, als de Toean Dokter in de buurt is durft niemand eten te stelen of weg te sluipen naar het dichtstbijzijnde dorp om rijstwijjn te drinken of een meisje te versieren.

Anders dan andere Europeanen voor wie ze gewerkt hebben, trekt deze zich niet terug om een uiltje te knappen of wat te roken in de schaduw terwijl zij aan het werk zijn. De koelies begrijpen niets van wat hij wil. Sommigen nemen maar aan dat het gaat om een van de geheimen van de orang-orang belanda, de Hollanders, die ze wel nooit zullen kennen. Anderen menen dat het een bijzonder Garoedageheim moet zijn. Hoe dan ook, ze beseffen en respecteren zijn vasthoudendheid. Hij is heel sterk – van lijf, zeker, maar ook van geest en wil.

Al snel vinden de mannen de eerste vreemde, versteende botten die de Toean Dokter zoekt. Hoe wist hij dat ze er

waren? Elke vondst gaat naar de mandoer die hem op zijn beurt aan de Toean Dokter overhandigt. Die bestudeert elk stuk bij een olielamp, of hij loopt ermee naar de ingang van de grot waar meer licht is. Het werk ligt stil terwijl Dubois de vondst inspecteert. De mannen wachten op zijn uitspraak. Is het goed? Is dit waar ze naar zochten? Mogen ze dan nu stoppen met hun graafwerk in die koude grot? De Toean Dokter vertelt ze altijd wat ze gevonden hebben: de kies van een olifant, zegt hij, of een stuk van een gewei, de tand van een tijger, een buffelkies. Ook van vreemdere dieren vinden ze stukjes, van dieren die ze haast nooit zien, de neushoorn en de tapir. Soms maakt hij een tekeningetje om uit te leggen wat ze gevonden hebben. Ze staren er verbaasd naar. Dubois is blij met elke vondst. Al gauw heeft hij een goed beeld van een complete dierenwereld: hij kan nu een overzicht geven van Sumatra's Pleistocene fauna.

Meestal is hij kalm en waardig, maar als ze fossiele mensapen vinden – de zeldzame orang-oetans en gibbons – kan hij zich nauwelijks inhouden. Dit zijn nieuwe soorten. Over de oorsprong van hedendaagse Aziatische mensapen is niets bekend, helemaal niets! Hij gunt Lydekker zijn chimpansee uit het Siwalikgebergte, want hij heeft nu de orang-oetan en de gibbon van de Hooglanden van Padang. Die bewijzen dat het hier gaat om fossielen uit een tropisch oerwoud, een natte jungle zoals die Sumatra ook nu nog grotendeels bedekt. En waar mensapen voorkomen, mag je aapmensen verwachten. Hij is opgetogen; hij krijgt gelijk! Hij belooft de mannen dat hij die middag op jacht gaat zodat ze kunnen dineren met wild. Hij jaagt graag en schiet als de besten.

Die avond, na het eten, zit hij in zijn rotanstoel op het oosterse tapijtje voor zijn tent en noteert zijn resultaten. Hij

is trots. Hij heeft aangetoond dat Sumatra fossielen uit de juiste periode bevat. Een voor een bekijkt hij de fossielen op het kleine tafeltje naast hem, en prijst zich gelukkig. Zie hier: de oerapen die de aapmens zag, de neushoorn, de tapir, de buffel. Niemand heeft ooit eerder zoveel ontdekt over de prehistorie van Sumatra. Dit is allemaal zijn werk, voortgekomen uit zijn visie. En hij deed het geheel op eigen houtje, met geen andere hulp dan de arbeiders die de gouverneur hem zo vriendelijk ter beschikking stelde. Misschien zou hij een van de nieuwe soorten naar de gouverneur moeten vernoemen, dat zou een prima manier zijn om hem voor zijn hulp te bedanken. Deze antiloopt bijvoorbeeld; *Tetraceros kroeseni* lijkt hem wel een goede naam.

Na een paar dagen is de vindplaats van Lida Adjer uitgeput. De ontbrekende schakel is er niet. Dubois heeft nu, al zijn verwachtingen ten spijt, alles in handen wat er te vinden was. Weer terug in Pajakombo schrijft hij direct een voorlopig verslag dat hij toestuurt aan het gouvernement van Nederlands Oost-Indië. Gouverneur Kroesen krijgt een aparte kopie met een brief over het belang van de fossielen en de enorme hulp die de door hem ter beschikking gestelde arbeiders betekenden. Ook een andere belangrijke steunpilaar, Willem Groeneveldt, de directeur van het Departement van Onderwijs, Eredienst en Nijverheid, die verantwoordelijk is voor het wetenschappelijk onderzoek in Indië, krijgt een kopie.

Dubois snakt naar succes. Lida Adjer moet een voorproefje zijn. Hij vindt zijn overgangsvorm van aap naar mens vast in de volgende grot, of die daarna. Hij heeft zich lang een Sisyphus gevoeld, gedoemd voor eeuwig een rotsblok bergopwaarts te duwen, maar nu zijn zijn kansen gekeerd.

Hier herstelt hij zich: nee, nee, zijn kansen zijn niet zomaar gekeerd, hijzélf keerde ze. Zijn werk spoedt zich op eigen kracht voort, wint al gaande aan snelheid en gewicht, als een heuse aardverschuiving op weg naar zijn onontkoombare doel: de ontbrekende schakel.

* * *

In Nederland intussen doet zich een omslag voor in het politieke klimaat voor wetenschappelijk onderzoek. Max Weber, die onlangs terugkeerde van een lange reis naar Sumatra, Java, Celebes en Flores waar hij zoetwatervissen verzamelde, heeft nu zelf gezien hoe groot de ongebruikte onderzoeksmogelijkheden in Indië zijn. Hij is kort geleden getrouwd met de plantkundige Anna Antoinette de Bosse die op hun reis veel nieuwe zeeiersoorten heeft ontdekt. Weber beseft dat Dubois' argumenten voor de noodzaak van onderzoek in Indië in feite opgaan voor al het natuurhistorische onderzoek. Samen met een aantal collega's weet hij de overheid ertoe te bewegen een Maatschappij ter Bevordering van het Natuurkundig Onderzoek der Nederlandse Koloniën (MNK) op te richten.

Een van de eerste officiële onderzoeksvoorstellen die aan de MNK worden voorgelegd, betreft Dubois' speurtocht naar de ontbrekende schakel. Hoewel Weber ooit met enige scepsis naar Dubois' plannen luisterde, is hij nu geheel bekeerd. Ook de geoloog Karl Martin is een voorstander van Dubois' onderzoek. Na bestudering van Raden Salehs fossielen is Martin ervan overtuigd dat er in Indië nog vele schatten op ontdekking liggen te wachten. Dankzij Dubois' verslag over Lida Adjer en zijn eerder gepubliceerde artikel, weten We-

ber en Martin zijn voorstel overtuigend te presenteren. De fossielen die Dubois inmiddels heeft gevonden, laten zien dat zijn theorie over de plaats van oorsprong van de mens waarschijnlijk juist is. Hij bracht Sumatraanse fossielen aan het licht waarover vooraf niets bekend was – dus hij beschikt over tastbare wetenschappelijke resultaten – hoewel hij nog geen centje overheidssteun ontving. Martin benadrukt hoe moeilijk dat geweest moet zijn en wat een triomf dit betekent. Nu wordt het tijd dat de overheid Dubois substantiële steun verleent, voor het te laat is. Hij kan niet langer als een malle gelovige in Darwins 'idiote boek' worden afgedaan. Hij is een vooruitziend natuuronderzoeker die een belangrijke en succesvolle speurtocht naar de oorsprong van de mens onderneemt, en dat in een van de minst onderzochte gebieden ter wereld. De MNK stemt met het voorstel in.

Vooraf deze extra steun maakt voor Dubois veel goed. Hij is zo lang een buitenstaander geweest, iemand met een ver vooruitziende blik die sprak over dingen die voor anderen nog onzichtbaar waren. Hij krijgt van nu af de beschikking over een grotere ploeg, soms bestaande uit de 'dwangarbeiders' die in natura hun belastingen voldoen, soms ook uit échte dwangarbeiders, en twee korporaals, Franke en Van den Nesse, die als opzichters fungeren. Dubois piekert over een strategie voor zijn speurtocht. Waar moet hij zoeken? In hoeverre kan hij vertrouwen op het beschikbare cartografische materiaal? Echt nauwkeurige kaarten van het Hoogland van Padang zijn er niet. Hij moet dus afgaan op horen zeggen en op zijn geologische kennis. Aan één aanwijzing hecht hij veel betekenis: de bergketen in het Hoogland van Padang wordt aangeduid als Boekit Ngalau Sariboe, de 'Duizendgrottenbergen'.

In maart krijgt Dubois de mooiste beloning voor zijn toewijding en doorzettingsvermogen.

EXTRACT UIT HET REGISTER DER BESLUITEN VAN DE GOUVERNEUR-GENERAAL VAN NEDERLANDS-INDIË Afschrift No 6.

Buitenzorg, 6 maart 1889

... is goedgevonden en verstaan:

Eerstelijk. De officier van gezondheid der 2de klasse M.E.F.T. Dubois, voorlopig voor de tijd van één jaar, onder genot ener toelage van f. 250 (twee honderd vijftig gulden) 's maands boven zijn inkomsten, te stellen ter beschikking van de Directeur van Onderwijs, Eredienst en Nijverheid, teneinde belast te worden met paleontologische onderzoekingen in grotten in het Gouvernement Sumatra's Westkust en eventueel op Java; met opdracht te zijner tijd omtrent de uitkomsten zijner onderzoekingen te rapporteren aan de Directeur voornoemd en de verkregen fossielen ter beschikking van de Regering te stellen; en met bepaling

a. dat hem voor de reizen in het belang van zijn onderzoekingen te doen, wordt toegekend het vrije gebruik van transportmiddelen of vergoeding van transportkosten volgens de bestaande bepalingen.

b. dat, zolang hij ter beschikking van de Directeur van Onderwijs, Eredienst en Nijverheid blijft, hij à la suite van zijn dienst wordt gevoerd.

Ten tweede. De Commandant van het Leger en Chef v.h. Departement van Oorlog in Nederlands-Indië te machtigen om ten behoeve van bovenbedoelde onderzoekingen twee werklieden der Genie beschikbaar te stellen; met bepaling, dat deze boven hun inkomsten zullen genieten een toelage van f. 25 (vijf en twintig gulden) 's maands ieder.

Ten derde. De Gouverneur van Sumatra's Westkust uit te nodigen, voor de bij artikel 1 van dit besluit bedoelde onderzoekingen, voor zover die in het gewest onder zijn bestuur plaats hebben, zoveel dwangarbeiders beschikbaar te stellen als door de heer M.E.F.T. Dubois zullen worden verlangd, mits niet meer dan vijftig tegelijk; met bepaling dat het beheer en toezicht over deze dwangarbeiders zoveel mogelijk, overeenkomstig de voorschriften van het Reglement van orde en tucht onder de gevangenen in Nederlands-Indië, zullen worden uitgeoefend door de hoofden van plaatselijk bestuur op de plaatsen, waar zij worden werkzaam gesteld.

Ten vierde. ...

Afschrift dezes zal worden gezonden aan ... de officier van gezondheid Dubois tot informatie en nazicht. ...

Nu is hij officieel op zoek naar de ontbrekende schakel. Het geestdodende ziekenhuiswerk is verleden tijd. En als hij met zijn scherpe Garoeda-ogen de sluier van de toekomst doorboort, ziet hij voor zich niets dan onderzoek, eer en glorie. Nu zal hij niet slechts de onmiddellijke omgeving van Pajakombo verkennen, maar elk van die duizend grotten in de bergen van Padang.

HOOFDSTUK 13

GAROEDA

Dubois twijfelt geen moment aan de rijke grotten met meer en betere fossielen die hem wachten. In april 1889, als de

moessonregens ophouden, gaat hij aan de slag, en dat groot-schaliger, en met meer comfort, dan voorheen. Maar de meeste grotten blijken leeg. Het is heel frustrerend om in de hitte omhoog te klauteren, je een weg door de rimboe te banen, de koelies achter hun broek te zitten, om vervolgens niets dan puin en vleermuizenmest te vinden. Dubois is sterk en gezond, maar die klauterpartijen putten hem flink uit, zeker gegeven de ontmoedigend voorspelbare vruchteloosheid daarvan. Het is niet alleen het gebrek aan fossielen dat hem dwarszit. Soms vinden ze wel iets anders: een tijger of een beer. En hij krijgt regelmatig een delegatie van de lokale bevolking op bezoek die hem smeekt om jacht te maken op een tijger die hun kostbare waterbuffels en dierbare kinderen doodt.

Door die tijgerincidenten neemt de bereidheid van zijn koelies om zich in nieuwe grotten te wagen snel af. Dubois beschouwt hun aarzeling als lafheid. Lafheid ligt niet in zijn aard, bovendien heeft hij een geweer. De eerstvolgende keer zal hij ze eens laten zien wat moed is. Lang hoeft hij niet te wachten. Langs een steile helling bereiken ze een flinke grot met een lage en smalle ingang. Wat daarachter ligt is met kaars en olielamp niet te zien, dus waarschijnlijk blijft de doorgang nog een poosje nauw. Dubois gebaart zijn mannen naar binnen te gaan, en geeft dan een expliciet bevel. De koelies staan met bezorgde gezichten stilletjes en onverstaanbaar met elkaar te delibereren. Naar voren komt er niemand. Een goed moment om te laten zien hoe een Europeaan zoiets aanpakt, denkt Dubois.

‘Oké, dan ga ik zelf wel.’ Hij pakt een lantaarn, gaat op zijn knieën zitten en tigt naar binnen. Zijn geweer laat hij bij de mannen achter. Op buik en ellebogen kruipt hij verder.

Hij is opgelucht als de wanden en het dak iets verderop beginnen te wijken en hij een ruimer en begaanbaarder deel van de grot bereikt. Nog een klein stukje en dan kan hij opstaan, zijn lamp omhoog houden en rondkijken. Maar al voor hij veel kan onderscheiden in het zwakke licht, herkent hij de kwalijke geur die zich aan hem opdringt: een veelzeggende combinatie van kattenpis en rottend vlees. Hij staat in een tijgerhol, en onderscheidt inmiddels de afgekauwde botten, en de hertenpoten in verschillende stadia van ontbinding. Verderop in de schaduw ziet hij vagelijk iets groots en donkers. Hij houdt zijn lamp nog wat hoger en ziet dan tot zijn grote opluchting dat het een berg botten is, wellicht die van een waterbuffel. Opeens dringt het tot hem door dat de tijger elk moment kan terugkomen, en daarmee verdwijnt al het andere naar de achtergrond.

Dubois beseft het verschil tussen moed en overmoed, duikt omlaag en besluit achterstevoren terug te kruipen. Als hij onderweg de tijger tegenkomt, gaat hij die confrontatie liever aan met zijn stevige laarzen dan met zijn kwetsbare hoofd. Het probleem is wel dat hij niet kan zien waar hij heen gaat. Hij probeert met zijn voeten de weg te vinden maar mist zo een bocht en komt volledig klem te zitten. Zich losrukken lukt niet. Het is een angstaanjagende ervaring, maar het toch ook licht komische van zijn situatie zit hem zo mogelijk nog meer dwars. Voor zijn gevoel is hij dicht bij de ingang, dus roept hij zijn mannen, maar zijn stem wordt gedempt door zijn eigen lijf. Er komt geen antwoord.

'Djongos!' roept hij opnieuw, en dan harder 'Djongos! Adik!' Al gauw ligt hij te brullen als een gewonde buffel. De koelies moeten hem horen. Of zouden ze niet langer braaf bij de ingang staan wachten en hebben ze een makkelijk

plekje gezocht terwijl hij hier vast zit in een tijgerhol?

'Mandoer!' schreeuwt hij, en nu met alle kracht die zijn longen kunnen opbrengen. Het stof en vuil van de grot, losgemaakt door zijn geworstel om vrij te komen, plakken in het zweet van zijn gezicht en maken zijn ongemak nog groter. Hij is woedend maar schaamt zich ook, en hij is vooral bang.

'Mandoer, toeloeng! Toeloeng tjepat!' 'Opzichter, help me! Help me snel!' schreeuwt hij. Hoort hij daar iets? Ja, de mandoer reageert.

'Toean Dokter?' vaagt de man beleefd. Hij ziet slechts de gelaarsde benen van zijn heer. 'Hier ben ik. Wat kan ik voor u doen?'

'Help me hieruit', zegt Dubois geërgerd. 'Tjepat! Snel. Ik zit vast. Laat de mannen aan mijn benen trekken. Maar voorzichtig! Hati-hati!'

De mandoer gebaart zijn mannen te doen wat de Toean Dokter vraagt. Twee mannen kruipen naar binnen en pakken zijn voeten vast. Twee anderen pakken de voeten van die eerste twee. Samen trekken ze aan zijn benen tot hij, opeens, als een kurk uit een fles, losschiet. De mannen grijnzen wel even als ze hun grote blonde Toean geheel besmeurd achterstevoren uit een tijgerhol zien komen, maar trekken snel weer een onschuldig gezicht. Zij wisten dat het een tijgerhol was, maar de Toean Dokter moest zo nodig naar binnen. Wie waren zij om hem tegen te spreken?

Als Dubois, weer geheel de oude, thuis komt, schrijft hij zijn familie in Nederland een brief over zijn nieuwe missie. Hij had gehoopt ze meteen ook nieuwe vondsten te kunnen melden, maar voorlopig heeft hij alleen het wat pijnlijke verhaal over het tijgerhol. Ach, de grotten vol fossielen komen wel.

De contacten met het thuisfront kennen een vreemd ritme. Mensen in Indië schrijven braaf naar huis en krijgen ook regelmatig antwoord, maar de antwoorden slaan op berichten van maanden eerder. Het voelt een beetje alsof je een brief in een fles doet en die in zee gooit. Tegen de tijd dat je antwoord krijgt is alles waar het over gaat al lang verleden tijd. Hele levens verglijden in het hiaat tussen bericht en antwoord. Het gebeurt herhaaldelijk dat mensen felicitatiebrieven krijgt ter ere van een nieuw gezinslid, die aankomen met hetzelfde schip dat het overlijdensbericht van het kind mee terugneemt.

Dubois wacht popelend op een brief van zijn ouders. Als die eindelijk komt is de teleurstelling bitter. Ze begrijpen niets van het belang van zijn bezigheden; het ontgaat ze dat hij iets voor elkaar kreeg dat iedereen onmogelijk achtte. Voor hun gevoel stort hij zich alleen maar steeds dieper in een dwaas en zinloos avontuur. Als Dubois hun brief leest, en nergens de goedkeuring en trots vindt waar hij zo op gehoopt had, wordt hij door wanhoop overmand. De steun van de gouverneur van West-Sumatra en de directeur van het Departement van Onderwijs, Eredienst en Nijverheid zegt zijn ouders kennelijk niets.

In die gemoedstoestand vindt Anna hem, op de achterveranda, starend in het niets, met de brief van zijn ouders in zijn handen geklemd. Ze ziet meteen dat er iets helemaal mis is. Ze gaat op de leuning van zijn stoel zitten en neemt met zachte drang de gekreukelde velletjes uit zijn handen.

‘Ach,’ zegt ze zachtjes, als ze ze heeft doorgekeken. ‘Het geeft niet, Eugène. Ik weet wat je gepresteerd hebt. Max Weber en Karl Martin en al die anderen weten het. Je ouders kunnen het gewoon nog niet helemaal begrijpen. Je moeder

heeft maar kort op school gezeten, en je vader, al is hij dan een grootheid in Eijsden, is ook maar een dorpsapotheker. Wat snapt hij nou van de ontbrekende schakel?' Ze aait over zijn prachtige blonde haar en legt haar wang tegen zijn voorhoofd. 'Als we terug gaan, en jij een beroemde onderzoeker bent, dan dringt het heus wel tot je vader door.'

Anna heeft niet langer op school gezeten dan haar schoonmoeder. Maar een goed mens met een gekwetste ziel herkent ze direct, en ze beseft wat haar man allemaal opgaf om hier te kunnen zijn. En zij trouwens ook. Maar dat alles begint nu zijn vruchten af te werpen, Hij vindt fossielen, hun kinderen zijn gezond, en de bovenlanden zijn zo veel koeler dan die vreselijke kazerne daar beneden aan de kust ... Even liggen, een bad, een goede maaltijd, en hij is vast weer helemaal de oude.

HOOFDSTUK 14

KOORTSEN EN BETOVERING

Dubois' plotselinge wanhoop vormt tevens het begin van zijn eerste malaria-aanval – gevolgd door een woeste zee van steeds nieuwe, uitputtende koortsgolven. Een paar uur nadat hij zijn vaders brief las, overweldigt de eerste hem. Het zweet vormt plassen onder zijn lijf die zijn lakens en matras doordrenken, op hoeveel handdoeken hij ook ligt. De bedienden tillen hem op, vervangen zijn matras, verschoneren het bed. En dat om de paar uur. Anna legt vochtige doeken

op zijn voorhoofd en dept zijn brandende lijf. Bedienden dragen koude dranken en kommen bouillon aan en wuiven hem uren lang koelte toe. Niets brengt enige verlichting; malaria trekt zijn eigen plan. Op de gloeiende hitte volgt een klappertandende kou, een verkilling alsof de dood zich in zijn botten gevestigd heeft. Hij gelooft maar nauwelijks dat zijn hart nog klopt en zijn bloed nog warm is en stelt zich voor dat het door zijn aderen stroomt als de halfgesmolten ijsbrei bij de eerste dooi in een Amsterdamse gracht. De bedienden brengen dekens en dekbedden en zetten zijn bed bij de haard om hem te warmen. Maar het helpt niet. Schuddend van de kou, als een meelijwekkend blaadje in de stormwind, ligt hij in bed. Maar ook dat gaat voorbij en laat hem zwak en bleek achter.

Het onverbiddelijke op-en-neer van zijn lichaamstemperatuur, uur na uur, dag na dag, blijkt uitputtender dan de zwaarste fysieke inspanning die hij zich herinneren kan, al is hij zich zijn toestand maar half bewust, en is echt helder denken onmogelijk. Zijn ogen opslaan, of zijn mond openen zodat Anna hem wat lepeltjes vocht kan voeren, kosten hem meer energie dan hij heeft. Ademhalen is al moeilijk, overeind komen een beproeving, en eten iets ondenkbaars. Als hij even wat helderder is, beseft hij dat hij iets binnen moet zien te krijgen, vooral hartige soepen en zoute bouillon, want de koortsaanvallen kosten hem liters zweet. Maar het is o zo verleidelijk om toe te geven aan de malaria en gewoon maar weg te drijven op de koortsgolven. Na twee dagen laat Anna hem naar het ziekenhuisje brengen zodat Pollak en de broeders haar kunnen aflossen.

'Je moet,' fluistert ze op dringende toon, terwijl ze wat soep in zijn halfopen mond lepelt. 'Je moet. Je bent nog niet klaar.

Je kunt nu niet opgeven. Je hebt een vrouw en kinderen, en je hebt een taak op je genomen. Je geeft het niet op.'

Hij balanceert op de grens van het bewustzijn, maar haar nadrukkelijke gefluister dringt wel door in de wazig-grijze mist in zijn hoofd en wekt zijn wilskracht. Hij begint terug te vechten, dwingt zijn geest om weer aan het werk te gaan en zijn lijf om weerstand te bieden. En hij knapt langzaam op.

'Voorlopig houd ik het toch maar op een lichte aanval van malaria', zegt Pollak opgelucht tegen Anna als hij Dubois heeft onderzocht. 'Even vreesde ik ... maar wat doet het er toe, ik heb hem kennelijk onderschat. Met een paar uur weten we meer. Gaat u eerst wat rusten. Onze broeders zullen hem goed verzorgen.'

Anna is dankbaar maar te moe om daar nog netjes uiting aan te geven. Ze staat op, gaat naar huis, en als ze haar kamer bereikt heeft, stort ze in. Het is de eerst keer dat ze zo lijfelijik met de dood geworsteld heeft. Zonder Pollak zou Dubois waarschijnlijk al overleden zijn; ze had het niet veel langer volgehouden. De broeders in het ziekenhuis zijn goed in verplegen, maar de verantwoordelijkheid voor beslissingen nemen ze niet; zij wel, maar zij mist de benodigde kennis. Ze weet niet wat je doen moet tegen deze akelig kwaadaardige tropische ziekten. Dubois wel, maar die lag de helft van de tijd te ijlen en was verder te zwak om na te denken.

Als ze meer afgezonderd hadden gewoond, op een koffieplantage, of een of andere verre berg, en haar man had malaria gekregen, wat had ze dan moeten doen? Ondanks de hitte huivert ze even van angst als voor het eerst de werkelijkheid tot haar doordringt waarin de meeste mensen hier leven. Ze zou weten wat er mis was, maar niet wat ze eraan moest doen. Geen dokter in de buurt, geen zieken-

huis, zelfs geen kinine wellicht. En in zijn toestand had ze hem nooit over langere afstanden kunnen laten vervoeren, zelfs in een draagstoel niet; het zou waarschijnlijk direct zijn einde hebben betekend. Verplegen en troosten, meer had ze niet kunnen doen, terwijl ze haar man, of misschien haar kind, achteruit zag gaan, rillend, zwetend, om hem ten slotte te zien sterven.

Hier sterven dagelijks mensen, beseft ze plotseling tot haar afgrijzen. De dood is alomtegenwoordig, malaria slechts een van zijn dienaren. En malaria is een gemoedelijke ziekte, vriendelijk bijna. Ze blijft rustig bij je en aarzelt niet nog eens terug te komen, en nog eens. Soms doodt ze snel, ongeduldig, maar vaak blijft ze wat hangen, vertrekt weer even, en komt dan terug om de uitverkorene langzaam af te matten. Dit is een harde, keiharde wereld. En nu begrijpt Anna wat hun komst hier had kunnen betekenen, nog betekenen kan ... Dubois heeft die verschrikking van meet af aan gekend, met eigen ogen gezien, en er geen woord over gezegd. Voor Anna is het nieuw. Het brengt haar compleet van slag.

Dubois sterkt weer aan. Hij zal ongetwijfeld redelijk snel hersteld zijn – snel voor een malariapatiënt. Zijn ijzeren gestel komt hem hier zeer van pas. Al gauw zit hij weer in bed, en werkt hij opgewekt aan zijn volgende expeditie. Hij raadpleegt zijn kaarten, bestelt voorraden en apparatuur, en vraagt de gouverneur om nog meer koelies. Al gauw ook maakt hij zijn ronden in het ziekenhuis weer, onderzoekt hij patiënten, bespreekt hij de beste aanpak met Pollak, die hem opnieuw zal vervangen als hij vertrekt voor zijn volgende fossielenjacht.

* * *

Dubois trekt steeds verder de bovenlanden van Padang in. De weken worden maanden, maar het succes blijft uit. Het gebied waar ze nu zoeken is zwaar bebost, en kent steile, soms haast verticale berghellingen. Vaste paden zijn er maar weinig en echte wegen geen. De stekels van de acacia's en scherpe randen vol weerhaakjes van de alang-alang blijven onophoudelijk in huid en kleding hangen. Het enige wat erop zit is een paar mannen vooruit sturen om met kapmessen een pad vrij te maken en treden uit te houwen. Niemand doet dat graag. Loerende tijgers zijn een reëel gevaar en ze worden aangevallen door wilde zwijnen die op ze af stormen alsof hun jongen in gevaar zijn. Dubois schiet ze neer, en eet er des te beter om, maar zijn mannen niet want de meesten zijn moslim. Een van de koelies wordt ernstig verwond door een everzwijn en loopt koudvuur op. Dubois stuurt hem terug naar het ziekenhuis, maar Pollak kan hem niet meer redden.

De bewoners van de bovenlanden vertrouwen zijn zoektocht niet. Zijn ze bang dat het om een rooftocht gaat? Hij moet zijn mannen goed in de gaten houden om onrechtmatigheden te voorkomen. Sommige koelies staan al in hun eigen dorp als schurk bekend en daar heeft sociale controle nog enige invloed op ze. De dorpelingen geven maar zelden bruikbare informatie en soms weigeren ze zelfs om voedsel te verkopen.

Ook de grotten lijken hem af te wijzen. Ze zijn steeds moeilijker te vinden en vrijwel altijd leeg. Slechts in een enkele vinden ze fossielen. Dubois begint het allemaal steeds zinlozer en frustrerende te vinden, en dat gevoel laat hem niet meer los. Hij vindt niets, ziet niets, leert niets, en het enige dat hem nog alert houdt zijn de slangen en viervo-

ters waar ze voor op moeten passen. Zijn gezondheid gaat achteruit. Kondigt zich een nieuwe aanval van malaria aan? Hij heeft geen geduld meer met zijn mannen, is veeleisend tegenover de hem toegewezen korporaals en vergt het onmogelijke van zichzelf.

Ze gaan door. Ze zullen nog harder werken. Ze zullen nog meer grotten onderzoeken en ze zullen iets vinden. Nog wat noester ertegenaan, dat is alles. Die vasthoudendheid brengt een aantal mannen op het randje van rebellie. Maar ze hebben de energie niet om in opstand te komen. Ongeveer een kwart gaat ervandoor, sluipt stiekem weg en lost op in de schaduwen van de nacht. Terug naar hun dorpen, vermoedt Dubois, of ergens schuilen bij familie. Hij weet het niet. Het kan hem ook niet schelen. Weg is weg. Wie blijft is slimmer, trouwer, betrouwbaarder, of gewoon te moe. De dagen verglijden en Dubois voert de druk nog verder op, overtuigd dat hij zo hun kansen kan doen keren. De mannen weten dat het niet gaat zoals gepland. Elke wond raakt ontstoken, de zweren zijn hardnekkig, het eten bederft en maakt ze ziek, waterbronnen staan onverklaarbaar droog, terwijl dit toch een van de natste plekken op aarde is. Onder elkaar fluis-teren de mannen dat de Toean Dokter zijn macht en helderziendheid begint kwijt te raken. Hij ziet niet langer wat er gebeuren zal. Zijn Garoeda-ogen misten dicht. Zou hij door een krachtige vijand betoverd zijn? Het zijn gevaarlijke tijden en ze moeten voorzichtig zijn. Hati-hati!

Dan, op een dag, vinden ze een diepe, veelbelovende grot en de Toean Dokter lijkt weer geheel de oude, enthousiast en energiek. 'Kom,' zegt hij tegen een aantal mannen. 'Het is een grote grot. We nemen lampen mee en gaan op zoek naar de botten-als-stenen.' Ze gaan gewillig met hem mee,

want er klinkt weer macht in zijn stem. Voor Dubois is het een oefening in zelfbeheersing. Hij heeft op eigen kracht zijn enthousiasme en zelfvertrouwen opgekrikt, en houdt zich groot voor zijn mannen. Ze moeten nog ietsje verder de grot in en wat meer licht zou handig zijn. Misschien blijkt deze grot een proefopgraving waard. En dan bekruipt hem een vreemd gevoel. Er is iets, iets nauwelijks hoorbaars dat toch tot zijn bewustzijn doordringt omdat het niet in orde is.

‘Stil! Diam!’, roept hij gebiedend. En eindelijk gehoorzamen ze eens een keer onmiddellijk. Ze zwijgen. Je hoort alleen nog hun ademhaling. Zelfs hun voeten bewegen niet. De mannen horen niets, dus even later beginnen ze weer te bewegen, rond te kijken, te zoeken.

‘Nee, wacht, toegooe’, commandeert Dubois, en ze stoppen, vol respect. Het geluid – zo klein en zwak alsof het om een pasgeboren geluidje gaat – klinkt opnieuw. Even wat geritsel, een dof plofje, en stil is het weer. Dubois weet wat hij hoort. ‘Omkeren en naar buiten!’, zegt hij, ‘en wel meteen, maar lopen, niet rennen. En raak niets aan.’

Ze reageren op zijn toon, op zijn gezag. De Nederlandse woorden kennen ze niet allemaal, maar ze snappen dat er geen tijd te verliezen is. Angstig draaien ze zich om en lopen doodsbang naar buiten. Dubois’ ijzige gezicht en kaarsrechte rug geven hen hun laatste kracht. Het is alsof je voor een tijger vlucht, rustig en kalm om geen aanval uit te lokken en toch op het punt het op een rennen te zetten. Dubois is de laatste die buiten komt.

Vrijwel meteen daarna horen ze een woest gerommel en een dreun die van alle kanten weerklinkt. Stof en gruis knalt de grotopening uit en bedekt hen van top tot teen. De grot is ingestort. De koelies schreeuwen het uit van angst en roepen

allemaal door elkaar als ze beseffen wat er gebeurd is. De holte waar ze net nog waren is nu een dichte massa puin. Daaronder zouden ze nu allemaal begraven liggen als de Toean Dokter het gevaar niet had zien aankomen. Hij hoorde iets dat niemand hoorde, dat misschien wel helemaal niet voor menselijke oren bestemd was, maar alleen voor de geest, en dat iets liet hem weten dat de grot op instorten stond. De kwade betovering is verbroken, of misschien heeft hij zijn vijand weten te verslaan. De Toean heeft hen het leven gered. Ze kijken met hernieuwde bewondering naar hem op, en met angst ook vanwege zijn kennelijke macht. Hij kan de toekomst horen.

Dubois is geschrokken en niet weinig ook, al probeert hij het knikken van zijn knieën te verbergen. 'We gaan vandaag maar eens wat vroeger naar het kamp terug', zegt hij rustig. Dan draait hij zich om en gaat hen voor. Hij heeft al zijn aandacht nodig om niet te struikelen, niet in te storten onder de last van wat had kunnen gebeuren. Niemand had ooit hun lichamen gevonden. Anna had nooit geweten wat er met hem gebeurd was; de kinderen evenmin. Hij zou verdwenen zijn. Meer niet. Hij zou de dwaze Hollander zijn die de hooglanden van Padang in ging om de ontbrekende schakel te zoeken en van wie niemand ooit meer iets vernomen had. Hij zou niets geweest zijn, stof, wat botsplinters extra, insectenvoer. Hij zegt geen woord tegen de mannen.

Het incident wordt een integraal bestanddeel van de mythe die de koelies om hun Toean Dokter aan het weven zijn: de mythe van de man die sterker, machtiger en woester is dan alle anderen. Hij laat hen vreselijk hard werken, maar hij ziet dingen die zelfs andere totoks ontgaan. Misschien heeft hij een amulet dat hem tegen het kwaad beschermt.

Hoe anders kon hij ontsnappen uit de tijgergrot en de grot die achter hem verdween? Wie anders hoorde het geluid dat hij wel hoorde?

Hoewel de mannen diep onder de indruk zijn van zijn vooruitziende blik, kruipen angst en wanhoop met listige tentakels door Dubois gedachten. Weinig opwekkende beelden van ondergang, afgang en dood achtervolgen hem. De nacht is lang en eenzaam voor dit kleine stukje Hollands genie dat ronddoelt in hartje Sumatra. De volgende ochtend heeft de koorts hem gevelde.

Het heeft iets sinisters allemaal. De ideeën malen rond en rond in zijn verwarde geest. Hij kan zich nergens op concentreren. Hij spreekt zichzelf toe: het is gewoon koorts, malaria, geen boze geest, geen betovering. Hij heeft koorts, en hij moet zichzelf behandelen zoals hij zieke koelies behandelt. Laat Pollak komen. O nee, hij is niet in het ziekenhuis of thuis. Geen Pollak. Zijn medicijnvoorraad moet hij hebben, kinine heeft hij nodig. Maar hij kan niet opstaan. Hij kan niet eens rechtop gaan zitten. Als zijn djongos binnenkomt om te zien waarom hij nog niet aan het ontbijt is, gebaart hij de jongen om de kist met geneesmiddelen te pakken. 'Obat', fluistert hij schor. 'Ik heb medicijnen nodig.' Hangend over de rand van zijn bed maakt hij moeizaam het slot open. Hij krijgt zijn sleutel er maar nauwelijks in. Als de kist open is, pakt hij de fles met kinine. 'Breng me wat koffie en brood', zegt hij tegen de jongen. Uitgeput gaat hij liggen en wacht. De jongen komt terug en helpt hem omhoog om wat koffie te drinken, een stukje brood te eten en de kinine door te slikken. Met een lege maag zou hij de bittere kinine zo weer uitbraken. 'Zo,' fluistert hij, 'breng me straks maar wat soep en biscuit. En een droge handdoek.' Hij gebaart

zwakjes naar zijn bezwete gezicht en bovenlijf.

Terwijl de koorts zijn ronden danst, ligt Dubois in zijn tent en wacht. Wachten is geen probleem want zijn geest verkeert regelmatig in verwarde, mistige dromen. De jongen verzorgt de Toean Dokter trouw, want hij is een bijzondere man. Hij is uitgeput door het gevecht met de kwade geesten van gisteren, dus hij is kwetsbaar nu. De jongen zal hem beschermen. Hij zit stilletjes voor de tent en wacht met gespitste oren tot Dubois hem nodig heeft. Hij haalt de dekens weg als de Toean onrustig zweet en dekt hem weer toe als de rillingen komen. Hij gaat zelfs op de dekens liggen om de Toean te laten delen in zijn eigen warmte en gewicht. Hij brengt koffie en soep en thee, en helpt de Toean met eten en drinken. Voor Dubois vervluchtigen dagen en nachten tot vormeloze nachtmerries. Zelfs een sterke jongeman is machteloos als de malaria toeslaat. Geen wilskracht is daartegen opgewassen. Gelukkig begrijpt de djongos intuïtief dat zijn meester rust en reinheid nodig heeft en gemakkelijk moet liggen. Hij zorgt dat het water voor thee of soep grondig gekookt wordt, hij houdt de bak vast waarin de Toean plast en leegt die ver van de tent. Hij weet al snel hoeveel kinine Dubois nodig heeft, en wanneer, en zorgt dat hij die binnenkrijgt.

Als de koorts wijkt, gaat de expeditie verder. De koelies waren blij met het oponthoud. Het is nu bijna half oktober; de regentijd nadert. Dubois is nog steeds zwakker dan hij zijn mannen wil laten merken en begint de moed te verliezen. Hij heeft dit jaar weinig bereikt. Misschien was Lida Adjer wel gewoon een toevalstreffer: een rijke en relatief toegankelijke vindplaats. Hij moet nu verslag uitbrengen aan de mensen die hem bijstonden, en hen leren wat dit jaar hem geleerd heeft: wat het écht betekent om op Sumatra fossielen

te zoeken. Hij schrijft een brief aan F.A. Jentink, directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in Leiden en lid van de onderzoekscommissie:

17 oktober 1889

Alles is mij hier tegen gevallen en met de uiterste inspanning van mijn kant heb ik niet een honderdste bereikt van wat ik mij had voorgesteld. Wat in de eerste plaats de grottenonderzoekingen aangaat, begon de tegenspoed al daarmee dat ik in 't begin van Mei, in de poeaza (vastentijd), wanneer de Maleiers zo indolent zijn als kikvorsen in de winter, hier kwam ... Een opgaaf van grotten mij ... verstrekt bleek slechts geschikt om mij van het spoor te brengen ... [omdat] maar zeer weinig echte grotten daaronder waren. Toch bestonden die zoals ik later zag en had men mij ze eenvoudig verzwegen ... omdat men meende dat de 'kompanie' zich het goud en de salpeter die inlanders in die grotten halen zou gaan toe-eigenen ... ik ben na die ervaringen zonder gidsen aan het zoeken gegaan en heb zo ook enige zeer bruikbare grotten gevonden maar toch nooit het beste wat men wensen kan. Daarbij was het nodig weken lang in de bossen te logeren, meestal onder een overhangende rots of in een geïmproviseerde hut en daartegen bleek ik op den duur niet bestand, hoe goed ik de vermoeienissen ... [aanvankelijk] ook verdragen kon. Nu voor de derde maal met zware koortsen, die bijna een eind aan het zoeken naar Diluvialia hadden gemaakt thuisgekomen, moet ik daarvan voorgoed afzien. ... Groter dan deze tegenspoed was nog die van de kant van het personeel. In de eerste plaats deugde van de twee mij voor toezicht over de dwangarbeiders toegewezen geniewerklieden een volstrekt niet en na herhaalde vermaningen en aansporingen om beter zijn plicht te doen heeft men hem op mijn verzoek verplaatst ... Intussen stierf de andere

geniewerkman aan koorsten ... Het ter mijnen beschikking gestelde aantal [dwangarbeiders] is 50. Daarvan zijn er enige (7) ontvlucht en wegens wangedrag weggezonden; tegenwoordig (in de regentijd) is het aantal zieken 50%. Verder zijn er mandoeren en kokkies, zodat op dit ogenblik, – het is droevig maar waar – 12-15 dwangarbeiders werken ... Een derde bezwaar ligt in het terrein zelf. Dat dit geheel met zwaar bos begroeid is zou nog zo erg niet zijn, zo er slechts wegen of althans paden waren en zo de steile kalkbergen de communicatie met de meeste punten niet zo goed als onmogelijk maakten, en zo niet op vele plaatsen in de bergen water volkomen ontbrak.

Terwijl hij zit te schrijven, peinst hij wat over het verschil tussen het echte Sumatra en het Sumatra van zijn dromen in Amsterdam. Hij dacht toen dat het relatief makkelijk zou zijn de ontbrekende schakel te vinden. Je hoefde alleen maar op de goede plek te kijken. Nu beseft hij dat zoeken en vinden zeer veel eisen. Hij wil niet aan de koorts bezwijken voor hij de ontbrekende schakel vindt. Met een knipoog duidt hij in zijn brief zijn vondsten aan als 'Diluvialia', alsof het om overblijfselen van de Zondvloed gaat. De enige vloed waarmee ze verbonden zijn is een vloed van zweet: zweet van het graven, van de koorts, van het geklauter in deze verrekte bergen.

Hij hoopt dat Jentink en de anderen het zullen snappen. Dubois wil zijn zoektocht nog lang niet opgeven, maar zijn geldschietters moeten wel begrijpen wat dit alles vergt. De fossielenjacht is geen wandeling door de weilanden om wat bodemprofielen te maken, en zelfs geen flinke dagtocht in bijvoorbeeld Nederland. Fossielen jagen is vooral: tijgers en koortsen en afwerende dorpelingen die hun eigen gebied

niet kennen of een toean niet willen vertellen wat ze weten. Je moet je mannen de meest elementaire werkregels bijbrengen. En aan zijn eerste twee genisten had hij minder dan niets. Misschien stellen de mannen die hen kwamen aflossen, Anthonie de Winter en Gerardus Kriele, iets meer voor. Hij hoopt het maar. In feite staat hij er nog steeds alleen voor: hij en hij alleen moet alles beslissen, alles afwegen, alle procedures en strategieën bedenken. Als het doel niet zo belangrijk was, zou hij beslist minder haast hebben.

Maar nu moet hij eerst een beter plan bedenken.

HOOFDSTUK 15

NAAR JAVA

De expeditie ligt stil vanwege de moesson maar Dubois denkt nog voortdurend aan fossielen. Hij vraagt advies aan de geoloog Rogier Verbeek, die Indië goed kent. Verbeek reageert snel en hulpvaardig. Hij denkt dat Dubois meer geluk zou kunnen hebben op Java, waar de fossielen van Raden Saleh vandaan komen. Verbeek heeft er veel kalksteen gezien en daarin blijven fossielen goed bewaard. En Java is niet zo woest als Sumatra. Er zijn meer wegen, meer mensen, meer desa's en meer dorpen. Hoeveel last je ook van dorpingen hebben kunt, soms zijn ze heel behulpzaam. De wegen en druk begane paden vergemakkelijken het transport. De voorraden kunnen per ossenwagen mee, in plaats van op de nek van koelies. En je kunt een groter gebied onderzoeken

als je je niet steeds zelf een weg hoeft te banen.

Dubois dubt. Is Java de oplossing? De toegankelijkheid is een reëel voordeel. Hij zou eerst kunnen proberen de vindplaats van Raden Saleh te achterhalen. Junghuhns kaarten van Java zijn veel beter dan de vage en schematische die hij voor Sumatra kon krijgen. En Verbeeks idee herinnert Dubois aan een stukje waardevolle informatie waaraan hij tot nu toe volledig voorbij is gegaan. Op 24 oktober 1888, bijna een jaar geleden, zocht B.D. van Rietschoten, een mijnbouwingenieur, in de buurt van het Javaanse dorp Wadjak naar marmer. Alles wat hij vond was een oude, versteende schedel die hij als curiositeit meenam. Uiteindelijk stuurde hij hem naar Batavia, naar C.P. Sluiter, de conservator van de Koninklijke Natuurkundige Vereniging in Nederlands-Indië. Na een korte briefwisseling was die zo vriendelijk de schedel naar Dubois op Sumatra te sturen. Hij schreef:

21 december 1888

Uw schrijven van 15 nov. ontving ik reeds voor enige dagen, en ik wachtte daarop te antwoorden, tot ik het kistje met de bewuste schedel van de heer van Rietschoten uit Kediri ontvangen had. Dit heb ik ontvangen en de inhoud bekeken. Deze is evenwel in een zeer treurige toestand. De schedel is in tal van stukken gebroken, en alles is met een enorme kalkafzetting geïncrusteerd. Daar een onderzoek van deze soort geheel buiten mijn gewone werk valt, is het zeker wel het beste, dat ik de gehele collectie, zoals zij daar is aan u zend. Met een klein stukje heb ik geprobeerd de kalk met verdund zoutzuur eraf te krijgen en dit lukt uitstekend. Een andere vraag evenwel is of de schedel überhaupt fosfiel is. Ik voor mij zou dit betwijfelen naar de toestand van het been te oordelen, evenwel heb ik weinig kennis van deze kwestie.

Ook de ligging in de grot maakt de ouderdom misschien wat twijfelachtig. Ik zend u hierbij ingesloten de brief van de heer van Rietschoten, dan kunt u beter over een en ander oordelen, hoewel tamelijk onvoldoende.

Dubois was verbijsterd dat iemand die er niet naar zocht zo'n fossiel vond, terwijl hij maanden met een mager resultaat door de bergen had geploeterd. Maar wat had die mijnbouwingenieur eigenlijk precies gevonden? Hij zette de doos op een tafel in zijn studeerkamer, pakte de stukken zorgvuldig uit en ordende ze op een gevouwen doek die hij als onderlegger gebruikte. Wat een fantastisch gezicht! Hoezeer hij ook in scherven lag, hij zag meteen dat het een schedel was, een mensachtige schedel. En gefossiliseerd was hij zeker. Het geheel woog meer dan een kilo. Het was beslist de moeite waard om de stukken uit te prepareren en aan elkaar te lijmen, maar hij wist al dat het niet zijn ontbrekende schakel was. De hersenschedel was te groot en het gezicht te klein. Hij moest meteen denken aan die inlanders met hun dunne huid. Deze schedel had niets van mensapen met hun geprononceerde gezicht en grote hoektanden. De wenkbrauwbogen waren fors, maar lang niet zo fors als die van een gorilla of zelfs maar een Neanderthaler. Nee, de mens van Wadjak was primitief – op zich heel interessant – maar volledig menselijk.

Dubois besteedde een dag of wat aan het schoonmaken, in elkaar lijmen en bestuderen van de vondst, maar omdat die voor hem te menselijk was, liet hij het daarbij. Hij kende de schedelvormen van moderne mensenrassen en deze schedel was beslist Europees noch continentaal Chinees. Hij had iets, ... iets onafs. Hij stuurde Sluiter meteen zijn oordeel:

De schedel wijkt ... in ieder opzicht zo sterk af van de type der tegenwoordige bewoners der West-Maleise eilanden dat er geen ogenblik aan te twijfelen is, of hij heeft met dat tegenwoordige ras niets te maken ... Zonder een bepaalde uitspraak te durven doen voordat ik gelegenheid heb gehad door nauwkeurige studie en vergelijking hem een vaste plaats te geven, schijnt mij de schedel het meest met de Papoea-type overeen te komen, en acht ik het zo goed als zeker dat nu de eerste vertegenwoordiger der oerbevolking van Java gevonden is.

Toen de brief weg was, vergat hij de Wadjakschedel verder. Natuurlijk bewaarde hij hem, maar hij zette de doos op een plank ergens achteraf en concentreerde zich op de prachtige fossielen van Lida Adjer. En nu, in oktober 1889, herinnert de brief van Verbeek hem eraan dat deze fossiele mensachtige, de enige uit Java tot nu toe, op een plank in zijn eigen studeerkamer staat en dat hij daar wel eens wat meer aandacht aan had mogen besteden.

In de regentijd van 1889-1890 bekijkt hij de Wadjakschedel keer op keer. Het is een prachtexemplaar. Van alle Sumatraanse grotten die hij doorzocht bevatte alleen Lida Adjer zulke mooie fossielen. De schedel laat in elk geval zien dat Java prachtig bewaarde fossielen heeft. Hij zoekt Wadjak op op Junghuhns kaart van Java. Het ligt in Oost-Java, dicht bij het vulkanische Wilisgebergte, vlak bij de stad Toeloeng Agoeng in het regentschap Kediri. Hij heeft gehoord dat Oost-Java een veel gezonder klimaat heeft dan Sumatra, met veel minder malaria, dus voor hem een stuk minder riskant. En hij moet ook aan Anna en de kinderen denken. Mischien moet hij het in Java opnieuw proberen.

Op een rustige avond, de kinderen al in bed, heeft hij het

er met Anna over. De bedienden gaan stilletjes hun gang, steken de lampen aan en ruimen de tafel af, terwijl zij naast elkaar in hun ligstoelen zitten. Met zijn voeten omhoog, geheel tevreden, kijkt Dubois naar zijn knappe echtgenote en bedenkt hoe goed het leven is.

'Anna.' zegt hij zacht, terwijl hij haar hand vastpakt, 'heb je het hier naar je zin?' De vraag overvalt haar. Daar heeft ze nooit over nagedacht. Ze zijn hier gewoon, zij en haar man, hun kinderen, de bedienden. Ze zijn in Indië, niet in Amsterdam. Wat kun je er meer van zeggen? 'Ja, ik denk het wel eigenlijk. Waarom vraag je dat?' Ze kijkt hem glimlachend aan.

'Ik dacht dat we maar eens moesten verhuizen. Sinds Lida Adjer, in juli vlak na de geboorte van Jean, heb ik geen enkele goede grot meer gevonden. Dat is meer dan een jaar geleden! De grotten op Sumatra zijn misschien toch minder veelbelovend dan ik dacht. En er is zoveel koorts hier. Ik heb geen idee hoe gevaarlijk het zou zijn. En de kinderen ... nog zo klein en kwetsbaar ...'

'Merkte je dat ook?' onderbreekt Anna hem, 'Ik vond Jean zo nukkig vandaag. En ik dacht: gewoon moe, eens even op tijd naar bed. Denk je dat hij koorts heeft? En Eugénies wang was zo rood. Een beetje uitslag, of denk je dat...?' Ze maakt haar zin niet af. Het idee alleen al dat haar kinderen een of andere enge tropische ziekte zouden kunnen hebben.

'Nee hoor, nee, nee, nee.' Hij stelt haar gerust: 'Ze zijn kerngezond. Geen twijfel aan. Maar ik weet wel een plek waar het nog veiliger is, waar misschien ook beter fossielen te vinden zijn, en waar ik niet steeds zo lang hoeft weg te zijn. Ik zal Groeneveldt voorstellen om de expeditie naar Oost-Java te verplaatsen.'

'Java?', zegt Anna aarzelend, 'is dat ver? Met de boot hè, vanaf Padang? Kun je het me op de kaart aanwijzen? Kennen we daar mensen? En zitten we dan dicht bij Batavia? Ik hoor dat het daar heel gezellig is.'

In het vroege voorjaar van 1890 vraagt Dubois gouverneur Kroesen en directeur Groeneveldt toestemming om zijn onderzoek op Oost-Java voort te zetten. En hij zou Dubois niet zijn als hij niet een hele, gedetailleerde en logisch opgebouwde, lijst zou bijvoegen met wetenschappelijke redenen om daar meer resultaat te verwachten. Met een gouvernementsbesluit van 14 april 1890 krijgt hij die toestemming prompt. Hij mag Kriele en De Winter meenemen.

Opnieuw pakken de Dubois' hun spullen in. En wat er mee moet lijkt aardig toegenomen. Dankzij het vruchtbare tropische klimaat wellicht? Met de boot gaan ze van Padang naar hun nieuwe eiland en nieuwe jachtgebied, Java. Voor ze Tandjoeng Priok, de haven van Batavia, binnenvaren, komen ze langs Soenda Kelapa, de oude haven. Dubois ziet hoe een houten schoener met tropisch hardhout uit Makassar wordt uitgeladen en wijst zijn kinderen op de boot. De getaande Boeginese matrozen zien eruit als zeerovers, en misschien zijn ze dat ook wel. Klein maar gespierd dragen ze twee aan twee op hun blote schouders, slechts beschermd door een bundeltje voden, enorme ladingen hardhout aan land. Langzaam lopen ze de treeplank af, een enorme boomstam, ruw bewerkt met een houweel om hun eeltige blote voeten enige grip te geven. Keer op keer maken ze die tocht, tot het hele schip leeg is. De oude haven ligt tjokvol met een stuk of dertig van deze slanke en snelle, houten schoeners, uitbundig beschilderd met rode, groene, witte, felgele en helblauwe strepen. Hun doffe, roestkleurige zeilen, opgedoekt

met dikke touwen die vet zijn van het vele gebruik, zien er zwaar uit. Het is alsof je terug ben in de achttiende eeuw, denkt Dubois, toen de Hollanders alle Specerijeneilanden beheersten.

Kort daarna legt hun stoomschip – tevens postschip – in Tandjoeng Priok aan. De Europese bevolking van Batavia ontvangt de Dubois' met een gretigheid als waren ze een pakje uit Europa. De komst van een knap jong stel is een opwindend vooruitzicht. En dan nog een man met zo'n exotische missie: fossielen zoeken! De meer wetenschappelijk geïnteresseerde mannen hebben enig idee waar het om gaat, een paar beter geschoolde dames eveneens. Niemand kwam ooit eerder naar Java om fossielen te zoeken, behalve dan die Duitse excentriekeling Junghuhn, die zich met allerlei curiosa inliet, en dat is al weer jaren geleden.

De Dubois' zijn te gast op feesten en diners en ze maken kennis met alle vooraanstaande bewoners van de hoofdstad. Ze worden meegezogen in een wervelwind van gezelligheid die ze sinds hun verloving in Amsterdam niet meer hebben meegemaakt. Dubois maakt van de gelegenheid gebruik om de heren zijn wetenschappelijke voornemens uit te leggen, en dan vooral Sluiter die hij bezoekt bij de Koninklijke Natuurkundige Vereniging. De dames laten Anna zien waar ze zich modieuze jurken kan laten aanmeten en kleding voor de rest van haar gezin kan bestellen. Ze geniet van de kans om nieuwe vriendschappen te sluiten, te winkelen of bij iemand thuis over mode te kletsen. Ze krijgt nu pas door hoezeer ze zulk vrouwelijk gezelschap gemist heeft. Er is in de hoofdstad ook zoveel te krijgen dat ze al die tijd heeft moeten missen: porselein, stoffen, meubels, schilderijen en boeken, muziek, Hollandse lekkernijen als welkome afwisseling,

en zelfs aardappelen, Hollandse aardappelen, zij het in blik. De overvloed, na dat rustige, simpele leventje in Pajakombo – ze wordt er haast duizelig van. Voor het eerst in hun nog prille leven spelen de kinderen met andere Nederlandse kinderen in plaats van inlandse.

De Dubois' genieten van Batavia. Anna en Dubois laten zich in fraaie delemans rondrijden over het Koningsplein, langs de brede lanen in het chique deel van de stad, en naar recepties bij de gouverneur. Ze gaan naar muziekavondjes, en brengen onder algemeen gejuich de liederen weer tot leven die ze als verloofden samen zongen. Anna krijgt toegezwaaid vanwege haar heldere sopraan en zelfs voor haar bijna verlerde pianospel. De piano's hier zijn over het algemeen toch al een beetje vals; de onmogelijke hitte en voortdurende vochtigheid zijn genoeg om een instrument in enkele maanden om zeep te helpen. Maar zelfs het spelen op een valse piano is puur genot voor haar. De knappe en statige Dubois trekt de aandacht van verscheidene koloniale dames die zijn uitgekeken op hun echtgenoot en het voorstelbare leventje in Batavia. Verder dan flirten gaat Dubois niet, en ook dat maar mondjesmaat. Hij is niet immuun voor de zijdelingse blikken van de meest aantrekkelijke jongedames, en hij weet dat zijn souplesse en nieuwigheid hem een aantrekkelijke danspartner maken, maar hij is nog altijd meer geïnteresseerd in wetenschap dan in romantiek, zoals de dames tot hun spijt ontdekken.

Anna is een groot succes: een schattige totok wier gezicht en figuur nog niet zijn aangetast door de tropen en het moederschap. Ze is vrolijk, amusant, en nieuw; niemand kent haar verhalen nog en niemand is al op haar uitgekeken. Vooral Willem, een zeer huwbare vrijgezel zo'n tien jaar

ouder dan zij, geeft haar alle aandacht, brengt haar glazen punch, of een kopje thee, schuift haar stoel aan, zorgt voor een waaier als het erg warm is en schudt de kussens op zodat ze makkelijk zit. Bij tal van ontvangsten is het Willem en niet Dubois die haar begeleidt, die met hoofse aandacht informeert of de lamp niet te dichtbij staat en of de avond niet wat te koel voor haar is. Hij lijkt niet meer te wensen dan in haar buurt en haar van dienst te zijn. In Dubois' ogen is het iets volmaakt onschuldigs; koloniale dames hebben wel vaker zo'n kuise bewonderaar om zich heen. Hij waardeert het compliment aan het adres van zijn echtgenote. Willem is een prima vent, en het is hem een raadsel waarom die niets beters te doen weet dan naar Anna's gebabbel te luisteren en naar haar pijpen de dansen. Anna geniet van de aandacht. Maar na een maand of twee besluit Dubois dat het tijd is om op te stappen; hij moet zijn zoektochten regelen voor de droge tijd voorbij is. Of heeft hij misschien, heel misschien, toch het gevoel dat Willems bedoelingen hun onschuld wat verliezen?

Dubois besluit zich te vestigen in Toeloeng Agoeng, een stad in Oost-Java waarvan de naam 'Edele Hulp' betekent – het lijkt hem een goed voorteken. Toeloeng Agoeng ligt aan de voet van het Wilisgebergte en Wadjak is van daar niet ver. Maar de echte reden voor deze keus is dat hij voor een vriendenprijsje het huis kan huren waar voorheen de assistent-resident, de op een na hoogste Nederlandse gezagsdrager in Kediri, woonde. Zulke prachtige huizen zijn er maar weinig op het oostelijk deel van het eiland.

De treinreis van Batavia naar Toeloeng Agoeng, met al hun bezittingen en zonder personeel, duurt twee lange dagen. De resident van Kediri is zo vriendelijk te zorgen voor een koetsje

en een ossenwagen om hen van het station naar hun huis te laten brengen. Het huis blijkt een elegante en ruime bungalow met een rood pannendak en omvangrijke veranda's voor en achter. Forse witte pilaren dragen het dak van de veranda en een decoratief ingezaagde houten plank verbindt de pilaren onderling, behalve in het midden waar een brede trap van de tuin naar de veranda leidt. Het is een prachtig Indisch huis, zowel qua indeling als qua architectuur.

De twee schaduwrijke veranda's vormen de onder- en bovenschreef van een hoofdletter I, onderling verbonden door een lange centrale hal die breed genoeg is om als apart vertrek te dienen. Anna laat lange rijen bloemen, palmen en andere planten in blauw-en-witte Chinese potten langs de trappen en veranda's zetten zodat de tuin in het huis lijkt door te lopen. Tussen krullerige rotan meubelen, schommel- en ligstoelen staan kleine tafeltjes binnen handbereik en liggen kleine sierlijke tapijtjes. Anna kijkt eens kritisch naar de bamboe zonneschermen van de voorveranda die door schimmel zijn aangetast en vervangen moeten worden.

Vanaf de voorveranda geeft een dubbele deur met houtsnijwerk toegang tot de binnenveranda, een lang en smal vertrek parallel met de veranda's buiten. De binnenveranda, die de overgang vormt tussen de open voorveranda en de privévertrekken, is de officiële ontvangstruimte. Anna laat er grote spiegels ophangen die het licht weerkaatsen zonder extra warmte te genereren. Tussen de spiegels komen litho's en haar dierbare verzameling Delftse borden. Misschien kan ze de hand leggen op een van die kleurige schilderijen die in Batavia zo gewild zijn. Potten met palmen, hibiscus en andere planten verzachten de stijve regelmaat van de stoelen en tafeltjes langs de wand.

Als de veranda's de schreven van de I zijn, dan is de centrale hal het verticale deel van deze letter. Je bereikt hem via een tweede, zeer grote en prachtig bewerkte, dubbele deur. Als de deuren open staan kan Anna van voor naar achter door het hele huis kijken. Prachtig is het: koel en schemerig. Het zachte licht wordt diffuus verspreid door de spiegels, de borden en de glanzend marmeren vloer. Het binnenste van het huis is één grote, elegante ruimte die alleen wordt onderbroken door groepjes meubels en bloemen. De gladde stenen vloer voelt heerlijk koel aan je blote voeten. Soms gaan de kinderen en bedienden erop liggen om die koelte in zich op te nemen. De beide zijwanden worden onderbroken door deuren naar kleinere vierkante kamers, aan elke kant vier. Aan de ene kant liggen Dubois' studeerkamer, een salon voor de heren, de woonkamer, en een salon voor de dames; aan de andere kant de slaapkamers van Anna en Dubois, Eugénie en Jean, en een aparte kinderkamer. Aan het eind van de hal kom je via weer een dubbele deur op de achterveranda. Die vormt het spiegelbeeld van de voorveranda, maar is veel intiemer en echt privé.

Bij aankomst vinden ze in de hal een prachtig mahonie dressoir met glazen deurtjes. Anna neemt zich voor daar haar mooie theeservies, het fijnste porselein en misschien wat kristal in uit te stallen. Maar bij het uitpakken blijkt haar theepot – een prachtig huwelijkscadeau – onherstelbaar gebroken. Dat krijg je, denkt ze enigszins verdrietig, als je zo vaak verhuist. Ze ontdekt al gauw dat de winkels in Toeloeng Agoeng geen chic Europees porselein verkopen. Misschien, zo krijgt ze te horen, kan mevrouw in Batavia zo'n theepot krijgen.

Ter overbrugging koopt ze in een speelse bui bij een Chinese winkelier een effen, ivoorkleurige, aardewerken thee-

pot. De grappige vorm, net een mollige Indische njonja, bevalt Anna zeer. De basis is breed en rond. Het middenstuk loopt eerst taps toe, om vervolgens iets na het onderste aanhechtingspunt van het handvat weer uit te lopen, en door het deksel te worden bekroond. De enige versiering bestaat uit een stel evenwijdige groeven die een band tekenen rond het breedste deel van de pot. Wat verder opvalt is de slimme vorm van het handvat dat de duim precies op het juiste punt houvast geeft om het gewicht van een volle pot te kunnen hanteren. Die vorm komt terug in de forse maar elegante tuit. Het geheel oogt als een kruising tussen een Europese theepot en Javaans aardewerk. Voor Anna is het 'Njonja Dubois' theepot'. Ze begin al wat te verindischen.

Het huis in Toeloeng Agoeng is rechthoekig, met de voor- en achterveranda aan de korte kant. Het terrein eromheen heeft dezelfde vorm. De indeling bevalt Anna zeer. Achter het woonhuis ligt de grote, beschutte tuin, omgeven door een lage, witgekalkte stenen muur – een uitstekende speelplek voor de kinderen. Anna kan zien dat het een mooie tuin is geweest maar hij is erg verwaarloosd. Ze zal de nieuwe toekang kebon meteen aan het werk zetten: snoeien, bemesten, en de tuin vrijmaken van slangen en schorpioenen. Er staan allerlei bloeiende struiken – frangipane, melati en tjempaka, een soort magnolia – en verder een kokospalm, een paar gepluimde casuarina's, wat papaja's en een groepje mangabomen. En dan staat er, enigszins apart van de rest, met flink wat ruimte eromheen, een grote waringin, de thuishaven van een kleine zwerm felgekleurde, koerende duiven. Anna overweegt daar een ronde bank omheen te laten maken, dan heeft Dubois iets dat hem herinnert aan de tuin van zijn ouders in Eijsden.

Achter de tuin staat een apart gebouw met een mandiekkamer, toiletten, wasruimte, keuken en opslagruimte. Ertegenover de stallen, met boxen voor vier paarden. Verder naar achter wonen de bedienden in hun eigen kampong zodat het lawaai van kippen en kinderen en de rook van hun kookvuurtjes de toean dokter en de njonja niet kunnen hinderen. Net als elk Indisch huishouden is ook dit een miniatuur van de kolonie zelf, een bastaard voortgekomen uit de vereniging van de Javaanse en Nederlandse cultuur onder een tropische hemel.

Anna moet nieuw personeel zoeken, maar na drie jaar Indië pakt ze dat heel wat zelfbewuster aan. Met het resultaat is ze heel tevreden, vooral wat betreft de vier belangrijkste functies: de djongas, de kokkie, de baboe voor de kinderen en voor haarzelf. Dankzij zijn overplaatsing naar het Departement van Onderwijs, Eredienst en Nijverheid, verdient Dubois nu meer dus kan Anna zich meer personeel veroorloven: een stalknecht die Dubois' paard verzorgt en de tuinman helpt, een wasvrouw en een naaister. Anna voelt zich heel chic, met zoveel personeel en zo'n prachtig huis met grote, hoge kamers en een marmeren vloer. En al kort na aankomst in Toeloeng Agoeng merkt ze dat ze weer in verwachting is. Haar geluk kan niet op.

Toeloeng Agoeng is een ideale plek voor Dubois' zoektochten. Niemand bemoeit zich hier met hem. De dichtstbijzijnde militairen zitten in Fort Van den Bosch in Ngawi, zo'n 200 kilometer verderop. Eindelijk is hij alleen nog verantwoordig verschuldigd aan zichzelf en aan Willem Groeneveldt, zijn directeur. En wat hem vooral zo'n vrij gevoel geeft is dat niemand hem meer kan oproepen om in het hospitaal te werken of een of andere militaire toestand bij te wonen.

Hij kan zich geheel aan de wetenschap wijden.

Als Dubois van zijn eerste expeditie terugkomt, brengt hij geen dozen en kisten met fossielen mee, zoals Anna verwacht, maar een gigantische, bizarre vogel in een enorme bamboekooi in de vorm van een minaret: een maraboe, als huisdier. Anna heeft geen idee wat hij in dat beest ziet. Als alle maraboes is hij lelijk, bijna anderhalve meter hoog met lange knobbelige poten. Zijn afschuwelijk kop is bijna kaal, en heeft grijze en roze vlekken. Aan zijn hals hangt een obscene buidel, naakt, gerimpeld, en roze, als de balzak van een grijsaard – een associatie die Anna zichzelf uiteraard geen moment zou toestaan. In al zijn afstotendheid is de maraboe een indrukwekkend schepsel, met een spanwijdte van bijna twee meter en een lange, dikke snavel. Zijn kraaloojes schatten alles binnen zijn bereik voortdurend op eetbaarheid. Het beest blijkt dol op aas en rottend vlees, en heeft een onwrikbare neiging zich te storten op alles wat kleiner is dan hijzelf. Hagedissen, gekko's, slangen, muizen, wormen, insecten, vruchten en zelfs onoplettende kippen zijn voor deze nachtmerrieachtige verschijning niets dan voer.

Maar de statige manier waarop hij door de tuin schrijdt amuseert Dubois, en Anna kan er ook wel om lachen als hij haar erop wijst. De vogel loopt traag en kijkt langs zijn snavel hooghartig op de wereld neer. Zijn hoekige en stijve tred is een schrijnende parodie op een zelfingenomen militair. 'Kijk,' grinnikt Dubois tegen Anna, 'net die opgeblazen kolonel hoe heet hij ook al weer in Batavia. Laten we hem de Adjudant noemen. Ik geloof trouwens dat dat ook zijn Afrikaanse bijnaam is.' Het doet hem veel plezier om uit zijn studeerkamerraam de Adjudant, onbewust van eigen lelijkheid, door de tuin te zien scharrelen. Anna intussen haat het beest

heimelijk, en de kinderen zijn als de dood. Kokkie klaagt dat de Adjutant het eten pikt als ze van de keuken naar het huis loopt, en de baboe is ervan overtuigd dat hij het op de vingers en tenen van de kinderen voorzien heeft. En als Dubois haar op een dag met een afgefallen boomtak naar de maraboe ziet uithalen om de kinderen te beschermen voor zijn moordzuchtige snavel, laat hij een hok bouwen dat de bewegingsvrijheid van de maraboe voortaan tot een hoek van de tuin beperkt.

HOOFDSTUK 16

JAVAANSE FOSSIELEN

Dubois wil eerst de grotten rond Wadjak verkennen, waar Van Rietschoten zijn schedel vond. Ook hier is de training van zijn ploeg het grootste probleem, maar zijn assistenten, de korporaals der genie Kriele en De Winter, overtreffen hun voorgangers aanzienlijk in inzicht, leiderschap en vermogen de opgraving te documenteren.

Ze hebben vrijwel meteen succes. Er zijn hier meer uitgestorven dieren: fossiele antilopen, neushoorns, zwijnen, twee soorten apen, en zelfs Dubois' wraakgodin, het stekelvarken. Na een paar dagen al vinden ze een tweede menselijke schedel, fragmentarischer dan die van Van Rietschoten, maar vergelijkbaar qua vorm en grootte. Kennelijk hebben ze zijn vindplaats teruggevonden. Als hij de tweede schedel prepareert, constateert Dubois inderdaad dat die tot

hetzelfde ras behoort als de eerste. Later spuurwerk in hetzelfde gebied levert wat skeletfragmenten op die bij een van de schedels horen. Zoals hij Groenevelt meldt in zijn eerste verslag, zijn deze resten menselijk: geen ontbrekende schakel, maar wetenschappelijk belangrijke voorbeelden van een uitgestorven Australisch ras van een hoger evolutionair ontwikkelingsniveau dan de Neanderthalerfossielen uit Europa, en dus ongetwijfeld redelijk recent.

Hij besluit verder landinwaarts te zoeken, langs het Kendenggebergte waar de fossielen van Raden Saleh vandaan komen. Als de fauna daar lijkt op die van de Siwalik in Brits Indië, vindt hij er misschien wel iets dat vergelijkbaar is met Lydekkers *Anthropopithecus*. Van juli tot begin oktober 1890 speuren Dubois' mannen de hele keten af. Ze beginnen in de buurt van de stad Semarang, aan de noordkust van Centraal Java, en trekken te voet bijna tweehonderd kilometer tot vlakbij Soerabaja, de bruisende Oost-Javaanse havenstad. Het wordt een zware maar succesvolle onderneming. Ze ontdekken talloze vindplaatsen – Kedoeng Loeboe en Kedoeng Broeboes bijvoorbeeld – met meer en mooiere zoogdierfossielen dan die van Sumatra. Toch zoekt Dubois nog steeds op de verkeerde plekken. Grotonderzoek is geen geschikte strategie op Java. In het droge jaargetijde zijn de heuvels en hellingen dicht bedekt met leerachtige djati- of teakbladeren, elk zo groot als een soepbord en zo taai als een slecht geprepareerde huid. Zo'n ondergrond maakt lopen lastig, en de bladeren onttrekken de bodem en alles daarop vrijwel volledig aan het zicht.

Gefrustreerd leidt Dubois de mannen de berg af en langs de rivieroeveren waar het makkelijker lopen is. Tot hun verrassing vinden ze fossielen in de uitgesleten rivierbedding.

Dit is een compleet nieuw soort vindplaats, in de buitenlucht en ver van grotten en rotsspleten. Plotseling daagt het Dubois dat hij werd gehinderd door een typisch Europees idee van waar je fossielen vindt, een idee dat hier niet werkt omdat de geografie zo anders is. Java kent weinig laaglandgrotten. Het grootste deel is vlak en bedekt met een weelderige begroeiing of in cultuur gebracht. De bergen - vulkanen in feite - vormen het enige reliëf en die steken recht, zonder een heuvelachtig overgangsgebied, uit de vlakte op, als bekers die een spelend kind ondersteboven op tafel heeft gezet. In Java is alles óf horizontaal, óf verticaal.

Om fossielen te vinden moet Dubois kunnen zien wat er in het gesteente onder het oppervlak begraven ligt. Rivieren zijn de beste gravers die hij zich wensen kan, veel beter dan duizend koelies, want rivieren graven zich al een eeuwigheid door de grond en het gesteente van Java. In de droge tijd, als het water laag staat, kan iedereen die weet wat hij zoekt de afzettinglagen bekijken die de rivier heeft blootgelegd. Rivieroever vormen Dubois' venster op het verleden. Hij gaat zoeken waar nog niemand zocht en zal vinden wat nog niemand gevonden heeft. Hij legt Kriele en De Winter zijn nieuwe strategie uit, en die snappen het meteen. Ze zijn ook blij dat het nu met het eindeloze geklauter gedaan is. Van nu af aan zullen ze in de droge tijd de rivierbeddingen afzoeken, langs de steile oevers lopen en het oog omlaag, op de vrijgekomen afzettingen richten, en vooral goed zoeken bij kronkelwaarden, de opeenhopingen van zand en grind in de binnenbochten van de rivier.

Samen met zijn geniekorporaals werkt Dubois een onderzoeksplan uit dat gericht is op de Bengawan Solo, een van de grote rivieren in Oost-Java. Vanaf het fort van Ngawi,

waar ze voedsel en ander materiaal kunnen kopen, zullen ze in westelijke richting werken. Dubois kiest geschikte plekken voor een opgraving en laat dan de dagelijkse leiding in handen van zijn korporaals. Die maken kaartschetsen en aantekeningen van alles wat ze vinden, en sturen regelmatig rapporten en kisten met fossielen naar Dubois in Toeloeng Agoeng. Fossielen krijgen een label met hun vindplaats. Als ze iets uitzonderlijks vinden, komt Dubois zo snel mogelijk naar ze toe.

Als hij de mannen aan het werk heeft gezet, blijft Dubois verder thuis bij zijn gezin. Elke kist met fossielen opent hij boordevol verwachting. Eén voor één haalt hij de vondsten uit de djatibladeren die hen beschermen: wat zal hij aantreffen? Hij rangschikt de fossielen voor een eerste identificatie. De grotere – een drie meter lange slagtang van een olifant, de schedel van een uitgestorven buffel, iets meer dan een halve meter lang, maar met hoorns waarvan de spanwijdte bijna twee meter is – passen niet in zijn studeerkamer. Al snel neemt hij de voorveranda als sorteerplek in gebruik. Daar kan hij werken zonder last van regen of zon en met een plezierig windje dat zijn hoofd koel houdt terwijl hij de fossielen sorteert, schoonmaakt, vergelijkt en labelt. Al gauw neemt zijn verzameling, als theevisite die maar geen afscheid wenst te nemen, zowat de hele veranda in beslag. Alleen een steeds smaller botvrij pad leidt nog van de trappen naar het binnenste van het huis. Het is niet handig allemaal en erg ongewoon, dat ziet Dubois ook wel, maar hij is een wetenschapsman en deze vondsten zijn zijn leven.

Ondanks zijn voornemen om vaker thuis te blijven en op zijn gezondheid te letten, zijn de vindplaatsen even verleidelijk voor hem als zoetheid voor een mier. Als er opwin-

dende fossielen opduiken, móét hij zien waar ze gevonden zijn. En als Kriele en De Winter schrijven dat ze naar een volgende plek gaan, kan Dubois het niet laten zich bij hen te voegen en eigenhandig die volgende plek uit te zoeken. Maar nu haar derde zwangerschap begint te vorderen, vraagt Anna hem om thuis te blijven. Hij zegt toe. Hij heeft meer tijd nodig om de fossielen te prepareren, identificeren en bestuderen, want dat veeleisende werk kan hij aan niemand anders in Indië overlaten.

Eind 1890 schrijft hij Groeneveldt een tikje zelfvoldaan dat hij en zijn mannen honderden fossielen van verschillen plekken in Oost-Java hebben verzameld. In zijn kwartaalverslag beschrijft hij de fossielen uit het Kendenggebergte en die van de oevers van de Bengawan Solo. Hij kan inmiddels aantonen dat de voorwereldlijke fauna twee olifantachtigen (*Stegodon*, een uitgestorven vorm, en een verwant van de moderne *Elephas*), uitgestorven nijlpaarden, neushoorns, hyena's, katachtigen en zwijnen omvatte. Een aantal van de gevonden soorten en geslachten leeft nog steeds, maar niet meer in Indië. De Javaanse fossiele fauna is duidelijk afgeleid van die van het Aziatische vasteland, geheel in overeenstemming met Wallace's briljante idee. Het is heel lastig om de exacte ouderdom van paleontologische vondsten vast te stellen, maar vergelijking met naburige fauna's geeft wel een relatieve ouderdom. Dubois concludeert dat de Javaanse fossielen die hij nu verzamelt iets ouder zijn dan zijn Sumatraanse vondsten en een beetje jonger dan die van de Siwalik. Ze dateren uit het late Pliocen, of zelfs het Pleistoceen, de periode waarin de ontbrekende schakel moet hebben geleefd. Deze vindplaatsen betreffen dus de juiste periode en ze geven de juiste Aziatische fauna te zien.

Hij zal nu beslist snel de ontbrekende schakel vinden.

In zijn laatste verslag van het jaar kan Dubois vol trots een uitzonderlijke vondst melden die werd gedaan op 24 november 1890.

Te midden van de overblijfselen van typische vertegenwoordigers der betreffende fauna en in dezelfde laag van zandsteenachtige andesiettuif werd aangetroffen een menselijk fossiel, het rechterkingedeelte eener onderkaak met de alveolen [tandkassen, vert.] van de hoektand en van de eerste en de tweede valse kies. ...

Toen het in mijn handen kwam was daaraan nog een stukje zandsteenachtige andesiettuif, welke het hoofdgesteente is, waarin de beenderen voorkomen.

Eindelijk heeft hij een oud menselijk fossiel gevonden, ouder dan de schedel van Wadjak. Toegegeven, het is een klein en weinig indrukwekkend fragment, een stukje kaak met twee tanden erin. En in zijn onvolledigheid is het lastig te classificeren. Dubois is even opgetogen over de vondst als gefrustreerd door zijn meerzinnigheid. Hij kan eigenlijk maar twee dingen zeggen: de kin is minimaal – onopvallender nog dan die van de Neanderthalers – en het geheel is beslist van menselijke oorsprong. Hij catalogiseert de vondst als *Homo spec. indet.*, paleontologenjargon voor een onbepaalde of onbekende soort van het geslacht *Homo*. Had hij er maar meer van!

Tot dan toe is Dubois' overplaatsing naar het Departement van Onderwijs, Eredienst en Nijverheid onderworpen aan een jaarlijkse herbevestiging. Op grond van de vele mooie fossielen die hij in 1890 op Java verzameld heeft, vraagt Dubois Groeneveldt om een benoeming voor drie jaar. Hij

stelt voor dat hij zich de jaren 1891-1893 zal concentreren op twee gebieden: grotten in het Kendenggebergte in de regentijd, en de oevers van de Bengawan Solo in het droge seizoen. Tot zijn genoegen blijkt Groeneveldt het daar van harte mee eens.

Het heeft Dubois meer dan drie lange jaren van pleiten, zoeken en koorts gekost, maar de moeite wordt beloond. Hij weet nu hoe en waar hij met vrucht naar fossielen moet zoeken. Groeneveldt is onder de indruk, zegt zijn steun toe en stuurt zijn gelukwensen. In een brief van overzee laat Dubois' vader slechts pessimisme en twijfel horen.

HOOFDSTUK 17

KOELIES

Dubois' besluit om de rest van 1890 en het begin van 1891 dicht bij huis te blijven, heeft vrijwel direct repercussies. De koelies, eigenlijk allemaal dwangarbeiders, hebben veel respect voor de Toean Dokter (de legende van zijn magische krachten is met hem meegereisd), maar niet voor Kriele en De Winter. En nu Dubois niet langer ter plekke is, worden de koelies dwars, lui en brutaal. In de brieven van de korporaals regent het klachten, telkens opnieuw.

Misschien kunnen ze een kleiner groepje wel aan. Zou het helpen om ze te scheiden? Dubois stuurt de Winter naar de zuidkust om grotten te verkennen, terwijl Kriele in het noorden blijft. Eind juni is De Winter zo wanhopig dat hij

Dubois niet meer durft aan te spreken, dus stuurt hij Anna een brief:

Bessole 28 juni 1890

Wil Uw ook zo goed zijn om aan de Dokter te zeggen als dat ik al drie dwangarbeiders heb weg gezonden wegens ziekte, maar veronderstel dat het luiheid is, want zij hebben mij wel driemaal gevraagd om weer naar Toeloeng Agoeng te gaan aangezien dat het werk hier te zwaar is.

Twee weken later schrijft hij opnieuw, nu met de klacht dat zijn dwangarbeiders een nieuw stel kleren eisen omdat hun werkgoed na een dag in de grot onder het boorgruis zit.

Met Kriele gaat het al even treurig:

Kedoeng Broeboes 11 juli 1890

... Nu heb ik hier 25 andere dwangarbeiders gekregen met mandoers. Dat is me zo een raar volk. Er zijn er nu al 4 weggelopen en ... zijn er 6 ziek een ervan is te met dood. Het zou niet slecht wezen als u wat buikdrank opstuurde daar zij het allen in hun buik hebben.

Al gauw zitten de korporaals ook elkaar in de haren; waarom weet Dubois niet. De Winter schrijft: 'Zo is het ook zeer lastig voor mij zonder mandoer daarom verzoek ik u beleefd of ik de mandoer van Kriele mag hebben aangezien dat Kriele maar 8 man heeft, en ik 15.'

Dubois heeft geen tijd om naar ze toe te gaan want op 16 januari 1891 begroet Victor Marie Dubois met luid gekrijs de wereld: opnieuw een energiek en gezond, geheel gaaf klein kereltje, gehaald door zijn trotse vader. De drie kinderen ne-

men Anna volledig in beslag, en al gauw begint Dubois zich wat verwaarloosd te voelen. Hij is niet langer de spil van het gezin. Hij staat buiten die onverbreekelijke eenheid van moeder en kinderen. Maar weg kan hij nog niet, en ondanks het geklaag van de korporaals lijkt het werk redelijk voorspoedig te verlopen.

Dubois snakt naar iemand met wie hij zijn nieuwe fossielen kan bespreken. Misschien is Sluiter, die kerel in Batavia die hem de Wadjakschedel stuurde, geïnteresseerd? Dubois schrijft hem over de voortgang van het onderzoek en de vondst van het kaakfragment bij Kedoeng Broeboes. Ook vraagt hij Sluiter om een aantal boeken en artikelen die hij nodig heeft om de kaak verder te onderzoeken. Sluiter reageert allerhartelijkst, maar tot Dubois' verbazing aarzelt hij om boeken te sturen, vanwege de 'risico's' van een onbetrouwbare post.

Dubois is diep gekrenkt. Een aantal van de boeken waarom hij vraagt zijn nota bene van hemzelf, aan Sluiter geleend toen hij in Batavia was. Hij vraagt zich af of er niet meer achter zit. Het bouwwerk van hun vriendschap, nog maar nauwelijks uit de steigers, begint meteen al scheuren te vertonen. Sluiter schrijft opnieuw:

6 januari 1891

Ik heb erg veel trek u de kisten zó per kerende post weer terug te zenden, om u te bewijzen dat de zwarte vermoedens, die gij van mij koesterde geheel niet gemotiveerd waren. Is 't, dat gij ook maar enigszins de boeken nodig hebt, schrijf 't mij dan in Gods naam dan zend ik onmiddellijk terug wat gij hebben wilt. 't Zou een nagel aan mijn doodskist zijn, als ik maar enigszins moest vermoeden, dat ik door een onhandig schrijven u de boeken had afgetroggeld.

Een prachtige brief, maar de boeken stuurt hij niet en Dubois laat zich niet vermurwen. Hoe kan hij nou onderzoek doen met zulke mensen? Sluiter, een man die hij graag mocht en vertrouwde, geeft hem niet eens zijn eigen boeken terug!

Eind januari schrijft Sluiter opnieuw:

23 januari 1891

Hoe zijt ge zo mistroostig in uw schrijven? Ik geloof, dat gij u daar in uw afzondering veel te zwartgallige voorstellingen maakt, en 't is zeker jammer, dat gij niet eens wat meer naar Batavia kunt overvliegen, om u te overtuigen, dat de sympathie, die wij voor elkaar gekregen hebben, de korten tijd, dat gij hier waart, zeker niets minder is geworden. ... Schrijf mij eens wat eigenlijk de kwestie is. Misschien kan ik, zonder nu juist bemoeial te willen zijn, van ter zijde iets bijdragen om de goede verstandhouding tussen het kleine aantal wetenschappelijke mensen, dat Indië slechts heeft, te doen verbeteren.

Dubois is inderdaad ten prooi gevallen aan een moesson-depressie. Vol nostalgie denkt hij aan zijn collega's in Padang en Pajakombo, vooral Pollak – een prima man, Pollak! Maar Sluiter is een bittere teleurstelling en in Toeloeng Agoeng is niemand. De ambtenaren hier denken alleen maar aan kilometers herstelde weg, aantallen gebouwde bruggen, en hoeveelheden belaste oogst. De planters die de stad bezoeken, drinken meestal te veel om nog tot een wat ingewikkelder gedachte in staat te zijn. En de middenstand is te kleingeestig en prozaïsch. Toeloeng Agoeng is dan misschien een belangrijk station en, vergeleken met Pajakombo, een bruisende metropool, maar Dubois voelt zich volstrekt geïsoleerd.

Eind maart 1891 dreigt het koelieprobleem uit de hand te

lopen. De Winter, in Kantjilan in het noorden, betrapt een van zijn mannen die fossielen in het alang-alang verbergt om zo het zware graafwerk sneller beëindigd te krijgen. Hoelang die sabotage al duurt, weet De Winter niet. Maar hij weet wel dat de man een zware overtreding begaan heeft, een wetenschappelijke muiterij van het akeligste soort. Op 29 maart schrijft hij Dubois dat hij de schurk direct naar de hoofddjaksa, de inlandse rechter, heeft gebracht, die hem zweepslagen heeft laten geven.

Dubois reageert vol afschuw op het bericht, zowel vanwege de wandaad als vanwege de strenge straf. Wat moet hij doen? De wetten ten aanzien van de behandeling van dwangarbeiders zijn duidelijk. De straf werd opgelegd door een inlandse gerechtsdienaar en is dus wettig, al is het De Winter streng verboden zijn koelies op eigen gezag te slaan. Dubois beschouwt zweepslagen als een onmenselijke straf. Dat doe je hoogstens met dwarse ezels of een luie os. Er zijn andere manieren om de discipline te handhaven.

De koelies graven naar fossielen in hetzelfde kalme tempo waarmee ze hun land bewerken, bedenkt Dubois. Ze werken met pikhouwelen of een kortgesteelde hak, een patjol. Wat hen betreft is dit volstrekt betekenisloos werk, en dat in de hete zon. Nu hij daar eens bij stilstaat, verbaast het hem eigenlijk dat ze er nog zo opgewekt bij blijven. Maar hij moet een manier bedenken om ze beter, betrouwbaarder te laten werken. Hij begrijpt de koelies volstrekt niet. Voor hij naar Indië kwam was Taen-Err-Toung de enige Aziaat die Dubois ooit ontmoet had, en dat was geen boer die zijn belasting-schulden afbetaalt of een straf uitdient.

Zelfs Dubois' eigen arbeiders, mannen die hij denkt te kennen, blijken tot schokkende wreedheden in staat. Hij komt

daar achter als een groep van zijn koelies bij toeval in een dorp belandt waar alleen de vrouwen thuis zijn. Alsof het de normaalste zaak van de wereld is, beginnen ze het dorp te plunderen en zich aan de onbeschermden vrouwen te vergrijpen. De vrouwen gillen en slaan op de dorpsgong. Dubois hoort het van verre en de mannen van het dorp horen het eveneens. Ze rennen terug om hun gezinnen en huizen te beschermen. Het gevolg is een enorme vechtpartij van inwoners tegen dwangarbeiders waarbij aan beide kanten een aantal ernstig gewonden vallen.

Het incident komt de overheid ter ore en de resident geeft opdracht voor een officiële rechtszaak. Uiteraard verschijnt ook Dubois, vol schaamte over het optreden van zijn koelies. Een van zijn mannen wordt tot vijftig stokslagen veroordeeld.

Eenmaal terug in het kamp roept hij Kriele en De Winter op het matje: 'Jullie zullen beter op de koelies moeten letten. Dit soort gedrag kunnen we niet toestaan.' De korporaal protesteren fel: De overval was niet uitgevoerd met hun toestemming. Ze wisten van niets. Ze zouden zoiets nooit goed vinden. 'Natuurlijk niet, dat weet ik ook,' geeft Dubois toe, 'maar het mag niet nog eens gebeuren. Wij zijn verantwoordelijk voor deze mannen. Jullie zijn verantwoordelijk. Zolang ik hier het bevel voer zullen ze geen wet overtreden en al helemaal niet op zo'n barbaarse manier. En waarom doet die man, hoe heet hij ook alweer, alsof zijn veroordeling hem niet raakt? Vijftig slagen is een zware straf.'

'Toean Dokter,' antwoordt Kriele, in een poging tactvol te zijn, 'hij verwacht niet dat die wordt uitgevoerd. De inlanders hebben de bewakers omgekocht om te zorgen dat ze zachtjes slaan en minder slagen geven. Hij is eerder veroor-

deeld, en hij weet dat hij weinig te duchten heeft. Zo gaat dat hier. Hij werd alleen veroordeeld omdat hij zo zwaar gewond was dat niemand wilde geloven dat hij op dat moment ergens anders was, zelfs als hij getuigen zou omkopen om dat te verklaren.'

'Klopt dat?' vaagt Dubois aan De Winter. 'Jawel, Dokter,' geeft die aarzelend toe, terwijl hij zenuwachtig aan zijn snor draait. Hij voelt Dubois' afkeuring. 'De meeste veroordeelden krijgen nooit hun volledige straf, en sommige zelfs helemaal geen. Zo gaat dat in Indië.'

'Nou, zo gaat dat niet in mijn kamp', zegt Dubois met nadruk. 'Dit was een akelige misdaad zonder enige aanleiding. Mannen voor wie ik verantwoordelijk ben gaan niet uit roven en verkrachten.'

Dubois staat erop persoonlijk bij de afranseling aanwezig te zijn. Het is een afgrijselijk gezicht. Lang voor de vijftigste slag zit de rug van de man vol bloed en striemen, en daartussen zijn vlees en botten zichtbaar. Niettemin ziet Dubois erop toe dat de man zijn volledige straf krijgt. Daarna behandelt hij hem met zalf en stelt hij hem vrij van werk. Hij walgt, zowel van de misdaad als van de straf.

Een paar dagen later ziet Dubois een andere koelie, een vette en corrupte man, pronken met een paar nieuwe ringen aan zijn dikke vingers. Buit uit het dorp, vermoedt hij. Hier moet iets gebeuren, hij moet weten hoe het zit. Schijnbaar toevallig wijst hij de man aan om met hem mee te gaan naar een diepe doline, een put ontstaan door uitspoeling van kalksteen in de ondergrond, waar volgens de dorpelingen soms fossielen te vinden zijn. Hij laat zich samen met de man naar beneden takelen. Fossielen vinden ze niet, en dat komt Dubois goed uit want het enige dat hij wilde was een goede

plek voor een persoonlijke confrontatie. Hij ondervraagt de man over zijn ringen, en zet daarbij zijn indrukwekkende gestalte ten volle in om de man te intimideren.

‘Waar heb je die ringen vandaan?’ vraagt hij. Geen antwoord. De koelie zit gehurkt voor hem en kijkt hem niet aan. ‘Als je niet vertelt hoe je eraan komt,’ dreigt Dubois, ‘kom je niet levend uit deze put. Dan krijg je toevallig zomaar een vreselijk ongeluk. Erg jammer.’

De koelie bezweert zijn onschuld. Zijn vette wangen trillen en zijn ogen puilen uit van angst. ‘Nee, Toean Dokter, boekan, boekan, niet gestolen’, stamelt hij. Maar zijn donkere ogen mijden de bleke blik van Dubois.

Dubois negeert de plechtige ontkenning en gaat streng verder: ‘Eerder had je die ringen niet. Je hebt ze uit dat dorp, toch?’ ‘Boekan, Toean Dokter, boekan ...’ herhaalt de man plechtig. Het zweet loopt hem tappelings lang het gezicht en valt als regendruppels op de stoffige bodem.

‘Je luistert niet.’ Dubois grijpt de man bij de schouders en schudt hem even. Zijn vlees voelt sponzig aan, als een overrijpe papaja, constateert hij vol afschuw. ‘Kijk me aan!’ Aarzelend kijkt de koelie op. ‘En nu vertel je me waar die ringen vandaan komen. Ik wil de waarheid horen. Je weet dat ik waarheden kan zien die voor anderen verborgen zijn. Waar komen die ringen vandaan?’

De man geeft toe. Hij heeft ze gestolen bij de overval op het dorp. Hij heeft de kracht niet om Dubois’ nadruk en de priemende blik in zijn Garoeda-ogen nog langer te weerstaan. ‘Maar alstublieft, Toean Dokter, breng me niet naar de hoofddjaksa’, smeekt hij. Hij weet nu dat een lijfstraf volledig zal worden uitgevoerd. ‘Ik werk voor u, ik hoor bij uw ploeg, u bent mijn toean. Straft u me zoals u wilt. Zo hoort het.’

Dubois kent het straffe recht van de inlandse overheid nu goed genoeg om akkoord te gaan. Geseling vindt hij onaanvaardbaar, maar de man moet wel gestraft worden. Dubois stuurt de ringen terug naar het dorps hoofd. De volgende ochtend voert hij de straf uit die hij bedacht heeft. Hij bindt de schurk een enorm zwaar fossiel, een olifantenbot, op de rug – een cilinder van massief steen, meer dan een meter lang. Dubois deelt de voltallige ploeg mee dat de man wordt gestraft wegens diefstal. Hij zal zijn last de hele dag dragen terwijl hij gewoon zijn werk doet. En niemand mag hem helpen. Wie dat wel doet, krijgt dezelfde straf. De inlanders staan er met grote ogen en ernstige gezichten bij. Ze knikken dat ze de straf en de gedragsregels begrijpen. Aan het eind van de dag is de dief gebroken en volslagen uitgeput, maar hij protesteert niet en toont geen wrok.

Het incident verhoogt Dubois' prestige nog meer. Hij is beslist bovennatuurlijk. Niemand ziet hem ooit alcohol drinken zoals gewone stervelingen. Als ze een berg opklauteren, is hij als eerste boven. Als hij ze brandhout laat dragen is het altijd minder dan hijzelf aan kan. Hij gebruikt uit principe nooit ruwe taal en loopt er nooit onverzorgd of vuil bij. Hij ziet verborgen waarheden en weet wat er onder de grond ligt. Hij gaat door het leven als een man met een heilig doel en de mannen vereren hem.

Kriele en De Winter maken veel minder indruk. Ze zijn mager en slungelig en weinig verzorgd. Hun goedkope uniformen zijn vaak gekreukeld, hun snorren slecht geknipt, hun haar wat te lang. En tijdens lange, weinig succesvolle opgravingen verslapt hun aandacht merkbaar. Ook vindt Dubois bij zijn bezoeken aan het kamp soms toch echt te veel lege bierflessen. De korporaals zijn geen slechte of dom-

me kerels, maar ze missen gewoon Dubois' doorzettingsvermogen en doelgerichtheid. De inlanders zien hen als volstrekt gewone orang-orang belanda. Als alle Hollanders zijn ze soms arrogant, meestal oneerlijk, regelmatig onbeschoft en vaak onbegrijpelijk. Ze drinken, ze roken, ze schreeuwen, en ze zijn van tijd tot tijd te zien in het gezelschap van de mooiste Javaanse meiden. Die korporaals snappen ze wel; dat type kennen ze.

Maar Dubois is iets anders, iets ongewoons, besluiten de koelies. Hij is een uitverkorene. Hij heeft kennelijk bij goddelijke openbaring een speciale rol of dharma gekregen. Een andere verklaring is er niet. Ze geven hem een plek in hun pantheon en accepteren dat hij boven de beperkingen van wet en gewoonte staat. Dubois is voorbestemd voor iets groots.

HOOFDSTUK 18

ONTDEKKINGEN BIJ TRINIL

Wat de koelies onderling ook fluisteren, Dubois houdt zich geen moment voor een godheid. Hij is een toegewijd wetenschapsman, meer niet. Het enige verschil met anderen is dat hij slimmer is en harder werkt. Toch heeft hij soms een ingeving die iets geniaals heeft – zijn komst naar Indië natuurlijk, en de stap van grotten naar rivieroever. Voorbestemming zei hem nooit iets, althans niet voor hij naar Java kwam. Maar hier zijn de dingen anders, onverklaarbaar;

zelfs een zelfverzekerde Nederlander voelt soms de invloed van het bovennatuurlijke.

Dubois' griezelige vermogen dieper te gaan dan het direct waarneembare uit zich opnieuw in zijn keuze van een volgende onderzoeksplek. Ze zoeken stroomafwaarts van het fort de Bengawan Solo af naar glimpjes bot en een geschikte plek om te graven en komen langs vele bochten in de grote, trage, bruine rivier. De kronkelwaard bij het dorpje Trinil onderscheidt zich in niets van de andere, behalve dan in een duimvormig verhoging vóór de eigenlijke oever. Dubois kijkt naar die vorm en voelt een vreemd enthousiasme in hem opkomen; de plek heeft iets onnatuurlijks, al weet hij niet wat. Een gelovige zou het misschien Gods voorzienigheid noemen, maar hij is geen gelovige.

'Laten we hier graven', zegt hij. En dat doen ze.

Ze vinden vrijwel meteen fossielen. Dan laat Dubois de hard werkende mannen achter en gaat terug naar Toeloeng Agoeng. Eind augustus heeft het team in het zandsteen van Trinil heel wat soorten gevonden, waaronder de resten van het axishert, een uitgestorven buffel en de olifantachtige *Stegodon*. Dubois noemt de plek al gauw zijn Knekelhuis, en vermoedt dat de skeletten afkomstig zijn van dieren die door een vulkaanuitbarsting zijn geveld en begraven. Het gebied rond Ngawi staat niet voor niets bekend als het hellegat van Java. Het ligt er vol oude lavavelden en vulkaangruis, en het is er soms zo heet als het binnenste van een actieve vulkaan. De fossielen brengen heil in die hel.

In september 1891 doen de mannen hun volgende echt belangrijke vondst op Java. Het is de rechter verstandskies uit de bovenkaak van een mensaapachtige primaat. Als hij, verpakt in het gebruikelijke djatiblad, in Toeloeng Agoeng

aankomt is Dubois in feeststemming. De kies lijkt heel veel op Lydekkers Indiase chimpansee, *Anthropopithecus sivalensis*. Dubois heeft alleen een kies, geen kaak, en hij gelooft dat zijn exemplaar iets minder oud is dan dat van Lydekker. Hij beseft meteen dat hij naar India zal moeten om een gedetailleerde vergelijking te maken.

Dubois' derde kwartaalverslag van 1981 aan Groeneveldt zingt de lof van Trinil en zijn fossiele fauna. Ze vinden er veel en wat ze vinden is zeer compleet en op een onnavolgbaar stenige manier prachtig. Dubois is ervan overtuigd dat ze de ontbrekende schakel naderen. Hij twijfelt geen moment dat zijn prooi, gefossiliseerd en al, hier op Java op hem ligt te wachten.

[De belangrijkste vondst was] een kies (de bovenste derde ware kies van de rechter zijde) van een chimpansee (Anthropopithecus). Dit geslacht van mensachtige apen, dat thans alleen in West- en Centraal-Equatoriaal Afrika voorkomt, leefde in pliocene tijd in Voor-Indië en, zoals uit deze ontdekking blijkt, gedurende de pleistocene periode in Java.

Deze opmerkelijke vondst wordt al gauw overtroffen. In oktober vinden de korporaals een vreemd bot; het lijkt qua vorm en grootte op een flinke kokosnoot – niet de groene buitenschaal, maar het stevige, harige zaad zelf – die in de lengte gespleten is; alleen is het fossiel iets peervormiger dan de ovale noot. Aanvankelijk houden ze het voor een schildpadschild. De kleur is een vol en donker, chocoladeachtig bruin. Het geheel is door en door gefossiliseerd, en op veel plekken bedekt met een korst van omringend gesteente. De korporaals durven die er niet af te halen. Ze zijn bang dat

ze hun vondst beschadigen. Vers uit de aarde en verpakt in djatibladeren sturen ze hem met de andere vondsten van de afgelopen paar weken naar Dubois.

Het is geen schildpadschild maar het schedeldak van een hogere primate, een dier met flink wat hersenen. Het gezicht en de onderkant van de schedel ontbreken maar wat het is, lijdt geen twijfel. De aantekeningen en brieven van de korporaals geven aan dat het uit dezelfde laag komt als de *Anthropopithecus*-kies. Er zijn maar twee primatenfossielen uit Trinil, dus vermoedt Dubois dat het schedeldak en de kies van hetzelfde individu afkomstig zijn. Het schedeldak heeft eveneens iets chimpanseeachtigs, met een grote wenkbrauwboog, en daarachter een insnoering, een postorbitale constrictie, voor de bolling van de hersenpan begint. Het is een verbluffend fossiel, waaruit de grootte van de hersenschedel en flink wat van de schedelvorm valt op te maken. Dubois heeft niets waarmee hij het direct kan vergelijken, want in heel Indië is geen chimpanseeschedel te vinden. Zijn laatste kwartaalverslag van 1891 aan Groeneveldt klinkt triomfantelijk.

'Dicht bij de plaats waar aan de linker oever der rivier de kies gevonden was, werd een fraai schedelgewelf uitgegraven, dat, even ontwijfelbaar als [de] kies, aan het geslacht Anthropopithecus (Trogloodytes) moet worden toegeschreven ...

Wat de species betreft, is de schedel van die van de levende chimpansee onderscheiden: ten eerste door zijn meerdere grootte, ten tweede door zijn hogere welving. ... Het voorhoofdgedeelte doet ... in hoogte niet onder voor de mensenschedel van het Neander-dal en de eerste schedel van Spy, doch van deze wijkt de fossiele chimpansee-schedel af door de meer vlakke wand-

beenderen en het weinig ontwikkelde achterhoofd. Met de pliocene Anthropopithecus sivalensis, waarvan men slechts een incomplete opperkaak kent, is alleen door de kies vergelijking mogelijk en dan nog in zeer beperkte mate. Waarschijnlijk is nauwe verwantschap van beiden of identiteit niet uitgesloten.

Netjes volgens het protocol vergelijkt Dubois zijn vondst met de andere bekende geslachten van fossiele mensapen. Om de Franse 'Eikenaap' *Dryopithecus fontani*, vooral bekend van kaken en gebitselementen, gaat het niet en evenmin om de Europese gibbonachtige *Pliopithecus antiquus*. Die fossiele mensapen zijn veel kleiner; deze schedel is te groot. En hij ziet ook dat dit geen moderne chimpansee is.

Daarbij zijn belangrijke feiten, dat, terwijl reeds de levende chimpansee door zijn gebit meer tot de mens nadert dan de gorilla en de orang-oetan, dat van de pliocene Indische soort die betrekking nog nauwer maakt; en dat de in dezelfde dieren-provincie op Java gevonden pleistocene chimpansee ook door zijn schedel de mens meer nabij komt.

Hij heeft een uitzonderlijk fossiel gevonden, primitiever dan de Neanderthaler, met een mensaapachtig gebit, en toch qua schedel heel menselijk. Hij besluit het verslag trots met de constatering dat Lydekkers kaak van een Siwalik-chimpansee voorheen alles was 'wat men tot nu toe van fossiele hogere anthropoïden bezat, en daaruit blijkt, een hoe welkome aanwinst het Javaanse fossiel voor de wetenschap is.'

Dubois zou zijn nieuwe fossiel graag een wetenschappelijke naam geven. Gezien het belang van de vondst zou dat zijn plaats in de wetenschappelijke annalen voor altijd

verzekeren, en dat veel meer dan de andere nieuwe fossiele zoogdieren die hij gevonden heeft. De voor de hand liggende naam *Anthropopithecus javanensis* ligt hem voor op de tong. Die naam zou de nauwe evolutionaire verwantschap tussen zijn fossiel en Lydekkers *Anthropopithecus* uit Siwalik tot uitdrukking brengen en tegelijkertijd de Javaanse oorsprong aanduiden. Maar hij besluit dat het te vroeg is; voor hij het fossiel een naam geeft is meer onderzoek nodig. Op 30 december 1891 stuurt hij een brief naar gouverneur Kroesen op Sumatra om hem van de vondst op de hoogte te stellen: Het wezen waaraan dit schedeldak ooit had toebehoord, was 'werkelijk weer een nadere schakel ... in de grotendeels begraven keten, die ons met de 'lagere' zoogdieren verbindt.'

Helaas wordt het schedeldak pas gevonden tegen het eind van de droge tijd, in oktober als de zware middagregens al begonnen zijn. De opgravingen kunnen niet lang meer worden voortgezet, dus draagt Dubois de mannen op zich nog een paar weken extra in te zetten. Maar zonder effect. Wat er verder eventueel in de afzettingen onder het water van de Bengawan Solo ligt, moet wachten tot april of mei als de volgende droge periode begint.

Dubois gebruikt de regentijd om de nieuwe fossielen zorgvuldig te bestuderen en het gesteente uit het schedeldak te verwijderen, wat een zenuwslopend werkje is. Hij werkt daar elke dag een tijdje aan, met spelden, aangepunte bamboestokjes, prepareernaalden, platgeslagen spijkers, fijne beiteltjes, Anna's grote borduurnaalden – alles wat maar enigszins geschikt lijkt – terwijl het fossiel op een katoenen zakje vol zand op zijn bureau rust. Van tijd tot tijd stopt hij even, wrijft in zijn handen om de spanning te verlichten en bekijkt zijn vorderingen met zijn grote vergrootglas. Soms staat hij gewoon maar

een poosje voor het raam naar de stromende regen te staren, en zwaait hij met zijn armen om zijn spieren te ontspannen. Eén uitglijer of een iets te harde tik op een beitelkje kan genoeg zijn om de gefossiliseerde beentjes van het schedeldak te versplinteren. Zulk werk vereist enorme handigheid en eindeloos geduld, en dat laatste is geen deugd waarin Dubois gewoonlijk uitblinkt. Het werk vereist ook een gedetailleerde anatomische kennis; elke bocht en vorm van nog niet zichtbare structuren dient hij te voorzien om te voorkomen dat hij ze beschadigt. Elke dag ziet hij een beetje meer; elke dag bekijkt hij de vondst opnieuw en verbaast hij zich over wat hij ziet.

Het gemis van vergelijkingsmateriaal en literatuur frustrert Dubois. Hij wordt overspoeld door precieze anatomische vragen die hij zonder deze bronnen niet kan beantwoorden. In de hoop meer te zien dan er getekend is, tuurt hij naar de paar afbeeldingen van chimpanseeschedels in de boeken die hij wel heeft, tot hij er blind van vreest te worden. Hij weet de hand te leggen op drie gibbonschedels en een paar menselijke, maar dat is niet genoeg. Hij weet al dat deze schedel van mens noch gibbon is. En hij snakt ernaar over zijn vondst te praten, maar er is niemand.

HOOFDSTUK 19

NIEUWE KRACHT

Begin 1892 stuurt Dubois Max Weber in Nederland een brief met een dringend verzoek hem een chimpanseeschedel te

sturen. Met zijn dierentuinconnecties moet het hem toch lukken daar de hand op te leggen. Weber begrijpt direct hoe belangrijk zo'n schedel voor Dubois is, maar in Europa liggen ze niet voor het oprapen. Hij raadpleegt de catalogi van handelaren in curiosa en museumstukken, en schrijft collega's aan, maar zonder succes. Alles wat hij Dubois kan melden is dat Amsterdam noch Leiden een chimpanseeschedel bezitten die naar Java gestuurd kan worden. Maandenlang wacht Dubois op een bericht van Weber. Hij popelt van ongeduld. Als Webers antwoord komt stemt diens moeite hem dankbaar maar het resultaat maakt hem wanhopig.

In juli worden Dubois en Anna uitgenodigd voor een receptie ten huize van de resident van Kediri. Anna wil er dolgraag heen, en Dubois stemt in. Hij bewijst niemand een dienst door thuis te blijven wachten op een schedel die toch niet komt. Ze pakken hun beste kleren in en gaan. Sinds ze hier wonen zijn ze Toeloeng Agoeng nauwelijks samen uit geweest en Anna is als een klein meisje zo opgewonden. Misschien dat de receptie, de gezelligheid, Dubois eens even weet af te leiden van zijn zorgen. Bovendien is het een goede gelegenheid om met de resident, de assistent-resident, de regent en andere hoge functionarissen te spreken.

Dubois verwacht niets van de receptie zelf, tot hij twee mannen ziet die hij niet kent: nieuwelingen in de verstikkend beperkte gemeenschap van Kediri. De ene is ongeveer zijn leeftijd, de ander aanzienlijk ouder. Opeens en onverklaarbaar wordt hij een stuk vrolijker. Hij voelt zich als een schooljongen die van dichtbij het meisje ziet dat hij hevig maar van verre vereert. De jongeman heeft een intelligent gezicht maar kijkt ongemakkelijk; zou het geroddel en de oppervlakkige politieke praat hem ook zo vervelen? Dubois

vindt iemand die hem aan hen voorstelt.

De oudere man heet Robert Boyd, een planter van Schotse origine maar geboren in Batavia. Zijn vader, Robert Boyd senior, kwam uit Aberdeenshire naar Java tijdens de korte Britse overheersing onder Stamford Raffles en bleef daar toen de kolonie in 1816 weer in Nederlandse handen overging. Boyd senior zette een succesvolle handelsfirma op met vestigingen in de havensteden Semarang en Soerabaja. Hij trouwde een Javaanse. De tweede van zijn zeven kinderen, de zoon die op 20 februari 1828 als Robert Boyd ter wereld kwam, staat nu tegenover Dubois. Hij is vierenzestig, een waardige grijsaard met een adelaarskop die wordt geaccentueerd door een mooie witte hangsnor en een sneeuwwitte kuif. Ondanks, of wellicht juist dankzij, het geïsoleerde bestaan op zijn plantage, heeft hij veel gelezen. En hij kent Java goed. Zijn intelligentie is vlijmscherp maar uit zijn manier van doen spreekt een grote zachtmoedigheid en Dubois mag hem meteen.

Boyd heeft een forse plantage in de hooglanden niet ver van Toeloeng Agoeng. De vruchtbare grond van het Wilisgebergte leent zich uitstekend voor de koffieteelt. Mringin heet de plantage, naar de Javaanse naam voor de grote waringins die daar overvloedig voorkomen. Het hoofdhuis heet Ngrodjo, Javaans voor 'hoofdkwartier'. Op zijn twintigste, in 1848, trouwde Boyd een Indische vrouw, Embok Maas Warsina. Toen zij na twintig huwelijksjaren overleed was hij nog in de kracht van zijn leven. Hij hertrouwde al snel, deze keer met een heuse prinses uit een van de oude, aristocratische Javaanse families in Solo, Raden Roro Samira, een prachtige vrouw met alle aangeboren elegantie en verfijning die je van een prinses uit Solo verwachten mag. Bij hun huwelijk nam

ze om Boyd te plezieren de christelijke naam Grace aan. Ze was tien jaar jonger dan hij maar ook zij overleed al snel, slechts vier jaar na hun huwelijk. Dat was in 1872 en sindsdien is Ngrodjo hoofdzakelijk een vrijgezellenonderkomen. Grace' dochter, Anna Grace Penelope, woont er nog en het huishouden wordt verlevendigd door Boyds njai en hun kinderen, maar hij is niet hertrouwd.

De jongere man heet Adam Prentice, een knappe Schot. Hij is tweeëndertig, even oud als Dubois, en net als hij blond en blauwogig, maar wat slanker en een paar centimeter langer. Zijn brede schouders en zelfverzekerde houding verraden de jaren van veeleisend buitenleven. Prentice is degene die maandelijks langs ruige wegen de hele plantage af rijdt. Hij controleert de struiken, let op koffieschimmel en andere plagen, luistert naar de problemen van de mandoers en suggereert oplossingen, beslecht ruzietjes en ruzies tussen arbeiders en bepaalt wat er van week tot week gebeuren moet in verschillende delen van de plantage. Hij staat elke dag voor zonsopgang op, en ziet toe op de honderden dingen die een plantage draaiend houden en een goede opbrengst garanderen. Hij is ongekend goed in de omgang met het personeel en Boyd heeft meer en meer verantwoordelijkheden aan hem overgedragen.

Hoewel van nature een en al zelfvertrouwen is Prentice nu behoorlijk ontdaan door een recent verlies. Twee jaar geleden werkte hij op een andere plantage. Hij maakte promotie en verdiende eindelijk genoeg om te trouwen. Prompt vroeg hij zijn geliefde, Jane de Clonie MacLennan, ten huwelijk en die stemde toe. Jane, zelf de dochter van een planter in Oost-Java, was een knappe vrouw met een begerenswaardige, Schotse teint en weelderig kastanjebruin haar. Haar uiterlijk

gaf haar iets breekbaars maar ze was een sterke en praktische jongedame. Ze schoot even goed als haar broers, kon een paard temmen en een bloementuin aanleggen, maar ook kinderen lezen, schrijven en rekenen bijbrengen en een alleszins overtuigende wals dansen, eerste hulp geven en haar eigen kleren naaien. Regelmatig hielp ze met de boekhouding en met het oogsten en sorteren van de koffie op haar vaders plantage. Zij en Prentice waren dol op elkaar.

Op 16 januari 1890 vierden ze hun huwelijk met een galaweekend op haar vaders plantage in Pasoeroean. Al hun vrienden en familieleden waren aanwezig, waaronder Janes oudste en lievelingsbroer Theo met zijn vrouw Isabella. Ook Isabella's vader, Robert Boyd, was uitgenodigd. Koloniale bekribbelden niet op hun gastenlijst. Zo ontmoetten Boyd en Prentice elkaar voor het eerst, en ze konden het meteen uitstekend vinden. Voor het weekend voorbij was, had Boyd Prentice bij wijze van huwelijksgeschenk een baan als manager op Mringin aangeboden. Inbegrepen waren een volgende salarisverhoging en voor de jonggehuwden een gloednieuw huis in Tempoersarie, aan het andere uiteinde van de plantage.

Zijn baan op Mringin was Prentice op het lijf geschreven. Hij mocht Boyd graag en bewonderde de manier waarop die met zijn personeel omging: streng maar rechtvaardig en zorgzaam. Zijn medewerkers waren hun Toean Boyd door dik en dun trouw. Het huis in Tempoersarie paste het jonge stel perfect. Jane was reuzentrots dat ze haar eerste huis als njonja mocht inrichten en begon ook al gauw aan de tuin. In augustus 1891 bevestigde de dokter in Kediri dat ze in verwachting was. Ze was opgetogen. Zij en Prentice maakte enthousiaste plannen voor hun gezin. Ze rekenden op een

probleemloze zwangerschap en een gemakkelijke bevalling, want Jane was breed in de heupen en kerngezond. Zelf was ze thuis door een vroedvrouw gehaald, net als haar broers en zussen. 'Voor vrouwen met onze bouw is dat zo makkelijk als het pellen van een banaan', zei haar moeder Doortje altijd.

Jane's bevalling begon in de ochtend van 20 mei en alles liep tegen. De weeën waren heftig en ze bloedde hevig, maar de baby kwam niet. Na vierentwintig uur gaf de vroedvrouw het op. Ze dacht dat de baby nog leefde maar hij kwam niet en Jane was zwak en bleek. Prentice stuurde iemand met een snel paard naar de dokter. De weeën bleven komen, evenals het bloed, tot Jane vrijwel buiten bewustzijn was. Toen de dokter kwam was ze er slecht aan toe.

'Meneer Prentice,' zei de arts ernstig, nadat hij haar onderzocht had, 'ik denk niet dat ik uw vrouw kan redden. Ze heeft te veel bloed verloren. Als u het goed vindt kan ik proberen het kind te halen, maar dat zal zeker het einde voor uw vrouw betekenen.'

En zo gebeurde. De avond van de eenentwintigste lag Prentice' wereld in scherven. Zijn geliefde vrouw, zijn tederre, grappige, fantastische vrouw, was in het kraambed overleden. De baby, een jongetje, leefde nog, ernstig verzwakt weliswaar, maar hij ademde en hilde. Prentice was zo overmand door de tragedie, en de onrechtvaardigheid ervan, dat hij zich geen raad wist. Ergens vond iemand een min, een Javaanse vrouw wier volle borsten alle melk bevatte die kleine Gerard nodig had. In zijn ellende wist Prentice niet eens precies waar ze vandaan kwam en wie haar had opgedoken; iemand zorgde voor een min en die min redde het kind. Maar zijn Jane en zijn toekomst waren voor altijd weg.

Van de eerste week na haar overlijden weet hij weinig meer. Heeft hij geslapen, gegeten, zich gewassen? Hij heeft geen idee. Alles wat hij zich herinnert is een plotselinge duisternis, zo diep dat elk licht leek uitgesloten.

Zijn redding uit deze wanhoop is het kind. De warme melk in zijn roze mondje geeft hem kracht en hij groeit onwaarschijnlijk snel. Gerards lach is Prentice eerste nieuwe herinnering: een bubbelend gegrinnik, een geluid van pure vreugde waarmee hij weet door te dringen in zijn vaders rouw. Hier is een reden om te leven: een betoverend kind met de ogen van Jane en wat vage rosse krullen. Prentice' liefde voor Gerard is niet pijnloos. De baby is een levend aandenken aan Jane en aan haar dood; de ster die de nachtelijke leegte verlicht waar zij ooit was. Erger nog, al binnen enkele weken beseft Prentice dat hij het kind onmogelijk in zijn eentje kan grootbrengen. De min is een zegen voor Gerard, een grote zegen, en als hij gespeend is zal ze als baboe blijven. Maar Prentice' werk vereist dat hij wekenlang de plantage doorkruist. Hij kan de baby toch niet met zijn min in Tempoersarie achterlaten, waar in geen mijlen een Europeaan te bekennen is. Wat kan er niet gebeuren!? En wie zal het kind verzorgen en opvoeden als het groter wordt? Hij zal zijn eigen kind niet laten grootbrengen door een baboe alleen. Dat kan zo niet.

Zijn besluit vereist enorme moed, want het is alsof hij zijn eigen hand afhakt, maar hij regelt dat het kind naar Janes vader en stiefmoeder kan, in het Oost-Javaanse bergstadje Malang. Die zullen hem grootbrengen zolang Prentice' situatie niet verandert. De min gaat mee. De reis door de bergen naar Malang is een afgrijselijk corvee. Prentice brengt zijn zoon, alles wat hem nog rest om lief te hebben, naar diens

grootouders. Zijn enige andere plicht daar is te zorgen voor een steen op Janes graf. Geen van beide taken verschaffen hem enige vreugde.

*Jane de Clonie MacLennan
died 21 May 1892
beloved wife of Adam Prentice
Blessed are the pure in heart
for they shall see God*

[Jane de Clonie MacLennan, gestorven 21 mei 1892, geliefde vrouw van Adam Prentice; Zalig zijn de reinen van hart want zij zullen God zien]

Malang is maar een halve dag reizen van Tempoersarie en het is een van Java's mooiste stadjes. Elk planter droomt ervan daar zijn oude dag door te brengen. Je ziet er elegante villa's met witte pilaren, koele veranda's en grote tuinen omgeven door keurige witgekalkte muren. Langs de lange, brede lanen staan bomen en bloeiende struiken en het is er naar Javaanse maatstaven aangenaam koel. Het is voor de jongen een goede plek om op te groeien.

Boyd suggereert Prentice om een poosje in Malang te blijven: 'Dan kan de baby rustig wennen en zo.' Het is een meelevend idee. Boyd ziet hoezeer Prentice door zijn verdriet overmand is, en de plantage kan best even zonder hem. Prentice kan zich nergens op concentreren en alles laat hem koud. Soms is hij verontwaardigd – boos – alsof hij bestolen is, maar er is geen dader op wie hij zijn woede kan koelen. Dan weer voelt hij zich leeg, en is hij levenloos en kleurloos als een dode rijststengel. Van tijd tot tijd bedenkt hij bitter

dat hij nu ook zijn hoop, zijn droom, niet vinden kan. Jane plaagde hem altijd met zijn slordigheid, als hij zijn laarzen, zijn horloge, zijn notitieboekje weer eens kwijt was. Als hij vroeg waar die kon zijn, zei ze glimlachend 'Denk eens na, waar heb je ze voor het laatst gezien?' Dan lachten ze allebei en vertelde Jane waar hij kijken moest. Maar deze keer weet hij precies waar hij zijn dromen liet: op het kerkhof, bij haar. Alleen botte vasthoudendheid en routine houden hem nog op de been. En er zijn redenen om vol te houden, om door te gaan: zijn zoon, zijn baan, zijn dankbaarheid jegens Boyd, zijn goede vriend en werkgever.

Een maandje later komt Boyd uit de bergen naar de receptie van de resident in Kediri, in de hoop dat Prentice voldoende hersteld is om met hem mee terug te gaan naar Mringin. De meeste Indische planters zijn ruwe, drankzuchtige en onbeschaafde kerels, maar Boyd en Prentice zijn van een heel ander slag: echte heren, die van het buitenleven houden en in de natuur geïnteresseerd zijn. Ze zijn beiden vriendelijk en intelligent, een weinig gangbare combinatie, en daarmee welkom in elke koloniale woning. De receptie van de resident is voor Prentice een pittige opgave, een van de eerste keren sinds de dood van zijn vrouw dat hij weer onder de mensen is. Over ditjes en datjes praten lukt hem niet meer. En dat het anderen wel moeiteloos afgaat, dat mensen met zulk leeg gebazel hun tijd verspillen, maakt hem woedend. Het kost hem grote moeite beleefd te blijven.

Maar de man die hij zojuist leerde kennen, die dokter Dubois, lijkt uit ander hout gesneden. Die heeft het evenmin op vriendelijke nietszeggheden. Hij praat liever over iets echts, iets belangrijks. Hij stelt wezenlijke vragen en luistert aandachtig als je antwoord geeft. Aanvankelijk zegt Prentice

niet veel, maar de blik in Dubois' ogen spreekt hem aan. Nieuws reist snel in het koloniale roddelcircuit dus Boyd en Prentice weten dat legerarts Dubois is gedetacheerd bij het Departement van Onderwijs, Eredienst en Nijverheid, maar wat ze tot nu toe nog niet hoorden was de werkelijke reden voor Dubois' komst naar Java. Dubois vertelt ze het verhaal van zijn wetenschappelijke zoektocht. Het lukt hem niet zijn geestdrift te verhullen maar uit hun reactie daarop kan hij in elk geval opmaken wat deze heren waard zijn.

Boyd heeft allerlei suggesties voor plekken waar hij zou kunnen zoeken: een intelligente man die veel weet, denkt Dubois. Hij begrijpt waar Dubois over praat en denkt met-
een ook mee.

Prentice' reactie is buitengewoon, gegeven zijn omstandigheden. Hij raakt zo in de ban van het idee op zoek te gaan naar een oeroude schakel dat hij zijn eigen zorgen en verdriet vergeet. Hij wil de Dubois van alles vragen. De gedachte dat dit ene ding, dit ene schepsel, het hele leven tot één geheel samenweeft, fascineert hem enorm en hij is een en al bewondering voor Dubois' visie en hartstocht. Iets in Dubois' leven spreekt het stukje Prentice aan dat een sluier van pijn en rouw tot zwijgen had gebracht. Even raakt Prentice de draad van Dubois' betoog kwijt als hij met verbazing zijn eigen belangstelling constateert. Hij dacht dat een deel van hemzelf mét Jane gestorven was, maar hij ziet nu dat dit niet zo is. Er zijn wel degelijk mensen op deze wereld die de moeite van een kennismaking waard zijn en met wie het goed toeven is, en hij heeft er zojuist een ontmoet.

Prentice heeft geen enkele reden om Dubois heel persoonlijke dingen te vertellen, maar hij doet het toch, instinctief. In telegramstijl haast, alsof hij zich verontschuldigt, stelt hij

zijn nieuwe vriend van zijn situatie op de hoogte.

'Misschien heeft u iets over mijn omstandigheden gehoord', zegt hij zacht en met vertrouwelijke stem. Hij kijkt Dubois vragend aan. Dubois schudt zijn hoofd en wacht. 'Ik heb onlangs mijn vrouw Jane verloren. Ze stierf bij de geboorte van ons enige kind, een zoon. Ik ben...' Hij wendt zijn gezicht af. Hij kan geen woorden vinden om te zeggen hoe het met hem is. Er valt een pijnlijke stilte, maar dan gaat hij verder: 'Mijn zoon blijft bij mijn schoonouders in Malang, tot ik hem zelf een thuis kan bieden. Ik... nou ja, laten we zeggen dat ik mezelf niet ben. Maar ooit was ik zeer geïnteresseerd in de natuur en uw project intrigeert me. Ik zou daar graag meer over horen, en u beter leren kennen. Maar u moet me vergeven als ik soms wat... kortaangebonden, onoplettend, ben. Ik ben nog volop in de rouw.'

'Na een aanzienlijke stilte spreekt Dubois, zijn ogen vol meeleven. 'Natuurlijk, ik begrijp het. Het is moeilijk,' zegt hij, en even raakt hij Prentice' elleboog aan, 'heel, heel moeilijk. Ik kan me niet voorstellen hoe ...' Hij zwijgt even en gaat dan verder: 'Ik denk dat u moet volhouden. Daar is veel moed voor nodig, maar u moet, omwille van de jongen. Omwille van uzelf.'

Prentice knikt stijfjes, spreken durft hij niet. Dubois' woorden raken hem diep. Samen lopen ze van de binnengalerij naar de voorveranda. Zwijgend staan ze daar en staren in het duister. Qua leeftijd, temperament en uiterlijk zouden ze broers kunnen zijn. Dubois beseft beter hoe Prentice zich voelt dan wie dan ook, hoe kort ze elkaar ook pas kennen. Zijn vriendelijkheid en medeleven zijn zo pijnlijk en tegelijk zo welkom dat Prentice bang is in huilen uit te barsten. Terwijl ze daar staan, rustig en, inderdaad, broederlijk, voelt

Prentice hoe zijn beknelde hart ineens wat ruimte krijgt, alsof een stalen snaar die hem bond aan zijn verdriet is losgeraakt.

Een paar minuten later verschijnt ook Boyd. Hij steekt een sigaret op en gaat zachtjes bij hen zitten. Buiten zijn de nachteluiden, de duistere kreten en het spookachtige gekraak van bamboe dat klinkt als een gepijnigde ziel. De zoete geuren van houtvuurtjes en kruidenrijen zweven op de nachtelijke lucht. Binnen klinkt het heldere, vrolijke gesnater van een Indische receptie, het getinkel van glazen, wat flarden muziek en overdreven gelach. Buiten op de veranda zitten ze in hun eigen schemerzone, licht noch duister. Ze zweven tussen twee werelden in een gebied waar het mystieke Java en het praktische Holland elkaar ontmoeten en onvergelykbaarheden zich tot een nieuw geheel vervlechten.

Prentice zucht diep. 'Vertel eens, dokter,' zegt hij, 'hoe kwam u hier? Wat bracht u tot zo'n overmoedig besluit?'

Dubois doet verslag van zijn eigen geschiedenis, maar nu met meer dan de oppervlakkige feiten alleen: zijn veelbelovende begin in Amsterdam, de noodzaak om aan Fürbringer te ontsnappen, zijn hoop om zijn vader voor zich te winnen door een grote ontdekking te doen.

'Ik liet alles achter – mijn universitaire positie, mijn ouders, mijn land – om hierheen te komen, want hier zal ik de ontbrekende schakel vinden. Ik weet dat die moet bestaan want ik ken het werk van Darwin en Haeckel en Huxley, alle waarlijk grote wetenschapsmensen. Ik weet dat hij hier moet zijn, en ik heb besloten mijn leven te wijden aan de levensvorm die mensaap en mens verbindt, die voor eens en altijd zal aantonen dat evolutie een feit is. Ik hoop alleen dat mijn zoektocht me niet voortijdig het leven kost. De malaria heeft

me er al een paar keer bijna onder gekregen, maar ik leef nog.'

'Vreselijke ziekte,' stemt Boyd ernstig in. 'Zelfs met kinine gaan velen nog binnen enkele dagen dood. Ik neem aan dat u een complete medische uitrusting meeneemt op uw expedities?' Dubois knikt.

'U moet ook wel, natuurlijk. Je weet maar nooit wat voor problemen je tegenkomt. We dokteren op de plantage ook heel wat af. Alles, van kapmeswonden via koortsen tot bevallingen aan toe.'

Voor Prentice zijn dit gevaarlijke onderwerpen. Ze sturen zijn gedachten weer geheel naar dood en sterven. Hij keert ze bewust de rug toe, en laat zich door zijn intellect in een andere richting sturen. 'Maar die ontbrekende schakel, dokter, hoe precies denkt u dat die eruit ziet? Ik ben niet zo geleerd als u, maar ik heb wel wat over de evolutietheorie gelezen. Toen ik jong was gingen we een keer met verlof naar Engeland. Daar had iedereen het toen over Darwins boek. Mijn vader mocht graag het verhaal vertellen van bisschop Samuel Wilberforce die het in een discussie moest afleggen tegen de anatoom Thomas Huxley. 'Zeg mij, meneer,' – Prentice imiteert met trage en pompeuze stem de bisschop, terwijl hij zijn revers vastgrijpt alsof het om een kerkelijk gewaad gaat, 'stamt u via uw grootmoeder, of via uw grootvader van de mensapen af?' De bisschop dus. En dan zegt Huxley uit de hoogte: 'Meneer, ik heb liever een mensaap als grootvader dan een man die zijn positie gebruikt om de waarheid te verhullen.'

Boyd en Dubois moeten hartelijk lachen om deze beeldende weergave van het debat; zelfs Prentice glimlacht zwakjes. 'In elk geval iets dergelijks zei Huxley. Maar hoewel dat nu

dertig jaar geleden is, aanvaardt nog steeds niet iedereen in Engeland de evolutietheorie. Dat zal in Nederland niet veel anders zijn. En dan betekent het vinden van de ontbrekende schakel natuurlijk een grote bijdrage aan de wetenschap, misschien wel de grootste ooit. U zou ermee aantonen dat Darwin gelijk had.'

Dubois bloost van genoegen bij deze opmerkingen. Dit is een gestudeerd man, iemand als hijzelf. 'Ja,' zegt hij hartelijk, 'ja, ik ben hier omdat er in de wetenschap niets – echt niets – belangrijkers te doen is nu.' Er klinkt iets van ongemak door in zijn stem als hij toegeeft hoe hoogdravend zijn doel is.

'Dan zijn we eens te meer vereerd u te hebben leren kennen, dokter,' zegt Boyd met een lichte buiging van zijn hoofd. Hij wuift door de lucht met de hand die zijn sigaret vasthoudt, alsof hij met het gloeiende uiteinde daarvan een geweldige toekomst schetst. 'Een zo vooruitziend man, een man die de wetenschap zozeer is toegewijd, vind je niet vaak in Indië.'

Boyd beseft nauwelijks hoe door en door waar zijn woorden zijn. Dubois wel. Hij is altijd anders geweest dan de rest, kwam nooit iemand tegen die hem echt begreep, stond altijd op zich, een buitenstaander, een vreemde eend in de bijt. Dat is niet altijd een aangename rol, maar een andere heeft hij nooit gespeeld. Hij zou niet weten hoe dat moest.

VRIENDSCHAP

Op uitnodiging van Dubois komen Prentice en Boyd de volgende ochtend naar zijn fossielen kijken; hij kan ze beter uitleggen wat hij ontdekt heeft als hij die bij de hand heeft. En misschien willen ze ook blijven lunchen met hem en zijn gezin? Ze accepteren die invitatie met veel genoegen.

Ze komen rond koffietijd en zullen tot 's middags blijven. Al snel zijn ze met zijn drieën genoegelijk in gesprek: ze bekijken de vondsten terwijl Dubois op allerlei details wijst, vergelijken ze met tekeningen in zijn boeken, bestuderen de kaarten en schema's van de opgravingen. De planters weten het nodige van anatomie want ze hebben heel wat dieren geslacht en zijn zeer in de natuur geïnteresseerd. Maar ze hebben nooit eerder, zoals Dubois, op een analytische manier over anatomie nagedacht. Hij laat ze zien hoe je aan de bouw van een dier doel en functie kunt aflezen.

'Kijk, dit is een antilopenkies. Zie je die die richels? Daarmee vermalen ze het gras dat ze eten. Deze kies is van een wild zwijn. Die ziet er heel anders uit. Vulkaanvormige bultjes. Ander eten: geen gras. En met poten gaat het net zo. De antilope heeft lange, slanke poten om te rennen; dat grote uitsteeksel daar dient voor de aanhechting van een krachtige spier die de poot beweegt. Bij zwijnen ziet dat er heel anders uit. Ziet u het verschil?'

Dubois leest de botten van een dier als vormden ze een verslag van afstamming en leefwijze, ook als hij het dier nog nooit in levenden lijve gezien heeft. Zelfs sinds lang uitge-

storven dieren vertellen hem hun geheimen. Prentice en Boyd zijn verbluft, gefascineerd. Al voor de lunch leren ze een beetje om te denken zoals Dubois. Het is net lezen. Ze begrijpen het principe, al is hun vocabulaire voor vormen, voor uitsteeksels en holten, nog heel beperkt – kinderkenntnis, vergeleken bij die van Dubois. Maar ze gaan zo op in hun gesprek dat Anna drie keer moet roepen dat het eten is opgediend voor ze haar horen.

Het is het begin van een bijzondere vriendschap. De relaties zijn verre van symmetrisch. Boyd is Prentice' werkgever en veel ouder dan de andere twee. Sportieve uitdagingen zeggen hem weinig. Hij zal je eerder uitnodigen voor een sigaret in een schommelstoel op een schaduwrijke veranda dan voor een klauterpartij naar een bergtop. Zijn rijpheid tempert zijn nieuwsgierigheid en hij voegt aan hun gedachteswisselingen de nodige nuances toe. Hij geeft de jongemannen vaderlijk advies, maar zonder hun jeugdige trots te krenken. Hij luistert graag naar Dubois' ideeën zonder diens deskundigheid ook maar een ogenblik in twijfel te trekken, wat Dubois op zijn beurt zeer weet te waarderen. Het ontbreekt Boyd nooit aan hartstochtelijke overtuigingen, maar hij is mentaal altijd flexibel gebleven. Onder elkaar noemen de jongeren hem de Oude Krijger.

Prentice en Dubois zijn net twee jongens die opgaan in hun spel en elkaar tot steeds grotere hoogten, snellere prestaties en grotere dromen opstuwten. In enkele weken verdiept de zielsverwantschap die ze al direct bij eerst kennismaking voelden zich tot echte intimiteit. In de tropen worden kennissen vrienden met een snelheid die in Europa als opmerkelijk zou gelden. De afstanden zijn hier groter en mensen zien elkaar minder vaak, wat ontmoetingen des te belang-

rijker maakt. Vriendschappen ontkiemen, bloeien, dragen vrucht en rijpen – of vergaan – in weken, net als exotische tropenplanten.

Van het jonge tweetal is Prentice de praktische helft, de man die een team kan opzetten of een weg aanleggen, die weet waar je de beste materialen koopt en waar je de snelste paarden vandaan haalt. Dubois is sterk en moedig, lijfelijk tegen Prentice opgewassen, zijn meerdere als het om boekenkennis gaat, maar zijn minder als het gaat om inzicht in het Javaanse doen en laten. Ze hebben dezelfde onafhankelijke geest en zijn beiden pijnlijk eerlijk. Dubois vertrouwt Prentice volledig. Het is een vreemde vriendschap want ze verschillen enorm qua culturele achtergrond en opleiding, maar toch blijken ze alles wat telt gemeen te hebben. Prentice staat Dubois al snel nader dan zijn broer Victor ooit stond. Prentice zal nooit het gedraai en gelieg en het onnadenkende gezwabber vertonen dat hem bij Victor zo woedend maakte. Hij weet dat Prentice door en door eerlijk is: zo helder als glas, zo diep als de wereldzeeën. Zijn ogen weerspiegelen zijn aard. Dát is wat Dubois zo waardeert, meer nog dan wat Prentice zegt of doet. Het voelt zich zeer bevoorrecht dat hij zo'n man mocht ontmoeten, en dat uitgerekend hier.

Als ze samen zijn, Prentice en hij, zo merkt Dubois, is het alsof er iets magisch gebeurt, iets totaal nieuws. Dubois kan het niet verklaren. Het is alsof hij sneller en helderder denkt. Terwijl hun vriendschap hechter wordt, ontwikkelen ze een communicatie die evenzeer via intuïtie als via woorden lijkt te verlopen. Ze zijn verbonden door een band van begrip die voor Dubois geheel nieuw is.

Prentice op zijn beurt weet dankzij Dubois' nauwe vriendschap zijn verdriet tot hanteerbare proporties terug te bren-

gen; hij leert opnieuw te leven. Na een paar maanden wil hij weer presteren, iets bereiken, iets betekenen voor de wereld. Zijn passie is even groot als die van Dubois. En dat de een een soort heilige koffiegraal najaagt – betere variëteiten, een betere behandeling van zieke planten, een betere techniek voor de aanplant en verzorging van de struiken – en de ander de ontbrekende schakel, maakt daarbij niet uit. Wat telt is dat ze hun doelgerichtheid en de zuiverheid van hun motieven delen.

Dubois wordt als snel een regelmatige bezoeker van Mringin, een hemel van rust en beschaving in de eeuwig veranderende wildernis van Java. Voor hem is het een centrum van intellectuele stimulansen, voor de oprechte uitwisseling die zijn leven zozeer ontbeerde. Een halve dag te paard langs steile wegen en paden brengt hem bij Ngrodjo. Boyds huis staat eenzaam op de berg, op een open plek omzoomd door waringins en omgeven door honderden hectaren koffiestruiken. De struiken staan op gelijke afstanden van elkaar, elk met zijn eigen irrigatiegoot, elk kort gesnoeid om het plukken te vergemakkelijken. Aan Boyd en Prentice' hartelijke vriendschap voegt Dubois de hartigheid van zijn genie toe, zijn eigen manier van kijken en vragen stellen. Die blijkt een zegen. Vervelen deden ze zich niet – een plantage biedt altijd wel iets dat aandacht of planning vergt – maar zo uitgedaagd als nu werden ze niet eerder. Dubois leidt ze naar intellectuele wereld waarin ze vreemden waren. En naarmate de weken voorbij gaan, rijdt hij steeds vaker de berg naar Ngrodjo op. Anna verwacht inmiddels niet anders dan dat hij, telkens wanneer de fossielen van Kriele en De Winter bijzonder interessant zijn, een tas inpakt en vertrekt.

Ngrodjo was gebouwd als het huis dat Boyd zou delen met

zijn tweede vrouw Grace, de prinses uit Solo. Van Grace' vrouwelijke invloed heeft maar weinig de jaren sinds haar dood overleefd. Ngrodjo is een mannenhuis – functioneel, comfortabel, ruim – met een natuurlijke, niet een georganiseerde, schoonheid. Het is nog steeds een familieverblijf, maar de familie zelf verandert voortdurend. De eerste lichte jonge Boyds is vertrokken – de drie zoons, William, Alexander en Robert, werken op andere plantages; de oudste dochter, Janet, overleed bij een paardrijongeluk; en de jongere dochter, Isabella, is getrouwd met Jane's broer Theo. Boyds huwelijk met Grace bracht maar drie kinderen voort: Erroll, die stierf toen hij nog geen drie maanden oud was, en de twee meisjes, Anna Grace en een tweede Janet. Hun halfzuster Elena, de dochter van Boyds njai, woont ook op Ngrodjo. Maar er lijken altijd meer dan drie meisjes te zijn – grootogig, blond of donker of iets daartussenin en met vriendelijke gezichtjes, Boyds kleinkinderen of de kinderen van bedienden of medewerkers. Er zijn zelfs enkele kinderen van onbestemde herkomst die Mringin als hun thuis hebben geadopteerd. Het geeft niet wie hun ouders zijn, ze zijn welkom. Ngrodjo is het hart van Mringin, met zijn eigen leven en vreugde, en het hart van Ngrodjo wordt gevormd door de mensen die er leven.

Als het droge jaargetijde warmer wordt, neemt Dubois zo nu en dan zijn hele gezin mee naar Ngrodjo. Het is een hoop soesa om alle vier plus de benodigde bedienden de berg op te krijgen. Dubois gaat te paard vooruit, zijn bagage aan het zadel, terwijl Anna, de baboe en de kinderen volgen in draagstoelen die door koelies met ritmische tred omhoog worden gebracht. De staljongen volgt met pakkieren en daarachter nog wat koelies met de resterende bagage. De steile weg van

Toeloeng Agoeng naar Ngrodjo kronkelt als een aal de berg op en stijgt bij elke haal maar een klein stukje. Het gaat traag, maar de drukkende hitte wijkt beetje bij beetje hoe hoger ze komen. Halverwege al heerst een aangename koelte die hen als een zijden mantel omhult. De lucht is van een frisheid die ze nog nergens in Indië meemaakten. Het geheim daarvan zit wellicht in de bomen, of in de berg zelf. Misschien hoort het gevoel wel bij de geest van deze plek. Ze weten het niet, en malen er ook niet om.

's Nachts genieten ze de luxe een lichte deken nodig te hebben. Na zonsondergang ritselen de boombladeren in de wind. Nachtvogels roepen en vruchtenetende vleermuizen fladderen geluidloos op gouden vleugels langs. De krekels in het bos snorren zo hard dat de kinderen klagen dat ze niet in slaap kunnen komen, wat ze vervolgens natuurlijk toch doen, en dat vrijwel meteen als ze hun hoofd op hun kussen leggen. Ze weten dat ze hier even veilig zijn als thuis, want mamma is er en pappa ook en hun trouwe baboe ligt op een mat voor hun deur.

's Ochtends gaan de valleien schuil achter een dikke, ondoorzichtige wolk, alsof de wereld buiten Ngrodjo tijdens hun slaap verdwenen is. Alleen de toppen van een paar hoge bomen zijn er nog. Ze steken boven de mist uit en geven aan waar ooit een bos was. De tuinen van Ngrodjo zijn vaag zichtbaar en de mist maakt gewone dingen tot fantasiefiguren – is die boom een minaret, die struik een draak? Na het ontbijt brandt de zon de wolk langzaam weg en echoot her en der de lach van kinderen die de tuin en de bosrand verkennen. De kleintjes spelen tot ze zalig uitgeput zijn. Ze hollen met de honden, rijden pony, jagen vogels na en vangen gekko's onder het waakzame oog van hun baboe. En dan is er

de keer dat ze stoeien met een prachtige tijgerwelp die Boyd als huisdier heeft gekocht, maar die al gauw te groot en te fel wordt als speelmakker. Boyd houdt hem wel, maar traint het dier om de kar te trekken waarmee het maandloon langs de kronkelweg door de plantage naar Mringin wordt gebracht. Leuk vindt de tijger dat niet echt, maar alleen al zijn aanwezigheid voorkomt elke poging de kar tegen te houden en het geld te stelen. Op een dag wordt hij dood aangetroffen in zijn grote open ren in de tuin. Hij heeft vergiftigd vlees gekregen. De dader wordt nooit gevonden.

Anna heeft op Ngrodjo geen andere vrouwen om mee te praten, maar dat vindt ze niet erg. Ze vermoedt dat er ergens een njai moet zijn, de moeder van die koffie-verkeerd-kleurige kinderen, maar ze ziet haar nooit en vraagt ook niet naar haar. Waar zou ze met een njai over moeten praten als ze elkaar tegenkwamen? De laatste mode van thuis? De nieuwste bladen in de 'reisbibliotheek', de kist uit Europa die traag van huis naar huis gaat? Niet erg waarschijnlijk. Anna geniet ervan te gast te zijn in andermans comfortabele en goed geleide huis en even nergens voor verantwoordelijk te zijn.

Prentice vindt het heerlijk Dubois' vrouw en kinderen te zien. Ze herinneren hem aan wat had kunnen zijn en nu niet langer een pijnlijk beeld is – het leven dat Jane en hij hadden kunnen leiden. Hij vindt Anna charmant en haar gezelschap even rustgevend als ooit dat van Jane. Eugénie en Jean zijn leuke kinderen, maar Victor is zijn favoriet. Hij is maar een half jaar ouder dan Gerard, die hij vreselijk mist. Victor is voor hem een soort vervanging van zijn eigen kind. Soms sluit hij zijn ogen en denkt: zo is mijn jongen nu ook. Gerard zal nu net zo groot zijn als Victor, misschien gooit hij een bal

zoals Victor, en rent hij lachend door de tuin in Malang ... Het verlicht de pijn van die scheiding wat.

Maar Dubois geniet meer van zijn verblijf in Ngrodjo als hij alleen is. Zijn gezin leidt hem af van waar hij voor komt: de gezelligheid met Prentice en Boyd, de discussies, het gezamenlijke denkwerk. Al gauw beseft Dubois dat Ngrodjo voor hem meer thuis is dan het huis in Toeloeng Agoeng; Boyd en Prentice staan hem nader dan zijn eigen vrouw en kinderen. Het is een ontvullende ontdekking, maar waar niettemin. Anna en de kinderen hebben hem niet nodig, en ze dagen hem niet uit. Hij moet zich aanpassen aan hun slakkengang, met eindeloze omwegen. Met kinderen kom je nergens. En Anna luistert niet eens echt meer als hij over zijn ideeën begint. Misschien deed ze dat wel nooit; hij weet het niet zeker. Maar in Ngrodjo voelt hij zich volledig thuis, vervuld en zelfs geliefd. Hij voelt zich zo vredig als hij met deze twee mannen op de veranda zit, over ideeën spreekt, en geniet van het spectaculaire uitzicht met het vlekkerige blauwgroen van de eindeloze koffievelden. Hij heeft zich nergens ooit zo thuis gevoeld, zo aanvaard om wie en wat hij is.

Het drietal leent elkaar boeken en krantenartikelen en bespreekt die in brieven of bij een volgend bezoek. Hoe anders dan Dubois' vormelijke vriendschap met Sluiter! Hoewel zijn fossielen in Toeloeng Agoeng zijn, een haast onbegaanbare voorveranda vol, vindt hij in Ngrodjo een emotionele en intellectuele bevrediging die zijn gelijke niet kent. Geen aarzelende theorie over zijn fossielen, geen waarneming, bestaat echt voor hij daar met Boyd en Prentice over gesproken heeft. Zijn eenzaamheid smelt weg bij de warme vriendschap van deze mannen. In hun gezelschap twijfelt hij niet aan zijn

uiteindelijke succes, want zij twijfelen niet. Hij zal de ontbrekende schakel vinden – mogelijk bij Trinil, de meest veelbelovende opgraving tot nu toe. Maar als hij hem daar niet vindt, dan wel spoedig ergens anders. Hun geloof in hem herstelt zijn zelfvertrouwen en zijn vasthoudendheid.

HOOFDSTUK 21

TRINIL

Half mei 1892 is het droog genoeg om het werk bij Trinil te hervatten. De koelies verwijderen het zachte slib dat de rivier tijdens het regenseizoen heeft afgezet en wachten tot de zon alles voldoende heeft gedroogd om verder te kunnen graven. Kriele en De Winter hebben hun ruzie bijgelegd en gebruiken de droogtijd om een nieuwe kaart van de opgraving te maken. Ze meten de positie en de diepte van het rechthoekige gat. Dubois bindt ze nog eens op het hart om de uitgraving zo goed mogelijk te documenteren: het is van wezenlijk belang de verschillende geologische lagen te onderscheiden en hun inhoud gescheiden te houden.

Al gauw krijgt Dubois het bericht dat de koelies opnieuw veel prachtige fossielen vinden. Hij besluit te gaan kijken en een poosje te blijven om de gravers eraan te herinneren hoe ze hun werk moeten aanpakken en de korporaa's te helpen een regelmatig dagschema te maken. Na twee weken is zijn enthousiasme voor de plek verdampt. In zijn dagboekantekeningen van 28 juli 1892 beschrijft hij hoe een paar koele

dagen met wat wind hem ertoe verleidden bij de opgraving te blijven kamperen, en hoe hij daar ontdekte dat geen plek op Java ongeschikter is voor dit soort onderzoek dan deze 'hel' die hij als geboren katholiek aanvankelijk slechts voor het vagevuur had gehouden.

Het is meedogenloos heet en benauwd bij Trinil. Hoewel de grote, bruine Bengawan Solo, zowat een meter van de rand van de opgraving, lui voorbij kabbelt, is er geen zuchtje wind te bekennen. Elke luchtverplaatsing wordt tegengehouden door de hoge oevers of lost op in de vele bochten van het stroomdal.

Dubois wordt opnieuw door de malaria gevelde. Een dag of wat vreest hij dat hij bij Trinil zal sterven, en dat zijn eigen botten zullen worden toegevoegd aan de groeiende berg fossielen, zijn Knekelhuis. Ze zouden zijn lichaam zo in de uitgraving kunnen leggen en het gat vol schep- pen, denkt hij wanhopig, om vervolgens futiel te bepein- zen hoelang het duren zou voor zijn skelet gefossiliseerd zou zijn. Jaren? Duizenden jaren? En het koele, het heerlijk koele water van de rivier ... Sterven lijkt hem eigenlijk zo erg niet, als hij maar voor altijd in dat zalig koele water zou kunnen liggen, met al zijn fossielen om hem heen. Maar hij sterft niet, en als hij voldoende hersteld is vertrekt hij snel. Hij pakt de laatste lichter fossielen bijeen en gaat te- rug naar het schaduwrijke huis in Toeloeng Agoeng voor meer kinine. Daar zal hij de volgende zendingen fossielen afwachten.

In augustus doen de korporeals een ontdekking van uitzon- derlijk belang, al duurt het weken voor die Toeloeng Agoeng bereikt. Het is een prachtig en vrijwel compleet dijbeen van een groot en langbenig dier. Het wordt gevonden door een

koelie die met ongewone heftigheid aan het graven is geslagen nadat Kriele hem berispte om zijn luiheid. De 'ping' van het metalen blad als zijn patjol het fossiele bot raakt is onmiskenbaar, dus stopt hij meteen met graven en licht Kriele in. Omdat het om iets belangrijks zou kunnen gaan, graaft die het fossiel verder zelf uit. Zijn moeite wordt beloond; als het dijbeen volledig blootligt, ziet hij wat een ongewoon exemplaar het is. Ook ziet hij dat het niet geheel compleet meer is – de klap van de patjol brak wat splinters van het eind van het bot af – dus draagt hij alle koelies op meteen met graven te stoppen. In plaats daarvan moeten ze de vindplaats centimeter voor centimeter afzoeken en met hun vingers elk handje, elk klontje, grond zeven tot ze de ontbrekende stukjes gevonden hebben. Het is donker als ze klaar zijn.

Na het eten laat Kriele De Winter het dijbeen zien. Die is het met hem eens dat ze nog nooit zoiets gezien hebben. Misschien is Dubois er wel heel blij mee. Misschien is het de ontbrekende schakel wel. Ze weten geen van beiden veel van anatomie, maar dat dit geen zwijnen-, antilopen- of tijgerbot is, zien ze zo wel. Het moet iets nieuws zijn. Samen spreken ze af hoe ze de afgebroken stukjes op hun plek zullen lijmen. Dat is een secuur werkje dat ze beter bij daglicht kunnen doen dan bij het flikkerende licht van een petroleumlamp. De Winter zal de volgende ochtend de reparatie uitvoeren terwijl Kriele de mannen aan het graven zet. Helaas is het geluk dat de koelie naar het dijbeen leidde daarmee direct ook op, zoals Kriele in een brief aan Dubois uitlegt:

31 augustus 1892

Wegens dat been vertelt mij de Winter als dat die stukjes die er aan ontbreken door een zware wind op een djatiblad onder het lijmen zijn weggewaaid en niet terug kunnen vinden.

Dubois geeft de korporaals een standje voor hun onzorgvuldigheid. Maar al te streng kan hij niet zijn bij zo'n prachtige vondst. Het dijbeen is beslist afkomstig van een grote, mensaapachtige primaat en het komt uit dezelfde geologische afzetting als de kies en het schedeldak. Het is te groot en te krachtig gebouwd voor een fossiele orang-oetan of een gibbon zoals hij die op Sumatra vond, dus moet het wel horen bij de Javaanse *Anthropopithecus*, net als het schedeldak en de kies. Je kunt toch nauwelijks aannemen – Dubois lacht even bij zichzelf om het idee alleen al – dat twee zulke zeldzame mensapen binnen enkele meters van elkaar zijn gestorven en bewaard gebleven, waarbij de een alleen zijn kies en kop naliet en de ander alleen zijn been.

Hij popelt om naar Mringin te gaan om Prentice en Boyd zijn nieuwe fossiel te laten zien. Maar eerst moet hij het bot beter kunnen plaatsen. De vorm is fascinerend. Het lijkt verrassend veel op een menselijk dijbeen, een bot dat Dubois even goed kent als zijn eigen dij. Op de snijzaal heeft hij tientallen, wellicht zelfs honderden dijbeenderen gezien. Hij had alleen nooit gedacht dat het dier van de kies en het peervormige schedeldak met zijn mensaapachtige voorhoofd zo'n dijbeen zou hebben. Hij kan het natuurlijk mis hebben wat de schedel betreft; hij heeft hem nog steeds niet helemaal uitgeprepareerd. Als dat klaar is, en hij een chimpanseeschedel krijgt – als hij die ooit krijgt – blijkt misschien dat de schedel minder op een mensaap en meer op een mens lijkt

dan hij nu denkt. Zo niet, dan moet het schepsel wel een soort chimaera geweest zijn.

Het duidelijkste verschil tussen het fossiel en andere dijbeenderen die Dubois bekeken heeft, is een flinke korst van pathologisch beenweefsel aan de binnenkant van de dij, dichtbij het heupgewricht. Het moet een overblijfsel zijn van een oude, weer geheelde wond, maar wat voor wond? Hij kan zich uit de anatomische collecties in Amsterdam niets herinneren dat zo'n woekering vertoonde. Ze is heel groot, zo groot als een vrouwenvuist, wat suggereert dat lopen nog lang na die verwonding heel pijnlijk moet zijn geweest. Hoe kon dit schepsel lang genoeg in leven blijven om zo'n uitgroei mogelijk te maken? Hij weet het niet. Dit bot is een bijzondere getuige van het verleden.

Hij tekent het bot, en gebruikt die tekenoefening om het gedetailleerder te bekijken. Te zijner tijd zal hij een exacte tekening maken met behulp van een speciaal apparaat, een camera lucida, die een beeld van het object op het papier projecteert zodat het precies kan worden overgetrokken. Hij heeft zelf wat verbeteringen aangebracht in het ontwerp van dit apparaat en kan daarmee wonderbaarlijk precieze tekeningen maken. Maar nu onderzoekt en analyseert hij het bot met ruwere schetsen en gedetailleerde metingen. Hij vindt maar een paar kenmerken die meer aan mensapen dan aan de mens doen denken; het is beslist een heel menselijk dijbeen. Hoe *Anthropopithecus* ook geleefd mag hebben, hij was in elk geval aangepast aan een tweebeenige, dus typisch menselijke gang. Dat feit op zich roept onthutsende mogelijkheden op.

Na een dag of wat stopt hij zijn waardevolle fossielen in gecapitonneerde kisten die hij speciaal daarvoor heeft laten

maken, bindt die achterop zijn zadel en rijdt naar Mringin om zijn geluk te delen met zijn vrienden.

‘Hallooo!’ roept hij, als Ngrodjo in het zicht komt, ‘Ik heb iets heel bijzonders.’

Hij heeft het juiste moment gekozen. Prentice is net terug van een rondgang over de plantage, en zal een paar dagen op Ngrodjo blijven om met Boyd plannen te maken voor de komende oogst. Ze leggen hun werk meteen opzij; de dokter is er, met een nieuwe ontdekking.

‘Ik zal het jullie laten zien’, zegt Dubois trots terwijl hij zijn kisten losmaakt. Hij draagt zijn onvermoeibare vosruin over aan de staljongen die al klaar staat om het dier stevig te boenen en van voer en water te voorzien. Boyd en Prentice halen snel de kopjes en de plantageboekhouding van tafel zodat Dubois zijn kisten kwijt kan.

Boyd steekt zijn hand met brandende sigaret op en roept: ‘Djongos, fris limoensap voor de dokter en heet water voor de thee.’ Maar Dubois kan niet wachten op een dorstlesser voor hij zijn vrienden zijn schatten toont.

Hij steekt meteen van wal. ‘U herinnert zich de kies nog’, zegt hij, terwijl hij een kist opent en er een blikken zeepdoosje uithaalt waarin de verstandskies als een baby in zijn wieg rust op een bedje van watten. ‘Dat was de eerste vondst, september vorig jaar. Hij hoort beslist bij een mensaap of iets vrijwel menselijks. Geen twijfel mogelijk. En dan’ – hij pakt de volgende kist, groter en dieper en met een fluwelen bekleding over de opvulling – ‘hebben we het schedeldak; van oktober vorig jaar.’ Hij pakt het broze fossiel en geeft het aan Boyd die het voorzichtig en met veel zorg vasthoudt.

‘Is het geen schoonheid?’ zegt Boyd bewonderend, en Prentice knikt bevestigend. ‘Ik was vergeten hoe fragiel het

was. En u bent flink opgeschoten met uw schoonmaakwerk. Zeggen die indrukken hier opzij iets over zijn hersenen?’

‘Dat denk ik wel,’ antwoordt Dubois, verrast door de opmerkingsgave van de Oude Krijger, ‘in elk geval als het om een mens ging. Maar ik heb nog steeds geen chimpansee-schedel ter vergelijking.’

‘Ach, kassian,’ zegt Prentice meelevend, en hij klikt met zijn tong, ‘Nog niet? Weber zal wel gauw zorgen dat u er een krijgt.’

‘En nu,’ zegt Dubois theatraal, terwijl hij zijn grootste, en langste, kist opent, ‘nu hebben we dit! Ze vonden het een paar weken geleden, in augustus al, maar ik kreeg het pas in september.’ Hij tilt het lange, bruine, dijbeen op en houdt het hen, met een sierlijk gebaar, op beide handen voor. Prentice zet het zeepdoosje met de kies neer en steekt een hand uit om het dijbeen aan te pakken. Dan schrikt hij terug en kijkt Dubois vragend aan. ‘U hoeft niet zo voorzichtig te zijn hoor, Prentice. Het ding is zo stevig als een eikentak.’

‘Inderdaad,’ stemt Prentice in terwijl hij het boeiende geval bekijkt. Dan wijst hij naar het bovineinde van het bot. ‘Dit is het kogelgewricht voor de heup, toch? Maar dokter, wat is dit dan, deze korsten? Dat is toch niet normaal?’

‘Driemaal raden!’ zegt Dubois vrolijk. ‘Inderdaad, dit wezen moet een of andere verwonding hebben opgelopen, een forse wond, dunkt me, die flink gebloed heeft. Uiteindelijk moet het bloedstolsel tot deze pathologische beenvorming hebben geleid. Heel raadselachtig allemaal. Maar wat me vooral steeds opnieuw verbaast is hoe menselijk dit dijbeen is. De bal van het heupgewricht is echt helemaal rond, met alleen hier een deuk voor de aanhechting van het ligamentum teres femoris.’ Dan hoort hij zichzelf praten, en voegt

er haastig aan toe: 'Het ligamentum teres bevat de bloedtoevoer naar de kop van het dijbeen.' Boyd en Prentice knikken dat ze het begrijpen, dus hij gaat verder.

'De vorm van de bal is net als die van u of mij. De krachtige, rechte schacht is ook al heel menselijk, net als het kniegewricht. De condyli, dat zijn die twee ronde uitsteeksels waardoor het ondereind wel wat op een schommelstoel lijkt, zijn praktisch identiek met elk stel dat ik ooit op de snijzaal heb gezien!'

Zijn vrienden zijn al even opgewonden over deze vondst als hij. Dan stelt Boyd de cruciale vraag: 'Dokter, hoort dit nu bij hetzelfde wezen als het schedeldak?' Het bot ziet er voor mij hetzelfde uit, hetzelfde glanzende bruin en even zwaar.'

'Ik vermoed van wel', zegt Dubois voorzichtig. 'De kies is beslist die van een mensaap. Het schedeldak heeft de wenkbrauwbogen van een forse mensaap, maar de hersenpan is daarvoor te groot, en het dijbeen is zeker afkomstig van een groot mensaapachtig dier dat net als de mens op twee benen liep. Deze fossielen zijn zo compleet dat ik dat met zekerheid kan zeggen. En het meest veelzeggende is dat ze volgens mijn korporaals afkomstig zijn uit dezelfde geologische afzetting, en dat ze niet meer dan twaalf of vijftien meter van elkaar lagen. Ik geloof dat ze van hetzelfde individu afkomstig zijn. En dat is van wezenlijk belang.'

Even zijn ze stil. Onder de indruk van het wonderbaarlijke toeval. Drie botstukken – van hoofd, gebit en been – afkomstig van één dier, een volledig onbekend mensaapachtig wezen met verrassend menselijke kenmerken. Wat een triomf! De dagen daarna bekijken ze de fossielen steeds opnieuw, waarbij Dubois allerlei anatomische details aanwijst en Boyd

en Prentice als klankbord voor zijn ideeën fungeren en ook zelf nieuwe mogelijkheden aandragen. Anatomische kennis hebben ze Dubois niet te bieden – op dat punt is hij ze verre de baas – maar ze bieden hem wel hun toegewijde aandacht en belangstelling, en hun bevestiging van zijn ontdekking.

‘Dokter,’ vraagt Prentice de volgende middag zachtjes, als ze verder zijn uitgevraagd en uitgekeken, ‘is dit hem nou? Is dit uw ontbrekende schakel? Heeft u hem uiteindelijk toch echt gevonden?’

Dubois heeft niet direct een antwoord. Hij weet niet wat hij moet zeggen op de kernvraag die zijn beste vriend daarmee stelt. ‘Ik weet het niet, Prentice,’ zegt hij aarzelend. ‘Ik weet het gewoon nog niet. Ik heb meer zekerheid nodig om dat te durven zeggen. Ik moet het zéker weten. Maar dit dijbeen was een enorme verrassing voor me, en de grootte van de hersenpan.’ Even is hij in gedachten verzonken. Dan begint hij opnieuw: ‘En dan de wenkbrauwbogen ... Weet u, er zit wel heel wat mensaap in die schedel, en heel wat mens in dat dijbeen. Dat klinkt toch wel erg als een overgangsvorm, een schakel tussen mensaap en mens?’

Hij kijkt Prentice aan met zijn bleekblauwe ogen en deze kijkt hem aan, met een blik vol vertrouwen. Dubois durft nog niet hardop te zeggen dat dit de ontbrekende schakel is, dat zijn speurtocht voorbij is. Maar ze zien beiden aan de grens van hun bewustzijn juist dát idee schemeren – als een schuw bosdier dat aarzelt aan de rand van een open plek.

DE GEBOORTE VAN PITHECANTHROPUS

De regens beginnen voordat de mannen bij Trinil nog meer primatenfossielen vinden, en Dubois legt de opgraving voor dit jaar stil. Hoe jammer ook, het is niet anders: de rivier stijgt. Als er nog fossielen in de afzettingen schuilgaan dan hebben die lange tijd gewacht en zullen ze moeten blijven wachten tot het volgende opgravingsseizoen.

In november hoort hij dat Weber een maand eerder in Berlijn een chimpanseeschedel voor hem wist te vinden. Hij is opgetogen. De schedel zal wel gauw in Java aankomen. Dubois wacht bijna dagelijks persoonlijk op de posttrein uit Batavia. De resterende tijd werkt hij aan zijn derde kwartaalverslag van 1892, dat hij zal toesturen aan zijn steungroep: Groeneveldt van het Departement van Onderwijs, Eredienst en Nijverheid, Jentink in Holland en Kroesen op Sumatra.

... als belangrijkste vondst echter in de maand augustus, het linker dijbeen van de Anthropopithecus, van welke, een jaar geleden, door een kies en de schedelkap het bestaan gebleken was. Dit dijbeen lag in hetzelfde niveau, waarin de beide andere delen gevonden waren, doch volgens de richting van de vroegere stroom welke het materiaal van de tuf heeft afgezet, 15 m. stroomopwaarts. Uit die bevinding en uit vergelijkend onderzoek blijkt, dat de drie skeletdelen aan eenzelfde individu hebben toebehoord, waarschijnlijk van het vrouwelijk geslacht en zeker reeds van hoge leeftijd.

In het volgende stuk van zijn verslag beschrijft hij de interpretatie en het belang van deze vondst. Dit deel herschrijft hij vele keren voor hij het inlevert. De vorm van het dijbeen heeft allerlei implicaties die hij niet graag zou ontkennen, maar overdrijven wil hij ze evenmin.

Dit wezen was ... geenszins ingericht tot het klimmen in bomen naar de wijze van de chimpansee, de gorilla en de orang-oetan ... Integendeel blijkt uit de gehelen bouw van het femur, dat dit been dezelfde mechanische rol als in het lichaam van de mens vervulde ... Met volkomen zekerheid volgt uit de beschouwing van het dijbeen, dat de Javaanse Anthropopithecus in dezelfde opgerichte houding stond en ging als de mens ...

Dan maakt hij een schatting van de schedelinhoud volgens de methode van Theodor Bischoff, wiens cruciale publicatie hem onlangs bereikte. Bischoff legde de wiskundige verhouding vast tussen verschillende lineaire metingen aan een chimpanseeschedel en de inhoud van de schedelholte. Als die verhouding ook voor dit dier geldt, zou de Trinilschedel in plaats van de 410 cc van Bischoffs mensaap een hersenvolume van liefst 700 cc hebben. Dat is nog altijd flink minder dan dat van de mens – ongeveer 1250 cc bij Europeanen, meestal iets minder dan bij andere mensenrassen.

Dubois' conclusies laten aan duidelijkheid niets te wensen over. Het dijbeen bewijst dat hij een nieuwe mensapensoort heeft gevonden; niet Lydekkers *Anthropopithecus sivalensis* maar iets op zichzelf staands, een rechtop lopende mensaap.

Door deze vondst is een even verrassend als belangrijk feit aan het licht gekomen. De Javaanse Anthropopithecus, die ook door de schedel boven de hoogste tot nog toe bekenden anthropoïden uitmunt, had reeds volkomen de opgerichte houding aangenomen, welke men altijd als uitsluitend voorrecht van de mens beschouwd heeft. Zo is dan in deze oudpleistocene anthropoïd van ons eiland de eerste overgangsvorm bekend geworden, die de mens met zijn naast levende verwanten onder de zoogdieren op onmiskenbare wijze in nadere verbinding brengt.

Door ieder van de drie gevonden skeletdelen nadert Anthropopithecus erectus Eug. Dubois meer tot de mens dan enig andere anthropoïd, het meest echter door het dijbeen - een feit dat geheel in overeenstemming is met de reeds door Lamarck verkondigde en later door Darwin en anderen uiteengezette mening, dat de eerste stap op de weg der menswording van onze voorouders het verkrijgen van de opgerichte houding moet geweest zijn.

De laatste zin van het rapport vat het volledig welslagen van zijn gehele onderneming samen:

En zo is dan ook het feitelijk bewijs geleverd, hetgeen door sommigen reeds vermoed werd, dat Indië de wieg is geweest van het menselijk geslacht.

Dubois schrijft het verslag netjes uit en op 27 november stuurt hij het naar Groeneveldt.

Nog geen week later beseft hij dat hij een vreselijk vergissing heeft begaan: hij had Bischoffs manier van meten verkeerd begrepen. En als diens meetmethode verschilt van de zijne, is zijn schatting van de herseninhoud ongetwijfeld

verkeerd. Het idee alleen al geeft hem hoofdpijn en hartkloppingen. Hoe heeft hij zo slordig kunnen zijn? Hij had teveel haast, was te ongeduldig. Zijn ergste fout tot nu toe. Met bevende handen meet en hermeet hij het fossiele schedeldak, en keer op keer bevestigen zijn metingen zijn aanvankelijke fout. Telkens berekent hij het volume opnieuw, nu met correcte meetgegevens, en dat blijkt zelfs groter dan zijn aanvankelijke schatting. Het blijkt zelf enorm. Na de vierde herhaling, aanvaardt Dubois zijn eigen resultaten: het schedeldak wijst op een schedelinhoud van bijna 1000 cc.

Dit is een onthutsende uitkomst, meer dan tweemaal zo groot als bij Bischoffs chimpansees. Geen mensaap heeft zulke grote hersenen, denkt hij; dat kan gewoon niet. Deze Javaanse schedel is qua volume vergelijkbaar met sommige moderne mensenrassen, zoals de bewoners van de Andamanen en de Australische inboorlingen. Het is een verbaazingwekkend resultaat. Kan dit wel kloppen? Dubois meet en rekt opnieuw, met dezelfde uitkomst. Het is waar.

Hij schrijft Groeneveldt direct, en verzoekt de betreffende passage te herzien voor het verslag gepubliceerd wordt. Zijn domme fout verhullen is geen optie. Wat telt is de waarheid, en duidelijkheid daarover.

4 december 1892

In de berekening van het relatieve volume der hersenen van Anthropopithecus erectus, waarvan het resultaat in het onlangs ingediend verslag over het derde kwartaal vermeld is, is tot mijn spijt een fout geslopen. De hersenen van deze overgangsvorm waren aanzienlijk groter dan uit het daar meegedeelde volgen zou.

Dit feit doet de balans voor het schepsel doorslaan van mens-aap naar ... bijna menselijk. Dit moet wel heel veel lijken op de ontbrekende schakel: een rechtop lopende mensaap met bijna evenveel hersenen als sommige mensen. Het idee dat zijn zoektocht voltooid is, doet zijn hart zwellen. Zijn gedachten zwieren als dansende derwisjen door zijn hoofd, snel, sneller, zo veel te doen ... Uitgelaten en koortsachtig, maar toch ook met angst en beven, werkt hij aan de formele beschrijving van zijn nieuwe fossielen. Hij krabbelt een briefje en laat dat door een van de bedienden naar Ngrodjo brengen zodat Boyd en Prentice weten wat er aan de hand is: 'Heb vreselijke fout gemaakt. Schedel 1000 cc, niet 700. U snapt wat dat betekent. Excuus voor mijn tijdelijke afwezigheid. Kom zo gauw ik kan voor nadere uitleg.'

En dan, twee weken later, op 18 december, arriveert Webers langverwachte chimpanseeschedel. 'Anna, hij is er, hij is er!' roept Dubois enthousiast, als hij de trappen van het huis op springt. 'Eindelijk!' Anna, de kinderen, en vrijwel het complete personeel, komen aangerend. Het is meer dan een jaar geleden dat Dubois zijn eerste verzoek aan Weber stuurde. Het hele huishouden wacht al tijden vol spanning op de aankomst van de bijzondere schedel die de Toean Dokter om de een of andere rare reden zo bijzonder hard nodig heeft. Hij maakt het pakje voorzichtig open en haalt de schedel eruit. 'Kijk, Eugénie,' zegt hij, en buigt zich voorover om zijn dochttertje zijn aanwinst te laten zien, 'kijk, dit is de schedel van een chimpansee, helemaal uit Afrika!'

'Is ie heel belangrijk, vader?' vraagt Eugénie met een twijfelend stemmetje, terwijl ze met een mollig vingertje in de schedel prikt. Als vijfjarige snapt ze het belang niet echt; Jean, van vier, nog minder, en Victor, veilig in baboes armen,

hoort alleen het geluk in zijn vaders stem.

'Ja', zucht haar vader tevreden, terwijl hij de schedel in zijn handen ronddraait. Hij haalt zijn vergrootglas uit zijn zak om wat details te bekijken. 'Ja, Eugénie. Hiermee kan ik mijn fossiele schedeldak uit Trinil begrijpen. Hiermee kan ik uitzoeken hoe dicht hij bij de mensapen en hoe dicht hij bij de mensen stond. Dat is heel belangrijk.'

Eugénie knikt en glimlacht naar haar grote, knappe pappa. Ze aanbidt hem en weet met haar slimme vragen vaak zijn gunst te winnen.

'Goed hoor, vader', zegt kleine Jean ernstig, alsof hij snapt wat er gaande is. Anna knuffelt de kinderen en de baboe neemt ze gauw mee naar de tuin, terwijl Dubois naar zijn studeerkamer gaat. Ze moeten hun vader nu niet storen; die heeft wetenschappelijk werk te doen. Maar zelfs de kleintjes weten dat het huis de komende dagen een gelukkig oord zal zijn. Dubois schrijft allereerst een bedankbrief aan Weber.

19 december 1892

Hoewel ik reeds de 28ste der vorige maand uw schrijven van de 21ste oktober mocht ontvangen, kwam eerst gisteren het daarin bedoelde, tegelijkertijd afgezonden postpakket hier aan. Vooral naar de chimpanseeschedel heb ik echter zo verlangend en in zo gespannen verwachting uitgezien, dat ik mijn antwoord – ... – tot heden heb uitgesteld.

Dankzij de schedel van de chimpansee en die van gibbons en mensen die hij al eerder verzamelde, kan Dubois zijn eigen waarnemingen doen en zekerheid verkrijgen. Hij vergelijkt ze alledrie onderling en dan elk met het fossiel. Qua anatomie lijkt het Trinilschedeldak enorm veel op dat van de

chimpanseeschedel; alleen de hersenen zijn veel groter. En dat op zich leidt ertoe dat het fossiel ook qua vorm op een menselijke schedel lijkt, ondanks de mensaapachtige wenkbrauwbogen. En dan is er het dijbeen van Trinil, zo mensachtig, zo on-chimpanseeachtig ook.

Dubois werkt een aantal dagen koortsachtig door. Hij eet van een dienblad in zijn studeerkamer en ziet zijn vrouw, zijn kinderen en zelfs het daglicht, nauwelijks. Alles wat hij ziet is zijn schedels. Hij begint bij zonsopgang en stopt 's avonds pas als Anna langskomt en erop staat dat hij wat rust neemt. Er is zo veel te doen, te leren; en het is van enorm belang dat het allemaal klopt.

Op eerste kerstochtend staat Dubois heel vroeg op. In het zachtglanzende ochtendlicht neemt hij zijn kop koffie mee naar zijn studeerkamer. Het is een speciaal moment van de dag; hij heeft het gevoel als enige ter wereld op te zijn. Daar liggen de fossielen, stevig en bruin en keihard, op zijn bureau op hem te wachten.

'Goede morgen', zegt hij, terwijl hij speels een buiging maakt, 'en een gelukkig kerstfeest allemaal.' De recente schedels, gelig wit en wat vettig, liggen geduldig op een andere tafel. Hij knikt beleefd in hun richting en gaat achter zijn bureau zitten. Een paar uur achtereen controleert hij zijn metingen opnieuw en leest zijn aantekeningen en opmerkingen door. Hij bekijkt zijn tekeningen van het schedeldak, vergelijkt ze met de schetsen van recente schedels waarbij hij met zijn hand de delen afdekt die bij het fossiel ontbreken. Rechter zijaanzicht; linker zijaanzicht; achter-aanzicht; vooraanzicht; bovenaanzicht; onderaanzicht; ja, al zijn waarnemingen kloppen. Dan gaat hij verder met de kies en het dijbeen. Punt voor punt vergelijkt hij de anatomie

van de fossielen opnieuw met die van recente kiezen en dijbeenderen. Hij is volkomen kalm. De conclusie is duidelijk. Toen hij gisteravond naar bed ging was hij overtuigd. Vanochtend heeft hij alles opnieuw gecheckt. Nu is hij volledig zeker van zijn zaak.

Hij bergt zijn fossielen zorgvuldig op, elk op zijn eigen opgevolde fluwelen bed in zijn eigen houten kistje, sluit elk deksel veilig met een klein messing haakje, zet elk kistje voorzichtig op de plank waar het hoort en bergt ook de recente schedels op. Dan ruimt hij zijn bureau op, zet de boeken in de kast, en ordent zijn papieren en notitieboeken tot alles recht ligt.

Hij loopt de studeerkamer uit, doet de deur zachtjes achter zich dicht en treft Anna aan het ontbijt op de achterveranda. 'Het is af, Anna', zegt hij tevreden maar zo moe alsof hij de hele nacht heeft doorgewerkt. Hij gaat tegenover haar aan tafel zitten. 'Ik heb hem gevonden. Die botten zijn de ontbrekende schakel. Alles klopt, uiteindelijk.' Een trage, wijze glimlach glijdt over zijn gezicht – geen jongensachtige grijns nu. Op dit moment is hij een man die precies weet waar hij aan toe is.

Anna weet het niet; zijn humeur is haar een raadsel. 'Je klinkt niet erg vrolijk', zegt ze aarzelend. 'Weet je het zeker?'

'Oh, ja, beslist', knikt Dubois terwijl hij thee en wat ge-roosterd brood pakt. De djongos heeft hem gezien en komt zo wel met zijn gekookte eitje en zijn fruit. 'Geen twijfel mogelijk. Vandaag blijf ik bij jou en de kinderen. Morgen maak ik mijn verslag af. Maar ik heb hem, Anna, ik heb de ontbrekende schakel gevonden. Ik zal iedereen overtuigen. Iedereen zal inzien dat ik geen idioot ben die tot in Indië een hersenschim najoeg.'

Anna staat op en loopt om de tafel heen om hem te omhelzen. 'Ik ben zo trots op je, Eugène', zegt ze warm. 'Ik wist dat het je zou lukken, ik wist het. Wat een kerstgeschenk, voor ons allemaal!' En wat een prachtige ochtend, denkt ze. Haar ogen glimmen van trots.

Dubois heeft nauwelijks zijn ontbijt op als ze de kinderen wakker horen worden. 'Mamma! Pappa!' roepen kleine stemmetjes opgewonden. 'Zijn jullie op? Het is Kerstmis! Kom nou, baboe, schiet eens op! Het is Kerstmis!' Hun feest kan beginnen.

De volgende dag hervat Dubois zijn geconcentreerde werk aan de fossielen. Die dag en de dagen erna, steeds tot 's avonds laat, organiseert en polijst hij zijn gegevens en schrijft hij zijn verslag voor Groeneveldt. De achtentwintigste 's ochtends is hij tevreden met wat hij gedaan heeft. Verdere herzieningen verwacht hij niet te maken. Maar terwijl hij de begeleidende brief aan Groeneveldt schrijft, heeft hij een hemelse ingeving. Hij was van plan vast te houden aan de naam *Anthropopithecus erectus* die hij drie maanden eerder in zijn derde kwartaalverslag aan zijn fossielen gaf. Maar terwijl hij de 'A' schrijft, dringt de waarheid opeens tot hem door. De naam deugt niet. Hij tilt zijn pen op. Nee, dit doet ze geen recht, denkt hij. Als hij ze zo noemt zou het om een Javaanse variant van Lydekkers Siwalikchimpansee gaan. Maar dit is helemaal geen chimpansee. Dit is iets geheel nieuws. Dit is de overgangsvorm, de ontbrekende schakel die mensaap en mens verbindt, en daar is geen ontkomen aan. Hij kan zijn fossielen niet langer *Anthropopithecus* noemen.

Er is maar één naam die dit schepsel toekomt. Hij zet een 'P' over de 'A' en schrijft '*Pithecanthropus*', Ernst Haeckels

naam voor de hypothetische ontbrekende schakel. Met die naam zal zijn plaats voor elke wetenschapsman duidelijk zijn. Maar welke soortnaam zet hij nu achter de geslachtsnaam *Pithecanthropus*? Haeckels voorbeeld, *alalus* – ‘spraakloos’ – kan hij niet volgen zonder enige aanwijzing dat die ook klopt. Wie kan op grond van wat nu bekend is, zeggen of dit schepsel praten kon? Gezicht en onderkaak ontbreken, en zelfs de schedelholte is nog niet helemaal vrij van aangehecht gesteente. Het zou fout zijn de naam van dit fossiel te baseren op informatie waarover hij helemaal niet beschikt. Hij zal het *erectus* noemen – ‘rechtopgaand’ – *Pithecanthropus erectus*, een naam die zowel het wonderbaarlijk mensachtige dijbeen en de ruime maar vreemd mensaapachtige schedel recht doet. Zijn ontbrekende schakel zal bekend staan als de aapmens die rechtop loopt, *Pithecanthropus erectus*. De naam klinkt goed. Hijzelf, en een paar vrienden, zullen het schepsel aanduiden met zijn initialen, *Pe*.

Hij schrijft Groeneveldt:

28 december 1892

Ik heb de eer u aan te bieden de eerste aflevering der beschrijving van enige der door mij verzamelde fossielen. Deze aflevering handelt slechts over één soort, Pithecanthropus erectus.

Het is vijf jaar, twee weken en drie dagen geleden dat Dubois in Indië aankwam. Hij heeft zijn baan in Amsterdam opgegeven en is de halve wereld omgevaren; hij heeft vrouw en dochter gezond gehouden en twee zoons gewonnen en gehaald; hij heeft op twee eilanden naar fossielen gezocht; hij heeft drie zware malaria-aanvallen, tijgerholen en instortende grotten doorstaan; hij heeft de overheid gesmeekt, met argumenten

bestookt en ten slotte overtuigd hem bij te staan; hij heeft duizenden zoogdierfossielen verzameld, uitgeprepareerd en op naam gebracht. En hij, Marie Eugène François Thomas Dubois, heeft de ontbrekende schakel gevonden.

HOOFDSTUK 23

1893

In het nieuwe jaar wil Dubois graag zo snel mogelijk naar Ngrodjo om al zijn argumenten met Boyd en Prentice door te nemen. Maar voor hij kan vertrekken komt Prentice onverwacht in Toeloeng Agoeng langs. Hij is op de terugweg na een verdrietige kerst in Malang, de eerste kerst na Janes dood. Met zijn zoon gaat het goed, heel goed, maar Prentice had hem maar weinig voor zich alleen. De jongen is gehecht aan zijn grootvader, niet aan zijn vader. Die herinnering snijdt hem door de ziel, dus zoekt hij troost en gezelschap in Toeloeng Agoeng, thuis bij zijn beste vriend.

Wat benijdt hij Dubois om de gemoedelijkheid van zijn gezinsleven! De echo van de stemmetjes van Eugénie en Jean die in de tuin hun woeste spel spelen, en de heldere sopraan van Anna die slaapliedjes zingt voor kleine Victor, raken hem diep. En hij ziet de warmte die een vrouwenhand een huis kan geven: de bloemen, het mooie tafellaken, de gezellige maaltijden, de foto's van thuis in hun zilveren lijstjes – hij mist het allemaal zo. Anna's schoonheid en vrouwelijkheid ontdoen de werkelijkheid van zijn scherpe randen, ver-

zachten het hardvochtige Indische leven. Prentice mist zijn huwelijksleven zeer.

Praten met Dubois over de fossielen en hun nieuwe naam biedt Prentice wat afleiding. *P.e.* is prachtig! Dubois' ongeremde enthousiasme is besmettelijk. Prentice is trots dat hij als een der eersten mag weten wat deze bijzondere man voor elkaar heeft gekregen. Pas veel later begint hij te vermoeden dat zijn vriend met opzet zoveel tijd steekt in zijn uitleg, gewoon om hem op te beuren. Hij is dankbaar dat de dokter hem zo goed begrijpt en zo vriendelijk is. En het medicijn werkt: hun gedeelde vreugde brengt Prentice terug in het hier en nu van zijn leven op Java. Zijn droeve gedachten aan 'hoe het geweest was als ...' raken op de achtergrond. Hij gaat met nieuwe hoop naar Mringin terug. Dubois slaagde waar dat toch haast onmogelijk leek, en zo zal het ook hem vergaan. Misschien kan hij al snel een eigen plantage beginnen. Dan kan hij zorgen voor een echt thuis voor zichzelf en voor zijn zoon. Als hij hard werkt, doorzet en sterk is, moet dat lukken.

Voor Prentice vertrekt, vraag Dubois hem advies over een probleem dat hem eigenlijk nu pas bezighoudt. Hij heeft de ontbrekende schakel gevonden, en wat nu? Hij zal een monografie moeten schrijven om zijn vondst te presenteren aan de wetenschappelijke gemeenschap in Europa, maar wordt daarbij gehinderd door de schaarste aan vergelijkingsmateriaal. Een echte osteologische verzameling heeft hij niet, alleen de schedels van drie gibbons, een paar mensen en een chimpansee – en die laatste alleen nog dankzij aanzienlijke inspanningen van Weber. Dat probleem wordt dan nog verergerd door het gemis van een goede wetenschappelijke bibliotheek met voldoende recent materiaal; zelfs in Batavia vind je die niet.

Kan Dubois onder zulke omstandigheden een gedetailleerde wetenschappelijke analyse van zijn fossielen schrijven die de tand des tijds kan weerstaan? Heeft een poging zelfs maar zin? Een boek dat niet degelijk genoeg is of dat voorbijgaat aan recent materiaal zou een ramp zijn en zijn omstandigheden zijn beslist een probleem. Maar als hij met schrijven wacht tot hij in Nederland terug is, kan publicatie nog lang duren. Hij heeft zich bij zijn indiensttreding verplicht tot eind 1895 op Java te blijven, bijna drie jaar nog.

Dubois en Prentice spelen om beurten advocaat van de duivel, brengen de argumenten voor en tegen elke keuze in stelling en onderzoeken alle mogelijkheden. Een besluit blijft uit. Later, als Dubois naar Ngrodjo komt, geven ze Boyd samen een compleet overzicht.

'Dokter,' vraagt Boyd, voorzichtig tastend naar de kern van het probleem, 'wat moet u eigenlijk doen in zo'n monografie? Wat staat er in zo'n boek?'

Dubois is verrast; die praktische maar cruciale vraag had hij zich nog niet gesteld. 'Tja, Boyd,' begint hij, 'weet u, niemand heeft eigenlijk ooit nog zo'n boek geschreven. Fraipont en Lohest schreven een monografie over de Neanderthalerfossielen uit Spy. Dat kom nog het meest in de buurt. En wat doen ze? Eens kijken. Ze vertellen iets over de vindplaats, ze beschrijven de fossielen, en dan vergelijken ze die met de verschillende mensenrassen om na te gaan welke daarvan van de Neanderthalers afstammen. Maar dat hoeft ik niet te doen. Ik moet natuurlijk de fossielen beschrijven en tekenen, en alle metingen samenvatten en zo. En ik moet uitleggen wat dat allemaal betekent. Maar bij het vergelijkingsmateriaal gaat het vooral om mensapen, en niet om recente mensen. De vraag is niet welk ras het meest op *P.e.*

lijkt, maar in welke fase van de overgang van mensaap naar mens *P.e.* precies verkeert.'

'Moet u voor die vraag veel andere fossielen bespreken?' vraagt Boyd verder. 'Moet u daar fossielen van elders voor onderzoeken?'

'Nee,' zegt Dubois, met een plotselinge, brede grijns, als de waarheid tot hem doordringt, 'dat hoeft niet, want er is niets dat hierop lijkt. Zelfs Lydekkers *Anthropopithecus* in India niet: die moet ik beslist bekijken, maar het gaat alleen om een stukje bovenkaak, en hoe kan ik een bovenkaak vergelijken met mijn schedeldak of mijn dijbeen?'

'U hebt dus verder niets en niemand nodig,' zegt Boyd beslist, terwijl hij zijn zojuist leeggedronken glas met een klap op tafel zet. 'Ga uit van uw eigen kennis en ervaring. U hebt wat schedels als vergelijkingsmateriaal; u weet hoe dijbeenderen eruit zien en zou er zonder veel moeite een paar kunnen bemachtigen. U hebt daar in Toeloeng Agoeng, in uw eigen studeerkamer, een heel aardig bibliotheekje. Ik zie geen reden om nog langer te wachten, eigenlijk, en álle reden om meteen aan de slag te gaan.'

Prentice knikt. 'Helemaal mee eens. De dokter moet zijn eigen weg banen op een nieuw terrein. Hij heeft iets totaal nieuws. *P.e.* staat tussen apen en mensen in. Het gaat hier niet gewoon om een wat primitieve mensensoort. Als ik dat kan begrijpen na wat de dokter ons heeft laten zien, dan kan elke wetenschapsman in Europa dat ook. Alles wat u hoeft te doen, dokter, is gewoon eerlijk en overzichtelijk beschrijven wat u gevonden hebt, en zonder allerlei gezochte vergelijkingen.'

Boyd heeft nog een argument om nu aan het schrijven te gaan. 'Het is misschien wat vergezocht,' geeft hij toe, met een

stem die zakt naarmate het gezegde serieuzer wordt, 'maar uitstel zou een fatale vergissing kunnen blijken. Stel dat iemand anders uw artikel over de mogelijkheden van Indië gelezen heeft, hier gaat zoeken en zelf fossielen vindt? Zeker nu er een speciale Nederlandse commissie is om onderzoek in Indië te stimuleren, kan dat zomaar gebeuren.'

Dubois verbleekt. Aan die mogelijkheid heeft hij niet eens gedacht, in elk geval niet sinds hij zijn eigen fossielen vond, maar het gevaar is reëel. De geoloog Martin, bijvoorbeeld, is zeer in Indië geïnteresseerd en Verbeek eveneens. Zeker nu Dubois ze is voorgegaan, zou het ze waarschijnlijk weinig moeite kosten om bij de commissie steun te krijgen voor een expeditie. Stel dat zij iets als *P.e.* vonden en daar als eersten over publiceerden?

'Nee, Dubois,' zegt Prentice nadrukkelijk, 'u moet nu aan de slag. Het is uw plicht én uw recht. U heeft al het werk gedaan en u bent geslaagd met minimale ondersteuning. Dus de eer hebt u volledig verdiend.'

'Precies,' stemt Boyd in, 'u bent het de wetenschap en uzelf verplicht zo snel mogelijk te publiceren. Haast u niet, "haastige spoed, zelden goed" zegt het spreekwoord. Maar u moet wel nu beginnen en hier alles doen wat u kunt.'

'Jullie raden me dat allebei aan?' vraagt Dubois, en kijkt zijn vrienden een voor een aan. Prentice knikt; Boyd eveneens. 'Dan doe ik het. Ik denk dat jullie gelijk hebben. En aangezien zo'n monografie iets nieuws is, zal ik het doen zoals ik het wil. Per slot heb ik de aanpak van het onderzoek ook van meet af aan zelf moeten bedenken.'

De volgende ochtend rijdt Dubois de berg af, naar Toe-loeng Agoeng en zijn fossielen. Het is het begin van een nieuw jaar en van een nieuwe fase in zijn leven. Hij is nu de

man die ontbrekende schakel vond. Hij moet het de wereld alleen nog vertellen.

Het schrijven van zo'n monografie blijkt allesbehalve eenvoudig. Het herhalen van andermans opzet is veel makkelijker dan er zelf een bedenken. Hij worstelt met de ordening van zijn waarnemingen en een heldere en eenvoudige beschrijving van wat hij gevonden heeft. Hij moet niet alleen beslissen wat een illustratie behoeft, maar ook hoe hij de fossiele kenmerken precies moet weergeven. Intussen zijn Kriele en De Winter en hun koelies nog altijd aan het werk in de bergen. De litanie van klachten over het werkvolk gaat door en door. Om een eind te maken aan de neiging fossielen weg te gooien of te verbergen hebben de korporaals een kleine financiële vergoeding uitgelooft voor elke goede vondst. Kist na kist vol fossielen vindt zijn weg naar Toe-loeng Agoeng, maar de beloning is nog altijd niet opgeëist.

In februari gebeurt er iets opmerkelijks. Het eerste wat Dubois ervan merkt is een onverwacht bezoek van de assistent-resident die in zijn deleman bij hem langsrijdt. 'Hebt u dit al gezien, Dubois?' vraagt de man, terwijl hij zwaaiend met een exemplaar van het Bataviaasch Nieuwsblad zijn weg zoekt langs de botbeladen trap naar de voorveranda.

Het Bataviaasch Nieuwsblad is een nieuw soort krant, een uitvinding die direct kan worden toegeschreven aan zijn eindredacteur en uitgever, P.A. Daum. Het is een oppositieblad, een krant die regelmatig en openlijk kritiek levert op het koloniale overheidsbeleid. Daums sarcastische 'tropenstijl' is welbekend. Die kostte hem zijn baan bij elke krant waar hij ooit voor werkte, behalve zijn eigen. Maar Daums grote stilistische vaardigheid maakt hem tot een man waar iedereen in Indië rekening mee dient te houden, en hij zegt

wat niemand anders durft te zeggen. Om de verkoop te stimuleren en zijn pagina's vol te krijgen publiceert Daum nu in dagelijkse afleveringen aanstootgevende romans over Indië. Ze zijn enorm populair want de hoofdpersonen zijn vaak gebaseerd op herkenbare koloniale figuren, en ze gaan over herkenbare situaties die de werkelijkheid haast op de voet volgen. De romans zijn ook vernieuwend, want ze zijn geschreven in een spreektaal – aangeduid als 'parlando' – die aanzienlijk verschilt van het formele taalgebruik van de Europese roman.

Nauwelijks bekend is dat die romans, net als vrijwel al het andere in de krant, van het hoofdredactionele commentaar tot het nieuws en de advertenties, door Daum zelf geschreven zijn. Hij verbergt zijn rol achter een voortdurend veranderende reeks pseudoniemen, maar in feite willen maar weinig andere journalisten voor hem werken. De krant die de assistent-resident bij Dubois langs brengt is die van 6 februari 1893.

'Gaat u zitten. Hier is een makkelijke stoel in de schaduw', zegt Dubois vriendelijk, en hij wijst naar de enige stoel op de veranda die te bereiken is zonder over allerlei fossielen te hoeven stappen. 'Wat kan de jongen voor u halen, een kop thee, een glaasje sap?' Dubois wenkt de djongos. Als de hoge gast comfortabel geïnstalleerd is, komt Dubois terug op de aanleiding voor het bezoek. 'Wat wilde u mij laten lezen?'

'Dit hier, pagina drie', antwoordt de assistent-resident en geeft hem de krant.

NAAR AANLEIDING VAN PALEONTOLOGISCHE

ONDERZOEKINGEN OP JAVA.

(Verslag van het Mijnwezen in Ned. Indië, 3e kwartaal 1892.)

Het is bekend dat etymologen soms door de meest verrassende

afleidingen de herkomst van woorden trachten te verklaren en bij zulke gelegenheden tot uitkomsten geraken, die een oningewijde verbazen, maar wanneer men dergelijke pogingen vergelijkt bij hetgeen sommige paleontologen aandurven op het gebied van de leer der fossiliën, dan blijkt hun streven nog kinderwerk te zijn.

Dit schoot mij te binnen toen ik het aan het hoofd van dit stuk vermelde artikel las.

De officier van gezondheid Eug. Dubois, houdt zich sedert enige tijd onledig met het doen van navorsingen op paleontologisch gebied en werkt door zijn voorliefde tot dergelijke studiën met bijzondere ijver en vlijt. Hij gaat er, om zo te zeggen, geheel en al in op. Als beslist Darwinist is het zijn illusie een ontdekking te doen, welke allen, die de leer van de grote meester omhelzen, met vreugde zullen begroeten. De ontdekking namelijk van de tot heden ontbrekende schakel tussen de dierenwereld en de mens.

Is hem dit euvel te duiden? Ik geloof het niet. Het Darwinisme zit tegenwoordig de meesten der ex-hogere burgerscholieren in merg en been. Welke gewichtige feiten ook tegen de theorie van Darwin zijn aangebracht, door de meest bevoegde autoriteiten, het laat hen koud. Onderzoek hun bibliotheken en tien tegen één dat ge er geen geschrift in vindt, waarin Darwins leer bestreden wordt. Het is ouderwets anders te denken, dan hun leraren hen voorgehouden hebben.

Ik vrees echter dat de darwinistische gedachten van de heer Dubois hem thans parten gespeeld hebben, een gevaar dat een onpartijdig onderzoeker zou ontgaan zijn.

Wat toch is de zaak?

Hij trof in het Kedirische, in vulkanische tuf, reeds enige tijd geleden een schedelkap aan, niet eens een gave schedel, maar een fragment, benevens een losliggende kies.

In Augustus 1892 vond hij 15 meter van de plaats, waar de schedelkap en kies gelegen hadden, een dijbeen dat in afmetingen en gedaante een treffende overeenkomst heeft met dit steunbeen bij de mens.

In plaats van te denken aan het overblijfsel van een skelet van een mens, (Dubois heeft het voorkomen van een Ur-ras hier op Java, dat meer op Papoea's geleek dan de tegenwoordige bevolking, reeds aangetoond in een der vorige verslagen) stelt hij een vergelijkend onderzoek in (welk weet men nog niet) met een resultaat dat nog verrassender is, dan de meest diepzinnige etymoloog ooit te berde bracht!

Gegeven: een kies en één schedelfragment bij elkander aangetroffen benevens een linker dijbeen, dat 15 meter verder wordt gevonden.

Tot hiertoe heeft Dubois oppervlakkig gelezen, maar dan stopt hij en leest hardop de volgende woorden voor. 'Een "schedelfragment"?' herhaalt hij verontwaardigd. 'Een fragment!?! Ik heb het grootste deel van een schedel; alleen het gezicht ontbreekt. Ik heb net zoveel schedel als het oorspronkelijke Neanderthalerfossiel, en meer dan Lydekker met zijn *Anthropopithecus*. Dit is geen fragment! Ik heb het u toch laten zien, meneer de assistent-resident?'

'O zeker, twee keer wel', antwoordt deze haastig. Hij moet er niet aan denken dat Dubois hem straks die duizenden fossielen op de veranda gaat demonstreren.

'Deze vent doet er alles aan om mij voor gek te zetten! Wat zegt hij nog meer? Ja, hier is het ...' Dubois leest hardop verder:

Gevraagd: wat betekent dit?

Een niet-Darwinist zou zich nog eens duchtig in het haar krabbelen, vóór hij de apenschedel en de apenkies in genetisch verband bracht met het sprekend op een mensenfemur gelijkend been.

Niet aldus de heer Dubois.

'Zijn sarcasme gaat alle perken te buiten', protesteert Dubois, en de assistent-resident knikt instemmend. 'Niet aldus de héér Dubois!'. En wat zegt deze schurk nog meer?'

Met de bovenstaande gegevens acht hij de mening van Darwin en Lamart [lees: Lamarck, vert.] bevestigd, dat de eerste stap op de weg der menswording van onze voorouders, het verkrijgen van de opgerichte houding moet geweest zijn (pag. 11);

dat kies, schedelfragment en linker dijbeen eens een deel hebben uitgemaakt van een rechtopgaande wijffes-aapmens, genaamd Anthropopithecus erectus, Eug. Dubois (pag. 11.);

dat dit wezen zich anders voedde dan de tegenwoordige anthropomorphen door het bomen klimmen te versmiden en zelfs kunstmatig gewapend was (pag. 14.).

Ten slotte is, volgens den heer Dubois, hierdoor het feitelijk bewijs geleverd, dat Indië de wieg is geweest van het menselijk geslacht (pag. 14.).

Oùf, Ca y est!

Waarom dit beest zo'n mooie naam gegeven? Waarom hem niet genoemd Hanoman () Communis van de familie der Hanomanaceae ...? Dan hadden de geschiedkundigen ook nog wat gekregen van de vondst, maar Anthropopithecus erectus!*

Neen, ik vrees dat de heer Dubois, daartoe gepredisponneerd door zijn imbibitie met Darwinisme, te ver is gegaan, en verband heeft gezocht tussen een mensen-dijbeen met een apen-

schedel en dito kies, waar dit nooit bestaan heeft. Als er in de tijd dat de cataclyze plaats had, die de oorzaak was, dat zovele lijkenrestanten in de onderzochte vulkanische tuf worden aangetroffen, ook mensen geleeft hebben, is het niet te verwonderen, dat ook deze omgekomen zullen zijn en dat hun skeletten of zelfs restanten van afgescheurde lichaamsdelen in de tuf bewaard zijn gebleven.

Intussen zal deze publicatie van Dr. Dubois 'im Lande der Intelligenz' vooral fureur maken, zodat het mij nodig toeschijnt, dat de feiten nog eens door een onpartijdige commissie van deskundigen beoordeeld worden voor en aler deze van gouvernementswege gesanctioneerd worden.

'Heel slim, deze man, héél slim', zegt Dubois. 'Wie is het trouwens?' Hij kijkt naar de ondertekening en leest ook die hardop:

HOMO ERECTUS.

BATAVIA, 3 februari 1893.

() Hanoman volgens de javaanse mythologie de zoon van Dhewi Handjani, een witte aap, ook genaamd Dhoyopati of Boyosoeto.*

Noot van de reactie.

'Ha!' roept Dubois uit, terwijl hij met zijn wijsvinger op de krant tikt, 'Ha! Homo Erectus! Een goede grap hoor. En deze Homo Erectus denkt dus dat mijn fossiele soort niets meer is dan een aap? Bijna duizend cc aan hersenen, en toch een aap, net als Hanoman. Ach ja, natuurlijk, wat weet zo'n Amsterdamse anatoom nou ook van anatomie, hè?' Dubois lacht ironisch en gaat dan verder: 'En natuurlijk ben ik – die

jaren anatomie studeerde, die eigenhandig de plek van de opgraving uitzocht, die elke vondst op Sumatra en Java bestudeerd heeft - te dom om te beseffen dat die drie stukken van verschillende dieren afkomstig zijn. Deze Homo Erectus denkt dus dat er in Trinil op enkele meters van elkaar drie verschillende primaten - even grote primaten zelfs - stierven en begraven raakten. We hebben van heel Azië een handvol fossiele primaten, en dan vind ik een plek met maar liefst drie soorten tegelijk, waarvan de een alleen zijn hoofd, de tweede alleen een been en de derde alleen een kies aan ons naliet.' Met een theatraal gebaar legt hij zijn hand op zijn borst en zegt 'Wat een geluksvogel ben ik toch ...!' Dan keert hij zich naar zijn bezoeker. 'Werkelijk, meneer de assistent-resident, ik weet niet of ik om die vent moet lachen of huilen, of woedend worden. Wat weet hij van mijn fossielen? Hij heeft ze nooit gezien, nog geen vijf minuten. Is hij anatoom? Nooit geweten dat ik nog een collega op Java had. Ach, wetenschappelijk opgeleid kan hij niet zijn want dan zou hij niet zo sceptisch over het darwinisme schrijven.' Terloops legt hij zijn hand op een van zijn fossielen en streelt het alsof het een geliefd huisdier is.

'En deze figuur, wie het ook is, loopt nu al achter. Hij heeft mijn derde kwartaalverslag gelezen, maar niet het vierde. Ik vraag me af hoe hij zou reageren op mijn besluit het schepsel *Pithecanthropus erectus* te noemen om aan te geven dat het om Haeckels ontbrekende schakel gaat. Leuk zal hij dat wel niet vinden.'

'Het is een dwaze zaak, toch?' vraagt de assistent-resident, opgelucht door Dubois' gematigde reactie. Hij had een vloedgolf van woede verwacht, en een eis de man wegens smaad te vervolgen, of zo. 'Voor iemand die er niks van

weet, is hij wel heel erg scherp. Het zal wel weer zo'n koloniaal zijn die overal een mening over heeft. Denkt dat hij alles weet omdat hij een grote plantage of een succesvolle zaak heeft. Ik kan niet zeggen dat ik veel respect heb voor iemand die zich achter een pseudoniem verbergt. U? Een heer doet zoiets niet.'

'Precies!' reageert Dubois. 'Als hij iets vindt van mijn beenderen, waarom zegt hij dat dan niet? Waarom komt hij niet gewoon kijken? U weet hoe ik ben, meneer de assistent-resident. Heb ik ooit iemand geweigerd die mijn fossielen wilde zien?'

'O, beslist niet', antwoordt de assistent-resident. Hij is de enige in Oost-Java niet die de fossielen uitgebreid voorgescheteld kreeg zonder ook maar enigszins geïnteresseerd te zijn. 'Het zou een wetenschapsman niet passen de fossielen te verbergen, en we weten allemaal, dokter Dubois, dat u een wetenschapsman *pur sang* bent.' Hij zwijgt even en voegt dan toe: 'Weet u, dat Bataviaasch Nieuwsblad is een vod, geen fatsoenlijke krant. Iedereen leest hem, maar die Daum, de eindredacteur, steekt de ene tirade na de andere af. Hij is al eens in de gevangenis gegooid wegens openlijke kritiek op het gouvernement, en hij begon deze krant meteen toen hij weer vrij kwam! Typisch een vent om dit soort vulgaire anonieme brieven te publiceren.' De heilige verontwaardiging druip van zijn gezicht.

Dubois is dankbaar voor de morele steun. Opeens verandert zijn gezichtsuitdrukking. Een ondeugende grijns breekt door terwijl hij zegt: 'Ach weet u, meneer de assistent-resident, in feite is dit goed nieuws. Hij zet mijn vondst in het zonnetje, en maakt die belangrijk. Een ding is zeker: na deze affaire, komt mijn *Pithecanthropus erectus* in elk geval niet

ongemerkt ter wereld!' Beide mannen lachen hartelijk.

'Gaat u reageren, dokter, de man een lesje leren?' vraagt de assistent-resident nieuwsgierig.

Dubois denkt na. 'Nee, ik geloof het niet. Ik heb een hoop wetenschappelijk werk te doen. Ik moet mijn monografie afmaken. Een discussie met een idioot die toch niet in feiten geïnteresseerd is, is pure tijdsverspilling.' Hij besluit het absurde stuk van Homo Erectus te negeren en door te gaan met zijn schrijfwerk.

Dubois werkt zijn materiaal systematisch uit, waarbij hij bouwt op zijn persoonlijke bibliotheek, zijn aantekeningen over andere publicaties, en zijn eigen gedegen kennis van de anatomie. Een pittige klus, zelfs vergeleken bij de voorgaande speurtocht. Ook doet hij een officieel verzoek naar Brits-Indië te worden gezonden om Lydekkers *Anthropopithecus* te bestuderen, maar dat wordt afgewezen. Het leger vindt kennelijk dat het nu wel genoeg voor hem gedaan heeft.

Voor de opgravingen bij Trinil weer kunnen beginnen, komt *P.e.* opnieuw in het middelpunt van de belangstelling te staan. Het *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* drukt Dubois' derde kwartaalverslag in zijn geheel af, mét de naam *Anthropopithecus erectus*. Dat is op zich heel plezierig, maar het naschrift van de secretaris van het Genootschap, J.Æ.C.A. Timmerman is dat niet. Timmerman stelt dat Dubois 'wel wat haastig' concludeert dat Indië de bakermat van de mensheid is.

Dubois is verbaasd en beledigd. Wat weet Timmerman van zijn werk en zijn deskundigheden? Beseft hij wel dat Dubois een vooraanstaand hoogleraarschap opofferde om in Indië naar de ontbrekende schakel te zoeken? Weet hij hoe hij ge-

zwoegd heeft, hoe hij op moest boksen tegen vooroordelen, sceptische collegae en familieleden, weerspannige koelies, onbegaanbaar terrein en zelfs ziekte om die schakel te vinden? Dubois heeft dat allemaal doorgemaakt, Timmerman niet. Weet hij eigenlijk dat Dubois al sinds 1887, bijna zes jaar nu, naar de ontbrekende schakel op zoek is? 'Haastig'? Hoe krijgt hij het uit zijn pen!? Timmerman zit daar in zijn makkelijke stoel, leest één verslagje over de fossielen, en durft Dubois 'wel wat haastig' te noemen?

De bittere nasmaak van deze aanvallen geeft Dubois een ongemakkelijk en onrustig gevoel. Zijn stemming fluctueert tussen optimisme en wanhoop. Soms heeft hij grote verwachtingen van 1893: Anna is weer in verwachting, zijn monografie vordert gestaag, en Trinil zou meer vondsten kunnen opleveren. Maar dan opeens lijkt de hele onderneming nutteloos. Als mensen zonder kennis van zaken zijn conclusies al kunnen verwerpen vóór ze zijn materiaal zelfs maar gezien hebben. Maar Prentice en Boyd zijn een enorme steun voor hem. Naar hun idee zal alle kritiek verdampen zo gauw Dubois de feiten publiceert. Hij moet die kritiek vooral negeren en doorgaan met het verhaal over zijn fossielen. Dubois vindt veel steun, onmisbare steun, bij hun nuchterheid en vriendschap.

De illustraties zijn van groot belang, want die maken de anatomie van de fossielen inzichtelijk. Dubois werkt zorgvuldig met zijn camera lucida en experimenteert ook eindeloos met het fotograferen van zijn vondsten. Als zijn monografie verschijnt, zo hoopt hij, zullen zijn fossielen zo uitmuntend gedocumenteerd zijn dat niemand zijn conclusies nog in twijfel kan trekken. Ook de tekst moet kloppen: systematisch, geordend, helder. De spanning van al dit werk maakt

Dubois soms wanhopig. Hij wordt gauw kwaad, vooral als de kinderen stoeien en lawaai maken. En straks komt er nog een vierde! Hij kan zich niet voorstellen hoe de chaos van vier kinderen ooit te beteugelen valt. Baboe zal echt moeten leren ze rustig, tevreden en uit zijn buurt te houden.

Dubois raakt geobsedeerd door het idee dat de monografie net zo belangrijk is als de fossielen zelf. Dit wordt de officiële presentatie van zijn *Pithecanthropus erectus*; dit wordt de publicatie die alle risico's moet verantwoorden en al het doorstane leed moet goedmaken; hiermee staat of valt zijn reputatie als onderzoeker van wereldklasse. Als de monografie niet aan de hoogste wetenschappelijke eisen voldoet, betekent dat voor hem het einde. Hij zou de ontbrekende schakel gevonden hebben zonder dat iemand dat geloofde. Een wrede straf laat zich moeilijk denken!

HOOFDSTUK 24

RAMPEN

Een van de dingen die Dubois die eerste helft van 1893 op de been houden is de hoop dat Trinil nog meer fossielen van *P.e.* zal opleveren. Kriele en De Winter zetten de koelies in april weer aan het werk. Het eerdere succes geeft ze nieuwe energie, maar ze vinden geen *P.e.*-fossielen meer.

Begin mei stort Dubois' wereld in zoals ooit eerder die grot. Hij krijgt een brief van zijn moeder met het bericht dat zijn vader op 11 april, negenenvijftig jaar oud, overle-

den is. Onaangekondigd, zonder slepende ziekte, alleen een onverwacht en onherroepelijk eind. Niets in zijn leven trof Dubois zo hard als deze klap – alle teleurstellingen, afwijzingen, koortsen, critici, lege grotten, sabotage door de koelies, eenzaamheid zinken erbij in het niet. Hij had nooit bedacht dat zijn vader kon sterven voor hij in triomf zou terugkeren. Het is onmogelijk, onrechtvaardig, een leugen ... nee, waar is het wel. Jean Joseph Balthasar Dubois zal nooit weten dat zijn zoon zijn leven niet vergooide. Hij zal de naam van Marie Eugène François Thomas Dubois nooit bij die der groten van de Europese wetenschap zien staan. En hij zal Jean en Victor en de nieuwe baby die nu groeit en op zijn geboorte wacht, nooit gekend hebben.

Dubois' wetenschappelijke toewijding scheidde hem van zijn vader, en nu, nu de verzoening in zicht kwam, is die dood. De kloof tussen hen zal nooit worden overbrugd. Een wreder lot laat zich slecht denken.

Dubois kan niet werken, en gezelschap verdraagt hij niet. Hij stuurt Prentice een kort briefje, maar laat berichten aan anderen aan Anna over. Wat ze vertelt aan wie kan hem niet schelen. Hij denkt nog maar aan één ding: zijn vreselijke verlies. Het is een zwart gat in zijn leven. Zelfs de nabijheid van zijn gezin is hem al te veel. Van al zijn vrienden en bekenden is Prentice de enige die echt weet wat rouw is en die iets weet van de weg naar genezing. Stilzweigend geeft hij Dubois de vriendschap en het medeleven die hij ooit zelf kreeg.

Ngrodjo, zaterdagochtend

Mijn beste Dokter,

De afgelopen dagen hebben we het bos bekeken. Ik ben niet bij u langsgesproken omdat we bezoek hebben en ik uit uw brief be-

greep dat u graag met rust gelaten wordt. Ik vrees dat u zeer slecht nieuws uit Europa kreeg, al had ik graag gewild dat het anders was.

Wat Lalie Djuvo betreft, de bungalow staat voor u klaar wanneer u wilt. U neemt de trein naar Sorrong.

Dogkar naar Kasrie 1/50

Dogkar Kasrie naar Pringen 2/50

Paard Pringen naar Trettes -/50

Paard volgende ochtend Trettes naar L.D. 5/00

(soms maar f 4/00 voor een paard)

U kunt de nacht het beste in Trettes doorbrengen, in het grote huis (indien niet verhuurd) of in het schooltje (als het grote huis verhuurd is). Sarieman de mandoer van Trettes heeft de sleutel van L.D. Zeg hem dat u uit Toeloeng Agoeng komt, een vriend van mij bent en in L.D. wilt logeren. Vraag hem te zorgen voor een paard, koelies & rijst &c. om daar te komen & om Pak Termoh of een andere betrouwbare koelie te sturen (loon 75c of f 1/00 per dag, maar liefst 75c; is meer dan genoeg voor koken en zorg voor huis, sleutels, &c.) Er is een orang djagar in L.D. & als u een djongos meebrengt hoeft u Pak Termoh of andere koelie niet te houden, maar net wat u wilt.

Met vriendelijke groeten

Adam Prentice

Als u een djongos meeneemt, geef hem geld & vertel hem hoeveel hij moet betalen. De koelies vragen altijd meer, maar rekenen er niet op!

De volgende dag, 5 mei, reist Dubois naar het Lalie Djuvoplateau waar de bungalow staat. Die is klein maar comfortabel, fraai gesitueerd met een adembenemend uitzicht: afgelegen, vredig, stil. Op die prachtige plek kan hij alleen zijn met zijn

gedachten en zijn verdriet. Zonder onrust, zonder kinderen, zonder bezoek, zonder lawaai. De djongos zorgt voor eten als de Toean Dokter eten wil en houdt zich verder op de achtergrond. Dubois wandelt, rijdt paard, en leest soms wat, maar meestal kan hij zich niet genoeg concentreren om de woorden te onthouden die aan zijn ogen voorbijtrekken. Hij houdt zich staande, meer meestal niet. Hij denkt aan zijn vader, aan wat niet gezegd is, en aan wat hij graag ongezegd had zien blijven. Maar te herstellen valt er niets. Er is geen hoop.

Dagenlang kijkt hij naar de hemel, de vogels, de bomen. Hij ziet de zon opkomen en weer ondergaan. De zon en de maan bewegen haast even traag als hij, en langzaam begint het herstel. Na verloop van tijd herinneren de heuvels en de hemel hem eraan dat er iets groters is dan zijn verlies. Hij ziet voor zich hoe de evolutie zich eindeloos en magnifiek ontrolt, een kronkelpad van onheuglijke tijden naar een onvoorstelbare tijd, waarlangs hij niet meer is dan een kiezelsteentje of een polletje varens, een zoveelste onbetekenend wezen in de lange loop van de evolutie van de mens.

Na vijf dagen komt Prentice naar Lalie Djuvo, zogenaamd om Dubois wat voorraden te brengen. Hij besloot al vooraf om meteen weer door te gaan als Dubois alleen wil zijn, maar hij ziet dat zijn woordeloze gezelschap en toegewijde vriendschap welkom zijn. Hij schuurt niet langs Dubois' gevoelige plekken en dringt zich niet op. Hij is er gewoon, met zijn vriendelijkheid en warmte. Prentice en Dubois brengen vele uren samen door. Ze zeggen weinig maar doen des te meer. Lichamelijke inspanning heelt.

De elfde besluiten ze een tocht te maken naar de top van Goenoeng Ardjoena, de berg die het plateau beheerst. Ze ne-

men water, wat brood en kaas, en fruit mee en beginnen kort na zonsopgang aan de klim. Het is een vervaarlijke helling, maar ze zijn jong en sterk en gewend om zich in te spannen. Als ze vertrekken is het nog koel maar hun pad volgt de route van de zon zelf dus ontkomen aan de zinderende straling is er niet bij; verdragen is het enige dat erop zit. Tegen het eind van de ochtend bereiken ze de top en ligt de wereld aan hun voeten. Ze vinden een plekje schaduw om te rusten, rug aan rug uitkijkend over de zee van groen en bomen en oerwoud zo ver het oog reikt. Hier en daar als vlekken in het landschap liggen dorpjes, hun rieten daken zichtbaar als toefjes droog gras in het groen, wat rookslierten van een vuurtje, een paar vierkante, groene sawa's afstekend tegen de wildernis.

'Wat zijn mensen toch onbetekenend', zegt Dubois bedachtzaam.

'Ja,' zegt Prentice met een breed armgebaar, 'ons leven is maar klein vergeleken bij dit alles. Maar toch maken we er wel deel van uit, deel van het al.'

'Hm,' antwoordt Dubois na een korte stilte, 'ja, we zijn weinig, maar we zijn er wel.'

Ze blijven een poosje zitten, drinken hun water, eten wat, en genieten allebei van de lichamelijke nabijheid van de ander en het rijm van hun gedachten.

'Het is moeilijk,' zegt Prentice dan met zachte stem. 'Ik weet nog wat u me vertelde toen we elkaar ontmoetten: het is moeilijk.' Dubois antwoordt niet, hoeft ook niet te antwoorden. 'Ik denk,' zegt Prentice langzaam, 'ik denk dat ik onze aanwezigheid hier maar eens zal markeren.' Hij staat op en loopt naar een grote kei. Dan zoekt hij een ronde, vuistgrote steen uit om als hamer te gebruiken voor zijn zakmes dat als bijtel moet dienen. Na een halfuur vasthoudend gehamer

zijn de letters van zijn naam zichtbaar: Adam Prentice. Zijn aanwezigheid vastgelegd in de kei.

Prentice loopt terug naar Dubois, die al die tijd niet van zijn plaats is gekomen. Hij stopt voor zijn vriend en reikt hem zonder iets te zeggen zijn gereedschap aan. Dubois kijkt op met ogen vol droevige vragen, maar niet zo vol of hij ziet de warmte van het antwoord in diens blik. Dubois pakt met zijn rechterhand de steen aan en strekt zijn linkerarm uit om zich door Prentice sterke bruine arm omhoog te laten helpen. Samen lopen ze de paar passen terug naar de kei. Prentice wijst naar een plek boven zijn eigen naam, en kijkt Dubois vragend aan.

‘Nee,’ zegt Dubois, nauwelijks hoorbaar, ‘ernaast, verbonden met die van mijn vriend, niet erboven.’ En daar kerft hij zijn naam uit, een monument dat de eeuwen aankan. Als hij klaar is, doet hij een stapje terug en bekijkt hun werk. Hij is tevreden. De twee mannen vegen met hun vingers over de inscriptie. De laatste stukjes gruis komen vrij. Ze glimlachen. Het is volbracht.

Later zoeken ze hun weg de berg af. Bij elke stap gaan ze zwaar door de knieën. En ze moeten goed opletten: één losse steen of wat onvaste grond en ze gaan met een woeste schuiver bergafwaarts. Ze zijn moe, maar ze genieten van het strekken en buigen van spieren en gewrichten, van hun jeugd en kracht. Langzaam maar met plezier keren ze van grote hoogten naar de daagse werkelijkheid terug. Halverwege stoppen ze om in een heldere bergstroom het zweet van hun handen en gezicht te spoelen. Het water is zo uitnodigend dat ze hun kleren uitdoen en een bad nemen in de ondiepe poel. Ze voelen zich heerlijk – vrij en vol leven. Als ze ’s middags in de bungalow bij Lalie Djuvo terugkeren is

het tijd voor een dutje en een bad en het avondmaal op de veranda. Die nacht is het ongewoon helder en schitteren de sterren zoals ze maar zelden doen.

Prentice blijft zowat een week en gaat dan terug naar Mringin terwijl Dubois weer naar Toeloeng Agoeng en zijn gezin gaat. Hij is eraan toe terug te keren, toe aan de warme chaos van het gezinsleven, eraan toe ook zijn fossielen en zijn monografie weer op te pakken. Met hernieuwde energie stort hij zich op zijn werk. Nieuwe schatten zitten er niet in de kratten van Kriele en De Winter, maar Dubois is niet langer teleurgesteld. Hij heeft wat hij nodig heeft. Hij schrijft zijn monografie voor zijn vader, voor hemzelf, voor het nieuwe kind dat groeit in Anna's schoot, en voor *Pe*. Hij vordert nu snel, het is alsof zijn gedachten tijdens die onderbreking konden rijpen zonder dat hij zich van dat proces bewust was.

De rest van het jaar ziet hij Boyd en Prentice vaak, vaker dan ooit. En soms, als hij in zijn eentje in zijn studeerkamer zit te werken, mijmert hij over de tijd in Lalie Djuvo. Prentice heeft mijn leven gered, denkt hij, en glimlacht bij de herinnering. Hij heeft mijn leven gered.

HOOFDSTUK 25

BRIEVEN VAN EEN VRIEND

Mringin, 9 juli 1893

Mijn beste Dokter,

Bij deze zend ik u met veel genoegen een boek getiteld 'A Popular

History of Science'. Ook voeg ik een inktflesje bij dat ik in Soerabaja voor u kocht. Ik verbeeld mij niet dat het precies aan uw wensen voldoet, maar een geschikter kon ik niet vinden.

Verder stuur ik u een foto van mijn kind, vorige maand genomen toen hij zijn eerste jaar erop had zitten.

Van deze gelegenheid maakt ik tevens gebruik om u met dank de heer Opzoomers pamflet 'De Vrucht der Godsdienst' te retourneren. Ik heb het met zorg gelezen en ben het grotendeels met zijn ideeën eens, al zou ik de zaak vanuit een Darwiniaans evolutionair standpunt net iets anders bezien. Daarom komt veel van wat Opzoomer schrijft me wat overdreven voor, maar desalniettemin zou ik zijn ideeën met genoegen onderschrijven.

Uw exemplaar van Tyndalls 'New Fragments' houd ik nog. Ik ben er nog niet helemaal doorheen.

Met mijn hartelijke groeten aan al de uwen, hopend dat eenieder in goede gezondheid verkeert en dat uw werk naar tevredenheid vordert. Weet dat ik ben

Geheel de uwe,

Adam Prentice

Wat attent van Prentice om het boek te sturen en de inkt voor hem te kopen die hij nodig had, denkt Dubois. En de foto van zijn kind! Hij bekijkt die zorgvuldig. Hij ziet Prentice in het gezicht van de jongen, geen twijfel mogelijk, iets in de ogen en de stand van de neus. Dubois is blij met de foto. Hij beseft hoeveel Gerard voor Prentice betekent. In zijn brief terug vraagt hij Prentice er ook een van hemzelf te sturen. Zulke vrienden zijn zeldzaam. Ze schrijven elkaar nu om de paar dagen als ze niet samen zijn, zo na staan ze elkaar.

De monografie vordert gestaag. Dubois weet nu hoe het

geheel eruit moet gaan zien, en daardoor valt elk stukje informatie als vanzelf op zijn plek. Zijn experimenten met de camera lucida leveren fraaie resultaten op – kwalitatief uitstekende illustraties van de kies en het dijbeen die samen met wat levensgrote foto's voor een mooi boek zullen zorgen. Hij heeft besloten in het Duits te schrijven, de taal van de Europese wetenschap. Een Nederlandstalige publicatie zou zijn publiek te zeer beperken en de Engelse morfologie staat in minder hoog aanzien dan de Duitse. Het overwicht van die laatste is vooral te danken aan Virchow en Haeckel en hun volgelingen. Duits schrijven is een crime voor Dubois omdat elk woord, elke zin, absoluut foutloos moet zijn en dat kost een hoop tijd. Misschien dat hij later nog een vertaling van de monografie zal publiceren zodat die toegankelijker wordt voor de Engelsen, die hun vreemde talen vaak maar matig beheersen.

Hij zet zijn plannen uiteen in een brief aan Prentice, benieuwd wat die ervan vindt. Zijn eerste taak in de monografie is om de definiërende kenmerken van zijn nieuwe soort, *Pithecanthropus erectus* Eug. Dubois, te beschrijven. Die beschrijving moet aan strenge nomenclatuurregels voldoen en zo onderscheidend zijn dat een geoefend waarnemer geconfronteerd met een ander fossiel zonder problemen kan besluiten of dat wel of niet *Pithecanthropus erectus* is. Hij moet dus het wezen van *P.e.* – voorzover dat uit zijn fossielen valt af te lezen – karakteriseren, rechtvaardigen en voor anderen herkenbaar maken.

Daarna wil hij het verhaal van de ontdekking vertellen – zij het kort, want dit is een morfologische en anatomische verhandeling, geen geologische. De kern van de monografie is dan de zeer gedetailleerde beschrijving en interpretatie van

de drie fossielen zelf, mede op grond van vergelijkingen met skeletmateriaal van nauw verwante soorten: mens, gibbon en chimpansee. Aangezien *P.e.* de enorme botkammen en spierafdrukken van gorilla's en orang-oetans mist, hoeven deze zwaardere mensapen ook niet besproken te worden. En aangezien *P.e.* beslist niet menselijk is, kan de raciale variatie binnen de menselijke soort eveneens buiten beschouwing blijven. Hij kan dan afsluiten met een samenvatting van zijn algemene conclusies over de evolutionaire positie en het belang van *P.e.*

Hij verwacht het manuscript dit jaar, 1893, of op zijn laatst begin 1894, af te hebben. Dan gaat hij ermee naar Batavia om het te laten drukken – dat zal enkele weken of zelfs een maand duren, verwacht hij – en dan stuurt hij zijn verhaal aan alle groten in Europa. Op die manier bereikt de monografie de wetenschappelijke gemeenschap een maand of zes voor zijn definitieve terugkeer naar Europa. Hij zou zelfs, zo stelt hij zich voor, voor hij naar Nederland vertrekt die tocht naar Brits-Indië kunnen maken om Lydekkers fossielen te bekijken. Per slot is hij al een halve aardbol van Europa verwijderd en zo dicht bij India als nu zal hij waarschijnlijk nooit meer komen.

Tempoersarie, 13 juli 1893

Mijn beste Dokter,

Het was mij een groot genoegen hedenochtend uw zeer vriendelijke brief van gisteren te ontvangen, met het uitstekende boek van Newcomb waarvan ik hoog zal opgeven, niet slechts vanwege het interessante onderwerp maar meer nog omwille van de gever.

Het doet me goed dat u zo verheugd bent over het portret van

mijn kind. Hij heet Gerard Alexander, en hij zal de achternaam Prentice-MacLennan dragen. De foto werd genomen toen hij precies 12 maanden was. Hij is geboren op 21 mei 1892.

Dus u zult over een jaar naar Europa terugkeren! Ik vertrouw ten volle dat de omstandigheden van uw terugtocht voldoen aan alles wat u van het Gouvernement mag verwachten. Uw bezoek aan Calcutta zal u vast en zeker boeien. U bent nu toch in het Oosten en die gelegenheid zal zich niet opnieuw voordoen.

Het doet me genoegen dat de publicatie van uw boek in het Engels gauw een feit zal zijn. Ik verheug me er zeer op met een exemplaar begunstigd te worden. Het zal me des te dierbaarder zijn vanwege de associaties die ermee verbonden zijn. En die dierbaarheid neemt nog toe als het boek, zoals ik hoop, zijn auteur in Europa beroemd maakt.

Het zal u wellicht verrassen dat ik Mringin ga verlaten. Vier augustus ben ik in Toeloeng Agoeng om de ochtend van de vijfde met de sneltrein door te reizen naar Semarang om voor een jaar de leiding over te nemen van de koffieplantage 'Geboegan' te Oenarang omdat de eigenaar naar Europa gaat om zijn kinderen te bezoeken. Zijn naam is P.J. van der Leeuw. Twee maanden geleden overleed zijn vrouw in Europa aan de mazelen. Zo hebben we allen onze problemen! Als dat jaar voorbij is verwacht ik een nieuwe benoeming. Dus u ziet: ik ben niet in de gelegenheid om al gauw naar Europa te gaan, maar die tijd komt nog wel, zo hoop ik. Zoals ik u al eerder berichtte heb ik een aanvraag ingediend voor ongecultiveerd land langs de Yang (Besoekie) & hoopte ik daar iets van gehoord te hebben, maar hoewel het al twee jaar geleden is, bleef een antwoord tot nu toe uit. Het Gouvernement begint nu met de nieuwe spoorlijn in die richting & zal daar nu vast grond gaan uitgeven om het gebruik van het spoor te stimuleren. Als die aanvraag wordt ingewilligd, en ik

tijd van leven heb, zal ik met een jaar of 6, 7 een onafhankelijke positie hebben aangezien mijn vrienden geld hebben om koffie te planten & ze mij de leiding en eenderde van de opbrengst geven – wat beslist zeer royaal is! De vraag is nu wel: geeft het Gouvernement die grond uit, of weigert het dat?

Met veel genoeg en stuur ik u mijn portret, gemaakt direct na mijn huwelijk – in gelukkiger tijden, voor altijd voorbij! U wilt mij wel verblijden met het uwe als u daar de gelegenheid voor hebt?

Wat Semarang betreft: het idee daarheen te gaan stond mij aanvankelijk tegen, en ik besloot daartoe pas de 7de van deze maand. Maar ik ben nu verheugd dat ik ga want dhr. v/d Leeuw is een energiek en methodisch man dus ik zal veel kunnen leren als ik de leiding over zijn onderneming heb. Als antwoord op mijn telegram waarin ik de benoeming aanvaardde, schreef hij dat het een pak van zijn hart was en dat hij nu met een gerust gemoed naar Europa kon.

Op het ogenblik ben ik voor een poosje geheel met lezen gestopt (zij het niet zonder moeite), en werk ik hard aan mijn Javaans omdat het van het grootste belang is dat ik die taal vloeiend spreek. Maar later werp ik me weer hartstochtelijk op de fascinerende onderwerpen die mijn gedachten in beslag nemen. In de hoop het genoeg te smaken u snel weer te zien.

Met hartelijke groeten voor Mevrouw Dubois en uzelf,

Geheel de uwe,

Adam Prentice

Prentice gaat weg op Mringin! Dubois is diep bedroefd. Hij was al haast vergeten hoe eenzaam hij was voor hij Prentice en Boyd leerde kennen. Mringin zal zonder Prentice nooit meer hetzelfde zijn. Prentice heeft zoveel voor hem bete-

kend, vooral in die dagen in Lalie Djuvo. Hij had erop gerekend hem geregeld te blijven zien tot hij naar Holland terugging, en zelfs misschien om hem ervan te overtuigen dan ook naar Europa te gaan. Prentice is een bijzonder mens, en nu wordt ook hij hem ontnomen, of in elk geval zover weg geplaatst dat ze elkaar niet makkelijk meer kunnen bereiken. Toch moet hij natuurlijk vooral aan zijn vriend denken en niet aan zijn eigen egoïstische verlangens. Hij gunt Prentice het allerbeste. Het werk op de plantage van Van der Leeuw is een mooie kans. Prentice heeft zoveel geleden, en dat met zoveel geduld en moed; misschien is het nu zijn beurt om succes te hebben.

Dubois vraagt zich af of hij Boyd en Prentice niet een paar dagen mee naar Trinil kan nemen. Prentice zal al gauw naar Oenarang vertrekken, dus ze moeten snel besluiten. Hij zou de plek van zijn ontdekking wat graag met zijn nauwste vrienden en meest toegewijde supporters delen. Zeker, Trinil is geen bungalow op een berg of aardig landgoed in de hooglanden; het is er heet en onaangenaam, en de omstandigheden zijn primitief. Maar een dag of wat daar zal ze geen kwaad doen, en ze hebben vaak laten weten dat ze zijn opgravingen graag eens zelf zouden zien.

Wie weet? Misschien hebben de korporaals een verrassing voor hem als ze in Trinil komen. Hij heeft er in elk geval een voor hen. Zonder dat Kriele en De Winter ervan weten heeft Dubois ze vanwege hun standvastige inzet voorgedragen voor bevordering tot sergeant. De gouverneur heeft hem net laten weten dat hun bevordering is goedgekeurd, dus hij kan hun nieuwe strepen meebrengen. Het zal ze beslist plezier doen. Bovendien is het tijd om te zien hoe de koelies zich gedragen.

Tempoersarie, 16 juli 1893

Mijn beste Dokter,

Mijn hartelijke dank voor uw warme, vriendelijke brief. Ik hoop door het nakomen van mijn plichten al het goede waard te zijn dat u mij toewent en ik voel en weet dat u oprecht meent wat u schrijft. Ja, ik wens ons beiden een veel gelukkiger toekomst toe dan we het afgelopen jaar hebben ervaren, en als het lot ons geen vrolijker dagen te bieden heeft, dan hebben we tenminste het dieptepunt van zijn ellende ervaren, veel slechter dan wat we het afgelopen jaar kregen – persoonlijke verliezen, verdriet en onzekerheid – kan ons lot onmogelijk zijn. Ik denk dat ik nu vooruitgang zal boeken (in een wereldse zin) tot ik echt onafhankelijk ben, maar als er terugslagen komen zal ik mijn best doen die filosofisch te dragen. Als u op welke manier dan ook genoeg aan mij beleefde gedurende de dagen die we hier samen doorbrachten, weet dan dat ik u meer verplicht ben, want naast een hoop feitenkennis hebt u mij nieuwe ideeën en een dieper inzicht in de zaken van het universum gegeven – een winst die elke wereldse weelde te boven gaat. Dat zo zijnde, heeft u geen reden mij te bedanken, maar slechts om dank van mij te ontvangen.

Nu die dagen van kameraadschap hun einde naderen neemt hun waarde alleen maar toe. Als zoveel andere voordelen waar-deren we ze meer als ze voorbij zijn & voorgoed verloren.

Ik verheug mij u dinsdag samen met de heer Boyd te begeleiden naar Trinil. Ik vertrek morgenmiddag naar Toeloeng Agoeng en zal daar morgenavond aankomen.*

Ik sluit nu snel af, want de tijd dringt.

Met mijn hartelijke groeten voor Mevrouw Dubois en uzelf.

Weet dat ik ben

Geheel de uwe,

Adam Prentice.

**Het is waarschijnlijk de laatste gelegenheid die wij – wij drieën – hebben om samen op stap te gaan. A.P.*

De tocht naar Trinil verloopt vrijwel perfect. Helaas zijn er geen nieuwe resten van *P.e.* gevonden, maar er zijn meer dan genoeg goede zoogdierfossielen en het weer werkt mee. Het is betrekkelijk koel. Kriele en De Winter zijn zeer verguld met hun onverwachte bevordering en ze nemen hun strepen meteen mee naar hun tent om die op hun uniformen te naaien. Een uur later komt Kriele, de moedigste van de twee, naar Dubois toe.

‘Het spijt me u lastig te vallen, dokter, nu u gasten hebt,’ zegt hij aarzelend, ‘maar mag ik u iets vragen?’

‘Zeker, sergeant, geen probleem. Wat kan ik voor u doen?’ antwoordt Dubois joviaal.

‘De Winter en ik vroegen ons af of u een foto van ons kon maken. We zouden de familie zo graag een portret sturen. En het is een bijzondere gelegenheid met zulk voornamelijk bezoek dus we dachten dat u dat wel een beetje zou willen vieren. Ik ben zo vrij geweest om kokkie te vragen voor vanavond iets speciaals te koken.’ Kriele glimlacht, een beetje verlegen vanwege zijn vrijpostigheid.

‘Uitstekend idee!’ reageert Dubois. ‘Boyd, Prentice, wat denken jullie?’ vraagt hij met een grijns. ‘Zullen we eens een foto van deze prachtkerels maken?’

‘O, maar natuurlijk’, antwoord Prentice. ‘Ze hebben beslist een rol gespeeld bij uw succes hier. Een portret lijkt me een uitstekend idee!’

‘Jullie zien er behoorlijk stoer uit in die uniformen, jongens’, plaagt Boyd bars, ‘Die foto is zeker voor je liefde?’

Kriele grijnst want dat is precies wat hij van plan was. De

Winter, die geen liefde heeft, stuurt hem alleen aan zijn moeder.

Dubois en zijn vrienden bekijken de opgraving en de nieuwe fossielen, tot het tijd is voor een avondbad en de maaltijd. Tot ieders verbazing tovert Dubois een fles wijn uit zijn bagage. Niemand heeft hem in het veld ooit iets alcoholisch zien drinken, zo belangrijk vindt hij het om de koelies niet op verkeerde gedachten te brengen. Maar dit is een speciale gelegenheid, een feestelijke gelegenheid zoals Kriele al aangaf, en mogelijk de enige keer dat hij Trinil bezoekt met de mensen om wie hij het meeste geeft.

Als de Oude Krijger is gaan slapen, zitten Prentice en Dubois nog tot diep in de nacht te praten. Bij niemand heeft Dubois zich ooit zo op zijn gemak gevoeld. Hij is bang dat hij de gave voor vriendschappen mist, maar Prentice is de beste vriend die een mens zich maar kan wensen. Prentice op zijn beurt ziet niets dan goeds in Dubois, geen enkele tekortkoming – of is dat slechts de weerschijn van zijn eigen goedheid in de ogen van Dubois? Bij Prentice voelt Dubois zich vrij om geheel zichzelf te zijn: briljant, snel, ongeduldig, met een geest die zo doelgericht is dat hij soms uiterst egoïstisch lijkt. Toch is hij een goed en moedig man, en dat is precies wat Prentice zo in hem waardeert.

De tocht naar Trinil blijft in Dubois' geheugen gegrift als een moment van vrede en geluk in een afschuwelijk jaar. Kort na hun terugkeer vertrekt Prentice naar Oenarang, een aantal uren reizen ver. Dubois is betrekkelijk eenzaam en Anna voelt zich niet goed. Ze is zichzelf niet. Dubois schrijft het aanvankelijk toe aan moeite met het verlies van Prentices aangename gezelschap, maar beseft al gauw dat er iets ernstigers aan de hand is. Op een dag komt Anna haastig

terug van haar bad in de mandiekamer, lijkkbleek van angst. Ze verliest bloed; het water is roze. Het is nog te vroeg voor de geboorte, weeën heeft ze niet en de vliezen zijn niet gebroken. Wat is er aan de hand? Bezorgd onderzoekt Dubois haar nauwkeurig. Hij kan niets verkeerd vinden, behalve dan die geniepige bloedingen, die een aantal uren lang steeds opnieuw komen en weer ophouden. Ze hopen er het beste van, maar wat komt is het slechtst denkbare.

In de vroege ochtend van 30 augustus 1893 bevalt Anna van een doodgeboren foetus. Dubois vangt het kleine, levenloze lijfje in zijn handen op. Het was een meisje, een perfect miniatuurkind met blond haar ... een kind dat niet ademt, niet huilt en haar ogen niet opent. Ze is dood, zonder enige reden dood.

Anna's pijn en verdriet maken haar hysterisch. 'Hoe kon je ons ooit naar dit vervloekte oord brengen?' zegt ze beschuldigend. 'Wat doen we hier, in dit vreemde land waar kinderen sterven als blaadjes die van een boom vallen? En jij? Jij gaat ervandoor, de bergen in, naar je vrienden in Mringin, en je laat mij en de kinderen in de steek. Je weet hoe afgrijzelijk die hitte voor me is als ik in verwachting ben. Hoe kun je me dan zo alleen laten?'

Het zijn bittere woorden en Dubois heeft er geen antwoord op. Hij weet niet wat er mis ging of waarom het meisje stierf, maar hij voelt zich wel schuldig. Het is waar, hij had de afgelopen maanden meer tijd en aandacht voor Prentice dan voor Anna. Maar hij had geen idee dat ze hem nog nodig had, in beslag genomen als ze was door de kinderen en haar zorg voor hen. In zijn gezin in Toeloeng Agoeng leek voor hem geen plaats meer te zijn, terwijl hij hij in Ngrudjo welkom was en gewaardeerd werd.

Is het zijn fout dat ze het kind verloor? Hij weet het niet. Hij spit in zijn geheugen. Is er niet iets, een of andere onbetekenende klacht van Anna waar hij niet serieus genoeg op in is gegaan, een of ander symptoom ...? Maar hij vindt niets, behalve dan dat het kind dood is. Als ze was blijven leven, hadden ze haar Anna Jeannette genoemd, naar Anna en naar Dubois' vader. Misschien is het niemands fout. In Indië zijn allerlei dingen onbegrijpelijk en de dood is daarvan een der zeer voorname. De dood treft rijk en arm, geliefden en verlatenen, Europeanen en Indo's zonder onderscheid, zonder genade. Wat had er van het kind kunnen worden? Een wrede vraag, want nu is het niets dan een brandende pijn in het hart. Anna voelt zich verscheurd. Dubois is overmand door rouw en schuldgevoelens. En soms vraagt hij zich af, in het diepste, meest besloten hoekje van zijn ziel: Was dit wellicht mijn kind? Was dit het kind dat zou zijn zoals ik ben?

HOOFDSTUK 26

NASLEEP

Indië is een wreed land. De ene dag sterft kleine Anna Jeannette, de volgende dag al moet hij haar begraven vóór er akelige besmettingen optreden, voor de ontbinding intreedt. In dit klimaat kun je begrafenissen niet uitstellen. Anna ligt nog in bed, zwak en ontroostbaar, uitgeput nadat ze haar woede op God en Dubois en ieder ander die dit bittere lot verordonneerde, heeft uitgeschreeuwd.

Baboe komt naar Dubois toe, ernstig en met neergeslagen ogen. 'Toean Dokter,' zegt ze zachtjes, 'het spijt me maar u moet komen. Njonja huilt. Ze wil niet dat ik de dode baby uit de kamer weghaal. Ze zegt dat de kleine straks wakker wordt en haar nodig heeft.'

'Ik kom, Baboe,' antwoordt Dubois, zijn eigen verdriet onderdrukkend. Als hij de slaapkamer van zijn vrouw binnenkomt, ziet hij de lampetkan in scherven op de vloer liggen, en overal water. 'Wat is dit?' vraagt hij.

'Njonja gooide hem naar me,' fluistert Baboe. 'Ze ging tegen me tekeer omdat ik de baby wilde stelen.'

'Oh,' zegt Dubois, onthutst. Dit is niets voor Anna. Het is nog slechter met haar dan hij dacht. 'Njonja is ziek omdat de baby doodging. Ze weet niet wat ze doet,' legt hij uit. Verder dan dat kan een toean tegenover een baboe niet gaan bij een verontschuldiging. De baboe begrijpt het. 'Laat ons maar even alleen, Baboe,' zegt Dubois. 'De rommel opruimen komt later wel.'

Hij gaat op de rand van het bed zitten en neemt zijn vrouws hand in de zijne. 'Anna,' zegt hij zachtjes, 'Anna.' Ze ontwaakt uit haar uitgeputte slaap en opent haar rode, gezwollen ogen. Haar prachtige haar is vet en nat van het zweet, het snot en de tranen.

'Heeft de baby iets nodig?' vraagt ze verward, terwijl ze rechtop probeert te gaan zitten.

'Nee, Anna, nee,' antwoordt hij. 'Het spijt me, Anna. De baby is dood. Ze kon niet blijven leven, waarom weet ik niet. Ik moet haar naar het kerkhof brengen en haar begraven. Vandaag.'

'Nee,' jammert Anna, 'nee, alsjeblijft.' Ze knijpt onrustig in zijn hand.

'Jawel, Anna, het kan niet anders. En dat weet je. Je weet hoe het hier is. Het spijt me, Anna, het spijt me zo.' Hij veegt met een vochtige doek haar gezicht af. Hij durft haar niet echt aan te kijken, bang dat ze opnieuw met haar wrede beschuldigingen komt.

'Nee, Eugène', zegt Anna met klem, terwijl ze met een machteloze vuist op haar bed beukt. 'Je kunt haar niet meenemen! Je kunt haar toch niet alleen laten op dat gruwelijke oude kerkhof. Ik laat haar niet gaan!'

'Ik moet wel, Anna. Het is veel te heet. We kunnen haar hier niet houden. Dit moet nu echt gebeuren. We zullen een mooie steen voor haar neerzetten, voor ons kleine meisje. Daar kunnen we elke dag even gaan kijken, als je wilt.'

'Néé!', schreeuwt Anna woest. Ze probeert uit bed te komen, wil naar haar kind toe. 'Je mag haar niet meenemen! Ze is nog een baby. Je kunt haar niet zomaar alleen laten. Ze moet bij mij blijven!'

'Anna, Anna.' Dubois slaat troostend zijn arm om haar heen. 'Je bent zo moe. We zijn allemaal over onze toeren.' Hij legt haar zachtjes terug in bed en staat dan op om een poeder in een glas water op te lossen. 'Anna, ik geef je iets rustgevents. Je moet echt slapen. Hier, drink.' Hij helpt haar omhoog zodat ze het glas kan leegdrinken. 'Goed zo.'

'Ja, Eugène, ik ben moe, doodmoe', zegt ze traag. Ze kijkt naar het bewegingloze lijfje dat op het witste linnen in het wiegje ligt. 'Anna Jeannette is dood, toch?'

'Dubois knikt langzaam en rustig. 'Het spijt me zo, Anna. Er was niets dat ik kon doen. Het spijt me echt heel erg. Maar ze moet vandaag begraven worden.'

'Als ik je Anna Jeannette mee laat nemen,' zegt Anna, 'moet je me één ding beloven.'

'Wat dan?'

Anna kijkt hem aan, kalm nu, en zegt 'Je moet haar begraven op het Javaanse begraafplaatsje achter de muur aan de overkant van de straat. Daar is ze tenminste niet alleen; er zijn andere kinderen, en ze kan haar zusje en haar broers horen spelen.'

'Anna ...' Dubois wil iets tegenwerpen, maar bedenkt zich dan. Waarom eigenlijk niet? Wie gaat het iets aan, behalve Anna en hemzelf? 'Goed, Anna, dat beloof ik. We houden haar daar, dicht in de buurt, waar ze niet zo alleen is.'

En zo gebeurt, diezelfde dag. De Javanen zijn verbaasd en bang. Ze begrijpen niet waarom de Toean Dokter en de Njonja hun baby niet op hun eigen plek begraven, bij alle andere Europese baby's. Wat moet ze hier, tussen hun mensen? Uiteindelijk besluiten ze dat het er niet toe doet. Een dood kind is een dood kind, geliefd bij en beweend door wie zijn moeder ook maar was. Het graf is heel klein, nog geen halve meter lang, omgeven met Javaanse bakstenen. Dubois bestelt een stuk marmer waaruit een grafsteen zal worden gehouwen.

Hier rust Anna Jeannette Dubois

Dochter van

Marie Eugène François Dubois en

Anna Geertruida Dubois-Lojenga

30 Augustus 1893

** Toeloeng Agoeng*

+ Toeloeng Agoeng

In overeenstemming met het plaatselijke gebruik is de geboorteplaats met een * en de plaats van overlijden met een + gemarkeerd.

Het duurt weken voor Anna geestelijk en lichamelijk weer wat opknapt. Een tijdlang is ze misschien wel een beetje gek. De kinderen zijn verward. Baboe zorgt nog steeds voor ze en Kokkie kookt nog steeds voor ze, maar mamma huilt en kijkt verdrietig. Ze wil niet met ze spelen of voor ze zingen zoals vroeger en ze verliest ze geen moment uit het oog. Wat ze moeten doen om haar beter te maken, weten ze niet.

Ook Dubois is in de war, overweldigd door zijn eigen verdriet en onthand tegenover het hare. Anna's verwijten laten hem niet meer los. Hij weet natuurlijk best dat baby's niet alleen in Toeloeng Agoeng onverklaarbaar sterven; dat gebeurt net zo goed in Amsterdam. Hij weet natuurlijk best dat hij niet verantwoordelijk is voor de dood van het kind. Maar iets in hem lijkt ook te weten dat hij dat juist wel is. Hij liet zijn wetenschap en zijn intellect vóór zijn gezin gaan. Dat was de weg van het verraad die hem steeds verder van hen vandaan bracht. Op de een of andere manier veroorzaakte die keuze deze tragedie. Hij kan de aanblik van Anna's bestraande ogen en geteisterde gezicht niet aan. Ze spreken nog maar nauwelijks met elkaar.

Een week later besluit hij dat hij iets doortastends moet doen. Het graf alleen is niet genoeg, niet persoonlijk genoeg. Om te zorgen dat hij de dag waarop Anna Jeannette stierf nooit meer vergeten zal, schrijft hij in zijn zakagenda 'Anna abortus'. Elke keer dat hij erin kijkt ziet hij die woorden, als een kille, feitelijke, publieke aankondiging: 'Anna abortus'. Alle andere dagen van die week zijn leeg. Later krast hij de woorden weg, met forste potloodstrepen, alsof hij de werkelijkheid kan veranderen door ze onzichtbaar te maken. Maar dat verandert niets, niet aan zijn verdriet, niet aan zijn schuldgevoel, niet aan zijn woede. De volgende dag, als om

zichzelf te dwingen de werkelijkheid onder ogen te zien, schrijft hij opnieuw: 'Anna abortus'.

Hij ploetert voort, werkt aan zijn monografie als hij zich even kan concentreren. Zijn vader en kind liggen beide in de grond, maar hij heeft *P.e.* opgewekt, na vele vele jaren dood. Het voelt als een slechte ruil. Soms vindt hij zijn werk betekenisloos, de moeite niet waard. Maar als hij in Amsterdam was gebleven waren ze allebei wellicht ook overleden, en dan zijn ziel eveneens. Het enige wat hij doen kan is zich op de wetenschap storten, zijn toewijding aan de waarheid vergroten. Hij doet nog meer zijn best, als een non die extra novenen houdt voor de overledene. Het moet nog beter, juist nu. Hij zal de wetenschap boven alles blijven stellen, want de waarheden die hij ontdekt gaan eeuwig mee, terwijl mensen alleen maar sterven en hem verlaten.

Hij beoefent de wetenschap zoals een priester het geloof. Als hij gelovig was, zou hij zeggen dat zijn leven aan Gods eer was toegewijd, zoals zijn zuster Marie zei toen ze zoveel jaren geleden alweer het klooster inging. Hij zoekt naar de waarheid, naar het wezen der dingen. Hoe belast zijn hart ook is, het is zijn plicht zijn wetenschappelijke werk voort te zetten. In de waarheid zal hij vrede, rust, vinden. Ergens anders is die niet.

VOLHOUDEN

Dubois is alleen.

Zijn vader is dood, akelig onomkeerbaar dood. Zijn vader keurde zijn idealen af, en die afkeuring geldt nu voor eeuwig. Zijn moeder meent haar zoon te troosten door, zoals ze hem schrijft, extra te bidden en kaarsjes te branden voor zijn ziel. Hij neemt aan dat ze bidt om strafvermindering voor zijn zonden: hoogmoed en de weigering zijn vader te eren. Dubois weet niet wat hem meer pijn doet: dat zijn moeder goedbedoelend zijn diepste overtuigingen krenkt of het gevoel van verlatenheid bij zijn vaders dood. Het kind dat hij te zijner nagedachtenis had willen vernoemen stierf eveneens; een hoofdstuk dat werd afgesloten voor het eerste woord geschreven was. En ook Anna is nu dood voor hem. De genegenheid en inschikkelijkheid die de eerste fase van deze vereniging van tegenpolen voedden, zijn verbruikt. En de diepere banden die zich in hun plaats wellicht ontwikkelden, zijn inmiddels wel verdord onder de schroeiende last van hun rouw. Het verlies van dit kind liet tussen Anna en Dubois een kale wildernis achter waar niets meer groeien kan.

Zelfs Prentice is hij kwijt. In deze wanhopige tijden zijn brieven niet genoeg. Hij snakt naar de nabijheid, de kracht en meelevendheid van zijn vriend. Maar hij kan nu niet helemaal naar Oenarang reizen. Het is zijn plicht, en zijn plicht gaat altijd voor alles, om thuis te blijven bij de rouwende vreemde met wie hij getrouwd is. Hij kan zelfs niet naar

Ngrodjo om wat troost te zoeken bij Boyd. Telkens als hij daaraan denkt, hoort hij Anna's boze woorden weer: 'Jij gaat ervandoor, de bergen in ...' en dan weet hij dat hij blijven moet.

Anna vraagt zich niet af hoe Dubois eraan toe is; het enige dat haar bezighoudt is of ze deze beproeving doorstaat. De dood van kleine Anna belichaamt de grootste angst van een Indische moeder. Anna neemt aan dat ze wel moet overleven, want wie zorgt er voor de kinderen als zij het niet doet? Maar het duurt lang voor ze weer kan lachen en zingen. 's Ochtends opstaan is pure zelfoverwinning. Als het lukt, neemt ze een bad en kleedt ze zich aan, maar het lukt niet altijd. Dan steekt ze de weg over en zit uren bij het treurige grafje op het Javaanse kerkhof, met een hand op de steen, en zelf versteend. Ze weet niet of ze huilt of niet, en ach, zo groot is het verschil ook niet. Soms denkt Dubois dat hij haar tegen het dode kind hoort praten, of zelfs een zacht slaapliedje hoort neuriën, maar hij durft niet naar haar toe om te zien wat ze doet. Wat kan hij voor haar doen? Wat voor troost, wat voor excuus heeft hij haar te bieden? Geen.

De Javanen die offers komen brengen bij hun doden zijn aanvankelijk een beetje bang voor Anna. Die vreemde, bleke njonja hoort niet op hun kerkhof. En ze zien ook hoe haar ziel haar lichaam dreigt te verlaten. Ze zegt niets tegen hen, lijkt hen zelfs niet op te merken. Ze zorgen dat ze haar niet storen.

Dubois laat een bed in zijn studeerkamer zetten en slaapt daar nu iedere nacht. Hij vertelt de bedienden dat hij Anna niet wil storen omdat ze rust nodig heeft om te herstellen van de naweeën van de bevalling. Iedereen weet wel beter, zelfs de kinderen. Het is niet meer dan een zoveelste ma-

nier waarop hij zich van Anna distantieert en zich terugtrekt in zijn werk. Een tijdlang beperkt zijn wereld zich tot twee kamers, zijn studeerkamer en wat ooit de herenkamer was. Daar eet hij nu meestal. Maar het werk lijkt vruchteloos. Hij wacht op nieuwe kratten met fossielen uit Trinil maar krijgt alleen klachten, over kou, over ziekte, over buikpijn. Al voor de dood van de baby ontving hij brieven van Kriele en van De Winter, klaagbrieven allebei. Kriele schreef als eerste.

8 augustus 1893

... Een zeer vriendelijk verzoek om mij zo het kan zo spoedig mogelijk van de Winter te doen scheiden, aangezien wij gisteren zo een vreselijk ongenoegen hebben gehad ...

Dan volgt De Winter:

25 augustus 1893

De Assistent Resident van Solo heeft mij geen gestraften kunnen geven, aangezien hij bang is dat zij hier weg zullen lopen en daarbij dat er zo weinig gestraften te Solo zijn. Nu zullen mij 10 vrijlui verstrekt worden, zonder betaling die mij vandaag zullen afhalen met de goederen. Na mij inzicht kan dit werk met die vrijlui zonder betaling nooit goed gaan want die lui moeten des morgens uit verschillende desa's komen en elke dag anderen, en daarbij om die lui te commanderen of iets te gelasten of de gehelen dag aan het werkt te houden gelijk gestraften vrees ik dat dit slecht gaan zal.

Ik zal het met die vrijlui proberen of het goed gaat en zal u daaromtrent later bericht zenden.

Op 3 september schrijft De Winter opnieuw. Echt beter gaat het niet.

Wat de werkzaamheden met die vrijlui aangaat, laat nog veel te wensen over.

U kunt dit zelf wel na gaan, die lui komen uit desa's uren in de omtrek dus kunnen bij mij 's morgens onmogelijk present zijn. Wanneer ik 's morgens omstreeks 7 uur wil beginnen dan is er gewoonlijk noch geen mens, bijv.: om 7 uur komt er een om ½ 8 twee om negen uur 3 enz. Dan laat ik hun om 11 uur naar huis gaan om te eten, en zeg hun dat zij om 1 uur terug moeten zijn, maar dan is er om 3 uur nog geen mens, dus dat dit lastig is kunt u wel begrijpen.

De heren zullen hun problemen moeten oplossen zonder tussenkomst van Dubois. Hij gaat verder met het schoonmaken en bestuderen van fossielen, een moeizame klus. Soms vindt hij iets dat een nieuwe soort lijkt. Vaak maakt hij dan wat aantekeningen voor een artikel over die soort. Hij is trots op zijn uitmuntende verzameling van Javaanse fossiele dieren, al is die tot dan toe voornamelijk ondergebracht op zijn veranda. Zijn fossielen zwijgen en zijn, op hun eigen stoffige manier, mooi. Ze veroordelen hem niet om wat hij deed of naliet. Ze vertellen hem alleen enthousiast over het verleden, over hun aanpassingen, hun manieren van leven en sterven. Zijn fossielen nemen hem niets kwalijk. Ze zijn op dit moment zijn belangrijkste gezelschap.

Hij weet dat hij aan de monografie zou moeten werken, maar het valt niet mee om je gedachten bij het werk te houden als zoveel verwarde emoties de feiten verduisteren. Soms legt hij het project geheel terzijde en spreekt met zich-

zelf af dat hij het zal afmaken als de regentijd aanbreekt en het graafwerk bij Trinil stopt. Per slot kan er op elk moment een nieuw fossiel van *P.e.* opduiken, en dat moet dan in de monografie worden verwerkt.

Andere, minder gevoelige projecten helpen hem zijn tijd te vullen en even zijn problemen te vergeten. Het voorafgaande jaar, 1892, publiceerde hij in het *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* een artikel over klimaat en landschap in de oertijd. Nu werkt hij dat verhaal verder uit tot een boekje dat hij aanbiedt aan een uitgeverij in Nijmegen. Het controleren en corrigeren van de drukproeven vergt relatief weinig geestelijke inspanning, en helpt hem door het dieptepunt van zijn wanhoop heen. De bladzijden aflopen, hier een woord veranderen, daar een spelfout corrigeren, heeft iets verdovend abstracts en verzachtend emotieloos'. Ook werkt hij wat aan de Engelse vertaling – Swan Sonnenschine & Co. heeft belangstelling voor *De Klimaten der Voorwereld en de Geschiedenis der Zon* – maar zonder veel enthousiasme.

Eind september krijgt hij een brief van Prentice.

Geboegan, Oenarang, 27 september 1893

Mijn beste Dokter,

Wat heeft het leven u gebracht de laatste tijd? Voor mij was het verre van aangenaam. U weet nog hoezeer ik mij doorgaans op mijn gemak voelde op Mringin en hoe vriendschappelijk mijn verhouding was met de heer Boyd, onze gemeenschappelijke vriend? Welnu, hier is alles omgekeerd. De afgelopen 7 weken brachten me niets dan hard werk en weinig of geen vriendschap. Mijn baas tobde met een slechte gezondheid en een nog slechter humeur. Mijn werkdagen duurden van 4 uur 's ochtends tot 6 uur 's avonds. Een aangename maaltijd heb ik hier nog niet genoten.

We aten niet, we werkten ons eten naar binnen en nooit, of vrijwel nooit, werd er aan tafel een woord gesproken. De heer Boyd kan u vertellen hoe hij het hier vond toen hij me bracht. Maar weinigen hadden het uitgehouden, en vaak, heel vaak, speet het me dat ik de vriendschappelijke veiligheid van Mringin verliet voor het onherbergzame Geboegan. Maar gister bracht enige verlichting want mijn baas vertrok naar Semarang en komt hier niet meer terug. Op 3 oktober ga ik zelf naar Semarang om hem uit te zwaaien. Hij vertrekt de vijfde met het S.S. Gedeh naar Europa.

Dat wat mij betreft, en hoe is het met u en de uwen in Toeloeng Agoeng? En met het werk bij Trinil? Ik kijk nog vaak met genoegen terug op de excursie die we daar met zijn drieën maakten, aan ons bad in de rivier &c. &c. Heeft u verder nog iets van de ontbrekende schakel gevonden, of andere interessante fossielen? Gaat u eind dit jaar naar Calcutta, of heeft u andere plannen?

Uiteraard heb ik sinds mijn komst hier niets gelezen – lezen was volkomen uitgesloten. De precieze kleur en vorm van koffiebonen, en de onderhoudskosten van 100 koffiestruiken zijn voor de mensen hier belangrijker dan het meest hoogstaande wetenschappelijke onderzoek of de boeiendste ontdekkingen. Mijn tijd wordt geheel in beslag genomen door werk, werk en nog eens werk.

Het is hier warmer dan op Mringin. Het perceel loopt inderdaad op tot zo'n 1200 meter, maar het huis zelf ligt op 350 meter hoogte en heeft een groot zinken dak.

Hoe is het boek over klimaten in Europa ontvangen? (Ik heb sinds mijn komst hier niets meer gedronken.)

Met mijn beste wensen voor uzelf en uw gezin, in de hoop dat het u goed gaat en erop vertrouwend gauw iets van u te horen, ben ik,

Geheel de uwe,
Adam Prentice

Ach, ook Prentice is ongelukkig en alleen. Dubois wenst dat zijn beste vriend niet toe. Als die Van der Leeuw nou gewoon eens een aardige man, een goed mens zoals Boyd, was geweest; maar dat is te veel gevraagd, vermoedt Dubois. Wat zou hij Prentice graag een paar dagen of een week bezoeken, zoals Prentice hem bezocht in de bungalow in Lalie Djuvo, waar ze samen lazen, uit rijden en wandelen gingen, en de Goenoeng Ardjoena beklommen. Zo'n periode van herstel en vriendschap zal zich niet meer voordoen. Dat was een eenmalige luxe. Hij zal Prentice schrijven en proberen om hem te vertellen over de dood van kleine Anna, het lijden van zijn vrouw, en het zijne.

Als de droge tijd op zijn eind loopt maakt Dubois nog een korte inspectietocht naar Trinil. Er zijn geen nieuwe fossielen van *P.e.*, hoezeer de neushoorns en olifanten en tijgers en buffels ook voortgaan geheel onzelfzuchtig hun beenderen te schenken aan zijn Indische museum. Hij gelooft niet langer dat er bij Trinil nog meer *P.e.* te vinden is; het is over en uit. Hij besluit een monument bij de vindplaats op te richten, iets blijvends. Hij ontwerpt een cementen merkteken en instrueert Kriele en De Winter dat in 1894 op de hoge oever tegenover de eigenlijke plek te zetten. Er zal een bronzen plaquette op komen, met de tekst:

P.e.

↔ 175 m ONO ↔

1891/93

Daar staat het, voor altijd: *P.e.* werd gevonden op 175 meter ten oostnoordoosten van hier, met een pijl die wijst naar de bocht in de rivier waar tussen 1891 en 1893 de fossielen gevonden werden. Dubois' naam of initialen staan nergens op het merkteken. Dat laatste heeft latere onderzoekers wel

eens verbaasd: waarom zou hij niet openlijk aanspraak maken op deze wonderbaarlijke vondst? Maar die vraag gaat voorbij aan het doel van deze sokkel. Het is geen ijdel monument. Het staat daar niet ter ere van Marie Eugène François Thomas Dubois, of ter nagedachtenis aan de Amsterdamse vooruitzichten die hij opgaf, de gescheiden en treurende families. Dit is een eeuwig aandenken aan de ontbrekende schakel die niet langer ontbreekt: aan *P.e.*

HOOFDSTUK 28

DE MONOGRAFIE

De monografie is een ander soort monument voor het werk. De bladzijden beginnen zich nu op te stapelen, krijgen hun definitieve vorm en behoeven geen herzieningen meer. De afbeeldingen zijn klaar en ze zijn mooi. Dubois is er trots op. Er komen foto's en camera-lucida-tekeningen van de beenstukken; tabellen van maten en vergelijkingen met andere schedels; en een paar schema's.

De tekst begint met een beschrijving van de geografie van de vindplaats langs de Bengawan Solo en een kort overzicht van de belangrijkste Pleistocene zoogdieren die er gevonden zijn. Maar de monografie is niet de juiste plek voor een gedetailleerde beschrijving of analyse van de fauna; die komt wel in latere, gespecialiseerdere publicaties. Hij beschrijft de algemene geologische situatie en legt uit dat kies en schedeldak op slechts een meter afstand van elkaar gevonden wer-

den, en het dijbeen een meter of vijftien stroomopwaarts, maar wel in dezelfde afzettingslaag. Hij heeft heel wat meer informatie over de plek en de opzet van de opgraving, maar die details horen hier niet. Deze monografie gaat over de morfologie van *P.e.*, niet over de geologie van Java.

Dubois doet zeer zijn best om de relatie tussen de drie fossielen van *P.e.* duidelijk te maken, om het soort zinloze tegenwerpingen uit te sluiten waar die idioot mee kwam die zich *Homo Erectus* noemde. Dubois schrijft eenvoudigweg 'Het zou dwaas zijn om op grond van een zo geringe afstand tussen hun vindplaatsen te betwijfelen dat de drie resten bij elkaar horen', een uitspraak die hem nog veel last zal bezorgen.

Hij onderbouwt zijn conclusie met de volgende argumenten. Allereerst is de onvolledigheid van het skelet geenszins bijzonder want hoewel er duizenden fossielen zijn gevonden heeft de hele opgraving niet één compleet skelet van enig dier opgeleverd. Een tweede punt is dat hij ook bij andere soorten de skeletelementen van een enkel individu op wel twintig tot dertig meter van elkaar heeft gevonden. Ten derde, aangezien er op heel Java geen enkel ander fossiel gevonden is dat aan *P.e.* zou kunnen worden toegeschreven – met de mogelijke uitzondering van de zeer fragmentarische kaak van Kedoeng Broeboes – spreekt het toch haast vanzelf dat deze drie botstukken die zo dicht bij elkaar, in dezelfde afzetting in dezelfde kronkelwaard, gevonden werden, van één individu afkomstig zijn.

Deze inleiding vormt de achtergrond voor de anatomische en morfologische beschrijving van de fossielen. Dubois begint met het schedeldak, zonder twijfel de belangrijkste en indrukwekkendste vondst. De buitenkant daarvan is nu

volledig vrijgeprepareerd, maar een deel van de binnenkant wordt nog door afzettingsgesteente aan het zicht onttrokken. Zonder beter gereedschap en betere werkomstandigheden is het te gevaarlijk om met schoonmaken door te gaan. Een directe meting van de inhoud door het fossiel met water of zaden te vullen, zoals gebruikelijk is, is daarmee onmogelijk. Maar het volume is zonder twijfel groot en van groot belang, dus gebruikt Dubois de methode die hij in zijn derde kwartaalverslag van 1892 uitwerkte: hij schat het volume op basis van lengtemetingen. Voor iemand met een wiskunde-knobbel als hij lijkt dat vrij simpel.

Het volume van een lichaam is uiteraard afhankelijk van de lengte, breedte en hoogte, of het nu om een doos, een bol of een schedel gaat. Aangezien het schedeldak het meeste lijkt op dat van een chimpansee, gebruikt Dubois allereerst de chimpansee als vergelijkingsmateriaal. De totale lengte van het schedeldak van *P.e.* is 185 mm, 1,33 maal de lengte van Bischoffs chimpanseeschedel. Voor de breedte geldt dezelfde verhouding. Als beide schedels dezelfde vorm hebben, volgt daaruit dat het volume van zijn vondst gelijk is aan $1,33^3 \times 410$, het volume van Bischoffs chimpanseeschedel, dus $2,35 \times 410 = 963,5$ cc.

Het probleem met deze schatting is dat beide schedels niet dezelfde vorm hebben, want die van *P.e.* heeft een veel hoger gewelf dan die van een chimpansee. Hoeveel invloed heeft de hoogte van het gewelf op de inhoud van een schedel? Dubois onderzoekt die vraag door de maten van manlijke en vrouwelijke chimpanseeschedels te vergelijken, en constateert dat het volume van vrouwelijke schedels, die van de manlijke hoofdzakelijk verschillen door de geringere bolling van het schedeldak, ongeveer $\frac{1}{7}$, kleiner is dan die

van manlijke schedels. Als hij zijn schatting met die factor aanpast komt hij voor *P.e.* tot een minimumvolume van 984 cc. En als hij deze berekeningen herhaalt met een gibbon in plaats van een chimpansee als referentie, is het resultaat 991 cc. Die schattingen liggen aangenaam dicht bij elkaar. Het leidt dus geen twijfel dat de hersenschedel van *P.e.* een volume had van vrijwel 1000 cc, even groot als die bij sommige mensenrassen. Geen chimpansee of gibbon heeft een schedelinhoud die daarbij in de buurt komt; de chimpansee die Dubois dankzij Weber zelf bij de hand heeft, meet 365 cc, twee van de gibbons in zijn verzameling, beide manlijk, zijn respectievelijk 135 en 140 cc, terwijl een derde, van een andere gibbonsoort, 133 cc meet. De schedelinhoud van andere mensapen als vermeld in de literatuur blijven daar ver bij achter; de hoogste waarde is die van Bischoff voor een manlijke gorilla, 465 cc. De indrukwekkende grootte van de hersenschedel van *P.e.* is voor Dubois een krachtige indicatie dat *P.e.* een heel eind op weg is in zijn menswording zonder al op zijn evolutionaire bestemming te zijn aangekomen.

Vanwege de grootte van de hersenschedel, suggereert Dubois dat het ontbrekende gezicht van *P.e.* ook eerder menselijk dan mensaapachtig geweest moet zijn. En er zijn andere aspecten van het schedeldak die aan menselijke schedels doen denken. De wenkbrauwbogen lijken op die van de fossiele Neanderthalschedels uit Europa. Dubois ziet de Neanderthals, net als Huxley, als een laag en primitief mensenras, dus laat hij een gedetailleerde vergelijking met *P.e.* achterwege. Hij probeert *P.e.* te plaatsen op het continuüm van mensaap naar mens, niet om die een plek te geven tussen de verschillende mensenrassen. Bovendien heeft hij geen afgietsels van Neanderthalschedels en hij besluit

maar niet te proberen er een te krijgen. Dat zou veel te lang duren en de vergelijking is toch irrelevant.

Dan zijn er ook nog Virchows felle en invloedrijke bezwaren tegen de Neanderthalers. In zijn monografie merkt Dubois op dat de Neanderthalschedels zeer waarschijnlijk vervormd zijn; hun dijbenen zijn dat zeker, want die van *P.e.* is veel menselijker dan die van Neanderthalers. Het heeft geen zin een normaal beenstuk te vergelijken met zieke exemplaren, en dat van *P.e.* is normaal, afgezien van de korst van pathologisch bot als gevolg van een herstelde verwonding.

Hoewel het schedeldak menselijke kenmerken heeft, vooral de grootte en de opmerkelijke hoogte van het gewelf, lijkt het toch ook nog op een chimpanseeschedel. Een deel van de overeenkomst kan worden toegeschreven aan de vorm van de achterkant. Ongeveer halverwege de middenlijn van de achterhoofdsschedel ligt een duidelijk zichtbare verdikking, die anatomen aanduiden als de torus occipitalis. Daaronder buigt de schedelwand scherp inwaarts, iets dat je ook ziet bij gibbons en jonge chimpansees. De torus en de plotselinge richtingverandering zouden bij *P.e.* kunnen zijn uitvergroot, zo suggereert Dubois, omdat de soort (zoals valt af te lezen uit de vorm van het dijbeen) rechtop liep. Door die menselijke houding komt de schedel op de ruggengraat te staan als een appel die op een potlood balanceert; een zeer onmensaapachtige positie voor een behoorlijk mensaapachtige schedel.

Dubois merkt ook op dat de schedelbeenderen zo volledig zijn versmolten dat de schedelnaden niet goed zichtbaar meer zijn. Dat wijst op lichamelijke volgroeidheid, en wellicht zelfs op een zekere ouderdom. Verder suggereren de fijne bouw en het opvallende gebrek aan beenkammen dat

dit *P.e.*-exemplaar vrouwelijk zou kunnen zijn. Het is wonderlijk bevredigend om zulke precieze details betreffende het leven van zijn ontbrekende schakel te kunnen afleiden!

Hier aangekomen heeft Dubois het gevoel heel wat bereikt te hebben. Het viel niet mee de schedel te beschrijven en zijn genuanceerde ideeën over het mengsel van mensaapachtige en menselijke kenmerken uiteen te zetten. Hij streeft naar helderheid, precisie, onweerlegbare logica. De complexiteit van het onderwerp vereist een concentratie die hem geheel in zijn werk doet opgaan, maar die tegelijkertijd zijn toch al broze krachten ondermijnt.

Een van zijn laatste coherente gedachten voor hij opnieuw in een malaria-aanval wegzakt is dat het met Anna wat beter lijkt te gaan en dat de kinderen minder nukkig zijn. Als hij weer bij bewustzijn komt, hoort hij dat Prentice in Toeloeng Agoeng is langs geweest. Prentice! Maar hij vertrok weer zonder Dubois te zien. Die lag enkele tientallen meters verderop zwetend en ijlend in bed. Wat een kostbare gelegenheid ging daarmee verloren.

'Het is een heel aardige man, jou vriend Prentice', zegt Anna, die met een glimlach aan het bezoek terugdenkt. 'Hij bleef de hele middag. Hij sprak zo meelevend en begripvol over het verlies van ons dochttertje. Hij wist me echt wat te troosten. Heel jammer dat je te ziek was om hem te zien. Het speet hem ook zeer. Was hij nu nog maar in Mringin, zoals vroeger, dan zouden we hem vast vaker zien.'

Dubois is echt even jaloers. Het is niet eerlijk dat Anna Prentice wel sprak en hij niet, dat Anna profiteerde van Prentice' vriendelijkheid en hij niet. Ook hij heeft troost en verlichting nodig.

Boyd's dochter Anna Grace trouwt binnenkort met M.G.

de Witte, een suikerhandelaar. Ze gaan daarna in Blitar wonen, bij de suikerfabriek. Het huwelijk wordt in oktober in Toeloeng Agoeng gesloten en daarna gevierd met een enorm koloniaal feest in Mringin. Ze waren uiteraard van plan naar het huwelijk te gaan, maar nu stelt Dubois Anna voor dat ze al voordien naar Ngrodjo vertrekken en daar blijven voor het feest. Normaal gesproken heeft hij een enorme hekel aan dit soort gelegenheden met veel te veel drank en veel te veel mensen die zich idioot aanstellen, maar deze keer lijkt het vooral een welkome afleiding. De meeste gasten zullen de hele avond drinken en dansen en flirten en dan lang uitslapen voor ze opnieuw beginnen met picknicks, uitjes en spelletjes. Zolang de bedienden alle rommel opruimen en met enige regelmaat voedsel en drank serveren, denderen de festiviteiten voort zonder veel bemoeienis van de gastheer. Dubois rekent erop dat dit hem zal toestaan wat rustige momenten met Boyd door te brengen. Misschien kunnen ze te paard de koffie inspecteren of zo, gewoon om even weg te zijn uit het feestgewoel.

Anna aarzelt aanvankelijk, want dit uitstapje zou betekenen dat ze haar dagelijkse wake bij Annaatjes graf moet opgeven. Maar ze stemt desalniettemin toe. Ze heeft feesten altijd heerlijk gevonden, en het vooruitzicht van muziek, wat gezellig geklets en misschien wat knappe mannen om mee te flirten lijkt haar een beetje op te beuren.

Voor ze vertrekken schrijft Dubois een brief aan Prentice. Als ze uit Mringin terugkomen, ligt het antwoord van zijn trouwe vriend op hem te wachten.

Oenarang, 31 oktober 1893

Mijn beste Dokter,

Het speet me dat ik u niet kon zien gedurende mijn korte bezoek aan Ngrodjo, maar vanwege uw koorts en mijn plichten – ik moest grond bekijken – liepen we elkaar mis.

Ik hoop dat uw gezondheid in het algemeen weer wat beter is en vertrouw erop dat u mij hier bezoekt voor u naar Calcutta gaat. Het is een heel eind, dat geeft ik meteen toe, maar ik hoop dat tijd en omstandigheden u zullen toestaan naar Geboegan te komen. Mijn eigen bezoek aan Ngrodjo was geheel overwacht, anders had ik u wel vooraf ingelicht. Ik werd plotseling naar Pasoeroean geroepen vanwege zaken van mijn schoonvader, & daarmee toch al in Oost-Java zijnde, maakte ik van de gelegenheid gebruik om in Malang en Toeloeng Agoeng langs te gaan. Mijn kind is geheel gezond en groeit naar mijn idee geweldig. Hij loopt de kamer al rond en verstaat alles wat er tegen hem gezegd wordt, maar spreken kan, of wil, hij nog niet. Hij is nu 17 (zeventien) maanden oud.

Wat voor nieuws heeft u over uw klimaatboek? De critici hebben nu toch voldoende tijd gehad het door te zien. Wat zeggen ze ervan? Ik ga ervan uit dat het goed ontvangen is en bijdraagt aan uw reputatie. Heeft u het al in het Engels laten drukken?

Met mijn hartelijke groeten aan Mevrouw Dubois en de rest van het gezin, en aannemende dat u nu in Mringin van het koele klimaat en de frisse lucht geniet, verblijf ik,

Geheel de uwe,

Adam Prentice

AFRONDING

De dagen in Ngrodjo geven Dubois wat rust ter aanvulling van zijn kleine reserve. In november kan hij het werk aan zijn monografie hervatten. De inleiding is af evenals het deel over het schedeldak. Het volgende deel zal over de kies gaan.

Daarover valt niet veel te zeggen. Sommige kenmerken van de kies zijn mensachtig; andere – vooral de kronkels en vouwen in het glanzende glazuur – doen aan mensapen denken. Niets valt echt op en slijtage is er nauwelijks. Dubois moet toegeven dat de kies op zich niet met zekerheid kan worden geïdentificeerd. Hij is beslist afkomstig van een hogere primate, maar niets sluit uit dat hij van een chimpansee, een orang-oetan of een mens is. Wel is duidelijk dat het om een volwassen individu moet gaan, wat in elk geval niet uitsluit dat het om hetzelfde individu gaat dat ook het schedeldak en het dijbeen – beide in de directe omgeving gevonden – naliet.

Het dijbeen is een ander verhaal. Alle belangrijke kenmerken ervan zijn menselijk. Qua grootte en vorm zou het zo uit een medisch-anatomisch laboratorium kunnen komen, al is het dankzij de fossilisatie wel tweemaal zo zwaar als een recent dijbeen. De rechte en krachtige schacht staat onder de goede hoek om het lichaamsgewicht van het heupgewricht over te dragen op de meer naar het midden gelegen knie, en wel op dezelfde manier als dat bij mensen gebeurt. De bal waarmee het dijbeen in het heupgewricht draait en de beide gewrichtsknobbels waarmee het in de knie op het eind van

het scheenbeen scharniert, zijn volledig menselijk. Tot in het kleinste mechanische detail is het functioneel identiek met dat van de moderne, rechtop lopende mens. Met zo'n beenstuk, dat compleet verschilt van de dijbeenderen van mensapen, moet *P.e.* wel als een mens gelopen hebben.

Alleen wat kleine details, zoals de enigszins mager ontwikkelde richels waar de verschillende spieren aan het bot zijn aangehecht, doen eerder aan een mensaap dan aan een mens denken. Dubois wil niet dat die verschillen over het hoofd worden gezien:

Deze punten zijn evenwel voldoende – en ik benadruk dat hier – om de betreffende soort te onderscheiden van de mens ... In deze uit mechanisch oogpunt ondergeschikte opzichten stemt het dijbeen overeen met dat van de mensapen.

En dan is er de pathologie die aandacht verdient. Als arts heeft Dubois dit soort groeisels – exostosen – eerder gezien. Dit moet het gevolg zijn van een afgrijselijke dijbeenwond. Hoe precies liep *P.e.* die verwonding op? Die vraag is niet makkelijk te beantwoorden. Bij de meest voor de hand liggende alternatieven spelen wapens of gereedschap een rol, zo stelt Dubois zich voor – een houten pijl misschien, of een speerpunt, die tot in het bot doordrong. Zo'n scenario vooronderstelt dat *P.e.* gereedschap maakte en gebruikte, wat Dubois aannemelijk maar gegeven de beschikbare aanwijzingen niet bewijsbaar acht. Hoe dan ook, *P.e.* raakte gewond en bloedde hevig. Het grote, onregelmatige stolsel verbeende uiteindelijk, wat leidde tot het vreemd gevormde uitgroeisels van het bot. Verbening is een traag proces. Hoe kon een individu dat zo zwaar gewond was, lang genoeg in

leven blijven om herstel mogelijk te maken? Heeft iemand voor haar gezorgd? En wie dan?

Deze vragen zijn naar Dubois' smaak te theoretisch en te emotioneel. Hij gaat gauw door met concreter zaken. Hij noemt het dijbeen een 'steunpilaar, draagbalk en hevel' van het lichaam; het draagt het lichaamsgewicht en vormt de belangrijkste hefboom om het lichaam in beweging te brengen. De forse afmetingen van het bot zijn dus heel veelzeggend. Zijn eerste neiging toen hij het van Kriele en De Winter ontving was om het ter vergelijking voor zijn eigen dij te houden. *Pe.*'s dijbeen is bijna even lang als het zijne en dat is opmerkelijk. Zo'n been is erop gebouwd een forse man te dragen. Niemand heeft ooit eerder geprobeerd om de lengte van een individu af te leiden uit de lengte van zijn dijbeen, maar Dubois heeft niet lang nodig om tot een ruwe schatting te komen. Met een dergelijk dijbeen zou *Pe.* zo'n een meter zeventig lang geweest kunnen zijn, nauwelijks korter dan Dubois zelf.

Het idee dat zo'n groot schepsel zich als een gibbon aan zijn armen door de bomen slingert lijkt belachelijk, zeker als het een dijbeen heeft dat zo duidelijk voor rechtop lopen gebouwd is. Zelfs de hoek tussen de schacht en de hals, het korte dwarsstuk naar het heupgewricht bovenaan, ligt veel dichterbij die van mensen dan die van mensapen. Dubois meet voor die hoek bij *Pe.* 125° en verwijst naar waarden van 112° tot 135° voor mensen in de literatuur. Ook meet hij de hoek tussen de schacht en het horizontale vlak door de kniegewrichten. Bij *Pe.* is die hoek 78° . Daarmee ligt hij binnen het variatiegebied bij mensen (van 76° tot 84°). Ook de verdraaiing van de schacht van het dijbeen wijst erop dat deze aapmens met haar voeten plat op de grond liep, en niet op de

zijkant van de voet zoals een orang-oetan of chimpansee.

Hoe lang is het geleden dat dit verrassende wezen zo hoog opklom? Methoden voor de precieze datering van de fossielen of de aardlagen waaruit ze kwamen, bestaan niet. De Indiase Siwalikfauna wordt in het Mioceen geplaatst omdat er zeer primitieve dieren in voorkomen, en niet één nog levende soort. Zo'n fauna moeten ouder zijn dan die van Trinil, want de zoogdieren van Trinil zijn verder ontwikkeld, en enkele soorten, zoals bijvoorbeeld de gaur (een wild rund), bestaan nog altijd. Dus zowel de hogere primaten – *Anthropopithecus* uit de Siwalik en *Pithecanthropus* uit Trinil – als de andere zoogdieren suggereren dat de Javaanse fossielen recenter zijn dan die van Siwalik. Maar hoe recent? Als de Siwalikfauna laat Mioceen is dan zouden de fossielen van Trinil uit het daaropvolgende Pliocene of zelfs het vroege Pleistoceen moeten dateren, zo schat Dubois.

Wat de plek van *Pithecanthropus* op de evolutionaire route van mensaap naar mens betreft, heeft Dubois geen enkele twijfel – het gaat om een tussenvorm: '*Pithecanthropus erectus* is de overgangsvorm die, volgens de ontwikkelingsleer, moet hebben bestaan tussen de mens en de mensapen: hij is de voorouder van de mens.'

De anatomie van *P.e.* bewijst het idee van Darwin en de Franse geleerde Lamarck. Het dijbeen met zijn vrijwel volledige menselijke vorm en de voor mensen nog kleine schedel laten zien dat het rechtop lopen zich eerst ontwikkelde, terwijl de grote hersenen die zo kenmerkend zijn voor de mens pas later ontstonden.

Als *Anthropopithecus* overging in *Pithecanthropus*, ging *P.e.* dan vervolgens over in de mens? Dat is een gewichtige kwestie. Dubois gelooft dat het mogelijk is, al moet de evo-

lutie dan wel heel snel zijn gegaan. Tijdens de grote ijstijden, in het vroege Pleistoceen, leefden er in Europa al primitieve mensen als de Neanderthalers, die konden overleven dankzij de jacht op nieuwe soorten als rendier, paard, wolharige neushoorn enzovoort. De periode waarin deze nieuwe vormen ontstonden, moet dus een tijd van snel veranderende omstandigheden geweest zijn. Veel oudere zoogdiervormen stierven uit en werden vervangen door enkele nieuwe vormen die zich snel ontwikkelden, zoals de slimme en rechtop lopende aapmens die onze voorouder zou worden. Naarmate zijn hersenen en lichaam beter werden, werd zijn evolutionaire voordeel zelfs nog groter. De voorouders van de mens maakten een periode van versnelde verandering, van evolutionaire sprongen, door. Dubois raakt ervan overtuigd dat evolutie geen kwestie van geleidelijke veranderingen is.

En hoe zit het met de andere mensapen? Waar stammen die van af? Dubois zucht en piekert. Het antwoord op die vraag moet hij apart uitwerken. Op basis van de schaarse fossielen van oudere mensapen probeert hij een reeks evolutionaire stappen te construeren die aannemelijk lijken. Gibbons zijn de enige mensapen die regelmatig rechtop lopen, hoewel dat niet hun meest gangbare manier van voortbewegen is en evenmin de manier waaraan ze het beste zijn aangepast. Toch – Dubois knikt bij zichzelf – moeten we daar rekening mee houden; het is een aanwijzing voor de geschiedenis van de mensapen. Als alle mensapen afstammen van een gibbonachtige vorm, kan die zijn nakomelingen een aantal van de kenmerken van schedel en gebit hebben nagelaten die we zien bij *Anthropopithecus* en *Pithecanthropus*, plus een zeker vermogen rechtop te lopen. Maar *Anthropopithecus* is een chimpansee, een mensaap, terwijl *Pithecanthropus* even dui-

delijk mens noch mensaap is. Wellicht was *Anthropopithecus* de voorloper van beide afstammingslijnen; de wegsplitsing van waar sommige afstammelingen zich tot de grote mensapen en andere zich tot *P.e.* en de mens ontwikkelden. Dat zou de gibbonachtige kenmerken bij alle drie verklaren. Van de voorouder van de *Anthropopithecus* van Siwalik is niets bekend dus stelt Dubois, voortbouwend op een suggestie van Haeckel, voor dat het een gibbonachtige vorm moet zijn geweest die hij *Protohylobates* noemt – *Hylobates* is de geslachtsnaam van de gibbons.

De slotvraag is dan tot welke zoölogische familie *P.e.* behoort. Vanwege de mensaapachtige vorm van kies en schedel, acht Dubois een indeling bij de Hominiden, de mensachtigen, niet verantwoord. Maar dat *P.e.* gewoon een lid van de Simiidae, de mensapen, is, aanvaardt hij evenmin. Hoe kan een mensaap een dijbeen hebben dat zo nauw op dat van mensen lijkt? Welke mensaap heeft een schedel met daarin bijna een liter hersenen? Nee, *P.e.* is ook geen mensaap. Er is dan maar één logische plek voor *P.e.* over.

Ofschoon al een eind op weg naar de menselijke vorm, heeft dit pleistocene wezen die ontwikkeling nog niet voltooid. – Hij staat tussen de mens en de mensapen in, een Anthropopithecus was een Pithekanthropos geworden. Alle omstandigheden in aanmerking genomen lijkt het me noodzakelijk de soort niet alleen onder te brengen in een nieuw geslacht – Pithecanthropus – maar ook in een nieuwe familie – Pithecanthropidae – tussen de Hominidae en de Simiidae in; ...

Dubois weet dat deze forse stap tot flink wat verontwaardiging kan leiden – maar weinigen krijgen de gelegenheid een

nieuwe soort te benoemen, laat staan een nieuwe geslacht te creëren en een hele nieuwe zoogdierfamilie te postuleren – maar het besluit lijkt hem onvermijdelijk. *P.e.* is mensaap noch mens, en voldoende verschillend van beide om een unieke taxonomische positie te rechtvaardigen. Hij heeft iets totaal nieuws gevonden en dat moet in de indeling tot uiting komen. Als de wereld verbaasd is ... laat de wereld dan maar verbaasd zijn. Hij heeft de fossielen die zijn opvatting ondersteunen.

Het jaar 1893 loopt bijna ten einde als hij het manuscript afrondt. Prentice' afwezigheid heeft hem evenzeer onthand als het gebrek aan osteologisch vergelijkingsmateriaal, maar hij heeft zijn werk op eigen kracht voltooid en is daar trots op. Het geeft hem een gevoel van rust en tevredenheid dat niets hem ooit eerder geven kon. Hij heeft hem gevonden – zijn ontbrekende schakel – en aangetoond dat Darwins theorie juist is terwijl iedereen om hem heen zijn onderne-
ming onmogelijk en idioot noemde.

HOOFDSTUK 30

VERWIJDERING

Dubois heeft weer vrede met het leven. Hij is blij dat hij Prentice in zijn kerstbrief kan laten weten dat hij in het nieuwe jaar met het manuscript naar Batavia gaat om het te laten drukken. Als Prentice in de gelegenheid is hem daar te ontmoeten zal hij graag met een omweg via Semarang

terugreizen. Hij zou de vreugde over de afronding van zijn werk graag met zijn vriend delen, zelfs al is het maar voor een paar uur.

Aan het eind van dit akelige jaar vol tragedies lijkt Anna aan de beterende hand. Toch glijdt er van tijd tot tijd een schaduw over haar ogen vanwege de wond die nooit meer echt zal helen. Op een avond na het eten zit ze uren op de veranda te borduren en naar de nachtgeluiden te luisteren terwijl Dubois leest. Dan weerklinkt een nieuw, verontrustend geluid in de nachtelijke vrede van hun tuin. Het is een afschuwelijk geluid, een onaards gekreun boordenvol leed. Zoiets hebben ze nooit eerder gehoord. Als de eerste droeve tonen de nacht doorboren, huivert Anna ondanks de hitte. Ze pakt haar spullen bijeen en gaat naar haar kamer. Met wat het ook zijn mag dat daarbuiten in het duister dat meelijwekkende geluid maakt, houdt ze het geen ogenblik uit.

Haar baboe, die op discrete afstand op de veranda gehurkt zat, staat eveneens op en volgt haar snel. 'Ah, Njonja,' zegt ze instemmend, 'binnen is beter. Luister niet naar pontianaks.'

'Wat bedoel je, Baboe?' vraagt Anna schril. 'Wat is dat voor geluid?'

'Njonja, het zijn pontianaks, vrouwelijke demonen, door de dood van de baby. Haar ziel huilt daarboven in de bomen. U hoort het; u weet. Maar luister niet. Pontianaks brengen alleen rampen en narigheid.'

Het gejammer begint weer en dringt zelfs in huis door. Anna begint te huilen en te beven, van angst of van verdriet, ze weet het niet. De kreten doorboren haar lijf, waar als echo uit het diepst van haar ziel een kreet van gemis opwelt die niemand anders horen kan. Het voelt alsof haar dode baby steeds opnieuw uit haar lijf gerukt wordt.

‘Gaan ze weer weg, Baboe?’ smeekt ze hulpeloos. ‘Blijven ze daar nu voor altijd?’

‘Ah,’ antwoordt Baboe ontwijkend, ‘dat weet niemand. Moengkin, moengkin tidak.’ Ze trekt haar wenkbrauwen op om haar onzekerheid uit te drukken. De njonja lijkt haar niet te begrijpen dus herhaalt ze, nu in het Nederlands, ‘Misschien, misschien niet.’

‘Kunnen we niets doen?’ smeekt Anna. Ze weet dat ze het niet zal overleven als deze marteling voortaan elke nacht terugkomt. Leven met zoveel verdriet moet wel onmogelijk zijn.

‘Als de Toean Dokter een sedaka, een offer, aan de pontianaks brengt, gaan ze misschien weg’, suggereert ze aarzelend.

In haar opwinding gaat Anna ervan uit dat Dubois op de veranda niets gemerkt heeft. Maar integendeel, de akelige droeve kreet gaat hem recht door het hart. Hij probeert dat te negeren, het weg te verklaren. Bij elke kreet klemt hij zijn kaken op elkaar en recht hij zijn rug alsof hij de kracht ervan lijfelijk moet weerstaan. Met al zijn wilskracht probeert hij zich op zijn boek te concentreren. Hij heeft zijn principes en hij wenst zich niet van zijn eigen veranda te laten jagen. ‘Recte et fortiter, Recte et fortiter’ herhaalt hij in gedachte de wapenspreuk van de familie, alsof het een gebed is. Maar Europese gebeden zijn niet opgewassen tegen het Javaanse ding met zijn nachtelijke kreten.

Anna besluit dat het weinig zin heeft naar de veranda terug te gaan en met Eugène te praten. Wat zou ze trouwens moeten zeggen? ‘Hoor je dat geluid, het gejammer van de gepijnigde ziel van ons dode dochttertje?’ Niet het soort vraag waar je Dr. Dubois mee lastig valt, zelfs niet als je met

hem getrouwd bent. Anna probeert te slapen, met de deuren en de ramen dicht en een kussen over haar hoofd. Ze krijgt haast geen lucht meer, en nog snijdt de kreet door haar beschutting als een tijgerklauw door een klamboe. Even doet ze weg om dan weer wakker te schrikken, zwetend, met bonzend hart, haar lichaam verdedigend in foetushouding. Ze weet niet meer wat ze moet doen, wat ze moet geloven. Alles wat ze weet is dat haar baby aan de overkant van de weg in een ondiep grafje ligt en dat dit een of andere ... iets ... in de tuin haar droefenis uitschreeuwt.

's Ochtends vertelt Anna wat de baboe zei. Dubois wil er niet aan. 'Bijgelovige onzin, Anna, bakerpraatjes van een ongeschoolde baboe', buldert hij over zijn eigen ongemakkelijke gevoelens heen. Het heeft hem de vorige avond nadat Anna naar bed ging al zijn wilskracht, al zijn Europese nuchterheid, gekost om op de veranda te blijven zitten en te doen alsof hij de akelige kreten niet hoorde.

Ze kijkt de andere kant op, zo moe en angstig dat het lijkt alsof ze een pak slaag gekregen heeft. In discussie gaat ze niet; dat heeft ze nooit gedaan. En medeleven verwacht ze niet, al hoopt ze daar wel op. 'Baboe zegt dat als we een doekoen laten komen om een speciaal soort ritueel uit te voeren, dat de pontianaks dan misschien weggaan', zegt ze zachtjes. Ze brengt het niet op hem openlijk te smeken, maar de toon van haar stem zegt genoeg.

'Anna,' antwoordt hij, vriendelijker nu, 'Anna, waarschijnlijk is het vannacht weg. Het was vast een of ander dier, misschien een loopse civetkat of zo. Je zult zien: we horen het nooit weer.'

Maar het is niet weg, wat het ook zijn mag. Die nacht weerklinken de hartverscheurende kreten opnieuw en de

volgende nacht, en de nacht daarna, tot Dubois de tel kwijtraakt. De vraag is niet 'Roept het vannacht?' maar alleen nog 'Wanneer begint het?' Dat afwachten is even ontmoedigend als het geluid zelf. Anna blijft 's avonds binnen, hoewel ook zij de kreten niet ontlopen kan en geen oog meer dichtdoet als ze eenmaal begonnen zijn. Alleen 's middags, als 'het' zich niet laat horen, kan ze nog een beetje slapen, en zelfs dan heeft ze angstdromen.

Dubois is vastbesloten zich niet van de veranda te laten jagen. Niemand kan hem vertellen wat dit geluid maakt, en hij kan zich ook geen dier voorstellen dat een geluid met zoveel droefenis en verlatenheid zou kunnen voortbrengen. Maar hij beseft dat hij iets doen moet, en gauw ook. Anna gaat weer achteruit. Ze is bleek en prikkelbaar door gebrek aan slaap en begint het contact met de werkelijkheid te verliezen. Ze vraagt hem niet opnieuw een doekoen te laten komen om zijn rituelen uit te voeren, maar dag na dag ziet hij die vraag branden in haar angstige ogen.

Ten slotte geeft hij toe en vraagt hij de djongos om de zaak te regelen. Het hele huishouden door is iets van opluchting voelbaar, alsof alle bewoners hun adem inhielden, hopend en biddend dat de Toean Dokter bij zinnen zou komen. De bedienden weten wel dat Nederlanders niet altijd beseffen hoe belangrijk zulke dingen zijn. Het is opmerkelijk hoe blind ze zijn voor de geestenwereld – een gebrek in hun opvoeding misschien? Maar dat betekent niet dat ze ook onaantastbaar zijn: kijk maar hoeveel er doodgaan, sterke jonge mensen net zo goed als baby's! Kijk maar hoe vaak hun plantages en zaken op financiële rampen uitlopen. En geen wonder ook. Geen Javaan gaat door het leven zonder zich in te dekken tegen kwade krachten. En ook dan blijft het moeilijk om te

weten wat het juiste amulet, het juiste offer, de juiste ceremonie zijn zal. Zelfs een voorzichtige Javaan maakt fouten.

De volgende dag komt een hele oude man naar de tuin. Hij is vrijwel tandeloos, zijn rug tot een hoofdletter C gebogen, zijn haar dun. Vlees op zijn botten lijkt er niet te zijn, alleen een haast doorzichtige, vliedunne, bruine, gerimpelde huid. Hij loopt pijnlijk met een stijve, schuifelende gang, alsof zijn knieën en enkels bij elke positieverandering zouden kunnen breken. Dubois heeft het gevoel dat hij zijn hele leven nooit zo'n oude man gezien heeft. Wat zou hij zijn? Negen-tig? Honderd? Meer? Zou dit oude wrak nog de neergang van de Verenigde Oost-Indische Compagnie aan het eind van de achttiende eeuw hebben meegemaakt? Hoe oud de doekoen ook zijn mag, de bedienden behandelen hem met enorm respect – alsof hij de Paus zelf is, denkt Dubois met enige ironie. Toch gaat van de oude man ondanks zijn vervallen staat iets uit dat zelfs Dubois kan voelen: een macht en een kracht die niets te maken hebben met zijn meelijwekkende lijf.

Dubois kijkt toe uit het raam, maar ziet het meeste niet van wat de man doet. Lange tijd lijkt hij doelloos door de tuin te schuifelen, mompelend en mopperend met een hoog stemmetje, terwijl hij hier en daar wat uitstrooit – kruiden? de gedroogde resten van iets? Soms steekt hij kleine vuurtjes aan en legt daar iets op dat hij heeft meegebracht, en dat zorgvuldig in stukjes prachtig gebatikte stof gevouwen is. Wat het ook is, het vuur gaat ervan roken en dan blaast hij de rook her en der met het miezerige beetje dat zijn longen nog aan krachten rest. Hij dooft elk vuurtje door er een dunne vloeistof op te gieten uit een flesje afkomstig uit de zak waarin hij zijn spullen meebracht, en wacht dan tot de

plek is afgekoeld voor hij zich met de volgende bezighoudt. Daarna zit hij nog lange tijd met gesloten ogen onder de bomen, heen en weer wiegend terwijl hij met bibberende stem neuriet of zichzelf iets voorzingt. Als het lied uit is, zit hij zo lang stil dat Dubois bang wordt dat hij in slaap is gevallen, of is overleden. Dat zou me een soesa geven: de doekoen overleden midden in een ceremonie in hun eigen tuin! Als zoiets gebeurde zou het gezin Dubois vast het huis of zelfs het eiland moeten ontvluchten.

Uiteindelijk staat de oude man langzaam op en schuifelt tot onderaan de trap naar de achterveranda. Meteen verschijnt de djongos met in zijn open hand het loon, naar behoren gewikkeld in helder wit linnen met daarop rode bloesems. Als hij naar voren komt buigt de Djongos zijn hoofd om de oude man niet aan te kijken. Hij zorgt ervoor de doekoen niet aan te raken als hij hem het linnen pakje overhandigt. De bloemen vallen bij die overdracht op de grond en blijven daar liggen. Fluisterend waarschuwt de oude man de djongos dat niemand de komende drie dagen de resten van de vuurtjes mag verstoren, wat er ook gebeurt. De djongos knikt dat hij het begrepen heeft. De tuin wordt een hele week niet geveegd. Bedienden die de gang door de tuin niet vermijden kunnen, haasten zich met neergeslagen ogen en letten heel goed op waar ze hun voeten neerzetten. De baboe laat ook de kinderen er niet spelen.

De hele ceremonie lijkt Dubois klinkklare onzin, een combinatie van overdreven geheimzinnigheid en willekeurig geïmproviseer dat nooit enig effect kan hebben op enig levend wezen in de tuin. Omwille van Anna houdt hij zich op de achtergrond, maar hij is uiterst sceptisch. Toch is hij hier nu lang genoeg om te weten dat er tussen Java en Nederland

meer is dan afstand en cultuurverschil. Iets vreemd onbe-
noembaars doorwasemt de lucht en er werkt hier een stille
kracht, ongrijpbaar en onbegrijpelijk. Hier moet zelfs een
onverschrokken wetenschapper, die het bestaan ontkent van
alles wat zich niet laat meten, de mogelijkheid erkennen van
geesten en magie. Hoe dat kan weet hij niet. Java heeft iets
dat zich aan logica onttrekt. Misschien hebben dode kinde-
ren hier een stem. Misschien is het echt Anna Jeannette die
hen roept vanaf het kerkhofje aan de overkant van de weg.
Hij weet het niet. Zijn wetenschappelijke methoden hebben
geen vat op zulke dingen. Wat hij weet is dat het nachtelijke
gehuil ophoudt met het bezoek van de doekoen, en daar is
hij dankbaar voor.

* * *

In januari 1894 pakt hij de lange handgeschreven vellen en
de met zoveel moeite gemaakte foto's en tekeningen zorg-
vuldig in voor de treinreis naar de hoofdstad. Zijn eerste
taak na aankomst is om elke pagina tot in de kleinste details
met de drukkers te bespreken. Ze moeten alles begrijpen: de
onbekende wetenschappelijke termen, waar welke illustratie
bij hoort, hoe de kopjes en bijschriften gedrukt moeten wor-
den. Er is maar één firma in Batavia die werk van voldoende
kwaliteit levert, vindt Dubois, dus vertrouwt hij die zijn boek
toe. Als hij het kantoor verlaat, voelt hij een vreselijke leegte.
Zo moet Prentice zich gevoeld hebben toen hij Gerard die
eerste keer bij zijn schoonouders achterliet, denk hij.

Toch eenmaal in Batavia meldt hij zich bij zijn meerderen
en bij de gouverneur om verslag te doen van de voortgang
van zijn werk. Ze zijn verheugd dat de monografie binnen-

kort uitkomt hoewel die, zo waarschuwt hij, alleen over *P.e.* gaat en niet over de overvloedige fossiele fauna die hij verzameld heeft. Wat dat betreft moeten ze op volgende publicaties wachten. Zijn superieuren suggereren dat hij verlening aanvraagt nu zijn wetenschappelijke werk zo succesvol is, maar hij wil niet nog langer op Java blijven. Weer acht jaar zou voor hen allemaal de dood kunnen betekenen. Hij maakt zich ernstig zorgen over Anna's geestelijke toestand en als altijd over de gezondheid van de kinderen. Zijn eigen gezondheid is beslist ondermijnd want hij wordt steeds opnieuw door koorts en geveld waarna hij zo slap en futloos is als een lege slangenhuid. Bovendien heeft hij gevonden wat hij zocht. Nee, zijn dienstdienst eindigt in 1895 en dan gaat hij naar huis. Opnieuw vraagt hij toestemming om naar Brits-Indië te reizen om de Siwalikfossielen te bekijken en wellicht een aantal van hun vindplaatsen te bezoeken. Deze keer met meer succes. Hij mag er eind 1894 heen.

Wat afwezig houdt hij zich bezig met inkopen voor Anna, een eindeloze lijst. En dan, beladen met meer bagage dan waarmee hij aankwam, stapt hij weer op de trein, deze keer de noordelijke route die hem via Tjirebon naar Semarang brengt. Hij heeft maar een paar uur de tijd om Prentice te zien voor hij de avondtrein naar het zuiden, het eiland over, naar Solo neemt. Daar pikt hij de lijn weer op die hem naar Kediri en vervolgens naar Toeloeng Agoeng zal brengen.

Dubois merkt dat hij idioot opgewonden is; het is lang geleden dat zijn vriend en hij elkaar geregeld zagen maar de waardering is er niet minder om. Als hij in Semarang uitstapt, blijft hij een ogenblik in het portier staan om rond te kijken over de chaotische verwarring van het station. Hij ziet Nederlandse reizigers in hun stoffige kleren, moe en ver-

vuild door de reis zoals ook hij moet zijn; militairen in met zweet doorweekte uniformen; een stel knappe njonja's, die geheel in het nieuw terugkeren naar het binnenland na een vakantie in Batavia; taaie planters met rode koppen op weg naar hun plantages. Zwermen dragers verschijnen na een handbeweging van de stationschef. Ze pakken enthousiast ieders barang-barang op. Tientallen venters verschijnen als de passagiers uitstappen, luid schreeuwend wat voor dranken en hapjes of kranten ze in de aanbieding hebben. Complete Javaanse families zitten gehurkt met hun in doeken bijeengebonden bezittingen op het perron, te wachten op een trein, of misschien ook wel gewoon te bedelen op hun vaste stek. Kleine bruine jongetjes duiken door de massa, opgewonden genietend van de opwinding van zoveel mensen en het magnifieke gepuf van de glimmende stoomlocomotieven. Al die ongeordenheid en activiteit zijn door en door Indisch, denkt Dubois.

Temidden van de massa's, de kleuren, het lawaai, verschijnt Prentice, dat goede, eerlijke gezicht, die helderblauwe, door en door oprechte ogen. Hij schrijdt voort als de belichaming van een of andere godheid, een blonde Prins Ardjoena uit de Javaanse sagen wellicht: sterk, jong en knap. Dubois laat zijn bagage vallen en holt zijn vriend tegemoet. Ze reiken elkaar de hand maar kiezen dan toch voor een ferme omhelzing, zo blij zijn ze elkaar te zien.

'Laten we een jongen zoeken die op je bagage kan passen – laat die maar hier – dan verdwijnen we hier gauw voor een fatsoenlijk maal ergens anders', stelt Prentice voor. Ze vinden een betrouwbaar ogende jongeman en verlaten het station. Naast elkaar stappen ze voort, de herrie uit en op zoek naar een fatsoenlijk restaurant waar ze kunnen pra-

ten. Ze praten vrijelijk over hun zorgen, hun pijn en moeite, hun successen, zonder dat het geringste vleugje jaloezie of onbegrip hun contact verstoort. Ze staan elkaar zo na als ooit, zoals het was op de Goenoeng Ardjoena, en ze halen herinneringen op aan die bijzondere tijd en aan hun tocht naar Trinil. Ze kunnen zelfs samen zwijgen, in volkomen harmonie. Al gauw is het weer tijd om naar het station terug te gaan waar de jongen trouw de wacht heeft gehouden. Dubois vindt het vreselijk opnieuw afscheid van Prentice te moeten nemen. Hij stapt weer in, vol van de ontmoeting, maar ook met spijt; wat een wonderbaarlijke tijd was dat toch, toen hij en Prentice elkaar bijna dagelijks konden zien. Nu ze opnieuw gescheiden worden, voelt het alsof hij een deel van zichzelf achterlaat.

Nee, Dubois corrigeert zichzelf, Prentice is geen deel van hem. Hij staat op zich, is een heel ander mens, een beter mens. Maar hij is het waardoor Dubois zichzelf, waarlijk zichzelf, kan zijn. Op de een of andere manier maakt hij Dubois vrij, en laat hij hem zien wat hij moet doen en denken. In zijn aanwezigheid is alles opeens helder. Het is een bijzonder voorrecht zo iemand te kennen.

HOOFDSTUK 31

ADEMPAUZE

Als de droge tijd begint, besluit Dubois om Kriele en De Winter en hun bonte gezelschap van koelies niet opnieuw

voor een heel seizoen naar Trinil terug te sturen. Meer fossielen van *P.e.* verwacht hij niet; eerlijk gezegd zouden die zelfs ongelegen komen nu de monografie naar de drukker is. Maar ze zullen wel het monument bij Trinil plaatsen voor ze naar een aantal eerdere vindplaatsen gaan om gedetailleerdere aantekeningen over de geologie te maken en hun schetsmatige kaarten uit te werken. De heren klagen onophoudelijk over hun personeel, de koelies klagen onophoudelijk over het werk, en ze jammeren allemaal over de moeilijke omstandigheden. Die problemen lijken inmiddels even eeuwig en cyclisch als het stijgen en dalen van de Bengawan Solo zelf. Dubois' eerste zorg is nu dat de zoogdierfauna die hij netjes heeft schoongemaakt, wordt ingepakt en voor verscheping gereed gemaakt en dat zijn aantekeningen zo volledig mogelijk zijn. Vol verwachting kijkt hij uit naar de drukproeven uit Batavia, zijn eerste blik op zijn eigen, magnifieke monografie, zijn persoonlijke triomf.

Nu Dubois' wetenschappelijke pelgrimstocht voorbij is, nemen de spanningen in het gezin af. Anna knapt zienderogen op; hun verhouding wordt weer wat hartelijker en aangenamer, zij het zonder de intieme genegenheid van voorheen. De kinderen worden rustiger en evenwichtiger naarmate hun moeders bezoeken aan het kerkhof korter en minder frequent worden. De tijd heelt de wonden die de doden nalieten, al zijn de littekens blijvend.

Dubois is vooral bezig met zijn monografie. Hij maakt lijsten van mensen die hij een exemplaar moet sturen om het effect zo groot mogelijk te maken. En hij bereidt zijn tocht naar Brits-Indië en de langverwachte terugkeer van het gezin naar Nederland voor. Na zeven jaar Indië lijkt het laatste

jaar onnatuurlijk snel om te vliegen. Hij en Prentice hervatten hun intellectuele dialoog via brieven. Dubois gaat niet meer zo gebukt onder zijn problemen en Prentice begint echt greep te krijgen op de plantage nu de eigenaar, Van der Leeuw, hem niet langer voor de voeten loopt. Ze schrijven elkaar over allerlei onderwerpen, waaronder John Tyndalls ontkrachting van het idee dat leven spontaan uit niet-levende materie zou kunnen ontstaan, een cruciale stap in de ontwikkeling van de biologie. Het is het soort vragen waarover ze vroeger zaten te discussiëren op de veranda in Mringin.

Geboegan, Oenarang, 30 juni 1894

Mijn beste Dokter,

Ik was aangenaam verrast door het pakketje dat u mij vandaag per post stuurde. Mijn allerhartelijkste dank voor de boeken die ik dubbel apprecieer: zowel vanwege het belang van hun inhoud als vanwege de hartelijkheid van de gever.

U hoeft niet bang te zijn dat ik ze met enig gevoel van afkeer lezen zal. Nu ik mijn eerdere overtuigingen heb afgezworen – niet zonder strijd en aarzelingen, maar wel definitief – en de mysterieuze wereld waarin ik leef en de daarmee verbonden problemen in een wetenschappelijker en reëler licht ben gaan beschouwen – dat laatste dankzij mijn kennismaking met u, de zaken ik in onze gesprekken van u geleerd heb, en wat ik opstak uit de boeken waarmee u mij al eerder begunstigde – staat mijn geest nu open, zo vertrouw ik, om elke waarheid zonder voorkeur of vooroordeel te ontvangen.

Wees ervan verzekerd dat ik de boeken die u zo vriendelijk was me te geven met zorg en aandacht, en met vrucht, zal door-nemen. Ook mij deed het pijn zulke kille, afwijzende kritiek op Tyndall en zijn werk te lezen. Hij was zeker de apostel der

wetenschap, en de geestelijke stimulans die het lezen van zijn geschriften u gaf, is zonder twijfel ervaren door heel veel meer zoekers naar waarheid & kennis. Dat een grote geest als [de fysioloog] Helmholtz deze welsprekende & toegewijde priester der wetenschap bewondert & hoogacht is op zich al beloning genoeg voor Tyndalls inspanning, en een krachtig tegenwicht voor het gezeur van tweederangs critici.

Ik moet nu afronden want ik ben vermoeid & mijn handen trillen. Ik heb vandaag 7 uur te paard de zon getrotseerd. We produceren meer koffie dan begroot en mijn werk vindt zowel waardering bij de bank in Semarang als bij de eigenaar van deze plantage in Nederland,

Met hartelijke dank & hartelijke groeten,

Weet dat ik ben,

Geheel de uwe,

Adam Prentice

Groeten aan mevrouw Dubois

Begin augustus is de monografie klaar. De gedrukte exemplaren worden per sneltrein naar Toeloeng Agoeng gestuurd. Dubois pakt ze met trillende handen uit, al heeft hij de drukproeven met uiterste zorg gecorrigeerd en weet hij dat het resultaat in orde moet zijn. Hij heeft het gevoel een wonder in handen te hebben. Het is een prachtig boek, in groot formaat en gebonden in een statige, leerkleurige harde kaft. Hij bladert het door en constateert dat de illustraties uitstekend, het papier geheel in orde en het lettertype krachtig is. Het is een werk dat iedereen met trots vervullen zou, zeker iemand die bijna het leven verloor om het te kunnen voltooien.

Hij laat het werk zien aan zijn niet-begrijpende gezinsleden – de kinderen lijken nog oprechter geïnteresseerd dan

Anna – en ieder ander die ooit maar enig belang in zijn werk leek te stellen. Hij brengt een exemplaar naar Ngrodjo, voor Boyd. Dan pakt hij zorgvuldig tientallen exemplaren in en stuurt ze naar Europa. Dat zijn zijn ambassadeurs die zijn ideeën over zee naar de Europese wetenschappelijke wereld zullen brengen. Al snel zullen ze allemaal weten wat hij ontdekt heeft. Binnenkort zal de naam van *Pe.* op ieders lippen liggen als de schakel die niet langer ontbreekt in Darwins evolutionaire keten.

Dubois is ongewoon ontspannen, gelukkiger en meer op zijn gemak dan hij in jaren geweest is. De belangrijkste zaken waarop hij zich nu moet richten zijn: zijn fossielen inpakken, zorgen dat zijn documentatie volledig is en de plannen voor zijn tocht naar India. Verder loopt Prentice' lange jaar in Geboegan ten einde en zal hij gauw weer terug zijn in Ngrodjo waar Dubois hem vaak kan bezoeken. Dan kan hij weer met Boyd en Prentice op de veranda zitten om samen enige orde in het universum te brengen. Het vooruitzicht verheugt hem zeer.

Eind oktober krijgt Prentice eindelijk bericht dat zijn verzoek om een plantage te mogen vestigen in wat nu nog oerwoud is, waarschijnlijk wordt ingewilligd. Hij krijgt een stuk grond ten zuiden van Kediri, bij het dorp Ngawiloewih, niet ver van Mringin. Hij schrijft Dubois een opgewonden brief; zijn wens een eigen plantage te bezitten komt eindelijk uit.

Mringin, 20 oktober 1894

Mijn beste Dokter,

Dank voor uw brief van de 17de van deze maand. Het tussen u beiden gerezen misverstand spijt de heer Boyd vreselijk, vooral waar hij u vooraf vroeg om zijn woorden niet verkeerd te begrij-

pen aangezien hij het beste met u voor heeft en u altijd als goede vriend heeft beschouwd. Hij kan zich ook met geen mogelijkheid voor de geest halen wat zo'n pijnlijke indruk op u gemaakt zou kunnen hebben.

Het weer hier in Mringin – helaas voor de oogst van volgend jaar – was en is akelig nat, en mistig ook, zodat bezoekers niet echt van het klimaat kunnen genieten, maar desondanks is elke vriend die niet om zulke dingen geeft van harte welkom, en dat geldt in het bijzonder voor een oude bekende als u.

Ik hoop hier dichtbij een nieuwe plantage te beginnen & de commissie komt binnenkort om de afgrenzingen & etc. te inspecteren, en ik krijg geen toestemming om met de beplanting te beginnen voor al die zaken geregeld zijn. Dank dat u mij zo hartelijk succes wenste met deze nieuwe onderneming waarvan ik veel goeds verwacht.

Het boek over klimaten is al lange tijd in nevelen gehuld, maar ik vertrouw dat het gauw in het Engels zal verschijnen. Wat is nu in Duitsland & bij geleerden de algemene indruk van de ideeën die u in dit boek naar voren brengt?

De heer Van Velthoven en de heer Goernat komen morgen voor een dagje naar Mringin. De heren Henderson & Budd, vrienden van mij, komen vandaag en blijven twee dagen. Ze zullen samen met mij het oerwoud inspecteren. Ik heb een smal pad gehakt om inspectie te vergemakkelijken maar ik hoop dat het morgen niet nat is, zoals vandaag.

Mijn kind in Malang geniet een uitstekende gezondheid.

Wanneer gaat u naar Calcutta?

Kom alstublieft naar Mringin zo gauw u dat schikt, met mevrouw Dubois en de kinderen, en ontvang bij deze de hartelijke groeten van de heer Boyd en
Geheel de uwe,

Adam Prentice

P.S. Ik kijk vaak met plezier terug op onze tocht naar Trinil. Telkens als ik [de afslag naar Trinil bij] Kedoeng Gale (ik vergeet die naam steeds weer) passeer herinner ik me weer het landelijke uitje dat u voor ons verzorgde. Ik zou er graag nog eens met u heen. A.P.

Dubois beantwoordt deze brief met een geschenk dat geen nadere toelichting behoeft: een exemplaar van de monografie. Hij zou niemand een grotere schat kunnen geven, noch is er iemand ter wereld die hij meer waardeert dan Prentice. Omdat ze hem via Prentice bereiken, besluit Dubois de indirecte verontschuldigungen van Boyd te aanvaarden. Boyd toonde een afschuwelijk gebrek aan enthousiasme voor de monografie die Dubois hem persoonlijk kwam brengen. Hoe kon hij zo terloops het grootste wetenschappelijke werk van de eeuw in ontvangst nemen? Misschien, geeft Dubois onwillig toe, voelde de Oude Krijger zich niet lekker, of zat hem iets dwars. Hij zal de zaak als afgedaan beschouwen.

Prentice schrijft al snel opnieuw.

Toeloeng Agoeng, 3 november 1894

Mijn beste Dokter,

Ik was aangenaam verrast toen ik vanochtend een prachtig boek in handen kreeg dat tot in detail vertelt over uw wonderbaarlijke ontdekking van de ontbrekende schakel (of een daarvan). Ik zal het met veel belangstelling doornemen.

Ik ga vandaag om 12 uur naar Blitar. Misschien ben ik dinsdag al terug, en zo ja, dan doe ik mijn best 's avonds op bezoek te komen, in de hoop u gelukkig en in goede gezondheid aan te treffen.

Intussen, met mijn hartelijke dank en hartelijke groeten voor u allen (waarbij de heer Boyd, die hier nu ook is om geld te wisselen, zich van harte aansluit).

*Weet dat ik ben
Geheel de uwe,
Adam Prentice*

Maar Prentice komt niet. Dubois brengt de dinsdagmiddag en -avond in aangename verwachting door; ook Anna kijkt uit naar het beloofde bezoek, want ze is Prentice' goedgemuurde gezelschap zeer op prijs gaan stellen. De uren gaan voorbij, maar Prentice komt niet en laat ook niets van zich horen. Als ook de volgende dag en avond zonder enig bericht voorbijgaan, begint Dubois zich zorgen te maken. Hij krabbelt een haastig briefje en stuurt een jongen naar Prentice' logeeradres om naar zijn gezondheid te informeren. Is zijn vriend door de koorts gevelde, misschien, en heeft hij Dubois' medische zorg nodig? Hij zou zo alles uit zijn handen laten vallen om naar hem toe te komen. De waarheid is minder ernstig dan hij vreest.

Toeloeng Agoeng, 7 november 1894

Mijn beste Dokter,

Ik ben al 3 dagen binnenshuis met een dikke keel als gevolg van, zo vermoed ik, 2 dagen lopen met natte schoenen.

Maar door goed voor mijzelf te zorgen ben ik nu weer vrijwel beter, en morgen ga ik naar Mringin terug. Als u vanavond geen bezoek hebt, en niet iets speciaals te doen, zou ik graag bij u langskomen op een tijdstip dat u schikt.

Toen uw boodschappenjongen gisteravond arriveerde was ik net naar mijn kamer gegaan om de avondlucht te vermijden.

*Met vriendelijke groeten,
Weet dat ik ben
Geheel de uwe,
Adam Prentice
P.S. Ik schrijf dit briefje op mijn knie om niet op de tocht te hoe-
ven zitten.*

Dubois is opgelucht dat Prentice niets ernstigers heeft. Naarmate zijn lange reis naar India dichterbij komt begint hij zich steeds meer zorgen te maken over de gezondheid van iedereen die hem dierbaar is. Hij is obsessief bezorgd. De dood van kleine Anna bedrukt hem nog altijd en werpt ook een schaduw over zijn relatie met zijn vrouw. Hij vreest dat hij het schuldgevoel niet zou kunnen dragen als opnieuw een van zijn dierbaren ziek zou worden en zou overlijden doordat hij hem of haar onvoldoende aandacht gaf. En dan houdt hij zichzelf opnieuw voor dat hij niets had kunnen doen om het leven van de baby te redden. Al zijn kennis en vaardigheden, alle geneesmiddelen en alle principes in zijn mentale arsenaal waren van geen enkel nut.

HOOFDSTUK 32

NAAR INDIA

Eindelijk nadert het jaar zijn einde en staat Dubois op het punt de reis naar India te maken waar hij zo naar verlangde. Het is het laatste wetenschappelijke cadeau dat hij zichzelf

toestaat voor hij de Oost verlaat. Hij zal twee dagen na kerst vertrekken. En hij gaat opgetogen op reis. Bij zich heeft hij een dagboek om zijn observaties en aantekeningen te noteren en een speciaal pakje brieven van Prentice.

Mringin, 21 december 1894

Mijn beste Dokter,

Bij deze de twee introductiebrieven (voor Dr. Galloway & de heer Lyon Sr.).

Verder zal ik de heer Lyon binnen een dag of twee schrijven zodat hij vooraf weet dat u komt. Als u bij hem of Dr. Galloway kunt logeren is dat zoveel aangenamer dan in een hotel met niets dan vreemden om u heen, maar ik weet van geen van beide heren hoe het op dit moment met hen gesteld is wat betreft hun huisvesting. Het is daarom beter dat ik de heer Lyon vooraf inlicht.

Ik vertrouw erop dat u een vruchtbare reis zult maken en veel profijt zult trekken van uw bezoek aan Calcutta, zodat u daar altijd met genoeg op terug kunt kijken.

De scheiding van uw gezin is natuurlijk een bezwaar, maar die is slechts tijdelijk, en onvermijdelijk; en dan ten langen leste komt het tijdstip van uw terugkomst. Tot dan adieu, en weet dat ik ben

Geheel de uwe,

Adam Prentice

Prentice voegt twee vrijwel identieke brieven bij voor Lyon en voor Galloway, waarin Dubois als een goede vriend wordt geïntroduceerd met het verzoek hem gastvrij te ontvangen.

Dubois neemt afscheid van zijn vrouw en kinderen en vertrekt met de trein naar Batavia. De negenentwintigste komt hij 's ochtends vroeg in Semarang aan. De stoomboot naar

Singapore vertrekt op 4 januari, om negen uur 's ochtends. Het is mooi weer die dag en de reis voelt als een beloning voor jaren van hard werken. In zijn dagboek noteert hij zijn indrukken van de reis.

29.xii.1895. *Ik trof aan boord alleraangenaamst, hoewel klein gezelschap: 1^e de Hr. Vermeulen, Chef van de douane in N.I., een Noord-Brabander, dik en gemoedelijk, geestig en vrolijk, 2^e Harmsen, een globetrotter, die op een reis om de wereld thans uit Siberië komt en daarvan en van Japan, Afrika en Amerika veel weet te verhalen, 3^e een adelborst, genaamd Heus, die van Lombok komt.*

4.i.1895. *Tot gisterenmiddag hadden we ook uitstekend weer. Toen echter passeerden we de N-punt van Bangka en kregen zware wind en deining uit de Chinese Zee, waardoor we allen min of meer invalide werden. Die beweeglijkheid van water en lucht en dientengevolge van ons schip hield tot tegen de morgen aan en 't was een toer niet telkens wakker te worden van 't heen en weer rollen in de kooi, maar we sliepen de slaap der gerechtigden toch, niettegenstaande de onwelwillendheid der elementen.*

Van Batavia af tot hier hebben we de duizenden kleinere eilanden voorbijgevaren, die als donkergroene boeketten in de lichtgroene zee van Straat Banka en Malakka liggen. Rechts dan het bergachtige Biliton en het grotere doch vlakkere Banka, links de lage lange kuststrook van de Palembangse Sumatra-landen.

Tegen de morgen trokken rechts de eilanden van de Linga-archipel en vervolgens van Riouw aan ons voorbij met 'bosbomen' en alang-alangplekken en kleine verzamelingen van klapperbomen, en links de heerlijk ingesneden met oorspronkelijk bos bedekte kust van de rijken van Siak en Djambi (die mij weer een ordentelijke heimwee bezorgden naar die lustoorden).

7.1.1895. Singapore. Nog wat zeeziek kwam ik hier aan tegen 1 uur 's middags, waardoor het schone tafereel van de grootste en fraaiste haven in deze streken misschien iets van zijn effect op mij zal gemist hebben. Maar toch weet ik, dat 't prachtig was. Eerst enige kleine eilanden, dan de kust van 't grote eiland waarop Singapore ligt, groen maar afgewisseld met vleeskleurige granietrotsen en een kathedraal en een menigte andere grote gebouwen en een bos van scheepsmasten en schoorstenen van stoomboten en allerlei andere vaartuigen. De rotsachtige, grillige kustlijn doet al erkennen dat men buiten onze koloniën is, een dergelijke haven bezitten wij noch op Java noch op Sumatra, noch op Borneo of enig ander eiland, het omringende land daar is altijd vlak. Maar nauwelijks is de boot vastgemeerd en komen de Klingalezen [Voor-Indiërs, vert.] en andere Indiërs aan boord en aan den wal met hun tulbanden en statige baarden, en bespottelijk smalle gestalten en treedt men dan zelf aan de wal en ziet de Hackney-coaches (kleine coupeetjes zonder ramen) en ossenwagens en riksja's (die door een Chinees getrokken worden) voor zich, zo beseft men in een geheel ander land te zijn dan onze koloniën... Onze barang van boord in een ossenwagen, onder toezicht van een mandoer van 't Hôtel de l'Europe gesteld hebbende gingen wij, de Heer Vermeulen en ik in een Hackney-coach zitten en reden de stad in. Veel grote nieuwe of bijna nieuwe gebouwen in monumentale stijl, zowel de particuliere als de publieke gebouwen, prachtig onderhouden wegen, fraaie grasvelden (waar ik van 't raam in 't hotel uit thans een aantal Engelse jongelui in witte pantalon en hemdsmouwen zie lawntennis spelen) ... Het diner verschilt niet veel van een Hollands diner, doch wordt gevolgd door een soort rijsttafeltjes. De indeling van de dag is ook overigens nogal anders dan bij ons. 's Morgens om 7 uur wordt door den Chinees die kamerjongen

is (alle bedienden, ook aan tafel zijn Chinezen) een theepotje met toebehoren en een dun boterhammetje (met boter alleen) voor de kamer gebracht. Daarna moet gewacht worden tot 9 uur wanneer de lunch begint. Deze is echter zeer substantieel: vis met brood, omelet met brood, kippeboutje met brood, kaas met brood dan een kop koffie ...

We reden gisteravond naar de waterwerken, een door opdamming gevormd meer, dat de stad van water voorziet, en vervolgens naar den Botanical Garden, die door zijn geaccidenteerde ligging, uitzichten en gezichten en door fraaie aanleg die van Buitenzorg overtreft, maar zeer veel geringer wetenschappelijke waarde bezit. Daarin zijn ook 3 zoogdieren en 7 vogels die voor een dierentuin spelen. Het museum dat ik heden bezocht, is een fraai gebouw met enige weinige slecht opgezette dieren en andere specimina, verder een grote bibliotheek van allerhanden werken, waarmede de meest belletteristische geschriften.

Dubois vindt het mengsel van Britse, Maleise en Chinese cultuur buitengewoon interessant vergeleken met de Nederlands-Indische kruising die hij nu zo goed kent. De Britten zijn stijver en afstandelijker ten opzichte van de Chinezen en Maleiers dan op Java gebruikelijk is. Zo te zien zijn hier geen gemengde huwelijken, geen massa's bleekbruine kinderen met krulhaar, geen bevallige Chinese of Maleise vrouw die in Europese kleding ingetogen naast haar Britse echtgenoot staat. De Britse vrouwen – waarvan er trouwens maar weinig zijn – gaan strikt Europees gekleed.

Prentice' vrienden Galloway en Lyon adopteren Dubois onmiddellijk als vriend. Ze leiden hem in de stad rond, nemen hem mee naar de musea, stellen hem voor aan conservatoren en andere wetenschappers, en zorgen er meer in

het algemeen voor dat hij geniet en zich thuis voelt. De paar dagen in Singapore verlopen alleraangenaamst. Op de volgende vertrekt Dubois naar Penang. In zijn dagboek doet hij verslag van een idyllische en comfortabele reis.

10.1.1895. a/b 'Pundua' in Straat Malakka tussen Singapore en Penang. Gisteren namiddag om half vijf zette zich de boot, een groot fraai ingericht schip van 2100 ton (3x een boot van de pakketvaart) in beweging. Ik heb gelukkig een hut alleen gekregen, een veel ruimere dan die op de Nederlandse boten en van een geriefelijke sofa voorzien. Het reisgezelschap is zeer gemengd, zelfs is er een Chinees onder; meest allen zijn Engelsen, slechts 1 Engels sprekende Duitser (van Jena), verder de Arabische jood, een Armeniaan en een dame met hare schone dochter ...

Het eiland Penang tekent zich duidelijk met zijn donkergroen- en geelgevlekte berghellingen, de lucht wordt lichtblauw, witte wolkjes zweven boven het land, een prauw met 2 bruine vleermuisvlerk-zeilen dobbert ons voorbij, de maan is op het punt achter de zee weg te zinken, een zilveren vis springt en duikt enige malen boven en onder water, kalm is de zee en er waait geen wind.

De dagen aan boord verglijden in lui comfort. Eindelijk heeft Dubois even geen ambities die om actie vragen, geen werk dat zijn aandacht vergt: hij heeft weinig meer te doen dan wachten op de loftuitingen van zijn Europese collega's na de ontvangst van zijn boek. Hij brengt zijn tijd door met schrijven in zijn dagboek en het observeren van zijn medereizigers. Hen vertelt hij amusante en spannende verhalen over zijn leven in Indië, vrijwel zonder het over wetenschap of de ontbrekende schakel te hebben, wat hem het heerlijke gevoel geeft incog-

nito te reizen. In Penang stapt Dubois over op de *Basnura* naar Rangoon; van daar met de *Abalda* naar Calcutta waar hij op 20 januari aankomt. Deze lange en gevarieerde zeereis is een bijzonder en gelukkig moment in zijn leven. Er zijn zelfs enkele knappe vrouwen die wel gecharmeerd zijn van deze goed uitziende Nederlander die zulke interessante verhalen vertelt en zulk goed Engels spreekt. Ze hebben geen idee waar hij eigenlijk naar uitzielt: de erkenning dat hij de belangrijkste ontdekking van de eeuw heeft gedaan.

HOOFDSTUK 33

CALCUTTA

Als het schip aanlegt, vraagt Dubois zich af of Calcutta zal blijken te voldoen aan haar bijnaam van Stad van Paleizen. De witte spitsen en saffraankleurige koepels van de regeringsgebouwen, zichtbaar tussen de palmen en waringins, glinsteren beslist aantrekkelijk in de zon. Hij kan net het groen zien van de Maidan, een enorm openbaar park dat zich van de renbaan in het zuiden tot de Esplanade in het noorden een kilometer of twee langs de rivier uitstrekt. Met een rijtuig gaat hij de stad in. Hij constateert met veel plezier dat de Maidan een goed gedijende kolonie maraboes bevat, familieleden van de Adjutant die een tijdlang in hun tuin in Toeloeng Agoeng woonde. De Maidan wordt gedomineerd door Fort William, een enorme en stevige, achthoekige constructie die aan het eind van de achttiende eeuw

werd gebouwd om alle Europese inwoners van de stad op te vangen in geval van een aanval van de inheemse bevolking. Dubois ziet duidelijk dat de Britten, net als de Nederlanders in Indië, niet altijd welkome heersers waren. De Maidan dankt zijn bestaan aan het fort: het hele gebied werd oorspronkelijk ontbost om te zorgen dat de soldaten een groot, vrij schootsveld hadden. Nu is het een waardevol openbaar park, intensief gebruikt voor festiviteiten en eindeloos veel sport en spel.

De oostrand van de Maidan zal voor Dubois bekend terrein worden, want die wordt doorsneden door de brede laan die bekend staat als Chowringhee, de locatie van het beroemde Indian Museum waar hij de Siwalikfossielen zal bestuderen. Naar verluidt is dit het grootste museum van Azië, met naast zoölogische, archeologische en geologische collecties ook een kunstverzameling, alle gehuisvest in een enorm gebouw van twee verdiepingen dat in 1875 werd opgeleverd. Het is een indrukwekkende prestatie, dit elegante natuurstenen gebouw met zijn dubbele galerijen versierd met stenen bogen. Het geheel is gebouwd rondom een binnenplaats met geometrische beplanting en een fontein die een permanente stroom water in zijn achthoekige bassin laat klateren. Dubois schaamt zich een beetje als hij dit statige gebouw vergelijkt met het armoedige onderkomen van het museum voor natuurlijke historie in Batavia.

Verder naar het oosten, voorbij het museum, bevindt zich de erbarmelijke verzameling hutten en keten van de bazaar, overbevolkt met armen en vol met alle soorten etens- en handelswaar. Het ruikt er naar zweet en specerijen en de dampen van de kookvuurtjes. Hier lijkt het veel op de inlandse markten van Indië, denkt Dubois als hij erlangs loopt.

Ook hier zijn de mensen klein en arm, donker van huid en gekleed in felle kleuren – de vrouwen in sari's, geen sarongs, de mannen met wijde broeken – en praten ze er lustig op los in tientallen onbegrijpelijke talen. Hij waagt zich net ver genoeg de markt op om voor Anna een mooie turquoise sjaal met ragfijn goudborduursel te kopen. Of ze zo iets uitbundigs ooit zou dragen betwijfelt hij, maar misschien geniet ze er toch van. Ook koopt hij wat snuisterijen voor de kinderen. Die verschillen niet zo van wat in Indië te krijgen is, maar ze laten in elk geval zien dat hij aan zijn gezin denkt, zelfs al is hij ver van huis.

Groter zorg dan rondkijken en winkelen baart Dubois zijn huisvesting in het Grand Hotel, een indrukwekkend gebouw met een fraai gepleisterde, witte gevel vol balkons en balustrades. Hij heeft vernomen dat dit het beste hotel in de stad is; en zeker, zijn kamer is ruim vergeleken met de compacte hut van de *Abalda*. Maar het hotel en zijn gasten blijken een desillusie.

22.1.1895. 't Is vanmorgen weer zo echt winterachtig koud voor 't gevoel en voor 't gezicht, dat men zich verwondert, dat de douche niet ijskoud is; ze is trouwens koud genoeg. Een dergelijke opfrissing was, wegens het vreselijke hoesten van mijn buur, die daarbij de meest vieze geluiden maakt en binnensmonds vloekt en ruw doet, dronken als hij schijnt te zijn van de whisky, die ik hem 's avonds voor 't slapen gaan hoor prepareren. Ik blijf hier ook geen nacht meer. Op een of andere wijze moet ik elders hier of in een ander hotel zien onder dak te komen. In vier weken tijd niet eens tot behoorlijke rust te komen is zelfs voor iemand, die aan reizen en trekken zo gewoon is als ik alles behalve verkwikkelijk.

In het museum gaat het allemaal veel beter. De conservators – Alcock, Finn, Holland en Moll – zijn blij met hun geleerde bezoeker. Ze hebben het natuurlijk druk met hun eigen werk, maar ze zijn gastvrij en behulpzaam. Bij lunch en thee vertelt hij hen over zijn ontdekkingen in Indië. Ze zijn zeer in zijn werk geïnteresseerd en heel benieuwd of hij overeenkomsten ziet tussen de fauna's van Siwalik en Indië. Na die eerste dag voelt hij zich vooral aangetrokken tot Alcock, het vriendelijke en intelligente hoofd van de afdeling zoölogie en archeologie waar Lydekkers fossielen zich bevinden. Het is Alcock die zeer genereus Dubois' huisvestingsprobleem oplost.

23.1.1895. ... Een goede kerel, die jammer genoeg voor mij, zich voor lagere zeedieren interesseert en dus wetenschappelijk weinig aanknopingspunten met mij heeft. In de namiddag vroeg hij mij thee te komen drinken en stelde mij toen voor bij hem te komen logeren, hetgeen ik aarzelend heb aangenomen.

Dat blijkt een goed besluit want de twee mannen kunnen het uitstekend vinden. Alcocks huis is groot en comfortabel en zijn huishouden is goed georganiseerd: een vrijgezellenomgeving waarin Dubois zich al snel thuis voelt.

Het belangrijkste zijn de fossielen. Hij bekijkt de collectie en voelt zich als iemand die met een blinddoek rondloopt in onbekend terrein en maar moet afwachten of hij in een plakkerig en stinkend moeras zal wegzinken of kan bijkomen op een plek vol geurige orchideeën. Heeft Lydekker iets gevonden dat op zijn ontbrekende schakel lijkt? Of juist iets dat al zijn ideeën ontkracht? Hij weet nooit wat een nieuwe la, een nieuwe kast zal brengen; zolang hij niet de hele verzame-

ling bekeken heeft, kan hij alleen maar gissen welke soorten deze aanzienlijke fossiele fauna van India omvat. Maar hij is al gauw gerustgesteld en maakt tevreden aantekeningen van zijn eerste inventarisatie.

23.1.1895. *Gisteren in 't Museum wat zoölogische en paleontologische specimina bestudeerd, voornamelijk de opperkaak van Anthropopithecus sivalensis, die mij bleek door Lydekker belangrijk onjuist te zijn beschreven en afgebeeld, wegens onjuiste aansluiting der fragmenten. De Siwalik-fossielenverzameling is in veel opzichten veel rijker dan de mijne, vooral daar een groter gedeelte in Londen is, maar de preserveringstoestand der fossielen valt mij tegen en in een aantal opzichten is mijn verzameling ook rijker.*

Buffels, herten en antilopen heb ik beter en fraaiër, ook veel meer olifantskiezen en in 't algemeen kiezen van allerlei zoogdieren. Iets dergelijks als mijn P.e. mist de Siwalikverzameling ... Alles in alles genomen geloof ik nu, dat mijn verzameling meer betekent dan ik vroeger aannam. In 'Nature' (3 januari, p. 230) staat een korte note over mijne Pithecanthropus-beschrijving waarop mijn vriend en gastheer Alcock mij opmerkzaam maakte – niet meer dan een aankondiging, maar die evenwel blijk geeft, dat die aapmens niet onopgemerkt zal de wereld inwandelen.

Aangezien Dubois geen eigen exemplaar van *Nature* heeft en dat van iemand anders intact wil laten, schrijft hij de aankondiging met zorg in zijn dagboek over.

Dr. Eug. Dubois van het Nederlands-Indische Leger stelt voor een aantal fossielen die onlangs werden gevonden in de ande-

sitische tuflagen van Java de betekenisvolle naam Pithecanthropus erectus te geven, om het voormalige bestaan van een tussenvorm van de mens en de mensapen op dat eiland aan te geven. De beenstukken, bestaande uit het bovengedeelte van een schedel, een perfect dijbeen en een kies uit de bovenkaak, zijn uitgebreid beschreven en afgebeeld in een verhandeling in kwartoformaat die onlangs in Batavia werd gepubliceerd.

Veel is het niet, maar het is een begin. De zinsnede 'uitgebreid beschreven en afgebeeld' spreekt hem aan: er is iemand die waardering weet op te brengen voor de grote zorg die hij aan zijn monografie besteed heeft.

Dubois ervaart de staf van het Indian Museum als uitzonderlijk sympathiek. Hij voelt zich al snel deel van een groep vrienden die tijdens het werk ideeën uitwisselen en elkaar vaak ook buiten werktijd treffen. Ze regelen een tijdelijk lidmaatschap van hun club voor hem, zodat ze hun genoeglijke samenzijn daar kunnen voortzetten. Ze staan erop hem kennis te laten maken met C.L. Griesbach, de directeur van de Geological Survey, de geologische dienst, van India, die het Siwalikgebergte goed kent en hem heel wat zinnige adviezen kan geven.

Intussen geniet Dubois. Op de dag voor zijn zevenendertigste verjaardag schrijft hij:

27.1.1895. ... Ook deze dame, de tweede die ik sprak, bleek een lieve en levendige vrouw te zijn, anders dan ik mij Engelse dames had voorgesteld, vol geest en opgewektheid en met een kalme bekoorlijkheid over zich, die mijzelf goed deed, zo ongeveer als een wohlgeruch [parfum, vert.] of een fraaie bloem.

Zelfs de weekeinden bieden hem nieuw vermaak. Het bericht dat een groep inlanders van een van de afgelegen eilanden ten oosten van India's zuidpunt en ten zuiden van Birma in de buurt te bezichtigen zal zijn, biedt een niet te versmaden gelegenheid.

1.11.1895. In plaats van naar de zoölogische tuin te gaan ben ik gisternamiddag met Finn een troep inboorlingen van de Andamanen-eilanden gaan zien – merkwaardige kleine zwarte mensjes van Australisch type, waarvan er slechts een 500 in 't geheel bestaan. Zij zijn iets lichter van kleur als de negers, maar toch zwart genoeg en gelijken door hun gezichten op Australiërs. Hun haar is gekroesd en in bosjes ingeplant. De dokter (wiens naam ik vergeten ben) die ze verzameld heeft en naar Londen zal brengen, vroeg mij als 'de ontdekker van het missing link', als hoedanig ik sedert de note in Nature hier algemeen bekend ben, of ik ze niet voor de directe afstammelingen daarvan hield. Zo ouderwets zijn veel Engelse scientific men in hun meningen. Ik ben intussen blij zulk een primitief en zeldzaam mensenras gezien te hebben ...

De Britten, zo merkt Dubois, verschillen volledig van de Nederlanders wat betreft hun enthousiaste nadruk op fysieke prestaties en sport. Aangezien hij altijd trots is geweest op zijn kracht en uithoudingsvermogen vindt hij dat aspect van het Britse volkseigen beslist bewonderenswaardig.

3.11.1895. [Ik ben] ... met grote spijt [vervuld], dat wij, Nederlanders, zover achter staan bij onze Engelse stamverwanten. Onder de officieren geen enkele van die dikke, onmogelijke buikjes en moeilijk te bewegen figuren zonder veerkracht, geen verzopen

soldaten met liederlijke, gemene gezichten. Zelfs oude officieren, (die overigens slechts tot 55 jaar in 't leger mogen blijven) zien er lenig en toch stevig uit en hadden (evenals dat van de dames geldt) nog iets jeugdigs over zich, dat ik onder Nederlanders niet als regel gewend ben. ...

De belangstelling van het publiek in de sportspelen is buitengewoon; men kan zien, dat het beseft, dat daaruit de kracht en de macht van het Engelse volk voortkomt. Zelfs dames doen aan jachtsport. Zo heeft de dochter van de Inspector of Forestry enige dagen geleden een tijger geschoten in de nabijheid van Dehra Doon, waar ze thans reizend is ... Waarlijk ik werd bedroefd wanneer ik aan de Hollandse dikbuikjes op Java dacht, zoals ik onwillekeurig doen moest op het gezicht van dat grote Engelse publiek van dames en heren, waarvan niet een, (of slechts een enkele) een zo gedegenereerde vetklomp gelek als in Java zozeer regel is. Dat enkelen bij ons zich gunstig onderscheiden, is eer nadelig dan voordelig ... maar hier bestaat geen overdrijving, iedereen houdt zijn lichaam sterk en lenig en gezond door matige oefening en is in zijn beroep even flink en even degelijk. Geen logheid van lichaam of geest, – zoals die bij ons bijna regel is – maar ook geen clowns of kunstenaars. Zelfs het muziek maken door matig begaafden komt mij voor een uitvloeisel te zijn van juiste equilibrering van de Engelse maatschappij.

Dubois is de laatste paar dagen van zijn verblijf in Calcutta druk met het regelen van zijn tocht naar het binnenland, daarbij vooral geholpen door Griesbach, die pagina's vol advies schrijft. Dubois vindt het van wezenlijk belang om Lydekkers vindplaatsen met eigen ogen te zien en daar zo mogelijk ook zelf fossielen te zoeken. Het zou heel dom zijn om zo'n eind te reizen en dan niet met een verzameling fos-

sielen van de Siwalikfauna als vergelijkingsmateriaal terug te keren. Maar het Siwalikgebergte ligt een eind van Calcutta verwijderd: hij moet zo'n vijftienhonderd kilometer reizen door Noord-India. Hoewel een reis over de weg, langs de oude handelsroute van Calcutta naar Peshawar in de Noordwestelijke Grensprovincie, aantrekkelijk romantisch klinkt, zal die comfortabel noch snel zijn. Hij kan beter gebruik maken van het uitstekende spoorwegsysteem dat als een spinnenweb het hele Indiase subcontinent bedekt. In een eerste-klascoupé kan hij op 8 februari 's avonds Calcutta verlaten om fris en uitgerust op de tiende in Ambala aan te komen.

Ondanks het late uur wuift Alcock Dubois allervriendelijkst uit op het station. De vorige dag hebben ze per goederentrein een grote hoeveelheid kampeerspullen en onderzoeksmateriaal verzonden, en die liggen straks aan het eind van de reis op Dubois te wachten. Hij neemt alleen een koffertje met kleren, toiletartikelen, een camera, notitieboekjes en schrijfwaar mee.

Het station is één grote chaos. Reizigers zoeken hun weg door een doolhof van mensenmassa's om kaartjes te kopen en het juiste perron te vinden. Jongens en volwassen mannen slepen met bagage; kinderen en vrouwen verkopen kranten, bloemen, snoepjes, hardgekookte eieren en alles wat maar uit de hand gegeten kan worden; rondreizende goochelaars vertonen hun kunsten en maken onoplettenden wat roepies lichter; sadhoe's - heilige mannen - mediteren of steken hun bedelnap uit; moslims spreiden hun gebedskleed uit en bidden richting Mekka; hindoevrouwen zitten gehurkt bij de kleine vuurtjes waarop ze het magere maal voor hun gezin bereiden. Al dit leven, alle kleur, alle ellende, wordt omsloten door het magnifieke, boven alles uitrijzende

station dat de Britten hier hebben neergezet en dat niet meer kon contrasteren met zijn inhoud. In het grote en koele binnenste kaatsen de geluiden heen en weer en ruikt het naar mensen en kerrie en stoomtreinen. Van buiten oogt het als een bruidstaart, met een haast letterlijk oogverblindend witte voorgevel. Het geheel doet Dubois zeer aan Indië denken, en tegelijkertijd ook weer vreselijk niet.

Hij vindt zijn comfortabele eersteklascompartiment, schuift zijn koffer onder de bank, en gooit het raam open om Alcock, die op het perron staat te wachten, nog eens opnieuw te bedanken en vaarwel te zeggen.

‘Goede reis, Dubois!’ roept Alcock vrolijk. ‘We zien elkaar als u terugkomt. Dan kunt u me alles over uw ontdekkingen vertellen. Hebt u Gambles adres bij de Bosbouwschool in Dehra Doon? U moet echt bij hem langs.’

‘Dank u, Alcock,’ antwoordt Dubois, en zwaait, ‘u hebt me fantastisch geholpen. Groet de anderen in het museum van me. En ik neem zeker contact op met Gamble in Dehra Doon.’

Alcock kan het niet laten als een kloek te waken over het welzijn van zijn gast. ‘U hebt alle andere adressen en papieren en de ontvangstbewijzen voor de spullen die we gister verstuurd, toch?’

Dubois glimlacht; typisch Alcock om zich daar zorgen over te maken. ‘Ja, ja,’ zegt hij, terwijl hij een leren portefeuille tevoorschijn haalt waarin hij al zijn papieren bewaart: reçu’s, adressen, adviezen over prijzen, de organisatie van de tocht, het inhuren van personeel. Deze zijn voor de kleine kisten, en die voor het opgravingsspul, en... Ach, waar heb ik die voor de tenten nou? En terwijl de trein op gang komt bladert hij zenuwachtig in zijn stapel papieren en papiertjes.

Dan steekt hij zijn hoofd door het raampje en roept zijn vriend toe: 'Alcock, ik ben die voor de tenten kwijt, die moet ik gister in mijn zak hebben laten zitten. Kunt u even kijken in de spullen bij u thuis?'

'Komt voor elkaar, Dubois!' antwoordt Alcock, die met de trein mee holt. 'Ik kijk zo gauw ik thuis ben. Geen zorgen! Ik stuur het u direct na.'

Dubois gaat zitten. Hij voelt zich ongemakkelijk. Het is niets voor hem om belangrijke papieren kwijt te raken; dom en zorgwekkend is het. Al dat reizen, inpakken, uitpakken, her en der dingen achterlaten die later weer opgehaald moeten worden ... het is een heel gedoe, en dat ook nog in een onbekende cultuur.

Hij is blij dat de coupé niet is volgeboekt. Het eerste deel van de tocht heeft hij gezelschap van twee officieren die zijn overgeplaatst. Ze wisselen wat beleefdheden uit, maar krui-
pen al gauw in bed (netjes opgemaakt met gesteven witte lakens, een deken en een kussen). Dubois kijkt de coupé rond en bewondert het fraaie mahoniehout, de handige opklapbedden, en het keurige opklapaanrechtje in de aparte ruimte met toilet en wasgelegenheid.

Alcocks kok heeft een lunchtrommel klaargemaakt met wat thee, fruit, brood en boter, een paar hardgekookte eieren en beetje zout, gewikkeld in een stukje papier, voor het geval hij trek krijgt vóór het ontbijt wordt geserveerd. Nu wil hij alleen nog wat lezen en dan wegdoezelen, in slaap gebracht door het ritmische geratel van de trein. De volgende ochtend wordt hij vroeg wakker. Hij kijkt uit het raam naar het bijzondere landschap en neemt zo nu en dan een slokje thee. De thee is koud, uiteraard, maar Dubois is geheel tevreden met wat drinken en het uitzicht.

Dit deel van India is echt anders dan Indië, besluit Dubois. Het is hier vlak, heet en vol rivieren, van de moerassen bij Calcutta heel Bihar door tot aan de grote Ganges. Maar er zijn geen koele groene sawa's, geen bosjes bananenbomen en kokospalmen, en geen steile met groen beklede vulkanen die plotseling uit de rijstvelden oprijzen, zoals in Indië. Ondanks de rivieren lijkt dit deel van India veeleer droog, bruin en stoffig dan welig begroeid zoals Java.

Al snel komt de trein aan in Mokameh, langs de oevers van de Ganges, waar het ontbijt wordt geserveerd. Het is een indrukwekkend systeem. Maaltijden zijn gepland op vaste tijden op vaste stations. Het binnenrijden van de trein zet een complexe maaltijdservice in werking. Elke eersteklascoupé met doorgaande reizigers wordt bediend door een eigen wagen, die de verantwoordelijkheid is van twee restaurant-wallahs, zoals ze in het Brits-Indisch worden genoemd. Deze zetten hun wagen voor 'hun' coupé en geven in hoog tempo schalen voedsel met zilveren deksels, linnengoed, bestek en drinken door naar binnen. Binnen een half uur is de maaltijd genuttigd en alles weer opgeruimd zodat de trein volgens de dienstregeling verder kan, en aan die dienstregeling houdt men zich. De efficiëntie en voorspelbaarheid van het geheel verbaast Dubois. Hij geniet in alle rust van zijn maal, en al gauw kaboemt de trein weer over de rails die kilometers lang de meanderende Ganges volgt.

Tweehonderd kilometer verder stoppen ze in Baxar, waar de lunch wordt opgediend in de stationsrestaurantie terwijl de coupés worden geveegd en geboend. Weer een paar honderd kilometer verder serveert men thee in Alahabad, opnieuw van wagens die door restaurant-wallahs worden bediend, en

stipt om 18:25 rijdt de trein Cawnpore binnen voor het diner. Weer is het linnengoed vlekkeloos, gesteven en gestreken; de treinen rijden precies op tijd, de dienbladen zijn glanzend opgewreven en het eten is overvloedig. De Britten hebben in India zo veel voor elkaar gekregen; ze hebben dit oord vrijwel volledig geciviliseerd; het is hier allemaal zo gepolijst en geregeld vergeleken bij Java.

Op zondagochtend om 8:04 twee dagen na zijn vertrek uit Calcutta, komt Dubois in Ambala aan. De stad ligt op de brede, vruchtbare riviervlakten ten noorden van Delhi. Naar het noorden ziet hij de indrukwekkende uitlopers van de Himalaya: eerst wat heuvels en daarachter de bergketens van de hooglanden, het Simlagebergte, Mussooriegebergte en het Siwalikgebergte zelf. Het is een spectaculair landschap, en die indruk wordt versterkt door de bevolking die voor een aanzienlijk deel uit Sikhs bestaat. De Sikhs, zo heeft Dubois gehoord, vormen de ruggengraat van het Brits-Indische leger. Het zijn grote, stevig gebouwde, trotse en uiterst betrouwbare vechters. De Sikhregimenten zijn beroemd om hun moed, en natuurlijk om hun indrukwekkende baarden en snorren.

Al snel na aankomst krijgt hij een brief van Alcock.

Indian Museum, 9 februari 1895

Ik heb al uw papieren doorzocht en ook in de almirah [kast] in uw kleren gezocht, maar ik kan het ontvangstbewijs voor uw tenten niet vinden.

Ik kan het niet vinden – mijn God!

Ik hoop dat u een goede reis hebt gehad, niet te heet en niet te koud.

Denk erom dat u contact opneemt met de heer Gamble. Ik

hoor van Dr. King dat de heer Gamble zeer verheugd is dat er eindelijk weer eens een geoloog komt om onderzoek in de Siwalik te doen, en dat hij alles zal doen om u te helpen. Dus schrijf hem als u al niet bij hem langs kunt gaan.

De tenten heeft hij niet onmiddellijk nodig, maar hij voorziet dat het verdwenen ontvangstbewijs een probleem zal zijn. Hij stuurt iemand van het hotel naar het station om de tenten op te halen, met de rest van zijn bagage. Die krijgt alles, inclusief de kisten met gereedschap, vrolijk overhandigd, maar de beheerder van het bagagedepot weigert resoluut de tenten af te geven. Hij schudt zijn hoofd, en zijn wijsvinger, en de hotelbediende rest niets anders dan de hele voorstelling voor Dubois te herhalen: 'Ah, nee, zeg tegen de Sahib dat ik het juiste bonnetje nodig heb, want ik moet mijn papieren rond hebben en mijn formulieren correct invullen, anders krijg ik klachten!' Hier tikte de beambte heftig met zijn wijsvinger op zijn bagageregister, als om het belang te benadrukken van het boek, en van het correct archiveren van alle documenten. 'Ja, het bedroeft mij ten diepste,' ging hij verder, 'maar ik kan de tenten niet geven zonder bonnetje. Niets mag zonder paspoort mijn domein verlaten.' Hij grinnikte vol leedvermaak. 'Om welke reden dan ook!' Dubois laat de zaak even rusten, want hij moet een hoop dingen regelen terwijl hij in Ambala is, en dit lijkt daarvan nog de minst gewichtige.

Die avond, als hij in zijn kamer zit bij te komen, ontvouwt hij Griesbachs vellen vol gekrabbelde adviezen en leest ze opnieuw. Een expeditie in India is toch iets anders dan een expeditie in Indië, denkt hij bij zichzelf. Hij moet morgen eerst maar eens de benodigde vergunningen, mannen, die-

ren en voorraden bij elkaar zien te krijgen. Hij wil hier een maand, zes weken wellicht, op fossielenjacht voor hij naar Calcutta teruggaat. Griesbach schrijft:

Maandag. Naar Plaatsvervangend Commissaris in Katcherry. Ik heb hem schriftelijk om 10 kamelen gevraagd, waarvan 2 op de 7de gereed moeten staan.

Let erop dat kameeldrijvers hun touwen hebben, ze moeten zelf zorgen voor een touw per kameel, dat is bij hun loon inbegrepen. Het huurbedrag (per kameel per maand) omvat ook de diensten van de drijvers, meestal 1 per 3 of 4 kamelen. Het verdient aanbeveling om reservetouwen (van paardenhaar) mee te nemen. Kameeldrijvers verwachten ten minste ½ maandloon vooraf.

Norton & Co. is een goed adres voor benodigdheden. Duur maar erg goed.

Zorg voor goed personeel; vertel de mensen van het hotel, Norton & Co., of wie ook maar, wat u nodig hebt. Misschien kent de Plaatsvervangend Commissaris geschikt personeel of kan hij zijn Tahsildar (de plaatselijke belastinggaarder) opdragen om u te helpen.

U heeft nodig:

<i>loon ongeveer</i>	<i>1 kok of Khidmutgar die wat kan</i>
<i>12-15 roepies</i>	<i>koken</i>
<i>7-8 roepies per maand</i>	<i>1 Bhistie (waterdrager)</i>
<i>6-7 roepies per maand</i>	<i>1 Syce (voor paard)</i>
<i>5 roepies per maand</i>	<i>1 Grassnijder (voor paard)</i>

7 roepies per maand
per man

2 of 3 Khalasi's of Chuprasi's voor
dienst in kamp en opzetten tenten.
Voor het laatste minstens 8-10 man
nodig, maar uw Khalasi's zoeken
wel wat koelies om te helpen. U kunt
maar beter 4 Khalasi's inhuren.

Al deze mannen verwachten 'warme kleren'. Ik denk dat ze tevreden zijn als u ze daarvoor elk 6/- geeft. Ze zullen ook loon vooraf willen, meestal een maand elk. De kok heeft ongeveer 50/- vooraf nodig om eten etc. te regelen. Hij moet alle voorraden - rijst, bloem (Delhi-bloem in blik), zout, suiker, etc. etc. - in Ambala kopen.

Uw oppasser heeft ook van alles nodig, zoals 'charans' (lennengoed voor afwas etc.), schoensmeer, Momroggan en gele zeep voor bruine laarzen & zadel etc. etc. alles samen voor een paar roepies.

Het klinkt als een hele klus. Hij moet drie of vier kameeldrijvers hebben, plus hun kamelen, de touwen en verdere uitrusting, en dan nog eens acht tot tien mannen om het kamp te regelen, water en brandhout te halen, enzovoort. De crux is zo te zien om de juiste khidmutgar te vinden, een combinatie van een butler en wat in Indië een mandoer heet. Als dat eenmaal gelukt is, komt de rest vanzelf, dus hij moet goed opletten wie hij daarvoor inhuurt. Hij wil een intelligente man die goed Engels spreekt, het gebied goed kent, eerlijk en praktisch is en goed leiding kan geven. Hij zal eens rondvragen.

En dan moet hij een paard zien te krijgen. Dubois is niet van plan om te voet het Siwalikgebergte in te gaan als hij voor een redelijke prijs een van die taaie paarden hier kan

krijgen. Ook daar heeft Griesbach iets over te melden.

Voor paard koop een maund (37 kilo) graan; altijd handig om een voorraad te hebben want het is niet in elk dorp te krijgen.

Vertel de hotelbediende dat u een paard wil & laat de handelaren hun dieren naar het hotel brengen. Op dit moment moeten er in Ambala veel pony's zijn & die hoeven u niet meer dan 100-180 roepies te kosten. Voor het paard heeft u een kleed nodig (een zogenaamde jul), roskam & borstel, emmer (voor water), kopstuk en touwen (van paardenhaar, ook een of twee van katoen). De syce regelt dat allemaal en licht u een beetje op, maar niet veel. Kosten: 12-15 roepies.

Vraag Kapitein Mardall van het 17th Bengal Cavalry naar de aankoop van een pony, als hij in Ambala is. Ik geef u een brief voor hem mee; hij is een vriend van mij.

Ook een brief aan Majoor F. Drummond, voor het geval die in Ambala is.

Ga ook langs bij mevrouw Melliss, een goede vriendin van mij, als ze in Ambala is, waar ze de wintermaanden meestal woont. Vrouw van Kolonel Melliss C.B., Inspecteur-Generaal van de Imperial Service Troops.

Bijgevoegd is een lijst van de regimenten die zijn gestationeerd in het legerkamp van Ambala, dat aanzienlijk moet zijn, vermoed Dubois, want die lijst is flink lang: 18th Hussars, twee batterijen van de Royal Horse Artillery, twee bergbatterijen van de Royal Artillery, bataljons uit Norfolk, Somerset en Derbyshire. En dan zijn er nog twee inlandse regimenten met Britse officieren: het 17th Bengal Cavalry en het Depot 32nd Pioneers. Die militairen kunnen Dubois vast van pas komen, maar hij is vooral geïntrigeerd door de vermelding

van mevrouw Melliss. Griesbachs aantekeningen suggereren dat hij nauwer met haar dan met haar echtgenoot bevriend is. Dubois vraagt zich stiekem af hoe nauw die vriendschap dan wel is. Kloppen de verhalen over romances in het binnenland tussen eenzame officiersvrouwen en vrijgezellen? Hij had in Griesbach niet echt een vrouwenliefhebber vermoed, een ... hij zoekt in zijn geheugen naar de veelzeggende Engelse uitdrukking ... een ... 'poodle-faker', dat is het! Misschien moet hij inderdaad maar eens bij mevrouw Melliss langs als ze zo charmant is. Britse vrouwen zijn zeer aantrekkelijk en, naar het zich laat aanzien, zal hij nog wel even in Ambala zijn voor hij op fossielenjacht kan.

Griesbachs aantekeningen zijn een goudmijn van informatie. Dubois leest verder en doet zijn best de talloze beetjes advies te onthouden. De belangrijkste betreffen zijn vergunningen en purwanahs.

De Regering van de Punjab is op de hoogte gebracht van uw tocht naar het Siwalikgebergte, en dat geldt ook voor de gouverneur van de Noordwestelijke Provincies die aan deze kant (oost) van de Jumna beginnen. U krijgt purwanahs (een soort opdrachten aan lokale gezagsdragers) van deze overheden via de Plaatsvervangend Commissaris van Ambala & misschien ook die van Saharanpur. Zulke purwanahs zijn handig als u problemen heeft met de bevoorrading of met koelies & doorgaans stel je een van de chuprasi's aan om te krijgen wat nodig is & gewapend met een stok en een purwanah zorgt die daar dan voor. In de bergen kunt u misschien graan krijgen (voor paard), en waarschijnlijk wat kippen, eieren, misschien een schaap, nu en dan wat melk (liefst zelf een melkgeit meenemen) en verder praktisch niets.

Grote hemel, denkt Dubois, niet alleen kamelen en pony's dus, maar ook nog een geit! Wat zal hij verder nog van Griesbach moeten aanschaffen? En jawel, hoe idioot het ook klinken mag, Dubois kreeg inderdaad het advies om de Maharadja van Sirmoor te vragen hem een olifant te lenen voor zijn bergtocht. Zelfs na al die tijd in Indië lijkt India kleurrijk en exotisch.

Laat me weten als u in problemen komt, en geef altijd uw volgende adres door. Maak een ruw plan van uw activiteiten & laat de postdirecteur [in] Ambala u vertellen waar uw volgende poststation is. Laat alles daarheen adresseren & en laat iemand heen en weer gaan. Die persoon geeft u een brief voor de postdirecteur met het verzoek hem uw brieven etc. mee te geven, anders krijgt u die niet ...

Vergeet niet flink wat houten haringen voor uw tent mee te nemen. Uw mannen kunnen die in Ambala laten maken. Ze breken voortdurend of raken zoek, dus u moet er heel wat meer meenemen dan u feitelijk nodig hebt. Natuurlijk kunt u ze van tijd tot tijd in grotere dorpen laten aanvullen.

Griesbach lijkt werkelijk aan alles gedacht te hebben, van Dubois' sociale contacten tot de betaling van zijn bedienden en de vereiste voorraad haringen. Dubois heeft veel plezier om zijn aandacht voor detail.

De volgende ochtend, 13 februari, moet Dubois voor twee dingen zorgen. Allereerst moet hij bij de hoogste fiscale en juridische ambtenaar van het district Saharanpur een purwanah aanvragen. Dat gaat makkelijk dankzij het efficiënte postsysteem van de Raj. Hij schrijft een nette officiële brief – die Britten zijn dol op administratief ceremonieel – en stuurt die op.

Zijn eerstvolgende prioriteit is het redden van zijn tenten op het station, en daarvoor lijkt een persoonlijk bezoek aan het bagagedepot gewenst. Helaas heeft niets van wat Dubois zegt enige invloed op de chef van het depot, die vastbesloten is zich te houden aan het protocol dat hem is opgelegd. Wanhopig en ook flink beledigd dat deze inlandse klerk zijn woorden in twijfel durft te trekken, gaat hij vervolgens meteen naar de stationschef, een waardige Sikh met een enorme baard en de grootste tulband die Dubois ooit gezien heeft.

'Ah', zegt de man ernstig en hij knikt met zijn hoofd na Dubois verhaal te hebben aangehoord. 'Wacht hier, Sahib, ik zal dit persoonlijk voor u afhandelen.' Hij verdwijnt in een andere kantoorruimte. Door de deur hoort Dubois luide stemmen in een taal die hij niet verstaat. Na een minuut of twee verschijnt de stationschef weer met een glimlach vol blinkend witte tanden. 'Zo Sahib, u kunt naar buiten; al uw spullen worden voor u op een ossenwagen geladen, en er is ook een rijtuig voor u. Ik heb de koetsier opgedragen u en uw bezittingen direct naar uw hotel te brengen.'

'Hartelijk dank', zegt Dubois en vraagt zich af wat er nu precies gebeurd is.

'Geen dank, geen dank', luidt het antwoord, met een glimlach en een vage hoofdbeweging. Dubois steekt de man een muntstuk toe en vertrekt naar buiten waar de wagens al staan te wachten.

Wat hij nu nog moet doen, in afwachting van bericht uit Saharanpur, is het bijeenbrengen van zijn ploeg: mannen, kamelen, pony's en een grote hoeveelheid materiaal. Als die karavaan eenmaal rond is, zal hij vertrekken naar Nahan, in de uitlopers van het Siwalikgebergte, om zijn opwachting

te maken bij de maharadja. Griesbach heeft hem gewaarschuwd dat de maharadja een prikkelbare en lastige kerel is, een ouderwets absoluut heerser met moderne ideeën en veel trots. Het prinsdom van de maharadja, Sirmoor, omvat veel van India's beste vindplaatsen van fossielen, dus zijn toestemming en medewerking zijn essentieel. Op weg naar Nahan kan Dubois een aantal gebieden bezoeken waarover hij in Lydekkers artikelen gelezen heeft.

Tot Dubois' verrassing loopt alles, dankzij Griesbachs adviezen, van een leien dakje. Zijn eerste dag in Ambala heeft hij 's middags al contact gelegd met kapitein Mardall, Griesbachs vriend bij de Bengal Cavalry, die op zijn beurt de paardenhandelaar met wie hij meestal zaken doet opdraagt om voor een goede pony voor Dr. Dubois te zorgen. En Norton & Co. regelen de khidmutgar en de andere mannen die hij nodig heeft. Uiteraard heeft hijzelf het laatste woord. Wat aanvankelijk een enorme klus leek, is opeens tot hanteerbare proporties teruggebracht. In stilte dankt hij Griesbach en zijn wonderbaarlijke adviezen die eerste dagen keer op keer. Hij kijkt opgewekt uit naar dit deel van zijn reizen: het wordt weer even als voorheen in Indië, in zijn eentje fossielen zoeken met wat inlanders die voor hem zorgen, maar dan zelfs nog beter. Allereerst hoeft hij zich geen zorgen te maken over de slopende hitte die zijn werk in Indië zo moeilijk maakte. Hier, op de hoogvlakten van het Siwalikgebergte – zelf in feite een van de uitlopers van de machtige Himalaya – is het 's nachts koel genoeg voor rijp op de bodem. Overdag schijnt de zon helder, en wordt de lucht warm genoeg voor aangename werkomstandigheden. Geen wonder dat de hele Britse overheid in april, mei en juni verhuist naar Simla, het mooiste bergoord in het Siwalikgebergte, om de

verstikkende hitte in het laagland te ontlopen. Na de uitputtende fossielenjacht in Indië is dit een gezond en aangenaam klimaat.

De expeditie heeft nog een voordeel vergeleken bij zijn eerdere tochten. Dubois zoekt niet naar vindplaatsen; hij bezoekt plekken die al gevonden zijn. Natuurlijk zal hij onderweg ook wat nieuw onderzoek doen, het zou dwaas zijn die kans te laten liggen. Maar hier geen vermoeiend geklauter langs een bergwand of geploeter langs een moerassige oever om tenslotte toch nog niets te vinden, zoals in Indië zo vaak gebeurde. Met de kaart van Lydekker en de hulp van plaatselijke gidsen, zou hij het grootste deel van de tijd met relatief gemak fossielen moeten vinden.

Hij schrijft Griesbach snel een briefje om hem te melden dat hij veilig in Ambala is aangekomen, en met een amusant verhaaltje over de herovering van zijn tenten. Als hij gaat zitten voor zijn tweede avondmaal in Lumley's Hotel, heeft hij het gevoel dat alles in orde is, en aangenaam gesmeerd verloopt. Hij heeft eigenlijk maar één zorg: sinds zijn aankomst in India heeft hij nog niets van Anna gehoord. Thuis komt het eind van de regentijd in zicht: een nare tijd voor de koorts. Binnen een dag of twee kan een kind ziek worden en sterven, binnen een week of twee kan zijn hele gezin, de een na de ander, na een ondraaglijk lijden, dood zijn. Na de dood van Anna Jeannette is het niet moeilijk om op het ergste voorbereid te zijn.

Hij kan niet bedenken waarom Anna's brieven anders zouden uitblijven. Aanvankelijk liet ze tweemaal per week iets van zich horen. Niemendalletjes en roddel meestal, maar dat verzekerde hem er in elk geval van dat alles goed ging thuis. De recente, onverklaarbare stilte heeft iets onheilspel-

lends. Wat gaat er in haar om? Heeft ze weer een van die wanhopige buien die haar na de dood van de baby dreigde te verteren? Hij kijkt al haar brieven nog eens door, op zoek naar de geringste aanduiding van een dreigende catastrofe. Het enige dat ze in haar laatste brief vertelt is dat Prentice van tijd tot tijd op bezoek komt, en blijft eten of wat met de jongens speelt. Opeens vliegen die zinnen hem aan, zwanger van een nieuwe betekenis. Het zal toch niet ...? Nee, dat kan hij niet geloven, niet van Prentice. Er moet iets anders zijn, iets vreselijks. Zou dat ding in de tuin, die pontianak, weer aan het huilen zijn gegaan? Maar daar zegt ze niets over.

Een paar dagen later is Dubois echt ongerust over zijn vrouw en zijn gezin. Hij stuurt Alcock, die alle eventuele post vanuit Calcutta zal doorsturen, zijn reisplan. Daarbij voegt hij een briefje met het verzoek om bij de Nederlandse consul te informeren of daar misschien post voor hem is die om de een of andere reden opzij gelegd of vertraagd is. En als dat niets oplevert, wil Alcock dan alsjeblijft het volgende telegram aan Prentice sturen: 'Meneer, graag een verklaring voor bezoeken aan mijn vrouw tijdens mijn afwezigheid. - Dubois.'

HOOFDSTUK 34

SIRMOOR

De tiende verlaat Dubois Ambala aan het hoofd van een lange karavaan van dragers en kamelen. Hij berijdt een kleine

kastanjebruine merrie met stevige poten en een fraaie gang. Ze heet Tez, het Urdu-woord voor 'helder'. Ze zijn op weg naar Schazadpur, een kilometer of vijfendertig, veertig naar het noordoosten, aan de andere kant van het Dangrimeer. Daar brengen ze de nacht door, Dubois' eerste kennismaking met een 'dak'-bungalow. Deze bungalowtjes, gebouwd en onderhouden ten behoeve van reizende beambten, vind je overal in het land. Vanwege zijn band met het Indian Museum en de Geologische Dienst van India mag ook Dubois er gebruik van maken – en hij is blij toe want in veel gebieden ontbreken Europese hotels geheel. Dit is de eerste van vele dak-bungalows waar hij verblijven zal: niet luxueus maar schoon, degelijk en gerieflijk. Dubois vindt het een uitstekende voorziening en hij neemt zich voor de regent iets dergelijks te suggereren als hij straks op Java terug is.

De volgende ochtend trekt hij met zijn mannen verder naar het noordoosten, passeert een tweede meer, steekt een rivier over om 's middags aan te komen in het dorpje Kala Amb. Ze zijn nu aan de grens van de staat Sirmoor en hebben nog zo'n vijftien kilometer te gaan voor ze in Nahan zijn. Nahan blijkt een alleraardigst bergstadje, met goed onderhouden straten met bomen erlangs. De straten verlopen in een concentrisch patroon – ontworpen, zo wil het verhaal, door een van de vorige Maharadja's. Dubois heeft vooraf, schriftelijk, om audiëntie gevraagd. Bij aankomst vindt hij het antwoord van de secretaris van de Maharadja, wiens ondertekening doet denken aan het spoor van een spin die in de inkt gevallen is. De derhalve anonieme secretaris deelt hem mee dat de Maharadja hem om twaalf uur ontvangen kan – het begin van langdurige trammelant om de benodigde vergunningen en purwanahs los te krijgen.

Om twaalf uur precies meldt Dubois zich bij het paleis, een bijzonder gebouw vol Moorse bogen, binnenplaatsen met fonteinen, vijvers en tuinen, beelden, tapijten, fijn bewerkte schermen en versieringen. De Maharadja ontvangt hem in een kamer vol houtsnijwerk, bladgoud en complexe dessins. Het decor is veel te exotisch en druk naar Dubois' smaak – elke vierkante centimeter van elk oppervlak is besneden, verguld, beschilderd of ingelegd met edelstenen – maar het maakt de rijkdom en macht van de Maharadja meer dan duidelijk. De Maharadja zelf, een kleine donkere man met een enorme snor, draagt een ackhan, een lange jas met hoge kraag, van rijk geborduurd stof, boven een strakke broek. Op zijn hoofd een magnifieke tulband, van voren vastgezet met een opzichtige parel in een krans van edelstenen. Zijn vingers zijn bezet met gouden ringen vol juwelen. Dubois' hooggesloten jas toetoept en scherp gestreken pantalon vallen er compleet bij in het niet, maar hij draait met enige voldoening zijn eigen welige, rossige snor op.

De Maharadja is een waardig en gestudeerd man, die goed Engels spreekt. Dubois kreeg het advies niet te snel over het doel van zijn bezoek te beginnen; dat zou onbeleefd zijn. De Maharadja weet al precies waarom hij komt en het is zijn verantwoordelijkheid het gesprek in die richting te sturen. Hij is kennelijk geïnteresseerd in de radja's en prinsen van Java. Zijn hun paleizen net zo klein en gewoontjes als het zijne? informeert hij met een geringschattend gebaar dat Dubois geen keus laat dan het exorbitante decor te prijzen. Dubois antwoordt tactvol dat hij in Indië niets gezien heeft dat zich met het paleis van de Maharadja laat vergelijken al zijn er ook daar veel mooie paleizen, vooral rond Solo.

Ingenomen met het antwoord, begint de Maharadja

Dubois te vertellen over zijn plannen om zijn volk moderner te maken. Hij heeft een school opgericht die intelligente jongemannen uit de betere kringen van Sirmoor hoger onderwijs in het Engels biedt. Zij zullen zich de kennis en handelwijzen eigen maken die de Europese volkeren groot hebben gemaakt en de ambassadeurs van zijn land worden. De Maharadja vraagt of ook Java Engelstalig hoger onderwijs voor de adel kent. Dubois moet toegeven dat zo iets niet bestaat. Er zijn weinig scholingsmogelijkheden voor welke inlanders dan ook, hoewel een enkel prinsje voor een opleiding naar Batavia wordt gestuurd of zelfs thuisonderricht krijgt van een Nederlandse privéleraar. Nee, de enige Javanen die een werkelijk Europese opleiding krijgen zijn de gewettigde kinderen van Nederlandse vaders en Javaanse moeders, en die worden daartoe meestal naar Europa gestuurd. Hij heeft alle bewondering voor de vooruitziende plannen van de Maharadja, al vraagt hij zich in stilte af of scholing alleen de onwetende, analfabete boeren die hij onderweg tegenkwam ooit in de gelijken van geschoolde Europeanen kan omtoveren.

'Ach,' zegt de Maharadja die treurig het hoofd schudt, 'dat vergat ik natuurlijk. Jullie prinsen zijn in hun eigen land geen staatshoofd meer dus ze kunnen niets doen voor hun mensen. Ze zijn slechts – hoe zegt men dat ook weer? – "jongere broers", die door hun Nederlandse meerderen worden geleid. Hmm ...' Hij stopt en kijkt Dubois beschuldigend aan, alsof hij verantwoordelijk is voor de tekortkomingen van het koloniale bestuur. 'Het is dus een allerakeligste situatie. Geen prins wil in zijn eigen huis worden gecommandeerd', zegt hij met klem. 'Niet één.'

Dubois weet niet wat hij daarop zeggen moet dus hij zwijgt.

Kort daarna verlaat de Maharadja, vrij abrupt, het vertrek. Dubois is verrast. Heeft hij de Maharadja beledigd? Het lijkt hem van niet. Hij heeft zich met zorg beperkt tot beleefde nietszeggheden. Na een aantal ongemakkelijke minuten alleen, verschijnt tot zijn opluchting een assistent. Deze stelt zich voor waarna Dubois hem met klem verzoekt de situatie uit te leggen. Heeft de Maharadja zijn verzoek afgewezen door te vertrekken zonder daarover gesproken te hebben? O, nee, Sahib, beslist niet. De Maharadja is een drukbezet man, met van alles en nog wat aan zijn hoofd. Het is een hele eer dat hij u persoonlijk ontving. Weet hij zeker dat de Maharadja niet vergeten is waarom Dubois kwam? Welnee, Sahib, de Maharadja is een zeer intelligente man, hij vergeet nooit iets. Nee, hij heeft een formidabel geheugen, zoals je van een leider verwachten mag. Heeft de Maharadja dan stilzwijgend zijn hulp toegezegd? Dat kan de assistent nu ook weer niet zeggen. Dat zijn zaken voor de Maharadja en instructies terzake heeft hij niet gekregen.

De assistent zal opschrijven wat Dubois voor zijn tocht door Sirmoor nodig heeft. Zou Dubois misschien een lijst willen opstellen, en een reisplan? Dan kan hij dat morgen, of misschien de dag daarna, aan de Maharadja voorleggen. In de tussentijd krijgt Dubois de beschikking over een gastenverblijf. Zou de dokter misschien een mooie pony willen kopen om zijn eigen reis comfortabeler te maken? De Opzichter van het paard van de Maharadja heeft vast wel iets dat in aanmerking komt. O, de dokter heeft al een pony gekocht. Dat is jammer, de paarden hier zijn zo veel beter dan in Ambala. En mannen? Die heeft Dubois toch zeker nodig. Als hij de assistent laat weten hoeveel hij er nodig heeft, dan stuurt die wat mannen langs die werk zoeken. Vanwege het

onderwijsbeleid van de Maharadja kan hij mensen krijgen die goed Engels spreken. Niet? Dubois heeft zijn hele team al rond? Ach, wat jammer nu. Plaatselijk personeel was zo veel beter geweest; die mensen kennen het Siwalikgebergte. Maar net wat de dokter wenst ...

Dubois wandelt de rest van de dag rond in Nahan en onderdrukt elke neiging om zaken aan te schaffen, meer mannen aan te nemen en nog wat pony's te kopen. De volgende dag ontvangt hij een brief uit Saharanpur waarin hem de gewenste purwanah voor dat district wordt toegezegd. Dat geeft voor hem de doorslag. Als de overheid in Saharanpur zo makkelijk een purwanah kan afgeven, dan kan de Maharadja dat ook. De Maharadja is kennelijk aan het traineren, misschien omdat de opdracht van de Raj om Dubois terwille te zijn hem niet zint. Het nietsdoen maakt Dubois rusteloos, het politieke gekonkel maakt hem ongeduldig. Als het paleis ook de volgende dag niets van zich laat horen, besluit Dubois om uit Sirmoor te vertrekken zodat hij iets kan ondernemen terwijl de Maharadja draalt. Al gauw draagt Tez hem met een kittig drafje door het vroege ochtendlicht richting Kolar, vijftwintig kilometer naar het oosten. Van daar stuurt hij Griesbach een telegram met klachten over de Maharadja. De man was beslist hartelijk, maar helpen ho maar. Kan Griesbach hem op de een of andere manier tot actie bewegen?

Dubois en zijn mannen trekken verder oostwaarts en buigen dan naar het noorden af. Ze overnachten in het dorpje Rampur aan de rivier de Jumna voor ze het echte Siwalikgebergte in gaan. Zonder dat Dubois daar weet van heeft, heeft Griesbach de grote machinerie van de Raj aan het werk gezet. Er worden brieven geschreven, aantekeningen gemaakt, reeksen telegrammen verzonden, tot er ten slotte een tele-

gram gaat naar de hoogste autoriteiten van de Punjab met een hernieuwd verzoek de Maharadja op te dragen voor Dr. Dubois te doen wat in zijn vermogen ligt. Intussen trekken Dubois en zijn groep verder. Op de tweeëntwintigste komen ze in Kalianpur aan. Daar zullen ze een aantal dagen fossielen zoeken. Eindelijk bereikt hem, per koerier uit Nahan, een brief van Alcock.

Indian Museum, 17 februari 1895

Ik was blij te vernemen dat u veilig bent aangekomen en ik hoop dat u inmiddels met veel succes bezig bent het gebeente van pleistocene dames en heren bloot te leggen.

De Nederlandse consul stuurde me een hele dikke envelop met naar ik aanneem een brief van uw echtgenote. Ik heb hem daarom aangetekend doorgestuurd en hoop dat hij u veilig bereikt. Het telegram heb ik nog niet verzonden, en ik zal dat ook niet doen voor ik weer iets van u gehoord heb. Het is een grote vergissing – een vergissing die ik vaak ook zelf bega – om je fantasie in actie om te zetten: de fantasie is alleen voor jezelf onaangenaam; de actie is dat mogelijk ook voor anderen.

Dubois is woedend. De brutaliteit om zijn telegram niet te versturen! En hij dacht nog wel dat Alcock een vriend was, een collega. Hij geloofde hem toen hij zei hoe welkom Dubois was, hoe blij hij was een mede-onderzoeker te ontmoeten die zulk interessant werk deed. Ja, maar niet blij genoeg om gehoor te geven aan een eenvoudige verzoek dat voor hem van het allergrootste belang is. Wat een onbeschofte en arrogante man. En wat Anna betreft, nou ja, de tijd zal wel leren wat er in die envelop zit en wat voor verhaal ze verzonnen heeft om haar gedrag te verklaren.

Die rest van dag en de dag erna jaagt Dubois zichzelf en zijn mannen met woeste vaart heuvel op en heuvel af. Het is ten minste koel genoeg. Een paar mannen weet iets van verzamelen, dus Dubois hoeft ze niet alles opnieuw te leren. Ze weten hoe een fossiel eruit ziet en hij vraagt ze alleen hem te roepen als ze een goed of redelijk compleet botstuk vinden. Ze mogen het pas aanraken als hij het gezien heeft, heeft besloten of het de moeite waard is en de vindplaats en de omstandigheden heeft vastgelegd. Na twee dagen hebben ze flink wat fossielen verzameld en begint zijn woede te zakken. Ze gaan op weg naar Dehra Doon en de Bosbouwschool waar hij Gamble hoop te vinden, en de envelop die daar via het Nederlandse consulaat is heen gestuurd.

Dehra Doon is zalig beschaafd na het kamperen in het afgelegen Kalianpur. De Bosbouwschool is degelijk opgezet en bezit een indrukwekkende bibliotheek met informatie over het gebied - van fauna en flora tot geologie. Gamble, een tanige, kleine man, niet veel groter dan de lokale bevolking, met een zonverbrand en verweerd gezicht, onthaalt hem op verhalen over zijn werk: de relatie tussen dichtheid van himalayaceders en de hoogte, jaarlijkse neerslagcijfers tot vele jaren her, onderzoek naar bosdieren en hun leefomgeving. Hij bezit kaarten, waarop de aantekeningen zijn overgeschreven die Lydekker tijdens zijn onderzoek maakte. Niet iedereen stelt belang in dat soort verhalen, maar Gambles enthousiasme en betrokkenheid zijn besmettelijk. Bovendien is hij, net als Dubois, een wetenschappelijke duizendpoot, geïnteresseerd in zowat alles betreffende dit kleine uithoekje van de wereld. Pas als Dubois heeft genoten van een koele dronk, een bad, een rondleiding op het instituut en een warm avondmaal, haalt Gamble de langverwachte enve-

lop tevoorschijn, met een terloops 'O ja, er kwamen onlangs wat dingen voor u uit Cal: een telegram en deze envelop. Uit Indië zo te zien. Brieven van thuis, hè, Dokter?'

Dubois kan zich er nog net van weerhouden hem het pakket uit handen te grissen. Natuurlijk weet die man niet hoe belangrijk dit is, hoe zou hij ook? denkt hij verontschuldigend. 'O, dank u', zegt hij wat stijfjes. 'Ik ben behoorlijk moe en wacht al een poosje op dit pakket. Ik denk dat ik mij maar eens terugtrek en het even doorkijk. Zie ik u morgenochtend?'

'Ja', knikt Gamble. 'Als u voor die tijd iets nodig hebt, belt u maar. Mohammed staat geheel tot uw dienst.' Hij gebaart naar de slanke jongeman in smetteloos wit uniform die aan de andere kant van het vertrek onopvallend klaarstaat.

Comfortabel genesteld in zijn kamer scheurt Dubois het door de consul doorgestuurde pakket open. Het bevat twee brieven van Anna, maar geen verklaring. Het lijkt wel alsof ze geen moment beseft hoe ongerust hij is na zo'n lange stilte. Ze schrijft over het weer, de spelletjes van de kinderen, en hun gezondheid - 'Het zal je goeddoen te zien hoe goed Eugénie kan paardrijden, en Jean groeit haast met de dag, je zult hem nauwelijks herkennen als je terugkomt.' Dan is er een probleempje met het personeel, tot in de saaiste details beschreven, en een verslag van de vriendinnen die ze gesproken en de roddel die ze gehoord heeft. O, en die alleraardigste meneer Prentice kwam weer langs op weg terug uit Malang. Hij bracht een paar prachtige planten mee die hij speciaal voor haar gekocht had - een werkelijk schitterende hibiscus die nu op de voorveranda staat, en een enorme, geurige frangipane die ze de toekang kebon in het hoekje bij de muur heeft laten zetten. De toekang kebon vergeet om

de planten water te geven als zij hem niet voortdurend op de huid zit, zo vermoedt ze, maar tot nu toe doet het boompje het goed omdat het nog steeds om de paar dagen even regent.

De brief erna is van het zelfde laken een pak – geruststellend in de zin dat Anna volkomen normaal klinkt. Geen woord over ziekte of koorts, geen spoortje hysterie. Maar Dubois ziet meteen dat Prentice al weer langs geweest is – de hoeveelste keer sinds zijn vertrek inmiddels? – en dat blijft knagen. Natuurlijk is Prentice een charmante man, en knap ook: wie weet dat beter dan hij, Dubois, zijn beste vriend? En hij is niet hertrouwd, al heeft hij inmiddels wel een schattige njai uit een dorpje in de buurt. Maar beschaafd gezelschap mist hij natuurlijk wel, zeker nu Dubois weg is.

In zijn achterhoofd blijft het wantrouwen, de jaloezie en de twijfel hangen. Hij vindt dat Prentice Anna wel wat minder vaak kan bezoeken. Waarschijnlijk is het niet meer dan zorg om zijn vriend – Prentice weet hoeveel zorgen Dubois zich maakt over Anna in haar eenzaamheid – maar toch, maar toch ... De tropen brengen bij fatsoenlijke mensen onfatsoenlijke neigingen boven. Hij weet dat maar al te goed, hij heeft het zo vaak gezien. Geen dreigend schandaal of verscheurd gezin lijkt erg genoeg om dat te voorkomen. En in Indië, waar de zeden toch al lossers zijn, hoeven de zondaars niet eens bang te zijn voor sociale uitsluiting, hoogstens maar voor even. In Indië is alles vergeeflijk.

Hij besluit Anna vanavond nog te schrijven, en Prentice ook. Hij zal Anna vragen de plotselinge onderbreking van haar correspondentie te verklaren, en maar eens zien hoe ze reageert. En Prentice krijgt een doodgewone brief, over zijn reis en zijn bevindingen. Hij zal alleen aan het eind even re-

fereren aan het feit dat hij Anna tijdens zijn afwezigheid wel erg vaak bezoekt. Heel terloops, meer hoeft niet.

HOOFDSTUK 35

AVONTUREN IN HET SIWALIKGEBERGTE

De eerstvolgende week besteedt Dubois vooral aan reizen en fossielen zoeken, en met aanzienlijk succes. Zijn routebeschrijving klinkt als een reisverslag van het district Saharanpur: Dehra Doon, Khagnaur, Kalawala, Kerwapani, Badshah Bagh, Kalesar en Kolar. Het liefst wil hij een paar weken kamperen bij het afgelegen dorpje Haripur, in Sirmoor, waar de beste vindplaatsen zouden zijn. Maar hij kan daar niet werken zonder vergunning van de Maharadja en tot dusver heeft hij nog niets van het paleis gehoord. 's Mans stijfkoppigheid is om gek van te worden! Voor vertrek uit Dehra Doon stuurt Dubois opnieuw een telegram met een verzoek om de benodigde purwanahs, de gids en de olifant. De volgende dag krijgt hij een veelbelovend antwoord, maar gids, olifant en purwanahs blijven uit.

Dubois trekt verder en onderzoekt de gebieden waar hij wel mag werken. Het landschap is spectaculair, en niet te vergelijken met waar ook in Indië. De vlakten en eerste uitlopers zijn bruin, stoffig en droog; dan, als hij het echte Siwalikgebergte in gaat, volgen prachtige vergezichten met himalayaceders, hellingen met naaldbossen, en allerlei soorten vegetatie. Zijn pony Tez blijkt een betrouwbaar, onver-

moeibaar en evenwichtig dier. Stapje voor stapje smeedt Dubois zijn gezelschap van koelies, dragers en gidsen samen tot een redelijk effectief team. De dagelijkse routine – het kamp opzetten, eten koken, alles klaarmaken voor de nacht, het ontbijt, inpakken en vertrek de volgende ochtend – loopt vrijwel gesmeerd. Hij heeft het getroffen met zijn khidmutgar.

Na nog weer wat dagen zonder gids of berichten van de Maharadja, stuurt Dubois opnieuw een telegram aan Griesbach met nog nadrukkelijker klachten dan eerst. Griesbach gaat op onderzoek uit en lijkt de kern van het probleem te hebben gevonden: 'RAJAH NAHAN ZOU WEIGEREN OMDAT RAJAH OPDRACHTEN KREEG VIA EXTRA ASSISTANT COMMISSIONER AMBALA' – een te lage ambtenaar kennelijk. Er volgt een nieuwe ronde van officiële opdrachten zonder merkbaar resultaat.

Alles lijkt eropuit Dubois' stemming te drukken. Veel fossielen vinden ze niet. Koeriers die het contact onderhouden met verschillende postagentschappen komen terug zonder brieven van Anna. Dubois raakt er met de dag meer van overtuigd dat het Prentice' schuld is. Natuurlijk gaat ze zijn vriend nog dieper bewonderen en waarderen nu hij er zelf niet is. Natuurlijk, natuurlijk. Prentice weeft zich merkbaar door haar weinig frequente brieven. Begin maart krijgt hij weer een brief van Alcock in Calcutta.

Indian Museum, 3 maart 1895

Het doet me goed te vernemen dat u nu echt aan de slag hebt kunnen gaan en ik hoop dat u veel succes hebt. Uw kist met fotografische apparatuur is aangekomen; ik stuurde die vorige week per post door. Ik neem aan dat hij u inmiddels bereikt heeft. Er

is al enige tijd geen post voor u gekomen.

Het spijt me dat mijn opmerkingen over het voor je houden van angsten en vermoedens verkeerd overkwamen. Ik bedoelde niet dat ik het vervelend vond dat u me vroeg het telegram te sturen, maar alleen dat uw eigen vrienden daardoor nodeloos verontrust zouden kunnen raken.

Hij legt de brief opzij – wat weet Alcock hier nou helemaal van? – en probeert zich op zijn werk te concentreren. De Britten die hij tot dusver ontmoette vinden zijn werk tenminste interessant, en er stond al een korte stukje over zijn monografie in *Nature*. Er zullen er gauw meer volgen, neemt hij aan: verder commentaar, recensies wellicht, of verslagen van wetenschappelijke bijeenkomsten. Zat hij nou maar niet aan het eind van de wereld, waar het nieuws hem zo traag bereikt. Hij is al nooit een geduldig mens geweest, en nu raakt hij helemaal gefrustreerd. Als de kist met fotografische apparatuur aankomt, maakt hij die meteen open. Tot zijn verrassing zit daar ook een artikel over zijn monografie in uit het Duitse *Naturwissenschaftliche Wochenschrift*. Wat aardig van Alcock om dat bij te sluiten in het besef dat hij het natuurlijk zo snel mogelijk wilde zien.

Als Dubois het stuk doorleest, verdampt zijn goede humeur direct. Het is geschreven door Paul Matschie, een zoöloog, en zijn oordeel is vernietigend. Dubois is er op geen enkele manier in geslaagd Matschie te overtuigen van wat het fundament van zijn betoog is: dat kies, schedel en dijbeen van één individueel organisme afkomstig zijn. Zonder die basis is de rest een zinledige analyse van iets dat niet bestaat. ‘Mijn God!’ fluistert Dubois al lezend. Hij gebruikt slechts heel zelden onwelvoeglijk taal, maar dit is shockerend, echt

shockerend. 'Blijft die onzin me dan achtervolgen? Moet ik me de rest van mijn leven blijven verweren tegen de idiote mening van die gek in Batavia, die Homo Erectus?' Boos knalt hij het artikel op tafel.

'Sahib?' vraagt een van de mannen zachtjes. 'Heeft u iets nodig, Sahib?'

'Eh, ja,' reageert hij geërgerd, terwijl hij het artikel met een woest gebaar weer oppakt en de vernietigende woorden nog eens leest, 'wat thee graag, sterke thee.'

'Ja, Sahib, komt voor elkaar, Sahib,' antwoordt de man. Hij drukt zijn handen plat tegen elkaar en heft ze in een eerbiedig gebaar tot voor zijn gezicht voor hij snel en stil verdwijnt.

Dubois schreef Gamble al om nieuws over de ontvangst van zijn monografie, en nu schrijft hij opnieuw. Matschie kan de enige niet zijn die zijn werk heeft opgemerkt. Er zouden toch andere, intelligentere, reacties moeten zijn. Sombor wacht hij op post; het gevoel van triomf van de afgelopen weken is geheel weg. Van Java geen nieuws, uit Europa ook niet, en al evenmin van de Maharadja. De laatste schrijft hij nog maar eens, in de hoop toch eindelijk de gewenste hulp te krijgen. Misschien zijn telegrammen ook gewoon wel te beknopt en te bruusk en werkt een beleefde en vlijende brief beter. Die brief, van 4 maart 1895, wordt nog dezelfde dag beantwoord met een verzoek om betaling voor de gevraagde koelies en voor olifantenvoer. Eindelijk! Dus dat was het probleem: de Maharadja wil dat zijn mensen betaald worden; het gaat dus niet om dienstplicht zoals in Indië. Dubois reageert onmiddellijk en instemmend op het gevraagde bedrag, en krijgt de volgende dag al per brief te horen dat een gids en olifant op weg zijn naar Haripur en of Dubois ze daar wil afhalen.

De gids is Sukh Chain Sinha, de zoon van een van de tahsildars van de Maharadja en een goed opgeleide jongeman – het product van het door de Maharadja opgezette onderwijssysteem, zo meldt hij zelf trots in goed Engels. Tegenover Dubois is hij zowel opdringerig als onderdanig, maar de koelies behandelt hij ronduit arrogant. Tot nu toe heeft de khidmutgar de zaken vaardig geleid en verliep alles zonder enige wrijving. Maar Sukh Chain Sinha's komst leidt tot tegenstrijdige opdrachten, onenigheden en weerstand. Dubois beseft dat hij gedurende zijn verblijf in Sirmoor met deze lastige blaag, uitverkoren door de Maharadja zelf (als spion misschien ook?) zit opgescheept. Wegsturen kan hij hem niet. Hij maakt duidelijk deel uit van de prijs die Dubois voor de medewerking van de Maharadja betaalt – mét die belachelijke twee roepies per dag voor olifantenvoer en de vier roepies per dag voor de koelies. Hoe kan een man die woont in een met goud en edelstenen belegd paleis nou toch zeuren over twee roepies per dag voor olifantenvoer?

Maar het moet gezegd, de olifant is even handig als exotisch, want in het dichtbegroeide gebied is het te voet of te paard lastig reizen. En zijn hoge zitplaats op de olifant blijkt geweldig geschikt om naar veelbelovende plekken te zoeken; met zijn scherpe ogen kan Dubois soms zelfs individuele fossielen onderscheiden. Ze vinden een goede plek voor hun kamp in Haripur en verzamelen fraaie zoogdierfossielen uit de door Lydekker beschreven fauna. Dubois ontdekt zelfs dat de Maharadja zijn vertegenwoordiger in Haripur heeft opgedragen hem 'een stuk of 5 botten' uit eigen bezit te overhandigen. Vijf maar liefst! Als aanvullingen op de honderden die hij zelf verzamelt ... Hij moet vooral niet vergeten de Maharadja te bedanken.

Dubois' humeur verbetert nog verder als hij een dag of wat later een brief van Prentice krijgt. Nu komt er eindelijk een eind aan zijn vermoedens, denkt hij; nu kan hij zien of er iets is tussen zijn beste vriend en zijn vrouw. Ach, ondenkbaar, onmogelijk, een volkomen oneerlijke verdenking. Nee, Prentice kan niet ... Maar de verdenking laat zich niet zomaar verdrijven. Deze nieuwe brief zal hem rust geven. Hij heeft zoveel brieven van Prentice, ze hebben zoveel gecorrespondeerd. Hij merkt het vast meteen als er iets mis is.

Toeloeng Agoeng, 7 maart 1895

Mijn beste Dokter,

Ik had u al lang willen schrijven, maar heb het erg druk met mijn werk op de nieuwe koffieplantage op de Wilis en ben na een dag werken meestal te moe om te schrijven, of mijn hoofd staat er niet naar.

Alles loopt wel maar nog niet heel goed. Ik heb weinig mensen en slecht weer met lastige modderpaden &c. &c. Vandaag ben ik in de stad met de heer Boyd omdat ik vanwege mijn plantage iets met de resident & de controleurs moet bespreken. Van de gelegenheid maak ik graag gebruik om u een paar regels te schrijven, maar u wilt mij vergeven als ik het kort houd want ik heb niet veel tijd en minder nieuws. Er gebeurt hier niets vermeldenswaardigs. Alles gaat als voorheen. Dr Van Buren uit Djombang komt 1 april naar Kediri & Dr v.d. Veldt gaat naar Europa. De heer Van der Woude is niet al te gezond en is nu naar verluidt naar de dokter in Blitar.

Ik neem aan dat u niet al te veel van noordelijk Brits-Indië gezien hebt? Ik hoop dat u daar hartelijk bent ontvangen en veel genoeg aan uw bezoek beleeft. U zult intussen wel vloeiend Engels spreken en ik hoop dat uw bezoek aan Calcutta ook in

wetenschappelijk opzicht de moeite waard was.

We naderen de tijd dat we uw terugkeer als een snel te verwachten gebeurtenis mogen tegemoet zien & ik ga ervan uit dat u alles hier in goede orde aantreft en dat u geen reden zult hebben uw reis naar Brits-Indië te betreuren.

Als u in Toeloeng Agoeng terug bent zien we u zeker weer en horen we alles over uw tochten.

*U een veilige terugkeer naar Java wensend, blijf ik, met vriendelijke groeten waaraan de heer Boyd graag de zijne toevoegt,
Geheel de uwe,
Adam Prentice*

Die brief klinkt geheel Prentice-achtig, niet anders dan vorige brieven. De man is door en door eerlijk, denkt Dubois; hij had nooit aan hem mogen twijfelen. Het slechte weer moet het planten van koffiestruiken, het aanleggen van wegen en het bouwen van opslagruimten aanzienlijk bemoeilijken. En het gebrek aan goed personeel, ach, dat kent Dubois maar al te goed. Maar Prentice kan heel goed met inlanders omgaan, heel eerlijk; hij redt het wel.

... Vreemd wel dat Prentice vanuit Toeloeng Agoeng schrijft zonder iets over Anna en de kinderen te zeggen. Toch? Als hij niets te verbergen heeft?

Enkele nachten later heeft zijn somberheid hem weer geheel te pakken. Alle moeilijkheden van de afgelopen jaren dringen zich aan hem op: de sterfgevallen, de eindeloze problemen bij het zoeken naar *P.e.*, de koorts die zijn leven en gezondheid bedreigen, de schaamteloze en luie koelies en hun voortdurende bedrog, de dorpelingen die hem niet willen vertellen waar hij grotten of fossielen kan vinden, de dagenlange ploetertochten door de bergen in die vreselijke

hitte. Veel van die kwellingen herhalen zich nu in een Indiase variant, met die dwarse Maharadja, zijn weerzinwekkende gids, en de eindeloze problemen om pony's, geiten, kamelen en de olifant te voeden. En dan de recensie van die waarde-loze Duitse schurk Matschie die niets maar dan ook niets van zijn fossielen weet! Dubois verdient erkenning vanwege zijn geslaagde poging *P.e.* te vinden; hij zou door elke Europese bioloog geëerd moeten worden, in plaats van bekritiseerd. Hij is vannacht zijn moed bijna kwijt. Is hij bezig koorts te krijgen? Anders dan anders probeert hij Anna schriftelijk deelgenoot van zijn stemming te maken: 'Mijn ontbrekende schakel trekt meer belangstelling dan ik verwacht had. Als het me lukt haar persoonlijk opgewekt en vasthoudend in Europa te introduceren, zal ze ongetwijfeld wonderbaarlijk succesvol zijn. Dat zou wat licht brengen in mijn trieste bestaan dat de afgelopen jaren zoveel verdriet kende.'

De volgende dag, 15 maart, krijgt hij een hartelijke en sympathieke brief van Gamble in Dehra Doon. Over de aanvallen van Matschie en anderen op Dubois' monografie schrijft Gamble: 'Ik hoop dat het u lukt ze uiteindelijk allemaal over te halen & ze zo mogelijk tot overtuigdere aanhangers te maken dan wanneer ze uw uiteenzettingen meteen hadden aanvaard. Ik neem aan dat het voor autoriteiten die met iets nieuws worden geconfronteerd een haast natuurlijke reactie is te proberen alle mogelijke tegenargumenten te verzinnen.'

Er komt weer een brief, ditmaal van Griesbach, met een verontrustende opmerking over een recensie van Dubois' monografie. 'Heb je Lydekkers kritiek op je essay in *Nature* gelezen?' vraagt Griesbach. 'Hij is ervan overtuigd dat *Pithecanthropus* geen overgangsvorm is!'

Die woorden achtervolgen Dubois. Wat heeft Lydekker precies gezegd? Welk bezwaar zou hij kunnen hebben tegen de overgangspositie van *P.e.*? Hoe zou willekeurig welke anatoom *P.e.*, met zijn mensaapachtige schedel en zijn menselijk dijbeen, ooit anders kunnen zien? Waar schiet zijn eigen betoog tekort?

Intussen verloopt de fossielenjacht in Haripur voorspoedig – zeer voorspoedig zelfs, en Dubois zal straks een uitstekende verzameling naar Holland kunnen sturen – maar hij vindt niets dat met *P.e.* te vergelijken is. Zij is werkelijk de belangrijkste vondst van de negentiende eeuw, denkt Dubois, wat Lydekker, of Matschie, of wie dan ook maar, mogen beweren. De vierentwintigste zet hij een punt achter zijn avonturen en vertrekt hij richting Barara, van waar hij de trein naar Ambala en vervolgens terug naar Calcutta zal nemen. Hoezeer hij ook probeert ze te onderdrukken, zijn zorgen klinken door in zijn volgende brief aan Anna, geschreven in Delhi.

Griesbach schrijft over de kritiek van Lydekker in Nature. Het spijt me dat ik deze kritiek nog niet gelezen heb; maar mij dunkt dat het van weinig waarde moet zijn want Lydekker lijdt aan een alleronmogelijkst anti-Darwinisme. Nu ik tijdens mijn bezoek hier zijn geschriften van de afgelopen paar jaar beter heb leren kennen, beschouw ik hem als een verdienstelijk auteur maar een zeer matig wetenschapper. Hij is een Indiase wetenschapper. Intussen verlang ik zeer het stuk in kwestie te leren kennen.

Hij kan het niet helpen dat hij bij die laatste zin de pen krachtiger op het papier drukt. Hij zal nu snel terug zijn in Calcutta. Van daar gaat hij per stoomschip naar Rangoon,

Het gezin Dubois in 1886. Van links naar rechts: Marie, Eugène, Gérardine, Victor, vader Jean en op de voorgrond moeder Trinette.

Dubois en zijn vrouw Anna vlak voor hun vertrek.

*De met fossielen bezaaide veranda van het huis van Dubois
in Toeloeng Agoeng.*

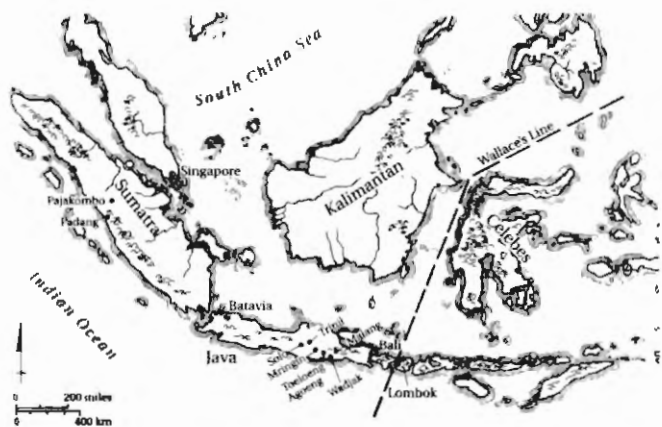
*Een onderkaakfragment, gevonden in Kedoeng Broeboes, Dubois'
eerste echt waardevolle vondst. Wie dit ziet ontkomt niet aan
bewondering voor Dubois, die uit de grote massa gevonden
fossielen juist dat ene veelzeggende botje oppikte.*

*De Winter laat trots zijn sergeantsstrepen zien
(foto van Dubois zelf).*

September 1894: uitbreiding van de opgravingen te Trinil.

*Kaartje met o.a. de plaatsen waar Dubois woonde en werkte
en de 'lijn van Wallace'*

*Rechter en linker aanzicht van de schedelkap van
Pithecanthropus erectus, gevonden bij Trinil.*

*Linker dijbeen en kies van Pithecanthropus erectus, door
Dubois getekend voor zijn monografie.*

*Voorkant(1), zijkant (2) en achterkant (3); (4) en (5) het einde
aan de kniezijde, (5) vanuit de binnenkant (mediaal) gezien.*

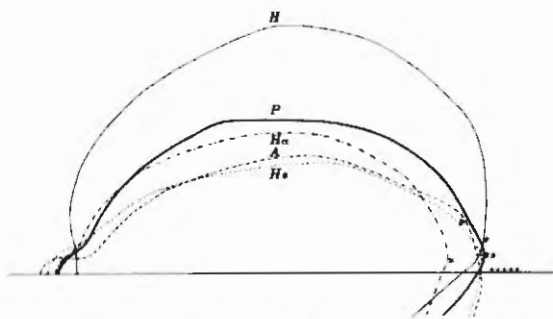

*Dubois in 1902, toen hij zijn theorie formuleerde over de relatie
tussen de grootte van de hersenen en de rest van het lichaam
bij zoogdieren.*

*Reconstructie door Dubois van de complete schedel van
Pithecanthropus erectus.*

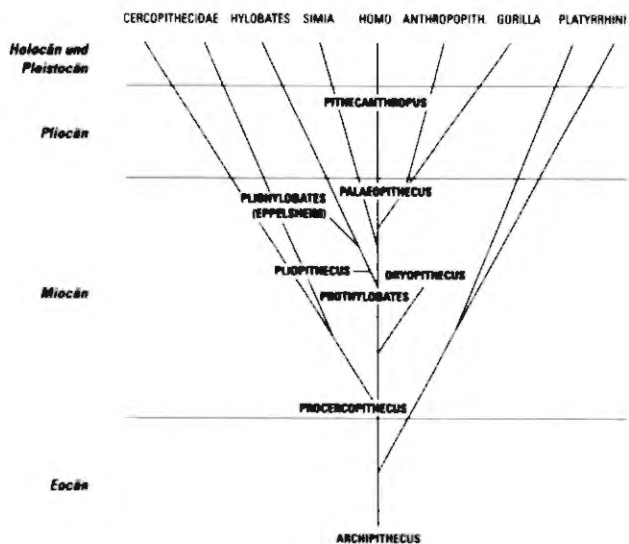
— 8 —

*De schedels van Pithecanthropus (P), de huidige mens (H), twee
soorten gibbons (Ha en Hs) en de chimpansee (A). Die van de
huidige mens is het grootst; die van Pithecanthropus is meer
gewelfd dan die van de mensapen.*

De zoon van Dubois, Jean, poseerde met tegenzin voor dit door Dubois zelf gemaakte beeld van Pithecanthropus erectus voor de Wereldtentoonstelling in Parijs 1900.

Tijdens een lezing in Berlijn toonde Dubois deze stamboom, waarin Pithecanthropus is gepositioneerd tussen Paleopithecus (Lydekkers oude Anthropopithecus) en de mens (Homo).

Fig. 1.

Fig. 2.

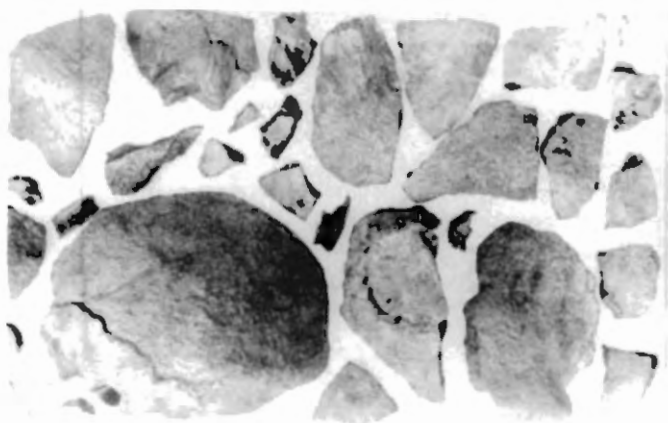
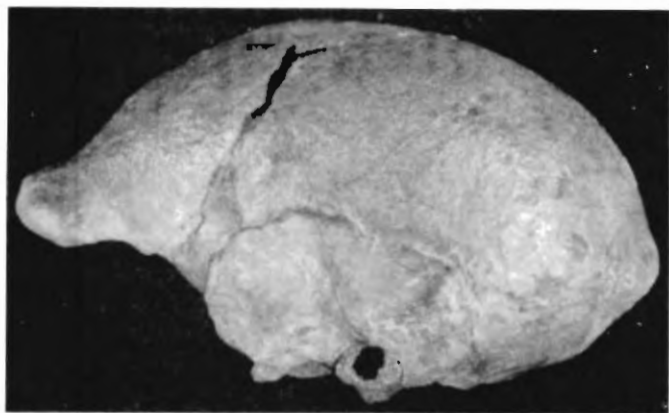

Fig. 3.

Fig. 1 en 2 tonen de foto's van een fossiel, dat de arts Heberlein in 1926 bij Trinil vond en welke hij hield voor een P.e.-schedel. Dubois herkende de vondst echter als de kop van het dijbeen van een olifant (Fig 3).

*Portret door Frans Oeder bij het afscheid van Dubois als
hoogleraar in 1928.*

Dubois beschuldigde Von Koenigswald van reconstructiefouten bij het samenvoegen van de fragmenten (onder) van de schedel van Sanigran II (boven).

Dubois op 19 december 1939, een jaar voor zijn dood.

en dan eind april, begin mei door naar Toeloeng Agoeng. Zijn gedachten blijven malen als een zeurderig wijsje dat hij niet uit zijn hoofd kan zetten. Hij praat zichzelf het ergste aan, de teloorgang van zowel zijn carrière als zijn huwelijk. Wat Anna betreft, kan hij op deze afstand niets doen, maar Griesbach smeekt hij in een wanhopig telegram om meer informatie. Hij krijgt geen brieven die zijn zorgen verzachten, geen artikelen, geen hoopgevende recensies uit Europa. Stilte, meer niet. En die eindeloze, raadselachtige, gekmakende stilte, is nog erger dan slecht nieuws.

Op de terugweg naar Calcutta bezoekt hij de Taj Mahal. Je kunt India toch niet bezoeken zonder dit prachtige eerbewijs van Shah Jahan aan zijn overleden geliefde vrouw Arjumanand Banu Begum te zien? Het bezoek laat hem koud. Hij ziet hoe elegant het gebouw is, met zijn ronde minaretten, zijn kalme, spiegelende vijvers, zijn prachtig onderhouden geometrische tuinen. Hij heeft vooral bewondering voor de warmte van het rozige marmer, met zorg uitgekozen en aangevoerd uit Makrana in Rajastan. Maar de aanblik van dit al verbittert hem, vanwege de vergelijking met zijn eigen lot, alleen nog maar meer. Waar zijn de massa's die zijn monument voor wetenschap en evolutie komen bewonderen? Waar is de lof, de eer, voor het prachtige intellectuele bouwwerk dat hij heeft opgericht? En waar, ja waar, is de liefhebberende, trouwe echtgenote die hem zou moeten opwachten? De treinreis naar Calcutta lijkt veel langer en omslachtiger dan de heenreis. Wat hem toen plezierde, ergert hem nu, en wat toen fascineerde, verveelt.

WEG UIT INDIA

Na de koele, groene rust van het heuvelland lijkt Calcutta hem nu vuil, lelijk en lawaaig. Hij vraagt zich af wat er mis met hem was toen hij het Howrahstation voor het eerst zag en het kleurig en vrolijk vond. Bij zijn grote stapels bagage voegen zich nu ook de kisten met Siwalikfossielen die hij naar Nederland wil sturen.

Enige troost biedt het warme welkom bij Alcock thuis. Zijn ergernissen over de man zijn vergeten. Als Alcock het rijtuig ziet voorrijden komt hij naar buiten. Hartelijk roept hij: 'Dokter! U bent eindelijk weer terug. En, had u een succesvolle reis? Veel fossielen gevonden? U moet me er alles over vertellen! En wat zijn dat? Kisten met fossielen, hè? Heel goed, heel goed.' Dubois kan er nauwelijks een woord tussen krijgen, zo uitbundig is zijn vriend bij zijn terugkomst. En dat is misschien maar goed ook, want Dubois is verreisd en uitgeput.

'Kom binnen, kom binnen.' Terwijl zijn bedienden de berg bagage onder hun hoede nemen, sleept Alcock Dubois mee. 'U wilt zich vast wat verfrissen en dan iets koels drinken. Uw oude kamer boven is voor u in gereedheid gebracht, ik stuur Mohammed achter u aan.' Na een bad en een groot glas koel limoensap is Dubois weer aardig opgefrist en tegen de tijd dat hij beneden komt om Alcock eens wat officiëler te begroeten, is het bijna lunchtijd. Hij ziet dat Alcock een bijzondere maaltijd voor hem in petto heeft. Wat attent van hem. Ze drinken samen nog rustig iets fris' in de zitkamer terwijl de laatste hand aan de maaltijd wordt gelegd.

‘Dank u, Alcock, dat u me opnieuw zo gastvrij ontvangt. De reis was slopend. Dat geef ik graag toe. Ik heb veel goede fossielen gevonden, maar geen spoor van Lydekkers *Anthropopithecus*’, zegt Dubois.

‘Ach, wat jammer! Nou ja, dat is waarschijnlijk ook een zeldzaam schepsel geweest’, antwoordt Alcock. ‘Trouwens, Griesbach stuurde me een exemplaar van dat stukje van Lydekker in *Nature* – treurige zaak, weinig welwillend tegenover u, maar ja, hij heeft natuurlijk ook recht op een eigen mening. En er was ook wat post voor u.’

Ondanks de waarschuwingen van Alcock en Griesbach en ondanks zijn vermoedheid kijkt Dubois toch het stuk uit *Nature* even door. Lydekkers verhaal begint heel onschuldig, maar alleen, zo vermoedt Dubois, om zijn latere kritiek des te beter te laten uitkomen.

Bespreking van Dubois' Pithecanthropus erectus, eine menschenähnliche Übergangsform aus Java.

Java, vanwege zijn geografische positie een van die gebieden waar de resten van een overgangsvorm tussen de mens en de hogere mensapen met zeer grote waarschijnlijkheid te vinden zouden kunnen zijn ...

‘Ha!’ roept Dubois uit, en Alcock kijkt met meelevende aandacht op uit zijn krant. ‘Die man heeft tenminste begrepen waarom ik concludeerde dat de ontbrekende schakel in Nederlands-Indië te vinden was. Ik heb dat in mijn artikel uit 1888 gedetailleerd uiteengezet, en Lydekker aanvaardt mijn redenering. Vrijwel niemand accepteerde dat toen – ‘Laat je niet misleiden door dat idiote boek van Darwin’, zeiden ze – en nu is het een terloopse opmerking in een artikel van een

van de bekendste Britse paleontologen in een vooraanstaand tijdschrift.’

‘O, zeker’, mompelt Alcock, in het besef dat het ergste nog komen moet.

Dubois leest verder.

... zijn zoölogen natuurlijk al eerder nieuwsgierig gemaakt door de titel van dit werk, aangezien die met grote stelligheid verkondigt dat zo'n ontbrekende schakel daadwerkelijk ontdekt is. Waarschijnlijk zal zich echter een gevoel van teleurstelling van de onderzoeker meester maken als hij ontdekt hoe schamel de resten zijn op basis waarvan deze vergaande bewering gedaan wordt, en als hij die eenmaal aan een kritische beschouwing heeft onderworpen zal hij met weinig moeite concluderen dat ze in het geheel niet aan een wild dier toebehoren.

Wat een brutaliteit! Die Lydekker, die op basis van een mager stukje kaak zijn *Anthropopithecus sivalensis* beschreef, durft Dubois te verwijten dat hij met ‘schamele resten’ werkt. Met groeiende verontwaardiging leest hij verder. Lydekkers uitspraak dat hij het idee ‘aanvaardt’ dat zijn drie fossielen van hetzelfde dier afkomstig zijn, troost hem niet echt, want Lydekker acht dat dier een mens. De grootte van de hersenschedel – enorm voor een mensaap, heel mager voor een mens – verklaart hij door aan te nemen dat de eigenaar ervan een ‘microcefale idioot met een ongewoon langwerpige schedel’ was. Het zelfde oude liedje dat bij de Neanderthalers ook al klonk: primitief of oud kan het niet wezen, dus is het pathologisch. Lydekkers vooroordelen tegen het darwinisme klinken hier duidelijk in door, denkt Dubois, net als die van Virchow toen die op eenzelfde ma-

nier de Neanderthalers probeerde af te schrijven.

Lydekkers conclusies zijn ronduit afwijzend:

Haeckels 'Pithecanthropus' kan dus worden terugverwezen naar de positie die hij van oorsprong bekleedde: die van hypothetische onbekende; terwijl de soortnaam 'erectus' een synoniem zal worden voor het regelmatig onverdiende 'sapiens'.

Dubois houdt aan het stuk een bitter gevoel over, plus de overtuiging dat Lydekker in de kern van de zaak geen echte anatoom en geen echte wetenschapper is.

Hij had niet voorzien dat aanvaarding een probleem zou zijn als hij zijn fossielen eenmaal gevonden had. Het falen van zijn zoektocht zou pijnlijk zijn geweest omdat hij daar zijn ziel en zaligheid aan verbond. Maar nu beseft hij dat de pijn van een regelrechte mislukking dragelijker was geweest dan wat nu dreigt: een welslagen dat ten onrechte wordt genegeerd. Hij hééft de ontbrekende schakel gevonden, en nu is dat nog niet genoeg. Zijn loon voor moedige jaren van slopend en gekmakend werk is bitter verraad en de kritiek van leunstoelgeleerden. Respect voor deze heren heeft hij niet – het idee! – maar hun messen zijn scherp, ze slaan diepe wonden, en er is niemand die hem terzijde staat.

Hij pakt de tweede envelop die Alcock hem gaf en ziet meteen dat die niet van Anna of van Prentice is, zoals hij hoopte en vreesde. Hij bevat een bedelbrief van Sukh Chain Sinha, de spion van de Maharadja, die om een goede referentie vraagt. De brief is even slijmerig als de man zelf en Dubois piekert er niet over deze jongeman aan andere onschuldige Europeanen aan te bevelen. Hij vouwt hem een paar keer op en stopt hem weg. Even is hij stil, dan vraagt hij

Alcock aarzelend 'Ik neem aan dat er geen andere brieven voor me waren, uit Java bijvoorbeeld?'

'Nee.' Alcock schudt zijn hoofd met een meelevend gezicht. Hij snapt waar Dubois op doelt. 'Verder niets. Ik heb nog contact opgenomen met het Nederlandse consulaat. Misschien was uw vrouw bang dat u al op het schip naar Rangoon zou zitten ...?'

'Tja, dat zal het zijn', zegt Dubois aarzelend en verdrietig. 'Dat moet het zijn.' Hij weet maar al te goed wat een warhoofd zijn vrouw is. Zou ze ooit bedenken dat zo'n brief hem wel eens niet kon bereiken?

'Oh, maar wacht, er wás een envelop voor u uit Amerika,' herinnert Alcock zich opeens. 'Mohammed!' De jongen komt aangehold. 'Mohammed, waar hebben we die brief voor de dokter uit Amerika gelaten?'

'In de bureaula, Sahib, in uw studeerkamer', antwoordt Mohammed. 'Ik haal hem meteen.'

Even later heeft Dubois de envelop in handen. 'Ook over uw monografie, misschien?' zegt Alcock.

En inderdaad. Hij is afkomstig van de paleontoloog Othniel Marsh, een van de weinige Amerikanen die Dubois zijn monografie zond. Dubois kijkt het verhaal snel door, en klaart op. 'Kijk nou, Alcock, eindelijk iemand die mijn werk weet te waarderen!' zegt hij vrolijk, en zwaait met het artikel. 'Van Marsh, in Yale. Hij heeft een stuk over mijn monografie geschreven in de *American Journal of Science*. Hij noemt de ontdekking van *P.e.* een van de belangrijkste vondsten sinds die van de Neanderthaler. En luister: "Het is niet meer dan gepast tegenover Dr. Dubois en zijn voortreffelijke verhaal om hier te verklaren dat hij de wetenschap het bestaan heeft bewezen van een nieuwe, prehistorische, mensachtige vorm,

die zeker niet menselijk is, maar qua grootte, denkvermogen en lichaamshouding wel dichterbij ons staat dan enig tot nu toe ontdekt, nog levend of inmiddels uitgestorven dier.”

Alcock luistert aandachtig en barst dan uit: ‘Patent, kerel! Die kant moet het op. Me dunkt dat we dit moeten vieren. Nemen we een biertje bij het eten?’ Ze gaan aan tafel, kletsen genoegelijk en wisselen de laatste nieuwtjes uit.

De volgende dag gaat Dubois langs bij Griesbach die hem zo geweldig geholpen heeft, om zijn vondsten te bespreken en de verschillende artikelen over *P.e.* Van alle verhalen die Dubois tot dusver ontving, steunt alleen dat van Marsh hem. Tot zijn verdriet hoort hij van Griesbach dat Marsh’ reputatie niet al te best meer is.

‘Weet u, Dubois,’ zegt Griesbach vertrouwelijk, ‘die Marsh lijkt me een verdomd goede paleontoloog, maar er zijn geruchten over een of ander akkefietje van hem met Matthew Cope. De details herinner ik me niet meer allemaal – iets met gestolen fossielen, of wat de Amerikanen ‘claim jumping’ noemen: ze zitten allebei achter die dinosauriërs aan waar het Wilde Westen vol mee schijnt te zitten, en nu heeft de een een fossiel gevonden die de ander al lang gevonden had, of zoiets. Maar Marsh’ reputatie als paleontoloog is nog steeds prima, dus zijn instemming met uw werk blijft waardevolle steun.’

Dubois bezoekt het Indian Museum om zijn andere vrienden te ontmoeten en hen zijn fossielen te laten zien. Hij besteedt een aantal uren aan een zorgvuldige vergelijking van zijn eigen vondsten met die van Lydekker in de museumverzamelingen. Nu de man zich tegen hem gekeerd heeft, zou Dubois bij het identificeren van Siwaliksoorten niet graag een vergissing begaan die Lydekker nieuwe aanleiding voor

hoon zou geven. Voor het eerst merkt Dubois iets van een onderstroom van onenigheden, ruzietjes en jaloezie bij zijn collega's in het museum. Was hij daar eerst blind voor? Of was hij toen nog zozeer een buitenstaander dat ze zich in zijn nabijheid inhielden? Hoe dan ook, hij ervaart de kleinzieligheid en de gespannen sfeer onder de conservatoren als bedroevend en verontrustend. Hij had op meer aandacht voor zijn successen en meer belangstelling voor zijn visie gehoopt.

Die avond schrijft hij Anna. Hij heeft het voornamelijk over zijn zorgen over de ontvangst van zijn geliefde monografie en zijn fossiel. Lydekker en Matschie staan zonder twijfel aan de 'tegen'-kant; alleen Marsh heeft zich tot nu toe 'voor' *P.e.* uitgesproken. Als het een gevecht moet worden, is hij nu al in de minderheid. 'Marsh stuurde me een overdruk van een Amerikaans tijdschrift over *P.e.* waarin ook afbeeldingen zijn overgenomen en het grote belang ervan wordt onderstreept', schrijft hij. 'Hij prees mijn werk. Maar hij heeft een hoop gedaan dat hem ondanks al zijn roem een slechte naam bezorgde, betrokken als hij was bij van dat typisch Amerikaanse gekonkel.'

Ook daarna komt er geen post van Anna, en evenmin van Prentice. Dubois' geduld, toch al beperkt, is helemaal op. Hij betwijfelt geen moment meer wat er gebeurd is. De stilte van zijn vrouw en zijn beste vriend is veelzeggender dan woorden kunnen zijn: ze geven niet om hem. Hun trouwbetuigingen zijn even koud en waardeloos nu als as van een vuur dat hem ooit warmde en verlichtte. Het is een droevig en verbitterd man die een dag of wat later zijn Siwalikfossielen inpakt om ze naar Nederland te sturen. Hij wordt met de dag moedelozer, en de excentrieke manier van doen van de Brit-

ten in India en het gekibbel dat als een kwaadaardige zwerm insecten door het Indian Museum zoemt, ergert hem meer en meer.

Op 14 april zegt hij India, de Raj en haar volk vaarwel. Opgelucht eerder dan bedroefd vertrekt hij naar huis met het SS *Lindula*. Eerstvolgende haven: Rangoon. Met elke zeemijl wordt hij bozer en verdrietiger en stapelen de verwijten in zijn hoofd zich verder op. Vier maanden en een flinke som gelds kostte deze tocht hem, en wat heeft hij opgeleverd? Een paar kisten met fossielen, eindeloze, stoffige en oncomfortabele trektochten met nutteloze, luie inlanders, een paar vakantie-uitzichten op het beroemde Siwalikgebergte en de voor iedereen zichtbare ineensstorting van zijn privéleven. Hij twijfelt geen moment dat de affaire van Anna en Prentice op heel Java over de tong gaat. Bedienden weten dat soort dingen meteen en die verspreiden zoiets sneller en verder dan zelfs de meest efficiënte Europese roddelaars vermogen. Als loon voor acht lange, zware jaren van geploeter en volharding serveert men hem nu het vitriool van kritische leunstoelgeleerden die hem niet eens kennen, en de bittere trouweloosheid van zijn naasten. De wetenschappelijke scepsis brandt als een mondvul lombok rawit en het verraad stoot hem af als de akelige geur van de doerian waar inlandse Javanen zo dol op zijn. Een samenloop van gebeurtenissen die hem meer pijn doet dan deze kan hij zich niet voorstellen. Hij schrijft Anna:

14 april 1895

Ik heb de Indiase bodem nu verlaten, en daar ben ik blij mee want alles bijeen genomen heeft niets – het verblijf niet, het reizen niet, het land zelf niet – me veel genoeg gedaan. Zelfs de

vriendschappen die ik hier mocht ervaren zijn bedorven want degenen die mij hun vriendschap schonken, hebben een hekel aan elkaar ... Wat ik hier op wetenschappelijk gebied heb opgedaan is beslist de moeite en de kosten niet waard geweest.

Misverstanden bij het boekingskantoor houden hem in Rangoon een aantal dagen op, maar op de drieëntwintigste vertrekt hij weer per stoomschip naar Penang. Dankzij een goede aansluiting daar is hij enkele dagen later in Singapore waar hij bij Prentice' vrienden Galloway en Lyons langs gaat. Ze ontvangen hem hartelijk, maar hebben geen nieuws uit Indië. Geen brieven, geen verklaringen; niets van Anna, niets van Prentice. Het is dus waar, allemaal waar. De pijn in zijn maag, alsof hij vergiftigd is, versterkt zijn zekerheid alleen nog maar. En een medicijn dat hem geneest, een ingreep die zijn angsten stilt, is er niet.

Op 2 mei komt hij aan in Tandjoeng Priok bij Batavia. Geen groter contrast dan tussen de gezonde en optimistische Dubois die hier maanden eerder afreisde en de uitgeputte en bijna gebroken man die nu arriveert. Zijn kennissen vragen zich af wat er in India met hem gebeurd is, of hij daar wellicht de een of andere koorts heeft opgelopen. Liever dan te proberen toch wat sociaal te zijn, houdt hij alle uitnodigingen om te komen dineren of een dag of wat te blijven logeren af. Hij is moe van de reis, zegt hij. De volgende dag vertrekt hij per trein naar Toeloeng Agoeng – een tweedaagse tocht die veel langer lijkt. Elke kilometer spoor brengt hem dichterbij de ruïne van zijn huwelijk en de confrontatie met de trouwelozen. Daar valt niet aan te ontkomen. Wat er ook gebeurt, hij zal het moeten doorstaan en daarna gaat hij zo snel mogelijk naar Europa. Hij weet niet hoe hij nog

langer met Anna zou kunnen leven. Trouwens, als de ontbrekende schakel door de wetenschappelijke wereld wordt afgewezen, weet hij al evenmin waar hij de moed vandaan moet halen om zelfs maar alleen in leven te blijven.

HOOFDSTUK 37

TOELOENG AGOENG

Als Dubois in Toeloeng Agoeng uitstapt, ziet hij dat iedereen er is om hem te begroeten. Anna staat er met haar mooiste Europese hoed en jurk, bleekblauw met een donkerder biesje, waar haar glanzende haar en blanke huid op hun voordeligst bij uitkomen. En Prentice is er ook. Hij staat naast haar, lang, door de zon gebruind en even knap als altijd. Als hij Prentice ziet, is er even niets dan verwachtingsvolle vreugde dat hij al zijn ervaringen en ontdekkingen in India met zijn vriend kan delen, maar die verdampt meteen als hij weer aan die belastende brieven denkt. Prentice. Prentice en Anna. Hij had niet verwacht al zo snel en zo publiekelijk met ze geconfronteerd te worden. Hij wordt rood van woede als hun listige lef tot hem doordringt. Maar natuurlijk, hem van de trein halen, volmaakte onschuld, openhartigheid troef! Onwillekeurig kijkt hij om zich heen. Kan hij nog vluchten? Maar dan ziet hij de kinderen met de baboe wachten in een deleman, allemaal uitgedost alsof het een feestdag is. 'Pappa, pappa!' roepen ze, uitbundig zwaaiend naar de vader die ze meer dan vier maanden niet gezien hebben. Baboe kijkt res-

pectvol omlaag maar wuift ook, verlegen. Achter de deleman staat er nog een, waarschijnlijk om hem, Anna en Prentice naar huis te brengen, en daarachter een ossenwagen voor zijn bagage. Akelig goed georganiseerd, deze nachtmerrie.

Dubois slaagde waar ieder ander faalde, en dat deed hij niet door moeilijkheden uit de weg te gaan. 'Recte et fortiter', denkt hij bij zichzelf. Hij recht zijn rug en zet zijn hoed op. 'Recte et fortiter'. Hij laat zich niet verslaan of te schande maken, niet hier, niet onder het oog van heel Toeloeng Agoeng. Met stevige tred loopt hij op ze af, alleen zijn tas neemt hij mee; de rest van de bagage laat hij achter, daar zorgen de koelies voor. 'Anna, liefste', zegt hij als hij het stel, zijn vrouw en zijn beste vriend, bereikt. Ze doet een stapje naar voren en steekt haar armen uit voor een omhelzing. Hij weet die te ontgaan en kust haar wat koeltjes op de wang. In haar ogen ziet hij pijn en verbazing.

'Dubois, mijn beste!' roept Prentice. Diens stevige omhelzing kan Dubois niet ontlopen, maar hij verstijft in zijn armen. Het lukt hem niet dit welkomstgebaar even hartelijk te beantwoorden, maar een openlijke afwijzing lukt hem evenmin.

'Prentice,' mompelt hij, 'ik had niet verwacht u hier te zien.'

'Nee,' zegt Prentice, terwijl hij een stapje terug doet en hem hartelijk de hand drukt, 'mevrouw Dubois en ik wilde u verrassen. U dacht natuurlijk dat ze u thuis zou opwachten, zoals gewoonlijk, maar we kwamen erachter welke trein u zou nemen. Welkom thuis, goede vriend, welkom thuis!'

Dubois wordt overweldigd door de klaarlijkelijke oprechtheid van 's mans gevoelens. Is zijn vreselijke wantrouwen dan toch een vergissing? Heeft hij Prentice ten onrechte

afgeschreven? Zijn gevoelens slaan om en om, als een blaadje in de wind. Geen mens kan zoveel waardering veinzen en dan tegelijkertijd je vrouw verleiden. Maar die brieven, die weken zónder brieven, al die bezoekjes aan Anna? De man moet een ongelooflijke schoft zijn dat hij hem zo kan bedriegen terwijl alles aan hem openheid en eerlijkheid uitstraalt. Prentice is een slang, een vermomde slang, een adder die zich aan zijn boezem genesteld heeft met geen ander doel dan hem een dodelijke beet toe te brengen. Dubois weet niet hoe hij moet reageren, dus zwijgt hij stijfjes.

‘En hier zijn de kinderen, Eugène’, zegt Anna vriendelijk als Baboe ze heeft laten uitstappen. Dubois gaat op zijn hurken zitten om zijn kroost te begroeten. Ze zijn eindelijk eens schoon en netjes en gedragen zich keurig. Hij omarmt ze stevig, alle drie tegelijk, en kust ze een voor een op het hoofd.

‘En hoe is het met mijn kleintjes? Eugénie? Jean? Victor? Alles goed? Zijn jullie lief voor mamma geweest, en hebben jullie braaf gedaan wat ze zei?’ Ze knikken ernstig, met grote ronde ogen, onder de indruk van de aandacht, en van een vader die wel een vreemde lijkt.

‘Pappa, ik heb leren ponyrijden’, zegt Eugénie trots, en, hopend op een complimentje, ‘Nu kan ik met u mee, om fossielen te zoeken.’ Dubois grinnikt en klopt goedkeurend op haar krullenbol.

‘En Pappa, pappa, ik kan een heleboel nieuwe woorden lezen, en boeken, grote boeken van thuis!’, pocht Jean, terwijl hij aan zijn vaders mouw trekt. Hij wenst zich niet door zijn zus te laten overtroeven en bloeit bij de glimlach van zijn vader op als een bloem in de zon.

‘Ik kan al letters, pappa,’ fluistert de kleine Victor, ‘en het

cyprese poesje in de kampong heeft jonkies en mamma zegt dat ik er een mag hebben. Mag het, pappa, mag het alstublieft!?’

‘Natuurlijk, Victor, geen probleem, we zullen er een voor je uitzoeken’, zegt Dubois vriendelijk. Over de hoofden van de kinderen kijkt hij naar Anna terwijl hij me ze praat. ‘Heel goed van jou, Jean. Als we thuis zijn moet je me een stukje voorlezen. En dan kan jij me laten zien hoe goed je al kunt rijden Eugénie.’ Anna heeft geen idee wat de betekenisvolle blik die hij haar toewerpt, betekenen moet; ze heeft geen idee van zijn verdenkingen. Ze ziet dat hij vreemd doet, maar begrijpt niet waarom.

‘U moet wel moe zijn, dokter,’ vermoedt Prentice, als hij Dubois’ uitdrukingsloze gezicht ziet, ‘na zo’n lange reis. We brengen u gauw naar huis.’ Terwijl hij de Dubois’ met zachte drang het perron af en naar de wachtende rijtuigen leidt, probeert hij de kille stilte te vullen met vragen. Hij snapt niet wat er mis is. Dubois is kennelijk zichzelf niet. ‘En was de reis een succes? Heeft u veel fossielen verzameld? Mevrouw Dubois heeft me enkele van uw brieven laten lezen; meestal stuurde ze een berichtje naar Mringin als er een kwam, zodat ik naar de stad kon komen om het laatste nieuws te horen.’ Prentice babbelt voort en voort.

‘Ja, ja,’ zegt Dubois met een knik, ‘het was in veel opzichten een moeilijke reis, maar ik heb heel wat geleerd.’ Hij stopt even en voegt dan met betekenisvolle nadruk toe: ‘Ik heb zelfs dingen geleerd die ik nooit verwachtte. Soms leer je iets pas echt kennen als je er ver vandaan bent.’ Met die woorden kijkt hij Prentice recht aan, met een kille, door-dringende blik.

Prentice heeft geen idee wat hij met die opmerking moet.

Hij voelt de vijandschap van Dubois, maar kan niets bedenken dat die zou kunnen verklaren. Vindt hij misschien dat Prentice zich teveel opdringt bij wat iets voor het gezin had moeten worden? Maar hij was altijd zo welkom bij de Dubois', bij zoveel familiegelegenheden. Alles wat hij bij wijze van antwoord zeggen kan is: 'O, wel, dokter, u moet me alles vertellen als u wat bent uitgerust. Ik ben heel benieuwd naar uw ontdekkingen en avonturen.'

Zowel Anna als Prentice zwijgen ongemakkelijk tijdens de korte rit naar huis, ontmoedigd door Dubois' manier van doen. Er is iets helemaal misgegaan met hun verwelkoming. Eenmaal thuis, stuurt Anna de kinderen met Baboe naar de tuin. Ze voert de mannen naar de achterveranda voor koele drankjes en een lichte maaltijd die ze Kokkie liet klaarmaken. Dubois verontschuldigt zich. Hij wil zich even opfrissen en iets makkelijkers aantrekken terwijl de anderen op de veranda wachten.

'Hij is heel moe, mevrouw Dubois,' suggereert Prentice vanuit zijn schommelstoel, 'dat moet het zijn.'

'Ach, natuurlijk,' stemt ze aarzelend in en ze gaat naast hem zitten. Met een smekend gebaar legt ze haar hand op zijn arm. 'Maar ik dacht dat hij blij zou zijn dat we er allemaal waren, u, ik, de kinderen. Ik dacht dat hij zou begrijpen hoe we hem al die tijd gemist hebben. Waarom was hij niet blij?'

'Ik weet het niet, mevrouw,' antwoord Prentice, en klopt haar troostend op haar hand. 'Ik weet het niet. Het lijkt haast alsof hij ergens boos om is. Misschien ...'

Op dat moment komt Dubois terug, hoort het gemurmel van hun stemmen, ziet hoe intiem ze naast elkaar zitten, en voelt dat er iets knapt. Met een van woede vertrokken ge-

zicht stapt hij naar ze toe, houdt met moeite zijn stem in bedwang, en zegt 'Kunnen jullie elkaar niet eens met rust laten als ik even weg ben? Verwachten jullie echt dat ik dit tolereer?'

Anna springt op. Eerst hoort ze alleen nog de woede, dan pas dringt de beschuldiging tot haar door. Dubois wendt zich tot Prentice die met schommelen is opgehouden, stokstijf stilzit en Dubois geschokt aankijkt. 'En ú, mijn beste vriend,' zegt Dubois bitter, 'ú was zo vriendelijk om mijn vrouw op te zoeken terwijl ik weg was, keer op keer, bezoek na bezoek, en dat zo lang en zo vaak dat heel Toeloeng Agoeng er inmiddels over praat. Wat een allerhártelijkste bezorgdheid om het welzijn van mijn gezin, wát een vertoon van ware vriendschap. Hoe kúnt u!?'

'Wat precies denkt u dat ik aan het doen was?' vraagt Prentice met een doodkalme stem. Hij staat op en kijkt zijn beste vriend recht aan; ze zijn ongeveer even lang. 'Wat precies bedoelt u met die opmerkingen?'

'Eugène ...' komt Anna ademloos tussenbeide, en ze grijpt Dubois bij de arm. 'Oh nee, néé, je denkt toch niet ...' Ze is zo verbijsterd dat ze even geen woord meer kan uitbrengen. De mannen gaan trouwens te zeer op in hun confrontatie om veel aandacht te hebben voor wat ze zegt. 'Maar, ik bedoel, wat dénk je ... denk je écht ... met de kinderen erbij? Mijn kinderen?'

'Prentice,' antwoordt Dubois met een stem waarin een eeuwigheid van droefheid doorklinkt, 'u weet precies wat ik bedoel.' Hij probeert het trillen van zijn stem te stoppen, maar dat lukt niet. 'U hebt mijn vrouw verleid terwijl ik in India zat. Dat blijkt zonneklaar uit de brieven die ik kreeg. Maar wat me vooral verbijstert is dat uw trouweloosheid zó

ver gaat dat u zelfs met haar naar het station komt om me te begroeten.'

'Ik heb niets van dien aard gedaan!' brult Prentice. Hij zwaait met zijn sterke rechterarm als om de beschuldiging weg te vegen, maar slaat alleen een tafeltje en een palm om. 'Ik heb niets van dat al gedaan!' Hij grijpt met beide handen Dubois' schouders beet. 'Niets van dat al', herhaalt hij ijszig fluisterend, terwijl hij zijn beste vriend recht aanstaart.

De bedienden die gehurkt in de schaduw van de veranda zaten, haasten zich om het tafeltje en de palm weer overeind te zetten en de gemorste aarde weg te vegen. Ze maken zich zo klein mogelijk en kijken zorgvuldig weg. En zo gauw ze kunnen verwijderen ze zich weer, terug naar hun plekje, doof en blind voor wat zich voor hun ogen afspeelt. Ze willen maar een ding: ongezien, onopgemerkt, vergeten zijn. Ze willen niet dat de Toean en Njonja later boos op ze zijn om waar ze ongewild getuige van waren.

Dubois en Prentice staan als tableau vivant tegenover elkaar. Aan beide kanten pijn, en woede: hier wordt hun diepgaande band van wederzijdse waardering en begrip de maat genomen – óf die bezwijkt voor altijd onder de druk van deze beschuldiging, óf hij houdt stand, en dat dan ook voor altijd. Ze moeten beiden zeker raken van wat ze in elkaars ogen en harten lezen.

Anna grijpt in. Opgewonden probeert ze eind te maken aan de ongemakkelijke situatie. 'Meneer Prentice,' zegt ze schril, als een parodie op een hooghartige njonja, 'gaat u alstublieft zitten. Ik laat de jongen iets te drinken voor u halen. Djongos!' roept ze over haar schouder.

'Ja, Njonja?' vraagt de jongen zachtjes. Hij durft niet op te kijken en blijft op een afstand.

‘Nog iets te drinken voor Toean Prentice’, zegt ze, zonder naar de jongen te kijken die geruisloos en blootsvoets in huis verdwijnt. ‘Eugène, dit moet afgelopen zijn’, vervolgt ze met een gemaakt stemmetje, alsof ze een stout kind toespreekt. ‘Je bent moe en je hebt honger en dat is niet goed voor je humeur. Lange reizen zijn altijd belastend voor je, en de laatste maanden zijn voor ons allemaal moeilijk geweest. Als je wat hebt gegeten en gerust, zie je de dingen vast anders.’

De twee mannen, die Anna volkomen negeerden, zijn kennelijk tot een besluit gekomen. Prentice laat Dubois los uit zijn greep – zijn omhelzing? – maar blijft hem aankijken. Dubois gaat zitten, richt zijn blik eerst op de vloer en kijkt dan op, recht in Prentice ogen.

‘En meneer Prentice,’ gaat ze verder, terwijl ze ook hem met haar blik in zijn stoel terug dwingt, ‘ik betwijfel geen moment dat niemand u dankbaarder is dan de dokter voor de meelevende manier waarop u van tijd tot tijd bij mij en de kinderen langskwam om naar ons welbevinden te informeren en te zien of er nieuws was over het welslagen van de dokter in India. Dat was heel ... beschaafd van u, heel aardig. De kinderen misten hun vader en ik weet zeker dat het ze goed deed dat u zo nu en dan de tijd nam om wat met ze te praten.’ Het zijn deels leugens, leugentjes om bestwil, maar daar wenst ze niet bij stil te staan. Haar doel is het herstel van normaal sociaal gedrag, en daarin slaagt ze. Ze voorkomt in elk geval dat er erger dingen gebeuren. Er vallen geen klappen, het geschreeuw is voorbij. Wat blijft is de echo van dat vreselijke, dat hartverscheurende wantrouwen in Eugènes stem. En dan, abrupt, verdwijnt haar moed en weet ze niets meer te zeggen. Zijn woorden hebben haar nog steeds in hun greep. Hoe kón hij denken ... Hoe komt hij

erbij dat zij ... dat zij en meneer Prentice ... dat ... Zelfs in gedachten kan ze de woorden niet tot klinken brengen, want uiteindelijk en ten diepste is ze nog steeds een preutse Amsterdamse totok.

Een paar minuten later verontschuldigt Prentice zich en staat hij op om te vertrekken. Dubois staat eveneens op, om hem uit te laten terwijl Anna, verstijfd van angst, op de veranda wacht. Ze bidt dat er niets gebeurt tussen die twee, niet voor het huis, aan de straat, waar iedereen het kan zien. Ze hoort geen boze stemmen, dus misschien is alles wel in orde.

Prentice draait zich om, om de trap af te gaan naar zijn paard, maar keert dan op zijn schreden terug en kijkt zijn vriend aan. Hij kan niet vertrekken zonder een laatste woord. 'Dubois,' zegt hij zachtjes, zodat niemand anders het horen kan, 'mijn beste Dubois.' Hij neemt Dubois' hand stevig tussen de zijne. 'U beoordeelt me verkeerd. Ik ben werkelijk uw vriend. U hebt in India een moeilijke tijd gehad. Dat blijkt wel, want anders zou u nooit zoiets van mij denken. Kom naar Mringin, zoals voorheen. Dan kunt u me alles over uw ontdekkingen in India vertellen. Alstublieft.' Zijn gezicht is een en al oprechtheid en waardering als hij dat zegt en daarbij zijn eigen verontwaardiging opzij zet om zijn vriend te kunnen bereiken.

'Ik ...' begint Dubois, maar hij kan zijn stem niet in bedwang houden. Hij legt zijn andere hand op die van Prentice, maar hij weet nog niet wat hij denkt nu hij zijn vriend gezien heeft. De hele confrontatie verliep anders dan hij voorzien had. Zijn verdenkingen zijn losgeraakt van de keiharde zekerheden waarmee ze onverbrekkelijk verbonden leken. Hij kan deze man niet aankijken en kwaad van hem denken. Hij

heeft moeite iets te zeggen. 'Ik ... misschien, Prentice, misschien. Ik kom als ik kan', stamelt hij ten slotte.

Prentice knikt, drukt Dubois een laatste keer de hand en loopt dan de trap af en de voortuin door naar zijn paard. De staljongen die het dier vasthoudt, staat er zwijgend bij en probeert onzichtbaar te zijn. 'Mringin!' roept Prentice ten afscheid en hij heft nog een keer zijn arm voor hij zijn paard keert, en wegrijdt, de bergen in. Het was de laatste keer dat ze elkaar zagen.

HOOFDSTUK 38

VERTREK

De rest van mei en begin juni gaan op aan het regelen van vervoer naar Nederland voor fossielen en gezin. De Dubois' vertrekken op 27 juni met een Frans postschip uit Batavia naar Marseille, vanwaar ze per trein naar Parijs en vervolgens naar Amsterdam zullen reizen. Maar eerst moeten de bezittingen worden uitgezocht – wat sturen ze naar huis, wat laten ze veilen om schulden af te betalen en wat reserves op te bouwen voor de eerste maanden in Nederland? Het personeel krijgt ontslag aangezegd en Anna benadert vrienden en bekenden om voor de besten, degenen die echt trouw en betrouwbaar bleken, een nieuwe betrekking te vinden. Elke bediende krijgt een geschreven aanbevelingsbrief mee en Anna weet nu hoe die straks vol trots aan pas aangekomen totoks zal worden getoond.

Dubois probeert al zijn aantekeningen, kaarten en wetenschappelijke teksten in orde te maken, en er waar mogelijk voor te zorgen dat elk detail dat alleen op Java gecontroleerd kan worden ook werkelijk geverifieerd is. Hij ordent de correspondentie en veldverslagen van De Winter en Kriele, en stopt de meest waardevolle papieren in waterdichte kisten voor het geval er onderweg een ramp gebeurt. Hij herinnert zich de beproevingen van Alfred Russel Wallace, de grote natuurvorser, die vrijwel zijn hele verzameling biologisch materiaal plus zijn aantekeningen – en ook nog bijna zijn leven – kwijtraakte toen het schip waarop hij uit het Amazonegebied terugkeerde in het zicht van de kust ten onder ging.

Dubois laat een houten koffer maken waarin de twee prachtige houten kistjes passen die de kostbare fossielen van *P.e.* bevatten, zodat hij maar één verpakking in het oog hoeft te houden als hij ze naar huis, naar Europa, en naar hun aanvaarding brengt. De half-beloofde tocht naar Mringin, zijn bezoek aan Prentice, stelt hij uit. Steeds zijn er weer andere zaken die voor vertrek moeten worden afgerond. 'Volgende week ga ik echt', belooft hij zichzelf, 'volgende week.' Maar uiteindelijk kan hij de moed niet opbrengen om Prentice onder ogen te komen. Wat kan hij zeggen tegen deze man, de man die hem bij zijn verstand hield toen zijn vader stierf, die met hem naar Trinil is geweest? Wat moet hij zeggen, nu?

De kritiek uit Europa blijft zich opstapelen. De Nederlandse antropoloog Herman ten Kate voegt zich in het koor der tegenstanders. In het *Nederlandsch Koloniaal Centraalblad* schrijft hij dat hij het verband tussen schedel, dijbeen en kies betwijfelt. Met een wrede grap inspelend op Dubois' bewering dat het dwaas zou zijn om aan te nemen dat de fossielen van verschillende individuen afkomstig zijn, schrijft

hij dat hij liever voor dwaas wordt versleten dan tot zo'n vergezochte conclusie te komen. Dubois' methode om de schedelinhoud te berekenen op basis van lineaire metingen aan het schedeldak, acht hij onbewezen.

En Rudolf Martin, de Zwitserse antropoloog, verwoordt in een artikel in *Globus* eveneens serieuze twijfel. Ook hij weigert het verband tussen de fossielen te aanvaarden en is sceptisch over Dubois' geschatte schedelinhoud van *P.e.* Bovendien – en vooral dat ergert Dubois – verwijt Martin hem dat hij zijn fossielen niet vergeleek met die van de Neanderthalers.

Alsof ik in Europa zat en mijn hand maar hoefde uit te steken om een afgietsel van een Neanderthalerschedel te pakken, denkt hij woedend. Bovendien zijn Neanderthalers veel jonger én echt menselijk. Dat was nu juist het punt van zijn monografie: de vergelijking van *P.e.* met mensapen en de mens in het algemeen, in plaats van hem binnen het spectrum van mensenrassen te plaatsen. *P.e.* is geen mens, dat staat in elk geval vast.

Dubois voelt zich meer en meer een ketter die op de brandstapel staat en de vlammen aan zijn voeten voelt likken. In plaats van lof voor zijn verbijsterende prestatie, krijgt hij niets dan verwijten van dwaasheid en incompetentie. Wat voor misdaad heeft hij begaan? De ontbrekende schakel vinden terwijl niemand anders dat kon? Misschien is dat het wel. Hij is 'de man die de ontbrekende schakel vond', en daarom haten ze hem.

De volgende is Daniel Cunningham, een borstklopperige anatoom in Dublin die wat hatelijke opmerkingen in *Nature* maakt en dan de brutaliteit heeft om op 23 februari een lezing over *P.e.* te geven die in het *Journal of Anatomy and Physiology* wordt gepubliceerd. Dubois is woedend. Wat weet

die man van *Pe.*? Hij kan zijn monografie maar nauwelijks gelezen hebben voor hij die lezing gaf. Ook Cunningham kritiseert Dubois wegens het ontbreken van een vergelijking met de Neanderthalers. Hij beweert dat Neanderthalers, met hun schedelinhoud van ongeveer 1200 cc op de directe afstammingslijn tussen *Pe.* en de mens moeten liggen: 'Een reeks simpele en vrijwel even grote stappen voert ons van de fossiele vorm via de vormen uit het dal van de Neander en uit Spy naar het moderne schedelgewelf.' Ervan uitgaande dat de inhoud het belangrijkste is, ontkent Cunningham de mensaapachtige vorm van *Pe.*'s hersenschedel en concludeert magistraal,

De fossiele hersenschedel die Dubois beschrijft dient ongetwijfeld als menselijk te worden beschouwd. Het is de laagste menselijke schedel die tot nu toe beschreven is ... De zogenaamde Pithecanthropus maakt deel uit van de directe menselijke afstammingslijn, al bekleedt hij daarop een aanzienlijk lagere positie dan enig andere tot nu bekende vorm.

Dubois snuift als hij die woorden leest. Maar natuurlijk – dat komt Cunningham en de zijnen niet slecht uit; simpeler kan het niet. Als het schedeldak van een primitieve mens afkomstig is, verdwijnt meteen het ongemak dat de combinatie met het menselijke dijbeen tot het postuleren van een overgangsvorm dwingt. Zo verdwijnt in feite netjes elke evolutie, en hoeft Cunningham zich niet te vermoeien met het lastige feit dat er ooit een ontbrekende schakel tussen mensapen en mens moet zijn geweest.

Dubois houdt een lijstje bij waarop hij voor- en tegenstanders van zijn idee onderscheidt, en noteert wie gelooft dat de

fossielen van twee of drie aparte dieren afkomstig zijn, wie schedel en dijbeen menselijk, wie de schedel mensaapachtig en het dijbeen menselijk, enzovoort, acht. De meningen zijn zo gevarieerd dat het niet meevalt alles bij te houden. Hij gaat naar Europa terug en zal elke belangrijke onderzoeker zijn fossielen laten zien; dat moet ze wel overtuigen. Om de een of andere reden begrijpen ze zijn monografie niet echt. Misschien is het werk, met negenendertig pagina's, gewoon wel te beknopt, maar het was het beste dat hij in Indië doen kon. Misschien ook zijn zijn ideeën gewoon wel te nieuw om zomaar aanvaard te worden. Darwin, zo houdt hij zichzelf voor, werd per slot ook heftig bekritiseerd.

Eindelijk klaar met pakken en afscheidnemen, vertrekken de Dubois' op 23 juni voorgoed uit Toeloeng Agoeng. Met hen mee reist Janet Boyd, de tienjarige kleindochter van de Oude Krijger. Janet zal tijdens de reis helpen met de kinderen en gaat vervolgens naar school in Nederland. Anna en Dubois maken een laatste pelgrimage naar het grafje op het Javaanse kerkhof aan de overkant van de weg, waar ze bloemen neerleggen en een frangipane planten. Ze instrueren de beheerders om voor het graf te zorgen maar hebben er weinig vertrouwen in dat de toezeggingen lang zullen worden nagekomen. Een zoveelste dode totokbaby zegt de Javanen niet zoveel. Ze hebben er zoveel zien komen en sterven dat ze daar vrij stoïcijns onder zijn. Anna huilt bij het idee de arme baby achter te laten, helemaal alleen op dat immense Java. Kleine Anna Jeannette zou nu bijna twee jaar geweest zijn. Maar er is niets aan te doen. Ze moeten weer naar huis en Anna legt zich daarbij neer, hoe moeizaam ook. Het graf van Anna Jeannette zal worden beschaduwd door de frangipane, beschermd tegen de stromende regen en de bran-

dende zon. Misschien zal de boom te zijner tijd haar geurige bloemen met hun dikke, doorschijnende bloemblaadjes op het graf laten neerdwarrelen. Terwijl Baboe in de deleman wacht met de kinderen, lopen ze nog een keer hun huis door en bewonderen ze de aangename ruimtelijke verhoudingen en koele marmeren vloeren, de welige tuin en koele veranda's. Ze zullen nooit zo'n statig huis meer hebben. Dan sluiten ze de deuren voor de laatste keer en rijden met Janet, de kinderen en de bergen bagage naar het station.

Als ze in Batavia aankomen ligt er een brief voor Dubois, van Prentice.

Mringin, 23 juni 1895

Geachte dokter Dubois,

U zit nu vast in de trein op weg naar Batavia. Ik had u graag nog willen zien bij uw vertrek. Uw eerdere belofte, echter, was om voor uw vertrek nog een dag of twee naar Mringin te komen. Aangezien u niet de tijd vond dat te doen, en ik hoorde van uw verblijf in Toeloeng Agoeng, leek het me beter, zelfs ook om uw wentwil, om niet naar de stad te komen om afscheid van u & uw gezin te nemen & ik vroeg de heer Boyd daarom u namens mij een goede reis te wensen.

De reden is deze: U weet dat u mij in meer dan een geval verkeerd beoordeelde. U weet waar u mij van verdacht met betrekking tot mevrouw Dubois – een volstrekt ongegronde verdenking uiteraard. Nu, aangezien ik niets van of over u hoorde tot vlak voor uw vertrek, leek het me beter om weg te blijven. Eén ondoordacht woord, of zelfs een ondoordachte blik, hoe onschuldig op zich ook, zou de een of andere martelende verdenking bij u wakker kunnen roepen & een schaduw leggen over uw geluk. Dat is de werkelijke reden dat ik wegbleef (naast het feit dat ik

het hier erg druk heb) en ik denk dat het zo ook beter was. Het voorkwam in elk geval de geringste kans dat een misverstand of verkeerde indruk kon ontstaan.

Uit het diepst van mijn hart, echter, wens ik u & de uwen een veilige reis & goede aankomst in Europa, en gezondheid, geluk & welvaart daar. Ik hoop later van u te horen, en als ik ooit rijk genoeg zal zijn om naar Europa terug te keren, dan kom ik u zeker in Nederland bezoeken.

Weet intussen dat ik ben

Geheel de uwe,

Adam Prentice

In haast (Ik voorspel dat u Java meer zult waarderen als u eenmaal weer in Europa gevestigd bent?)

A.P.

Dubois leest de brief traag tweemaal door, als om hem van buiten te leren. Dan vouwt hij hem zorgvuldig op en stopt hem veilig weg in de houten koffer met de fossielen van *P.e.* Het lijkt niet meer dan redelijk dat Prentice de ontbrekende schakel gezelschap houdt. Zij samen zijn het beste dat Java hem heeft opgeleverd, denkt Dubois.

HOOFDSTUK 39

EUROPA

Het schip naar Marseille wordt een samenleving op zich, een klein, in zichzelf besloten wereldje, en de Dubois' geven zich

over aan het luie ritme van eten, lezen in een dekstoel, kletsen met medepassagiers, en dutten. Ongedurig door zijn zorgen en gebrek aan beweging, zet Dubois een regelmatig programma op van stevig stappen langs het dek, waarbij hij het aantal rondjes elke ochtend en avond onverbiddelijk verhoogt. Hij laat Janet erop toezien dat de kinderen meedoen. Vet, lui en traag zullen zij niet worden, nu niet en nooit niet. De hoop iets te kunnen doen aan Anna's aard en de indolentie die ze zich in acht jaar Indië heeft eigengemaakt, heeft hij opgegeven.

Echt goed gekomen na de dood van de baby is het tussen Dubois en Anna nooit, en de kwestie Prentice heeft de relatie alleen nog maar moeizamer gemaakt. Hij heeft over dat laatste nooit meer een woord gezegd en zij durft de gespannen vrede tussen hen niet te verstoren door er zelf over te beginnen. Of hij zijn wantrouwen ooit heeft kunnen overwinnen weet ze niet. Misschien wel, zo denkt ze, want er lag een brief toen ze in Batavia kwamen, maar de inhoud daarvan heeft hij haar nooit onthuld. De groeiende afstand tussen hen geeft Anna de gelegenheid zich aan zijn rigide en veeleisende kanten te onttrekken. Vanuit een instinctieve, passieve rebellie tegen zijn morele verstijving wordt ze nog frivoler, inconsequenter en ordelozer dan voorheen. Ze zal nooit weten hoeveel angsten hem de hele thuisreis bestormen en met welk vreselijk voorgevoel van mislukking hij worstelt. Die mogelijkheid kán hij tegenover haar ook niet toegeven. Na acht jaar werken, acht jaar met dood, koorts en wanhoop, hééft hij zijn fossielen gevonden. Worden hem nu de eer en erkenning die hij verdiend heeft, onthouden? De ijzige angst dringt zich met elke afgelegde mijl dieper in zijn ziel. Hoe dichter ze Europa naderen, hoe meer hij zich wapent tegen pijn en afwijzing.

Halverwege de lange oversteek van de Indische Oceaan besluit de natuur om Dubois' beroering te weerspiegelen in een woeste storm. Het begint midden op de dag met een plotseling verduisterende hemel en steeds hardere rukwinden. Nog geen uur later zijn de golven tot huizenhoogte opgezweept en deint en rolt het stoomschip vervaarlijk. Een koude, grijze stortregen drijft de passagiers hun hutten in waar zeeziekte onontkoombaar op ze wacht. Aanvankelijk hoopt de kapitein de storm te doorstaan, maar die blijkt sterker en langduriger dan hij had voorzien. Het schip krijgt het zwaar te verduren, raakt van zijn koers, en wordt overspoeld door zee- en hemelwater dat het in elk geval schoonwast van het braaksel van passagiers die er niet in slaagden tijdig de reling te bereiken. Het lijkt alsof de wind en de huizenhoge golven nooit meer zullen ophouden.

De kapitein vreest dat het schip het niet zal redden en commandeert iedereen van zijn hut naar de sloepen. Hij heeft nog niet besloten het schip te verlaten maar hij wil de passagiers klaar en op hun plek hebben als het zover komt. Ziek, koud, nat en bang kruipen ze in de kleine boten. Ze durven niet te kijken naar de woeste dofgroene zee onder hen. De mannen zwijgen; de vrouwen huilen hulpeloos of zetten hun tanden op elkaar en rechten hun rug, al naar gelang hun aard; de kinderen jammeren en snotteren ellendig. De Dubois' vergaat het niet anders dan de anderen, hoewel Anna zich verrassend goed houdt om de kinderen niet nog banger te maken. Ze fluistert: 'Pappa zorgt dat we veilig zijn, wacht maar af!' Dubois hoort het sprookje en vraagt zich af wat hij dan geacht wordt te doen. De storm weggagen? De golven boos toespreken dat ze zich koest moeten houden? Al zijn moed en kracht ten spijt is ook Dubois behoorlijk

onder de indruk van de ziedende zee. Deze kleine, overvolle bootjes houden het niet lang als ze met zo'n storm echt in zee worden gezet, zo vrees hij. Maar als Anna's verzekering de kinderen kalmeert, is het hoe dan ook een goed verhaal. Met hysterie schieten ze weinig op, per slot.

En dan schiet hem de grootste ramp te binnen. Hij heeft *Pe.* in de hut laten liggen. Als het schip ondergaat, zijn zijn fossielen voor eeuwig verloren. Als hij aan de verdrinkingsdood ontsnapt, komt hij met lege handen in Europa aan, zonder enig bewijs van jaren hard werk. De angst te worden uitgelachen is sterker dan zijn doodsangst. 'Anna,' zegt hij, terwijl hij uit de sloep klimt, 'blijf hier. Ik ben zo terug.' En dan rent hij het kantelende, natte en gladde dek over en zoekt zijn hut op. Na enkele minuten, die voor zijn angstige gezin wel uren lijken, komt hij terug, de kostbare koffer voor zijn borst gebonden en beschermd door een forse, gespierde arm. Hij klautert de sloep weer in.

'Anna, luister naar me', zegt hij nadrukkelijk. 'Als er iets gebeurt, zorg jij voor de kinderen.' Ze knikt plichtsgetrouw terwijl ze wat losgeraakte slierten haar probeert vast te zetten. Ze heeft geen idee waar hij het over heeft. 'Anna, jij zorgt voor de kinderen, ja? Als ze de sloep laten zakken let jij op de kleintjes, want ik moet hierop passen.' Hij legt zijn hand op de vlakke zijkant van zijn koffer.

Langzaam dringt het tot Anna door wat hij bedoelt en ze wendt haar gezicht af om te voorkomen dat hij ziet hoe ze kijkt. Ja, ja, denkt ze verontwaardigd, en ze veegt het water van de gezichten van haar kroost met een doorweekte zakdoek. Ja, ja, hij zorgt voor zijn fossielen en ik moet de kinderen redden, mijn eigen drietal en Janet erbij. Die fossielen zijn hem meer waard dan zijn hele gezin. Altijd al. Daarom

liet hij ons steeds in de steek. De zwemkampioen Dr. Dubois redt zijn fossielen van de golven, niet zijn kinderen.

Energie om aan gepraat te verspillen hebben ze niet; het huiverende gezin zit in de sloep en wacht af wat komen gaat. Hun doodsangst zakt niet; hij put zichzelf uit. De kinderen vallen in een suffige, droevige slaap en Anna is dankbaar. Na eindeloos lang wachten, neemt de storm wat af. Het lijkt een wonder. Al gauw geeft de kapitein ze toestemming uit de sloepen terug naar hun hutten te gaan. Het schip heeft het gered, de storm overleefd, en ze zijn veilig nu. Als ze traag uit de boten klimmen, verkrampde ledematen en bevroren handen strekken, zien ze dat de hemel lichter wordt, de regen afneemt, de golven kalmeren. In hun hutten vinden ze droge kleren, warme dekens en hete kruiken. De kapitein draagt de kok op zo snel mogelijk warme soep en brood te serveren voor zowel passagiers als bemanning. Later die avond bij het diner, als iedereen weer wat is bijgekomen, heerst er een uitgelaten stemming en vloeit de wijn rijkelijk. Samen met de anderen heft Dubois het glas om te toosten op hun kapitein en diens zeemanschap, maar onder zijn stoel staat de houten koffer. Van nu af houdt hij die voortdurend in de buurt, behalve heel even als hij zijn rondjes loopt. Hij was bijna alles kwijtgeraakt en laat zich niet nog eens verrassen.

Na de kleurige, exotische havens in de Oost, vindt Dubois Marseille weinig indrukwekkend. Vuil, ruw en sjofel lijkt het er; de matrozen zien eruit als boeven en de enige vrouwen die de net aangekomenen zien zijn evenmin echt fatsoenlijk. Het duurt eeuwen om gezin en bagage door de douane en op de boottrein te krijgen, maar eindelijk maken ze het zich dan toch gemakkelijk in een comfortabele slaapcoupé, de houten koffer veilig weggeborgen onder Dubois' bank. De volgende

dag zijn ze in Parijs en kijken ze naar de modieus geklede Europeanen en de Europese stadsgezichten die ze in geen acht jaar gezien hebben. De kinderen vergapen zich aan al het vreemde dat ze zien. 'Waar zijn de inlanders, mamma?' wil Eugénie weten, met een verongelijkte blik om zich heen kijkend in het hotel. 'Waarom hebben we geen echte bedienden? Waar is Baboe?'

'Ssst', zegt haar moeder. 'We zijn in Parijs, in Frankrijk. Dat is een heel ander land dan Indië. Er wonen hier geen inlanders. En we hebben geen baboe meer.'

'Maar we hebben altijd een baboe gehad, mamma', houdt Eugénie met kinderlijke logica vol. 'Kan Janet onze baboe worden? En mamma waarom zien al die huizen er zo raar uit, en die tuinen? Waarom heeft niemand hier een sarong en mooie kleren? En het is zo koud, mamma, net als in de bergen bij Mringin.'

Anna buigt zich voorover om eens rustig te praten met haar dochter, met het kind dat zich alleen de zon, de kleuren, de donkere inlanders van Indië herinnert. De jongens zijn rustiger, maar net zo in de war als hun grote zus. Ze hebben nog nooit zoiets als Parijs gezien, en ze betwijfelen of ze het er leuk vinden. Er is iets onbenoembaars mis met Europa. Ze hebben hun hele leven gehoord dat Europa 'thuis' is, maar zo voelt het er helemaal niet. Thuis is warm en zonnig en vol bloemen en lieve baboes; thuis ruikt naar kruiden, rook en wierook. Deze koude, grijze plaats met zijn grote stenen gebouwen, vergulde koningsbeelden en harde stenen stoepen is niet thuis. Het is hier akelig, stom en koud. De rest van hun leven zullen de drie kinderen Dubois zich Java herinneren als het paradijs waaruit ze zonder uitleg verdreven werden.

Ze lunchen in een café in de buurt van het station waar ze de trein naar Amsterdam zullen nemen; van daar gaan ze dan met de trein naar Eijsden, naar het huis van 'Groot-mama'. Ze hebben de meeste bagage op het station achtergelaten, alleen de houten kist begeleidt hen, veilig onder de tafel weggeborgen waar Dubois hem met zijn enkel kan voelen. De kinderen vinden het eten maar niets en vragen om nasi goreng en fruit. Terwijl Anna de kinderen aan het eten probeert te krijgen, staart Dubois naar een van de obers; het geklaag gaat geheel aan hem voorbij.

'Eugène,' zegt Anna dan zachtjes, 'kun jij de kinderen als-jeblijft uitleggen waarom we hier geen Indisch eten kunnen krijgen?'

'Hè, wat?' antwoordt Dubois. 'O, eh, ja, natuurlijk. Kijk, kinderen, we zijn hier in Parijs, in Europa. We zijn niet meer op Java. En dus eten we hier wat Parijzenaren eten, en straks in Eijsden krijgen we goed Nederlands eten. Indisch eten kunnen we hier niet krijgen want de mensen weten niet hoe ze dat moeten maken.' Zijn uitleg, of misschien wel gewoon zijn morele autoriteit, kalmeert de kinderen en ze beginnen te eten, waarbij ze elke hap eerst wantrouwig bekijken.

'Waar zit je zo naar te staren, Eugène?' vraagt Anna.

'De ober, Anna,' zegt Dubois, alsof dat toch gewoon van-zelf spreekt. De man heeft een hoog, vorstelijk voorhoofd, een adelaarsneus en een lange, ingevallen kaak. 'Kijk nou toch, die schedel! Wat zou ik er graag zo een in mijn verzameling hebben!'

'Dacht ik het niet,' zucht Anna, 'altijd die schedels en botten van jou. Denk je nou nooit eens aan mensen?' Maar haar echtgenoot hoort het al niet meer.

Ze sturen Dubois' moeder een telegram. De volgende

avond laat komen ze eindelijk in Eijsden aan. Het is begin augustus; de reis naar huis heeft ze net iets meer dan zes weken gekost. Dubois' moeder heeft een paar rijtuigen naar het station gestuurd om ze op te halen, en verschillende familieleden kwamen opdraven om het zo lang afwezige gezin Dubois te begroeten. Dat komt goed uit want er is heel veel bagage en de kinderen zijn zo moe dat ze gedragen moeten worden. Tegen de tijd dat ze in de Breusterstraat in Eijsden aankomen loopt het tegen middernacht. Een flinke groep dorpelingen is uitgelopen om een blik op te vangen van de professor die ze zich als kleine jongen herinneren. Hij schijnt belangrijke ontdekkingen te hebben gedaan, zeggen ze tegen elkaar. Een buurman staat bij de poort en houdt een lantaarn omhoog terwijl anderen de tassen, koffers, dozen en kisten uit de rijtuigen halen. Iemand draagt de slapende kinderen naar binnen en Anna stopt ze boven direct in bed terwijl Dubois beneden blijft om een oog te houden op het uitladen van de bergen bagage. Slechts weinigen zien de zware houten kist die hij zo aarzelend doorgeeft. 'Voorzichtig daarmee; niet laten vallen! Het is de aapmens!'

Als alles veilig in huis is weggeborgen en alle helpers zijn bedankt, keert de rust weer. Anna en Dubois gaan opgelucht zitten om samen met Dubois' moeder een kopje thee te drinken en wat brood met boter te eten. Ze zijn lichtelijk gedesoriënteerd - geen wonder ook op dit late uur, na een lange reis en de drukte met al die mensen, die ze nauwelijks herkenden. Het is heerlijk om even rustig wat te zitten, te eten en te drinken.

Na een poosje voelt Dubois zich genoeg hersteld om te doen wat hij zich had voorgenomen. Echt een verrassing is het niet, natuurlijk, maar hij wil zijn terugkomst toch graag

met iets plechtigs markeren. 'Heel hartelijk dank, Moeder, voor alle hulp en voor dit gastvrije onthaal zo laat op de avond', begint hij.

'Maar natuurlijk,' zegt zijn moeder, moe maar met een glimlach, 'mijn zoon en zijn gezin zijn hier altijd welkom. Het doet me alleen verdriet dat je vader er niet bij is; hij zou er zo van genoten hebben.'

'Zeker Moeder,' antwoordt Dubois, met een droevige blik, 'ik mis hem ook.' Dan glimlacht hij, staat op en gaat naar de aangrenzende kamer om zijn geliefde koffer uit de stapel bagage te pakken. Hij haalt het kistje met de schedel eruit en brengt dat mee terug. 'Kijk, Moeder, hier is hij. Ik zal hem u laten zien, de ontbrekende schakel waar ik zo lang en zo ver weg naar heb moeten zoeken.' Met een plechtig gebaar opent hij het kistje en wordt het bruin glanzende schedeldak op zijn bed van veilig fluweel zichtbaar. Hij houdt het zijn moeder voor.

'Dus dat is het?' zegt ze aarzelend, terwijl ze het vreemde ding even aanraakt met haar knokige wijsvinger.

Dubois knikt trots. 'Ja, Moeder, dat is de schedel. Dat is *Pithecanthropus erectus*.' Zijn moeder kijkt naar hem op en opeens ziet hij hoeveel ouder ze in die acht jaar geworden is. 'Ja, Moeder, dit is 'm', herhaalt hij zachtjes en vriendelijk.

'Maar, jongen,' – ze zucht diep, terwijl ze wat verward naar zijn schat staart – 'wat kún je daar nou mee?'

Heel even glijdt een akelig gepijnigde uitdrukking over zijn gezicht. Snel herstelt hij zich; zelfs Anna merkt het niet. Ze is te moe om nog veel op te nemen, bovendien ontgaat het haar hoe immens belangrijk dit moment voor Dubois is. Dit had zijn ogenblik van triomf moeten zijn, dé rechtvaardiging voor alle jaren, alle risico's en alle afstand van thuis.

En nu gaat alles volledig aan zijn moeder voorbij.

Dubois geeft geen antwoord op zijn moeders vraag; hij zou niet weten hoe. Er is geen antwoord. Als ze ook nu het belang van zijn ontdekking niet ziet, nú, met het fossiel voor ogen, hoe kan hij haar dat dan ooit uitleggen? Voor haar bestaat dat belang niet. Al zijn opofferingen, alles wat hij heeft doorstaan, alle tegenslagen die hij op pure wilskracht overwon – het zegt haar niets. Hij wist zo zeker dat zijn ouders eindelijk alles zouden begrijpen als hij hen eenmaal zijn succes kon laten zien. En daar staat hij nu; zijn vader is dood en zijn moeder ziet niets. De verloren zoon is terug, maar van een vetgemest kalf geen spoor.

Maar jongen, wat kun je daar nou mee? Wat kun je daar nou mee? De woorden hadden even goed met een mes in zijn kloppende hart gekerfd kunnen zijn, zo pijnlijk treffen ze hem. Je kunt er niets mee, Moeder, denkt hij, helemaal niets. Vader is nog altijd dood. Ik ben nog altijd acht jaar weggeweest. Uw kleinkinderen zijn vreemden voor u en een ligt er dood en begraven in Toeloeng Agoeng. Dus wat moet u met een fossiel?

Hij zegt niets. Hij doet het kistje zorgvuldig dicht, zet het haakje vast en loopt snel de kamer uit. Hij legt het terug in de houten koffer en bergt die weg op een veilig plekje, uit het zicht. Dan gaat hij terug en stelt voor dat zijn vrouw en hij naar boven gaan. 'Het is tijd om te gaan slapen, Anna. We zijn moe, heel moe.'

HET STRIJDPERK

's Ochtends besluit Dubois zijn verdriet te negeren. Hij omwikkelt zijn broze droom van succes met beslistheid, doorzettingsvermogen en trots, alsof het om een breekbaar fossiel gaat dat hij in djatibladeren verpakt. Ik weet, denkt hij bij zichzelf, ik heb ontdekt, ik heb gevonden, ik heb altijd gelijk gehad. Dát heb ik. Puur op wilskracht krijgt hij zijn oude zelfvertrouwen terug en handelt daarnaar, alsof die bittere teleurstelling er nooit geweest is. Welaan, dan zullen zijn moeder noch zijn vader zaliger ooit begrijpen dat hij de grootste ontdekking van de eeuw heeft gedaan. Het zij zo. Zijn moeder weet niets van wetenschap, net zo min als Anna of de kinderen. Het heeft geen zin te treuren over onvermijdelijk onbegrip; daar kan hij zijn overtuigingen niet van laten hangen. Alle risico's die hij nam zijn de moeite waard gebleken, want hij hééft gevonden wat hij zocht. Het is misschien triest om onbegrepen te zijn, maar doorslaggevend is het niet. Daarmee hoeft hij zijn hoop niet op te geven.

Dubois regelt een huis voor zijn gezin in Den Haag, waar oud-kolonialen bij elkaar kruipen om nostalgisch herinneringen op te halen aan tempo doeloe, die goeie ouwe tijd in Indië. Dan begint hij zijn haast heilige campagne die hem de komende jaren zal opsorpen. Zijn familie overtuigen is het doel niet – dat bleek onmogelijk – maar wel de mensen die ertoe doen: zijn wetenschappelijke collega's. Hij moet een leesachterstand inhalen, gaan praten met De Vries, Place, Fürbringer en de anderen, om na te gaan hoe de vlag er in

wetenschappelijke kringen bij hangt. Hij moet zich voorbereiden op lezingen en conferenties. Hij moet meer publiceren. Wellicht is de wereld nu sceptisch – dat is ze, corrigeert hij zichzelf, denkend aan de artikelen die hij las – maar ze zal gauw inzien dat hij het bij het rechte eind heeft. Als wetenschapsmensen zijn prachtige *P.e.* maar eenmaal gezien hebben, zullen ze mét hem beseffen dat die met niets te vergelijken is. Hij zal haar bij de wetenschappelijke wereld introduceren, zo denkt hij in een speelse bui, alsof ze een debutante op een bal is. Haar schoonheid alleen al zal ze betoveren; ze zal het middelpunt van de belangstelling zijn, áls hij ze maar eerst zover krijgt naar haar te kijken.

En hij moet een baan zien te krijgen die past bij iemand van zijn niveau en die hem toestaat zijn fossielen verder te onderzoeken. Zeker, hij is nog steeds legerarts, zij het niet langer in actieve dienst. Het Ministerie van Koloniën betaalt hem nog altijd een schamel salarisje. En Binnenlandse Zaken is verantwoordelijk voor het onderbrengen van zijn verzameling en de zorg voor enige assistentie, maar erg vrijgevig zijn ze daar niet. Dubois' eerste prioriteit is dat zijn fossielen en zijn ontbrekende schakel aandacht krijgen, maar daarna zal hij zich ook met platte, financiële kwesties moeten bemoeien.

Zijn eerste salvo lost hij op het Derde Internationale Zoölogische Congres, van 16 tot 22 september in Leiden. Het is een unieke gelegenheid want de hele wetenschappelijke elite is aanwezig: W.H. Flower, directeur van het British Museum of Natural History; A. Milne Edwards; Othniel Marsh van Yale; en niemand minder dan de oude pasja van de Duitse wetenschap, Rudolf Virchow zelf. Als hij Virchow kan overhalen, zo beseft Dubois, dan heeft hij de strijd om de weten-

schappelijke opinie gewonnen. Virchow is zijn felste tegenstander, en hij is er met de jaren niet milder op geworden. Zijn hartstochtelijke afwijzing van Darwins evolutietheorie en alle ideeën over de evolutie van de mens klinkt beslist en luider dan ooit. Zijn opvattingen zijn mettertijd versteend als skeletresten die diep in de aardkorst fossiliseerden. Virchows gezag in Duitse wetenschappelijke kringen heeft maar nauwelijks geleden onder zijn geruzie met Ernst Haeckel over evolutionaire kwesties. Virchow is vijand nummer één, hém moet hij zien te overtuigen als hij zijn prachtige vondst aanvaard wil krijgen.

Virchow heeft zich al uitgesproken tegen *P.e.*, eerst in een discussie na een sceptische lezing van Wilhelm Krause op 19 januari en daarna in een eigen lezing, beide in Berlijn. Als zo veel anderen betoogde ook Virchow dat Dubois' oppervlakkige beschrijving van de omstandigheden rond de vondst van de drie fossielen gewoon onvoldoende basis bood voor zijn bewering dat het om drie stukken van hetzelfde individu ging. Wreed aansluitend bij Dubois' eigen woorden, verklaarde Virchow dat het pas écht 'dwaas' zou zijn om deze zwakke stee te negeren. Het schedeldak was naar zijn idee afkomstig van een of andere reuzengibbon. Wat het dijbeen betreft, dat was menselijk. Wie anders dan een mens had, met hulp van anderen, zo'n vreselijke verwonding lang genoeg kunnen overleven om verbening van het bloedstolsel mogelijk te maken? Zo'n dijbeen zou hoogstens nog afkomstig kunnen zijn van een rechtop lopende gibbonachtige vorm. De kies negeerde hij volledig. Zijn samenvatting van Dubois' interpretatie was vernietigend: 'Hier gaat de fantasie aan alle ervaring voorbij.'

Met gemengde gevoelens hoort Dubois dat Virchow zelf

als voorzitter zal optreden bij zijn presentatie van *P.e.* Aan de ene kant is hij daarmee verzekerd van diens aanwezigheid en aandacht; aan de andere kant zou hem dat wel eens op felle kritiek voor een zeer breed publiek kunnen komen te staan. Het zij zo. Dubois heeft zijn fossielen en hij weet wat ze zijn. Hij is overtuigd van zijn conclusies. Hij besluit de oude tijger aan te vallen in diens eigen hol, en neemt het risico op een pijnlijke uithaal voor lief. Als dat moet om Virchow te kunnen overhalen, dan moet het maar. Hij nodigt Virchow en een selecte groep onderzoekers uit om voorafgaand aan zijn presentatie zijn fossielen te komen bekijken, zodat ze die zelf kunnen zien en vasthouden – een moedige stap waarmee hij verscheidene twijfelaars voor zich wint, maar niet Virchow.

Nu hij de kritiek op zijn monografie kent, neemt Dubois de gelegenheid te baat die te weerleggen. Hij recht zijn rug en zal vechten om zijn toehoorders te overtuigen. Zijn zenuwen maken hem stijver en formeler dan ooit; hij beseft dat dit niet goed is, maar er staat zo veel op het spel dat het hem niet lukt zich te ontspannen. Voor het eerst van zijn leven presenteert hij de details van zijn ontdekking. Hij laat een schema van de opgraving zien, en een dwarsdoorsnee waarop de verschillende afzettinglagen zijn aangegeven, met inbegrip van de zo belangrijke laag waaruit zijn fossielen afkomstig zijn. Hij geeft aan waar in die laag de fossielen lagen, en stelt dat de laag intact is en dat de fossielen geen enkel spoor vertonen van transport van elders, zoals alle aanwezigen zelf kunnen verifiëren. Uit de opvallend bruine kleur van de fossielen en hun voor ieder voelbare gewicht blijkt zonneklaar dat ze door en door gefossiliseerd zijn, en dat schedeldak en dijbeen eenzelfde geologische geschiedenis hebben doorgemaakt. En hij spreekt, voor het eerst, ook

over de fauna, de talloze resten van andere fossiele zoogdieren, en de gedetailleerde vergelijking die hem tot de conclusie bracht dat de gehele verzameling uit het late Pliocéen of vroege Pleistoceen dateert.

Dan bespreekt hij de fossielen zelf. Als het dijbeen zo veel lijkt op dat van een mens, kan het onmogelijk van een reuzengibbon zijn, zoals Virchow en anderen suggereerden. En, zo betoogt Dubois, als de ontwikkeling van het recht op lopen aan het begin stond van de evolutie van de mens – anders dan de wetenschappelijke gemeenschap doorgaans verwacht – is zo'n krachtig mensachtig dijbeen precies wat je hier moet verwachten. Ook het schedeldak wijst op een overgangsvorm. Juist ook de kritiek op zijn interpretatie laat dat zien. Waarom ziet de ene onderzoeker het als fundamenteel mensaapachtig, terwijl de andere het zonder twijfel menselijk acht? Gewoon omdat het écht een overgangsvorm tussen mensaap en mens is, zo houdt Dubois zijn gehoor voor. Alleen die interpretatie doet recht aan de verschillende anatomische kenmerken van het schedeldak dat ze hier voor zich zien.

Het is pijnlijk, haast vernederend, om zo in het openbaar de kritiek op zijn monografie te moeten herhalen, maar hij hoeft het daar niet bij te laten. De anderen hebben hem, uit onwetendheid en ongeloof, gewoon verkeerd begrepen. Hij moet ze laten zien hoe hij tot de conclusies kwam die hem zoveel moeite gekost hebben, want hij heeft gelijk. Hij moet geduld hebben. Hij moet helder zijn. Dit is het moment niet om zijn gevoelens te laten blijken.

Dan gaat hij in op de bezwaren tegen zijn schatting van de schedelinhoud. Een algemeen aanvaarde aanpak voor zulke schattingen bestaat niet, en er is maar één andere onder-

zoeker die zelf geprobeerd heeft de schedelinhoud van *P.e.* te schatten: Léonce-Pierre Manouvrier. Sinds 1885 is deze zwierige Fransman hoogleraar fysische antropologie aan de prestigieuze École d'Anthropologie in Parijs, en wat belangrijker is: hij is een vooraanstaande representant van de nieuwe 'meten-is-weten'-school in de antropologie. Manouvrier is een hartstochtelijk pleitbezorger voor het op samenhangende en reproduceerbare wijze kwantificeren, meten en vergelijken van anatomische kenmerken. En hij wordt gerespecteerd om zijn grondigheid en zijn afkeer van fantastische interpretaties. Het verrassende is dat Manouvriers geheel onafhankelijke schatting van het schedelvolumen van *P.e.* overeenkomt met die van Dubois zelf: 1000 cc. Dat is meer dan een veelzeggende toeval, het is een bevestiging. En hoewel microcefalen en sommige mensenrassen eveneens hersenen van die omvang hebben, hebben die ongewoon kleinhoofdige typen tevens kleine lijven, en dat geldt aantoonbaar niet voor *P.e.* Dus ondersteunen deze schattingen het idee dat het hersenvolumen klein is voor een mens maar groot voor een mensaap; een typische overgangsvorm kortom.

Dubois merkt dat hij iets sneller gaat ademen door zijn poging Engels te spreken. Hij spreekt het bijna vloeiend, maar de fijnere nuances van betekenis en gebruik ontgaan hem soms. En hij moet nu echt heel precies zijn. Het ontleden en weerleggen van kritiek in een vreemde taal is een zware taak. Het zou beter zijn als mensen zijn monografie gewoon zouden lezen en begrijpen, want op papier kan hij zijn woorden zorgvuldig schikken en polijsten. Hij pauzeert even en kijkt de zaal rond in een poging een beeld te krijgen van het effect van zijn woorden op dit geleerde publiek. Hij ziet her en der instemmend geknik en verrast opgetrokken wenkbrauwen

boven blikken die zich bijna gewonnen geven. Maar diep in zijn hart weet hij dat zijn presentatie nog altijd te stijf, te gereserveerd, is – het oude probleem waar zijn anatomie-studenten destijds al over klaagden. Hij pakt de toehoorder niet. Hoewel hij hartstochtelijk overtuigd is van elk woord dat hij zegt, is de kwestie waarom het gaat toch zo belangrijk dat hij al sprekend verstijft. Hij blijft afstandelijk – en dat is ook haast onvermijdelijk voor iemand die te vaak verkeerd begrepen is en te vaak diep gekwetst door de afwijzing van zijn vernieuwende ideeën.

En dan zit daar Virchow, de ergste van het stel, die meer lijkt op een oeroude schildpad dan een bejaarde tijger. Maar pas op, zelfs een schildpad heeft een dodelijke beet. Hij is een meester als het gaat om sarcastische repliek, het subtiële woordenspel dat hard kan aankomen. Hij is oud, bijna kaal, uitgedroogd, verschrompeld en gebogen, lijfelijk onbetekend, zeker naast de brede en gespierde Dubois. Virchow is vierenzeventig, Dubois krap zevenendertig. Dubois heeft de jeugd en de energie en de toekomst, om maar te zwijgen van een denkkraft die die van Virchow waarschijnlijk evenaart. Maar achter zijn goudomrande, ovale brillenglazen, zijn Virchows ogen zwarte kogels die zijn aard verraden: kil, trots, ontoegeeflijk. Dubois heeft Virchow nog niet bereikt, zoveel is duidelijk. Uit Virchows blik spreekt slechts een diepe verachting voor deze onverbeterlijke Hollandse blaag.

Dubois haalt diep adem en begint met zijn twee laatste punten. Hij houdt niet van spreken in het openbaar en zeker niet als hij zijn ideeën zo fel moet verdedigen, maar het moet nu eenmaal. In zijn monografie heeft hij *P.e.* niet met de Europese Neanderthalerschedels vergeleken; dat was fout. Nu doet hij het wel. Hij wijst op een aantal overeenkom-

sten tussen de Neanderthalerschedels en het schedeldak uit Trinil, zoals de forse wenkbrauwbogen de langwerpige hersenschedel. Maar, zo benadrukt hij, er zijn ook belangrijke verschillen tussen de schedels. De Neanderthalerschedel is veel menselijker dan die van *P.e.* want hij heeft een hoger en bolter schedelgewelf. Het belangrijkste verschil is dat de Neanderthalers qua volume enorme schedels hadden. De geschatte inhoud van de eerste Neanderthalerschedel is 1230 cc, en de schedels uit Spy hebben vergelijkbare afmetingen – net zo groot als die van moderne Europese schedels – terwijl *P.e.* met zo'n 1000 cc alleen microcefalen en een paar kleinhoofdige rassen benadert. Maar de hersenen van *P.e.* zijn nog steeds wel veel groter dan die van moderne mensapen, die de 600 cc nooit te boven gaan. Het doet Dubois genoeg bij dat punt wat tekenen van instemming te bespeuren. Even heeft hij hoop; misschien dat nu in elk geval niemand ooit meer zal zeggen dat zijn prachtige *P.e.* gewoon een zoveelste Neanderthaler is. Dat lastige punt is opgehelderd. Nu op naar de finale. Als hij hun aandacht tot het eind kan vasthouden, kan hij misschien nog een paar aanwezigen voor zich winnen.

En daarmee gaat hij over op een bespreking van de kies en, tot ieders verbazing, een nieuwe vondst. Hij heeft nog een kies, zo vertelt hij zijn verraste toehoorders, ook gevonden in 1892, die tot voor kort helaas aan zijn aandacht was ontsnapt. Hij maakte deel uit van een grote groep gebitselementen van zoogdieren, gevonden op nog geen drie meter van het schedeldak. Hij wijst erop dat deze tweede kies meer slijtage vertoont dan de eerste, wat ook te verwachten is aangezien de eerste een verstandskies is en de tweede vlak daarvoor moet hebben gezeten. Aangezien de tweede echte kies

veel eerder doorbreekt en dus aan slijtage onderhevig raakt dan de derde of verstandskies, is dit verschil tussen twee kiezen van eenzelfde individu normaal.

Afrondend ziet Dubois, ondanks de vele vragen en kritiek waartoe zijn korte monografie over *P.e.* aanleiding gaf, geen enkele reden om zijn oorspronkelijke interpretaties en meningen te laten varen. *Pithecanthropus erectus* is een overgangsvorm, een ontbrekende schakel tussen mensaap en mens, en hij heeft haar gevonden. Nu ze netjes aan hen is voorgesteld, zien de geachte toehoorders vast en zeker in hoe gefundeerd zijn oordeel is. Zo gauw hij die gedachte verwoord heeft, beseft hij hoe pompeus hij klinkt, terwijl hij zich nog zo had voorgenomen met iets luchtigs te eindigen.

Dubois verlaat het podium onder een mengsel van applaus en verward en afwijzend gemompel. Virchow opent de discussie, even onbarmhartig als altijd. Hij is er niet van overtuigd dat Dubois meer heeft gevonden dan de resten van een reuzengibbon – erg mooi, maar geen ontbrekende schakel – en herhaalt zijn eerdere kritiek. Het is duidelijk dat de nestor van de Duitse wetenschap zijn reactie al klaar had; een gelegenheid om hem op andere gedachten te brengen is er gewoon nooit geweest. Dubois is dankbaar als de Amerikaan Marsh naar voren komt om hem te verdedigen. Marsh heeft veel soortgelijke, herstelde verwondingen gezien bij de dijbeenderen van mensaapskeletten, vertelt hij het publiek, dus Virchows bewering dat alleen een mens zo'n ernstige verwonding kan hebben overleefd, is aantoonbaar onjuist. De genezen verwonding op zich is geen reden om dit dijbeen aan een mens toe te schrijven en een mensaap uit te sluiten. Dat is een duidelijk punt in het voordeel van Dubois. Andere sprekers memoreren de verhelderende uitleg over

de geologie van Trinil. Het stratigrafische overzicht en de beschrijving van de verschillende lagen was een uitstekende strategie en Dubois neemt zich plechtig voor deze informatie in het vervolg te blijven herhalen.

Nu de opinie zich ten gunste van Dubois lijkt te keren, staat hij op en nodigt hij de chemicus J.M. van Bemmelen in het openbaar uit om een aantal zoogdierfossielen uit dezelfde laag waaruit *P.e.* afkomstig is aan een analyse te onderwerpen. Men aanvaardt sinds enige tijd dat het fluorgehalte van fossiel botmateriaal evenredig met de leeftijd toeneemt, hoewel die techniek geen exacte datering toestaat. (En al menen sommigen dat Virchow een klinkklare overwinning op die dwaze Nederlander behaald heeft, Van Bemmelen's later gepubliceerde resultaten bevestigen Dubois' suggestie dat zijn fossielen uit het Pleistoceen stammen.)

Blij met de reacties op zijn presentatie en vastbesloten door te vechten tot hij alle gezaghebbende onderzoekers overtuigd heeft, keert Dubois na het congres naar huis terug. Maar Virchow begint vrijwel meteen problemen te maken. Hoewel Dubois deze aartsscepticus tijdens de bijeenkomst in Leiden speciaal toegang tot zijn fossielen heeft gegeven, heeft Virchow zijn kritiek geen millimeter bijgesteld. En nu klaagt hij bij F.A. Jentink, directeur van het Museum voor Natuurlijke Historie in Leiden, dat hij de fossielen niet gedetailleerder kan onderzoeken. Jentink geeft dat per briefkaart aan Dubois door:

17 september 1895

Professor Virchow beklagt zich, dat uw bewijsstukken voor de P. erectus niet hier en ter bezichtiging - event. bestudering - van hem en andere geleerden te Leiden ten toon gesteld is.

Werkelijk, denkt Dubois, dit is al te gek. De man kreeg in Leiden een uur om de fossielen te bekijken, en meteen de dag erna klaagt hij schriftelijk bij Jentink. Virchow heeft een exemplaar van de monografie gekregen en hij heeft mijn lezing gehoord. Wat wil hij nog meer weten voor ik mijn eigen analyses van mijn fossielen heb gepubliceerd? Ik heb nog een hele hoop te doen nu ik in Europa terug ben en kan beschikken over fatsoenlijke bibliotheken en museumcollecties. Wil hij dat ik hem mijn baby toevertrouw, haar voor hem uit haar wiegje haal? Voor hém, de man die meer dan wie ook mijn woorden en mijn wetenschappelijkheid in twijfel trok? Virchow is in Duitsland gewend dat hij altijd zijn zin krijgt, dát is wat er mis is. Hij kan daar iedereen beledigen en nog buigen ze beleefd en onderwerpen zich aan zijn luimen. Nou, ik heb geen enkele verplichting tegenover hem en buigen is er hier niet bij.

Dubois schrijft onmiddellijk terug.

17 september 1895

Naar uw briefkaart van heden te oordelen schijnt het Professor Virchow niet bekend te zijn, dat de stukken van de Pithecanthropus erectus door mij nog niet zodanig beschreven zijn dat ik ze als museumobjecten ter bezichtiging kan stellen. De beschrijving die ik daarvan reeds gegeven heb kon zoals vanzelf spreekt, slechts een voorlopige en onvolledige zijn, omdat op Java daartoe het nodige vergelijkingsmateriaal en voldoende literatuur ontbrak ... [Intussen is mij gebleken], dat mijn reeds verschenen voorlopige beschrijving ten gevolge van haar onvolledigheid tot veel misverstand heeft aanleiding gegeven

In oktober reist hij naar Brussel om te spreken op een bijeenkomst van de Société Belge de Géologie. Daarna gaat hij door naar Luik, waar hij voor het eerst zelf de Neanderthalerfossielen uit Spy bestudeert. Het is een openbaring. Ondanks alle beschrijvingen die hij las en alle foto's die hij zorgvuldig bekeken heeft, is hij verrast door wat hij te zien krijgt. Er is inderdaad een fascinerende overeenkomst in globale schedelvorm met zijn *P.e.* En hij ziet nu overduidelijk dat Virchow, die deze fossielen als pathologisch wegwijsde, er volledig naast zat. Dubois is onvermoeibaar. In de weken die volgen reist hij naar Parijs, naar de École d'Anthropologie, waar hij nauw samenwerkt met Manouvrier. Bij hun eerste ontmoeting vergelijken ze zo'n vierhonderd menselijke dijbeenderen die Manouvrier op verzoek van Dubois al eerder bekeek. Ze brengen de verschillen in beeld tussen deze grote collectie en het dijbeen van *P.e.* en bouwen een omvangrijk en complex gegevensbestand op. Ze werken tot 's avonds laat en gaan dan naar een naburig restaurant om te eten, waarbij het gesprek over de betekenis en het belang van hun waarnemingen gewoon doorgaat. Naast hun bord liggen notitieboekjes en potloden. Ze maken aantekeningen en schetsen van de anatomische details van dijbeenderen die ze gemeten hebben en vergelijken en verfijnen hun conclusies. De inmiddels flink gehavende koffer waarin *P.e.* van Java naar Europa reisde en nu het halve continent rond, staat onder tafel aan hun voeten, als een ondeugend kind dat is weggekropen om te horen waar de volwassenen aan het diner over praten. De onderzoekers gaan geheel op in hun conversatie. Dat ze als enigen zijn overgebleven, merken ze pas als er een ober verschijnt die hen verzoekt om op te breken omdat het restaurant gaat sluiten. Ze bergen hun boekjes en schrijfgerij

op en lopen terug naar Dubois' hotel.

Hun gesprek gaat intussen gewoon door, en ze gaan zo op in de wetenschappelijke haken en ogen van de vorm en functie van het dijbeen dat ze geen van beiden maar een ogenblik denken aan de koffer die daar nu in zijn eentje staat te staan onder de tafel waar ze hun maaltijd gebruikten. Pas na lange tijd voelt Dubois ineens hoe leeg zijn linkerhand is.

'*Mon dieu, Manouvrier!*' roept hij, '*Où est Pithecanthropus?*' om vervolgens geheel in paniek terug te rennen naar het restaurant. Manouvrier, die wat ouder is en minder uithoudingsvermogen heeft, volgt in een waardiger drafje, maar ook bij hem is de bezorgdheid duidelijk te zien. Als ze bij het restaurant aankomen is de eigenaar net bezig de boel af te sluiten.

'*Où est Pithecanthropus?*' brengt Dubois er met zijn vreselijkste accent, hortend uit. Hij is rood aangelopen, hijgt diep, is ten einde raad en zijn Frans laat hem geheel in de steek. '*Pithecanthropus!*' schreeuwt hij tegen de verbijsterde man. '*Pithecanthropus, les fossiles!*' Hij grijpt de man bij de schouders en schudt hem door elkaar in de hoop dat hij hem zal begrijpen. Dan verschijnt Manouvrier, beminnelijk als altijd, die de man uit Dubois' greep bevrijdt en de situatie weet te redden. Hij legt uit de de professor een paar zeer waardevolle voorwerpen in een koffer onder een tafel in het restaurant heeft laten staan – die daar, bij het raam; de eigenaar herinnert zich vast nog hoe lang ze daar hebben zitten praten. De man herkent ze nu – '*Ah oui, bien sûr*' – maar van een koffer weet hij niets.

Dan verschijnt hun ober, zonder twijfel gealarmeerd door het geschreeuw en de opwindning. '*Ah, oui*', zegt hij vriendelijk. '*J'ai trouvé une valise; j'ai cru que vous retourneriez pour*

elle.' Hij heeft de koffer gevonden en verwachtte al dat ze ervoor terug zouden komen. De woorden dalen als een zegen op Dubois neer. Even sluit hij zijn ogen in stille dankbaarheid. De ober neemt de sleutels van de eigenaar over, opent de deur, en ze volgen hem naar binnen, naar de kast waar hij de koffer heeft weggeborgen. 'Voilà!' roept de ober vrolijk, als hij hem met het gebaar van een goochelaar die een konijn uit een hoed tovert, tevoorschijn haalt. 'C'est à vous?' Hij steekt hem Dubois toe.

'Ah, oui, merci mille fois', antwoordt Dubois met trillende stem. Hij opent de koffer om te zien of alles er nog in zit, sluit hem dan met bevende handen en klemt hem aan zijn borst. 'Merci, vous êtes très gentil; merci', mompelt hij aangedaan. Dan drukt hij de ober een bankbiljet in handen, zonder te kijken van hoeveel. Het is hoe dan ook minder waard dan zijn P.e. Manouvrier spreekt nog even met de man en dan vertrekken ze, opnieuw op weg naar Dubois' hotel.

Dubois is volledig van slag en niet in staat de conversatie weer op te pakken. Ik ben zojuist aan een vreselijke ramp ontsnapt, denkt hij, als ik mijn critici al niet kan overtuigen met de fossielen in mijn hand, hoeveel moeilijker zou het dan niet zijn als ik ze door onoplettendheid was kwijtgeraakt? Wat had ik dan moeten doen!? De woorden van Manouvrier dringen niet tot hem door, zo luid eechoot die vraag door zijn hoofd. Wat had ik moeten doen!? Zelfs zijn voetstappen op straat herhalen wanhopig die vraag: Wat had ik moeten doen? Wat had ik moeten doen?

Al snel beseft Manouvrier dat zijn vriend niet tot een gesprek in staat is. Hij zwijgt verder. Voor het hotel wenst hij Dubois goede nacht en belooft hij de volgende ochtend langs te komen om hun werk voort te zetten. Met een twinkeling

in zijn ogen suggereert hij dat Dubois de koffer maar onder zijn kussen moet leggen. Als hij zo zou kunnen slapen, deed Dubois het beslist.

* * *

Een paar maanden later publiceert Manouvrier hun vergelijkingen en constatering, en, met toestemming van Dubois, ook zijn eigen reconstructie van de schedel van *P.e.*, met inbegrip van het gezicht en de onderkaak, die helder weergeeft dat hij de schedel als overgangsvorm tussen mensaap en mens ziet. In juni van het jaar daarop gaat Dubois opnieuw naar Parijs, voor de Quatorzième Conférence Annuelle Transformiste de la Société d'Anthropologie. Samen met zijn eerdere voordracht aan de École d'Anthropologie en de invloedrijke steun van Manouvrier, weet zijn voordracht daar al snel meer Franse onderzoekers aan zijn kant te brengen. De anatoom August Pettit, de bekende prehistoricus Gabriel de Mortillet en de toonaangevende antropoloog René Verneau aanvaardden allemaal openlijk Dubois' interpretatie. Hij is in juichstemming.

Half november 1895 reist Dubois naar Edinburgh om over zijn werk te spreken. In Edinburgh zit de vooraanstaande anatoom en scepticus William Turner, die al kort na ontvangst van de monografie Dubois' interpretatie besprak en verwierp. Maar ook de archeoloog Robert Munro, voorzitter van de British Association for the Advancement of Science, zit in Edinburgh. Munro staat sympathieker tegenover Dubois' theorieën, maar, zoals hij zelf in een brief aangeeft, 'aangezien ik geen echte anatoom ben, leggen mijn visies weinig gewicht in de schaal. Ik meen wel dat uw ontdekking

een praktische illustratie vormt voor eerder gepresenteerde theorieën en dat is natuurlijk een krachtig argument voor de juistheid van uw mening over *Pithecanthropus erectus*.' In de hoop Turner te kunnen overtuigen – en hij acht Turners steun van cruciaal belang – zorgt Dubois dat hij een afgietsel van het schedeldak en de kiezen bij zich heeft. Als hij de fossielen bekeken heeft en Dubois' lezing heeft aangehoord, moet zelfs de nogal gewichtig doende Turner openlijk toegeven dat het schedeldak mensaapachtiger is dan hij aanvankelijk uit Dubois' voortreffelijk geïllustreerde monografie had opgemaakt, hoewel hij nog wel wat slagen om de arm houdt. Maar, zo geeft hij toe, áls kan worden aangetoond dat de afzettingen waarin de fossielen gevonden zijn, even oud zijn als die uit het Britse Quartair, dan is Dubois' vondst zeer oud, en beslist de belangrijkste tot nu toe.

Dubois is verheugd. Jawel, Turner begint het licht te zien, zo denkt hij. We hebben nog maar een klein eindje voor de boeg, *P.e.* en ik.

Maar Turner geeft niet toe wat betreft het dijbeen, dat naar zijn overtuiging zonder meer menselijk is. Op een bijeenkomst van de Royal Society gaat Munro tegen Turner in. Natuurlijk lijkt het dijbeen van een dier dat rechtop loopt op dat van een mens; beide hebben immers dezelfde functie. Dat is een subtiel argument dat Dubois aanspreekt; hij zal het onthouden voor toekomstige lezingen. Munro gaat nog een stap verder: 'Na het ontstaan van die opgerichte houding, begon een andere evolutionaire ontwikkeling, namelijk die van de hersenen, mogelijk gemaakt door het vrijkomen van de bovenste ledematen.'

De week daarop spreekt Dubois op een avond van de Royal Dublin Society. Opnieuw heeft hij een kritisch pu-

blik voor zich, want dit is precies het gezelschap waarin de anatoom Daniel Cunningham een maand of tien geleden Dubois' monografie openlijk bekritiseerde. Naar zijn idee was het ontbreken van een vergelijking met de Neanderthalerschedels een fatale fout van Dubois. Hij betoogde dat er een anatomisch continuüm bestaat dat van *P.e.* via de Neanderthalers naar de moderne mens loopt en kwam tot de bizarre conclusie dat *P.e.* niets meer was dan 'de laagste menselijke schedel die tot nu toe beschreven is', een visie die hij later verdedigde in een voordracht voor de Anatomical Society of Great Britain and Ireland.

Wetend hoe de vlag er hier bij hangt, stelt Dubois zich van meet af aan bescheiden op. Hij erkent dat zijn interpretatie van zijn fossielen controversieel is. 'De hoogleraren Turner, Cunningham, Keith, Lydekker, Matschie, Martin en Pettit meenden allemaal dat de dijbeen en het schedeldak menselijk waren. Alleen professor Manouvrier in Parijs en professor Marsh in Amerika houden rekening met de mogelijkheid dat ze tot een overgangsvorm tussen mens en mensaap behoren', zo geeft hij toe. En hij bekent openlijk dat hij een onjuist beeld van de Neanderthalers had en die daarom in zijn monografie ten onrecht niet behandelde. 'Ik ben er nu volstrekt van overtuigd,' zo zegt hij, 'dat ze geenszins pathologisch zijn, en ik was onder de indruk van hun grote overeenkomst met de hersenschedel van *Pithecanthropus*.' Dan herhaalt hij zijn geologische overzicht en presenteert hij zijn argumenten aangaande de anatomische kenmerken, om tot slot uit te leggen waarom zo'n schepsel alleen wordt recht gedaan door het de status van overgangsvorm toe te kennen.

Dubois vraagt zich af hoe de discussie zal verlopen. Voor zijn gevoel ging zijn verhaal goed, en heeft hij een aantal

mensen tot andere inzichten kunnen brengen, maar hij houdt zijn gezicht in de plooi tot hij zeker weet hoe het loopt. Verschillende vooraanstaande toehoorders – William Flower, John Lubbock, de hoogleraren Thomson en Thane, Dr. Garson en William Turner – feliciteren hem ombeurten met zijn bijzonder interessante ontdekking en tonen zich dankbaar dat ze zijn fossielen zelf hebben mogen bekijken.

Flower heeft een bijzonder elegante manier om zijn mening onder woorden te brengen. 'Het is jammer dat de toestand van de resten van *Pithecanthropus* zodanig fragmentarisch is dat veel van zijn eigen aard een kwestie van gissen blijft.' Nog niet besloten, denkt Dubois, of niet bereid om publiekelijk positie te kiezen.

Als Turner opstaat om te spreken, bereidt Dubois zich voor op een lang vertoog, want hij weet inmiddels dat Turner zeer gesteld is op zijn eigen visies. Zoals verwacht, discussieert Turner niet, hij verkondigt.

De gelegenheid die Dr. Dubois ons bood om zijn zeer boeiende fossielen te bezien en zijn uitgebreidere beschrijving van de omstandigheden waaronder ze gevonden zijn, stellen ons in staat hun aard en ouderdom veel helderder voor ogen te krijgen dan mogelijk was na lezing van zijn vorig jaar verschenen beschouwing ...

Wat het dijbeen betreft, de gelegenheid om dat zorgvuldig te bekijken, zowel vorige week in Edinburgh als nu bij deze bijeenkomst, brengt mij er niet toe de mening te herzien die ik verwoordde in mijn eerder verschenen bespreking van de oorspronkelijke beschouwing, te weten dat niets in zijn vorm of voorkomen aanleiding geeft om te zeggen dat het kenmerken bezit die specifiek of in het algemeen verschillen van die van een menselijk dijbeen ...

Wat de schedel betreft, nu ik die gezien heb, blijkt het moeilijker tot een conclusie te komen. Mochten dijbeen en schedeldak tot hetzelfde skelet behoren, en Dr. Dubois heeft daar op basis van zijn eigen bestudering van de vindplaats geen enkele twijfel over, dan zou vaststelling van de menselijke aard van het dijbeen van ons vergen dat we ook het schedeldak als menselijk beschouwen ... Het schedeldak is niet zo duidelijk menselijk als dat van de Neanderthaler, aan wiens menselijkheid niemand meer twijfelt. De laatste heeft een voorhoofd met een duidelijke bolling, terwijl het voorhoofdsbeen van het Javaanse exemplaar plat is en sterk naar achteren helt, op een manier die de vorm bij mensapen veel meer benadert dan die bij een menselijke schedel, zelfs bij een zo lage vorm als de Neanderthaler ...

Sta mij toe dat ik tot slot, namens de antropologen van dit land, Dr. Dubois bedank voor de hoffelijkheid waarmee hij ons toestond zijn vondst te bestuderen, en de hoop uitspreek dat de Nederlandse overheid ook in de toekomst de zoektocht naar verdere resten op dezelfde plek zal voortzetten.

Wil meer bewijsmateriaal, vermoedt Dubois, maar trekt wel al wat bij. Hij ziet de tweevoudige aard van de schedel, dat is duidelijk, al wil hij nog niet aanvaarden dat het dijbeen afkomstig is van een aapmens. Het is een absurd standpunt, want wat voor wezen heeft het hoofd van een aapmens en de dij van een mens?

Dan volgt Dr. John George Garson, die net als Turner benadrukt hoe waardevol het is dat hij de fossielen zelf kon bekijken. Garson:

Ik heb Dr. Dubois' beschouwing over Pithecanthropus erectus heel zorgvuldig bestudeerd, evenals de verschillende kritische re-

acties die inmiddels verschenen. Het deed me daarom uitermate veel genoegen de fossielen zelf te zien, want ze vertonen vele morfologische kenmerken waarvan de afbeeldingen en schema's maar een onvolledige indruk geven; de lezing die Dr. Dubois gaf, verschaft nog meer inzicht in zijn vondsten. In eerste instantie was ik zeer onzeker wat betreft het geologische tijdvak waaraan we ze zouden moeten toeschrijven, maar uit aanvullende informatie die Dr. Dubois verstrekte over de zoogdierfauna uit dezelfde afzettingen waaruit zij afkomstig zijn, leidt ik naar volle tevredenheid af dat ze uit het Pliocéen stammen.

Dubois knikt onbewust, tevreden dat zijn bespreking van de geologie en de fauna nuttig blijkt. Hij had meer geologie in de monografie moeten stoppen. Garson gaat verder en een deel van de ingewikkelde formuleringen vloeit als een geluidloze wind over Dubois heen.

Het dijbeen is uiterst mensachtig, en op zichzelf beschouwd zou het zonder twijfel worden toegeschreven aan Homo ... Het schedeldak daarentegen is wezenlijk anders en veel gibbonachtiger dan je zou opmaken uit de tekeningen ... De kenmerken van het schedeldak zouden ... op zichzelf bezien, toegeschreven kunnen worden aan een grote, uitgestorven Hylobates, hoewel we wel moeten bedenken dat de hersenen van deze grote, uitgestorven vormen relatief kleiner zijn dan bij de modernere, terwijl het volume van de hersenschedel bij dit exemplaar juist wijst op relatief grote hersenen ... Gezien de krachtige overtuigingen die Dr. Dubois ontleent aan zijn bestudering van de afzettingen en de resten van andere zoogdieren daarin, ligt het het meest voor de hand te concluderen dat de fossielen waarschijnlijk deel uitmaken van een skelet van één dier, en dat het toebehoorde aan

een van die uitgestorven primatensoorten die min of meer met Homo sapiens verwant zijn ...

Professor John Arthur Thomson, een van de volgende sprekers, laat eenzelfde geluid horen.

Wat mij zeer treft is hoe anders een en ander er uitziet nu ik de kans heb gehad de fossielen te bestuderen. Daarmee blijkt weer eens hoe moeilijk het is je een juiste mening over zoiets te vormen louter op basis van het lezen van een monografie, hoe goed op zich ook. Wat mij betreft, het lijkt me gerechtvaardigd om te zeggen dat het schedeldak in alle opzichten ongetwijfeld mensaapachtig is, behalve wat betreft zijn volume; aan de andere kant vertoont het dijbeen alle kenmerken van een volledig ontwikkeld menselijk dijbeen.

Aha! juicht Dubois in stilte, ze beginnen te zien wat ik zie: noch mensaap, noch mens, maar beide samen; een overgangsvorm dus. Dat is het, geen twijfel aan.

Na wat aanvullende opmerkingen, concludeert Thomson,

Of het schedeldak en het dijbeen tot hetzelfde individu behoren is een cruciale vraag. Helaas geeft wat ons nu gepresenteerd is geen uitsluitel, en het enige dat ons op dit moment rest is dat we ons oordeel opschorten. Maar dat doet niet af aan de opmerkelijke waarde van de ontdekking van deze schedel, die ik beschouw als de belangrijkste bijdrage aan onze kennis van een overgangsvorm tussen de mens en de ons bekende mensapen.

De enige onderzoeker die Dubois' interpretatie vrijwel volledig ondersteunt is een jonge chirurg, Arthur Keith, dan net

benoemd als hoofddocent anatomie bij het London Hospital. Keith is een ambitieuze man aan het begin van zijn academische carrière, die de tijd rijp acht om voor dit vooraanstaande gezelschap onderzoekers een intelligente mening te presenteren. Hij aarzelt enigszins om zich te mengen in een openbaar debat vanwege een krachtig Schots plattelandsaccent en een licht spraakgebrek waarmee hij zich in zo'n formele ambiance niet echt op zijn gemak voelt. Maar spreken in het openbaar, voortbouwen op ter plaatse gepresenteerde gegevens, is een essentiële vaardigheid voor de Britse academicus die Keith wenst te zijn, en dan niet zomaar een ook. Hoewel hij aanvankelijk sceptisch stond tegenover Dubois' bewering dat de drie fossielen tot een enkele soort behoren, herroept hij zijn twijfel nu grootmoedig, hoewel hij blijft betwijfelen dat het om slechts één individu gaat.

'De kernvraag die een antwoord behoeft,' zo verklaart Keith, 'is of de schedel menselijk is of niet. Wat is het criterium voor een menselijke schedel? Wat het criterium voor de schedel van een mensaap? Hoe houden we die uit elkaar?'

Inderdaad, hoe doe je dat? denkt Dubois. Deze jongeman formuleert het probleem uitstekend, heel precies, en dat voor iemand die zo moeizaam spreekt.

Naar mijn idee zijn er maar twee verschillen tussen de schedels van mensen en mensapen, en dat zijn geen absolute maar graduele verschillen. De eerste is het overmatige hersenvolume van de menselijke schedel; en gegeven de inhoud van de schedel die nu voor ons ligt, verdient die het als menselijk te worden beschouwd. Het tweede verschil tussen de schedels van mensapen en mensen ligt in de ontwikkeling van richels en uitsteeksels voor de aanhechting van de kauwspieren; bij mensapen is die

aanzienlijk, bij mensen heel beperkt. Ook in dat opzicht is het schedeldak in kwestie zonder twijfel menselijk.

Keith maakt dan duidelijk dat hij het 'hartgrondig' met Dr. Dubois eens is over de genealogische positie van zijn fossielen: ze vertegenwoordigen de menselijke soort tijdens het late Tertiair. Hij zou dan ook liever van Pliocene Mens spreken dan van *Pithecanthropus erectus*, maar dat is slechts een kwestie van naamgeving.

Al met al is Dubois opgelucht over het aantal onderzoekers dat zijn waarnemingen begint te onderschrijven. Ze moeten eerst zien, pas dan kunnen ze tot een conclusie komen, bedenkt hij tevreden. Aan het slot van de bijeenkomst roepen de aanwezigen Dr. Eugène Dubois met algemene stemmen uit tot erelid van het Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, uit erkentelijkheid voor zijn belangrijke en interessante ontdekkingen. Het verslag van de bijeenkomst in het tijdschrift *Nature*, een week of wat later, is grotendeels positief.

Een vriend stuurt Dubois een exemplaar van *The Evening Telegraph* uit Dublin dat een nog luchtiger beeld van de discussie schetst.

Zaterdag, 23 november 1895 Botsingen over een bot

De lezing van professor Dubois over de Pithecanthropus erectus is een zaak van zeer groot belang voor intellectuelen. Niets doet mij meer genieten dan te worden teruggezet naar de duistere tijden waarin onze voorouders hun teennagels intensief gebruikten voor klimdoeleinden en hun tanden en voorklauwen om hun vijanden te verslaan. Om de gezwollen trots en gewichtigheid van mensen te weerstreven is het noodzakelijk dat een

Dubois of een Virchow ze er van tijd tot tijd aan herinnert van wat voor akelige schepsels ze afstammen. De moderne professor bestaat kennelijk om zijn soort zo veel mogelijk te vernederen uit vrees dat die anders een te hoge dunk van zichzelf krijgt en om te laten zien dat hij nooit een voldoende hoge dunk van de professor kan hebben. De Pithecanthropus erectus is een van de effecten van de rage dit soort onderscheid te maken ...

Deze fossielen vormen naar de mening van de Professor de Darwiniaanse ontbrekende schakel. De schedel moet groter zijn geweest dan die van een aap terwijl het dijbeen groter is dan dat van een mens, en de kies daar ergens tussenin zit. Vanwege de vorm van het dijbeen moet hij rechtop hebben gestaan – vandaar het woord Erectus; uit de vorm van hetzelfde been leidt Professor Cunningham af dat de eigenaar zich de kunst van het zitten nog niet kan hebben eigengemaakt. We bereiken dus het punt waarop we kunnen zeggen dat de we de fossiele overblijfselen bezitten van een schepsel dat kon staan, maar dat niet kon hurken. Vul de rest van het schepsel naar eigen fantasie in en u krijgt de Pithecanthropus erectus, die ergens tussen het eind van het Tertiair en het begin van het Quartair als een brullende leeuw rondging, op zoek naar wie pretendeerde een betere dijbeenontwikkeling te bezitten om die dan een schop te verkopen. Was de voornoemde P.E. nu een mens of een aap? Te oordelen naar het dijbeen: net zoals een mens rechtop loopt, deed ook P.E. dat, dus was hij een mens. Een mens daarentegen heeft duidelijk wat meer hersenen dan P.E., en een aap minder; en de vraag is of de P.E. tot een van beide klassen behoorde, en zo ja, welke. Noch over het dijbeen, noch over de hersenvraag kunnen de professoren het eens worden, en sommigen beweren zelfs dat het dijbeen niets met de schedel te maken heeft, en dat de kies los staat van beide. De professorale autoriteiten botsen dus regelmatig over

deze botten. Virchow zegt het een en Dubois zegt iets anders. Dubois denkt dat Virchow de dingen onvoldoende bestudeerde, en als Virchows mening over Dubois in alledaagse taal werd gegoten zou het waarschijnlijk klinken als tête du bois ...

Wat mijn mening over deze vondst betreft, deze wereld is vol ongeregelheden ... Lijfelijk was deze Pithecanthropus erectus naar mijn idee noch een dwaas met een groot been noch een aap met een groot hoofd, maar wellicht ook hebben we met deze drie fossielen de been van een mens, de kop van een aap en een kies van de tijger die beide verschalkte. Van echt belang voor de mensheid lijkt me echter dat het er niets toe doet hoe de zaak werkelijk in elkaar steekt.

Het artikel, ondertekend met 'O'Mulligan', sluit af met talloze strofen kreupelrijm. Dubois heeft geen tijd van zijn klaarblijkelijk roem te genieten, want hij moet binnenkort spreken in Berlijn. Deze veldslag is dodelijke ernst, hoe komiek die Ierse journalist het ook mag achten. Hij vecht voor zijn reputatie, voor *P.e.*, voor de ontbrekende schakel zelf. Berlijn is Virchows vesting dus hij mag hier niet veel bekeerlingen verwachten.

Rudolf Martin, ooit een felle tegenstander van Dubois, heeft zijn standpunt aanzienlijk genuanceerd, maar Virchow en zijn volgelingen Wilhelm Krause, A.A.W. Hubrecht, Herman Klaatsch, Johannes Bemuller en anderen, blijven van mening dat *P.e.* gewoon een reusachtige gibbon is. 'Volgens alle regels van de taxonomie,' zo predikt Virchow ernstig, 'was dit schepsel een dier, en wel een mensaap', en daar brengt niets hem van af.

Kort voor zijn lezing in Berlijn is Dubois er eindelijk in geslaagd alle afzettingen in het schedeldak te verwijderen.

Voor deze zenuwslopende onderneming heeft hij een nieuwe techniek bedacht. Hij gebruikt een zware, met de voet aangedreven tandartsenboor. Na uren experimenteren met verschillende boorkopjes constateerde hij dat een diamantboor het meest geschikt is en hij wordt daar heel handig mee. Hij oefent eerst net zo lang op steen tot hij met uiterste precisie minuscule beetjes tegelijk kan verwijderen. Pas dan gaat hij met zijn schedeldak aan de slag om de dunne laag, soms nog geen tiende millimeter dik, te verwijderen. Het kost hem weken, en het is precies het soort werk waarvoor zijn ongedurige aard hem niet echt heel geschikt maakt. Maar hij is wel heel handig en bovendien zou hij het vrijprepareren van zijn dierbare *P.e.* nooit aan iemand anders toevertrouwen. Het ontgaat zijn gezin en het personeel niet waar hij mee bezig is: hij is extra prikkelbaar, bang als hij is om een onherstelbare fout te maken. Elke onderbreking beleeft hij als een aanslag op *P.e.*'s fysieke integriteit.

Maar nu heeft hij het fossiele gebeente vrijwel geheel vrijgemaakt en ziet hij de afdruk van allerlei bloedvaten, en de onregelmatige, afgeronde holten waarin ooit de hersenlobben pasten. Hij maakt een afdruk dat de binnenkant van de schedel zichtbaar maakt, en de hersenen die daar ooit lagen. Hij hoopt dat deze nieuwe anatomische informatie over *P.e.*'s hersenen zijn gehoor wel zal overtuigen, en hij staat er in zijn lezing langdurig bij stil. Net als bij mensen, zo houdt hij zijn sceptische, Duitse publiek voor, zit het foramen magnum – de opening waardoor het ruggenmerg de schedel verlaat – ver naar voren. Die plaatsing is kenmerkend voor dieren die rechtop lopen. Schedel en dijbeen vertellen wat dat betreft dus hetzelfde verhaal en dat versterkt de geologische informatie die suggereert dat beide van hetzelfde organisme

afkomstig zijn. Aan de binnenkant van de schedel zijn de gyri en sulci – de heuvels en dalen – op het oppervlak van de sinds lang vergane hersenen ten dele nog zichtbaar en die geven een beeld te zien dat meer aan mensen dan aan mensapen herinnert.

Hij presenteert zelfs een stamboom, een diagram dat *P.e.*'s evolutionaire positie beschrijft, al weet hij dat Virchow zulke evolutionaire ideeën hartgrondig afwijst.

'Ik ben mij er terdege van bewust,' zo geeft hij bescheiden toe, 'dat zulke bomen meestal zeer vergankelijk zijn, maar ik weet ook dat delen ervan in leven blijven en weer nieuwe voortbrengen. Je moet steeds opnieuw proberen de verwantschapsrelaties tussen dan bekende vormen zichtbaar te maken, en ik ken geen betere manier om dat te doen dan door middel van een stamboom.' Deze strategie faalt volledig. Virchow, die zijn mening al lang klaar heeft, kan alleen maar smalen om Dubois' bereidheid zijn ideeën steeds weer bij te stellen. In zijn ogen is dat vooral een teken van zwakte. Virchow weet van geen wijken: dit schedeldak is gibbon en anders niets.

Toch zijn eind 1895 de eerste veelbetekenende scheurtjes zichtbaar in het bolwerk van Duitse scepsis. De paleontologen Wilhelm Branco en William Dames betuigen met kracht hun steun voor Dubois' visie. Branco stelt zelfs dat niemand die enige kennis heeft van paleontologisch onderzoek er ook maar een ogenblik aan zou twijfelen dat de drie fossielen van *P.e.* bij elkaar horen. Dubois' laatste optreden in 1895 vindt plaats in Jena, de thuisbasis van Ernst Haeckel, sinds lang een vijand van Virchow en een van Dubois' trouwste medestanders. Haeckel zorgt dat Dubois bij zijn bezoek alle eer krijgt die hem toekomt.

De donkere en teleurstellende nacht waarin Dubois met zijn geliefde *P.e.* in Eijsden thuiskwam is nu zes maanden geleden, en hij is uitgeput, zowel emotioneel als fysiek. Zijn enorme verzameling (414 kisten vol) kan hij nergens uitpakken, en zelfs al had hij er de ruimte voor dan nog is hij te moe van het vele vechten. Hij heeft zijn best gedaan, denkt hij, op de terugweg voor de feestdagen in Den Haag. Hij heeft gedaan wat hij gezegd had en nog geloven ze hem niet. Maar hij zal ze laten geloven – volgend jaar, als hij uitgerust is. Volgend jaar vecht hij verder.

HOOFDSTUK 41

MEER SCHERMUTSELINGEN

In 1896 blijft Dubois aanvankelijk wat vaker thuis. In februari laat Haeckel hem na veel heen en weer geschrijf weten dat zijn pogingen de Universiteit van Jena ervan te overtuigen Dubois een eredoctoraat toe te kennen, vergeefs zijn geweest. Haeckel heeft gepleit en het oordeel aangedragen van veel wetenschappers van naam, maar uiteindelijk bleek alles wat met de evolutie van de mens te maken heeft gewoon te controversieel. En hoewel Berlijn zijn bolwerk is, is Virchows invloed in de biologie toch nog zo groot dat de Universiteit van Jena niet zo maar tegen hem in kan gaan.

Ondanks die frustrerende situatie, ontvangt Dubois in mei 1896 een vriendelijke brief van Gustav Schwalbe, een anaatoom van de Universiteit van Straatsburg. Schwalbe is, naast

Haeckel, een van de weinige bekende voorstanders van de evolutietheorie in Duitsland. Het blijkt een belangrijke brief want Schwalbe bewijst Dubois een grote dienst.

12 mei 1896

Afgelopen vrijdag hield ik mijn voordracht [over P.e.] waarin ik mijn overtuiging uitsprak dat in elk geval de schedel noch aan een mens noch aan een aap kan hebben toebehoord ... Wat het dijbeen betreft, ben ik ervan overtuigd dat u gelijk hebt als u stelt dat die bij de schedel en de kies hoort, en ik heb dat ook zo naar voren gebracht ...

Het zal u wellicht interesseren dat wij hier op de snijzaal een dijbeen hebben bemachtigd van een 52-jarige acteur met vergelijkbare botwoekeringen op dezelfde plek als bij uw Pith. dijbeen.

Geïnteresseerd is Dubois zeker; het zou fantastisch zijn om een overeenkomstig exemplaar te bezitten waarvan de geschiedenis bekend is! Een paar dagen later is het dijbeen van de acteur op weg naar Den Haag. De overeenkomst is inderdaad opmerkelijk, en van dan af huist het acteursbeen in dezelfde kist als dat van *P.e.* zodat het altijd voor vergelijking beschikbaar is. Het komt zeer goed van pas, want de acteur zou na de verwonding volledig en zonder verlamningsverschijnselen hersteld zijn, net als, waarschijnlijk, *P.e.*

Hoewel Dubois nu in elke Europese hoofdstad van enige importantie geweest is, blijft hij de komende jaren zijn stellingen verdedigen. De wetenschappelijke gemeenschap zal naar hem luisteren, zijn collega's zullen naar zijn dierbare *P.e.* kijken en haar zien voor wat ze is. Hij drukt ze de fossielen onder hun neus, en zet zijn persoonlijkheid en overtuiging ten volle in. Hij staat hen gewoon niet toe zijn ideeën

achteloos terzijde te schuiven. En intussen blijft hij onderzoeken en bijstellen. Hij voegt nieuwe informatie en nieuwe schema's aan zijn lezingen toe, en beantwoordt de kritiek op zijn voordrachten en de daaruit voortvloeiende publicaties met een niet aflatende stroom van argumenten.

In juni 1896 keert hij terug naar Parijs, deze keer voor de aanvaarding van de Prix Broca wegens uitzonderlijke verdiensten voor de antropologie. Het is een groot genoegen eindelijk eens omgeven te zijn door mensen die hem steunen: Manouvrier, Verneau, Pettit, De Mortillet en anderen. Hij wordt gefêteerd en geprezen, en is de eregast aan diners. Het enige ongemakkelijke is dat Anna hem gesmeekt heeft deze keer mee naar Parijs te mogen, vooral om deel te kunnen nemen aan het deftige banket ter ere van Dubois bij de École d'Anthropologie, en hij heeft daarmee ingestemd. Anna besteedt een hele middag aan een ingewikkeld kapsel dat haar niet staat en draagt haar meest modieuze japon. Ze is vastbesloten charmant en vrolijk te zijn en zich te laten bewonderen door deze geleerde heren. Maar in Dubois' ogen gedraagt ze zich ongemanierd, ongeciviliseerd en zelfs lichtelijk koloniaal. Ze heeft niets te melden, is niet geestig en heeft geen idee van de wetenschappelijke hoogstaandheid van de heren die zo beleefd met haar spreken. Haar lach is onecht en te hard en ze flirt als een ongehuwde coquette. Haar gedrag is volstrekt ongepast voor de echtgenote van een vooraanstaand wetenschapsman, zo meent Dubois; het is een blamage die hij graag snel vergeet.

Van tijd tot tijd komt zijn oude vijand weer opzetten en wordt hij door de koorts geveld. Hij heeft zich in 1895 te veel ingespannen beseft hij nu: hij reisde naar India, beklom het Siwalikgebergte op zoek naar fossielen, keerde naar Java te-

rug met die slopende verdenkingen tegen Anna en Prentice, voer naar Nederland en vertrok weer voor hij goed en wel gesetteld was om overal waar hij een uitnodiging los kon krijgen een lezing te geven. En al die tijd, tot op de dag van vandaag, loopt hij te denken, te onderzoeken, zich tegen kritiek te verweren, sceptici te overtuigen, nog meer onderzoek te doen en te analyseren tot hij er bijna bij neervalt. Hij zweert dat hij wat beter op zijn gezondheid zal letten en een minder veeleisend programma zal opzetten. In Indië leerde hij dat weken achtereen kamperen en door de rimboe trekken waarschijnlijk zijn dood zou zijn. De academische wereld is ook een rimboe, van een ander soort weliswaar, maar ook hier dreigen serieuze gevaren. En thuis loopt het evenmin naar wens, al heeft hij dan weinig tijd over om met Anna en de kinderen op te trekken.

Dubois moet nu echt op zoek naar een vaste academische positie, een instituut en een titel om zichzelf en zijn fossielen onder dak te brengen. Op 8 januari 1897 kent de Universiteit van Amsterdam hem een eredoctoraat in de plant- en dierkunde toe, maar geen hoogleraarschap, en geen salaris. Een poosje later wordt hij tot conservator van het paleontologisch kabinet (en de collectie Dubois) van het Teylers Museum in Haarlem benoemd. Dubois hoopt dat hij eindelijk zal kunnen beginnen met het uitpakken en op passende wijze onderbrengen van zijn grote en belangrijke verzameling, die nu met weinig egards op onverwarmde zolders en in boordevolle schuurtjes is opgeslagen. Hoewel aan het conservatorschap slechts een bescheiden salaris is verbonden, is het in elk geval iets. Hij haalt zijn gezin van Den Haag naar Haarlem, naar een huis gemakkelijk dicht bij het museum. Voor zijn gevoel zit er schot in zijn gevecht om *P.e.* aanvaard

te krijgen, zij het stapje voor stapje, net als bij de opgravingen in Trinil. Zijn ontbrekende schakel krijgt geleidelijk de positie die haar toekomt en hijzelf wordt langzamerhand erkend als vooraanstaand Nederlands onderzoeker.

Begin 1898 komt de leerstoel anatomie bij de Universiteit van Amsterdam vrij. Het is precies de positie – Fürbringers oude hoogleraarschap – waarvoor hij bedankte toen hij Amsterdam verliet om naar de ontbrekende schakel te zoeken. Op 5 februari vraagt zijn oude vriend en mentor, de fysioloog Thomas Place hem per brief of hij voor die plek wil worden voorgedragen. Hij zal dan concurreren met Otto Seydel, de Duitse lector in de anatomie, en de anatoom Louis Bolk, die hij nooit gemogen heeft. Dubois reageert dankbaar op Place' vriendelijke brief, maar benadrukt dat de positie toekomt aan Seydel die er ongetwijfeld hard voor gewerkt heeft. Een paar dagen later krijgt hij weer een brief over deze zaak, deze keer van Pierre Schrijnen, een apotheker en kennis van zijn broer Victor. Victor is inmiddels een gerespecteerd arts en Schrijnen heeft enige invloed aan de Universiteit. Net als Place is Schrijnen bezorgd of men wel de juiste man op deze belangrijke plek zal benoemen. Zijn brief aan Dubois is bot en direct. 'Bij de studenten,' schrijft hij, 'gaat het gerucht dat u het professoraat niet zult aanvaarden als u benoemd wordt. Is dat juist?'

Dubois schrijft Place in de hoop dat hij de verwarring bij Schrijnen en de studenten kan verhelpen.

18 februari 1898

De in mijn oog betreurenswaardige agitatie terzake van het anatomisch professoraat op touw gezet, heeft bij mij de gedachte doen rijpen dat wellicht meerdere bekendmaking van mijn u

bekende opinie omtrent de betreffende kandidatuur nuttig kan zijn, of dat ik misschien ook nog op andere wijze de benoeming van Dr. Seydel zou kunnen bevorderen.

Place antwoordt dat de studenten weinig van Seydel moeten hebben en protesteren tegen zijn voordracht. De kans dat hij het wordt is klein. Maar als Seydel wordt afgewezen en er is geen andere kandidaat, dan gaat de leerstoel naar Dubois' oude vijand Louis Bolk.

Oh, die studenten! Dubois zucht als hij terugdenkt aan zijn eigen gebrek aan populariteit. Ze geven niets om wetenschappelijke of intellectuele kwaliteit, al wat telt is de amusementswaarde van een college. Bolk mag dan populair zijn, maar zijn onderzoek deugt niet – daar zijn Dubois en Place het over eens. Dubois zou een veel betere keus zijn al was zijn universitaire carrière dan maar kort, want hij is een veel betere anatoom en hij is inmiddels een Europese beroemdheid. Maar aan Dubois kleven twee bezwaren: de studenten kennen hem niet persoonlijk en al wat ze van hem weten is het onheilspellende gerucht dat hij het professoraat zal afwijzen. Dat laatste is een misverstand dat voortkomt uit Dubois' nobele poging alle ruimte aan Seydel te laten. Dubois besluit toe te geven aan de aandrang van zijn vriend om zich beschikbaar te stellen. Maar wil hij een kans maken, dan moet de schade als gevolg van het gerucht eerst ongedaan worden gemaakt. En in de tussentijd dienen de ingewikkelde intriges wel vertrouwelijk te blijven. Dubois stuurt Schrijnen een telegram, maar doet dat vanwege die vertrouwelijkheid via zijn broer Victor. Hij verzekert Schrijnen dat hij bereid is zich beschikbaar te stellen maar dat hij wel de zekerheid wil dat die positie hem niet zal be-

perken. Hij heeft ruimte nodig om zijn onderzoek voort te zetten, of het nu gaat om geologie, fossielen, hersengewicht, lichaamsgrootte of wat hij ook maar wenst. Een universitair hoogleraar is per slot een klein koninkje en hij dient zich vrijelijk te kunnen bewegen in zijn eigen rijk, zoals ook Fürbringer altijd deed. In het telegram speelt Dubois met veel plezier een spelletje geheime dienst door Pierre Schrijnen als 'Piet', en Place als 'Plaats' aan te duiden. Zelf noemt hij zich 'vriend van Piet' en 'kameraad'.

DOCTOR DUBOIS VENLOO

DEN HAAG 20 FEBR 98

PLAATS WENST VRIEND VAN PIET IN IEDER GEVAL SLAGE HET-
GEEN NOG THANS NIET ONMOGELIJK WANNEER NIEMAND
DENKT AAN ONWIL – DAARNA TE BESLISSEN OVER KEUZE VAN
BETREKKING – ZAL AAN PLAATS SCHRIJVEN ZIJN BEST TE DOEN
DIE DIT EXAMINATOREN VERTROUWELIJK ZAL MEDEDELEN
– ZEG AAN PIET DAT ALTIJD WEL IN ERNSTIG GEDACHTE HEEFT
GENOMEN MAAR PRIMO KAMERAAD NIET HINDERLIJK WILDE
ZIJN SECUNDO HOOFD EN HANDEN VOL ANDERE DINGEN DIE
HIJ IN GEEN GEVAL WIL OPGEVEN – MISSCHIEN IS COMBINATIE
MOGELIJK – KAN PIET DIT HANDIG TE PAS BRENGEN – ZO NIET
BETER ZWIJGEN – DIT ALLES VERTROUWELIJK – EUGÈNE

Dubois en zijn medestanders zullen de opinie op subtiële wijze moeten bewerken wil dit plan kans van slagen hebben. Vóór Dubois pleit dat hij in Amsterdam is opgeleid en de leerstoel waarschijnlijk had bekleed als hij gebleven was, plus natuurlijk zijn internationale bekendheid. Zijn belangrijkste handicap is dat velen aan de universiteit nog goed weten hoe hij zijn briljante toekomst liet varen om op fos-

sielenjacht te gaan, en niemand wordt graag zo afgewezen. Een tweede probleem is dat Dubois nooit echt goed college heeft kunnen geven en dat de studenten inmiddels gelearmeerd zijn. Ook Dubois' theorieën, hoewel spraakmakend, zijn beslist controversieel.

Temidden van al het gecomplotteer krijgt Dubois een brief van Victor die hem woedend maakt. Altijd weer is het Victor die hem een mes in de rug zet en zijn ergste angsten weet te bewaarheden. Voor Dubois' gevoel stelt Victor zich op als hoofd van de familie, in plaats van het jongere broertje. Zo tikte hij Dubois al op zijn vingers omdat hij zo onbeschaamd zijn eigen onderzoek vooropstelt en herinnerde hij hem eraan dat hij een gezin moet onderhouden en een oude moeder heeft die zich ernstige zorgen maakt om een oudste zoon zonder vaste betrekking. Ook deze brief is één grote vermaning: 'Naar al wat ik nu vernomen heb, geloof ik dat het plicht is van je om toch alles te doen wat mogelijk is om benoemd te worden. Dat kost een heleboel wilskracht om je te overwinnen maar 1e is het middel geoorloofd en niet onedel, 2e leidt het zeker tot het doel.'

Dubois is woedend en diep gekwetst. Het doel? Wie is Victor om hem over doelen te onderhouden? Alsof een baantje, wat voor baantje, en tegen welke kosten dan ook, voor Dubois het hoogst haalbare is! Zijn lezingen, zijn onderzoek, zijn schrijfwerk, zijn even noodzakelijk als uitputtend. Heeft Victor enig idee dat hij in tweeënhalf jaar in maar liefst negen Europese steden lezingen heeft gehouden om de kritiek op zijn monografie te weerleggen? Hij kan *P.e.* nu niet laten schieten.

En heeft Victor Dubois' publicaties eigenlijk wel gezien? Dat waren er twee in 1895, het jaar na de monografie; nog eens elf in 1896; drie in 1897, en nog eens twee die voor eind

1898 het licht zullen zien. Sommige zijn briljant, vernieuwend, en niet een is doorsnee. Dubois werkt harder dan hij ooit deed in zijn beginjaren als docent anatomie. En alleen vanwege zijn magere inkomsten denkt Victor, zijn broertje Victor, die nooit geloofde in hard werken om welke reden dan ook, dat hij het recht heeft hem de les te lezen? Dit is vernederend, ondraaglijk vernederend. Zal zijn familie hem dan nooit begrijpen? Woedend schrijft hij een brief terug, zo heftig dat zijn pen het papier haast scheurt.

22 februari 1898

Je brief van gisteren heeft mij geen plezier gedaan; wegens de raad, die ge mij daarin geeft, maar vooral wegens de wijze waarop ge die geeft ... Dat je mij raad geeft die zeker verkeerd is en misschien op mijn ongeluk zou uitlopen kun je niet helpen, want je kent de toestanden niet voldoende... Maar wat mij grieft is, dat ge mij daarbij stelt op een standpunt van inferioriteit, waartoe ge door niets het recht hebt. Ge zult moeten erkennen, dat met de onpraktische geest die ge mij evenals Mama toeschrijft ik toch nogal een en ander bereikt heb. Sedert ik in Nederland terug ben heb ik bijvoorbeeld twee dingen verkregen: gelegenheid om te werken en geld voor de uitgaaf mijner beschrijving ... In Indië heb ik letterlijk alles bereikt wat ik wenste. In het buitenland is mijn naam misschien meer bekend geworden dan die van enig ander levend Nederlander. Men heeft mij nu op een voordracht voor een professoraat geplaatst, hoewel ik uitdrukkelijk verklaard had het niet te begeren. Enz.

Ge kunt dat alles niet aan 'geluk' toeschrijven, want dat alles heb ik gewent en bewerkt ...

Ik heb mijn blik nog verder op de toekomst gericht. Wat ik eigenlijk begeer is niet een anatomisch professoraat maar een

in de paleontologie en wanneer niet deze zaak mij daarin zeer schaadt heb ik alle vertrouwen ook dat doel te bereiken.

Hebt ge wel eens bedacht dat men voor het bekleden van een ambt er ook de geschiktheid voor moet bezitten? Daarzonder loopt men in zijn ongeluk wanneer men het toch aanneemt ... Welk leven zou mij wachten wanneer ik, zoals ik vrees, niet voldoen zou? ...

Zeker zou ik mij daar langzamerhand weder kunnen inwerken, maar de tussentijd zou een vreselijke zijn, vooral onder de gegeven omstandigheden van agitatie. ...

Wanneer, zo vraagt Dubois zich af, zijn zijn beproevingen eindelijk over? Houdt de noodzaak de sceptici te bestrijden dan nooit op? Hij is te trots om Victor te vertellen dat hij al alles doet wat hij kan om dat hoogleraarschap te verkrijgen. Het zou te vernederend zijn om toe te geven dat hij die wel degelijk ambieert, om vervolgens alsnog te worden afgewezen.

En inderdaad, al het gelobby van Place en Schrijven blijkt vergeefs. Om welke reden dan ook geeft men de positie aan Louis Bolk, een man die Dubois al nooit mocht, en nu des te minder. Hij is diep teleurgesteld, al vluchtte hij ooit de halve wereldbol over om aan precies zo'n baan te ontsnappen. Zo nu en dan kijkt hij terug op zijn veertigjarige bestaan en ziet alleen een lange rij neezeggers: eerst Fürbringer, Weber en De Vries, dan de secretaris-generaal van het Ministerie van Koloniën; het hele militaire establishment; en, het ergst van al, zijn familie. Ze hadden hem moeten respecteren en steunen, maar ze hebben hem verraden, gehoond en veroordeeld. En nu verkiest de universiteit die idioot Bolk boven hem!

En toch, zo houdt Dubois zich voor, waren er ook mensen die hem goed gezind waren. Daar waren Groeneveldt en Kroesen die zijn expedities in Indië steunden; De Winter en Kriele, die trouw zijn koelies leidden en nooit aan hem twijfelden; dan was er Weber, toch overtuigd ten slotte, die hem de chimpanseeschedel bezorgde, en Sluiter van wie hij de Wadjakschedel kreeg en die hem naar Java lokte; en nu zijn er Manouvrier en De Mortillet in Frankrijk, Marsh en Osborn in Amerika, Haeckel, Branco en Dames in Duitsland, W.H.L. Duckworth en William Sollas in Engeland. Jawel, hij heeft medestanders die het voor hem opnemen, en het zijn prima mensen ook. Maar bovenal, zo beseft hij, was daar Prentice, zijn grootse steun en toeverlaat, belangrijker dan al die anderen, met zijn intelligente bedachtzaamheid, zijn begrip. Het was Prentice die hem door die zwaarste dagen, de dagen van ontdekking en koorts en wanhoop, hielp. Zelfs nu, mijlenver als ze van elkaar verwijderd zijn, schrijft Prentice hem nog van tijd tot tijd, juichend om zijn overwinningen en de legitimiteit van zijn critici keihard ontkennend. Dubois glimlacht mild bij de herinnering aan de dagen met Prentice, aan diens eerlijkheid en trouw.

Zijn dromerijen maken iets in hem wakker. Waar is die laatste brief van Prentice? Hij wil hem herlezen, Prentice's stem weer horen. Dubois zoekt zijn bureau af en vindt hem. Langzaam vouwt hij de blaadjes open die de gelukkige dagen op Java weer even dichterbij brengen. Verbeeldt hij het zich, of hangt er inderdaad een zwakke, kruidige, ondefinieerbaar tropische geur aan het papier?

Toeloeng Agoeng, 15 april 1896

Geachte dokter Dubois,

Uw verslagen over de ontbrekende schakel kwamen twee dagen geleden veilig aan en de heer Boyd en ik zetten ons meteen die avond vlijtig aan het lezen. Ik was juist naar Mringin gekomen om de Oude Krijger op te zoeken. We waren uiteraard zeer in uw artikel geïnteresseerd en zagen met genoegen dat u flink wat ophef creëert in de geleerde kringen in Europa waar u nu ongetwijfeld zeer welbekend bent. Ik zal mij niet mengen in de zaken waarover u schrijft, nadat zo veel geleerde & gekwalificeerde autoriteiten de kwestie bestudeerden en het niet eens wisten te worden over de vraag of de fossielen nu mens op mensaap zijn. Het zou een loos gebaar zijn als een leek als ik een mening naar voren bracht die nooit op meer dan puur gegis kan berusten. Na het lezen van uw werk echter, en gepieker over de ideeën van de vele eminente heren die zaak onderzochten, komt het mij toch voor dat de botten van een en hetzelfde individu zijn, dat dit een heel laag soort mens of een heel hoge mensaap moet zijn geweest, en dus waarschijnlijk iets tussen beiden in, aangezien zo'n hoog ontwikkelde mensaap tot op heden nooit ontdekt is, noch ooit menselijke resten zo oud als naar u berekening de afzettingen zijn waarin u uw fossielen vond. Als het een mensaap is, dan van een soort tussen de bekende mensapen en de mens in, en als het om Homo gaat, dan toch een ras dat dichter bij de mensapen staat dan enige fossiele Homo ooit opgegraven. Dus als u al geen ontbrekende schakel vond, dan ontdekte u tenminste toch niet alleen het laagste maar ook het oudste type mens tot nu toe gevonden, en dan heeft uw ontdekking de verdienste aan te tonen dat de mens bestond in een tijdperk waarin hij tot nu toe geacht werd nog niet voor te komen. Ik blijf denken hoe jammer het is dat u uw opgravingen bij Trinil niet hebt mogen

voortzetten. Ik beseft destijds niet zo diep als nu hoe groot het belang van uw ontdekking daar was, of ik zou u hebben aangespoord, aangespoord en nog eens aangespoord om voort te gaan en te blijven gaan. Natuurlijk vormde uw gezondheid een grote belemmering en uw onzekere positie in overheidsdienst hield u ook te zeer bezig om blijvend en aandachtig geestelijke arbeid te verrichten. Zulke dingen beseft de wereld natuurlijk niet, maar het is toch jammer, waar verdere opgravingen op die gelukkige plek soortgelijke fossielen hadden kunnen opleveren. Ik begrijp uit uw verslag dat het nog een jaar of twee zal duren voor u het rapport over uw verzameling af hebt. Ik hoop dat u het in alle opzichten bevredigend zult vinden en dat u en uw gezin in goede gezondheid en geluk verkeren.

De heer Boyd is nog altijd geheel de oude & hij is blij dat Janet op zo'n aardige school en bij zulke goede docenten is.

Met mij gaan de dingen traag voort. Mijn plantage doet het minder dan ik verwacht had, aangezien de oogst tegenviel. Dat geeft me veel om over te piekeren. Ik lees over weinig anders dan koffie de laatste tijd. Ik heb veel te doen & veel kleine zorgen. De vrije tijd die ik op Tempoersarie of Geboegan had voor wetenschappelijke of geleerde boeken heb ik nu niet, en dat betreurt ik diep. Mijn jongen is nog steeds in Malang & groeit goed. Met mijn vriendelijke groeten & de beste wensen voor u allen.

Weet dat ik ben
als altijd, geheel de uwe,
Adam Prentice

N.B. De heer Boyd laat mij zijn dank en beste wensen overbrengen. A.P.

Ja, daar spreekt de man die hem het best begrijpt, een echte broeder in de geest. Daar spreekt hij, een diepe denker toch,

die zich niet door een opleiding maar door zelf te lezen tot wetenschapper ontwikkelde. Prentice gelooft nog steeds in hem; dat deed hij altijd al. Is het werkelijk al bijna twee jaar geleden dat hij een brief van hem kreeg? Hij moet echt tijd vrijmaken om hem te schrijven, te zien hoe het met hem gaat, te horen hoe zijn laatste oogst was. Hij zal zijn krachten putten uit Prentice' vertrouwen.

HOOFDSTUK 42

HERSENS GEBRUIKEN!

Dubois' volgende veldslag vindt plaats in de zomer van 1898 op het Fourth International Congress of Zoology in het Engelse Cambridge. Het is een groots evenement waarbij alle Britse en veel buitenlandse onderzoekers aanwezig zijn: John Lubbock (Lord Avebury), W.H. Flower, Adam Sedgewick, E. Ray Lankester, William Turner, D.J. Cunningham, Grafton Elliot Smith, John Evans, Arthur Keith, Richard Lydekker, John Forsyth Major, William Pycraft, D'Arcy Thompson en Arthur Smith Woodward. De lijst van deelnemers is ook rijkelijk voorzien van militairen, leden van de Royal Society, adellijke heren, hoogleraren en geestelijken. Vlak voor Dubois spreekt, richt Ernst Haeckel zelf zich tot de aanwezigen.

Haeckels inspirerende presentatie is meesterlijk. Hij is een knappe, levendige man, met zilvergrijs haar en een dito baard inmiddels, maar krachtig en energiek als altijd. Zijn

volle bariton doet het kristal van de kroonluchters letterlijk rinkelen als hij een bijzonder veelzeggend aspect benadrukt. Men hangt aan zijn lippen. Wat een taalbeheersing! Wat een helderheid in zijn uitleg van zulke veelomvattende onderwerpen! Als hij Haeckel hoort, denkt Dubois opgelucht dat hij zich gelukkig mag prijzen dat de dorre en pedante Virchow met zijn trage, krakende stem, zijn tegenstander is en niet Haeckel met zijn overtuigingskracht.

Haeckel geeft een briljant overzicht van alle aanwijzingen voor de evolutie van de mens – ja zelfs voor de evolutie van al het leven op aarde – en wijst op de enorme berg bewijsmateriaal ten gunste van Darwin die de vergelijkende anatomie inmiddels heeft opgeleverd. Dan gaat hij over tot een krachtige verdediging van Dubois' interpretatie. Dubois beseft terdege dat hij zich geen positievere samenvatting van zijn omstreden ideeën had kunnen wensen, en luistert vol bewondering.

De volgende vraag is nu wat de paleontologie ons leert over die veelzeggende resultaten van de vergelijkende anatomie en hun betekenis voor de indeling en de fylogenie der primaten. Want wat in steen is vastgelegd zijn de ware 'gedenkpenningen van de schepping', de directe getuigenissen van de historische opeenvolging van de talloze vormen die onze aardbol sinds vele miljoenen jaren hebben bewoond. Geven de versteende resten van de primaten ons houvast ...? De belangrijkste en interessantste van deze primaten-versteningen is de beroemde Pithecanthropus erectus die Eugène Dubois in 1894 op Java gevonden heeft. Aangezien deze pliocene aapmens op het laatste dierkundecongres, drie jaar geleden in Leiden, tot een levendige discussie leidde, zult u mij wel toestaan dat ik

hier enige woorden aan de beoordeling daarvan wijd.

Uit de verhandelingen van het congres in Leiden (waar ik niet aanwezig was) zie ik dat de zeer geachte anatomische en dierkundige autoriteiten destijds zeer verschillend oordeelden over de aard van deze opmerkelijke Pithecanthropus. Helaas waren de resten daarvan, een schedeldak, een dijbeen en enkele kiezen, zo onvolledig dat een definitief oordeel niet mogelijk was. Het resultaat van een lang en levendig debat terzake was dat van ongeveer twaalf hooggeachte deskundigen drie de fossielen aan een mens en drie die aan een mensaap toeschreven; zes of meer andere dierkundigen daarentegen beschouwden ze als wat ze ook naar mijn mening werkelijk zijn: fossiele resten van een uitgestorven overgangsvorm tussen mens en mensaap. In feite lijkt me, volgens de simpele regels der logica, slechts één conclusie mogelijk: Dubois' Pithecanthropus erectus is inderdaad een overblijfsel van die uitgestorven tussengroep van mensen en mensapen die ik reeds in 1866 als hypothetisch schakel de naam Pithecanthropus heb toebedeeld; hij is de zeer gezochte 'ontbrekende schakel' (missing link) in de keten der hoogste primaten.

Eugène Dubois, de verdienstelijke ontdekker van de Pithecanthropus erectus, heeft niet alleen zijn hoogstaande betekenis als 'missing link' overtuigend uiteengezet, maar ook op zeer scherpzinnige wijze de belangrijke relaties belicht van deze verbindende tussenschakel met enerzijds de laagste rassen van het menselijk geslacht en anderzijds de verschillende bekende mensapensoorten ...

Voor de juiste beoordeling van deze veelbetekenende Pithecanthropus en zijn tussenpositie tussen de mensapen en de mens zijn twee zaken van bijzonder belang: ten eerste de zeer mensachtige vorm van het dijbeen, en ten tweede de relatieve grootte van de hersenen. Onder de weinige nu nog levende

mensapen zijn de gibbons (Hylobates) weliswaar de laagste en oudste, maar ze zijn ook de meest generalistische, en dus bij uitstek geschikt de 'overgang van aap naar mens' te verhelderen. De gibbons hebben meer dan de andere levende Anthropoïden de neiging vrijwillig rechtop te lopen waarbij ze op de gehele zool van hun voeten rusten en hun lange armen als balanceerstok gebruiken. De andere moderne mensapen (orang-oetan, chimpansee, gorilla) daarentegen zijn veel minder geneigd een opgerichte houding te proberen en ze lopen daarbij meestal niet op de volle zool maar op de buitenrand van hun voeten; ook in andere opzichten kenmerken ze zich eerder als specialisten die aan de bijzondere omstandigheden van hun klimmende bestaan in de bomen aangepast zijn. Dat verklaart waarom uitgerekend het dijbeen van Hylobates en Pithecanthropus de menselijke bouw zoveel dichter benadert dan dat van de orang-oetan, de gorilla en de chimpansee.

Maar ook de schedel, dat 'geheimzinnige vat' van het zielsorgaan, van zowel de Pithecanthropus als van de gibbon benadert de menselijke verhoudingen in belangrijke opzichten het meest. De grove beenkammen, die de schedels van de andere Anthropoïden kenmerken, ontbreken. Het relatieve hersenvolume (in verhouding tot de totale lichaamsgrootte) is bij die laatsten slechts half zo groot als bij de gibbon. De inhoud van de schedel bedraagt bij de Pithecanthropus tussen de 900 en de 1000 kubieke centimeter. De grootste nog levende Anthropoïden daarentegen hebben een schedelinhoud van 500 kubieke centimeter, de helft van de eerder genoemden dus. Daarmee ligt de schedelcapaciteit, dus ook de grootte van de hersenen, bij Pithecanthropus precies halverwege tussen die van de mensapen en die van de laagste mensenrassen ...

Gebiologeerd door de golven van Haeckels retoriek, luistert Dubois alsof hij deze argumenten nooit eerder hoorde, alsof ze fris en nieuw zijn, in plaats van zijn eigen voortbrengsels. Hoe kan iemand bij zoveel inzicht blijven twijfelen? En toch was er twijfel, hoon zelfs. Maar nu, terwijl de geschetste tussenpositie bij het publiek vragen oproept, gaat Haeckel vaardig naar zijn volgende punt, het uitschakelen van de tegenstanders:

De hardnekkigste weerstand tegen deze interpretatie, die ondanks zijn diepgaande consequenties door bijna alle deskundige biologen wordt aanvaard, is afkomstig van de beroemde Berlijnse patholoog Rudolf Virchow. Hij ging speciaal naar Leiden om de overgangspositie van Pithecanthropus te bestrijden, maar zijn aanvallen waren weinig succesvol. Zijn bewering dat de schedel en het dijbeen niet bij elkaar hoorden, dat de eerste van een mensaap en de laatste van een mens afkomstig was, werd direct door de aanwezige paleontologische deskundigen weerlegd; op grond van de zeer zorgvuldige en gewetensvolle documentering van de vondst verklaarden zij eenstemmig: 'het lijdt niet de geringste twijfel dat de betreffende vondsten van een en hetzelfde individu afkomstig zijn.'

Dubois had graag gewild dat Haeckels optimistische lezing van het gebeurde op dat congres correct was. Hoeveel moeite had het niet gescheeld als iedereen had aanvaard dat de fossielen bij elkaar hoorden! Hoeveel schimpscheuten en wrede grappen waren hem dan niet bespaard gebleven!

Haeckel gaat verder:

Virchow beweerde voorts dat een ziekelijke botwoekering aan het dijbeen van de Pithecanthropus duidelijk diens menselijke aard aantoonde, omdat de zieke alleen dankzij de zorgzame verpleging door mensenhanden had kunnen herstellen. Meteen daarop toonde de beroemde paleontoloog Marsh een aantal soortgelijke exostosen aan dijbeenderen van wilde mensapen die geen 'ziekenverzorging' hadden genoten en desalniettemin hersteld waren. Trouwens, elke wat grotere osteologische collectie bevat soortgelijke preparaten en ervaren jagers weten dat ook botbreuken en botontstekingen bij vossen, hazen, herten, reeën, enzovoort, in de vrije natuur, zonder zorg door mensenhanden kunnen genezen. Ten slotte beweerde Virchow dat de diepe insnoering aan de zijkant, tussen de bovenrand van de oogholten en de basis van het schedeldak van de Pithecanthropus – die wijst op een diepe slaapgroeve – beslissend is voor zijn mensaapachtige aard, en dat een dergelijke vorm bij mensen nooit voorkwam. Enkele weken later liet de paleontoloog Nehring zien dat precies dezelfde vorm te vinden was bij een mensenschedel uit Santos in Brazilië.

Eerder had Virchow al even weinig geluk met zijn 'pathologische' interpretatie van de schedels van primitieve mensenrassen. De beroemde schedels uit het Neanderthal, uit Spy, Moulin-Quignon, La Naulette, enzovoort – allerlei interessante individuele resten van uitgestorven primitieve mensenrassen die tussen de Pithecanthropus en de laagste mensenrassen van tegenwoordig in staan – werden door Virchow allemaal tot abnormale, ziekelijke vormen, tot pathologische producten verklaard; uiteindelijk kwam de scherpzinnige patholoog zelfs tot de ongelooflijke bewering dat 'alle variatie van organische vormen pathologisch', dus slechts door ziekte voortgebracht, is. Zo bezien zijn al onze veredelde cultuurproducten, de jachthond,

het renpaard, de veredelde granen en het fijnste tafelfruit dus niets dan zieke natuurobjecten, door pathologische veranderingen voortgekomen uit de, als enige 'gezonde', wilde oervormen.

Om deze zonderlinge beweringen van Virchow te kunnen begrijpen moet men wel bedenken dat hij het al meer dan dertig jaar als zijn belangrijkste wetenschappelijke opdracht ziet het Darwinisme en de gehele daaraan verbonden ontwikkelingsleer te weerleggen. ... De belangrijkste consequentie van die laatste, de 'afstamming van de mens van de apen', bestrijdt Virchow, zoals bekend, heftig en niet aflatend: 'Het staat vast dat de mens niet van de apen afstamt.' Deze bewering herhaalt de Berlijnse patholoog al twintig jaar in theologische en andere tijdschriften – klaarblijkelijk als doorslaggevend oordeel dat elke twijfel uitsluit! – zonder zich erom te bekommeren dat nu bijna alle echte deskundigen de tegenovergestelde mening zijn toegedaan. Volgens Virchow bestaat de 'aapmens' alleen als droombeeld; de versteende resten van de Pithecanthropus vormen de tastbare weerlegging van die ongegronde bewering.

Haeckels verhaal gaat nog even door, maar Dubois kan zijn woorden niet meer opnemen. Haeckel heeft hem zo doortastend gesteund en zo vaardig verdedigd dat hij zich omgeven voelt door een wolk van vreugde waarin geen geluid meer binnendringt.

Een betere gelegenheid dan deze heeft zich nog niet voorgedaan, zo beseft hij nu. Hij kent veel deelnemers persoonlijk, heeft lezingen aan hun instellingen gehouden, soms zelfs bij hen thuis gelogeed. Zijn ideeën krijgen nu alle steun van een van de grootsten van de Duitse wetenschap, die daarbij zijn ergste tegenstander bespot. En nu moet hij de klus afmaken, het publiek overtuigen, hun vooropgezette

ideeën over hoe een overgangsvorm eruit moet zien afbreken – omdat hij het materiaal daarvoor in handen heeft. Hij heeft *P.e.*, en niets ter wereld kan daar tegenop. Hij heeft ooit zijn leven gewaagd om haar te vinden en hij laat haar nu niet in de steek. Nee, hij zal voor haar blijven vechten, tot ze wordt erkend als wat ze is: de ontbrekende schakel.

Dubois heeft voor deze conferentie een geheel nieuwe tactiek uitgedacht. Het voorafgaande jaar, 1897, raakte hij gefascineerd door het idee dat er een vaste en voorspelbare relatie zou zijn tussen hersengrootte en lichaamsgrootte bij verschillende diergroepen. Dat idee spreekt niet vanzelf, maar het is een groots idee dat een cruciaal element laat zien in wat het betekent een dier te zijn. Dubois en enkele andere anatomen – Manouvrier, Otto Snell, Fürbringer en Lopicque – werken aan dit idee dat zich te zijner tijd tot een fundamenteel biologisch onderzoeksterrein zal ontwikkelen.

Dubois' inzicht dateert van ver voor het congres in Cambridge. Het is hem al heel lang duidelijk dat *P.e.*'s grote schedel niet van een mensaap kan zijn omdat het lichaam dat bij zo'n stel hersens hoort, als het om een mensaap ging, echt enorm zou moeten zijn, en al was de bezitter van het dijbeen zeker groot, dat been is niet groot genoeg om een enorm lichaam te dragen. Maar welke lichaamsgrootte mag je precies verwachten bij een mensaapachtig dier met hersenen van 1000 cc? De vraag blijft hem bezighouden. Hij voelt dat er een of andere wiskundige verhouding tussen hersenen en lichaam moet zijn, maar hoe leidt hij die af? Theoretisch, zo meent hij, zijn er twee factoren die de hersengrootte bepalen waarvan de eerste het totale lichaamsgewicht is. Maar eenvoudig is die verhouding niet.

Anatomen hebben bijvoorbeeld al lang opgemerkt dat

kleine dieren relatief meer hersenen hebben – meer hersenen per eenheid lichaamsgewicht – dan grote. De tweede belangrijke factor is het ontwikkelingsniveau van het zenuwstelsel, de cefalisatiegraad. Sommige dieren zijn hoger ontwikkeld of intelligenter dan andere. Er moet dus een of andere glijdende schaal zijn voor de verhouding tussen hersen- en lichaamsgewicht, waarbij lagere dieren een lagere verhouding hebben dan hogere, zoals mensapen en de mens.

Fürbringer, Dubois' voormalige begeleider, dacht dat de verklaring lag in het relatief grote lichaamsoppervlak van kleine dieren, waardoor ze sneller lichaamswarmte verliezen. Misschien, zo suggereerde hij, wordt de overmaat aan hersengewicht bij kleinere dieren geleverd door een uitgebreid warmtecentrum. En al in 1892 stelde Snell voor dat het oppervlak van het lichaam gelijk is aan het lichaamsgewicht, dat hij aanduidde met de letter 'P', tot de macht $\frac{2}{3}$, ofwel $P^{0.66}$. Om dat aan te tonen keek Snell naar paren nauw verwante dieren met een vergelijkbare ontwikkelingsgraad van het zenuwstelsel, zoals een leeuw en een kat. Binnen zo'n paar is het hersengewicht een simpele functie van het lichaamsgewicht. Als we hun lichaamsgewichten aanduiden als P_1 voor de leeuw en P_2 voor de kat, dan verhouden hun hersengewichten zich als $P_1^{0.66}$ tot $P_2^{0.66}$.

Dubois bewondert Snells poging, maar meent dat hij en Fürbringer het mis hebben waar ze de constantheid van de relatie toeschrijven aan de energiehuishouding. Naar zijn idee heeft die te maken met de structuur en functie van het zenuwstelsel. Zijn uitgangspunt is de constatering dat het zenuwstelsel twee belangrijke structuren omvat: *sensorische zenuwen*, die zintuigelijke informatie doorgeven, en *motorische zenuwen* die voor bewegingen zorgen door spieren

te activeren. Hogere dieren, zo denkt Dubois, hebben meer van beide, en ook ingewikkeldere verbindingen tussen die twee, dan lagere dieren. Maar door hun relatief grote oppervlak zullen kleine dieren relatief meer sensorische zenuwen per eenheid lichaamsgewicht hebben; ze zijn dus uitgebreider geïnnerveerd. En als er meer sensorische zenuwen zijn, dan zijn er meer verbindingen met motorische zenuwen en is dus per saldo de cefalisatiegraad hoger. Door nauw verwante soorten met een overeenkomstige cefalisatie te vergelijken, leidt Dubois de exponent af die de relatie tussen oppervlak en lichaamsgewicht beschrijft. Hij komt uit op 0,56 in plaats van Snells 0,66.

In feite, zo geeft hij aan in zijn eerste artikel over dit onderwerp, uit 1897, bepaalt de grote van het waarnemingsoppervlak van de zintuigen de variatie in hersengrootte bij dieren met eenzelfde organisatieniveau. In datzelfde artikel ordent hij verschillende soorten naar de mate waarin hun hersenvolume afwijkt van de verwachte waarde gegeven hun lichaamsgewicht. Voor elke soort berekende hij een cefalisatiewaarde, c . Als $c = 1$, dan heeft de soort precies het voor zijn lichaamsgrootte voorspelde hersengewicht, is c kleiner dan heeft de soort relatief kleine hersenen, is c groter dan hebben we te maken met een soort met extra grote hersenen.

Hoewel Dubois heel trots is op zijn ingenieuze verhaal, weet hij dat slechts weinigen in Cambridge het gelezen zullen hebben, want het verscheen in het Nederlands. Maar het wordt nu tijd ze in te wijden in zijn ideeën en hun toepassing op *P.e.* Als er een voorspelbare relatie is tussen hersengrootte en lichaamsgrootte zoals Dubois die beschrijft, dan bewijst die relatie dat *P.e.* de perfecte overgang tussen mensapen en de mens vormt.

Eerst legt hij zijn nieuwe methode uit om de schedelinhoud van *P.e.* te schatten. Het schedeldak is nu compleet vrijgeprepareerd, dus hij kan de inhoud betrouwbaarder schatten dan ooit voorheen. Zijn onvolledige schedel heeft een inhoud van 570 cc. Het totale hersenvolume moet dus flink wat groter zijn geweest. Als de relatie tussen het volume van het schedeldak en dat van de hele schedel overeenkomt met die relatie bij mensen, dan moet het hersenvolume van *P.e.* ongeveer 798 cc zijn. Gaan we uit van de verhouding bij mensapen dan komen we uit op een volume van 861 cc. Bij wijze van compromis zal hij uitgaan van 855 als de feitelijke waarde.

Vervolgens laat hij zien dat de cefalisatiecoëfficiënt – de hoeveelheid 'extra' hersenen – bij moderne mensen nauwelijks varieert aangezien de kleinste menselijke hersenen slechts zo'n 10 procent kleiner zijn dan de grootste. Als *P.e.* even gecefaliseerd was als een modern mens, dan zou hij, gegeven zijn hersenvolume van ongeveer 800 cc, en lichaamsgewicht van 19 kilo hebben gehad. Dat is een bizarre uitkomst voor een organisme dat gegeven zijn stevige en forse dijbeen zo'n 1 meter 70 groot was. Dubois is slechts vijf centimeter langer maar hij weegt aanzienlijk meer dan 19 kilo. Als *P.e.* even gecefaliseerd was als een mensaap dan zou dat na wat rekenwerk een lichaamsgewicht van 230 kilo opleveren, en dat is opnieuw een belachelijke uitkomst. Deze berekeningen laten zien hoezeer de relatie tussen hersengrootte en lichaamsgewicht van diergroep tot diergroep verschilt. Aangezien beiden antwoorden absurde lichaamsgewichten opleveren, is het duidelijk dat *P.e.* noch een mensaap, noch een mens kan zijn.

Liever dan de lichaamsgrootte af te leiden uit het her-

senvolume, schat Dubois beide onafhankelijk van elkaar, op basis van de botten zelf. De hersenen schatte hij al, en wel op zo'n 855 cc. Het dijbeen is qua bouw berekend op een lichaamsgewicht van 70 à 75 kilo. Die waarden leveren Dubois een geheel nieuwe verhouding van hersen- en lichaamsgewicht, en die ligt duidelijk tussen die bij mensapen en mensen in. Dat, zo benadrukt Dubois triomfante-lijk, verraadt duidelijk de fylogenetische positie van *Pithecanthropus*, en wel via een elegante wiskundige redenering op een stevige basis van anatomische structuren en biologische wetmatigheden.

Zijn conclusie is, zo hoopt hij, onweerlegbaar. 'Uit al deze overwegingen,' zo verklaart hij zelfverzekerd, 'volgt dat *Pithecanthropus erectus* ongetwijfeld een tussenvorm van mens en mensaap is.' En een 'zoals ik altijd al heb beweerd' hoeft hij daar niet aan toe te voegen. De conclusie van zijn verhaal is zo briljant en hard als diamant. Maar opnieuw weigert het eerbiedwaardige gezelschap waarvoor hij spreekt zijn steen der wijzen te omarmen.

Het is belachelijk, denkt Dubois. Wat hadden ze dan nog meer willen weten? Zijn deze mensen niet goed wijs? Zijn ze zo jaloers op mijn succes dat de waarheid gewoon niet willen zien? Hij gelooft zijn oren niet. Wat is er mis met de ogen van deze wetenschappers dat ze de feiten die hij zo duidelijk voor ze uiteenzet niet kunnen zien? Als een terzijde bijna, een detail in wat voor zijn gevoel zijn meest overtuigende lezing over *P.e.* is geweest, onthult hij dat de Nederlands-Indische overheid een nieuwe opgraving bij Trinil heeft laten uitvoeren, met als doel een groot irrigatiekanaal aan te leggen. Het graafwerk heeft een waardevolle aanvulling voor zijn fossielenverzameling opgeleverd, met daarin onder

meer een tweede valse kies uit het ondergebit van *P.e.* Hoewel die vondst geen enkele reden oplevert zijn conclusies bij te stellen, is hiermee de kennis van het complete skelet van het schepsel toch weer vergroot. Helaas waren deze opgravingen meteen ook de laatste die de overheid van plan was te laten uitvoeren, dus de kans is klein dat er nog nieuwe fossielen van *P.e.* gevonden zullen worden.

Als hij zijn presentatie afsluit is Dubois toch tevreden. Weliswaar heeft hij zijn gehoor niet volledig kunnen overtuigen, maar hij heeft hun belangstelling voor *P.e.* wel een nieuwe impuls gegeven. Mettertijd zullen ze de ingewikkelde kwestie van lichaams- en hersengrootte vast beter begrijpen, zo neemt hij aan.

Hoewel niet iedereen Dubois' vernieuwende technieken begrijpt of aanvaardt, is dit zonder twijfel toch een van de belangrijkste en interessantste bijdragen aan de conferentie. Zijn fossielen zijn als wetenschappelijke objecten overduidelijk van zeer grote waarde. Het verhaal over het beëindigen van de opgravingen – terwijl verder graven nu juist van belang is om nog openstaande controverses tot een oplossing te brengen – is op ieders lippen. 'Wat dat fossiel van Dubois ook wezen moge, het is verdraaid belangrijk!' zegt een der aanwezigen tegen een vriend. 'Je zou denken dat ze toch wel wat koelies kunnen missen om door te graven op de belangrijkste paleontologische vindplaats die tot nu toe werd ontdekt.'

In een andere hoek zegt de Amerikaan Othniel Marsh vrijwel hetzelfde tegen zijn Britse collega Alexander Macalister. 'Ik vind het mooi wat Dubois gepresteerd heeft', zegt Marsh. 'Prima vent, en heel slim. Maar wat we nodig hebben om meer zekerheid te krijgen is meer fossielen van *Pithecanthropus*. En we moeten precies weten waar ze vandaan

komen ook. Het is doodzonde dat de koloniale overheid het graven heeft stopgezet. Je kunt het Dubois niet kwalijk nemen dat hij Indië de rug toekeerde; de malaria heeft hem bijna zijn leven gekost, hoorde ik, en meer dan eens ook! Maar het werk zou moeten doorgaan.'

'Hm, tja, natuurlijk,' zegt Macalister, en voegt daaraan toe: 'Denkt u dat een resolutie van dit congres – een internationale resolutie – de Nederlandse overheid zou kunnen overhalen? Misschien kunnen we morgen zoiets voorstellen. Een steunverklaring voor Dubois' werk, of in elk geval een erkenning van het belang daarvan en een verzoek tot hervatting van de opgravingen?'

'Prima idee!' antwoordt Marsh, terwijl hij enthousiast zijn handen ineen slaat. 'Laten we dat vooral doen! Ik praat wel even met Dubois; eens kijken of hij het ermee eens is. Dan stelt u een resolutie op die ik dan in de vergadering zal seconderen.'

Dubois is verguld met het plan. Hij betwijfelt zeer of er meer fossielen van *P.e.* gevonden zullen worden, maar je kunt nooit weten. Kriele en De Winter zouden in elk geval kunnen doorwerken tot er geen fossielen meer gevonden worden. De volgende dag legt Macalister een resolutie voor die snel door de congresgangers aanvaard wordt.

IVth International Congress of Zoology

Cambridge, 28 augustus 1898

Dat, naar het oordeel van deze vergadering van de leden van de IVth International Congress of Zoology, het Nederlands-Indische Gouvernement, door opdracht te geven voor onderzoekingen bij Trinil, Java, die leidden tot de meest opmerkelijke (van vele) ontdekking van Pithecanthropus erectus, de zoölogische wereld zeer

heeft verplicht; en dat voornoemde leden van de IVth International Congress of Zoology bij dezen hun nadrukkelijke hoop wensen uit te spreken dat deze onderzoekingen in de toekomst met dezelfde degelijkheid als voorheen voortgang mogen vinden.

De hiervoor geformuleerde resolutie, na aanvaarding door voornoemde vergadering wordt hierbij door leden van de IVth International Congress of Zoology ter ondertekening voorgelegd:

Alex. Macalister (Indiener)

O.C. Marsh (Secondant)

Verrassend genoeg heeft de resolutie het gewenste effect. In 1898 worden de opgravingen in de buurt van Trinil weer opgevat en ze duren voort tot 1900. Nieuwe fossielen van *Pithecanthropus erectus* worden niet gevonden.

HOOFDSTUK 43

VERRAAD EN EERHERSTEL

In het nieuwe jaar, 1899, wordt het allemaal nog erger, veel erger.

Een van de weinige medestanders die Dubois in Duitsland won sinds zijn terugkomst met *P.e.*, was de anatoom Gustav Schwalbe, een grote, brede man met een zilvergrijze baard en haardos en een enthousiaste, zelfs stormachtige persoonlijkheid. Hij was het die Dubois het acteursdijbeen met exostose stuurde en die Dubois' ideeën ook in de pers

verdedigde tegen de bijtende kritiek van Virchow. Geraakt door zoveel vriendelijkheid, stuurde Dubois Schwalbe een van de eerste afgietsels van het schedeldak en willigde hij zelfs Schwalbes verzoek in om in Haarlem een aantal dagen de originele fossielen te mogen bestuderen.

Dat leidde tot een lastige episode. De persoonlijke confrontatie met Schwalbe had iets ongemakkelijks. Het was alsof Schwalbe zich de fossielen kwam toe-eigenen, gewoon door de manier waarop hij Dubois op anatomische details wees en hem onderhield over de betekenis van zijn waarnemingen. Achter Schwalbes joviale voorkomen bespeurde hij net iets te veel ambitie en een vleugje meedogenloosheid. Schwalbe leek op zoek naar iets waarmee hij, net als Haeckel, Virchow kon bestrijden. Maar Dubois had het materiaal, de tastbare aanwijzingen voor de evolutie van de mens, het was dus aan hém, niet aan Schwalbe, om daarmee naar buiten te komen.

Het bezoek was gauw weer voorbij, maar Dubois' wantrouwen bleef, en groeide zelfs uit tot martelende visioenen waarin een ander er met zijn grootse ontdekking vandoor ging. Eind 1897 besloot Dubois dat hij Schwalbe moest schrijven. Hij zette zijn eigen plannen voor publicaties over zijn fossielen uiteen en maakte hem duidelijk welke mogelijkheden er, daarná, voor anderen zouden overblijven. Schwalbes antwoord was niet echt geruststellend.

20 december 1897

Graag laat ik het dijbeen nog enige tijd aan u over. We zijn natuurlijk concurrenten. Weliswaar heb ik tot op heden over het dijbeen noch over de schedel van Pithecanthropus gepubliceerd, maar ik ben inmiddels wel bijna klaar met een concept-artikel

over de schedel, en ook een over het dijbeen. ... We zullen ons er beiden bij neer moeten leggen dat een van ons het eerste met zijn publicatie klaar is. ...

‘Concurrenten’? Maar het zijn mijn fossielen, dacht Dubois woedend. Waar haalt Schwalbe het recht vandaan ...? Ik heb ze gevonden, ik heb acht jaar van mijn leven opgeofferd aan een slopende zoektocht, hij niet. Hij heeft de plek niet aangewezen waar gegraven zou worden, of de mannen geleerd hoe ze dat moesten doen; hij heeft niet zwetend, bijna stervend aan malaria, in die tent op de oever van de Bengawan Solo gelegen met alleen nog de hoop lang genoeg te leven om zijn vondsten aan de wereld te presenteren. Ik heb Schwalbe mijn fossielen laten zien als collegiaal gebaar, maar dat betekent nog niet dat hij het recht kreeg erover te publiceren. Dubois probeerde zichzelf gerust te stellen met het idee dat geen redactie van een fatsoenlijk wetenschappelijk tijdschrift ooit zo’n artikel van Schwalbe zal accepteren terwijl heel Europa weet dat Dubois een aantal uitgebreidere publicaties voorbereidt.

Maar in de loop van 1898 heeft Schwalbe zijn eigen wetenschappelijke tijdschrift opgericht, niet in de laatste plaats om een eind te maken aan Virchows alleenheerschappij op anatomisch en evolutionair terrein in Duitsland. Schwalbe is de uitgever en hoofdredacteur van het *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie*, en natuurlijk zoekt hij iets spraakmakends voor zijn openingsnummer, dus begint hij dat met een beschouwing waarin hij uiteenzet dat het tijdschrift ten doel heeft

... bij te dragen aan de belangrijke vraag naar de oorsprong van de menselijke soort door zorgvuldig vergelijkend anatomisch en ontwikkelingsbiologisch onderzoek, en de verhoudingen te onderzoeken tussen de menselijke rassen, hun lichamelijke ontwikkeling en hun hogere of lagere positie via een zuiver morfologische benadering. ...

Zoogdierkunde zonder paleontologie is een uiterst gebrekkige wetenschap die alleen zeer onvolledige informatie kan verschaffen over de evolutionaire geschiedenis van de zoogdieren als groep en van zijn individuele leden. ...

De schijnbaar brede kloof die de mens scheidt van de apen kan worden overbrugd door de pas recent ontdekte fossiele vormen te beschouwen. Een grondige bestudering van de fossiele overblijfselen van de orde der primaten... is een absolute voorwaarde voor een goed gefundeerde zoölogische antropologie. ...

Zo wordt de paleontologie de belangrijkste leidraad voor ons fascinerende onderzoeksveld en komen we aan het eind van ... ons onderzoek naar doelen en aanpak uit bij Copes uitspraak 'De oorsprong van de mens is een kwestie die alleen de paleontologie kan oplossen.'

Allemaal prachtig natuurlijk, en welkome steun voor Dubois' eigen kijk op het belang van fossielen voor evolutionair onderzoek. Maar wat volgt is puur verraad. Dubois kan zijn ogen niet geloven: het grootste deel van de eerste aflevering van het *Zeitschrift* wordt in beslag genomen door enkele honderden pagina's beschrijving en beschouwing van Dubois' eigen fossiel. Het is de eerste aflevering van een reeks waarin Schwalbe het schedeldak van *P.e.* meet en vervolgens met van alles vergelijkt: gibbons, andere mensapen, Neanderthalers, moderne mensen. Hij wijdt een lange, doorwrochte discussie aan Virchows

bewering dat het schedeldak aan een gibbon toebehoort, en wijst detail na detail aan waar *P.e.* van een gibbon verschilt. Schwalbe benadrukt keer op keer hoe de anatomie van *P.e.* niet alleen een manier van leven zichtbaar maakt, maar ook zijn fylogenetische positie. Hij schetst een nieuwe stamboom die van Dubois' aapmens via de Neanderthalers naar de moderne mens leidt. Die evolutionaire route lijkt vanzelfsprekend en Schwalbes beheersing van het onderwerp is boven elke twijfel verheven. Qua grondigheid, veelzijdigheid van analyse, en vooral ook gewoon qua lengte, overschaduwde Schwalbes poging Dubois' negenendertig pagina's korte monografie volledig. Op de een of andere manier lijkt het er niet toe te doen dat Dubois zijn werk deed onder de moeilijkst denkbare omstandigheden in volstrekt isolement aan het eind van de wereld, zonder bibliotheken, museumcollecties of collega's.

Met Schwalbes observaties is niets mis, alleen met de hoofdlijn van zijn interpretatie is Dubois het niet helemaal eens, maar er is iets veel erger: Dubois is diep gekwetst. Schwalbe heeft zijn fossielen gestolen, en dat hij ze niet ook écht uit Haarlem heeft meegepikt doet er weinig toe. Hij had geen woord van belang over *Pithecanthropus* kunnen schrijven als Dubois niet zo ruimhartig was geweest. En het effect van zijn werk gaat verder. Schwalbe bekijkt de Neanderthalers opnieuw, en constateert nu dat ze niet echt menselijk zijn, maar in een nieuwe soort – *Homo primigenius* – thuis horen. Dat is geen nieuw idee, maar Schwalbe kiest het wel als inzet voor zijn verdere wetenschappelijke carrière. Het is *P.e.* die Schwalbe ertoe beweegt een nieuwe fylogenie op te stellen, een nieuw tijdschrift te lanceren, en naar het felle licht van wetenschappelijke roem te vliegen als een nachtvlinder naar een kaarsvlam.

Maar het licht waarin hij schittert is dat van Dubois, het licht dat Dubois verdiende met het zweet zijns aanschijns, met zijn geniale intuïtie, met het dode dochttertje dat hij moest achterlaten op een Javaans kerkhof. Het is zijn licht, en Schwalbe heeft het gestolen. Dubois zal het hem nooit vergeven; hij zal ook nooit meer iemand zo naïef vertrouwen. Voor zijn gevoel is hij geruïneerd, zijn al zijn inspanningen en al zijn vasthoudendheid vergeefs geweest.

Hoewel Dubois in 1899 een buitengewoon hoogleraarschap in de kristallografie, mineralogie, geologie en paleontologie aan de Universiteit van Amsterdam krijgt aangeboden – en aanvaardt – vindt hij geen rust. Sinds 1896 is hij steeds minder gaan publiceren en die trend zet zich nu voort. Hij kan over *P.e.* weinig meer bedenken dat hij niet al herhaaldelijk gezegd heeft. Hij heeft zijn collega's alles al verteld en laten zien en alles al met ze besproken. Zijn fossielen – zijn fossielen! – zijn door Schwalbe uitputtend besproken, om nog maar te zwijgen van meer dan tachtig andere publicaties van verschillende onderzoekers voor eind 1899. Ze vormen zonder twijfel de belangrijkste vondsten van de negentiende eeuw, maar hun ontdekker boeien ze niet meer.

Hij is ook doodmoe van het vechten. Hij heeft geen geduld meer – en in feite had hij dat altijd al nauwelijks – voor de oppervlakkige kritiek en alternatieve interpretaties van al die lieden die de fossielen niet eens kennen of in elk geval nooit zullen begrijpen. Hij heeft iedereen, overal, zijn fossielen laten zien, en er zelfs iemand die hij duidelijk niet had moeten vertrouwen toegang toe gegeven. Hij heeft de geologie van Trinil geschetst en verklaard tot zelfs een kind die kon begrijpen. Hij heeft zitten analyseren, rekenen, schatten, vergelijken tot hij er hoofdpijn van kreeg, en nog willen ze

het niet snappen. En wat krijgt hij voor zijn moeite? Schwalbes openlijke en verachtelijke diefstal!

Dubois voelt zich als een stokoude man die al zijn lijfelijke en morele krachten kwijt is. Wat meer dan de dood heeft hij nog om naar uit te kijken? Die dingen in zijn leven die ertoe doen zijn in elk geval voorbij. Hij kan zich niet herinneren zich ooit zo beroerd gevoeld te hebben, behalve misschien tijdens zijn malaria-aanvallen. Gedane zaken nemen geen keer. Schwalbe heeft zich Dubois' ideeën en ontdekkingen toegeëigend en al die pagina's gedetailleerde, doorwrochte Duitse wetenschap laten zich niet meer wegpoetsen. De zekerheid van zijn nieuwe baan in Amsterdam maken een eind aan zijn financiële zorgen, maar de woede die hem van binnen uit verteert wordt er niet minder om. Hij heeft geen energie meer, geen ideeën, geen idee wat nu te doen. Hij zou zichzelf en zijn fossielen het liefst verbergen, in een donker hoekje waar niemand hen ooit meer zou ontdekken.

Maar het lot beslist anders: net als hij zich volledig wil terugtrekken wordt hij uitgenodigd voor iets zeer publieks. De overheid verzoekt hem de fossielen van *Pe.* of goede afgietsels daarvan, beschikbaar te stellen voor de Parijse Wereldtentoonstelling van 1900. Naast de tentoonstellingen van allerlei andere landen willen de Nederlanders een speciale tentoonstelling inrichten in het Pavillon des Indes Néerlandaises, gewijd aan voorwerpen uit Nederlands Indië. Het zal een groots vertoon van nationale trots worden. Nationale trots! Dubois, beproefd en gekwetst als hij is, kan zich niet voorstellen dat het algemene publiek enige belangstelling voor het gebeente van zijn ontbrekende schakel zal hebben. Per slot van rekening kan de wetenschappelijke gemeenschap de meest basale waarheid over *Pe.* nog altijd niet be-

vatten, dus hoe zou het ongeschoolde publiek daar ook maar iets van begrijpen? Hij is te moe om zelfs maar een afwijzing te schrijven. De officiële brief ligt wekenlang genegeerd te verstoffen op zijn bureau. Wekenlang doet Dubois niets.

En dan heeft hij een idee, een krankzinnig, briljant idee. Hij zal een beeld maken van *P.e.* zoals ze er bij leven uitzag – of liever, hij zal een levensgroot beeld maken van een manlijke *Pithecanthropus*, met een beestenvetel om zijn middel omwille van het fatsoen. Zelfs het publiek zal dat waarderen, het beeld van een manlijke *Pithecanthropus* zoals die ooit heel lang geleden in het Javaanse oerwoud kan hebben rondgelopen.

Met tekengerei kan Dubois uitstekend uit de voeten, en handig is hij ook, dus hij twijfelt geen moment dat hij een geloofwaardig beeld zal kunnen maken. Hij vindt een lege zolder in een oud gebouw van twee verdiepingen waar hij zijn spullen kwijt kan – zijn model, zijn klei en het metalen skelet dat het beeld overeind moet houden. Hij moet ononderbroken kunnen werken. Hij wil van klei een beeld maken waar dan een gipsen afgietsel van kan worden gemaakt dat levensecht geschilderd moet worden, met een bruine huid en orang-oetan-rode haren. Hij heeft snel een geschikt model nodig. Maar je nodigt toch niet zomaar een bekende uit om in de winter, op een onverwarmde zolder, naakt te komen poseren voor het beeld van een primitieve aapmens? Hij loopt een dag of wat over dat probleem te broeden als, op een cruciaal moment, zijn oudste zoon Jean thuiskomt na een dagje schaatsen. Blozend, met zijn haren in de war en ogen die schitteren van de kou en de inspanning lijkt de elfjarige Jean het toonbeeld van een kleine wildeman. 'Mijn zoon,' zegt Dubois met ongewone hartelijkheid tegen zijn

spruit, 'jou moet ik hebben. Je bent precies wat ik nodig heb.' Verward kijkt de jongen hem aan. Nodig? Nodig voor wat? Dubois beantwoordt de vragende blik: 'Je bent precies een aapmens. Je mag voor me poseren.'

De rest van zijn kerstvakantie poseert Jean, akelig naakt, koud en verkramp, terwijl zijn vader boetseert. Dubois weet precies wat hij maken wil. Hij geeft de jongen aanwijzingen voor hoe hij staan moet: voeten iets uit elkaar en naar binnen gedraaid, de knieën iets gebogen, de ogen gericht op een stukje hertengewei dat hij in zijn rechterhand houdt, en niet bewegen! Het gewei, dat lijkt op de vele gefossiliseerde geweien die bij Trinil gevonden zijn, suggereert de mogelijkheid van gereedschapsgebruik, iets wat Dubois voorstelbaar maar onbewijsbaar acht. De andere hand, zijn linker, moet hij voor zijn dij houden, de handpalm naar voren, de vingers licht gebogen.

Jean merkt al gauw hoe moeilijk het is om stil te staan in de ijzige kou. Hij smeekt regelmatig om een pauze zodat hij zich wat kan warmen in een deken en zijn verkrampte spieren kan ontspannen, en dat mag. Jean gehoorzaamt zijn vader, hier en in alles, want Dubois is een strenge heer des huizes die geen tegenspraak duldt. Het beeld vordert snel, zeker gegeven de onervarenheid van de beeldhouwer en de onrust van het elfjarige model dat liever zou gaan schaatsen of ballen met zijn broer. Als het af is, is Jean behoorlijk onder de indruk, en op school scheidt hij op over zijn rol als model. 'Alleen mijn lichaam hoor, niet mijn gezicht!' zegt hij snel, om de pesterijen die hij al voorvoelt, voor te zijn. Vanwege de overgangspositie van *P.e.* geeft Dubois het beeld lange aapachtige vingers en tenen en laat hij de grote teen wat afstaan van de rest van de voet.

Voor het naar Parijs wordt vervoerd, wordt het voltooide beeld – dat de bijnaam Piet, van *Pithecanthropus*, kreeg – tentoongesteld in de hal van het Koloniaal Museum in Haarlem. Dubois gaat naar de opening, om de reacties van het publiek te zien, en neemt zijn hele gezin mee. Jean is zowel verlegen als trots als hij zijn gelijkenis zo publiek, en als middelpunt van de belangstelling, tentoongesteld ziet. Dat Piet, groot, naakt en vreemd als hij is, de aandacht trekt, leidt geen enkele twijfel.

Jean staat lange tijd naast zijn beeld en kijkt hoe mensen naderbij komen en het bekijken. Dan trekt een ouder, provinciaals ogend echtpaar zijn aandacht. Ze lopen binnen en hebben het zo druk met rondkijken dat ze het beeld pas zien als ze er vlak voor staan. Ze stoppen voor Piet, met een verwonderde blik in hun ogen.

‘En wie mag dat wezen?’ vraagt de vrouw op verongelijkte toon aan haar man. Voor die de kans krijgt te antwoorden, doet Jean een stapje naar voren en gooit er trots uit: ‘Dat is mijn vader!’ Hij bedoelt natuurlijk dat zijn vader het wezen gevonden en uitgebeeld heeft. Het echtpaar kijkt hem even verward aan en maakt zich dan snel uit de voeten.

Later, alleen met zijn vader, biecht Jean zijn tussenkomst op. Dubois grinnikt zachtjes en klopt de jongen dan met een warme glimlach op de schouders. Jean is in de war, maar dankbaar. Het is wellicht de enige keer in zijn korte leven dat hij zo oneerbiedig over zijn vader sprak zonder ervoor gestraft te worden.

FAMILIE

Gedurende die eerste vijf veeleisende jaren terug in Nederland, vindt Dubois weinig troost bij zijn familie. Zijn vader is dood; zijn moeder is niet trots op hem; zijn broer begrijpt hem niet en wijst hem terecht. Ook aan de affectie van zijn kinderen of het meeleven van zijn vrouw kan hij zich nauwelijks warmen, want die zijn triest gespannen na de abrupte en onthutsende veranderingen in hun wereld. Toen ze in 1895 naar Nederland terugkeerden had hij het nodige te stellen met zijn kinderen, Eugénie acht, Jean zeven en Victor vier jaar oud. Eenmaal weg uit het vrije, zwoele Indië viel het hem heel erg op hoe weinig manieren ze hadden. Daar hadden ze alle vrijheid. Ze speelden met inlandse en halfbloed kinderen, verkenden de rimboe, joegen aan achter vogels, vlinders en alles wat maar bewoog. Zitten leren, of zelfs maar rustig luisteren en goed nadenken hadden ze niet geleerd. Hun baboe had ze verwend – dat doen baboes altijd – en van enig tegenwicht van hun moeders kant was geen sprake geweest. Anna is hopeloos, beseft Dubois, als hij haar vergelijkt met de vrouwen van zijn Europese collega's. Als er mensen zijn weet ze haar zwakheden wel even te verbergen, maar ze kan het niet laten om mee te doen aan de conversatie en dan is haar leeghoofdigheid snel duidelijk. Decoratief gezelschap voor een banket is ze niet meer; leiding geven aan een huishouden of aan haar kinderen kan ze evenmin. En sinds hun terugkomst heeft zijn moeder de onbezonnenheid van haar kleinkinderen alleen maar aangemoedigd. Zo gaat het niet langer.

Dubois besluit dat hij nu nog de gelegenheid heeft om de jongens zijn eigen waarden in te prenten, hun karakters te vormen. Hij kan ze maken tot zonen waar hij trots op kan zijn, hun Indische indolentie uitroeien en ze wat Hollandse geestkracht meegeven. Over Eugénie maakt hij zich geen zorgen; haar eigen brood zal ze nooit hoeven verdienen en zij heeft zijn wilskracht en intelligentie meegekregen. Hij besluit om stevig toe te zien op het dagelijkse leven en het karakter van zijn jongens, voor het te laat is. En naarmate zijn ooit overladen wetenschappelijke agenda door desillusie en moeheid meer ruimte krijgt, begint hij een steeds grotere rol in hun opvoeding te spelen.

Hij legt de jongens een vaste routine op. Hij zorgt dat ze vroeg opstaan, voor zessen nog, en dat ze elke ochtend een koud bad nemen. Voor het ontbijt doen ze een kwartier oefeningen met een apparaat dat Dubois zelf heeft ontworpen om arm- en borstspieren te versterken. Het is bevestigd aan de muur van het huis en bestaat uit dikke elastische korden en een stel verstelbare kabels die over katrollen lopen. Met ritmische bewegingen in een door Dubois ontwikkeld patroon trekken de jongens aan de handgrepen van het apparaat. Soms draagt hij ze op om de hele reeks oefeningen te herhalen als ze de eerste keer niet enthousiast genoeg waren. Dan gaan ze naar binnen voor het ontbijt (twee sneetjes rogge- of tarwebrood, een gekookt ei en een glas melk) en vervolgens op tijd naar school. Als er voor school genoeg tijd is, worden ze er, weer of geen weer, op uit gestuurd voor een stevige wandeling. 'Ik wens geen slappe zonen,' vertelt Dubois ze vaker dan ze willen horen, 'en geen luie ook.'

Als de jongens uit school komen moeten ze zich wassen en verschonen. Vuil of onverzorgd hoeven ze niet voor hun va-

der te verschijnen. Tijdens het avondmaal worden ze geacht rustig te blijven zitten, en daarna volgt een avondwandeling met hun ouders en Eugénie. Dubois ziet die wandeling als een goede gelegenheid ze wat natuurkennis bij te brengen en te zien of ze iets hebben geleerd over de dieren en planten om hen heen. Hij doet wanhopige pogingen ze te leren observeren en nadenken. 'Jean, welke vogel hoor je daar roepen?' zegt hij dan ineens. 'Heel goed, het is een ekster. En hoe ziet een ekster eruit? Prima, zwart met wit en met een lange staart. Is het een trekvogel, of blijft hij 's winters hier? Hm, dat weet je niet? Dan moet je straks thuis je geheugen maar eens even opfrissen.' En wat later: 'Kijk, Victor, zie je dat nest in die boom daar? Je moet leren je ogen te gebruiken, te zien wat er om je heen gebeurt. Daar zit het, dáár! Schiet een beetje op, jongen. Klim naar boven en kijk in het nest. Kom op! Nee, niet aanraken! Je hoeft me alleen maar te vertellen of er eieren in zitten. Hoeveel? Hoe zien ze eruit? En van welke vogel is dat nest, denk je?'

Na de wandeling doen de jongens hun huiswerk. Spelen, of iets leuks lezen is er niet bij zolang hun werk niet af is. En dan moeten ze vaak ook nog dingen opzoeken die hun vader tijdens de wandeling eerder die avond vroeg. Ze hoeven er niet op te rekenen dat hij zal vergeten ze diezelfde vraag de volgende dag opnieuw te stellen. Tweemaal achtereen geen antwoord op dezelfde vraag leidt tot flink wat vaderlijke afkeuring en woede; waartoe driemaal geen antwoord leiden zou, hebben ze nooit durven nagaan. Dubois ondervraagt ze wekelijks over de zaken die ze op school hebben geleerd om er zeker van te zijn dat ze iets leren en dat hun docenten hun hoofd niet volstoppen met onzin. Aanvankelijk is hun onwetendheid gruwelijk, maar door Dubois' dagelijkse

bemoeyenis worden hun geheugen en hun gedrag gaandeweg beter. Ten slotte leren ze onder zijn leiding om ijverig te studeren, zich netjes te gedragen en aanwezig te zijn zonder hoorbaar te zijn.

Deze jongens dragen Dubois' naam, een naam om trots op te zijn, en hij zal er beslist voor zorgen dat ze ook zijn karakter meekrijgen. Zelfs als hij in zijn studeerkamer aan het werk is, luistert hij of ze op tijd uit school komen, of ze niet met de deur smijten, de trap op hollen, of vergeten eraan te denken rustig te lopen, als fatsoenlijke mensen. Langzaam-aan beginnen ze zich waardig en kalm te gedragen, zoals het zonen van hun vader betaamt. Maar zelfs na maanden onder zijn leiding, krijgt hij tot zijn verdriet klachten over hun gedrag op school. Op school, zo melden hun leraren, zijn ze ruw, lawaaiig en soms ook ongehoorzaam. Ze verstoren de les, halen slechte cijfers en sluiten vriendschap met de allerslechtste leerlingen. Het is alsof ze maar een beperkt aantal uren goed gedrag voorradig hebben en die thuis opmaken. Hij probeert ze door voorbeeld en uitleg het belang bij te brengen van waarheidslievendheid, hard werk en discipline. In zijn huishouden leidt een opgemerkte leugen – en Dubois weet altijd wanneer zijn kinderen liegen – tot een veel strengere straf dan een wandaad die meteen wordt opgebiecht.

Na een aantal jaren van dit regiem begint het tot Dubois door te dringen dat hij hun ware aard maar in beperkte mate kan beïnvloeden. Ondanks al zijn moeite een toegewijde vader te zijn, doen Jean en Victor het op school niet al te best, en voor een universitaire opleiding komen ze niet in aanmerking. Ze zijn niet intelligent genoeg om er te komen zonder hard werken, en niet ijverig genoeg om het te redden met wat minder intelligentie. Het is een bittere teleurstelling.

Het enige dat zijn zonen willen is terug naar Indië, naar het land van zon en vrijheid, waar ze alles mochten en verwend werden. Ze spreken erover als over een verloren paradijs.

Verrassend genoeg kost het Jean en Victor geen enkele moeite om, eenmaal van school, een baan te vinden. Ze grijpen de kans om hun droom te vervullen en gaan op reis. In 1906, als de jongens voor het eerst naar de koloniën vertrekken, komt het hele gezin een dag of wat naar De Bedelaar, het landgoed in Limburg dat Dubois als buitenhuis gekocht heeft. Hij heeft plannen er een soort natuurpark van te maken en in dit vredige stukje Nederland de oorspronkelijke vegetatie te herstellen. Hij is bezig de planten te inventariseren, de twee vennen op het terrein te bestuderen en na te gaan welke planten en dieren daarin voorkomen.

Als Jean en Victor klaar staan om naar het station te gaan, zwemt Dubois juist naakt in het meer. Hij heeft zijn best gedaan hun vrolijke plannen niet met zijn twijfels te verduisteren en ze niet te ontmoedigen met zijn scepsis ten aanzien van hun toekomst. Als zo vaak vlucht hij ook nu in forse lichamelijke inspanning om wat zielenrust te vinden. Hij brengt het zelfs niet op uit het water te komen en zich aan te kleden en ze naar het station te brengen, uit angst dat hij ze zal laten gaan terwijl zijn afkeuring nog in hun oren naklinkt, zoals bij hemzelf en zijn vader al die jaren geleden. Laat hun moeder hen maar brengen, want dan vertrekken ze in elk geval met een brede glimlach en een droom in hun hoofd. Als ze afstevenen op hun afgang dan is er weinig mee gewonnen dat nu al te zeggen.

Het is een navrante herhaling van zijn vaders wanhoop toen hij zijn universitaire positie opgaf en naar Indië vertrok. Hij begrijpt nu hoe zijn vader zich voelde, al had zijn vader dan

natuurlijk ongelijk en hij in deze situatie niet. Hij ging met een doel, een heilige wetenschappelijke missie, en slaagde. Zijn zonen vertrekken zonder opleiding, zonder doel, zonder echte vaardigheden, dus heel anders dan hij destijds. Ze gaan, als kinderen, spelen in het warme zonlicht. Hun naïeve, lachende gezichten zijn zo jong nog. Ze denken waarschijnlijk dat de bloemen in de tropen altijd bloeien en dat de meisjes er altijd mooi zijn; ze dromen dat ze over enkele jaren rijk en gelukkig zullen zijn. Jean gaat naar Suriname waar hij enkele jaren als planter werkt voor hij in Java terechtkomt, en daar zijn kennis van het Maleis gebruikt om plantages te leiden, eerst rubber en koffie, dan thee. Victor volgt een soortgelijke, slingerende koers door de Nederlandse koloniën.

Ze dromen van rijkdom, maar Dubois weet wel beter. Statistisch gezien zullen ze na een paar jaar in de koloniën eerder dood dan rijk zijn. En hij weet dat Indië hen, nu ze volwassen zijn, een heel andere wereld biedt; het leven is zo makkelijk niet als je werk en verantwoordelijkheden hebt. Het tropische klimaat zal heter zijn dan ze zich herinneren, en het vereist flink wat doorzettingsvermogen om daarin iets voor elkaar te krijgen. Zijn zonen begrijpen niet dat ze de inlanders alles zullen moeten leren, en dat je er steeds op moet blijven toezien dat ze hun werk zorgvuldig doen, of zelfs gewoon maar dóen. Op een plantage liggen overal mislukkingen op de loer; ziekte en dood zijn permanent gezelschap voor Europeanen in de tropen. Ze zullen voortdurend op hun hoede moeten zijn voor lijntrekkers, leugenaars, bedrog, en ziekte. Het zal een hele verandering voor ze zijn dat het nu hún rol is de normen hoog te houden en te zorgen dat anderen die respecteren. Hij zegt zijn zonen vaarwel, schudt ze de hand, en plonst terug in het koude meer zo gauw ze

vertrokken zijn, als om zijn emoties te verdrinken.

De eerste jaren na hun vertrek verdienen Jean en Victor prima. Ze doen het goed als opzichters, beter dan de meeste jongemannen die net uit Nederland komen. Hun werkgevers zijn zeker tevreden met ze, want een van de grote plagen van plantagebazen is dat ze voortdurend, hetzij door ontslag, hetzij door vertrek, personeel kwijtraken en dan weer onge-trainde nieuwelingen moeten aannemen. Jean en Victor zijn er beiden goed in hun ploeg stabiel en tevreden te houden. Ze schrijven van tijd tot tijd naar huis: frisse, vrolijke brieven, meestal gericht aan Anna, die hen zeer mist. Hun vader schrijven ze alleen over productiecijfers en opbrengsten, met zo nu en dan een anekdote over ongewone dieren die ze gezien of geschoten hebben. En in dat laatste geval sturen ze hem de schedels en gegevens over het lichaamsgewicht voor zijn onderzoek naar cefalisatie en lichaamsgrootte. Dat doet hem uiteraard genoegen. Maar als Jean een dramatisch verhaal stuurt over hoe hij met één schot een Sumatraanse tijger doodde, hoeft hij niet te rekenen op bewondering voor zijn moed. Dubois wil alleen maar weten of hij de schedel heeft kunnen redden.

HOOFDSTUK 45

DE NIEUWE EEUW

Met het begin van de nieuwe eeuw veranderen er dingen voor Dubois. Het is alsof de dageraad van de lang voor-

spelde toekomst zijn gemoed verandert, preciezer gezegd: zijn gemoed versteent. Hij is terneergeslagen en gekwetst na jaren in het lezingencircuit, jaren van vechten, steeds maar vechten, met woorden en principes en theorieën en nieuwe technieken. En nooit won hij echt.

Erger nog (hij durft het zichzelf nauwelijks toe te geven), hij voelt zich belaagd. Hij heeft *P.e.* onderzocht, vergeleken en gereconstrueerd tot hij niets meer te zeggen had. Nu ik voor mezelf het antwoord heb, denkt hij in stilte, ben ik mijn belangstelling kwijt. Hij kan niets meer met die paar wonderbaarlijke fossielen, maar hij weet een ding uit eigen, bittere, ervaring: als hij iemand anders toestaat ze te bestuderen, zal die ander proberen er met zijn glorie vandoor te gaan. En dat, zo zweert hij, zal hem niet opnieuw gebeuren, nooit. Hij bergt zijn fossielen op in hun op maat gemaakte kisten en zet die achter slot en grendel in hun eigen speciale kast in het Teylers Museum. Hij haalt ze zelden meer tevoorschijn, alleen soms 's middags in een zwaarmoedige bui. Dan pakt hij ze, houdt hij ze tegen het licht, en is hij weer even vervuld van bewondering voor de bijzondere voorwerpen die hij gevonden heeft.

Wat een tijd was dat, op Java! Wat een vreselijke omstandigheden, dodelijk bijna: koorts en hitte, in een land waar zelfs het groen en de rivieren erop uit leken hem te doden; luie en domme koelies zonder ook maar de minste belangstelling voor wat ze deden; en zulke steile bergen dat je er nog dagen pijn van in je benen had. Wat een barrières heeft hij genomen, in die lange, eenzame, angstige weken toen alleen Prentice hem begreep, toen alleen Prentice' geloof in zijn ontdekking en zijn intellect hem op de been hield. En hier is het bewijs, zijn *P.e.*, zijn ontbrekende schakel. Wat ze

ook mogen zeggen, die sceptische Europese wetenschappers, de waarheid kunnen ze niet veranderen. Hij is de man die de ontbrekende schakel vond.

Soms heeft hij weer even een idee over zijn botten en neemt hij ze mee naar huis voor verder onderzoek. Met dezelfde vanzelfsprekendheid waarmee hij de voorkeur op slot doet, zet hij wat porselein opzij in het dressoir met de glazen deurtjes in de eetkamer, legt zijn fossielen erin op een opgevouwen doek en plakt het glas van het deurtje af met krantenpapier voor het geval er opeens een collega zou langskomen. Uiteindelijk verdamppt de inspiratie weer en neemt hij de fossielen mee terug naar het Teylers waar ze verder rusten op hun eigen veilige plek. Hij heeft zijn ontbrekende schakel gevonden, hij weet nu hoe het zit, en daarmee is het klaar; hij heeft niets meer te zeggen.

In 1900 publiceert hij niets over *P.e.*, afgezien dan van een korte brochure voor de tentoonstelling in Parijs waarin hij uitlegt hoe 'Piet' tot stand kwam. De rest, zijn andere vijf publicaties dat jaar, gaat over geologie, de ouderdom van de aarde, de calciumkringloop. Per slot is hij niet alleen hoogleeraar in de paleontologie, maar ook in de kristallografie, mineralogie en geologie. Een jaar of wat later voegt de universiteit ook de geografie nog aan zijn leeropdracht toe, alsof hij niet genoeg te doen heeft. Hij besteedt weinig aandacht aan de duizenden zoogdierfossielen uit Java, Sumatra en India, die hij met zoveel zorg verzamelde en mee terugbracht. Die vormen zijn spaargeld, zijn appeltje voor de dorst, maar een geschikte ruimte om zo'n grote verzameling te huisvesten en te bestuderen heeft hij nog niet gevonden. Eerlijk gezegd is zijn belangstelling ook hier flink getaand. Hij weet trouwens al het nodige van die fossielen, hij heeft ze goed bekeken

destijds, toen elke kist die Kriele en De Winter stuurden een schatkist was die hij gretig inspecteerde.

De jaren gaan voorbij – 1901, 1902, 1903 – maar artikelen over de fossielen van Trinil blijven uit, al krijgt Dubois nog steeds salaris als conservator van de Collectie-Dubois. Zijn vrienden maken zich zorgen. Karl Martin, de geoloog die eerder Raden Salehs Javaanse fossielen beschreef, raakt meer en meer geïnteresseerd in Dubois' veronachtzaamde verzameling. Er ligt een voorstel – een plannetje van Martin? – om de hele Collectie-Dubois over te dragen aan het Geologisch Museum in Leiden, waar Martin directeur is. Dubois weet het voorstel te torpederen. Hij stelt dat de meeste exemplaren nog beschreven en op naam gebracht moeten worden en dat hij de enige is die daarvoor voldoende overzicht heeft. Hij spiegelt het Ministerie van Koloniën voor dat eenderde van de tekst van een uitgebreide beschrijving van de collectie al bij de drukker ligt, en dat veel illustraties al zijn gemaakt, maar het werk is nooit verschenen. Dubois' vrienden vrezen dat hij het gezag over zijn collectie zal verliezen aan Martin. Jan Lorié, de geoloog, schrijft:

30 april 1903.

Hoe staat het toch met de Indische botjes? Hebt ge die helemaal vergeten? Pas maar op met Koloniën en 'our mutual friend' te Leiden. Ik vrees voor een kleine catastrofe!

Dubois wil die angsten niet horen en begraaft zich in onderzoek naar grondwater en geologie. Maar Lorié houdt vol en waarschuwt hem een paar dagen later explicieter:

4 mei 1903

Mijn laatste mededeling in de briefkaart berust: 1° op een gesprek met u zelf, waarin ge me mededeelde hoezeer Martin op de Indische botjes aasde, wat ik zeer begrijpelijk vind. Verder weet ik, uit gevallen met Wichmann en Molengraaf hoe hij niet tegen streken en draaiërijen opziet om te bemachtigen wat hem aantrekt. ... Door uw voordrachten over de watervoorziening van Amsterdam kon het natuurlijk moeilijk anders dan dat ge de aandacht trok. Nu vond men het zeer vreemd, dat ge, eigenlijk paleontoloog zijnde, u achtereenvolgens verdiept in CaCO_3 , NaCl , H_2O ... terwijl het toch vrij algemeen bekend is, dat ge een salaris ontvangt van Koloniën, speciaal om die botjes te bewerken en daar niets aan doet, voor zover men meent. Het ligt zeer voor de hand dat Koloniën eindelijk eens waar voor hun geld willen hebben en het komt mij volstrekt niet onmogelijk voor, dat Martin, die veel aan het Ministerie komt, hiervan gebruik zou maken om de botjes tot zich te trekken. ... Daarom vond ik het een vriendschappelijke handeling u te waarschuwen. Is alles onjuist of zeer overdreven, des te beter, maar ik geloof dat niet.

Loriés verontrustende voorspelling raakt Dubois wel, en dat doet ook een zorgwekkende toezegging van de minister van Binnenlandse Zaken dat de definitieve beschrijving en publicatie van de fossielen binnen drie jaar hoe dan ook klaar zal zijn. Betekent dit dat er binnen drie jaar een eind komt aan zijn conservatorschap? En wat gebeurt er met de fossielen zelf?

Dubois piekert, maar publiceert nog steeds niets over de Trinilfossielen. Het gouvernement van Nederlands-Indië zet de opgraving bij Trinil in 1900 nog voort, maar daarna is het afgelopen. Daarmee vervliegt Dubois' hoop nog ooit een

kist met nieuwe *P.e.*-fossielen te krijgen waaraan hij nieuwe inzichten en nieuwe energie zou kunnen ontleenen. In 1905 ontvangt Dubois tot zijn afgrijzen een oproep voor actieve dienst als legerarts. Hij is bijna vijftig en wordt nog steeds regelmatig door koortsaanvallen gekweld! Dit is belachelijk. Wie erachter zit weet hij niet, maar toeval kan het nauwelijks wezen. Hij verdenkt Martin, met zijn snode plan om hem zijn fossielen af te troggelen, maar hij kan niet bedenken hoe Martin het leger zou kunnen beïnvloeden. In elk geval vraagt hij direct een herkeuring aan en wordt onmiddellijk ongeschikt voor actieve dienst verklaard, waarop een eervol ontslag uit het leger volgt.

De gieren cirkelen steeds dichterbij hem heen. Hoefde hij zich eerst alleen over Martin zorgen te maken, nu komt de aanval ook van elders. Emil Selenka, een Duitse zoöloog met speciale belangstelling voor mensapen, probeert al een tijdlang om Dubois' opgravingen bij Trinil voort te zetten. Nu heeft hij de financiële steun van de Pruisische Academie van Wetenschappen weten te krijgen. Had ik maar zoveel geluk gehad, denkt Dubois als hij dit miraculeuze nieuws leest. Via Dubois – die dat niet kan weigeren, want hij krijgt het verzoek via officiële Haagse kanalen – legt Selenka zelfs contact met Kriele en De Winter en krijgt hij Dubois' oorspronkelijke kaarten van het opgravingsgebied. Teleurgesteld, verveeld en niet genegen om zelf terug te gaan en opnieuw zijn leven te wagen, werkt Dubois mee, maar van harte gaat het niet. Steel mijn plek maar hoor, steel hem maar gerust, denkt hij bitter. Ga je gang maar, zie maar wat je vindt, ik wens je het beste!

Voor de expeditie van start kan gaan, overlijden zowel Selenka als Kriele. Dubois denkt dat dit het eind van zijn nachtmerrie betekent, maar dat doet het geenszins. Selenka's ambi-

tieuze weduwe, Margarethe Lenore, besluit zelf de expeditie te leiden, al beschikt ze dan niet over enige academische kwalificaties. Ze stelt de Duitse geoloog Dr. Johannes Elbert aan om het geologische onderzoek te doen, en de Nederlandse mijnbouwingenieur Fritz Oppenoorth krijgt de technische leiding. Mevrouw Selenka is even onverschrokken als onuitstaanbaar. Het kost tijd om de organisatie nieuw leven in te blazen en aanvullende subsidies los te krijgen, dus het duurt nog tot 1907 voor Oppenoorth naar Java vertrekt waar de anderen zich spoedig bij hem zullen voegen.

Dubois is uiteraard volledig van deze expeditie op de hoogte. Hij reageert door een begin te maken met zijn publicaties over de fauna van Trinil. Het eerste artikel verschijnt in 1907 en begint met de volgende opmerkingen:

De opgravingen welke thans vanwege de Pruisische Academie van Wetenschappen en mevrouw de weduwe Selenka, met de steun onzer Regering, te Trinil zullen worden uitgevoerd, hebben ook in ons land weder de aandacht gevestigd op de oude zoogdierenwereld van Java, bekend als Këndëng- of Trinil-fauna, waarvan één enkele vorm, de veelbesproken Pithecanthropus erectus, algemene bekendheid heeft erlangd. Deze is het ook bepaaldelijk, die tot de Duitse expeditie aanleiding heeft gegeven.

Er staat verder weinig over *P.e.* in het artikel – het zal nog vele jaren duren voor hij iets nieuws van enige omvang over *P.e.* schrijft – behalve dan een hernieuwde geloofsbelijdenis van een bitter en vermoeid man: ‘Kortom, ik beschouw *Pithecanthropus erectus* als de afstammeling van minder gespecialiseerde (minder lang-armige) voorouders van de

gibbons – een afstammeling die de rechtopgaande houding heeft aangenomen.’

Hoewel Dubois het bestaan alleen al van mevrouw Selenka's expeditie als een belediging ervaart, is hij niet bang dat zij zal vinden wat zijn negen opgravingsperioden te Trinil niet aan het licht konden brengen: meer materiaal van *P.e.* Maar hij wil graag voorkomen dat zij aan haar expeditie het recht ontleent om de verschillende nieuwe zoogdieren te beschrijven die hij al met zoveel moeite heeft verzameld. Een tweede artikel over de fauna verschijnt in 1908. Met die artikelen ligt vast dat hij de naamgever van de nieuwe soorten is, en dat zijn namen prioriteit hebben.

De nieuwe expeditie is ook een openlijke belediging voor Dubois. Hoe zou zijn werk kunnen worden verdrongen door dat van een vrouw! En dan nog wel zo'n vrouw! De pure naïviteit, de onnozele idiotie van haar antwoorden tijdens een kranteninterview in Batavia – ze zoekt uiteraard al eer en glorie voor ze nog maar iets gepresteerd heeft! – kunnen slechts op zijn hoon rekenen.

25 april 1907

- « *En ziet u dan niet tegen de eenzaamheid op? vroegen wij.*
- « *Och, dat offer is zo heel klein in vergelijking met de velen, reeds door mij gebracht, was het eenvoudige antwoord.*

Dubois zet een groot uitroepteken bij dit antwoord. O zeker, overleven in Trinil is alleen een kwestie van een beetje eenzaamheid, een trivialiteit ..., denkt hij spottend. Ze heeft geen idee wat haar te wachten staat, geen idee. Als hij verder leest, wordt hij bozer en bozer.

- « *Maar is het doel uwer expeditie, vroegen wij weer, is dat uitsluitend de fossiele resten van de Pithecanthropus erectus op te sporen?*
- « *Wat dan nog meer?, was de verwonderde wedervraag.*
- « *Een hoofdzaak zal toch tevens zijn, zo mogelijk, vast te stellen de ouderdom van de geologische lagen waarin de skeletresten worden aangetroffen en die waarin Dubois zijn vondst deed?*
- « *O, ja, zeker, maar het een sluit het ander in. Zeker, de ouderdom van die lagen is een zeer voornaam punt.*
- « *En hoe bent u gestemd omtrent de uitslag van uw naspeuringen? Denkt u te vinden waarnaar u zoekt?*
- « *Het is toch niet onmogelijk niet waar?*

Ja, ja, mompelt Dubois, mevrouw de weduwe Selenka zal natuurlijk slagen waar mijn opgravingen niets dan een paar kiezen, een schedeldak en een dijbeen opleverden. En het is ook zó eenvoudig om de geologie en de ouderdom van afzettingen vast te stellen. Als ik nou eens wat beter had opgelet al die jaren dat ik daar werkte! Nou, ik wens u veel sterkte, mevrouw de zwarte weduwe, alle sterkte.

In 1908 reist mevrouw Selenka Europa rond om triomfantelijk een paar door haar gevonden kiezen te laten zien. Uiteraard gelooft ze dat die van *Pithecanthropus* zijn. Dubois laat in de voetnoot van een publicatie niets van haar vondsten heel.

Van de twee kiezen die mevrouw Selenka mij als haar belangrijkste vondsten liet zien, was één juist zo'n zeer recente en witte, menselijke onderkaakskies aan de wortelloze onderkant waarvan wat Trinil-achtig zand kleefde, hoewel hij 'niet te Trinil ge-

vonden' was. De andere, ook echt te Trinil opgegraven kies, was een valse kies uit de bovenkaak van een zwijn.

Selenka reageert heftig op deze beschuldiging van 'vervalsing', zoals zij het formuleert. Op 9 februari 1909 verschijnt een haastig geschreven artikel van haar hand over de fauna van Trinil, met daarin de deskundige mening van Dr. Schlosser en Professor Dr. Walkhoff. Volgens Schlosser is de kies 'veel donkerder dan recente menselijke gebitsresten, wat wijst op echte fossilisatie', en hij wijst erop dat het tandbeen volledig en door geologische processen is verwijderd, een kenmerk dat vaker bij fossielen voorkomt. Walkhoff beweert dat de kies geen vervalsing kan zijn want hij heeft hem met röntgenstralen en microfotografie bestudeerd.

In de hoop op een levendig debat verzoekt het tijdschrift Dubois om een onmiddellijke reactie. Hij bevestigt dat het verdwijnen van tandbeen iets natuurlijks is, maar niet dat het op fossilisatie wijst, en dat de kleur en toestand van de kies volstrekt in tegenspraak zijn met de kleur van het aanklevende zand. Wat de vervalsingskwestie betreft, ontkent Dubois dat hij ooit gesuggereerd zou hebben dat dit geen echte menselijke kies is, hij meende slechts dat die iets 'imiteerde' dat het niet is. Naar zijn weloverwogen mening gaat het hier om een subfossiel – te modern om echt gefossiliseerd te zijn – en zou hij afkomstig kunnen zijn uit een relatief recent graf in de buurt van Trinil, bij Sondé, waar hij gevonden werd. Met *P.e.* heeft hij niets te maken.

Uiteindelijk leidt de tweejarige expeditie van Selenka, ondanks alle poeha en fanfare in de kranten, tot niets. Zij en haar collega's bevestigen de ouderdom van de fossieldragende lagen – voor Dubois niet echt verrassend – en vinden

zoogdierfossielen, heel veel zelfs, precies zoals Dubois verwachtte. *P.e.* vinden ze niet, want die heeft hij al gevonden. Ze lag daar dus niet te wachten tot het een of andere dwaze mens een expeditie op touw zou zetten. *P.e.* is van hem: zijn idee, zijn vondst, zijn leven.

In de jaren van Selenka's expeditie en daarna, houdt Dubois zich zeker niet stil in de wetenschappelijke wereld. Hij schrijft overvloedig. Naast de drie schamele artikelen over *P.e.* en de fauna van Trinil, publiceert hij er tussen 1901 en 1910 achtenzestig over andere zaken: klimaat, geologie, grondwater, drinkwatervoorziening, oude gletsjers, mineralen. Hoewel zelfs zijn vrienden na verloop van tijd het gevoel hebben dat hij zich terugtrekt, kan niemand hem beschuldigen van een gebrek aan productiviteit. Wat men hem kwalijk neemt, en ook zeker nemen kan, is dat hij *P.e.* laat liggen, zelfs letterlijk: in haar eentje in de kast. In geen van de onderwerpen waarover hij deze jaren schrijft ligt zijn hart, al wat hij erin legt is zijn koude, kristalheldere, intellect.

Terwijl Dubois feitelijk buiten spel staat, gebeurt er die eerste jaren van de nieuwe eeuw veel in het onderzoek naar de oorsprong van de mens. Er worden nieuwe Neanderthallerresten gevonden; de meest spectaculaire zijn de graven bij Le Moustier en La Chapelle-aux-Saints in Frankrijk, nog een bij La Quina, en een gemengde, gebroken verzameling van een aantal Neanderthalerskeletten uit Krapina in Kroatië. Ook verschijnt er een aantal belangrijke monografieën. Gustav Schwalbe, opgezwiept wellicht door zijn achterbakse analyse van *P.e.*, publiceert een zoveelste gedetailleerde analyse van alle bekende Neanderthalervondsten en verklaart dat ze een aparte soort, *Homo primigenius*, vormen. In 1906 beschrijft een Kroatische onderzoeker, Dragutin

Gorjanović-Kramberger de door hem ontdekte Neanderthalerfossielen uit Krapina. Ondanks dat hij in het Duits schrijft, wordt Gorjanović' werk nauwelijks opgemerkt, want Franse en Engelse onderzoekers lezen niet graag Duits, zelfs degenen die de taal kennen niet. Gorjanović maakt het ze extra makkelijk hem te negeren met zijn sensationele bewering dat de gebroken en verschroeiide botten bij Krapina wijzen op kannibalisme. Maar los daarvan, is zijn verslag grondig en omvangrijk – 218 pagina's met veertien pagina's foto's. Dubois, die moeiteloos Duits leest, vergelijkt Gorjanović' indrukwekkende monografie in gedachten met zijn eigen magere poging van negenendertig bladzijden, en is opnieuw wanhopig. Natuurlijk vergeet hij dat Gorjanović toen hij zijn stuk schreef, toegang had tot alle bibliotheken en musea van Europa.

Nog verbijsterender is de belangrijkste wetenschappelijke gebeurtenis van 1911: de publicatie van de eerste aflevering van een zeer omvangrijke monografie over de Neanderthalerskeletten van La Chapelle-aux-Saints door Marcellin Boule. Hoewel Boule al sinds 1902 hoofd is van het paleontologisch lab van het Musée National d'Histoire Naturelle in Parijs, begeeft hij zich met dit werk op een geheel nieuw terrein. Zijn voorganger en begeleider, Albert Gaudry, verreed de evolutie van de mens zorgvuldig want dat onderwerp was destijds beslist gevaarlijk controversieel. Boule wil de paleontologie van de mens met zijn monografie tot een in Franse ogen respectabele discipline maken, met hemzelf als de leidende figuur. Het onderwerp leent zich daar uitstekend voor, want het fossiel is prachtig: een opmerkelijk volledig skelet van een oudere, manlijke Neanderthaler, door mensenhanden begraven in een grot, met bij zich een dierenpoot

en een verzameling stenen gereedschap, bewerkte stukken vuursteen en vuursteensplinters. Boule wil met zijn gedegen analyse van deze resten laten zien hoe systematisch en wetenschappelijk verantwoord het onderzoek aan menselijke fossielen zijn kan. Naar zijn idee sluiten zijn ideeën goed aan bij die van Manouvrier, Dubois' goede vriend bij de École d'Anthropologie. Maar waar de twee Fransen het hartstochtelijk over oneens zijn is de kwestie van de fylogenie. Manouvrier, een wetenschappelijke liberaal, verdedigt het idee dat *Pithecanthropus* de voorouder is van de Neanderthalers, die op hun beurt ónze voorouders zijn. Boules werk gaat uit van de conservatieve overtuiging dat zo'n woest en mensaapachtig schepsel als de Neanderthaler – om van *P.e.* maar te zwijgen – nooit een directe voorouder van de moderne mens kan zijn.

Dubois weet niets van de politieke achtergronden van de Franse wetenschap, en kan daar ook niet echt van wakker liggen. Alles wat hij ziet als hij de 279 pagina's van Boules werk leest, is de tekortkomingen van zijn eigen monografie. Hij vergeet dat zijn monografie de eerste was, de baanbrekende beschrijving van een vroege menselijke voorouder, en daarmee de tekst waarvan de tekortkomingen latere auteurs hielpen zich te vrijwaren voor de pijnlijke behandeling die Dubois ten deel viel. Hij komt niet verder dan het zelfverwijt dat hij niet zo'n lange en gedetailleerde monografie kon schrijven. Hij bekent het zichzelf niet graag, maar toen hij eenmaal een hoekje had opgetild van de sluier van geheimzinnigheid die *P.e.* omgaf, was hij tevreden. Hij is een ongeduldig man met een vruchtbare, rusteloze geest, en daarmee niet erg geschikt voor langdurig en diepgravend werk. Hij kent *P.e.* nu, kent haar van haver tot gort. Hij snapt maar niet

waarom anderen hem niet geloven na alles wat hij gedaan heeft, en hij heeft volstrekt geen geduld meer voor hun academische schimpscheuten en idiote theorieën. Ze geloven hem niet, ze beschuldigen hem van leugens of van onzin; die wonden zijn te diep om zomaar te genezen. Het enige dat erop zit is *P.e.* veilig weg te bergen, zodat zij – en hij – geen verdere martelingen meer hoeven te vrezen.

HOOFDSTUK 46

AFLEIDING

Als hij niets meer met *P.e.* gaat doen, moet Dubois iets anders vinden om zijn hersenen bezig te houden. Verveling is afgrijselijk, verveling verdraagt hij niet, hij kan mentaal niet stilzitten. In augustus begint hij met plannen voor een groot, comfortabel huis dat hij op De Bedelaar wil laten bouwen. Hij inventariseert de planten, de bomen, het wild op zijn eigen achtendertig hectaren, met het doel te proberen het landschap te reconstrueren uit het laat-Plioceen, de periode die als de Klei van Tegelen bekend staat en is vernoemd naar afzettinglagen in een nabijgelegen groeve waarin overvloedige fossiele resten van planten en dieren bewaard zijn gebleven. Maanden piekert hij over manieren om het water-niveau van de vennen op De Bedelaar te verlagen. En dat is pas de eerste stap in de aanleg van een soort prehistorisch natuurpark waar de planten en dieren die nog uit het verleden over zijn, alle ruimte moeten krijgen. De volgende stap

is om water en bodem vruchtbaarder te maken zodat hij een omvangrijk beplantingsproject kan uitvoeren om de oorspronkelijke bosvegetatie te herstellen. Hij plant magnolia's, Chinese rubberbomen, mammoetbomen, moerrascipressen, talloze andere coniferen en negen soorten eik; hij zet zeelt, rietvoorn en andere vissen uit in de vennen en legt bosjes aan om nestvogels te lokken. Na een paar jaar bouwt hij van hout en baksteen vleermuizentorens in de hoop dat zich daar een kolonie zal vestigen die de muggen in bedwang kan houden.

Dubois' plan is uitzonderlijk, en er zijn maar weinig mensen die hem kunnen volgen. De plaatselijke bevolking denkt dat hij dementeert en maakt grappen over de Amsterdamse professor die het verleden weer tot leven wil wekken. Probeer hij misschien een onderdak te creëren voor zijn aapmens? Hun scepsis stoort hem nauwelijks; hij is inmiddels gewend om puur op wilskracht en intellect doelen na te streven waar anderen niet bij kunnen. Toch is hij heel verheugd met de steun die hij krijgt van leden van de pas opgerichte Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten. In 1912 wordt hij lid van het bestuur van de vereniging en van de internationale organisatie waarbij ze aangesloten is.

De Bedelaar biedt Dubois een welkome gelegenheid om zijn energie en zijn intelligentie uit te leven. Zo gauw het huis voltooid is, heeft hij daarmee een vredig oord om zich ver van Amsterdam en de universiteit terug te trekken. Hij brengt er steeds meer tijd door, zoveel als zijn onderwijstaken toestaan. Ook beseft hij dat De Bedelaar hem een aanvaardbare uitweg biedt uit zijn moeizame relatie met Anna. Hun belangstellingssferen raken elkaar inmiddels nergens meer. Buiten de stad is het saai en koud en Limburg is veel

te vreemd naar Anna's smaak. Ze geeft de voorkeur aan Amsterdamse gemakken en gezelschap. Dubois' plan voor een prehistorisch natuurpark laat haar volslagen koud; en voor vennen, drainage, bemesting en bomen kan ze geen enkele belangstelling opbrengen. Het hele idee lijkt haar weer zo'n dure en onhandige droom van haar echtgenoot. Als ze samen zijn preekt en commandeert hij. Zij vlucht in onbegrip: 'Eugène, dit gaat mijn verstand te boven; ik ben nou eenmaal niet slim en goed opgeleid zoals jij!' Enig vertrouwen in zijn obsessies heeft ze niet meer, en de tijd dat hij in haar ogen een groot man was, is voorbij; ze vindt hem veeleisend, prikkelbaar en onveranderlijk dwars, terwijl hij haar middelmatiger en hersenlozer vindt dan ooit.

Maar De Bedelaar is niet genoeg om Dubois bezig te houden. Natuur is traag gezelschap en Dubois is ongeduldig. Hij besluit zich te wijden aan zijn Wadjakfossielen, ze nu eens netjes te prepareren en te reconstrueren. Daar was het door tijdgebrek nog altijd niet van gekomen. Ze blijken interessanter dan hij verwachtte. Nu hij ze opnieuw bekijkt, ziet hij dat de twee incomplete maar nu netjes schoongemaakte schedels – de ene die zo veel jaren geleden van C.P. Sluiter kreeg en de andere die gevonden werd toen Dubois met zijn zoektocht op Java begon – hem aanzienlijk veel meer te vertellen hebben. Opgewonden begint hij aan een brief aan Sluiter.

Haarlem, 17 december 1910

Amice,

... En nu blijkt dat alles zo belangrijk te zijn, dat ik er behoefte aan gevoel u dat mede te delen, zonder uitstel. Was ik nl. zeer spoedig na mijn schrijven aan u in 1889 gaan inzien, niet met een Papoea-, doch een Australisch type te doen te hebben, zo

leert mij nu de nadere kennismaking met de kaken vooral, dat dit laatste van een zeer primitieven vorm is en in menig opzicht zich bij de neanderthaloïden aansluit.

Eigenlijk is het goed, dat de taak zo lang gerust heeft, daar eerst in de laatste tijd de Australiërs en ook de bedoelde diluviale Europeeërs beter bekend zijn geworden en onze voorjavanen in de lijn ligt, die men op grond van die kennis naar het verleden meende te moeten doortrekken.

Maar zoals te verwachten was begint zijn belangstelling voor de Wadjakschedels na enkele maanden flink te tanen, en legt hij het onvoltooide manuscript over hun anatomie en betekenis terzijde.

De talloze fossielvondsten van de afgelopen jaren leiden tot een grote publieke belangstelling voor de evolutie van de mens. In 1910 publiceert Alfred Haddon van de Universiteit van Cambridge de allereerste geschiedenis van de antropologie, waarin hij een heel hoofdstuk wijdt aan de geleidelijke invulling van onze oertijd. Daarin vat Haddon alle fossielvondsten samen die voor de evolutie van de mens relevant geacht worden, te beginnen met de beroemde *Homo diluvii testis*, gevonden in 1726 en nu onder Dubois' hoede in het Teylers Museum. In werkelijkheid gaat het hier om het gefossiliseerde skelet van een reuzensalamander dat na zijn vondst ten onrechte als 'de zondvloedmens', een 'zeldzaam overblijfsel van het vervloekte ras uit de primitieve wereld' en het 'droevig stemmende skelet van een oude zondaar', werd begroet. Haddon geeft vervolgens een overzicht van de andere bekende fossielen, maar die 'verloren goeddeels hun betekenis na de sensatie veroorzaakt door de ontdekking die dr. Dubois in 1891 op Java deed.'

Een zeer bevredigende kenschets, denkt Dubois bij het lezen van Haddons woorden. Helaas voor Dubois' gemoedsrust laat Haddon alle aspecten van de discussies, tegenwerpingen en ruzies over *P.e.*, zijn datering en het samenbrengen van de verschillende fossielen in een individu, de revue passereren. Haddon schrijft:

Dubois publiceerde zijn verslag in 1894 op Java en sindsdien is er rond het onderwerp een grote hoeveelheid literatuur verschenen waarin drie onderling strijdige visies naar voren komen. Sommigen, zoals Virchow, Krause, Waldeyer, Ranke, Bumüller, Hamann en Ten Kate menen dat het om de resten van een aap gaat; Turner, Cunningham, Keith, Lydekker, Rudolf Martin en Topinard menen dat ze menselijk zijn; terwijl Dubois, Manouvrier, Marsh, Haeckel, Nehring, Verneau, Schwalbe, Klaatsch en Duckworth ze toeschrijven aan een overgangsvorm. Laatstgenoemde vat het bewijsmateriaal als volgt samen: 'Ik geloof dat we met Pithecanthropus erectus dichter dan ooit gekomen zijn bij een voorouder van de mens in een fase die voorafgaat aan de definitieve menswording maar die tegelijkertijd het aapachtige stadium achter zich gelaten heeft.'

De Engelsen, zoals Dubois zelf lichtelijk ironisch constateert, achten de resten menselijk, terwijl de Duitsers er een aap in zien; hijzelf, als Nederlander, schrijft ze toe aan een mengsel van beide. ...

De ontdekking van deze menselijke resten had een zeer merkbaar effect op de antropometrie. De meeste zijn onvolledig, vele zelfs zeer, zoals bijvoorbeeld in het geval van het gedeeltelijke schedeldak van Pithecanthropus en van de Neanderthalerfossielen. De resten zijn van zo groot belang dat ze anatomen stimuleerden tot een zorgvuldiger analyse en vergelijking met

andere menselijke schedels en met die van de mensapen. ... Er diende zich nieuwe manieren aan om naar de problemen te kijken, die op hun beurt leidden tot de ontwikkeling van verder uitgewerkte methoden voor het meten of beschrijven.

Heel goed, knikt Dubois. Haddon begrijpt waar ik mee bezig was, hoe ik het evolutieonderzoek voor altijd veranderd heb.

Hoewel hij niet op reis gaat om de nieuwe fossielen te bekijken die nu elke paar maanden worden gepresenteerd, houdt Dubois de ontwikkelingen wel bij. In elke grot in Frankrijk vindt men Neanderthalers of modernere skeletten; andere typen worden ontdekt in Engeland, Italië en Oostenrijk; in het Duitse Heidelberg wordt een zeer zwaar gebouwde kaak gevonden (*Homo heidelbergensis*, noemen sommigen hem) die aardig lijkt te passen bij een *P.e.*-achtige schedel. Elk nieuw fossiel leidt tot een nieuwe reeks verzoeken om informatie over Dubois' fossielen, zowel van beginnende onderzoekers als van de oude reuzen die hij *P.e.* ooit eerder heeft laten zien.

In 1911 publiceert Dubois' oude bondgenoot Arthur Keith, in navolging van Haddon, een boekje, *Ancient types of Man*, waarin hij de meest actuele informatie over de evolutie van de mens samenvat. Hij is inmiddels conservator van het Hunterian Museum van het Royal College of Surgeons in Londen, en heeft besloten een tentoonstelling in te richten om publiciteit voor zijn boek te genereren. Hij is nu vijfenveertig, en bekleedt een weinig prestigieuze baan die hem niet echt bevredigt. Keith is een nerveuze man met een gespannen blik, blond krulhaar en een opvallend Schots accent dat Dubois doet terugdenken aan zijn oude vrienden

Prentice en Boyd. Dubois ontmoette hem voor het eerst in 1895 toen hij een lezing gaf voor het Anthropological Institute of Great Britain and Ireland. Keith was toen een van de weinigen die Dubois te hulp schoten en zijn visie verdedigden. Ze hernieuwden hun kennismaking drie jaar later bij het zoölogisch congres in Cambridge. Dubois is benieuwd wat Keith in zijn nieuwe boek over *Pe.* te melden heeft.

Keith besteedt een heel hoofdstuk van tien pagina's aan de ontdekking en interpretatie van *Pe.*, constateert Dubois verheugd. Maar als hij het hoofdstuk leest, maakt zijn vreugde al gauw plaats voor wrevel. Dubois zelf wordt beschreven als 'nu hoogleraar geologie aan de Universiteit van Amsterdam ... opgeleid door de grote Nederlandse dierkundige Max Weber.' Weber!? Opgeleid door zijn collega Weber!? Dubois is verbijsterd. En niets over Fürbringer, de grote anatoom van wie hij zoveel opstak! Keith is wat slordig met zijn feiten, denkt hij, dat had ik van hem nooit verwacht. Ik hoop dat hij wat zorgvuldiger is als het over de fossielen gaat. Maar het wordt alleen maar erger. 'Ging in 1889 als legerarts naar Java. Op verzoek van de Gouverneur-Generaal van Java onderzocht hij de fossielhoudende afzettingen bij Trinil, een klein dorpje in de provincie Madiun in Centraal-Java.'

Achttiennegenentachtig? Waar zijn zijn jaren op Sumatra? Dubois kan zich niet langer beheersen. Hij smijt het kleine rode boekje vol afschuw door de kamer. Nee maar, dus ik voerde slechts een opdracht van de gouverneur uit, hè? En hoe zit het met alle moeite en geschrijf om mijn superieuren ervan te overtuigen dat ze me vrij moesten stellen van mijn medische taken zodat ik naar fossielen kon gaan zoeken? En de publicatie in het *Tijdschrift*? Wat de gouverneur-generaal betreft, o zeker, de man was zeer behulpzaam, en dat op een

moment dat maar weinig anderen iets voor me wilden doen, maar Trinil was toch echt zijn idee niet. Dat was mijn idee, mijn inzicht; het was mijn geniale intuïtie om naar plekken langs rivieroevers te kijken, en daar had de gouverneur niets mee van doen!

Als hij wat uitgeraasd is, staat hij op om het boek te pakken, en door de zure appel heen te bijten. Ach, de rest van het boek is zo slecht nog niet. De beschrijving van de vindplaats en zijn stratigrafie is redelijk accuraat, en al zou Keith het fossiel graag *Homo javanensis* noemen, hij geeft toe dat Dubois' naam 'verantwoord' is. Het belangrijkste is dat Keith zijn interpretatie van de morfologie van de fossielen onderschrijft.

Wat de precieze ouderdom ook moge zijn, ... de kenmerken van het dijbeen laten er ondanks enkele opmerkelijke details, geen twijfel over bestaan dat de fossiele Javamens even volledig was aangepast om rechtop te staan en te gaan als de mens van nu. Niets wijst op de kromme houding van de Neanderthaler ... De lichaamshouding van de moderne mens kwam tot stand lang voor de menselijke hersenen hun tegenwoordige omvang bereikten. ...

De hersenen zijn het meest kenmerkende orgaan van de mens. Dubois schatte die van de fossiele Javamens op 855 cc, maar het is zeer waarschijnlijk dat die schatting aan de lage kant is ... Als we het exemplaar van Java als representatief voor de laat-Pliocene mens beschouwen, dan moeten we toegeven dat de menselijke hersenen toen nog in hun primitievere ontwikkelingsfase verkeerden. ...

Een analyse van de afmetingen en de vorm van het schedeldak uit Trinil laat zien dat alle kenmerken van het Neanderthaler-type in aanleg of rudimentaire vorm aanwezig waren.

Het jaar daarop treedt W.H.L. Duckworth uit Cambridge, ook al iemand die Dubois kent van internationale conferenties, in Keith' voetsporen en publiceert zijn eigen boekje met de titel *Prehistoric Man*. Dubois is verbaasd. Dit soort boekjes verschijnt opeens overal, als krokussen in het voorjaar. Het lijkt wel alsof iedereen het tijd vind de gegevens eens op een rijtje te zetten en een synthese te maken van wat we weten over de evolutie van de mens. Duckworth heeft in elk geval zorgvuldig geluisterd naar Dubois' argumenten ten aanzien van *Pe.* op het zoölogisch congres van 1898 in Cambridge:

Hier vinden we een schepsel uit het Pliocéen, met een vorm zo uitzonderlijk dat die nauwelijks als menselijk kan worden beschouwd, gesitueerd naar het schijnt tussen de menselijke en apensoorten in. Het is een Caliban, een ontbrekende schakel – inderdaad een Pithecanthropus.

Met de opgerichte houding en een lengte die die van veel moderne mensen overtreft combineerde hij de zware wenkbrauwbogen en het lage voorhoofd van een platte schedel die weinig meer dan half het hersengewicht van een gemiddelde Engelsman bevat. ...

De redeneringen gebaseerd op een beschouwing van de lengte van het dijbeen en het volume van de schedel samen, zijn heel interessant. ... Het lichaamsgewicht wordt geschat op ongeveer 79 kilo ... het hersengewicht op ongeveer 750 gram, en de verhouding van die twee is ongeveer 1/94. De corresponderende verhoudingen bij een grote mensaap (orang-oetan) en de mens staan in de tabel hieronder:

<i>Orang-oetan</i>	<i>1/183</i>
<i>Pithecanthropus erectus</i>	<i>1/94</i>
<i>Mens</i>	<i>1/51</i>

De middenpositie van het Javaanse fossiel komt hierin duidelijk tot uiting.

Dubois is tevreden met de aandacht, zeker waar zijn collega's zijn standpunt meer en meer lijken over te nemen. Eind 1912, een week voor kerst, presenteert Arthur Smith Woodward, een vissenpaleontoloog van het British Museum op een bijeenkomst van de Geological Society of London een opmerkelijke nieuwe schedel. De jurist Charles Dawson krijgt enige lof toegezwaaid, maar het is duidelijk dat hij slechts de amateur prehistoricus is die het ding bij toeval vond. Dubois kent Dawson niet, maar Smith Woodward herinnert hij zich goed. Dawson en Smith Woodward, die hun nieuwe vondst *Eoanthropus dawsoni* (Dawsons dageraadsmens) noemen, laten de achterkant van een schedel zien en een deel van een onderkaak met nog slechts twee kiezen erin, dat alles opgegraven in een grindgroeve nabij Piltdown in Sussex. Bovendien reconstrueren ze zelfbewust zijn licht glooiende voorhoofd, een verbazend modern gezicht, en een volledig en wat mensaapachtig gebit. Het is een hersenrijk maar apentandig wonder.

Dubois kijkt vrolijk vanaf de zijlijn toe terwijl het debat zich ontwikkelt. De hersenschedel van *Eoanthropus* is duidelijk groot, maar over hoe groot hij is en hoe hij gereconstrueerd moet worden, lopen de meningen flink uiteen. Het lijkt een herhaling van Dubois' eigen beproevingen. Men is het er algemeen over eens dat het gezicht vrijwel verticaal en behoorlijk modern van vorm is, en geen spoor vertoont van de zware wenkbrauwbogen die zo kenmerkend zijn voor de Neanderthalers en *P.e.* Maar wat de wetenschappelijke gemeenschap verbaast is de onverwachte combinatie van grote

hersenen en een modern gezicht met een mensaapachtige onderkaak. Grafton Elliot Smith grijpt het fossiel aan als bewijs voor zijn theorie dat hersenontwikkeling de eerste stap in de evolutie van de mens is geweest, maar de vorm van dit fossiel botst met wat *P.e.* en de Neanderthalers laten zien. De laatsten hebben duidelijk menselijke gebitten en hersenen van mensaapformaat; de Piltdownmens laat precies het tegenovergestelde zien. Sommige paleontologen en anatomen betwijfelen of de botresten van één individu afkomstig zijn; het zijn vooral Amerikanen die zo reageren, constateert Dubois. Dat is precies wat mij met *P.e.* overkwam. Laat ze iets zien dat ze verrast en ze zeggen meteen dat je materiaal niet deugt. Bovendien wil iedereen onmiddellijk zijn zegje doen, en of iemand het materiaal met eigen ogen gezien heeft, speelt nauwelijks een rol. Een antropoloog van het Smithsonian Institute met een onuitsprekbare, Boheemse naam, Aleš Hrdlička, suggereert zelfs dat de kaak afkomstig is van een oude chimpansee, terwijl de schedelresten uit een recent graf in dezelfde bodemlaag afkomstig zijn. Hrdlička is de enige die blijft volhouden dat deze Piltdownvondst niet kan kloppen als de resten van Neanderthalers en *P.e.* echt zijn. De vondst van een tand, een hoektand, bij verdere opgravingen lijkt de weerstand te verminderen, maar er blijven dissidente geluiden klinken.

Dan komt Keith naar voren met een nieuwe reconstructie van Piltdown die het werk van Smith Woodward ter discussie stelt. Beide partijen bestoken elkaar met kritiek, en met correcties op, en herzieningen van, het verloop van de evolutie van de mens in het licht van deze nieuwe vondst. De controverse is zo fascinerend dat Keith zich dankzij de discussies al gauw als belangrijk expert op het

terrein van de menselijke evolutie kan positioneren. Hij gaat een listig verbond aan met Marcellin Boule, de Franse paleontoloog die in zijn monografie probeerde te bewijzen dat de Neanderthalers niet onze voorouders zijn, maar in plaats daarvan een primitieve zijtak van onze stamboom vormen.

Heel interessant allemaal. Dubois leest en bekijkt al het gedoe, maar voelt zich nog niet geroepen zijn eigen fossielen weer ter hand te nemen. Hij heeft geen zin zich opnieuw in een woeste strijd te storten nu hij de strijd over *Pe.* nog maar net te boven is. Hij begrijpt zelfs niet echt waarom collega's die zijn fossielen eerder bestudeerd hebben – zelfs Manouvrier en Haeckel – hem nu schrijven met het verzoek of ze *Pe.* opnieuw mogen komen bekijken. Dubois vindt het vooral storend. Zijn fossielen zijn per slot van rekening niet veranderd, en hij houdt er niet van om collega's op bezoek te hebben die zijn dagelijkse routine verstoren. Bovendien is hij Schwalbes valsheid nog lang niet vergeten; hij laat zijn fossielen liefst alleen bekijken door zeer betrouwbare collega's en kan eigenlijk niemand bedenken die hij in die mate vertrouwt. Hij krijgt ook brieven en telegrammen van een aantal mensen met wie hij veel minder nauwe banden heeft, zoals van Hrdlička. Hoewel zij een warme vriendschap delen met Manouvrier, bij wie Hrdlička aan de École d'Anthropologie studeerde, wenst Dubois voor hem geen uitzondering te maken.

Ondanks Dubois aarzeling, is Hrdlička vastbesloten om het jaar 1912 te besteden aan een grote Europese rondreis waarop hij alle fossielen van oermensen wil bekijken. Misschien, zo hoopt hij, draait Dubois nog wel bij. In Parijs waarschuwt Manouvrier hem dat Dubois de afgelopen ja-

ren een soort kluizenaar geworden is. 'Ik weet niet,' zegt hij meelevend, 'of mijn oude vriend je zijn geliefde fossielen zal willen laten zien. Hij heeft zich volledig teruggetrokken uit de discussies over de evolutie van de mens. En ik heb nauwelijks nog invloed op hem.'

Hrdlička besluit het er toch op te wagen. Zijn besluit wordt nog versterkt door verhalen die hij in Luik hoort van Charles Fraipont, de zoon van de anatoom Julien Fraipont die de Neanderthalers van Spy beschreef. Fraipont zegt dat Dubois wel heel vreemd aan het worden is en dat zijn doorleefde overtuigingen door het rondmalen in zijn hoofd tot groteske wanen zijn uitgegroeid. Fraipont vreest zelfs dat Dubois gek aan het worden is en dat hij de fossielen mogelijk al vernietigd heeft. Hrdlička hoort ook andere woeste speculaties: dat Dubois door de rooms-katholieke kerk onder druk is gezet om een eind te maken aan 'al dat gepraat over afstamming van apen'; dat Dubois weer in de schoot van het katholicisme is teruggekeerd en nu zijn eigen vondsten verbergt omdat die een bedreiging vormen voor het bijbelse scheppingsidee. 'Zijn zuster', zegt een collega met een veelzeggende blik, 'is een non ...'

Hrdlička gelooft nog niet de helft van wat hij te horen krijgt, maar die helft is onrustbarend genoeg. Het is vreselijk belangrijk dat deze fossielen gered worden en voor onderzoek beschikbaar komen. Hij schrijft Dubois en smeekt hem om hem te ontvangen. Op 20 juni 1912 komt hij in Amsterdam aan en meldt hij zich bij de medische faculteit. Professor Dubois vindt hij daar niet, want die doceert geologie, geen anatomie. Maar het heeft, zo hoort hij, weinig zin om bij de geologen langs te gaan want ook daar zal Dubois die dag niet zijn. Misschien vindt hij hem thuis, in Haarlem. Hrdlička

legt op smekende toon uit dat hij helemaal uit Amerika is gekomen om Dubois' fossielen te bekijken.

'Ik zal u zijn adres geven,' is het antwoord, 'maar wees niet boos als hij u niet ontvangen wil. Hij ontvangt nauwelijks bezoek dezer dagen, en al zeker geen bezoek dat zijn fossielen wil zien.'

Hrdlička gaat op weg. Hij kan en wil niet geloven dat Dubois een echte collega de deur zal wijzen. Zonder veel moeite vindt hij het adres, Zijlweg 77 in Haarlem, en belt aan. Een leuke jonge meid in het uniform van een dienstmeisje doet open en houdt hem een klein zilveren blaadje voor waarop hij zijn visitekaartje legt.

'Doctor Hrdlička om professor Dubois te spreken,' zegt hij waardig.

Zonder zelfs maar naar zijn kaartje te kijken, antwoordt het dienstmeisje meteen, haast automatisch: 'De professor is niet thuis.'

'Ik ben een collega van de professor,' zegt Hrdlička met een, naar hij hoopt geruststellende, glimlach. 'Ik kom helemaal uit Amerika om de professor te spreken en zijn beroemde fossielen te zien. Ik heb hem geschreven over mijn voornemen hem op te zoeken. Misschien wilt u hem melden dat ik er ben? Ik hoop dat hij mij zal willen ontvangen.'

'De professor,' herhaalt het dienstmeisje, luider nu en met een ijzige blik, 'is niet thuis.' In minder dan geen tijd is haar houding veranderd van vriendelijk naar afwijzend. Ze kijkt Hrdlička hooghartig aan en hij staart terug, en wacht.

'Zoudt u zo goed willen zijn nu te vertrekken?' Ze bloost verlegen, doet een paar stappen terug en sluit de deur in zijn gezicht.

Juist dan trekt de witte vitrage achter een raam op de eer-

ste verdieping Hrdlička's aandacht doordat die met een ruk wordt gesloten. Iemand heeft naar hem staan kijken. Hij ziet nu ook het spionnetje waardoor je van achter dat raam kunt zien wie er aanbelt. Hij is ervan overtuigd dat Dubois zelf de hele conversatie gevolgd heeft. De hele opzet, een spiegeltje dat expres zo is aangebracht dat bezoekers vooraf bekeken en desgewenst weggestuurd kunnen worden, verbijstert hem. Dubois moet inderdaad gek zijn geworden, denkt hij. Dit is iets uit een goedkoop romannetje! Hrdlička heeft geen idee dat zulke spionnetjes in Nederland iets volstrekt normaal zijn. Elders gaan bedienden naar binnen 'om te zien of Meneer of Mevrouw thuis zijn'; Nederlanders kijken graag eerst zelf wie er is, en instrueren hun personeel direct wat ze te doen staat.

Hrdlička weet niet wat hij nu moet. Hij blijft nog drie uur hangen, drinkt koffie in een cafeetje tegenover het huis waarin zich de man en de fossielen bevinden waarvoor hij zo'n lange reis maakte. Hij heeft het gevoel dat hij bekeken wordt, en dat klopt. Van tijd tot tijd gluurt Dubois door de gordijnen naar hem om te zien wat hij doet. Hrdlička drentelt rusteloos op de stoep rond, staat van tijd tot tijd stil, en staart naar het raam waarachter Dubois zit, onzichtbaar achter de vitrage. Het is alsof hij Dubois woordeloos uitdaagt: 'U weet dat ik er ben; nou, ik weet ook dat u er bent'. Zo zo, denkt Dubois, dus dit is Hrdlička, de fysisch antropoloog van het Smithsonian Institute, de man met de grote donkere snor die vraagtekens zet bij de Piltdownfossielen. Maar wat wil hij nu? Heeft hij de boodschap van het dienstmeisje niet begrepen? Dubois wil hem niet ontvangen, dat moet toch duidelijk zijn, dus waar wacht hij op?

Hrdlička op zijn beurt is al evenzeer met zichzelf in dis-

cussie. Hij weet dat Dubois thuis is, en hij is er vrijwel zeker van dat Dubois hem van achter de vitrage op de eerste verdieping in de gaten houdt. Moet hij opnieuw aanbellen? Misschien gaat dat toch te ver en zou hij zo te openlijk het weinig beleefde sprookje dat de professor niet thuis is in twijfel trekken. Maar hij heeft zijn bezoek vooraf schriftelijk aangekondigd, in een zeer beleefd brief. Hoe kan Dubois dan weigeren hem te ontvangen? Heeft het dienstmeisje Dubois inmiddels verteld dat hij Hrdlička is? Misschien is het een misverstand, werd hij voor iemand anders aangezien? Misschien wordt hij wel binnengelaten als hij nu opnieuw aanbelt. Zou Dubois hem op de proef stellen? Kijken of het hem ernst is?

Moe, gefrustreerd en flink geërgerd, belt Hrdlička later die middag opnieuw aan. Deze keer wordt hem opengedaan door iemand anders, een beter geklede, vriendelijk ogende vrouw met donker haar waar zo hier en daar wat grijs doorheen schemert. Het is Anna zelf. 'Ja?' zegt ze neutraal, terwijl ze de vreemdeling zorgvuldig opneemt.

Hrdlička buigt, neemt zijn hoed af en zegt hoopvol: 'Heb ik de eer te spreken met mevrouw Dubois?' Ze knikt onzeker. Hij biedt opnieuw zijn kaartje aan. Voor ze hem kan wegsturen, zegt hij snel – de woorden tuimelen haast over elkaar – 'Ik ben doctor Aleš Hrdlička van het Smithsonian Institute in Washington, D.C., in Amerika. Ik heb een afspraak met uw echtgenoot, professor Dubois, om vandaag bij hem langs te komen om zijn beroemde *Pithecanthropus erectus*-fossielen te bekijken. Ik was eerst bij de universiteit maar kreeg te horen dat uw echtgenoot thuis was, dus kwam ik hierheen. Uw dienstmeisjes zei me eerder dat de professor niet thuis was, maar misschien is hij er nu wel? Ik kom van

ver en zijn fossielen zijn zó belangrijk.'

'Ja, dat zijn ze vast,' geeft Anna toe. Even glimlacht ze. 'Maar mijn echtgenoot is vandaag niet in staat om bezoek te ontvangen.'

'Maar ...' stamelt Hrdlička, wanhopig, smekend.

'Misschien kunt u morgen terugkomen? Misschien kan hij u dan ontvangen,' zegt Anna aarzelend, en wat vriendelijker nu.

'Helaas, dat kan niet. Morgen moet ik naar Berlijn. Ik zou zo dankbaar zijn als de professor me nu kon zien, al is het maar even. Ik weet dat hij het druk heeft en dat hij een belangrijk man is. Maar een uurtje, alleen om de fossielen te bekijken ...' antwoordt Hrdlička ernstig.

'Helaas, meneer ... Hrdlička?' zegt Anna, na een blik op het kaartje, 'het spijt me, maar de professor kan u nu niet ontvangen.'

Hrdlička wordt nu boos. Hij heeft honger, hij is moe, en hij voelt zich beledigd. Werkelijk, denkt hij, ik word behandeld als een colporteur die iets derderangs probeert te verkopen. Hij grijpt zijn kaartje uit Anna's handen en schrijft haastig wat woorden op de achterkant: 'De antropologie is u zeer veel verschuldigd, maar het is een verdomd schandaal dat het onmogelijk is om zelf voor wetenschappelijke doeleinden een blik op uw fossielen te werpen! T.À.V., A.H.'

Hij geeft het kaartje aan Anna terug, zegt: 'Alstublieft, geeft u dit aan professor Dubois, met mijn hartelijke groeten!'; draait zich om, zet met een boos gebaar zijn hoed weer op en beent weg.

Blozend sluit Anna de deur. Ze brengt Dubois het kaartje en overhandigt het hem zonder een woord te zeggen, zo beschaamd is ze vanwege de rol die ze heeft moeten spelen. Dubois kijkt naar het kaartje, draait het om, leest de achter-

kant en schatert het uit. 'Oh, Anna, Anna!' Hij verslikt zich van het lachen. 'Anna, kijk dan!'

'Ja,' zegt ze zachtjes, 'ik weet het. Ik heb het gelezen. Hij was boos, heel boos.'

'Anna, je snapt het niet, je snapt ook nooit iets,' zegt Dubois bestraffend. Zijn lach sterft weg. 'De man heeft passie. Wat een betrokkenheid. Ik mag dat wel. Het gaat hem duidelijk om de fossielen en niet zozeer om zichzelf.'

'Waarom laat je hem dan niet binnen om die fossielen te zien?' vraagt Anna bits.

'Dat kan ik niet, dat kan ik echt niet, maar o, wat een man; ik zou zeer op hem gesteld kunnen raken.' antwoordt Dubois met spijt in zijn stem. Anna loopt de kamer uit. Niets snapt ze van haar echtgenoot en ze doet weinig moeite meer om te proberen hem te begrijpen.

Als Hrdlička Dubois' reactie gehoord had, was hij misschien iets minder boos geweest. Maar nu is hij zo furieus dat hij zijn verhaal aan iedereen vertelt. Hrdlička is schandig behandeld waar het de Indische fossielen betreft, en als zich een verslaggever van een in Indië veel gelezen krant bij hem meldt, staat hij die maar al te graag te woord. Net goed voor Dubois, denkt hij, als zijn gedrag hem in problemen brengt. Het verhaal dat uiteindelijk verschijnt staat vol vlamme kritiek op Dubois, wiens salaris nog altijd voor een deel door het Ministerie van Koloniën betaald wordt.

Hrdlička is zijn verontwaardiging nog niet kwijt als hij zijn monografie, *The Most Ancient Skeletal Remains of Man*, schrijft. Het boek verschijnt in 1914. Hij heeft haast elk fossiel gezien dat betrekking heeft op de prehistorische mens of diens voorgangers, behalve *Pithecanthropus*. Alles wat hij daarover zeggen kan is dit:

Vanwege bijzondere omstandigheden leidde een poging de belangrijke fossielen waarom het hier gaat naar eigen waarneming te beschrijven, tot ernstige moeilijkheden. Het lijkt beslist juist en wenselijk dat voorwerpen die voor de wetenschap van zoveel waarde zijn vrij toegankelijk zijn voor terzake gekwalificeerde onderzoekers, en dat nauwkeurige afgietsels worden gemaakt voor wetenschappelijke instellingen, zeker als de ontdekking van het origineel meer dan twintig jaar geleden is. Helaas echter heeft de wetenschappelijke wereld tot nu toe niets meer mogen ontvangen dan een afgietsel van het schedeldak waarvan de commercieel beschikbare replica's bij nameting andere waarden opleveren dan de gepubliceerde maten van het origineel, plus een aantal niet al te bevredigende illustraties; van het dijbeen en de kies zijn geen reproducties voorhanden en niet alleen het onderzoek van, maar zelfs een korte blik op de originelen, die nog altijd in handen zijn van hun ontdekker, wordt wetenschappers ontzegd.

Dubois leest deze passage in Hrdlička's boek, grinnikt wat om de boze oprisping, klakt met zijn tong en zet het incident uit zijn hoofd. Die Hrdlička is veel te prikkelbaar, denkt hij, en hij had gewoon pech. Ach, al die mensen die me verwijten dat ik *Pithecanthropus* niet aan iedereen laat zien ... Dubois schudt vermoeid zijn hoofd bij die gedachte. Tja, natuurlijk holde ik niet achter mensen aan om haar te laten zien. Ik had al genoeg ellende met die botten meegemaakt toen ik ze naar Europa meebracht.

Dat dit toch niet helemaal de waarheid is, vergeet hij maar gauw. Hij is overgevoelig voor kritiek, en het lijkt alsof de kritiek alleen maar luider en krachtiger wordt. Hij hoeft de verhalen niet uit de eerste hand te horen om te weten wat er over hem gezegd wordt.

Ze willen zijn fossielen, allemaal, maar die krijgen ze niet.

HOOFDSTUK 47

TRAGEDIE

Ondanks het gevoel van naderend onheil, kan Dubois zich er maar niet toe brengen iets te doen. Zijn Indische fossielen liggen, ongezien, onbeschreven, te verstoffen, steeds weer op andere plekken, en nooit ergens waar wetenschappelijk onderzoek makkelijk zou zijn. Bovendien is zijn fascinatie verwaaid. De meeste fossielen zijn nog ongenummerd en ongeregistreerd; een groslijst is er niet. Hoewel die veeleisende maar essentiële taak steeds maar op zich laat wachten, zijn ze voor zijn gevoel wel veilig voor de hebbelijke handen van anderen. Hij koestert ze als een goudschat, maar zich ermee bezighouden lukt niet.

Als altijd richten zijn aandacht en intelligentie zich op andere dingen. Bij een aantal artikelen van de Fransman Lapicque komt Dubois' belangstelling voor de relatie tussen hersengrootte en lichaamsgrootte weer boven. Hij weet dat er iets belangrijks aan de hand is, dat er een universele wet, een wiskundige principe, moet zijn dat dit aspect van de zoogdieranatomie regelt. De kwestie is gewichtig genoeg om hem bezig te houden, maar nog te groot om er greep op te krijgen. Hij weet dat die relevant is voor *Pe.* en zijn status als overgangsvorm, al is het maar zijdelings. Hij begint informatie te verzamelen, met dezelfde energie waarmee hij

ooit fossielen vergaarde. Hij speurt de literatuur af, schrijft eindeloos veel brieven, vraagt om materiaal en informatie bij musea, collega's, bekenden en volstrekt vreemden, overal ter wereld. Vogels, reptielen, vissen en zoogdieren; hij jaagt als een bezetene op hun lichaamsgewicht en hun hersenvolume. Hij moet meer weten, nog meer, voor het alomvattende patroon zichtbaar wordt.

In 1914 is hij zover dat hij een significante bijdrage kan schrijven, een bijdrage waaruit blijkt hoe ver zijn visie reikt. In dat artikel werkt hij een principe uit dat bekend zal worden als de Wet van Dubois:

Bij in organisatie (systematisch) en in levenswijze gelijkstaande en gelijkvormige vertebraten verhouden zich de hersengewichten als de 5/9 macht der lichaamsgewichten.

Dat is een adembenemend elegant idee, een wet die geldt voor alle gewervelde dieren. Als je dieren in eenzelfde stadium van evolutionaire ontwikkeling – katten en tijgers, bijvoorbeeld – met elkaar vergelijkt, dan is er een volstrekt voorspelbare wiskundige relatie tussen hersengrootte en lichaamsgrootte. Het is een magnifieke en veelomvattende constatering.

Binnen soorten is het een wat ander verhaal. Dubois' berg van gegevens suggereert dat de variatie tussen individuen van één soort gehoorzaamt aan een andere wet, met als basis het lichaamsgewicht tot de macht $2/3$. Maar ook daar is de verhouding voorspelbaar. Het is een verbijsterend idee: de natuur volgt wetten, wiskundige principes. Er zit een principe achter de overduidelijke diversiteit van dieren in vorm en grootte. De volgende vraag voor Dubois is: Waarom?

Waarom zouden hersen- en lichaamsgewicht zo aan elkaar gekoppeld zijn? Welke biologische feiten dicteren dat?

Op die vraag gaat hij in het tweede deel van zijn artikel in. Zijn idee is dat deze wet, deze regelmatige relatie een weerspiegeling is van het aantal 'sensomotorische eenheden'. Met 'sensomotorische eenheid' bedoelt hij een stukje van het lichaam dat bestaat uit de sensorische zenuwvezels, die zintuigelijke waarnemingen van de buitenwereld geleiden, en de motorische zenuwen die de spieren aandrijven die op de betrokken waarnemingen reageren. Een sensomotorische eenheid is dus een functionele eenheid voor het waarnemen van en reageren op de buitenwereld. Hoewel niemand het aantal sensomotorische eenheden in een lichaam kan tellen – het uiteenhouden daarvan zou een microscopische precisie vereisen de de mogelijkheden ver te boven gaat – kan Dubois wel iets meten dat er naar zijn idee nauw verband mee houdt: de diameter van het oog. Zijn redenering gaat dan als volgt. Het oog is eerst en vooral een zintuig; het is een zeer belangrijk waarnemingsorgaan en het stuurt lichamelijke reacties op wat wordt waargenomen. De grootte van het oog weerspiegelt de grootte van de oogzenuw die visuele informatie vergaart en verwerkt. Dubois idee is nu dat de grootte van het oog daarmee ook de omvang weerspiegelt van waarnemings- en reactiekracht van het oog, terwijl ze toch makkelijk gemeten kan worden.

Als een dier in lengte toeneemt (Dubois gebruikt voor lengte het symbool L), dan moet de spierkracht toenemen, niet evenredig met de lengte maar met de dwarsdoorsnede (L^2) van die spieren, want iedereen weet dat een krachtiger spier dikker is. En als het dier langer wordt, dan moet het gewicht ook toenemen – niet in twee dimensies (lengte maal

breedte), maar in drie dimensies, gesymboliseerd door L^3 . Hoe langer een dier is, hoe groter zijn spiermassa en hoe groter zijn oppervlak, wat betekent dat er meer sensomotorische eenheden nodig zijn. Meer sensomotorische eenheden betekent meer hersenen om de informatie te verwerken en de bewegingen te sturen. Hoeveel meer? Als we soorten onderling vergelijken, dan gaat een toename van de lichaamslengte met een factor L gepaard met een toename in hersengewicht met een factor $L^{5/9}$. De stapsgewijze redenering is ingewikkeld, maar eigenlijk ook verbijsterend simpel.

De derde significante waarneming betreft de cefalisatie, de relatieve hersenrijkheid van soorten. Sommige soorten houden zich precies aan Dubois' wet, maar er zijn er die, in verhouding tot hun lichaamsgewicht, een extra schepje hersenen lijken te hebben, een factor die Dubois aanduidt met een cefalisatiequotiënt of -coëfficiënt. Waarom? Omdat sommige soorten speciale aanpassingen hebben die meer hersenen per eenheid lichaamsgewicht vereisen. Als voorbeelden noemt hij de zeer gevoelige slurf van de olifant, de grijpstaart van sommige Zuid-Amerikaanse apen en het ongewoon scherpe gehoor en de grote oren van hazen. Deze specialisaties zorgen er voor dat die dieren grotere hersenen hebben dan anders te verwachten was geweest. De slurf en de grijpstaart zijn haast extra ledematen; ze vereisen meer sensomotorische eenheden om te functioneren, en dus meer hersenen. Ook het scherpe gehoor van de haas vereist grotere hersenen.

Dubois is heel trots op deze opmerkelijke nieuwe synthese van ideeën en informatie, maar de reactie op het artikel is minder enthousiast dan hij gehoopt had. De onderzoekers die al geïnteresseerd waren in de mogelijke relatie tussen

hersenen lichaamsgrootte lezen het en reageren positief, maar slechts weinig anderen lijken het belang van het probleem of de schoonheid van het antwoord te beseffen. Door al zijn wiskundige werk en gereken heen ontwaart Dubois vagelijk de vorm van iets veelbelovends, iets vreselijk fundamenteels en belangrijks. Niemand anders maalt erom, zo lijkt het. Jammer dan, troost hij zichzelf, ooit zullen ze het snappen, ooit zullen ze zien wat ik zie.

Hij doet meer onderzoek, verzamelt meer gegevens, rekt en denkt alles opnieuw door. Hij publiceert meer en meer, wel zevenentwintig artikelen tussen 1911 en 1920, waarvan meer dan de helft over hersenen- en lichaamsgewicht gaat. Het is werk dat hij in de bibliotheek of in het museum kan doen, ondanks de oorlog die tussen 1914 en 1918 de aandacht opeist van vrijwel geheel Europa; hoewel Nederland zich neutraal houdt, woedt overal elders de strijd. Moe van zijn eigen jaren van strijd, publiceert Dubois al die jaren vrijwel niets over de evolutie van de mens. Anderen zijn veel meer in Dubois' fossielen geïnteresseerd, en veel bezorgder over zijn gebrek aan onderzoek op dat terrein, dan hijzelf. De fossielen hebben iets van een plaag, een doffe pijn die nooit weggaat maar die door geen enkel voor hem voorstelbaar middel kan worden bestreden. Hij zou iets moeten doen, maar hij brengt het niet op. Hij ziet niets interessants meer dat nog niet gedaan is.

Zijn gevoel van nutteloosheid wordt nog versterkt als Eugénie, het enige kind op wie hij echt trots is, haar voornemen meldt te trouwen met Carel Hooijer, een man die twintig jaar ouder is dan zij. Dubois heeft Hooijer ontmoet, en vindt hem niet goed genoeg voor zijn slimme en knappe dochter. Anna maakt zich zorgen over het leeftijdsverschil en heeft

misschien ook wel het gevoel dat haar dochter op de een of andere manier een man zoekt die haar vader vervangt. Als Anna en Dubois dreigen dat ze het huwelijk niet zullen bijwonen, zoekt Eugénie een dag uit waarop de kans op journalistieke belangstelling minimaal is. Zij en Carel Hooijer trouwen in stilte op 11 maart 1915, maar het geluk is tijdelijk. Al binnen enkele jaren besluit Eugénie dat haar ouders gelijk hadden en dat Carel niet slim of energiek genoeg voor haar is. Scheiden wil ze niet. Ze negeert Carel de rest van zijn leven waar mogelijk gewoon.

Gebeurtenissen die voortvloeien uit de bijeenkomst van de British Association for the Advancement of Science in 1914 in Sidney, Australië, brengen Dubois belangstelling voor de antropologie uiteindelijk weer tot leven. Hij was er zelf niet bij; er waren maar weinig Europese onderzoekers. De van oorsprong Australische Grafton Elliot Smith, op dat moment voorzitter van de antropologische afdeling van de British Association, was een opmerkelijke uitzondering. Net als de andere deelnemers, was Smith verbaasd over de presentatie van een vrijwel complete (zij het enigszins beschadigde) Pleistocene menselijke schedel, die al in 1884 in Talgai, Queensland, gevonden bleek te zijn. Hij was beslist de oudste aanwijzing voor menselijke aanwezigheid in Australië, dus waarom had niemand eerder van deze schedel gehoord? Vragen te over, maar antwoorden waren schaars. De kranten pikten het verhaal op en nog voor de bijeenkomst voorbij was, was de Talgaischedel werelberoemd. Smith' broer, dr. Stewart Arthur Smith, werd aangesteld om het fossiel te beschrijven, en te analyseren. Zijn monografie over de oudste Australiër verschijnt in 1918, het jaar dat de Wereldoorlog eindigt. Smith kenschets de Talgaischedel als groot en stevig,

net als die van moderne Australische inboorlingen. Hij heeft zware wenkbrauwbogen; gezicht en gebit steken vooruit; het gehemelte is breed en de hoektanden zijn betrekkelijk groot voor een mens, zij het nog altijd kleiner dan die van vrouwelijke mensapen. Ondanks de primitieve gezichtskenmerken, is de schedelinhoud naar schatting zo'n 1300 cc, en daarmee significant groter dan die van de Australische inboorlingen, wat zou leiden tot de verrassende conclusie dat het hersenvolume bij de laatsten in de loop van de tijd achteruit is gegaan.

Smith' publicatie over de Talgaischedel geeft Dubois gelegenheid om zich in het debat te mengen, want zijn Wadjakschedels zijn naar zijn idee van een jaar of tien geleden, eveneens primitief Australisch. Hij is ervan overtuigd dat de Wadjakschedels meer in aanmerking komen als voorouders van de Australische inboorlingen dan dit Talgaifossiel. Al gauw is hij helemaal terug, opnieuw om een van zijn fossielen als het primitiefst naar voren te schuiven. Voor eind 1920 geeft hij vier lezingen voor de Koninklijke Academie van Wetenschappen in Amsterdam (die zowel in het Nederlands als in het Engels gepubliceerd worden) over de fossielen uit Wadjak en hun belang. De hele gang van zaken heeft iets ironisch want zijn schedels bleven even lang onbeschreven als de Talgaischedel. Dubois geeft zijn schedels nu een naam: *Homo wadjakensis*, en verklaart dat dit type de voorouder van zowel de moderne Tasmaanse als de moderne Australische inboorlingen is.

De Talgaischedel staat naar Dubois' idee niet dichterbij de gemeenschappelijke voorouder van de moderne mensheid dan de huidige Australische inboorlingen. Talgai is gewoon een wat oudere en enigszins primitieve Australische inboor-

ling, en die inboorlingen zijn het primitiefste en laagste van alle bekende mensenrassen. Zelfs Wadjak is geen 'duidelijk lager type dan de Australiërs van nu', schrijft Dubois, 'want deze voorouder had – in elk geval zo goed als – dezelfde fase op de evolutionaire ladder bereikt als het nog bestaande ras.' Maar wat verklaart dan de anatomische verschillen tussen de moderne schedels en die van Wadjak? Dubois komt met een nieuwe en interessante hypothese.

De verschillen kunnen vrijwel allemaal worden toegeschreven aan de verdergaande ontwikkeling en grotere vervolmaking van het type in geschiktere milieus dan die waarin de Australische inboorlingen zich bevinden en waarin ze langere tijd een mager bestaan hebben geleid. Homo wadjakensis was een optimale vorm. In het huidige ras verkeert het type duidelijk in een staat van achteruitgang, net zoals Homo neanderthalensis de minder succesvolle en minder volmaakte nakomeling van Homo heidelbergensis is.

Met andere woorden, de schedels van Wadjak en die van moderne Australische inboorlingen verschillen omdat ze leven (of leefden) in verschillende omstandigheden. Net als andere organismen, zo betoogt hij, heeft evolutie ook de mens aangepast aan zijn milieu. Hij breidt die hypothese uit tot de vorm van de Neanderthalschedels. De mens van Wadjak leefde van jagen en vissen waardoor zijn kaken en gebit haast carnivore trekjes kregen, terwijl Neanderthalers plantaardig voedsel aten dat ze fijnmaalden met krachtige kaken en kiezen die meer lijken op die van een gorilla dan op die van een carnivoor. De overeenkomst tussen mensapen- en Neanderthalschedels kunnen alleen als functio-

nele analogie worden verklaard, zo suggereert Dubois.

Door Talgai is Dubois weer bezig met de fossiele aanwijzingen voor de evolutie van de mens. Hij publiceert over Neanderthalers, nieuwe artikelen over Wadjak, en meer ook over *P.e.* Hij is weer fris, levendig, en zit vol ideeën. Hij is er ook aan toe zijn lichaams- en hersengewichtwerk op *P.e.* toe te passen om te laten zien wat hij altijd beweerd heeft: dat ze de ontbrekende schakel is.

Maar slecht nieuws uit Indië leidt hem van zijn ambitie af. De plantages waar Jean en Victor werkten zijn failliet en hun eigenaren geruïneerd. Komt dat door wanbeheer van zijn zonen? Dubois zal het nooit weten. Veel plantages gaan dicht want de prijzen kelderen en de wereldeconomie raakt in een depressie. Anna hoopt dat haar zonen nu naar Nederland zullen terugkomen om zich daar te vestigen, te trouwen en te zorgen voor kleinkinderen die ze kan bezoeken en verwennen. De 'jongens' – al lang geen jongens meer maar volwassen mannen – besluiten via Amerika naar Nederland te reizen, opnieuw vanwege een dwaze droom. Ze zijn jong en aantrekkelijk; ze ontmoeten twee Amerikaanse meisjes en trouwen, vestigen zich in de VS en hebben bescheiden succes in hun nieuwe vaderland.

Jean leidt aanvankelijk een exportbedrijf in San Francisco. Na een paar jaar, begint hij zichzelf te profileren als grootwildfotograaf, natuurkenner en ontdekkingsreiziger. Hij geeft lezingen en houdt amusante verhalen in allerlei steden her en der in de VS. Dubois is verbaasd dat iemand naar hem zou willen luisteren. Wat weet Jean nou van dieren, van natuurlijke historie? Hij kan geen ekster van een spotvogel onderscheiden, en plantennamen onthoudt hij nog geen dag. Zijn vader ziet het aan met enige afschuw, bitterheid

zelfs. Hij heeft zo zijn best gedaan zijn zonen iets over de natuur te leren maar ze lagen voortdurend dwars. En nu denkt die Jean dat hij een deskundige is. Wat een onzin.

Victors beroepskeuze is zelfs nog erger. Victor, de zoon die nooit naar zijn vader wilde luisteren, die zijn hele leven geen botje goed bekeken heeft, heeft de brutaliteit om lezingen te gaan geven over de ontbrekende schakel. Dubois is ontzet. Sommigen van de dwazen die betalen om Victor te horen, denken misschien zelfs wel dat hij de ontdekker van *P.e.* is. Victor was een paar maanden oud toen de kies en het schedeldak gevonden werden, en nog geen twee toen het dijbeen aan het licht kwam. Hij kan zich onmogelijk iets van die plek en die tijd herinneren, en weet niets van de wetenschappelijke principes die zijn vader gebruikte om de fossielen te interpreteren. Zelfs de publiciteitscampagne van zijn vader, die heel Europa rondtrok om de wetenschappelijke opinie aan zijn kant te krijgen, is aan hem voorbijgegaan. Hij grieft Dubois dat zijn zoon zijn goede naam en met zoveel moeite geleverde prestaties op deze manier misbruikt. Waarom doet hij dat? Hij ziet geen andere mogelijkheid dan dat het Victor aan moraal ontbreekt.

Zelfs nu ze volwassen zijn, is Victor Anna's lieveling, de jongste zoon en nog altijd het dierbaarst. Ze denkt dat ze hem alles vergeven kan, maar merkt tot haar verdriet dat dit niet klopt. Wat ze hem nooit zal vergeven is de achteloosheid zo jong te sterven. In 1922, eenendertig jaar oud, sterft Victor in het verre Amerika aan tuberculose.

Hoewel Anna in haar leven een aantal zware slagen te boven is gekomen, is ze door Victors dood naar hart en ziel onherstelbaar gebroken, als een vaas die door een onvoorzichtige armbeweging van de jongen op de marmeren vloer viel.

Zelfs die afgrijselijke gebeurtenis in 1893 op Java was minder erg dan dit. Anna is verward, ontzet, woedend. Ze gaat zelfs zover Dubois ervan te beschuldigen dat hij zijn zoon gedood heeft, hem naar Indië terugstuurde om te sterven. 'Je hield nooit genoeg van hem,' zegt ze bitter, 'geen wonder dat hij voor je wegliep, zijn dood tegemoet. Hij heeft zo zijn best gedaan het jou naar de zin te maken, maar dat kan niemand. Niemand is goed genoeg voor jou: ik niet, je zoon niet, je studenten niet, je collega's niet. Je hebt nooit van hem gehouden omdat hij voor jou niet intelligent genoeg was.' De tranen stromen over haar wangen en ze kan geen woord meer uitbrengen, alleen maar zitten, snikkend zitten in haar stoel bij het raam.

Dubois weet het niet meer en voelt zich schuldig. Misschien heeft ze wel gelijk, denkt hij. Misschien had ik meer liefde moeten geven, minder moeten verwachten. Heb ik Victor weggejaagd? En Jean? Ik weet het niet. Ik vermoed dat Jean ook nooit meer terugkomt, niet nu hij een Amerikaanse heeft getrouwd en zich daar gevestigd heeft. Maar had ik mijn zonen – mijn zonen – dan met halfbakken normen moeten laten opgroeien? Had ik ze doelloos door het leven moeten laten dobberen, zonder enig ideaal, enige overtuiging? Het was mijn plicht om te proberen ze enig karakter, een beetje ruggengraat mee te geven. 'Recte et fortiter', de lijfspreuk van de familie. Heb ik het fout gedaan? Hij weet het niet.

Anna heeft haar stem weer terug en de verwijten blijven komen. 'Je gebruikt andere mensen alleen maar, je hecht geen waarde aan ze. Alles moet opzij voor jouw en je dierbare Wetenschap, zelfs ik, zelfs de kinderen. Je hebt mijn kinderen weggejaagd en nu verneder je mij met die Limburgse sloerie, dat zogenaamde dienstmeisje dat je hier hebt

geïnstalleerd.' Ze kijkt naar hem op met ogen vol boosheid en verdriet. 'Ik heb wel gezien hoe je naar Claartje kijkt. Als een oude viezerik. Ik heb het wel gezien. O, zeker, ze is jong en knap, en het enige dat zij weet is dat je een rijke professor bent bij wie zij in dienst is. Nou, denk maar niet dat je je als een of andere Indische koloniaal kunt blijven gedragen, met een kleine njai om zijn bed warm te houden. Ik accepteer dat niet!'

Dubois is volstrekt verbijsterd. O zeker, hij heeft het stevige jeugdige figuur en de glanzende haren van het nieuwe dienstmeisje bewonderd en hij hoort met plezier haar Limburgse accent. Hij heeft altijd oog gehad voor aantrekkelijke vrouwen. En het is waar, hij heeft wel eens gespeeld met de gedachte ... maar gedaan heeft hij weinig, een tik op haar billen zo nu en dan, een tikje. Maar dat zijn gedrag ook maar iets weg had van dat van hun Indische vrienden met hun inlandse concubines en halfbloed kinderen, was geen moment bij hem opgekomen. Heeft Anna gelijk? Ziet ze de zonde in zijn hart, de zonde die hij zelfs voor zichzelf verborgen heeft gehouden? Een antwoord heeft hij niet, en een gewetensonderzoek in haar aanwezigheid is uitgesloten. Hij is te trots om zichzelf te verdedigen en te eerlijk om zijn onschuld vol te houden. Hij loopt de kamer uit, abrupt en zonder een woord te zeggen. Van dan af delen ze het huis in een kil zwijgen. Als hij in Haarlem is wisselen ze geen woord meer dan nodig is om een schijn van wellevendheid op te houden. Ze houden elkaar al jaren op afstand, maar dit is het eind van alles. Dubois trekt zich, wanneer dat maar even kan, op De Bedelaar terug.

Hij heeft nog altijd ideeën, plannen, dromen, en er is nog altijd onderzoek dat hij wil doen, maar na Victors dood voelt

hij zich plotseling oud. Hij is niet zo snel meer als hij ooit was. Het akelige gevecht om een wetenschappelijke positie kan hij niet meer aan. En zoveel briljante ideeën heeft hij ook niet meer. Op vochtige dagen, als zijn lijf kraakt en pijn doet, rouwt Dubois om de jeugd, om het gezin, om de dromen die hij kwijtraakte. Het is een treurige zaak, dat trouwen en kinderen krijgen. Ze breken je hart, ze breken altijd je hart. Hij was beter af geweest als hij nooit getrouwd was, als hij zich tot de wetenschap had beperkt, en in zijn eentje naar Indië was gegaan. Dubois, de strenge pater familias, de man die altijd weet welke kant het op moet, is dieper gekwetst dan hij voor mogelijk had gehouden. Hij voelt zich verzwakt, alsof het fundament onder zijn voeten is weggeslagen. Dit is onmogelijk, ondraaglijk: een zoon die sterft vóór zijn vader is in strijd met alle natuurwetten. Maar natuurwetten is precies waar Dubois zich aan vast probeert te houden, als een drenkeling aan zijn reddingsvest. Hij heeft nooit anders gedaan. Alleen de natuurwetten bieden hem enige kans nog iets te begrijpen van die grote, chaotische wereld. Nu, met een enkele, afgrijselijke gebeurtenis, zijn die wetten geschonden. Hij weet niet wat hij doen moet, dus doet hij niets.

HOOFDSTUK 48

GEVAARLIJKE TIJDEN

Zoals Dubois altijd al vreesde, beginnen zich machten tegen hem te verzamelen. De grootheden die *P.e.* aan zijn greep

willen onttrekken, kiezen dit moment om toe te slaan. Ze voelen dat de tijd rijp is en dat hij – nu zelf een oude krijger – verzwakt is.

De aanval wordt geleid door Henry Fairfield Osborn, een Amerikaanse paleontoloog gespecialiseerd in gewervelden, die op het punt staat de leiding te krijgen van een der grootste musea ter wereld, het American Museum of Natural History in New York. In 1915 publiceert Osborn zijn eigen alomvattende verhaal over de menselijke evolutie, een boek van bijna zeshonderd pagina's met de titel *Men of the Old Stone Age*. Osborn is enigszins kritisch over Dubois, verwijst naar het 'schaarse en sporadische materiaal dat [Dubois] verzamelde' en benadrukt de overeenkomsten tussen *P.e.* en de Neanderthalers – een visie die Dubois volledig afwijst. Osborn gebruikt het boek ook als voertuig voor zijn lievelingstheorie, dat de oorsprong van de mens en veel andere zoogdieren in Azië ligt. Voor Osborn is Azië 'de moeder van alle werelddelen.' Hij krijgt daarbij steun van onder andere Marcellin Boule, die er alles aan doet om de woeste Neanderthalers te weren uit de afstammingslijn van de mens. Ze verwachten dat zich in het oosten een meer menselijke voorouder, met meer hersens, ontwikkelde en dat die daar ook gevonden zal worden. Osborn verklaart kloek:

Het is mogelijk dat er de komende tien jaar een of meer menselijke voorouders uit het Tertiair zullen worden ontdekt in India, in het voorgebergte dat als het Siwalikgebergte bekend staat. Zulke ontdekkingen zijn eerder aangekondigd, maar tot op heden niet gedaan. Toch zal waarschijnlijk blijken dat Azië het centrum is van de menselijke soort. We hebben inmiddels in zuidelijk Azië primitieve vertegenwoordigers van de vier nog

bestaande mensapen gevonden ... en aangezien de uitgestorven Indiase mensapen verwant zijn met die in Afrika en Europa, lijkt het waarschijnlijk dat zuidelijk Azië dicht bij het centrum ligt van de evolutie van de hogere primaten en dat we daar moeten zoeken naar de voorouders, niet slechts van voormenselijke stadia als de soort van Trinil, maar ook van de hogere en echt menselijke groepen.

Qua uitgangsmateriaal en logica verschilt deze redenering nauwelijks van de argumenten die Dubois in 1888 naar voren bracht toen hij voor het eerst betoogde dat Indië het meest waarschijnlijke leefgebied van de ontbrekende schakel was. Maar Osborn verwerpt *P.e.* als te aapachtig voor zijn doel. Hij zoekt de eerste mens, niet een aapmens.

Vastbesloten zijn theorie te toetsen, weet Osborn het American Museum te bewegen een 'Centraal-Aziatische Expeditie' op te zetten die in februari 1921 van start moet gaan. De leider van het onderzoek is de zoöloog Roy Chapman Andrews, een flitsende figuur met een knap gezicht en een aristocratische lorgnet, die in minder dan geen tijd een beroemdheid wordt. Dit avontuur, dat de pers als 'Missing Link Expedition' aanduidt, wordt gefinancierd uit giften van het publiek die bij het museum binnenstromen. Met Dubois' zoektocht heeft het hoogstens nog het doel gemeen. Dubois ging lopen, met een paar paarden, twee korporaals en vijftig koelies. Andrews krijgt de beschikking over moderne voertuigen (vijf Dodge personenauto's en twee eentonners) met reserveonderdelen, grote hoeveelheden benzine en olie plus ervaren monteurs; hij heeft de modernste apparatuur voor fotografie, veldonderzoek en cartografie, bijna twintig ton voedsel, tenten, slaapzakken, kooktoestellen en ander kam-

peergerei – dat alles vervoerd door vijfenzeventig kamelen. De expeditie wordt officieel begroot op 250.000 dollar, giften in natura niet meegerekend; uiteindelijk loopt de rekening tot bijna 600.000 dollar.

In 1922, aan het begin van de expeditie, hebben Dubois en Osborn wat schriftelijk contact. Dubois laat Osborn vanwege diens belangstelling voor olifantachtigen een artikel van een zekere dr. Hay over Pleistocene olifanten sturen. Maar dat stuurt Osborn bot terug omdat het een privé-uitgave betreft. Hooghartig legt hij Dubois uit wat hem beweegt:

1 augustus 1922

Een privé gedrukte en verspreide lijst {van soorten} is een nieuwigheid die, als anderen in andere landen en andere talen, of op andere plekken in dit land, haar zouden overnemen, de vooruitgang van de paleontologie nu direct zou belemmeren en het vak in de toekomst volslagen onmogelijk zou maken.

Amerikaanse paleontologen spelen nu een leidende rol en moeten daarom overal waar het gaat om kwesties van auteurschap en procedures het goede voorbeeld geven.

Het is een arrogante reactie en Dubois geneert zich tegenover Hay. Hij beseft nog niet dat hem nog akeliger beledigingen wachten, die op gang worden gebracht door een incident met J.H. McGregor, een oud-student van Osborn die Dubois in de zomer van 1921 een brief stuurde met het verzoek in Amsterdam de fossielen van *Pithecanthropus* en de Wadjakschedels te mogen bekijken. McGregor wilde ook afgietsels van *P.e.* met het oog op de 'Age of Man Hall' die zou worden ingericht in het American Museum of Natural History. Dubois wees het verzoek af met als argument dat

de geplande bezoekdatum hem niet goed uitkwam. Nu, een jaar later, schrijft Osborn hem, met opnieuw het verzoek of McGregor naar Nederland kan komen om *P.e.* te bestuderen en er afgietsels van de maken, en opnieuw reageert Dubois afwijzend. Osborn wacht een paar maanden en schrijft dan opnieuw. Hij legt uit dat McGregor voor zijn boek een reeks beelden van *P.e.* heeft gemaakt en dat hij nu graag een preciezere reconstructie zou maken op basis van eigen waarnemingen.

Dubois is zwaar gepikeerd. Allereerst is dat alles al door hemzelf gedaan toen hij tweeëntwintig jaar geleden zijn 'Piet' maakte voor de werelddtentoonstelling in Parijs. Ten tweede heeft hij ruimschoots duidelijk gemaakt dat hij geen toestemming geeft, en is het erg onbeleefde om te blijven aandringen. Een andere anatoom afgietsels laten maken van zijn materiaal? Hij kan het net zo goed meteen weggeven! Hoe kan een professionele onderzoeker nu zo iets vragen? Bovendien is hij nu zelf hard met de fossielen aan het werk. Hij heeft toch minstens het recht die als eerste te onderzoeken. Bovendien heeft hij geen assistent of amanuensis die afgietsels kan maken, mocht hij die al ooit aan andere onderzoekers ter beschikking willen stellen. En dan heeft Osborn hem ook nog in verlegenheid gebracht door de hulp in te roepen van professor Hendrik Antoon Lorentz, een Nederlandse Nobelprijswinnaar, om zijn zaak bij Dubois te bepleiten. Dubois stuurt Osborn een telegram dat aan duidelijkheid niets te wensen over laat: 'ZOALS PROFESSOR LORENTZ U OP UW VERZOEK NAMENS MIJ SCHREEF RESTEN VAN PITHECANTHROPUS DIE IK NU AAN HET BESCHRIJVEN BEN ONTOEGANKELIJK IN HAARLEM GRAAG UW BEDOELINGEN PER TELEGRAM.'

Osborn is woedend over de afwijzing en beschouwt Dubois als een onverdraaglijke stijfkop. De man heeft die fossielen nu al meer dan twintig jaar onder handen! Hoeveel langer dacht hij ze nog voor zichzelf te kunnen houden? Dit vraagt om stevig ingrijpen. Als directeur van het enorme American Museum of Natural History heeft Osborn wel enig inzicht in politiek en macht. De beste manier om greep te krijgen op die dwarse Hollander is hem onder druk te laten zetten door de mensen van wie hij afhankelijk is. Osborn heeft weinig moeite om de internationale opinie aan zijn kant te krijgen, want het soortgelijke en welbekende verhaal van Hrdlička heeft de weg al aardig voor hem gebaand.

Osborn schrijft een brief aan dr. Louis Bolck, secretaris van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, zonder te weten dat Bolck en Dubois al jaren ruzie hebben.

2 december 1922

Wij richten ons tot uw geachte Academie namens de biologen, en vooral de antropologen, van Amerika, om het algemeen gedeelte verlangen over te brengen dat de exemplaren van Pithecanthropus die dr. Dubois gevonden heeft, worden ondergebracht in een Nederlandse instelling waar ze kunnen worden bekeken en bestudeerd door gekwalificeerde deskundigen en geleerden in de antropologie en de anatomie. Deze objecten zijn van onschatbare waarde en van wereldwijd belang. Volgens het aloude gebruik van zowel onderzoekers als wetenschappelijke verenigingen, worden zulke objecten daar ondergebracht waar ze, met alle mogelijke voorzorgen voor hun veiligheid en behoud, bestudeerd kunnen worden.

Wij schrijven u na dr. Dubois zelf over deze kwestie te hebben aangesproken en na overleg met de Nederlandse consul, en

na over deze belangrijke zaak te hebben gesproken met een gerenommeerde Nederlandse bezoeker aan de Verenigde Staten, professor Lorentz.

We vertrouwen erop dat de Koninklijke Academie van Wetenschappen bij haar oordeel over deze zaak het feit in overweging wil nemen dat het American Museum of Natural History antropologen en anatomen van overal ter wereld de gelegenheid biedt zijn ongeëvenaarde antropologische, anatomische en paleontologische verzamelingen te bekijken en te bestuderen. We beschouwen zulke waardevolle objecten die de natuur voor ons bewaarde als het natuurlijk eigendom van de wetenschappelijke wereld, die voor alle onderzoekers makkelijk toegankelijk behoren te zijn.

De eerste, opzichtige, handtekening onder deze brief is die van zijn opsteller, Henry Fairfield Osborn, Zijn naam wordt gevolgd door die van alle collega's die hij tot medeondertekening heeft weten te bewegen.

De brief van Osborn leidt tot een storm in de Nederlandse wetenschap. Op 3 januari schrijft Bolk Dubois een pinnige brief, op de toon van een bovenmeester die een stoute leerling terechtwijst. Als secretaris en bestuurslid van de Koninklijke Academie wil Bolk Dubois over deze kwestie spreken voor die de komende vergadering officieel aan de orde wordt gesteld. Hij zal hem op de universiteit bezoeken. Op het afgesproken uur stapt Bolk, steunend op twee wandelstokken, stijf Dubois' werkkamer binnen. In 1918 verloor hij zijn rechterbeen aan kanker en met zijn kunstbeen heeft hij nooit echt goed uit de voeten gekund. Lopen en staan zijn pijnlijk, dus heeft hij de kunst van waardige traagheid tot het uiterste geperfectioneerd. Hij heeft zich met zorg voor

de gelegenheid gekleed, zijn koninklijke onderscheiding op de kraag om Dubois te herinneren aan het hoogstaande college dat hij hier vertegenwoordigt. Dubois blijkt alles behalve onderdanig. Het zit hem al flink dwars dat hij als kind behandeld wordt, en dat ook nog onder het oog van zijn medewerkers en studenten.

'Juffrouw Schreuder.' Dubois richt zich tot zijn assistente, maar die reageert niet meteen want ze kijkt met grote, nieuwsgierige ogen naar de plotselinge verschijning van de secretaris van de Koninklijke Academie. 'Juffrouw Schreuder!', zegt hij nogmaals, wat nadrukkelijker nu.

'Ja, professor?'

'Zouden u en de andere aanwezigen zo vriendelijk willen zijn om ons alleen te laten? Ik heb met de heer Bolk onder vier ogen een aantal niet onbelangrijke zaken te bespreken.'

'O, natuurlijk, professor', reageert ze snel, waarna ze de anderen, als een moederkloek haar kuikens, meeneemt de kamer uit. Terwijl ze de deur achter zich sluit, hoort Dubois nog net een van de studenten – wie weet hij niet – op ernstige toon vragen 'Antje, wat is er aan de hand? Waarom is Bolk hier? Heeft de professor problemen?'

Dubois verstijft van woede bij die woorden. Zijn studenten en ondergeschikten die over hem roddelen! Hij wendt zich tot Bolk, vastbesloten op zijn strepen te blijven staan.

Bolks vertoon van zelfingenomen superioriteit is om razend van te worden. Hij meent dat Dubois zichzelf zeer overschat, en dat alleen omdat hij ooit wat oude botjes gevonden heeft. Dat moet maar eens afgelopen zijn. 'Professor Dubois,' zegt hij ter opening van het gesprek, terwijl hij zwaar in de meest comfortabele stoel, die achter Dubois' enorme bureau, neerzakt, 'laten we ons als heren gedragen. Ik voelde

mij gedwongen u op deze manier op te zoeken omdat ik van collega's in het buitenland een verontrustende klacht over u kreeg.'

'O?' vraagt Dubois, zo onschuldig als zijn opeengekleemde kaken toestaan. Door in zijn stoel te gaan zitten heeft Bolk hem tot bezoeker, een toevallige voorbijganger, in zijn eigen werkkamer gedegradeerd. 'En wat was die klacht dan wel, Professor Bolk?'

Bolk trekt een dikke envelop uit zijn binnenzak en tikt daar betekenisvol op met zijn bril. 'Ze zeggen,' antwoordt hij, 'dat u collega's de toegang weigert tot de *Pithecanthropus*-fossielen.'

'En wie zegt dat dan wel?' daagt Dubois hem uit, terwijl hij zijn hand uitsteekt om de envelop in ontvangst te nemen, 'Mag ik die brief even zien?'

'Nee,' antwoordt Bolk, terwijl hij de envelop haastig buiten Dubois' bereik brengt, 'dat mag u niet. Dat lijkt me niet nodig.'

Dubois is verontwaardigd. Hij mag de tegen hem ingebrachte beschuldigingen niet zien? 'Maar als die brief over mij gaat,' sputtert hij, 'dan lijkt me toch dat ik het recht heb, Professor Bolk ...'

Bolk onderbreekt hem beslist: 'U hebt niet het recht mijn correspondentie in te zien.'

Hij steekt de envelop weer zorgvuldig in zijn binnenzak weg en klopt even op zijn colbertje als om het document nog beter te beschermen. 'Geen enkel recht. En u weet dat we deze klachten eerder gehoord hebben. U herinnert zich vast nog dat incident met die kerel van het Smithsonian een jaar of wat geleden.'

Hrdlička, vult Dubois hem aan, terwijl zijn ogen gro-

ter worden en een gevaarlijk kille, ijzige uitdrukking aannemen.

'Ja, dat was de naam. Zijn klachten over uw gedrag heeft iedereen kunnen lezen, in het *Algemeen Indisch Handelsblad*. Dus dit,' – Bolk beklopt op een ergerlijke manier opnieuw zijn borst – 'is niet de eerste keer.'

'Professor Bolk, wat u ter ore kwam was overdreven,' antwoordt Dubois hooghartig, terwijl hij zijn brede schouders recht en zijn krachtige handen uitspreidt in een gebaar van onschuld. 'Hrdlička had gewoon pech. Ik weet dat hij er achteraf een hoop lawaai over geschopt heeft, maar het probleem was dat hij naar Amsterdam ging terwijl ik in Haarlem was. Toen ik dat hoorde, ben ik naar Amsterdam vertrokken, maar hij reisde intussen naar Haarlem, en zo liepen we elkaar mis.'

'Dat soort toestanden bezorgen de Nederlandse wetenschap een slechte naam,' zegt Bolk op berispende toon. 'Daar moet iets aan gedaan worden.' Hij leunt voorover en kijkt Dubois recht aan, als om hem te dwingen zijn verontschuldigen te maken of een oplossing aan te dragen.

Maar Dubois denkt daar anders over. 'Professor Bolk, wie heeft deze fossielen ontdekt?' vraagt hij op scherpe toon.

'U', geeft Bolk toe.

'Precies. En wie bedacht ooit ook al weer dat de ontbrekende schakel in Indië te vinden moest zijn?' vraagt Dubois. Bolk doet zijn mond open om iets te zeggen, maar Dubois gaat door zonder op een antwoord te wachten. 'En wie riskeerde zijn gezondheid, en zelfs zijn leven, om deze fossielen te pakken te krijgen?' Bolk knikt maar krijgt opnieuw geen tijd om iets te zeggen. Dubois' stem wordt luider en zijn ogen flitsen terwijl hij opstaat, op Bolk neerkijkt en

vraagt 'Wie vond *Pithecanthropus*? Wie vond die vierhonderdveertien kisten vol zoogdierfossielen die samen bijna zevenendertigduizend kilo wegen? Precies, Professor Bolk, helemaal correct. Dat was ik.' Dubois legt zijn hand op zijn hart. 'Dat was mijn werk, en alleen het mijne. Dus vertelt u mij eens, meneer de secretaris van de Koninklijke Academie, wie heeft naar uw idee het recht op de fossielen in de Collectie-Dubois?'

Bolk is sprakeloos. Tegen Dubois' woede en verontwaardiging kan hij niet op. Hij heeft geen idee hoe hij op Dubois' emotionele pleidooi moet reageren.

'Mooi, dat is dan opgelost', concludeert Dubois op hooghartige toon. Hij draait zich om en loopt naar de deur. Voor hij de kamer verlaat, stelt hij nog een laatste vraag: 'En vertelt u mij eens, waarom zou ik mijn fossielen weggeven aan mensen die daar niets voor gedaan hebben?' En weg is hij.

Bolk staart het silhouet van Dubois na en voelt zijn woede groeien. Wat een verbijsterende arrogantie! De man laat hem gewoon zitten! Op de een of andere manier is het gesprek volkomen misgegaan. Bolk was van plan geweest om Dubois stevig op zijn nummer te zetten, en hem duidelijk te maken dat hij zich van nu af aan professioneler diende te gedragen. In plaats daarvan zit hij hier nu, met het gevoel dat Dubois hem als een soort insect onder zijn hak geplet heeft. Nu moet hij zich overeind hijsen en traag die hele gang met starende studenten af om het gebouw te verlaten. Het is een ervaring die hij graag was misgelopen.

Een dag of wat later, op de officiële vergadering van het Academiestuur, laat Bolk kopieën van Osborns brief rondgaan en stelt hij sluwe vragen naar aanleiding van die

tekst. 'Er zijn in deze zaak vier kwesties die we naar mijn idee moeten bezien', zegt hij op plechtige toon.

Ten eerste: is de Academie formeel gerechtigd dit rekest officieel in behandeling te nemen?

Ten tweede: is de Academie de aangewezen organisatie om deze zaak tot een bevredigende oplossing te brengen, of moeten de rekestranten naar de Nederlandse regering worden verwezen?

Ten derde: dient het rekest als redelijk te worden aangemerkt?

Ten vierde: hoe kan het rekest bevredigend worden afgehandeld als de derde vraag bevestigend beantwoord wordt?

Na een korte discussie zijn de bestuursleden het unaniem eens over de eerste drie kwesties. Zij zijn de hoogste vertegenwoordigers van de wetenschappelijke wereld in Nederland, dus natuurlijk zijn zij formeel gerechtigd om op te treden in deze zaak die die hele wetenschappelijke wereld aangaat en zijn zij daarvoor ook de aangewezen organisatie. Uiteraard is de Nederlandse overheid technisch gezien de eigenaresse van de Collectie-Dubois, want die heeft Dubois betaald, en het vervoer van de kisten, plus hun opslag sinds 1895 gefinancierd. Maar de Academie ziet daarin nog geen reden om de rekestranten die de brief ondertekenden naar de Nederlandse overheid te verwijzen, wat immers alleen maar tot onverkwikkelijkheden zou leiden. Ze weten dat Dubois wat zijn fossielen betreft, bezitterig is, en dat ook zéér, maar niemand is ermee gediend hem te vernederen. Ze besluiten hem op zijn plichten te wijzen en te hopen dat hij zo verstandig is mee te werken.

De afhandeling van deze complexe zaak wordt vergemakkelijkt door het feit dat de heer Dubois die de betrokken objecten beheert, lid van onze Academie is. Het is dus niet nodig, en het zou het idee van collegialiteit ook ondergraven, om de overheid om een besluit te verzoeken. Het bestuur stelt het op prijs dat de heer Dubois een lid van de Academie is en meent dat een bevredigende oplossing tot stand kan komen dankzij de medewerking van de heer Dubois en het advies van dit bestuur.

Dubois' positie als conservator wordt niet bedreigd, dus het ergste blijft hem bespaard. Maar het bestuur wil wel de zekerheid dat Dubois zijn medeonderzoekers binnen een redelijke termijn toegang zal verschaffen tot de fossielen en afgietsels daarvan.

De dag nadat hij het verslag van de vergadering ontvangt, stuurt Dubois Bolk een antwoord.

Ik verzoek het bestuur om duidelijk te maken wanneer de afgietsels aan onderzoekers dienen te worden overhandigd. Het is mijn nadrukkelijke wens dat de afgietsels pas ter beschikking van de geïnteresseerden worden gesteld als ik de gelegenheid heb gehad de beschrijving met volledige afbeeldingen van de betrokken fossielen te publiceren in het tijdschrift van de Academie. Ik heb beloofd die beschrijvingen zo snel mogelijk te voltooien zodat het eerste deel (betreffende het schedeldak, het endocranium of de binnenkant van de schedel, en wellicht ook de kies) op de mei-vergadering van de Academie gepresenteerd kan worden. De afgietsels van die stukken kunnen direct na verschijnen van deze beschrijving ter beschikking worden gesteld. Ik verplicht mij de beschrijving van de resterende objecten (het dijbeen en de kies indien die niet eerder behandeld is) voor het eind van het

jaar te presenteren, waarbij ook hier de afgietsels beschikbaar zullen zijn zodra de beschrijving gepubliceerd is.

Zijn woord getrouw begint Dubois als een bezetene te werken. In 1923 publiceert hij gedetailleerde artikelen over het schedeldak, de hersenen en kiezen van *P.e.*, en over het kaakfragment gevonden bij Kedoeng Broeboes dat hij nu ook als *Pithecanthropus* beschouwt. Het zijn geen lange, zwaar geïllustreerde, monografieën, maar wel substantiële stukken. Op 29 juni kan hij de Koninklijke Academie melden dat het afgietsel van de buitenkant van de schedel van *P.e.* nu klaar is en ligt te drogen, zodat het – samen met een afgietsel van de indrukken van de hersenen aan de binnenkant van het schedeldak – kan worden gereproduceerd en verspreid. Snel tevreden is Dubois niet, dus veel afgietsels worden vernietigd en zijn werkkamer, nu ondergebracht in een huis dat voorheen een deel van het etnografisch museum huisvestte, ligt vol gipsscherven. Wat niet echt volmaakt is, keurt hij af; dat wil hij andere onderzoekers niet in handen geven. Er worden nu snel afgietsels gemaakt en naar het Smithsonian en het American Museum of Natural History gestuurd.

Om de Academie weer wat vriendelijker te stemmen, nodigt Dubois Hrdlička, die met een groep studenten Europa bezoekt, uit om de originele fossielen van *P.e.* te bezichtigen. Die uitnodiging is wellicht ook bedoeld als een verontschuldigend gebaar tegenover Hrdlička, die steeds openlijker steun geeft aan Dubois' visie op *P.e.* In een lezing in 1920 aan de American University in Washington beschrijft Hrdlička *Pithecanthropus* als 'een schepsel dat op de drempel van de menswording stond.' Hij gaat zelfs verder:

Als de wetenschap een gevorderd voorstadium van de mens moest maken zou zij nauwelijks iets beters kunnen leveren dan wat de natuur ons met deze fossielen biedt ... Zijn dijbeen, hoewel primitief in een aantal belangrijke opzichten, wijst op een volmaakte tweebenige houding en een behoorlijk menselijke lichaamslengte ... de twee kiezen vertonen primitieve menselijke of voormenselijke kenmerken. Het schedeldak is in vrijwel elk opzicht een tussenvorm ongeveer halverwege een schedel als die van een chimpansee en een menselijke schedel. De hersenen, zo blijkt uit het afgietsel van de schedelholte, liggen qua grootte tussen die van een mensaap en die van een mens in, maar benaderen de mens al dichter qua ontwikkeling van de voorhoofdskwabben en enkele andere delen ... Alles in aanmerking genomen is de Pithecanthropus vrij precies wat zijn naam aangeeft, namelijk een aap-mens.

In 1923 komt Hrdlička met zijn studenten naar Haarlem, naar het Teylers Museum, waar Dubois zelf de kluis opent die het museumbestuur zojuist op zijn aandringen heeft aangeschaft, en er voor zijn bezoekers de waardevolle overblijfselen uit haalt. Hij trekt er een heel uur voor uit om zijn gefascineerde publiek de fossielen te laten zien en die toe te lichten. Het is de eerste keer in dertig jaar dat hij iemand de originelen laat bekijken. Hrdlička is niet ongevoelig voor die eer en Dubois en hij kunnen het uitstekend met elkaar vinden. In 1912 weigerde Dubois Hrdlička te ontvangen en Hrdlička heeft die geschiedenis overal rondverteld. Nu besluit hij dat goed te maken. Hij laat zich door Amerikaanse kranten interviewen en dat leidt tot koppen als 'Pithecanthropus erectus, de Javamens, het beroemdste prehistorische schepsel ter wereld, teruggekeerd uit zijn schuilplaats.' Meer

terzake nog is een passage in zijn volgende boek, *The Skeletal Remains of Early Man*, over Dubois en zijn fossielen:

Professor Dubois bleek een grote, warme man die ons met hartelijke eenvoud ontving. Hij haalde alle fossielen die hij bezit uit de kluizen waarin ze bewaard worden, demonstreerde ze ons persoonlijk en gaf mij toen alle ruimte ze zelf in handen te nemen ... Wat we te zien kregen was in veel opzichten een openbaring. Als dr. Dubois zijn gedetailleerde onderzoek publiceert – en hij gaf aan dat we die publicaties voor het eind van het jaar mogen verwachten – zal Pithecanthropus erectus een nog belangrijkere positie in de wetenschap gaan bekleden dan voorheen. Geen van de tot nu toe gepubliceerde afbeeldingen en geen van de afgietsels nu in het bezit van verscheidene instellingen, zijn geheel nauwkeurig. Dat geldt vooral voor de kiezen en het dijbeen. Het nieuwe afgietsel van de hersenen is haast menselijk. Het dijbeen is dat zonder twijfel.

De volgende bezoeker is J.H. McGregor, Osborns voormalige student. Dubois is hartelijk maar vindt de man niet erg aardig, want hij zit vol stekelige vragen. Dubois heeft uiteraard geen moeite die te beantwoorden want hij heeft vele jaren over *P.e.* kunnen broeden; McGregor kan niets bedenken waar hij niet al grondig over nagedacht heeft, zoals al snel duidelijk wordt. En McGregors houding tegenover Dubois wordt met het uur eerbiediger als hij beseft hoe deze briljante man met kwaadaardige geruchten belasterd is. Maar erg warme gevoelens krijgt Dubois daar niet bij want hij blijft de jongere man medeverantwoordelijk houden voor Osborns actie tegen hem.

In 1924 publiceert Dubois meer over *P.e.*, zowel in het Ne-

derlands als in het Engels, met prachtige illustraties van de fossielen vanuit alle denkbare gezichtspunten. Daarnaast verschijnen er ingewikkelde en doorwrochte artikelen over hersen- en lichaams grootte bij zoogdieren. Helaas duurt het niet lang voor hij opnieuw iets van Osborn hoort.

Ik wacht met veel ongeduld op de publicatie van uw beloofde beschrijving van Pithecanthropus en de ontvangst van aanvullende afgietsels, enz., die u zo goed was ons toe te zeggen. Uw Pithecanthropus heeft in onze grote Hall of the Age of Man, die na tien jaar verzamelen van materiaal van over de hele wereld nu bijna klaar is, een hele erevitrine gekregen. Dit onderwerp geniet op dit moment in de Verenigde Staten een enorme belangstelling en duizenden mensen bezoeken onze Age of Man Hall. Ik zie daarom dagelijks uit naar een exemplaar van uw Verhandeling zodat die ook zelf, met de afgietsels als die er eenmaal zijn, in de vitrine kan worden geplaatst.

Als gevraagd maakt Dubois zeer nauwkeurige afgietsels van de *Pithecanthropus*-fossielen voor Osborns tentoonstelling die hij vervolgens rancuneus toestuurt aan de Koninklijke Academie opdat men daar zelf kan vaststellen dat hij aan Osborns verzoek heeft voldaan. Al gauw krijgt Dubois een afschrift van een brief van Osborn aan Bolk.

In antwoord op uw brief van dertien februari die ik zojuist ontving, kan ik u met veel genoegen melden dat de waardevolle afgietsels die dr. Eugène Dubois ons schonk een week geleden in uitstekende staat zijn aangekomen, samen met de kaarten die dr. Dubois zo goed was te beschrijven ...

Ik heb er nooit ook maar een ogenblik aan getwijfeld dat het

oponthoud noch aan u noch aan dr. Dubois te wijten was. Nu de objecten veilig zijn aangekomen vertrouw ik erop dat we beiden dit betreuenswaardige incident zo snel mogelijk zullen vergeten

...

Uit erkentelijkheid voor deze gift van dr. Dubois en de hoffelijke manier waarop die ons werd aangeboden, en als erkenning voor het grote belang van zijn wetenschappelijke ontdekking, zal ik ons Bestuur de eerstvolgende vergadering in mei voorstellen dat zijn naam wordt opgenomen in de lijst van Ereleden van dit instituut, de hoogste wetenschappelijke eer die het in onze macht ligt te geven.

Zoudt u zo goed willen zijn om bij dr. Dubois na te gaan of wij ons vrij mogen voelen zijn materiaal te gebruiken voor wetenschappelijke beschrijving en voor vergelijkingen met ander materiaal in onze grote verzameling duplicaten? En ook of we bij hem een tweede reeks van deze afgietsels zouden kunnen verkrijgen, die op onze kosten door een kunstenaar werkend onder leiding van dr. Dubois met zorg naar het origineel zijn beschilderd. Die gekleurde reeks zou passen bij al onze andere duplicaten die wij uit allerlei delen van de Oude Wereld ontvingen, die eveneens in overeenstemming met het origineel beschilderd zijn.

Dubois kan zijn ogen niet geloven. Niet tevreden met een enkele reeks afgietsels, wil Osborn nu een tweede, met de hand beschilderd in de kleuren van de originelen. Waar denkt Osborn dat Dubois de tijd en het geld vandaan haalt om een kunstenaar aan te trekken en toezicht te houden op het schilderwerk? De belofte van een erelidmaatschap is zonder twijfel bedoeld om het verzoek te verzachten, maar Dubois maakt zich geen enkele illusie dat dit meer zou zijn

dan een lepeltje suiker om de zure smaak van een nieuwe opdracht van de grote Henry Fairfield Osborn te verzoeten. Op advies van Grafton Elliot Smith regelt Dubois dat de firma R.E. Damon & Company in Londen zowel onbeschilderde als gekleurde afgietsels van *Pithecanthropus* zal maken en verkopen, in ruil waarvoor hij een aandeel krijgt in de opbrengst van elk verkocht exemplaar. Misschien kan hij zo de niet aflatende verzoeken om afgietsels van Osborn voor zijn. Dankzij deze stap kan Dubois op Osborns vragen antwoorden met groot vertoon van bereidwilligheid.

U kunt het materiaal geheel naar believen gebruiken voor wetenschappelijke beschrijvingen en vergelijkingen. Ik verzoek u slechts om publicaties over het dijbeen niet voor 1926 te laten verschijnen.

Aangezien ik het recht om afgietsels van de Pithecanthropus-fossielen te maken en te verkopen heb overgedragen aan de heren R.F. Damon & Co., 26, Conclurry Street, Londen, kan ik de gekleurde afgietsels waarom u vraagt, zelf niet leveren, maar ik heb afgesproken dat u bij hen een stel kunt bestellen dat door een kunstenaar onder mijn supervisie met veel zorg zal worden ingekleurd.

Zo, nu jij weer, denkt Dubois als hij de brief ondertekent met een krul die zijn handtekening desondanks nog altijd slechts half zo groot maakt als die van Osborn. Hij glimlacht zachtjes, beslist niet ontevreden dat hij nu zonder twijfel Erelied van het American Museum of Natural History zal worden.

EEN NIEUWE SCHEDEL

Nu die akelige toestand met Osborn voorbij is, zit Dubois weer vol energie en belangstelling. Zijn onderzoek tuft voort als een goed gestookte stoomtrein. Hij publiceert over gletsjers, het 'paleothermale probleem' en het verband tussen dat probleem en de evolutie van sterren; hij schrijft over hersengrootte bij gespecialiseerde zoogdiergeslachten; hij beschrijft en maakt nieuwe illustraties van hersenen, schedel, kiezen en dijbeen van *Pithecanthropus* en doordenkt opnieuw haar positie in de evolutionaire ontwikkeling; hij beschrijft een nieuw schubdier, *Manis palaejavanica*, uit Trinil. Deze nieuwe vloedgolf van onderzoek en schrijfwerk houdt hem zo bezig dat hij er eind 1925 niet toe komt persoonlijk toe te zien op de zoveelste verhuizing van de Collectie-Dubois, deze keer naar de onverwarmde zolder van het Leidse Academisch Ziekenhuis in aanbouw. Zonder zijn toezicht wordt de hele zaak haastig en slecht afgehandeld. Labels en fossielen raken zoek of komen in de verkeerde kist terecht, en er worden stukken beschadigd.

Op 27 september 1926 stuurt het persbureau ANETA in Batavia het bericht de wereld in dat dr. C.E.J. Heberlein, een arts in overheidsdienst uit Soerabaja, bij Trinil een nieuwe, volledige, schedel van *Pithecanthropus erectus* heeft gevonden. Verslaggevers uit heel Europa nemen contact op met Dubois om zijn reactie te horen op deze sensationele vondst, maar hij verkeert in de ongemakkelijke positie dat hij niet meer weet dan zij. Op 2 oktober verspreidt Heberlein een

tweede bericht dat het eerste bijstelt. Men mocht niet spreken van een schedel van *Pithecanthropus*, 'doch slechts van het voorste gedeelte van een schedeldak, van de kruin tot de lijn van de bovenranden der oogkassen, die iets meer vooruitsteken dan bij een (gewone) mensschedel. Van het schedelbeen was ook slechts een dun laagje op de sponsachtige steenklomp van vulkanische oorsprong, waaruit het voorwerp overigens geheel bestond, overgebleven.' Kennelijk raakte de lege schedel ooit gevuld met vulkanische as of tuf die zich vasthechtte aan het resterende been dat vervolgens gefossiliseerd raakte.

Diezelfde dag nog stuurt Dubois Heberlein een telegram: 'AANVAARDT MIJN DANKBARE HULDE EN WIL MIJ ENIGE VOORLOPIGE MATEN EN FOTO'S ZENDEN VAN FRONTAAL LATERAAL VERTICAAL EN BASAAL SCHEDELASPECT VOOR ACADEMIEVERGADERING VAN 30 OKTOBER. DUBOIS.' Dubois krijgt brieven van zijn oude vriend Max Weber, van Grafton Elliot Smith uit Londen, en uiteraard ook van de altijd weer veeleisende Osborn, die schrijft:

De krantenberichten over de nieuwe schedel die zou toebehoren aan Pithecanthropus doen ons natuurlijk hopen dat de nieuwe vorm qua soort identiek is met uw oorspronkelijke exemplaren en dat het de kwestie van de vorm van het gezicht eens en vooral zal oplossen.

Ik vertrouw erop dat we op uw medewerking kunnen rekenen om zo spoedig mogelijk een afgietsel van de nieuwe schedel te verkrijgen.

De brief amuseert Dubois evenzeer als hij hem ergert. Hij heeft de nieuwe vondst nog niet eens gezien, laat staan dat hij

kon vaststellen dat hij is wat Heberlein zegt dat hij is, en nu al zeurt Osborn om afgietsels! Op 7 oktober stuurt Dubois een persbericht naar *Het Algemeen Handelsblad* waarvan hij een kopie stuurt naar de *Illustrated London News*.

Volgens het ANETA-telegram uit Batavia ... kunnen we nog niet spreken van een nieuwe schedel van Pithecanthropus. Het is duidelijk dat het object dat werd gevonden door Dr. Heberlein, districtsarts in Soerabaja, een stuk vulkanische tuf is, met kalk geïmpregneerd en gedeeltelijk bedekt met kalkachtige concreties, welke steenmassa een stukje van een schedel of een ander fossiel opvult en omsluit, dat eerder aan een menselijke schedel dan aan een kleine kei doet denken. Waarschijnlijk werd de steenmassa op de grond gevonden. Het kan niet door opgraving verkregen zijn, want dat is onmogelijk zonder de toestemming van het Gouvernement van Nederlands-Indië, aangezien 'Trinil' een natuurreserveat is.

... Gegeven de aard van het gesteente dat de 'nieuwe Pithecanthropus-schedel' omhult en vult is het vrijmaken van het bot een moeilijke en subtiële bezigheid waartoe alleen de geoefende hand van een deskundige in staat is. Gehoopt moet worden dat dit door Dr. Heberlein gevonden object, dat hoe dan ook van belang is, spoedig naar Europa zal worden verstuurd. Alleen dan zal de aard van het object nauwkeurig vastgesteld kunnen worden.

Hij houdt zich op de vlakte want uit Heberleins beschrijving kan hij weinig opmaken. Het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen komt met een officieel verzoek de nieuwe schedel voor uitgebreid onderzoek naar Leiden te sturen, waar hij Dubois ter hand zal worden gesteld.

Op 16 oktober stuurt Heberlein Dubois een telegram met de belofte foto's te sturen en de schedel ter beschikking te stellen van de Nederlandse overheid. Hij durft geen maten van de schedel te geven omdat die vervormd is. Dubois staat te springen van nieuwsgierigheid en blijde verwachting; hij heeft het nieuwe fossiel bijna in handen. Op 2 november stuurt hij Heberlein een dringend telegram: 'DANK. WIL MIJ MEDELEN WANNEER REGERING NEDERLAND SCHEDEL VERWACHTEN KAN WELKE ZIJ IN MIJN HANDEN ZAL STELLEN. ONTVING NOG NIET FOTO'S. DUBOIS'.

Op 7 november antwoordt Heberlein met het volledige verhaal.

Ik vond hem op 1 augustus j.l. bij Trinil, toen ik samen met een paar andere heren een excursie daarheen maakte om de klassieke plaats eens te zien. Aangezien ik voordat ik in de geneeskunde studeerde, geoloog (meer speciaal paleontoloog) was interesseerde mij die in hoge mate, doch het is mij in mijn 23-jarige Indische diensttijd tot op dat moment niet mogen gelukken er een bezoek te brengen, in hoofdzaak doordat ik tot 1922 als officier van gezondheid bijna altijd op de buitenbezittingen zat. Nu het er eindelijk van kwam, was het een geweldige 'bof' dadelijk iets interessants te vinden. ...

Wij hadden aan de droge oevers van de Bengawanrivier zelf een paar beenderen gevonden, toen ik in handen van een der inlandse knapen die daar dagelijks rondscharrelen, een schedel-fragment zag, waarop ik natuurlijk dadelijk beslag legde. Het stuk is dus door deze jongen gevonden en wel ligt de vindplaats aan de rechter oever, vrijwel direct naar beneden van het Pithecanthropus-gedenkteken. Het is gevonden niet in situ in de lagen, doch losgewoeld tussen andere rolstenen.

Ik heb de vondst eerst een maand of twee zelf een beetje bestudeerd, maar was van 't begin af aan besloten, dat zij voor Nederlands-Indië of Nederland behouden zou blijven. (Ik ben Duitser van geboorte.) ...

De schedel dan is een torso. Het occiput ontbreekt en eveneens het linker temporale en het grootste gedeelte van het linker pariëtale. Het is overigens alleen een schedeldak, waarvan weliswaar de bovenrand der oogkassen behouden is. De eigenlijke fossiele substantie is (denkelijk door zwavelzuur) gereduceerd tot een papierdunne lamel.

Ook maakt het de indruk dat de schedel door een van achter naar voren werkend geweld iets in elkaar gedrukt is, getuige de relatief grote breedte en een stuk oppervlak, dat geïsoleerd achter op de uit poreus, lava-achtig gesteente bestaande 'Steinkern' zit en wel gedислоceerd. U zult dus begrijpen dat ik u onder deze omstandigheden als niet-vakman-antropoloog geen maten kon opgeven.

Overigens heb ik, voor zover ik erover kan oordelen, vrij duidelijk de indruk, dat dit schedelfragment niet afkomstig is van een Pithecanthropus, doch van een bepaald hominide vorm, hetgeen echter m.i. het interessante van het geval nog zou vergroten in verband met de vindplaats. Het verdere laat ik gaarne aan bevoegden over, in de eerste plaats aan u.

Een aantal punten van Heberlein zetten Dubois aan het denken. Echte kiezelstenen zijn er niet in Trinil, dus waarschijnlijk doelt Heberlein op het puin van oude opgravingen, met name die van Selenka. Als de vondst ernstig vervormd is, dan heeft Heberlein het waarschijnlijk mis als hij denkt dat de schedel hoger ontwikkeld en menselijker is dan *Pithecanthropus*. Ook de wijze van fossilisatie, waarbij het bot vlies-

dun geworden is en gevuld is met poreus, tufachtig gesteente, lijkt vreemd. En dan, op 6 december, komt er eindelijk een envelop met foto's uit Java die Dubois onmiddellijk bekijkt.

Aha! Dus daar ging al die soesa over? Het maleise 'soesa' schiet hem net zo makkelijk te binnen als toen hij nog in Indië was, zo veel roept de aanblik van de envelop op. Het is een vreselijke teleurstelling, maar Heberlein zit er echt helemaal naast. Het vliesdunne bot dat hij aanzag voor het schedeldak is niets meer of minder dan een laagje dicht bot van een gewrichtskop, afkomstig van een zeer groot dier. En wat Heberlein aanzag voor de vulling van de 'schedel' is in werkelijkheid het sponsachtige bot dat zich onder de gewrichtsvlakken bevindt. Het gaat hier vrijwel zeker om de kop van de humerus, het opperarmbeen, van een *Stegodon*, een in Trinil veel gevonden olifantachtige. Maar zeker, de vorm roept inderdaad haast spookachtige associaties op met een schedel, alleen, het is geen schedel. Als Heberlein iets deskundiger was geweest, had hij dat direct gezien.

Dubois schrijft Weber meteen een brief:

Maar nu is het mij niet slechts een grote teleurstelling (want al beredeneerde ik ook, dat de verwachting niet hoog mocht gesteld worden, een vrezende hoop kon ik toch niet onderdrukken) wat eigen nauwkeurige beschouwing van de fotografische afbeeldingen en vergelijking van het voorwerp met wat ik erin zag in mijn collectie leerde, maar pijnlijk dat mijne bevindingen in 't geheel niet de mening van Dr. Heberlein omtrent de aard van het voorwerp kan bevestigen.

Voor mij bestaat er namelijk geen twijfel: het voorwerp is noch een fragment van een schedel van een mensenvorm, noch van een Pithecanthropus, het is zelfs in het geheel geen sche-

delfragment, doch een groot stuk van een rechter caput humeri van een olifant (dus waarschijnlijk Stegodon, die te Trinil veel gevonden werd).

Weber antwoordt:

Wat is dat een treurige geschiedenis. Allereerst wegens de geweldigen tegenvaller van hetgeen het object werkelijk is. Maar het is vooral ook een nare en vervelende geschiedenis wegens de grote vergissing van Dr. Heberlein. Autosuggestie is begrijpelijk, maar niet te vergeven deze overhaaste en geheel premature publicatie, die jammer genoeg haar weg over de gehele aarde genomen heeft.

Het is een onaangenaam geval voor Dr H. maar het is, zoals u terecht opmerkt, ook onaangenaam voor ons land, ook tegenover de koloniale hoge ambtenaren hier en in Indië. Het is daarom het beste als de correctie van u uitgaat, liefst zo spoedig mogelijk, ... U kunt daarbij ook alle zachtheid gebruiken, op de moeilijkheid wijzen voor iemand die niet deskundig is en niet bekend is met dit speciale materiaal van die bijzondere vindplaats en dergelijke meer.

Waar de kranten al zoveel over deze zaak gebracht hebben en bekend is, dat u bij deze vondsten betrokken is, zou ik aanraden dadelijk een artikeltje aan de Rotterdammer Courant aan te bieden. Daarin zoudt U kunnen volstaan, zonder Dr H. te noemen, met de mededeling, dat zojuist ontvangen foto's van het voorwerp u op de gedachte brengen, dat hier een vergissing in het spel is, begrijpelijk enz. enz. en daarna uw bevindingen mededelen.

Dubois neemt Webers advies ter harte. Hij is ernstig bezorgd

dat het idee van een verkeerde beoordeling ook de reputatie van zijn eigen vondsten zou kunnen raken, dus moet hij alle verdere geruchten en verhalen over de vermeende schedel snel de kop indrukken. Hij stuurt een bericht naar verschillende Nederlandse kranten waarin hij zijn diagnose van de 'nieuwe *Pithecanthropus*-vondst' geeft op basis van foto's die de ontdekker zo goed was hem ter beschikking te stellen. 'Het is zelfs geen schedel', citeert *Het Algemeen Handelsblad* Dubois, 'maar zonder twijfel het grootste deel van de gewrichtskop van een opperarmbeen, het rechter operarmbeen, van een olifant – mogelijk *Stegodon*, van welk geslacht bij Trinil vele beenderen gevonden zijn.' Met enige slinksheid verwijst *Het Algemeen Handelsblad* ook naar een anonieme suggestie dat Dubois' snelle afwijzing van de vondst zou zijn ingegeven door jalousie de *métier*. ANETA telegrafeert het bericht over Dubois' diagnose naar Indië, waar zijn mening op 9 december de kranten bereikt. Om het meningsverschil te klaren zal het fossiel worden toevertrouwd aan twee wetenschappers op Java, professor W.A. Mijsberg en dr. H.J.T. Bijlmer, die het zullen onderzoeken voor het naar Amsterdam wordt gezonden.

Dubois stuurt Smith en Osborn een telegram met zijn oordeel over de nieuwe 'schedel'. Vervolgens begint hij aan de delicate taak een brief aan Heberlein te schrijven. Hij begint een aantal keren opnieuw voor hij het gevoel heeft dat hij de juiste toon te pakken heeft.

Sedert de eerste berichten over uw Trinil-vondst is deze – het spreekt vanzelf – niet uit mijn gedachten geweest en het was voor mij een gewichtige dag, toen ik, de 6de december uw lang verbeide foto's en brief ontvangen mocht. Ik betuig u daarvoor

en voor uw vroeger door mij ontvangen telegrafische inlichtingen mijn hartelijke dank.

Dankbaar ben ik u ook voor uw geestdriftige belangstelling in het gewichtige *Pithecanthropus*-probleem, die u deed zorgen het voorwerp, dat u terecht aan deze of een op deze gelijkende mensenvorm deed denken, voor de wetenschap en voor Nederland te behouden.

[De diagnose die] ik u tot mijn spijt, moet mededelen: Het voorwerp is geen schedel, doch ontwijfelbaar het grootste gedeelte van het caput humeri (van de rechter zijde) van een olifant en wel van het genus *Stegodon*, waarvan te Trinil vele beenderen gevonden werden. ... Het voorwerp zelf, als direct bewijsstuk, natuurlijk blijft zeer gewenst; ik hoop dat wij het spoedig hier mogen ontvangen.

Met u begrijp en gevoel ik volkomen welke grote teleurstelling deze diagnose betekent. Het moge u tot troost strekken, dat voor weinig dingen zoveel ervaring nodig is als voor het herkennen van dergelijke fragmentaire overblijfselen van zoogdieren, dat toch velen u dankbaar zijn voor uw goede zorg om het vermeende overblijfsel van een nieuwe *Pithecanthropus* niet te laten verloren gaan ...

Als die moeilijke brief eenmaal geschreven is, begint Dubois met de voorbereiding van een presentatie voor de Koninklijke Academie op 18 december, 'De zoogenaamde nieuwe *Pithecanthropus*-vondst'. Hij vertelt daar de geschiedenis van de vondst en zijn gang door de media, toont de foto's die hij van Heberlein ontving, met, ter vergelijking, die van het operarmbeen van *Stegodon*, en geen van de aanwezigen twijfelt maar een ogenblik dat zijn diagnose correct is. Dubois doet in het bijzonder zijn best heel hoffelijk tegenover He-

berlein te zijn om te voorkomen dat die zich publiekelijk vernederd zal voelen.

... op een mij door de heer Bolk getoonde foto, waarop de plek waar de 'schedel' gevonden werd nauwkeurig was aangegeven, zag ik duidelijk de mij welbekende steenbrokken van een uitgraving. Overigens zijn, naar mijn gedurende vijf jaar opgedane ervaring, daar nergens van nature uit hun laag te voorschijn gekomen beenderen te vinden. Het ligt dus voor de hand dat de geruchtmakende 'vondst' niet anders is dan een als waardeloos door de laatste opgravers achtergelaten stuk. Dergelijke stukken zijn daar meer te vinden. Zij worden door de 'rondscharrelende inlandse knapen' opgezocht en voor enig geld aan de man gebracht.

In hun verslag aan de Koninklijke Academie bevestigen Mijsberg en Bijlmer Dubois' visie op het fossiel, maar verzuimen daarbij helaas om Dubois te noemen als de eerste die met deze diagnose kwam. Niettemin heeft hij het gevoel dat de situatie redelijk bevredigend tot een oplossing is gebracht, tót hij de uitgeschreven versie van zijn presentatie van 18 december voor de Koninklijke Academie ter publicatie voorlegt aan secretaris Bolk.

Bolk kan het niet laten Dubois dwars te zitten. 'Nou, Dubois,' zegt hij met gespeelde onschuld, 'ik weet niet of we uw bijdrage wel moeten publiceren. Het rapport van Mijsberg en Bijlmer vertelt vrijwel hetzelfde verhaal en dat werd geschreven op 15 december, drie dagen voor u uw lezing gaf. Me dunkt dat zij voorgaan.'

'Maar,' protesteert Dubois, 'mijn mening stond al op acht en negen december in de krant, en zij wisten daarvan.'

‘Wat er in de krant staat, Professor Dubois,’ antwoordt Bolk zelfvoldaan, terwijl hij hem over zijn brilletje aankijkt, ‘kan toch nauwelijks gelden als een wetenschappelijke presentatie en is bovendien maar zelden erg nauwkeurig. Aan een praatje met verslaggevers zult u toch geen voorrang willen ontlennen?’

Dubois’ brede, knappe gezicht staat nu op storm. ‘Daar heeft u beslist gelijk in, Professor Bolk,’ antwoordt hij, ‘en dat weten wij beiden. De bijdrage van de heren Mijsberg en Bijlmer bereikte de Academie echter pas weken na mijn voordracht voor dat geleerde gezelschap. En wat telt is niet wanneer iemand een verhaal schrijft of een idee bedenkt, maar wanneer dat het wetenschappelijke publiek bereikt.’

‘Hm,’ zegt Bolk, nog altijd achteloos bladerend in Dubois’ manuscript terwijl de laatste bozer en bozer wordt, ‘dat is natuurlijk zo ...’ Dan kijkt hij langzaam op, een vage glimlach om zijn lippen. ‘Als u er echt op staat, Dubois,’ zegt hij dan achteloos, ‘dan denk ik wel dat we het zullen nemen ...’. Echt van plan om Dubois publicatie tegen te houden was hij niet, maar hij mag hem graag even laten zweten. Hij weet, iedereen weet, dat er geen geschiktere manier is om Dubois woedend te krijgen dan door in te spelen op diens angst dat anderen er met zijn ontdekkingen vandoor gaan.

‘Ik sta erop, Bolk,’ zegt Dubois met klem, ‘Ik sta er beslist op.’

GERUCHTEN EN ISOLEMENT

Naast dat artikel van Dubois verschijnt er meer in 1927. Later hetzelfde jaar komt er weer zo'n populair boek uit. Het heet *Evolution* en herhaalt een van die geruchten over Dubois en *P.e.* die maar niet lijken te willen wijken:

Na ze te hebben gepresenteerd op de Internationale Zoölogische Conferentie in 1898, trok hun ontdekker, dr. Dubois, zich in Nederland terug en weigerde hij, naar men zegt onder invloed van de Rooms-Katholieke kerk, de fossielen door andere wetenschappers te laten onderzoeken.

Dubois blijft onwetend van die beschuldiging tot het nieuwe jaar al flink op streek is. Dat jaar begint intussen veelbelovend. Op 28 januari 1928 wordt Dubois zeventig. De universiteit belegt een speciale bijeenkomst om hem te eren. Professor Burger, de rector-magnificus, biedt hem een mooi portret aan van de schilder Frans David Oerder. Dubois ontvangt ook een lawine aan felicitatiebrieven en gelukwensen van zijn vele vrienden en bewonderaars overal ter wereld, die door Antje Schreuder zijn getipt. Ze is haar geëerde professor zeer trouw, ofschoon ook zij in de loop van de jaren van te dichtbij heeft kennism gemaakt met zijn moeilijk karakter. Kort na de feestelijkheden, benoemt de Nederlandse regering Dubois tot ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw uit erkentelijkheid voor het internationale belang van zijn wetenschappelijke werk.

Op hun zeventigste gaan hoogleraren verplicht met emeritaat, en Dubois ziet ernaar uit zijn banden met de universiteit en haar niet aflatende eisen te verbreken. Nu kan hij eindelijk aan de slag met zijn te lang verwaarloosde Collectie-Dubois, die hij al die jaren bijeen en onder zijn hoede heeft weten te houden zonder zelfs maar toe te komen aan de meest basale taken als het etiketteren, identificeren en registreren van de fossielen. Toch gaat hij er, zij het aarzelend, mee akkoord nog een semester aan te blijven, tot men een vervanger gevonden heeft.

De eerbewijzen beschermen hem niet tegen kritiek. Kort na zijn verjaarsfeest stuurt een collega in Londen hem de kopie van een ingezonden brief in *The Tablet*, afkomstig van een katholieke priester in Engeland.

11 februari 1928

In een recente bijdrage van professor E.W. MacBride aan de door de heren Benn uitgegeven Sixpenny Library, getiteld Evolution, wordt bedekt gesuggereerd dat de katholieke kerk op de een of andere manier betrokken is bij het geheimhoudingsbeleid waarmee dr. Dubois naar verluidt de prehistorische vondsten aangeduid als Pithecanthropus, door hem op Java ontdekt, aan het zicht verkoos te onttrekken. ...

Nieuwsgierig welk misverstand, zo daar sprake van was, er schuilging achter een suggestie die een katholiek alleen als fantastisch kan beschouwen, deed ik navraag bij vrienden die in een positie verkeren mij betrouwbare informatie te verschaffen. Wat ik te horen kreeg, laat zien dat deze suggestie op niets berust. Het spreekt vanzelf dat de katholieke kerk als zodanig op geen enkele manier heeft geprobeerd invloed te krijgen op de handelwijze die dr. Dubois inzake zijn ontdekking verkoos te

volgen. Dit is zijn eigen verantwoordelijkheid, een persoonlijke aangelegenheid, en het zou in elk geval mij misstaan me daarin te mengen. Ik heb mij laten vertellen dat het individuele katholieken zo vreemd is een onwetenschappelijke terughoudendheid tegenover de Pithecanthropus en soortgelijke ontdekkingen te steunen dat een dergelijke houding door een katholieke priester en Franciscaan openlijk werd bekritiseerd in een proefschrift ter verkrijging van de graad van Doctor in de Natuurwetenschappen, dat hij recentelijk verdedigde tegenover een promotiecommissie onder voorzitterschap van dr. Dubois zelf. Deze rooms-katholiek hield nadrukkelijk vol dat zulke ontdekkingen in openbare verzamelingen behoren, waar ze voor wetenschappers gemakkelijk toegankelijk zijn. Niets wijst erop dat de veronderstelde moderne Galileo die uitdaging heeft aangegrepen om de promovendus met MacBrides woorden te confronteren.

Als we weten dat dr. Dubois zijn ontdekkingen deed onder auspiciën van het Nederlandse Koloniale Gouvernement; dat hij in 1898 tot buitengewoon hoogleraar en in 1905 tot gewoon hoogleraar in Amsterdam werd benoemd, een publieke functie die hij nog immer bekleedt, dat hij nog onlangs over zijn Pithecanthropus schreef – zo recent als 1924 in *Verslagen der Kon. Academie van Wetenschappen*, sectie 2, deel 33(1) (waar hij betoogt dat de resten niet menselijk zijn), lijken we weinig vertrouwen te mogen hebben in professor MacBrides bronnen op dit specifieke punt. Ik laat het aan professor MacBride over te beoordelen in hoeverre de door hem gebezigde formulering 'uit het openbare leven teruggetrokken' op professor Dubois van toepassing is.

De fossielen van Pithecanthropus worden bewaard in het Teylers Museum in Haarlem, een instelling waar dr. Dubois een officiële positie bekleedt. Tijdens de Antropologische Conferentie afgelopen mei of juni in Amsterdam gaf dr. Dubois een groep

wetenschappers een rondleiding in het Museum en hield hij een lezing over zijn ontdekking.

Aangezien professor MacBrides interessante boekje waarschijnlijk door velen gelezen zal worden, hoop ik dat hij kans ziet om een suggestie weg te nemen die naar mijn overtuiging behoorlijk ongefundeerd is en die erop gericht lijkt, hoe onbewust wellicht ook, niet alleen katholieken in een kwaad daglicht te stellen, maar ook, zo stel ik mij voor, een buitenlandse onderzoeker die zich nog geenszins uit het openbare leven teruggetrokken heeft.

Deze brief zou amusant zijn als hij Dubois niet zo pijnlijk herinnerde aan de moeilijke tijden van een jaar of wat geleden. In elk geval was het eindelijk eens een ander die hem verdedigde.

Zijn leeftijd en de nog immer aanhoudende stortvloed van kritiek op zijn ontdekkingen en ideeën versterken Dubois' rigiditeit en gebrek aan verdraagzaamheid. Hij wordt snel boos en is meer en meer geneigd om bij het kleinste foutje van anderen aan het bulderen te slaan. Anna's gezelschap verdraagt hij nauwelijks meer. Ze spreekt hem voortdurend tegen en ze ziet in haar ooit krachtige en knappe echtgenoot alleen nog een ruzieachtige oude tiran met teveel belangstelling voor vrouwelijk schoon. Op een dag als hij echt te veel geëist en gecommandeerd heeft, vraagt ze hem om te vertrekken en haar verder met rust te laten. Er is verderop in de straat in Haarlem een huisje vrij. Hij huurt het en trekt erin met zijn boeken en fossielen. Hij is een eenzellig mens, alleen met zichzelf en zijn wetenschap, en hij heeft het gevoel dat hij nu, eindelijk, zijn huishouden naar zijn eigen wensen kan inrichten. Hij verheugt zich. Hij heeft natuurlijk wel per-

soneel nodig om voor hem te zorgen, dus zet hij een advertentie in een Limburgse krant: 'Gevraagd: huishoudster, niet ouder dan 25 jaar, voor een heer alleen.' Deze advertentie trekt niet de allerfatsoenlijkste gegadigden. Hij kiest de meer aantrekkelijke sollicitanten en dat zeker wanner ze door hun manier van kijken en van doen lijken aan te geven dat ze geen bezwaar zouden hebben tegen enige romantiek. Nu hij van Anna gescheiden leeft, zo meent hij, is het niet langer echt verkeerd om elders troost te zoeken. Per slot brengt hij deze Limburgse meisjes naar de grote stad, naar Amsterdam – en daar zijn ze op uit – en geeft hij ze een comfortabel onderkomen en een fatsoenlijk loon. Is het zo erg dat zij zich dankbaar gedragen? Hij weet dat hij niet jong meer is, maar hij acht zichzelf nog altijd wel aantrekkelijk: sterk, goed op de hoogte en nog altijd knap.

Het wordt een ramp. Zijn dienstmeisjes bedriegen en bestelen hem de een na de ander. Ze spelen in op zijn zwakheden om een hoger loon, minder werk en cadeautjes los te krijgen, en vervolgens vertrekken ze. Hij heeft zo vaak een nieuwe huishoudster dat de burens beginnen te roddelen. Geen wonder dat zijn vrouw hem niet meer wil zien! Uiteindelijk smeekt hij Antje Schreuder om hem te helpen een eerlijk iemand te vinden, en dat doet ze. Schreuders verlegenheid is groot als de vrouw na een paar weken bij haar komt om te vertellen dat ze haar baan bij dr. Dubois weer opzegt. 'Kennelijk,' zegt de vrouw, stijfjes en wat uit de hoogte, 'kent u hem niet erg goed.'

'Wat bedoelt u dáár nou mee?' vraagt Schreuder. 'Ik heb jaren bij professor Dubois gewerkt, als directe collega en assistente. Hij is een briljant geleerde, een genie. Natuurlijk is hij in gedachte zo met hogere zaken bezig dat hij wat weinig

aandacht heeft, snel geërgerd is soms zelfs, maar hij is een volslagen onberispelijk en eerlijk man.'

'Op de universiteit misschien,' geeft de vrouw geërgerd toe, 'maar niet thuis. O nee. Bij zo iemand kan ik niet blijven.' Nader uitleg wenst ze niet te geven, maar opeens staat het Schreuder helder voor ogen wat er aan de hand is. Met een akelig gevoel in haar maag herinnert ze zich alle geruchten over Dubois' aandacht voor aantrekkelijke vrouwen, geruchten die ze altijd als onzinnige roddel had afgedaan. Nu ziet ze dat zijn morele hoogstaandheid weinig meer is dan hypocriet vertoon. En wat hebben de mensen wel van haar gedacht, van haar, zijn 'protégée'? Ze schaamt zich diep over haar naïviteit en de mogelijke gevolgen voor haar reputatie. Ze heeft Dubois lang bewonderd, vergaf hem zijn prikkelbaarheid en zijn egoïsme als de onvermijdelijke keerzijde van zijn grootheid. Ze heeft altijd met genoeg de moeizame klussen aangepakt die hij liet liggen – de begeleiding van studenten in het kristallografie-lab waar zij ze leerde omgaan met de polarisatiemicroscoop, het voorbereiden van kaarten of lichtbeelden voor zijn lezingen – omdat hij het, zo dacht ze, te druk had met de ontwikkeling van hoogstaande ideeën. Maar ze zal nu nooit meer met dezelfde ogen naar hem kijken.

Schreuder blijft voortaan emotioneel op afstand van Dubois en zij op haar beurt raakt bij hem uit de gratie. Iets in dit al kwetst Dubois diep, maar hij begrijpt niet waarom Schreuder hem nu zo anders bejagent. Wel moet hij weer denken aan de blik van afschuw in de ogen van het laatste dienstmeisje voor Schreuder voor hem op zoek ging, het boerenmeisje met dat prachtige blonde haar. Hij kneep haar zachtjes en meteen deinsde ze vol afschuw terug. Eén vreselijk, misselijkmakend,

moment later beseft hij dat ze hem oud en verlopen vond, een bejaarde geilaard, in plaats van een levendige en nog altijd echt manlijke man. Alles wat hij verlangt is in zijn eigen huis verwend en vertroeteld te worden. Natuurlijk heeft hij graag een leuke jonge meid om zich heen; wie niet? Als hij in Indië gebleven was, had hij nu een mooie, lieve njai gehad die op zijn oude dag liefderijk voor hem zorgde. Maar hier niks van dat al, niet met deze meisjes.

Hij beseft dat de dagen van zijn jeugd, zijn moed, zijn grootse ontdekkingen, voorbij zijn en dat doet pijn. Langzaam begint de lange reeks incidenten samen te smelten tot één vreselijk mengsel van verontwaardiging, afwijzing en afschuw. Hij is niet meer wat hij ooit was, en wat hij zelf nog meende te zijn; hij is minder, heel veel minder dan dat.

HOOFDSTUK 51

HERSENWERK

Dubois zoekt troost in de wetenschap en richt zich opnieuw op zijn hersenkwesties. Hij verzamelt meer gegevens en worstelt met de vraag hoe hersenen in de loop van de evolutie groter worden. Hij schrijft het ene geleerde verhaal na het andere, tot hij het gevoel heeft dat hij zijn idee grondig heeft onderbouwd. De hersenen groeien door celdeling in de embryonale fase, en dus door opeenvolgende verdubbelingen van het aantal zenuwcellen. De mens heeft 32 keer zoveel zenuwcellen als de muis. Het volgende niveau van evoluti-

onaire ontwikkeling, vertegenwoordigd door bijvoorbeeld de hazen, heeft twee keer zoveel zenuwcellen als de muis; de mens heeft er dus 16 keer zoveel als de haas. De groep soorten op het daarop volgende niveau, waartoe onder andere apen, hoefdieren en roofdieren behoren, laat weer een verdubbeling zien; de mens heeft dus 8 keer zoveel zenuwcellen als de soorten in deze groep. En ten opzichte van de soorten die het dichtst bij de mens staan, de mensapen, heeft de mens nog altijd 4 keer zoveel zenuwcellen. We zien dus een geometrische toename op basis van steeds één deling extra tijdens de embryonale ontwikkeling. Wat er ontbreekt in deze reeks is een groep die half zoveel hersencellen heeft als de mens. Dat niveau nu wordt ingenomen door *Pithecanthropus*, die dus ook in dát opzicht een volmaakte tussenvorm van mensapen en de mens vormt.

Het evolutionaire *patroon* in deze reeks verschilt van de geleidelijke opeenstapeling van kleine veranderingen die Darwin zich voorstelde. En daarmee is het tevens een antwoord op het probleem van de ontbrekende schakels – ‘het ontbreken van bewijs voor geleidelijke ontwikkeling’ zoals Dubois het noemt. Darwin schrijft die gaten toe aan de onvolmaaktheid van het bodemarchief en de schaarste aan fossielen, maar volgens Dubois zit hier iets veel groters en interessanter achter. Dubois ziet evolutie *per saltum*, sprongsgewijze evolutie. Ha, denkt hij, ik ben nog niet dood. Mijn geest functioneert nog en ziet nog wat anderen over het hoofd zien. Dit is een van mijn briljantste prestaties!

Hij presenteert zijn ideeën eerst als lezing voor de Koninklijke Academie en dan als publicatie. Hij begint met een aantal alledaagse observaties, maar eindigt met een buitengewone conclusie.

Klaar getuigt de paleontologie van de groei van het leven op de aarde. ...

De fijnste overgangen tussen de leden der vele 'stamreeksstukken', waarvan wij kennis kregen, bleven zo regelmatig uit, dat dit uitblijven niet langer kan worden toegeschreven aan 'the imperfection of the geological record'. Ieder lid van een volgrees is trapsgewijze van het voorafgaande en het volgende onderscheiden. Telkens weder vinden wij pijlers van de verwachte bruggen, nooit bogen. ...

De leden der volgreesen zijn tussenvormen, geen 'overgangsvormen', geen 'schakels'. Welbeschouwd is geleidelijke overgang a priori onmogelijk, omdat iedere als zelfstandig wezen levende soort op eigen wijze moet gespecialiseerd zijn, ten einde aan bijzondere levensomstandigheden aangepast te kunnen zijn. ...

Dat wij altijd maar weer stukken van die banden aantreffen, en dat geleidelijke overgang tussen als verschillende soorten zelfstandig levende wezens a priori onmogelijk is, leidt tot het besluit, dat de eigenlijke overgangen, de ontbrekende stukken der verwantschapsbanden, de bogen der de soorten verbindende bruggen, plaats vonden in het embryonale deel van het individuele leven, vóór het zelfstandig bestaan van het individu.

Daarvan kon ons de paleontologie geen documenten leveren, omdat deze nooit bestaan hebben.

Hier is het publiek aardig in de war. Waar heeft die oude Dubois het over? Overgangsoorten a priori onmogelijk? Zijn overgangsvormen dan niet precies wat Darwin voor-spelde? Heeft Dubois niet zelf juist altijd beweerd dat *Pithecanthropus* zo'n overgangsvorm was?

Zijn punt is echter dat evolutie verloopt dankzij een cellulair proces. Zeker, je kunt een reeks construeren die dat

verloop weergeeft, met $\frac{1}{32}$, dan $\frac{1}{16}$, dan $\frac{1}{8}$, dan $\frac{1}{4}$ van de hersenomvang van de mens, waarbij elk niveau door verschillende diersoorten wordt gerepresenteerd. Maar die reeks verloopt in sprongen, door opeenvolgende verdubbelingen in plaats van een geleidelijke toename. Groepen met $\frac{1}{30}$ of $\frac{1}{25}$ bestaan niet, en $\frac{1}{12}$, $\frac{1}{10}$ of $\frac{1}{3}$ vind je evenmin. Tussen soorten op hetzelfde niveau bestaan geleidelijke overgangen, aanpassingen, specialisaties: alle diversiteit en variatie die Darwin al constateerde. Maar de 'echte evolutie', zoals Dubois die noemt, de 'vooruitgang in organisatiegraad', berust op de vermenigvuldiging van de herseneenheden door celdeling. Op dit niveau van evolutie zien we dus alleen abrupte veranderingen van vorm en structuur, geen geleidelijke ontwikkeling.

Fylogenetische vooruitgang van de hersenen, in termen van de grootte en functionele complexiteit van de hersenhelften – van wat Dubois aanduidt als het 'psychoencephalon' – wordt bepaald door interne, autonome factoren, niet door externe natuurlijke selectie, zoals Darwin suggereerde. Hij gaat verder:

Bovendien betekent in het geval van het psychoencephalon groei tevens directe volmaking van het orgaan, gestadige fylogenetische vooruitgang van zijn verrichtingen, want de hogere organisatie wordt hier onmiddellijk bereikt door de vermeerdering van het getal der cellen, welke van zelf tot menigvuldiger combinatie, groter functionele samengesteldheid, onmiddellijke vergroting der buitenwereld van het dier leidt.

Hier is een evolutiewet door het levende wezen zelf gesteld, niet van buiten opgedrongen. Darwin kon nog menen: 'There is no evidence of the existence of any law of necessary develop-

*ment'. Uit hetgeen wij thans van de evolutie van het psychoen-
cephalon weten blijkt, dat zulk een wet der fylogense, en wel
met volmaking, toch bestaat.*

*Het ligt voor de hand, dat deze gestadige volmaking niet door
factoren buiten het dier, waaraan het darwinisme de fylogense
toeschreef, kan veroorzaakt zijn. Factoren buiten het dier kun-
nen slechts verscheidenheid der vormen en verrichtingen, door
aanpassing, bewerkt hebben. Het is ondenkbaar, dat zij steeds in
één bepaalde richting, van volmaking, zouden gewerkt hebben.*

Dubois suggereert dat er achter grootschalige evolutie een cellulair mechanisme zit. Darwins idee van aanpassing, en het overleven van de geschiktste vormen, voldoet prima voor soortvorming, voor zaken als de geleidelijke transformatie en specialisatie van de kattenfamilie in verschillende vormen, zoals het slanke, snelle, rennende jachtluipaard en de gedrongen, oersterke leeuw. Maar Dubois' mechanisme verklaart het ontstaan van heel nieuwe diertypen via het simpele en welbekende proces van celdeling. Deze synthese van ontwikkelingsbiologische en evolutionaire ideeën is zo radicaal dat ze pas tientallen jaren na zijn dood in ruime kring begrepen en omarmd zal worden.

In 1929 gaat Dubois dan eindelijk met emeritaat om aan de Trinilfossielen te werken. Hoe weinig heeft hij nog bereikt sinds hij ze van Java naar huis stuurde. Dat hij tot nu toe te weinig deed, hetzij aan hen, hetzij aan *P.e.*, kwam hem op heel wat verdriet en zorg te staan. Maar zijn temperament maakt hem niet echt geschikt voor domme klussen als het labelen, sorteren, schoonmaken en registreren van fossielen; zelfs nu grijpt hij elk excuus aan om iets interessanter aan te pakken.

In december 1929 krijgt hij een perfect excuus als de kranten berichten dat Davidson Black, een jonge Canadese anatoom werkzaam bij het Peking Union Medical College, in China de fossiele schedel van een vroege mens heeft gevonden. Dubois kent Black, een voormalige student van zijn oude vriend Grafton Elliot Smith in Londen, en herinnert zich dat Black in 1919 een baan in China aannam in de hoop daar menselijke voorouders te vinden. Hoewel Black al gauw merkte dat zijn geldschieter, de Rockefeller Foundation, niet van zijn fossielenjacht gediend was, ging hij er toch mee door, ondanks herhaalde waarschuwingen die onzin te laten en zich aan anatomische en medische zaken te wijden.

Zijn eerste jaren in China leverden Black weinig noemenswaardige fossielen op. In 1926 wist hij de Zweedse kroonprins er, tijdens diens bezoek aan China, van te overtuigen dat twee mensachtige fossiele gebitsresten een 'overtuigende bevestiging' vormden van de hypothese dat China een 'nieuwe mens uit het Tertiair of vroege Pleistoceen' zou voortbrengen. Hij noemde de fossielen 'een zoveelste schakel in de toch al sterke keten van aanwijzingen die de hypothese onderstonden van de Centraal-Aziatische oorsprong van de Hominidae', de zoölogische familie waartoe de mens behoort, en wist de kroonprins zover te krijgen dat die geld en steun voor verdere opgravingen toezegde. Dat op zijn beurt bewoog de Rockefeller Foundation ertoe hem in 1927 toe te staan om systematische opgravingen te beginnen in een grot op een plek nabij Peking die bekend stond als Zhoukoudian, of Drakenbotheuvel. Aan het eind van het eerste veldseizoen had Blacks team nog wat gebitsresten gevonden, waaraan hij meteen een nieuwe naam – *Sinanthropus pekinensis*, de 'Chinese mens uit Peking' – gaf. Dubois vond, net als Blacks

andere collega's, het materiaal waarop de nieuwe soort, én het nieuwe geslacht, berustte, wel erg mager. Ik kreeg kritiek om mijn *Pe.*, en had toen al een schedeldak, een dijbeen én een kies, denkt Dubois. Maar Blacks slimme zet leverde hem een driejarig verlof en aanvullende fondsen op. Blacks verhaal voelt voor Dubois uiterst bekend; het lijkt zijn eigen aanvankelijke carrière in Indië wel.

En nu, na twee jaar hard werken in Zhoukoudian, wordt Blacks ambitie beloond. Op 2 december heeft de Chinese geoloog W.C. Pei de leiding van het veldwerk. Gravend bij kaarslicht in een diepe put in de Zhoukoudian-grot ontwaart Pei een groot rond fossiel, een schedeldak. Op 4 december ontvangt Black Pei's telegram: 'Schedeldak gevonden – zien [*sic*] uit als mens.' Op 6 december krijgt Black de schedel, zorgvuldig verpakt in met lijm doordrenkt gaas en gips, twee katoenen dekbedden en twee dekens, in handen. Pei's eerste identificatie klopt; het is een vrijwel volledige schedel van een primitieve mensachtige of menselijke voorouder. Op 28 december geeft Black in Peking een persconferentie en het nieuws gaat telegrafisch de hele wereld over.

Net als de meeste van zijn collega's krijgt Dubois het eerste nieuws over de vondst uit de krant. Hij knipt een lang artikel – 'The Peking Man—An Undamaged Skull' uit de *Manchester Guardian* van 30 december 1929, en leest het door op zoek naar meer details.

Met de ontdekking van de 'Pekingmens' (Sinanthropus pekinensis) begon een nieuw hoofdstuk in de menselijke prehistorie. De recent gevonden fossiele resten zijn van enorm belang. ... De aapmens van Peking laat een opvallend mengsel zien van mensaapachtige en mensachtige kenmerken. ...

De schedel is tot aan zijn oogkassen vrijgemaakt. De onderhelft van het gezicht ontbreekt kennelijk, maar de gehoorgang en de achterkant van de schedel zijn intact. Van onder af gezien, ontwaren we de forse gewrichtsgroeve voor de onderkaak die een krachtige beet suggereert. De schedelinhoud is duidelijk groter (een kwart wellicht) dan die van Pithecanthropus, de Java-aapmens. Tegelijkertijd is het nog steeds een relatief kleine schedel, beslist kleiner dan die van de Neanderthaler – in feite doet het schedeldak als geheel bezien sterk denken aan een zeer primitieve Neanderthaler. De schedel is afkomstig van een jongvolwassene. De kenmerken van een 'overgangsvorm' zijn vooral goed te zien aan het gebit en de kaken; het eerste is beslist mensachtig terwijl de kaak in alles aan een mensaap doet denken.

Niet lang daarna ontvangt Dubois van Black zelf een exemplaar van zijn publicatie over de eerste vondst – een soort eerbewijs. *Sinanthropus* zal zeker met *Pithecanthropus* vergeleken worden en Black hoopt in Dubois een vriend en collega te vinden. Dubois is opgetogen en vereerd, en meldt dat ook in een brief aan Black.

11 februari 1930

Met veel genoegen ontving ik een exemplaar van uw 'Preliminary Note on additional Sinanthropus Material Discovered in Chou Kou Tien during 1928' ['Chou Kou Tien' is de Engelse transcriptie van 'Zhoukoudian', vert.]. ... Bij deze mijn hartelijke dank voor uw vriendelijkheid mij dit zeer belangrijke en interessante artikel toe te sturen.

Uw ontdekking van Sinanthropus beschouw ik als een grote, mogelijk de grootste, paleoantropologische ontdekking ooit. Deze nieuwe menselijke vorm dwingt ons naar mijn idee beslist

om het huidige idee over de evolutie van de mens te herzien.

Vol grote en blijde verwachting zien we uit naar uw volledige beschrijving van het prachtige materiaal dat u gevonden hebt.

Bijna twee maanden later komt het antwoord.

3 april 1930

Heel hartelijk dank voor uw vriendelijke brief van afgelopen februari die mij twee weken geleden bereikte. Ik kan u niet zeggen hoezeer ik uw hartelijke woorden waardeer en het doet me veel genoegen u bij deze afdrukken te kunnen sturen van de eerste foto's die van de nieuwe Sinanthropus-schedel gemaakt zijn nadat de buitenkant daarvan is vrijgeprepareerd. ... Het verslag, met reproducties van deze zes foto's is inmiddels in druk. Separaat stuur ik u drie overdrukken van inleidende artikelen over het gebied van Zhoukoudian en over Sinanthropus. Uit dat laatste zult u kunnen opmaken dat er op dit moment geen sprake kan zijn van een datering van de betrokken afzettingen. Het zal nog twee of drie maanden duren voor mijn definitieve verslag over de schedel kan worden voltooid aangezien de gehele binnenkant nog vrijgemaakt moet worden van travertijn voor de botten van het schedeldak precies in hun natuurlijke positie kunnen worden samengevoegd. Hoe meer ik dit exemplaar bestudeer, hoe duidelijker het wordt dat we hier over een vorm beschikken die qua kenmerken voldoende algemeen is om dicht bij het type te kunnen staan waarvan zowel de Neanderthaler als de moderne mens afstammen.

Dubois onderstreept Blacks slotzin over de positie van *Sinanthropus*. Als zijn *Sinanthropus* de voorouder is van zowel de Neanderthaler als van de moderne mens, waar plaatst

Black *Pithecanthropus* dan in dit geheel? Het klinkt alsof hij Schwalbes oude theorie aanhangt dat *Pithecanthropus* de voorouder van de Neanderthalers is. Als dat klopt dan zou Black een 'Y' tekenen met *Pithecanthropus* aan de voet van de stam, *Sinanthropus* bij de vertakking, en Neanderthalers en de mens elk aan het eind van een zijtak. Interessant ... Dan gaat hij naar de tweede bladzij van de brief en ziet een naschrift.

Lang geleden wees Boule erop dat de morfologie van het gebied rond de benige gehoorgang van de schedel van La Chapelle in bepaalde opzichten de situatie bij de chimpansee weerspiegelt, en kenmerken laat zien die een tussenvorm van de laatste en Homo suggereren. De verhouding van deze onderdelen bij het Sinanthropus-exemplaar kan zo met recht pre-Neanderthaloid genoemd worden, omdat die een evolutionair stadium vertegenwoordigt dat aan de Neanderthalachtigen voorafgaat. De morfologische aanwijzingen waarover we nu wat Sinanthropus betreft beschikken, geven aan dat de laatste dicht bij het type staat waaruit zich zowel de uitgestorven Neanderthalers als de moderne Homo sapiens ontwikkelden.

Hm, neuriet Dubois zachtjes voor zich uit, terwijl hij leest. 'Boule wees er lang geleden op ...' Tja, dat zal voor een jongeman als Black inderdaad wel lang geleden zijn, en Boules monografie verscheen nog eens vijftien jaar na de mijne, na mijn monografie waarmee het allemaal begon, de eerste die een fossiele vorm vergeleek met moderne mensapen en mensen. Black beschouwt *Sinanthropus* duidelijk als een mens, niet een aapmens of mensaap. Een pre-Neanderthalide, verder ontwikkeld dan *Pithecanthropus*: zeker. Dus mijn

P.e. is nog steeds de echte aapmens, de ontbrekende schakel.

Dan bekijkt hij de foto's die Black stuurde. Wat een prachtig schepsel is daar geportretteerd! Het schedeldak is vollediger dan dat van *P.e.* en omvat een groot deel van de schedelbasis. Jammer dat het gezicht grotendeels ontbreekt. Zeker, er is enige overeenkomst met *P.e.*, vooral in zijaanzicht, maar er zijn ook verschillen. Wat zegt Black?

Sinds mijn laatste laatste verslag voor de Society zijn we een stuk verder met werk aan de Sinanthropus-schedel. De hele buitenkant is nu vrij van travertijn, waarmee de binnenkant echter nog geheel gevuld is ...

De voorlopige foto's laten overduidelijk een aantal van de belangrijkste kenmerken zien die Sinanthropus scherp onderscheiden van andere hominiden, zowel oude als moderne.

Het volgende stuk, de technische beschrijving, volgt Dubois zorgvuldig, met een vinger op de foto's. Black maakt een belangrijke opmerking over de vorm van de schedel in verticale dwarsdoorsnede, een vlak waaraan Dubois nooit veel aandacht gaf omdat *P.e.* het onderste deel van de schedel en de schedelbasis mist. Bij *Sinanthropus*, zo zegt Black, ligt de maximale breedte van de schedel precies boven de gehoorgangen, hoewel de welvingen van het wandbeen – de 'hoeken' waar de schedelwand naar binnen buigt om een dak te vormen – goed ontwikkeld zijn. Geldt dat ook voor *P.e.*? Hmm, moeilijk te zeggen ...

De beenderen van het schedeldak van *Sinanthropus* variëren in dikte. Blijkens de beschrijving zijn ze dikker dan bij *Pithecanthropus*, en over het geheel genomen, dikker dan bij

een moderne schedel, zeker het onderste deel van het achterhoofd. Rond de benige gehoorgang – een gebied waarover we bij *P.e.* niets weten – zijn wat opvallende, primitieve kenmerken te zien. *Sinanthropus* lijkt daar volgens Black zelf mensaapachtiger dan de Neanderthalers. Verder suggereert Black dat dit exemplaar van *Sinanthropus*, gezien de elegante bouw, waarschijnlijk een volwassen vrouw was.

22 juni 1930

Mijn hartelijke dank dat u zo vriendelijk was mij kopieën te sturen van de eerste foto's gemaakt van de nieuwe Sinanthropus-schedel nadat de buitenkant daarvan van travertijn is vrijgemaakt, en van uw tussentijdse rapport voor de jaarvergadering van de Geological Society of China. Die documenten betreffende uw grote ontdekking en de overdrukken van inleidende artikelen over het gebied van Zhoukoudian en over Sinanthropus zijn beslist zeer waardevol voor mij.

Ik neem nu de vrijheid u opnieuw te schrijven nadat ik de foto's en uw beschrijving met zorg heb bestudeerd en ze heb vergeleken met de Neanderthaler, Homo sapiens en Pithecanthropus. Het resultaat is dat ik van harte instem met uw kenschetsing van Sinanthropus als een pre-Neanderthaloïde vorm. Graag herhaal ik mijn overtuiging dat dit de belangrijkste ontdekking is in de paleontologie van de mens.

Wat betreft de nauwe verwantschap met Pithecanthropus, ik moet bekennen die niet te zien. Sinanthropus is een zeer 'primitieve' mens, maar nochtans een mens, terwijl Pithecanthropus, naar mijn mening, in het geheel geen mens is ...

U zou mij blijven verplichten als u mij op de hoogte blijft houden van alles wat u te weten komt over de lichaamsgrootte en de schedelinhoud van Sinanthropus.

De relatie tussen Dubois en Black blijft tot het eind zeer vriendschappelijk. Black stuurt hem altijd als eerste informatie, publicaties en afgietsels; Dubois doet omgekeerd hetzelfde. De vondst van *Sinanthropus* lijkt Dubois' ideeën over zijn Javaanse aapmens geheel te bevestigen; de overvloediger Chinese fossielen vergemakkelijken de uiteindelijk aanvaarding van *Pithecanthropus* als zeer vroege menselijke voorouder, hoewel Dubois blijft geloven dat zijn vondst ouder en primitiever is dan die van Black.

Ondanks de overeenkomsten in hun carrière, is Blacks weg naar succes een stuk gemakkelijker dan die van Dubois. In 1932 wordt Black, met steun van zijn voormalige begeleider, Grafton Elliot Smith, gekozen als lid van de Koninklijke Academie in Engeland, hoewel zijn monografie over *Sinanthropus* dan nog niet eens verschenen is. In 1933 neemt Dubois het initiatief om de jongere man met nog meer eerbewijzen te overstelpen.

28 maart 1933

Wellicht weet u niet dat het Institut International d'Anthropologie dit jaar weer een Prix Hollandais zal toekennen voor de opmerkelijkste prestatie in de antropologie, waarvoor de auteur zijn werken ter beoordeling dient voor te leggen aan een internationale jury van het Institut.

Staat u mij, als lid van die jury, toe u te vragen uw werk over Sinanthropus te sturen aan de secretaris van het Institut International d'Anthropologie? ... Naar mijn mening is de uwe de belangrijkste prestatie gedurende de laatste cyclus van de Prix Hollandais.

De toekenning van de Prix Hollandais aan Black is de laatste gelegenheid waarop zijn pad en dat van Dubois elkaar kruisen. Op een vroege ochtend in 1934 overlijdt Black achter zijn bureau terwijl hij zit te werken aan zijn geliefde *Sinanthropus*-fossielen. Hij is slechts negenenveertig geworden.

HOOFDSTUK 52

DE IJVERIGE ASSISTENT

Zolang de *Sinanthropus*-fossielen nieuw zijn, besteedt Dubois al zijn tijd en aandacht aan Blacks brieven, publicaties en foto's, en nog geen seconde aan de collectie uit Trinil. De curatoren van de Universiteit van Leiden beginnen te vrezen dat Dubois zal overlijden voor de collectie netjes georganiseerd is. Als dat gebeurt, gaan alle gegevens over de vindplaats die zijn vastgelegd in Dubois' geheugen en maar gedeeltelijk leesbare aantekeningen, verloren. Dat zou een ramp zijn omdat de enorme collectie vrijwel onbruikbaar zou worden. Om er zeker van te zijn dat dit belangrijke werk ter hand wordt genomen, benoemen ze in november 1930 een assistent.

Hun keus is een bijzondere: dr. J.J.A. Bernsen, een pater franciscaan die bij Dubois zelf promoveerde op de neushoorns uit de Klei van Tegelen. Dubois heeft gemengde gevoelens over de nauwe samenwerking met een rooms-katholieke priester, zeker gezien de geruchten die al jaren de ronde doen. Toch heeft Dubois hard hulp nodig en staat Bernsen hem drie dagen per week ter beschikking. Bernsen

begint enthousiast aan het moeizame werk. Het voortdurende nauwe contact maakt hun omgang steeds vertrouwelijker. Ze raken al werkend regelmatig in gesprek. Bernsen koestert die momenten waarop Dubois hem in vertrouwen neemt, of in elk geval echt zegt wat hij denkt. Zou de oude man eenzaam zijn? Hij acht het niet waarschijnlijk hoewel hij weet dat Dubois gescheiden van zijn vrouw leeft. Zo'n groot man, een beroemde wetenschapper, heeft vast veel vrienden en collega's met wie hij omgaat. Op 10 november begint Bernsen hun gesprekken uitgebreid in zijn dagboek bij te houden, waarbij hij alles opschrijft wat hij zich van Dubois' woorden van die dag kan herinneren.

10 november 1930. Het gesprek komt op geloof en wetenschap. Dubois meent dat de natuuronderzoeker geloof en wetenschap absoluut gescheiden moet houden. ... Hij vertelt verder, dat hij 's morgens om half 6 opstaat en dadelijk naar zijn studeervertrek gaat om over evolutieproblemen na te denken en te lezen. Zó meen ik, zegt hij letterlijk, God het beste te dienen.

In de loop van het gesprek zei Dubois, dat vele onderzoekers eigen eer zoeken. Dubois zoekt alleen de waarheid. In een vroeger gesprek in oktober zei hij me:

'Als ze me bewijzen, dat de Pithecanthropus een ezel is geweest, zal ik blij zijn eindelijk de waarheid te weten. Ik ben er trots op nog steeds soepel genoeg te zijn om van mening te kunnen veranderen.'

Soms vertelt Dubois ook over zijn frustraties.

12 november 1930. *Dubois ziet in, dat de bewerking van de Collectie-Dubois eigenlijk zijn levenswerk had moeten zijn. Maar het ging niet. Andere onderzoekingen namen al zijn aandacht in beslag. ...*

'Ja,' zei hij, 'de ervaring komt met de jaren. Dezer dagen las ik bij de verhuizing van de werkkamer nog eens wat ik gezegd heb in 1896 over de Pitheek Ik schaam mij er nu over. Ik ben blij, dat ik met de definitieve beschrijving van de Pitheek-resten gewacht heb tot 1926. Toen was mijn oordeel bezonken. Sommigen meenden, dat ik de Pitheek met opzet verborg onder de invloed van religieuze overwegingen. Dat is niet waar. Ervaring kan ook een nadeel worden. Men kan vast raken in zijn eigen ervaring en ongevoelig worden voor nieuwe indrukken.'

Iets substantieels om over te praten doet het moeizame werk vlotter gaan, want Bernsens eerste belangrijke taak is om toe te zien op een laatste verhuizing van de collectie. Opnieuw moeten de vele duizenden fossielen verhuisd worden, deze keer van de onverwarmde zolder van het nieuwe academische ziekenhuis naar het gebouw waar ooit het pathologisch lab was gehuisvest in het Boerhaave-laboratorium. De verhuizing begint op 3 november 1930, gaat de bitterkoude wintermaanden door en is pas op 15 februari 1931 voltooid. Daarna moeten de kisten worden uitgepakt en begint het eigenlijke werk.

Ook bij deze verhuizing lopen sommige exemplaren schade op en raken enkele labels zoek. Dit is onvermijdelijk want Dubois noch Bernsen kunnen op elk aspect van de verhuizing toezicht houden; bovendien heeft Bernsen nooit eerder de volledige collectie gezien, dus is de buitenissige en soms willekeurige manier waarop die na zoveel verhui-

zingen georganiseerd is hem onbekend. Toch heeft Dubois weinig geduld met de verwarring en de schade, neemt hij die Bernsen kwalijk en draagt hij hem op beter op te letten. 'De bescherming van deze verzameling gaat boven alles', zegt hij ijskoud. 'Hij zal ons beiden overleven. Hij moet ons beiden overleven. U zult meer tijd en aandacht moeten besteden aan uw zorg ervoor. Deze fossielen zijn belangrijker dan u.'

Bernsen krijgt zo'n heftige uitbrander dat hij zich geïntimideerd en terneergeslagen voelt. Bij zijn neushoornonderzoek reageerde Dubois ook wel eens ongeduldig op Bernsens traagheid en pietluttigheid, maar hij verloor nooit zijn geduld zoals nu. Op 22 november, na nog geen drie weken werken met Dubois, schrijft Bernsen bezorgd in zijn dagboek:

Ik ben erg nerveus. Voel me overspannen. Pieker over het wantrouwen en de kleine lastigheden van Dubois. Kan ik het hem nooit naar de zin maken?

De volgende dag gaat hij verder:

Hij was zelf altijd eerlijk door het leven gegaan. Geen diplomaat. 'U is het ook niet' (tegen mij). Met eerlijkheid komt men niet altijd het verst. Maar hij gelooft, dat diplomatie onverenigbaar is met wetenschap. Als men diplomaat in het leven is, is men het ook in de wetenschap. ...

Toen Prof. Dubois zich vroeger eens aan de oneerlijkheid van anderen stootte en zijn verwondering erover uitte, dat zo iets onder wetenschappelijke mensen ook kon voorkomen, vroeg zijn leermeester Place hem: hoe oud ben je? 38 jaar. Moet je dan nu nog leren, dat ook geleerde mensen gewone menselijke gebreken hebben?

Enkele weken later komt het gesprek weer op het onderwerp van wetenschap en geloof. Het verbaast Bernsen hoezeer de aanwezigheid van een geestelijke Dubois raakt, en vragen oproept die hij sinds lang opzij had gezet. Hij hoort in Dubois' stem de angst van iemand die met het geloof worstelt. 'Zelf heb ik het in mijn publicaties over hersenen, uitsluitend over hersenen – nooit over de geest, laat staan de ziel', verklaart Dubois defensief. 'Over die laatste onderwerpen wil ik niet eens nadenken, want ik weet dat je daarmee geen stap dichterbij de waarheid kan komen en dat je er voor je het weet de mist mee in gaat.'

Bernsen raakt enigszins geobsedeerd door Dubois. Dubois is charismatisch, briljant, snel, ongeduldig, honds onaardig en dan meteen weer adembenemend meelevend. Bernsen kan hem niet plaatsen. Hij komt meer over Dubois' denken en persoonlijkheid te weten dan toen hij nog zijn promovendus was en grotendeels aan zijn lot werd overgelaten. In april komt Dubois' voormalige assistente Antje Schreuder op bezoek. Dubois voelt zich merkbaar ongemakkelijk en verzint een excuus om elders iets anders te gaan doen. Schreuder blijft onverstoord zitten en praat met Bernsen. Ze vraagt of het werk vordert en vertelt hem over haar eigen aanpak in de veertien jaar dat ze Dubois' assistente was. Ze complimenteert hem dat hij veel meer voor elkaar krijgt dan zij ooit. Het kostte haar altijd de grootste moeite de professor zover te krijgen dat hij eens even rustig ging zitten om haar te vertellen wat ze over zijn fossielen weten moest.

Ze vraagt dan hoe hij het vindt om bij Dubois te werken. Hij weet nauwelijks wat hij zeggen moet. Hij denkt bijna voortdurend over Dubois maar veel helderheid levert dat nog niet op. 'Je weet dat Dubois moeilijk is, een veeleisende

baas', geeft hij aarzelend toe. 'Maar wat een intellect! Het is een voorrecht bij hem te werken, echt.' Die bekentenis leidt tot een stortvloed van woorden van Schreuder, die Bernsen verrast en beschaamd aanhoort. Achteraf legt hij zijn indrukken van die middag in zijn dagboek vast:

23 april 1931. *Juffrouw Dr. Schreuder uit Amsterdam op bezoek gehad ... Over Prof. Dubois sprekend, zei ze: 'Hij is een geest die mijlenver uitsteekt boven de 12 of 13 professoren, die wij in onze vakken kennen. Prof. Ihle, de Beaufort, Boschma enz. zijn heel goede mensen, maar als professor heel middelmatig. Prof. Dubois is iemand, die elke Universiteit tot eer strekt. Maar psychisch is hij een monster. Zijn zelfzucht kent geen grenzen en hij is dierlijk zinnelijk.'* Daarop vertelde ze o.a. over zijn verhouding tot zijn vrouwelijk dienstpersoneel. Zijn vrouw zou weggelopen zijn om zijn verhouding tot Claartje, een dienstmeisje uit Limburg. ...

... Juffrouw Schreuder is een zeer kritische geest. Zij kan Dubois als mens niet meer uitstaan, maar acht hem hoog als geniaal geleerde.

De dag daarop komt professor Escher op bezoek, de man die vóór Schreuder Dubois' assistent was. Bernsen vraagt zich af of het toeval is. Proberen Dubois' voormalige medewerkers hem ergens van te overtuigen? Hij komt er niet uit. Escher blijft met zorg bij Dubois uit de buurt. Dubois, wantrouwend als hij is, mocht eens 'vermoeden dat er iets achter zijn bezoek steekt.' Ook Escher wil graag met Bernsen over Dubois spreken. 'Hij is overgevoelig', zegt hij. Bernsen is verrast; zo had hij Dubois' gedrag nog niet bekeken. Overgevoelig? Maar de man blaakt van zelfvertrouwen; hij weet zich nog staande

te houden als iedereen zijn ideeën afwijst. En toch, denkt Bernsen, jawel, gevoelig is hij inderdaad. Hij heeft iets heel wantrouwends, alsof hij er al van uitgaat dat je hem zult laten verraden. 'Hij is altijd bang dat iemand anders zich meester maakt van de eer die hem toekomt', vervolgt Escher.

Maar je kunt een eerzaam man toch niet zomaar zijn eer ontnemen, denkt Bernsen. Priesters denken in termen van schuld, zonde en trots. Wat dan is de werkelijke bron van die angst? Wat is de zonde waarvoor Dubois gestraft moet worden?

Uiteraard wantrouwt Dubois deze bezoeken diep. Het duurt niet lang voor hij tegenover Bernsen begint af te geven op Schreuder: 'Geloof nooit zomaar wat ze zegt, want ze heeft het altijd mis. Dat is zo kenmerkend voor haar; ze is zeer verward.'

'Maar ik dacht dat haar dissertatie een degelijk stukje werk was', antwoordt Bernsen mild. 'U was toch vol lof, juist ook vanwege haar nauwkeurigheid?'

'Ja, ja.' Maar dan schudt Dubois zijn hoofd. 'Ik heb gezegd dat het een belangrijke bijdrage was, al spijt het me dat ik niet helemaal de waarheid sprak. Want ik denk niet dat het zo heel veel betekende. Het was typisch vrouwenwerk. Vrouwen hebben geen gevoel voor wetenschap. Dat hebben mannen alleen. Het was fout dat ik haar aanmoedigde, en nu is ze boos, want ze merkt dat ik haar werk niet echt hoog aansla.'

Hij klinkt in Bernsens oren als een man vol spijt, een man die zijn eigen fouten niet onder ogen wil zien en daardoor anderen de hunne niet kan vergeven. Misschien is hij daarom zo bang dat zijn plek in de wetenschap maar tijdelijk is: diep in zijn hart gelooft hij zelf niet dat hij de lof en de eer

verdient. Het is vreemd om in zo'n briljant man tekenen te zien van een diepe angst, denkt Bernsen. Ik begin de man met wie ik zo lang heb samengewerkt nu pas een beetje te begrijpen. Geen wonder dat zijn andere assistenten zo bitter en gefrustreerd zijn.

Op een dag bekent Dubois een vreemd trekje: het staat hem tegen 's avonds in zijn eentje naar het station te lopen. Bernsen is verbaasd. Is Dubois bang dat mensen zullen denken dat hij geen vrienden heeft als hij daar zo alleen loopt? Kan het hem zoveel schelen wat willekeurige onbekenden van hem denken? Uit medeleven loopt Bernsen van dan af dagelijks met hem mee naar het station. Die dagelijkse wandeling biedt nieuwe kansen om naar zijn verhalen en bekentnissen te luisteren. Op een dag geeft Dubois een oordeel over zijn leven dat zijn openlijke agnosticisme haast lijkt te ontkennen. 'Ik heb nooit over *Pithecanthropus* geschreven zoals Haeckel schreef – tendentieus, vanuit een afkeer van religie. Nooit heb ik op die manier over *Pithecanthropus* gesproken. Zeker ik heb het gehad over de ontbrekende schakel. Maar wat is er mis met dat idee? De verhevenheid, de grootsheid van het leven doet me geloven in God.'

Omdat hij merkt dat Dubois in een biechterige bui is, zegt Bernsen niets. Hij luistert alleen maar. Dubois woorden stromen, uit zijn mond, maar vooral ook uit zijn ziel. 'Ik geloof dat ik door de katholieke kerk te verlaten meer voor katholieken, en de katholieke zaak meer in het algemeen, gedaan heb dan menig voorvechter binnen de kerk. Ja, Bernsen, dat verbaast u. U vraagt u af hoe dat mogelijk is. Ik zal het u vertellen. Ik heb met zekerheid de onhoudbaarheid aangetoond van Darwins idee van geleidelijke evolutie en het overleven van de sterksten. Mijn onderzoek bracht

me ook direct in strijd met het sociaal-darwinisme. En ik ben ervan overtuigd dat Marx zijn boek nooit geschreven zou hebben als daar niet eerst het darwinisme was geweest.'

Het is een vreemde en zwaarmoedige samenvatting van een levenswerk, denkt Bernsen. Heeft die man dan geen idee van zijn werkelijke bijdrage, zijn werkelijke belang? Terwijl Dubois nauw met Bernsen samenwerkt in een poging zijn fossielen zo te bewerken dat ze onderzocht kunnen worden, lijkt hij te lijden onder een diepe melancholie, die voortkomt uit de confrontatie met al die jaren dat hij deze enorme collectie verwaarloosd heeft. 'Weet u, Bernsen,' vertrouwt Dubois hem toe, 'ik heb al die jaren geen tijd kunnen vinden om dit materiaal zorgvuldig te bewerken. Dat hoogleraarschap in Amsterdam vergde zoveel van mijn tijd. Als hoogleraar moet je zelf onderzoek doen op de terreinen waarover je doceert, dus ik moest me wel met de geologie gaan bezighouden. En dan de voorbereiding van je colleges; dat kost ook een hoop tijd. Dus u begrijpt waarom ik weinig aan de collectie kon doen, hoezeer me dat ook altijd gespeten heeft.' Dubois zucht diep als hij zo terugkijkt.

'De moeilijkheden die ik heb ervaren hebben mijn leven vergald', zegt hij dan. 'U denkt misschien van niet, maar ook de Trinit-collectie zorgde voor grote problemen. In de eerste plaats moest ik, om in Indië te gaan zoeken, het vooruitzicht op een spoedig hoogleraarschap opgeven. Ook in Indië had ik allerlei problemen. Aanvankelijk had ik geen gelegenheid om fossielen te zoeken, Later, nadat ik al het werk had gedaan, wilde Martin me de collectie afhandig maken.' Hij schudt zijn hoofd en klikt met zijn tong. De brutaliteit. 'Na alles wat ik gedaan had ...' Zijn stem stokt en hij staart een minuut of wat uit het raam. Dan gaat hij verder: 'Ook Pi-

thecanthropus bracht me een hoop problemen. Bij gelovigen leidde de vondst tot conflicten om godsdienstige redenen; bij ongelovigen kreeg ik deels instemming, om politieke redenen (ik gaf ze een argument tegen het geloof), deels afkeuring omdat ze jaloers waren ... Nu kan ik eindelijk aan de collectie werken, maar mijn veerkracht is weg. Nog meer problemen en ik geef het op. Niet omdat ik niet van discussie houd, maar ik verdraag het gewoon niet langer.'

Dubois' depressie houdt weken aan. Intussen ploeteren de mannen voort met de saaie maar noodzakelijke werkzaamheden. Nu hij niet met wetenschappelijke problemen bezig is, verzinkt Dubois in bespiegelingen en spijt. 'Wat een ellende hebben die fossielen me gebracht', klaagt hij, terwijl hij een doos opzij schuift waarvan hij de inhoud gesorteerd en geclassificeerd heeft. Hij staat op, rekt zich uit om zijn pijnlijke rug te ontspannen, en praat door terwijl hij rondloopt. 'Soms kan ik er 's nachts niet van slapen. Nu ik oud ben, wil ik mijn nalatigheid goedmaken, het werk af krijgen. Ik hoop dat ik lang genoeg te leven heb om de collectie op orde te brengen.'

Later pakt hij het thema weer op: 'Ik heb soms de indruk dat de anderen hier in het museum mijn werk zien als het opstellen van mijn testament. Ze kijken naar me met zo'n blik van "hé, leef je nog?" Ik vind dat heel vervelend.' Want na dat leven, zo denkt Bernsen, komt het moment dat je geconfronteerd wordt met je Schepper en zijn oordeel over je leven. Is dat wat je echt bezighoudt, de laatste afrekening die je te wachten staat? Bernsen zegt daar niets over; dat zou geen zin hebben. Maar hij herkent in zijn collega de angst van een afgedwaalde katholiek.

In het voorjaar van 1931 verdrijft de ontvangst van Blacks

monografie over de Zhoukoudien-vondsten Dubois' somberte. Daarnaast komen er een aantal fascinerende foto's van een nieuw fossiel dat op 30 juli 1931 gevonden is. Opnieuw een spectaculaire ontdekking: een tweede, niet geheel volledige, *Sinanthropus*-schedel, van een jongvolwassen man. Wat ontbreekt is de schedelbasis en het gezicht. In dat opzicht is er grote overeenkomst met *P.e.* Weer heeft Dubois nieuwe fossielen om over na te denken en hij zit vol ideeën en energie. De Zhoukoudien-vondsten leiden hem af van het alledaagse werk aan de collectie, maar Bernsen ploetert voort, met groeiende frustratie. En Dubois kan het niet laten hem de foto's en de monografie te laten zien en er met hem over te praten, hoewel Bernsens deskundigheid, zoals Dubois heel goed weet, op een heel ander terrein ligt.

'Ik heb nieuwe foto's van Black gekregen', zegt hij tegen Bernsen terwijl hij een hand met foto's opsteekt. 'Ik bestudeer ze dagelijks. Buiten, onder de bomen. Daar kan ik het beste over zoiets nadenken.'

'Mag ik ze zien, professor?' vraagt Bernsen, en hij steekt zijn hand uit.

'O, zeker, zeker', antwoord Dubois, terwijl hij er zelf naar blijft staren zonder Bernsens uitgestoken hand te zien. Hij peinst. 'Weet u, ik bewonder Black om zijn heldere geest, zijn uitstekende boek. U moet weten, hoe lang ik er ook over denk, ik zie wel wat overeenkomsten met *Pithecanthropus*, maar er zijn ook verschillen.' Hij geeft nog altijd de foto's niet en Bernsen laat zijn hand weer zakken. Hij weet hoe moeilijk Dubois de foto's, en de informatie daarop, met anderen kan delen. Dubois zwaait met de foto's, laat ze van een afstand zien en wijst Bernsen op bepaalde kenmerken, alsof

de priester de morfologie even goed kent als hijzelf, maar uit handen geeft hij ze niet.

‘Neem bijvoorbeeld het voorhoofdsbeen, hoger en steiler dan bij *P.e.*, en de vorm van de schedel in horizontale doorsnede. Ziet u? Bij *Sinanthropus* is dat een langgerekt ovaal, zoals bij de Neanderthalers en veel menselijke schedels. Maar bij *P.e.*’ – Dubois legt de foto’s neer en geeft met beide handen een vorm aan – ‘is hij duidelijk peervormig, smal van voren en breed bij het achterhoofd.’ Bernsen knikt instemmend, en wilde wel dat hij zich de vorm van het *P.e.*-schedeldak wat beter voor de geest kon halen. Hoe lang hij ook al bij Dubois werkt, hij heeft nooit de gelegenheid of de toestemming gekregen om *P.e.* wat beter te bekijken. Hij pakt de foto’s op, in de hoop dat Dubois ze eindelijk even kan missen.

Dubois praat door, zonder het te merken. ‘Toch, ondanks de gelijkenis, heb ik het gevoel dat ze niet tot dezelfde soort behoren.’ Bernsen knikt opnieuw, niet zozeer uit overtuiging als wel omdat hij het niet weet. Intussen bekijkt hij de foto’s gretig en probeert hij zoveel mogelijk informatie in zich op te nemen voor Dubois ze weer teruggeeft. Dubois gaat verder: ‘Black geeft in zijn boek een aardige oplossing voor dit probleem. Volgens hem is *Sinanthropus* een algemene vorm – hij heeft iets van een mens of een Neanderthaler, iets van *Pithecanthropus*, maar ook iets van apen – terwijl *Pithecanthropus* een heel gespecialiseerde vorm is.

Er klinkt een ongewone onzekerheid in Dubois’ stem, alsof hij met tegenstrijdige ideeën worstelt. Geloofst Dubois in Blacks aardige oplossing? Bernsen weet het niet, en in feite is Dubois er zelf niet zeker van. Diep in zijn hart vraagt hij zich af of de verschillen tussen *Sinanthropus* en *P.e.* niet te onbeduidend zijn voor het gewicht van de conclusies die

Black eruit trekt. Zijn ze voldoende om twee aparte soorten, en twee aparte geslachten, te rechtvaardigen? Zulke twijfel spreekt hij nooit openlijk uit, zeker niet tegenover een gewone assistent en voormalig student.

Over het verschil, of gebrek aan verschil tussen *P.e.* en *Sinanthropus* maken andere antropologen en anatomen snel en zonder aarzelen hun mening kenbaar. Grafton Elliot Smith schaart zich onmiddellijk achter Blacks idee dat *Sinanthropus* iets totaal nieuws is. Franz Weidenreich en Hans Weinert in Duitsland betogen dat *Sinanthropus* en *Pithecanthropus* leden zijn van één groep die als *Pithecanthropus* zou moeten worden aangeduid. Weinert verklaart zelfs dat de naam *Sinanthropus* overbodig is. Boule, in Frankrijk, schaart zich aan de zijde van de Duitsers, terwijl Hrdlička in Amerika meent dat ook de Neanderthalers in de beschouwing moeten worden betrokken. Alle discussie geeft Dubois het ongemakkelijke gevoel echo's te horen van zijn eigen eerdere beproevingen. Hij meent dat ook hij zijn mening moet kenbaar maken, en verdedigen, maar hij weet tot wat voor felle discussies dat kan leiden en hij heeft geen zin meer in academische gevechten. Bovendien kan hij niet goed beslissen wat hij vindt, want het materiaal zelf daarvoor geeft onvoldoende uitsluitsel. Soms denkt hij het een, dan weer het ander. Het is uiterst onaangenaam allemaal.

Een week of zo later pakt Dubois de draad van het gesprek met Bernsen over *P.e.* en *Sinanthropus* weer op. Ze zitten naast elkaar fossielen in elkaar te lijmen en labels te schrijven. 'Hoe meer ik de kleinste schedel van de *Sinanthropus* (natuurlijk in afbeeldingen) bekijk, hoe meer hij begint te lijken op *Pithecanthropus*. Ik zou haast zeggen: beangstigend', zegt Dubois. Hij had eerder die dag al aangegeven

een nieuwe reconstructie van de *Pithecanthropus*-schedel te willen maken om die te kunnen vergelijken met de resten van *Sinanthropus*. Een collega van hem die bij dat gesprek aanwezig was, vroeg toen hoe hij dat wilde doen, immers '... van de onderkaak hebt u toch niet zo veel?' 'Ja wel,' had Dubois gezegd, 'een stuk van de symfyse tot en met de 2^e premolaar. Dus een heel stuk.'

Gretig biedt Bernsen Dubois nu aan om met de beoogde reconstructie te helpen, maar Dubois wuift het aanbod af. 'Nee, nee, dank u, Bernsen, maar dat kan ik zelf. Het is beter dat u doorgaat met het sorteren en registreren van de Trinilbotten. Ik wil alleen graag zo nu en dan met iemand over dit soort zaken praten, begrijpt u.' Het begint Bernsen wat te ergeren dat hij alleen de moeizaamste en intellectueel minst veeleisende taken krijgt toegewezen, en nooit mag meedoen aan onderzoek op basis van nieuw materiaal of nieuwe ideeën. Hij hoopt zeer dat Dubois hem te zijner tijd interessanter werk zal toevertrouwen. Soms heeft Dubois het erover dat hij Bernsen enkele groepen fossiele zoogdieren wil geven om uit te werken en te beschrijven, terwijl hij andere voor zijn rekening neemt. Dat zou Bernsen graag willen – een uitdagende en opwindende taak. Dan weer suggereert Dubois dat ze maar alles gezamenlijk moeten doen. Naarmate Bernsen Dubois beter leert kennen, snapt hij ook steeds beter wat dat inhoudt: hij, Bernsen, doet het routinewerk terwijl Dubois de ideeën levert en interpretaties polijst. Dat lijkt hem minder. Maar hij moet afwachten, flink doorwerken en laten zien dat je van hem op aan kan. Hij beseft terdege dat Dubois overgevoelig en wantrouwig is waar het andere onderzoekers betreft, dus let hij er goed op dat hij binnen de grenzen van zijn opdracht blijft.

Twee dagen later, komt Dubois, nog steeds duidelijk piekerig, weer bij Bernsen langs om te praten. 'Ik heb die foto's van *Sinanthropus* opnieuw bekeken, pater,' begint hij, 'en hoe langer ik kijk, hoe meer verschillen ik zie.'

Enigszins cynisch denkt Bernsen bij zichzelf dat Dubois over die foto's vaker van gedachten verandert dan er fossielen zijn. Maar hij is wel zo verstandig dat niet te zeggen. 'Wat zijn dat voor verschillen, professor?' vraagt hij, waarbij hij zo respectvol mogelijk probeert te klinken.

'Hier, pater.' Dubois houdt hem een foto voor van een afgietsel van de schedelinhoud van *Sinanthropus*, met daarnaast een van een soortgelijk afgietsel van *P.e.* 'Kijk, ziet u? De grote hersenen van *Sinanthropus* lijken meer op een gibbon dan op die van een mens, terwijl die van *Pithecanthropus* mensachtig zijn.' Bernsen knikt plichtmatig en hoopt dat Dubois naar zijn mening zal vragen, maar dat gebeurt niet, nu niet, nooit. Dubois laat Bernsen en de eindeloze klus van het registreren en organiseren snel weer met rust om zich aan interessantere dilemma's te wijden.

Op hun nu dagelijkse wandeling naar het station, komt Dubois op het onderwerp terug. 'Ik werk nog steeds aan het probleem van *Sinanthropus*', vertrouwt hij zijn assistent toe. 'Hoewel die beslist in veel opzichten op *Pithecanthropus* lijkt, is het toch iets heel anders. Ik heb thuis nog eens goed gekeken naar de *Sinanthropus*-schedel en ook naar een aantal gibbonschedels en vond toen tussen die gibbons al allerlei grote verschillen.'

Waarom vraag je me nu niets? roept Bernsen in gedachte uit. Denk je niet dat ik in al die jaren ook iets geleerd heb? Maar Dubois denkt niet aan Bernsen en aan wat die zoal weet en kan. In plaats daarvan schrijft hij Black een brief.

15 juni 1931

Met veel genoegen ontving ik enkele weken geleden uw indrukwekkende beschrijving van de jongvolwassen schedel van Sinanthropus pekinensis. Het is beslist een blijvende vreugde voor iemand die in fylogenie geïnteresseerd is om zulk werk te mogen bezitten.

Het doet mij vooral veel genoegen dat uw opvatting over de relatie tussen Sinanthropus en Pithecanthropus vrijwel overeenkomt met de mening die ik zelf opdeed aan de hand van uw voorlopige beschrijvingen en uw foto's. De afgelopen weken heb ik, ten bate van uw prachtige Sinanthropus, mijn Pithecanthropus opnieuw bestudeerd en ik constateer dat het belang van de laatste inderdaad toeneemt qua, zoals u dat noemt, 'archaische specialisatie'.

Maar ik mis daarbij zeer de cruciale gegevens over de endocraniale anatomie van Sinanthropus, die ik in dit opzicht van uitzonderlijk belang acht, en die u waarschijnlijk een overtuigend argument voor het verschil tussen Sinanthropus en Pithecanthropus zou geven.

Mogen we die gegevens in de nabije toekomst tegemoetzien? U zou me daar opnieuw zeer mee verplichten, evenals met de volledige afgietsels.

Ondanks zijn verklaring altijd zijn ideeën te willen veranderen als zich nieuwe aanwijzingen voordoen, reageert Dubois onveranderlijk boos als Bernsen een andere kijk suggereert. Dat is een probleem dat zich van tijd tot tijd voordoet als hij het gevoel heeft dat Dubois zich in een eerste identificatie vergist heeft. De correctie daarvan moet wel nu gebeuren, vóór de formele registratie zijn beslag heeft gekregen, maar Bernsen kan maar geen voldoende tactvolle manier bedenken om zoiets aan te kaarten. Op een dag maakt hij een fa-

tale fout door terloops te suggereren dat een losse kies uit de Klei van Tegelen die Dubois aan een nijlpaard heeft toegeschreven in feite van een zwijn afkomstig is. Bernsen vraagt toestemming om het exemplaar te bekijken, en Dubois raakt zeer geëmotioneerd.

Allereerst is Bernsen niet aangesteld om nog langer rond te snuffelen in de fossielen van Tegelen. Ten tweede voelde hij, Dubois, zich altijd al wat onzeker over de identificatie. Hij was al lang van plan daar nog eens opnieuw naar te kijken. Bernsen kent Dubois te goed om tegen te werpen dat de oorspronkelijke identificatie inmiddels vijfentwintig jaar oud is, dat die in rijen publicaties is herhaald en dat er van herziening geen sprake is geweest. Dubois hamert nog dagen op de vernedering die hem door Bernsen is aangedaan, alsof die deze triviale verkeerde identificatie in de wereldpers heeft verspreid. Van die dag af is Dubois blijvend verdacht op bemoeienis door de katholieke kerk in de persoon van J.J.A. Bernsen. Alle afkeer en spijt die Dubois zijn hele leven heeft opgebouwd kookt, als hete lava in een uitbarskende vulkaan, omhoog.

‘Ik heb niet genoeg gepubliceerd. Wat heb ik nou helemaal over *Pithecanthropus* geschreven!?’ zegt Dubois op een dag begin mei 1931, daarbij vergetend dat hij daar inmiddels een monografie en bijna veertig artikelen aan wijdde. ‘Ik was niet ambitieus genoeg; ik was al tevreden als ik mezelf had overtuigd. Toen ik eenmaal wist hoe het zat, was mijn belangstelling weg.’

En toch, zo werpt Bernsen in stilte tegen, sta je niemand anders toe eraan te werken, zelfs mij niet, en je accepteert nog niet de kleinste correctie.

‘Pas na 1923 begon ik serieus aan *Pithecanthropus* te werken

en de resultaten te publiceren', gaat Dubois somber verder. 'Dat leidt natuurlijk tot weinig waardering, als de ontdekker zo laat zo weinig over een beroemde vondst te berde weet te brengen. En toen begon Osborn me via de Academie onder druk te zetten om mijn werk af te maken en de zaak te publiceren, dus nu zeggen ze natuurlijk dat ik het zonder hem nooit voor elkaar had gekregen, en krijgt hij de eer, ik niet. Het is niet genoeg wat ik erover gezegd heb. Ik had dikke boeken moeten schrijven, zoals de anderen die beroemde ontdekkingen deden. Mijn werk raakt in de vergetelheid, genegeerd.'

Als Dubois de volgende ochtend, 3 maart 1931, zijn monoloog vol zelfmedelijden hervat, kan Bernsen zich niet langer inhouden. De frustratie die hij in maanden werk voor deze veeleisend en overgevoelige man heeft opgebouwd, baant zich in woorden een uitweg. 'U in de vergetelheid, professor? U? En hoe zit dat dan met mij? Met de maanden en maanden die ik in uw collectie gestoken heb? Dit zal altijd de Collectie-Dubois blijven heten, en wie herinnert zich over een paar jaar nog de priester, pater Bernsen, die de collectie op orde bracht? Ik mag alleen de saaie, de moeizame klussen doen, en dat levert me dank noch erkenning op.'

Dubois kijkt Bernsen een ogenblik aan alsof hij opeens slagstanden of juist vleugeltjes gekregen heeft, en dan begint hij het. Ineens. 'O, eerwaarde, u moet me vergeven. Ik ben veel te veel met mijn eigen werk bezig. Ik heb te zelden de tijd genomen om u te danken voor uw inspanningen voor deze langdurige onderneming, het soort werk waar ik zelf het geduld niet voor heb. U moet wel denken dat ik geen enkel belang stel in uw bezigheden, nooit enige waardering heb gehad voor de vele uren die u in mijn collectie gestoken

hebt.' Bernsen laat zich niet zomaar vermurwen, al doet het hem goed te zien dat Dubois zich toch wat schuldig lijkt te voelen. 'Weet u, pater,' zegt Dubois argeloos, 'als het soms mocht lijken alsof ik geen aandacht voor u had, dan komt dat alleen doordat ik weet in welke goede handen mijn collectie is. Het kwam niet bij me op uw werk te controleren, dus moest het wel lijken alsof ik er geen belangstelling voor had, maar het is natuurlijk ontmoedigend om te moeten werken zonder enige lof of erkenning.'

'Dat is het zeker', antwoordt Bernsen zuinig.

'O, maar ik begrijp de noodzaak van erkenning maar al te goed', antwoordt Dubois troostend. Bernsen knikt. Hij heeft de impliciete verontschuldiging al haast aanvaard. 'En misschien, nu de lucht is geklaard, kunnen we over iets belangrijkers spreken. Mag ik u iets vragen? Voel u vrij om eerlijk te antwoorden, maar voel u ook niet verplicht om iets te zeggen. Hoe stelt u zich uw toekomst voor? Wat voor ambities heeft u voor uw verdere carrière?' Dubois kijkt hem vragend aan.

Bernsen is direct op zijn hoede. Waarom vraagt Dubois dit? Komt hij straks weer met de toezegging dat hij een aantal zoogdiergroepen zal mogen beschrijven, om die dan opnieuw de volgende dag weer in te trekken? Hij antwoordt voorzichtig en kiest zijn woorden met zorg. 'Ik ben niet uit op een bepaalde positie, Professor, maar op tijd ... tijd om wetenschappelijk werk te doen. Waarom vraagt u dat?'

Dubois knikt, met samengetrokken wenkbrauwen alsof hij diep nadenkt. 'Tja, pater, tja, ik begrijp het', zegt hij. 'Dit is een lastige kwestie. Aanvankelijk had ik u in gedachte als mijn opvolger bij dit museum. Ik heb het daar zelfs met u over gehad, toch? Herinnert u zich, toen we het hadden over

het behoud van *Pithecanthropus* ... Maar, terug naar het onderwerp. Hoewel ik u zelf zeer onbevooroordeeld vind in uw wetenschappelijke werk, zou de buitenwereld het toch vreemd kunnen vinden als u, een katholieke priester, zou worden aangesteld als de bewaarder van *Pithecanthropus*. Wat zouden de Amerikanen zeggen? Die klaagden toch al zo over toegang tot de fossielen. En dan degene die het valse gerucht verspreiden dat ik ze verborgen hield omdat de katholieke kerk dat van mij eiste? Zij zouden in uw benoeming vast een bevestiging van die geruchten zien. U kunt zich de problemen voorstellen. Dus ik denk dat u, hoewel u wellicht wel degelijk de Collectie-Dubois zou kunnen beheren, nooit de beheerder van *P.e.* kunt worden.' Hij eindigt zijn zin met nadruk, maar het duurt even voor hij Bernsen aan durft te kijken.

Bernsen is verbijsterd. Dus hij mag de collectie redden, maar moet van het kroonjuweel afblijven. Hij richt zich op en zegt nadrukkelijk: 'Ik wil u danken, Professor, dat u zo openhartig met mij spreekt.' Dubois kijkt hem nog altijd niet aan. Bernsen weet dan dat zijn zaak volledig en definitief verloren is. 'Het is niet aan mij u terecht te wijzen,' gaat hij op effen toon verder, 'maar ik denk dat het misschien beter was geweest als u dit alles eerder ter sprake had gebracht. Nu, na achttien maanden, is de collectie bijna in orde en is het saaie werk zo goed als gedaan. Als dat alles is waarvoor u mij geschikt achtte, dan maak ik het organiseren en registreren voor u af en neem ik mijn ontslag zo gauw de catalogus klaar is.' Hij zal waardig vertrekken, als Dubois de zaak op de spits wil drijven.

'Meent u dat?' vraagt Dubois, zichtbaar opgelucht, en hij kijkt Bernsen aan.

'Zeker, Professor, zeker. Ik neem ontslag zo gauw alles in orde is.' De uitdrukking op Dubois' gezicht spreekt boekdelen; het vooruitzicht van zijn vrijwillige ontslag stemt de man voor wie hij zo hard gewerkt heeft allervrolijkst. Eenmaal thuis schrijft Dubois Bernsen een brief waarin hij het gesprek en de toegezegde ontslagname nog even vastlegt.

Twee dagen later, als Dubois weer naar Leiden komt om aan de collectie te werken, is de situatie gespannen. Hij en Bernsen wisselen slechts enkele woorden en Dubois vertrekt eerder dan hij meestal doet. Die avond schrijft Bernsen in zijn dagboek:

5 maart 1932. Geen woord van spijt over de toespitsing van het geval. Integendeel, mijn vermoeden wordt door de brief bevestigd, dat hij blij is over de aankondiging van mijn ontslagname. Alleen moet het slachtoffer vriendelijk lachen als het gekeeld wordt en stil zijn, de buitenwereld behoeft het niet te weten.

Bernsen laat zich niet ontmoedigen door de vijandigheid die Dubois uitstraalt en vraagt een week studieverlof. Hij wil niet eens met Dubois praten zonder dat er een getuige bij is, want hij vreest dat alles wat hij zegt verdraaid en verkeerd begrepen wordt als het daardoor tegen hem gebruikt kan worden. Hij wil dat bekend wordt dat hij zijn werk goed, degelijk en verantwoord heeft gedaan, en dat ondanks een allermoeilijkste baas. Nu begrijpt hij de achtergrond van die bezoeken van Antje Schreuder en professor Escher die na soortgelijke ruzies hun functie neerlegden. Ze wilde hem duidelijk maken dat Dubois de eer voor het werk nooit met hem zal delen, dat hij zijn assistenten gebruikt en ze vervolgens wegwerkt.

Na een week piekeren over weinig anders besluit Bernsen om zich direct tot de burgemeester te wenden, omdat die als president-curator van de universiteit de eindverantwoordelijkheid heeft voor de Collectie-Dubois, zijn directeur en diens assistenten. Maar als Bernsen bij de burgemeester komt om het vreselijke verhaal van jaloezie en ruzie te vertellen, informeert die hem dat Dubois al bij hem geweest is om over Bernsen te klagen.

‘Wat? Dubois is hier geweest om te vertellen dat ik lastig ben?’ Bernsen is verbijsterd. Dat Dubois egoïstisch was, wist hij, maar van oneerlijkheid had hij hem niet verdacht.

‘Ja, pater’, antwoordt de burgemeester, en hij kijkt hoe Bernsen reageert. De pater is van zijn stuk, maar een schuldige indruk maakt hij niet, dus gaat hij verder. ‘Professor Dubois kwam een dag of wat geleden. Hij vertelde hoe moeizaam het ging met de collectie. Hij sprak bijna een uur over zijn problemen. Maar ik moet u zeggen ... Ik heb op zijn ogen gelet terwijl hij sprak, en dacht bij mezelf ‘Beste man, je hebt liegende ogen.’ Ik geloof niet dat hij helemaal de waarheid sprak.’

‘Maar ...’, Bernsen probeert hem te onderbreken, maar de burgemeester is nog niet uitgesproken.

‘Er is nog iets, pater. Toen Dubois opstond om te vertrekken, vertelde hij me dat u, pater, ontslagen zult worden en dat dr. Van der Klaauw straks directeur van de collectie wordt. Pas toen vertelde hij me de werkelijke reden van zijn bezoek. Hij had er al die tijd omheen zitten draaien. Dat maakte op mij geen erg goede indruk’, besluit de burgemeester ernstig.

‘Wat moet ik nu?’ vraagt Bernsen.

‘De zaak aan mij overlaten’, antwoordt de burgemeester. ‘Maar u moet onder geen voorwaarde zelf ontslag nemen. Ik

zal opnieuw met professor Dubois spreken.'

De openlijke vijandschap tussen Dubois en Bernsen is in het museum het gesprek van de dag. Bernsen ergert zich aan het geroddel, en hoewel de meeste collega's alleen maar be-moedigende woorden voor hem hebben, voelt hij zich erg ongemakkelijk bij de manier waarop sommigen naar hem kijken. Het is zo zonde allemaal, zo nodeloos ook, denkt hij. Als Dubois me nou gewoon eerlijk zou behandelen, me enige ademruimte zou geven ... Zelfs Van der Klaauw, Dubois' gedoodverfde opvolger, bezweert hem zijn poot stijf te houden en geen ontslag te nemen. 'Je hebt het verdiend directeur te worden', zegt Van der Klaauw. 'Je kent de collectie nu beter dan wie ook, met uitzondering van Dubois misschien, en hij heeft niet het eeuwige leven.'

Een week na Bernsens gesprek met de burgemeester, komt Dubois weer aan de collectie werken. Bernsen heeft hard nagedacht hoe hij deze man, eens zo gerespecteerd, nu vooral gevreesd, tegemoet zal treden. 'Laten we ons netjes gedragen, Professor,' suggereert Bernsen. 'We zijn professionele onderzoekers en we doen heel zakelijk ons werk hier.'

'Ja,' antwoordt Dubois zuur, 'dat kunt u makkelijk zeggen. u bent niet door de burgemeester berispt, zoals ik.'

Bernsen antwoordt niet maar gaat in stilte door met het sorteren, classificeren en registreren van de fossielen. Hij werkt aan zeer gefragmenteerde resten dus het vergt flink wat concentratie om te zien waarom het gaat, en om ze te vergelijken met vollediger exemplaren. Steeds opnieuw probeert Dubois hem te verleiden tot een gesprek over hun meningsverschillen, maar Bernsen is vastbesloten daar niet op in te gaan; dat leidt nergens toe.

'Nee, Professor,' zegt hij, 'we hebben afgesproken het daar

niet meer over te hebben. Dat is echt het beste, anders begint alles weer van voren af aan. Ik wil geen ruzie met u, ik wil alleen het werk afmaken dat gedaan moet worden. Dit ding hier,' – hij verandert van onderwerp door Dubois een fossiel in handen te duwen – 'is dit een middenvoets- of een middenhandsbeentje?' Ze praten wat over het fossiel, worden het eens, en beginnen aan het volgende.

De dag schrijdt voort, geen van beide mannen voelt zich op zijn gemak, beiden zijn zich pijnlijk bewust van de harde woorden die tussen hen gevallen zijn. Beiden voelen zich misbruikt, belaagd door de ander. Als Dubois opstaat om te vertrekken, wendt hij zich tot Bernsen en vraagt 'En, loopt u met me mee naar het station zoals altijd?'

'Nee, Professor.' Bernsen schudt bedroefd zijn hoofd. 'Het is misschien beter als ik niet langer met u meeloop.' Dubois ziet er zo grijs en oud en eenzaam uit als hij de straat uitloopt, dat Bernsen even in de verleiding komt achter hem aan te hollen. Nee, zegt hij tegen zichzelf, dat moet ik niet doen. Dubois heeft ervoor gekozen mij opzij te zetten, en hij zal echt moeten leren leven met de gevolgen van die oneerlijke behandeling.

De maanden gaan voorbij, maar de spanning vermindert niet, en het contact blijft vormelijk. In mei laait hun ruzie weer op want Dubois kan het onderwerp niet met rust laten. Hij bijt zich er als een terriër in vast. 'Weet u, Bernsen, we moeten toch nog een keer over onze verhouding spreken. Dit is allemaal uw fout, van begin af aan. Iets in u staat vijandig tegenover mij; ik heb dat van meet af aan gemerkt. U hebt me herhaaldelijk beledigd, u corrigeerde me, wees me op elk foutje, had kritiek op mijn oordelen en stelde die ter discussie. Zelfs als kleine jongen werd ik al met respect behandeld.

Maar u, pater, u kunt geen respect voor mij opbrengen. U moet me vernederen en naar beneden halen vanwege uw jaloezie op mijn positie. De afgelopen maanden heb ik zoveel verdriet gehad. Het heeft me oud gemaakt. Ik heb zelfs verlangd naar de dood om me uit deze ellende te bevrijden. O, nee hoor, niet dat ik ooit zelfmoord zou plegen,' voegt hij er snel aan toe, in het besef dat zelfmoord voor katholieken een doodzonde is, 'zelfmoord is laf.'

Bernsen verliest zijn zelfbeheersing, zo verontwaardigd is hij dat hij ervan beschuldigd wordt Dubois te pijnigen met zijn kritiek. 'Gaat de bescherming van de collectie niet boven alles? Zei u dat niet ooit, Professor? Welnu, ik zie dat u dat meent, en dat alles opzij moet voor uw belangen. Ik persoonlijk beteken niets voor u, hoewel ik nu twee jaar, dag in dag uit, het meest moeizame werk voor uw collectie doe. Mijn beeld van u is veranderd en mijn sympathie voor u is verdwenen.'

Het heeft weinig zin die beschuldiging te ontkennen. Dubois laat zijn hoofd een ogenblik hangen, als een betrapte schooljongen. 'Ja, pater, dat is waar. In dat opzicht ben ik hard. Ik heb altijd het gevoel gehad dat alles voor dat doel opzij moet worden gezet, alles moet zo geregeld te worden dat het de doelen van de wetenschap dient. Dus misschien heb ik te veel van u geëist en u alleen kritiek gegeven, maar het gaat om de collectie, om de wetenschap. Ik heb van mezelf evenveel geëist, en zelf evenveel opgeofferd. Persoonlijk heb ik altijd meegeleefd met u en uw moeizame werk; ik vind u een goede kerel, weet u, pater.' Dubois kijkt hoopvol op om te zien of zijn woorden Bernsen weten te vermurwen, maar zelfs het toegeven van zijn egoïsme – van zijn monomane jacht op de wetenschappelijke waarheid – is niet

genoeg om de vrede tussen hen te herstellen. Bernsen denkt bitter dat je de wetenschap waarachtig ook wel kunt dienen zonder anderen op te offeren.

De weken rijgen zich aaneen, vol nauwelijks beheerste onmin. De collectie zal nu gauw netjes georganiseerd en gecatalogiseerd zijn, en dat besef vergroot het ongemak nog. Beide mannen weten dat er gauw iets besloten zal moeten worden, zowel over de toekomst van de collectie als over de eerwaarde pater Bernsen. De betere exemplaren zijn allemaal bewerkt, wat rest is fragmenten, kleine stukjes die vaak alleen nog in heel algemene termen – grootte en lichaamsdeel – kunnen worden beschreven. Maar Bernsen blijft precies tot het bittere eind, vastbesloten geen fouten te maken of iets over het hoofd te zien waarvoor hij gekapitteld zou kunnen worden. Als hij moet vertrekken, dan in elk geval met trots over een naar behoren, een professioneel uitgevoerde taak, zelfs als degene wiens oordeel het zwaarste weegt daaraan voorbij gaat.

Als hij een aantal dozen met allerlei ribfragmenten onder handen heeft, haalt Bernsen daar een stuk uit dat hem opvalt en waar hij niet goed raad mee weet. Beide einden zijn afgebroken en het is vrij dik. Weliswaar klopt de dikte wel met die van de ribben van grotere dieren (zoals olifanten, buffels en reuzenherten), maar de vorm ... de vorm klopt niet. Hij legt het stuk opzij om het aan Dubois te laten zien, zoals hij doet met elk stuk dat ongewoon of verkeerd benoemd lijkt. Overleg over zulke buitenisigheden is altijd een beproeving, een mogelijk aanleiding voor explosies, maar Bernsen moet en zal elk fossiel met zorg afhandelen. Op 1 juni 1932 legt hij het ribfragment aan Dubois voor.

‘Professor,’ begint hij voorzichtig, terwijl hij Dubois het

fossiel voorhoudt, 'heeft u even tijd om hiernaar te kijken? Het komt uit de doos met ribfragmenten waar ik mee bezig ben. Mij lijkt het vreemd, anders dan de rest. Misschien is het iets belangrijks?'

'Hmm ... O, ja, ja, ik heb wel even tijd. Wat is dit? Ah, ik zie het probleem. Ja, dat is inderdaad vreemd.' Hij loopt weg met het fossiel in zijn hand, bekijkt het centimeter voor centimeter en rommelt van tijd tot tijd in laden en dozen om het met andere stukken te vergelijken. Na een half uur komt hij bij Bernsen terug met een zelfvoldane blik in de ogen.

'Pater, u hebt inderdaad iets gevonden. Ik heb er eens goed naar gekeken, en het met andere fossielen vergeleken, en ik denk nu dat het een stukje dijbeen van *P.e.* is. Stel je voor! Na zoveel jaar een tweede stuk te vinden ... Als dat klopt is het heel belangrijk. U moet goed kijken naar de andere fragmenten. Er moeten haast wel stukken zijn die hier bij passen. Ik wil dat u al uw andere werk opzij legt, en laat de amanuensis, eh, Van der Steen, u helpen tot u alles hebt bekeken dat een stukje van dit bot zou kunnen zijn.'

Bernsen betwijfelt of dit fragment inderdaad een stuk *Pithecanthropus*-dijbeen is, maar hij doet wat hem is opgedragen. De uren daarna vinden hij en Van der Steen nog twee soortgelijke stukken temidden van de duizenden fragmenten. Wat ze vinden brengen ze meteen bij Dubois, waarbij het ze opvalt dat de oude man steeds ontevredener kijkt. Het lijkt wel alsof hij hoopt dat het bij dit ene stuk blijft. Voor de dag om is hebben hij en Bernsen voor de zoveelste keer een woordenwisseling over wat Dubois aanduidt als Bernsens wrede genoeg hem op een fout te betrappen.

De volgende dag komen alle drie de mannen vroeg terug om de zoektocht voort te zetten. Dubois zegt plechtig: 'Na

zorgvuldige vergelijking met het oorspronkelijke dijbeen ben ik er beslist van overtuigd dat het lange bot dat u me gisteren liet zien inderdaad een stuk van de schacht van een dijbeen van *Pithecanthropus* is. Van der Steen en u moeten vooral ook goed zoeken in de andere dozen uit hetzelfde gebied.'

Een paar uur laten komt Bernsen opnieuw bij Dubois, die geheel opgaat in zijn nieuwe dijbeen. Bernsen is opgetogen: 'Professor, ik heb het gevonden! Ik denk dat ik een stuk heb dat hoort bij wat ik gister vond. Staat u mij toe ze aan elkaar te passen?' En dan kijken de twee mannen – hun meningsverschillen even helemaal vergeten – vol verwondering toe als de twee stukken zo precies aan elkaar passen dat je haast een klik hoort. 'Zo,' zegt Bernsen, 'dat is duidelijk. U had helemaal gelijk, Professor, het is een dijbeen van *Pithecanthropus*.'

'Ja,' zegt Dubois, langzaam, 'dat is het inderdaad. Een tweede linker dijbeen van *Pithecanthropus* ...' En zwijgend staart hij een poosje naar het fossiel. Bernsen is in juichstemming; Dubois echter allerminst. 'Dit is een plechtig moment', verkondigt Dubois. 'Tot nu toe stond ik alleen. Maar nu heb ik een tweede *Pithecanthropus*-individu, want dit is beslist een linker dijbeen, net als het eerste dat we vonden. Dat zal de heren in Berlijn zeker niet ontgaan!'

Opeens dringen de implicaties van deze vondst tot Bernsen door: niet alleen heeft Dubois een *Pithecanthropus*-bot gemist, maar er zijn nu twee individuen. De redenering dat de eerdere vondsten, het schedeldak, het dijbeen en de kies, wel van één individu afkomstig móesten zijn omdat er in de enorme collectie geen andere primate te vinden is, komt daarmee op losse schroeven te staan. De felle beschuldigin-

gen en het ongeloof waarmee Dubois in die eerste jaren te maken kreeg, komen weer boven, vooral die van Virchow, die met woeste nadruk stelde dat Dubois uit verschillende individuen en waarschijnlijk zelf verschillende soorten, een fabeldier had samengesteld. En hoe zat het met al die jaren van publicaties over hersengewicht en lichaamsgrootte op basis van dat ene schedelfragment en dat ene dijbeen? Worden die hiermee nu ook van tafel geveegd? Dat moet wel, als het dijbeen en het schedeldak niet van hetzelfde individu zijn. Twee linkerbenen, iets akeligers is nauwelijks denkbaar. Bernsen kan maar heel kort naar Dubois' gezicht kijken, zo duidelijk is de tragedie van deze nieuwe wetenschappelijke waarheid daar te lezen. Dubois' hele levenswerk staat wreed op het spel.

'Tja, maar,' probeert Dubois de zaak te redden, 'deze stukken zijn vast afkomstig van de opgravingen van 1898 en 1900, nadat ik uit Indië vertrokken was. Anders had ik ze beslist opgemerkt. Alleen dat materiaal heb ik niet goed bekeken.'

'In de doos bij deze stukken,' zegt Bernsen, 'zat een briefje met B. 120 erop.' Ze weten allebei dat dit de code is voor de 120ste doos van de tweede, of B-, zending. En dus moeten deze stukken zijn opgegraven toen Dubois nog in Java werkte. Na een korte stilte voegt Bernsen troostend toe: 'Natuurlijk weten we allebei dat veel van die briefjes tijdens de verhuizingen in de verkeerde doos terecht kwamen. U zei zelf ooit tegen me "Let goed op de kleine stukjes om te zien of daar nog iets van *Pithecanthropus* tussen zit." En we weten allemaal dat het onmogelijk is nog een groter stuk van *Pithecanthropus* te vinden want die stukken hebt u zorgvuldig bekeken.'"

Dubois antwoordt niet. Hij staart naar het nieuwe stuk

linkerdijbeen. Dan zegt hij zuchtend: 'We moeten verder. Ik zal de stukken met dunne lijm impregneren om ze te verstevigen en dan lijm ik ze aan elkaar. Zoekt u maar verder intussen.'

Hoewel hij meeleeft met Dubois' sombere stemming, kan Bernsen zich in zijn opgetogenheid toch nauwelijks inhouden als hij het vertrek verlaat en Van der Steen opzoekt. 'We hebben het!' roept hij. 'Het past!' Van der Steen is blij verrast, maar niet zo blij als Bernsen zelf. Die voelt zich alsof zijn lange, geduldige werk toch nog wordt recht gedaan, want ook hij heeft nu een grote ontdekking op zijn naam. Ze vinden nog andere stukken, acht in totaal. Maar Bernsen maakt zich wel zorgen over de lange-termijneffecten van deze vondsten op zijn broze en moeizame relatie met Dubois.

Hij zal het wel niet prettig vinden, dat ik aandeel in de vondst heb. Als ik het eerste stuk niet tussen het ribmateriaal had uitgenomen als een stuk dat me opviel (zoals ik gewoon ben te doen. Ik laat zulke stukken hem altijd zien) dan zou misschien in geen jaren of nooit iemand er naar omgekeken hebben.

Ik ben er echter van overtuigd dat deze gebeurtenis geen invloed heeft op zijn gisteren uitgesproken mening om mijn ontslag aan Curatoren aan te vragen, zoals eigenlijk al blijkt het feit dat hij gisteren na de vinding van al dat Pithecanthropus-materiaal over de duur van de nog te verrichten werkzaamheden begon.

Die duur blijkt, althans wat Bernsen betreft, veel korter dan ze elk voor zich verwachtten. Enkele uren na het schrijven van deze woorden wordt hij ernstig ziek. Ondanks alle inspanningen van de dokter sterft hij de dag daarna aan interne bloedingen, mogelijk als gevolg van

een maagzweer. Niemand had vermoed dat de voortdurende vijandelijkheden Bernsens gezondheid zo ernstig hadden ondergraven.

Op 25 juni presenteert Dubois het nieuwe materiaal op een bijeenkomst van de Koninklijke Academie van Wetenschappen. Het verhaal dat hij vertelt is meeslepend, maar niet helemaal eerlijk. Dubois voelt zich zo kwetsbaar dat hij het niet kan opbrengen de hele waarheid uit de doeken te doen. De enige die, naast hem, de waarheid kent, is overleden na 10.644 fossielen uit Trinil te hebben geregistreerd.

Veertig jaar geleden werden de twee belangrijkste skeletresten van Pithecanthropus erectus, het schedeldak en het dijbeen, bij Trinil op Java opgegraven. De auteur die deze soort benoemde nam destijds aan dat beide van hetzelfde organisme, dezelfde soort of zelfs hetzelfde individu, afkomstig waren. Het schedeldak lijkt zo zeer op dat van enerzijds dat van de mensapen, in het bijzonder de gibbon, en anderzijds dat van de mens, dat de naam Pithecanthropus voor het geslacht ten volle aangemeten is. De naam erectus kreeg de soort op grond van de opvallend menselijke kenmerken van het dijbeen, die wijzen op een rechtopstaande houding en gang. Naast die kenmerken vertoont het dijbeen van Trinil in de ogen van de auteur belangrijke onderscheidende kenmerken, zodat het hem ten minste mogelijk leek om schedel en dijbeen als behorend tot één organisme te beschouwen.

De meest gangbare mening over het dijbeen van Trinil echter, zowel toen als thans, is dat die volstrekt ... menselijk ... is.

Daarmee lijkt duidelijk dat we het dijbeen van de Pithecanthropus-soort als de sleutel tot zijn bouw moeten beschouwen, een sleutel die ons toegang geeft tot kennis over zijn organisa-

tie. Aangezien echter één enkel individu onvoldoende is om een soort goed te kunnen kennen, is wat wij veertig jaar ontbeerden de dijbeenderen van andere individuen van de beschreven soort, om vast te kunnen stellen of de bijzondere kenmerken van het dijbeen van 1892 wezenlijke kenmerken van de soort zijn ... of slechts individuele variaties. ...

De afgelopen veertig jaar kwamen geen resten van een tweede 'pithecanthrop' aan het licht ... tot de eerste dag van deze maand andere, eerder over het hoofd geziene, stukken verscheenen - drie dijbeenderen van de beschreven soort.

Op die dag kwamen in mijn Java-collectie te Leiden, uit een grote hoeveelheid onbetekenende ribfragmenten van verscheidene zoogdieren uit Trinil die ik met zorg aan het bestuderen was, een aantal andersoortige fragmenten tevoorschijn die niet van ribben afkomstig waren. Daartussen zat een bot van enkele decimeters lang, nog gedeeltelijk met gesteente bedekt, dat mijn ijverige assistent bij het ordenen van de Collectie, dr. Bernsen, wiens heengaan we nu te betreuren hebben, ter mijner inspectie had opzij gelegd, omdat hij vermoedde dat het een deel van een hertengewei kon zijn. Tot mijn grote vreugde herkende ik het al snel als de schacht van een tweede dijbeen van Pithecanthropus. Het vertoonde een aantal van de kenmerken die het dijbeen van 1892 uit Trinil van een menselijk dijbeen onderscheiden. Vervolgens tussen de ribfragmenten verder zoekend naar soortgelijke stukken die mogelijk zouden passen, vond ik het ontbrekende bovenstuk bij die dijbeenschacht, dat net onder de kleine trochanter [een botuitsteeksel, vert.] was afgebroken, en zes andere stukken van verschillende grootte, waaruit ik twee andere schachten van Pithecanthropus-dijbeenderen kon samenstellen.

Geen van deze drie is ook maar enigszins vergelijkbaar met

het prachtig geconserveerde dijbeen van 1892, maar ze behoren alle ongetwijfeld tot de beschreven soort.

Dubois schrijft de nieuwe vondsten toe aan de opgravingen die in 1900 onder leiding van Kriele werden uitgevoerd, zodat ze tussen de zestien en achtenveertig meter van het schedeldak moeten hebben gelegen, veel verder dan het eerste dijbeen (dit hoewel de precieze plek van de vondst destijds niet was genoteerd aangezien Kriele hun belang miskende). Om die reden, en omdat de nieuwe fragmenten veel zwaarder verweerd zijn dan de oorspronkelijke vondsten, betoogt Dubois dat ze afkomstig moeten zijn van andere individuen, van wie we nu twee nieuwe, maar onvolledige, linkerdijsbeenderen en twee nieuwe, eveneens onvolledige, rechterdijsbeenderen hebben. Belangrijker is dat ze allemaal precies de kenmerken laten zien die Dubois er destijds van overtuigden dat het dijbeen van *P.e.* duidelijk van dat van de mens verschilde. Die anatomische verschillen, zo luidt zijn hypothese, komen voort uit het feit dat *P.e.* nog geregeld in bomen klom, al was zijn belangrijkste wijze van voortbewegen dan ook een tweebeinige gang op de grond.

Hij besluit zijn voordracht met een kenmerkend krachtige bewering:

De zo verkregen morfologische aanwijzingen laten er geen enkele twijfel over bestaan dat de schedel en het dijbeen die in 1891-1892 werden opgegraven, tot een en het zelfde organisme, een aparte soort, kunnen hebben toebehoord. ...

Ik geloof nog altijd, en nadrukkelijker dan ooit, dan de Pithecanthropus van Trinil de echte 'ontbrekende schakel' is.

De enige verwijzing naar Bernsens rol bij deze ontdekking is het terzijde over 'mijn ijverige assistent ... wiens heengaan we nu te betreuren hebben.' Bernsen wordt opgevolgd door Juffrouw M. Sanders die tussen 1 oktober en 31 december nog eens 569 stukken registreert. Dubois ziet erop toe dat ze ten aanzien van de collectie nooit enige professionele ambitie ontwikkelt. Sanders op haar beurt wordt opgevolgd door haar toekomstige echtgenoot, de herpetoloog L.D. Brongersma, die het totaal aantal geregistreerde fossielen op 11.284 brengt. Al snel is Bernsens heldhaftige werk aan de collectie door vrijwel iedereen zo goed als vergeten. Een uitzondering vormt wellicht Dubois zelf, die de pater nooit echt uit zijn hoofd kan zetten.

HOOFDSTUK 53

NIEUWE SCHEDELS UIT JAVA

Andere Javaanse vondsten overschaduwden de ontdekking van nieuwe fragmenten van het dijbeen van *Pithecanthropus*.

In augustus 1931 stuurt de 'Dienst van den Mijnbouw in Nederlands-Indië' C. ter Haar naar Centraal-Java om een nauwkeurige kaart te maken van het Kendenggebergte in Centraal-Java. Ter Haar installeert zich in het dorp Ngandong aan de Bengawan Solo een kilometer of tien ten noorden van Trinil. Op 27 augustus vindt hij ongeveer achttien meter boven de huidige rivierbedding een reeks van drie

lagen grind en zand die oude rivierterrassen moeten zijn geweest. Een daarvan zit vol fossielen. Een van de eerste exemplaren die hij daaruit opvist is de opmerkelijke schedel van een reusachtige waterbuffel waarvan de hoorns een spanwijdte van ruim twee meter hebben.

Als Ter Haar een en ander doorgeeft aan het hoofdkwartier in Bandoeng, stuurt de dienstdoende directeur, W.F.F. Oppenoorth een groep getrainde Javanen om systematische opgravingen te verrichten. Sinds zijn deelname aan de Selenka-expeditie naar Trinil in 1907 is Oppenoorth er heilig van overtuigd dat Centraal-Java grootse fossielvondsten zal opleveren, maar zelfs in zijn meest ambitieuze dromen had hij niet kunnen voorzien wat hem te wachten staat. Routinematig nummeren de mannen alle goede fossielen van de opgraving bij Ngandong. Nummer 29, gevonden op 15 september, is een flink deel van een fossiele menselijke schedel, hoewel de mannen dat niet in de gaten hebben en het voorwerp als tijgerschedel registreren. Op 30 september vinden ze nog een vreemd object – een 'apenschedel'. In Bandoeng komt Oppenoorth tot het verrassende besef dat het om twee oude menselijke schedels gaat. Als hij op 21 oktober in Ngandong aankomt, constateert hij dat er acht dagen eerder opnieuw een menselijk schedelfragment opgegraven is. Oppenoorth brengt als assistent een jonge Duitse paleontoloog mee die bij de Dienst werkt: G.H.R. Von Koenigswald, die Ralph wordt genoemd.

Oppenoorth en Von Koenigswald zijn zeer verrast dat hun mannen maar liefst drie fossiele mensenschedels hebben gevonden. Ze zetten een tweede nummeringssysteem op, met romeinse cijfers, voor de menselijke schedels, waarvan er de maanden en jaren daarna steeds meer worden gevonden. Het

is een paleontologische goudmijn. Na de drie vondsten van 1931 verschijnen schedel IV op 25 januari 1932, schedel V op 17 maart en schedel VI op 13 juni. De schedel die het nummer VII krijgt is in feite al op 24 mei gevonden, dus voor VI, maar wordt pas later als menselijke schedel herkend. Dan valt er even een gat, tot de laatste week van augustus 1933 (schedel VIII). Schedels IX en X worden op 27 september opgegraven en de laatste, schedel XI, op 8 november 1933. Geen van de elf is compleet; de gezichten ontbreken en de schedelbases eveneens. Daarnaast vinden ze nog duizenden dierlijke fossielen.

Oppenoorth begint meteen met zijn publicaties over de menselijke schedels, zonder te wachten op meer vondsten. Hoewel ze elkaar nooit ontmoet hebben, is hij zo tactvol om Dubois een overdruk van zijn eerste artikel over de nieuwe vondsten te sturen, met een persoonlijke brief, gedateerd 11 mei 1932. Een van de dingen die de Ngandongschedels belangrijk maken is dat ze zo dicht bij Trinil, de thuisbasis van *Pithecanthropus*, gevonden zijn, en *Pithecanthropus* is Dubois' fossiel. Oppenoorths artikel geeft slechts een 'voorlopige beschrijving' gebaseerd op schedel I, niets meer. Hij vergelijkt die met *Pithecanthropus*, *Sinanthropus*, verschillende Neanderthalers, de Wadjakschedels en wat hij aanduidt als de 'gemiddelde' Australische inboorling. Naar zijn idee verschilt het nieuwe materiaal van al het voorgaande, dus stelt hij een nieuwe naam voor: *Homo (Javanthropus) soloensis*. Dubois is gefascineerd door dit eerste verslag en gevleid dat hij het zo snel krijgt. Het is het begin van een lange correspondentie, want Dubois schrijft Oppenoorth met allerlei vragen over de hersengrootte en het afgietsel van de binnenkant van de nieuwe schedel. Hij is Oppenoorth zeer erkentelijk voor diens onmiddellijke reactie:

31 mei 1932

... Zo heb ik van prof. Black reeds 3 afgietsels van de Sinanthropus ontvangen als vergelijkingsmateriaal. Van uw Pithecanthropus heb ik evenals van de Neanderthaler persoonlijk een afgietsel aangeschaft bij Kranz in Bonn, maar dat van de Pithecanthropus is zeer slecht. Ik hoor dat er thans nieuwe afgietsels van zijn, waaraan ook de binnenkant van de schedel te zien is. Mocht u ons museum aan een dergelijk afgietsel kunnen helpen, ev. ook van de Wadjakmens, dan zal het ons zeker een genoegen zijn u t.g.t. ook een afgietsel van de Ngandon-schedel te doen toekomen.

De nieuwe schedels zijn m.i. zeker niet identiek met het Wadjaktype, maar wijzen op een primitievere mens, ongeveer het Neandertaltype. Wanneer u mijn voorlopige beschrijving gezien heeft, zult u het waarschijnlijk wel met mij eens zijn.

Ik geloof hiermee uw vragen beantwoord te hebben, en zou ik gaarne u een paar verzoeken doen, nl. of u mij nog kunt helpen aan overdrukken van uw beschrijvingen in de Akademie van de Pithecanthropus en Homo wadjakensis (de beschrijving van 1894 heb ik in mijn bezit), verder zou u mij zeer verplichten met een paar foto's van de Wadjakschedels.

Zoals u zich wellicht zult herinneren ben ik 25 jaar geleden met de Selenka-expeditie con amore naar Indië gegaan om uw werk te Trinil voort te zetten. Na mijn indiensttreding bij het Gouvernement was er geen gelegenheid meer voor zulk werk, totdat ik enige jaren geleden leider van de nieuw ingestelde geologische kartering van Java werd en de mogelijkheid kwam mijn vroegere ervaring weer in praktijk te brengen.

Nu na 25 jaren mijn eerste werkzaamheden met succes be kroond werden en ik al die tijd belangstelling heb gehad in en mij op de hoogte gehouden heb van verdere vondsten, voelt

u wel, dat deze geheel onverwachte vondst voor mij een grote voldoening is en zult u zeker wel kunnen begrijpen, dat ik niet genegen ben de bewerking zonder meer uit handen te geven. Ik schrijf u dit naar aanleiding van een ontvangen voorstel van prof. Mijsberg uit Batavia, die daarbij ook uw naam gebruikte. Vandaar, dat het mij zo'n genoegen doet van u persoonlijk iets te mogen horen. Natuurlijk ben ik volkomen bereid tot samenwerking en zijn er thema's als bv. de endocraniale anatomie, waaraan ik mij niet wagen zal.

Kort na de ontvangst van Oppenoorths bericht publiceert Dubois een ingezonden brief over de nieuwe schedels in het wetenschappelijke tijdschrift *Nature*. Hij steunt Oppenoorths idee dat de schedel een primitief mensenras vertegenwoordigt, zij het naar zijn idee minder primitief dan de mens van Wadjak. Oppenoorths fout, zo suggereert hij, komt voor uit het feit dat de tweede, meer fragmentarische, Wadjakschedel nog niet volledig beschreven is waardoor Oppenoorth die niet goed kent. Die tweede schedel lijkt veel meer op de nieuwe schedel van Ngandong en om die reden vermoedt hij dat beide 'een identiek type', een 'proto-Australiër', representeren. In een brief aan Oppenoorth herhaalt en beargumenteert hij dat idee, maar hij doet het tactvol.

15 juni 1932

Ik ben het geheel met u eens, dat met Neanderthal de fossiele mens van Ngandong niets te maken heeft, ook dat deze nader bij het Australische type staat. ... Maar uw beschrijving laat weinig twijfel bij mij bestaan, dat hij qua type identisch is met de Wadjakmens. De tweede (fragmentaire) schedel, die ik van deze wel genoemd, doch niet nader beschreven heb, nl. [benadert]

*de Ngandongschedel veel meer dan de andere, die u kent. ...
Daarin ligt naar mijn (voorlopige) mening zijn grootste betekenis. Het is in ieder geval een wetenschappelijk kostbaar object.*

Kort daarop beschrijft Oppenoorth Ngandong IV en V in *De Mijningenieur* van juni 1932. Schedel V is het compleetst; alleen het onderste deel van het gezicht en van de hersenschedel ontbreken. Bij alle schedels is de wand van de hersenpan opvallen dik, maar schedel V is echt enorm. Oppenoorth schat de inhoud op 1300 cc, even groot als bij veel moderne Europeanen en groter dan, bijvoorbeeld, de schedel van de meeste Australische inboorlingen.

Oppenoorth stelt een interessante nieuwe kwestie aan de orde als hij de inmiddels van hun schedel bekende mensachtigen in tijd en plaats probeert te ordenen. Naar zijn idee kunnen de schedels het makkelijkst in voorouder-afstammings-reeksen geordend worden door twee parallelle maar aparte afstammingslijnen te postuleren, maar hoe? Aanvankelijk kiest hij voor een geografische scheiding, met een Europese reeks (*Palaeanthropus heidelbergensis* → *Homo neanderthalensis* → *Homo sapiens fossilis*) en een Aziatische reeks (*Pithecanthropus* → *Sinanthropus* → *Homo soloensis* → *Homo wadjakensis*). Maar dan ziet hij dat ook het klimaat de sleutelfactor zou kunnen zijn. Wellicht ontwikkelde *Sinanthropus* zich in het gematigde China en Europa tot *Palaeanthropus heidelbergensis*, die op zijn beurt via *Homo neanderthalensis* overging in *Homo sapiens fossilis*, terwijl *Pithecanthropus* zich in de tropen via *Homo soloensis* tot *Homo wadjakensis* ontwikkelde. Dubois reageert niet op Oppenoorths suggestie, maar de twee mannen blijven een hartelijke correspondentie onderhouden en Dubois verwel-

komt Oppenoorth in het Teylers Museum waar de laatste *P.e.* en de Wadjakschedels bestudeert en Dubois een afgietsel van de hersenen van de Ngandong-I-schedel cadeau doet. Als dan op 8 februari 1933 de hersenafgietsels van de twee *Sinanthropus*-schedels uit China arriveren, kan Dubois ze vergelijken met die van zowel Trinil als Ngandong (als altijd voorzichtig, gaat Dubois eerst na of de buitenmaten van de afgietsels kloppen met de opgegeven maten in Blacks publicaties om er zeker van te zijn dat de afgietsels correct zijn – dat zijn ze inderdaad, concludeert hij). Voor Dubois zijn de verschillen evident. *Sinanthropus* is mensaapachtig, zij het minder dan *Pithecanthropus*; *Homo soloensis* uit Ngandong is gewoon een primitieve mens.

Dubois' volgende taak is dan een gedetailleerde vergelijking te maken van de hersenen van *Sinanthropus* en *Pithecanthropus*, die hij op 29 april 1933 voor de Koninklijke Academie presenteert. Aangezien *Sinanthropus* en *Pithecanthropus* veel mensaapachtiger en ouder zijn (met *P.e.* als oudste van de twee) dan de meer menselijke resten van Wadjak en Ngandong, zijn zij het die de eerste hoofdstukken van de evolutie van de menselijke hersenen vastleggen. Daarmee zijn de Chinese fossielen belangrijker dan die van Ngandong, en dat is ongetwijfeld de reden dat Dubois in 1934 Black en niet Oppenoorth aanbeveelt voor de Prix Hollandais.

Zijn eerste substantiële uitspraken over de hersenen van *Sinanthropus* en *P.e.* verbazen zijn toehoorders: 'Er is duidelijk weinig verschil in grootte tussen de twee, maar qua vorm zijn ze opmerkelijk verschillend.' Blacks aanvankelijke verslag suggereerde dat de hersenen van *Sinanthropus* misschien zelfs wel 25 procent groter waren dan die van *P.e.*

Is er dan wel sprake van 'weinig verschil', zoals Dubois beweert?

Het punt is dat de laatst gevonden *Sinanthropus*-schedel kleiner is dan de eerste. Dubois oordeelt dat de nieuwe hersenschedel van *Sinanthropus* ongeveer 918 cc meet, en daarmee dicht bij *P.e.* komt. Hoewel de laatste Chinese schedel afkomstig is van een jongvolwassene, kan dat op zich de verrassend kleine hersenen niet verklaren.

Zo'n volume ... is beslist heel klein voor een menselijke schedel, wat deze Sinanthropus toch ongetwijfeld is. Want op de leeftijd van dit vroeg-adolescente menselijke individu is het hersenvolume vrijwel gelijk aan die van de volwassene. ... De vorm en de belangrijkste kenmerken van de Sinanthropus-schedel, daarentegen, zijn die van een volgroeide manlijke Neanderthaler. ... We stuiten hier op een tegenspraak tussen schedelvorm en schedelvolumen, een tegenspraak die de andere Sinanthropus-schedel, door Davidson Black toegeschreven aan een volwassen vrouw, nog benadrukt. Anders dan de jongvolwassen schedel, vertoont die duidelijk vrouwelijke kenmerken. Het is lastig om het volume van deze zeer onvolledige hersenschedel te schatten; maar 1150 cc zal waarschijnlijk toch geen te hoge schatting zijn. In verhouding tot een dergelijke volume bij een vrouwelijk exemplaar, zou een normale volwassen man van hetzelfde type ongeveer 1300 cc moeten meten. De jongvolwassen Sinanthropus vertoont een volwassen morfologie in combinatie met een hersenvolumen dat veel kleiner is dan de normale voor zijn leeftijd.

Een dergelijke tegenstelling is volmaakt onvoorstelbaar als we deze jonge Sinanthropus als een normaal individu beschouwen. ... Naar mijn mening is de jongvolwassen Sinanthropus een

menselijke man, behorend tot de Neanderthalgroep van mensen met individueel afwijkende, abnormaal kleine hersenen.

Het is ironisch dat Dubois hier zelf teruggrijpt naar Virchows favoriete excuus voor variatie bij oude schedels: pathologie. Later, als er nieuwe *Sinanthropus*-schedels gevonden worden, houdt dat excuus geen stand, want zelf volwassenen blijken een hersenvolume te hebben dat dicht bij dat van *Pithecanthropus* ligt. Blacks oorspronkelijke schattingen waren te hoog.

Dubois benadrukt ook het verschil in vorm tussen de twee afgietsels en illustreert dat met een paar foto's, een bovenaanzicht en een rechterzijaanzicht. Helaas zien ze er daarop voor het minder geschoolde oog juist vrijwel hetzelfde uit, hoezeer Dubois ook het tegenovergestelde concludeert. Dubois' deskundige blik ziet opmerkelijke verschillen die wijzen op verwante maar duidelijk verschillende soorten, maar dat overtuigt slechts weinigen. De grootste verschillen in vorm zijn te zien in het zijaanzicht, maar het afgietsel van *P.e.* is zoveel minder volledig dan dat van *Sinanthropus*, dat de vergelijking moeilijk te maken is. Dubois echter is zeker van zijn conclusies; hij beschrijft de 'verlengde en smalle' hersenen van *Sinanthropus* met daartegenover de 'rondere en bredere' hersenen van *Pithecanthropus*.

Dit is het begin van een nieuwe trend in Dubois' onderzoek. De overeenkomsten tussen *Pithecanthropus* en *Sinanthropus* zitten hem meer en meer dwars, want daarmee verliest zijn *P.e.* een deel van haar uniciteit. Hij staat pal voor haar plek als 'ontbrekende schakel', en benadrukt de primitieve, zelf mensaapachtige aspecten van haar anatomie. In 1935 publiceert Dubois een artikel met de titel 'On the Gib-

bonlike Appearance of *Pithecanthropus erectus*' (Over het gibbonachtige voorkomen van *P.e.*), een verbijsterende zet van een man die zich ooit zo heftig verzette tegen Virchows eerdere suggestie dat *P.e.* weinig meer was dan een grote gibbon. Maar de situatie is veranderd: hij moet die gibbonachtige kenmerken benadrukken om *P.e.* van *Sinanthropus* gescheiden te kunnen houden. Zijn fossiel is mensaapachtig, dat van Black mensachtig. Hij combineert zijn morfologische observaties met de resultaten van zijn onderzoek naar de verhouding van hersengrootte en lichaamsgrootte, en constateert dat *Pithecanthropus* een cefalisatiepositie bekleedt die precies midden tussen die van mensapen en mensen in ligt.

We kunnen daarom alle groepen zoogdieren die nu bestaan in een geometrische reeks van toenemende ... cefalisatie zetten, waarin geen enkele onderbreking zit (zelfs niet als we fossiele groepen buiten beschouwing laten), met één enkele uitzondering.

De enige lege plek in de reeks is die tussen de mens en de mensapen (met inbegrip van de gibbons). Die onderbreking markeert de positie van Pithecanthropus. ...

De krachtigste aanwijzing voor het gibbonachtige voorkomen van Pithecanthropus, echter, is dat het volume van het psychencephalon precies verdubbelde in verhouding tot het lichaamsgewicht berekend op grond van de gibbonachtige, belangrijkste maten van het dijbeen.

Opnieuw bekrachtigen de berekeningen Dubois' belangrijkste overtuiging: *Pithecanthropus* is een aapmens, *Sinanthropus* is een vroege mens, en Oppenoorths *Homo soloensis* is

de moderne *Homo sapiens*, deel van een ringsoort die de aardbol ompant en van plek tot plek enige variatie vertoont. Maar Dubois is het met Oppenoorth eens dat *Homo soloensis* geen Neanderthaler is, want de dijbeenderen van Ngandong missen de kenmerkende Neanderthaler morfologie.

Helaas lukt het Oppenoorth niet mét zijn baan ook de harmonie tussen Dubois en hem over te dragen aan zijn opvolger bij de Dienst van den Mijnbouw, de jonge Ralph Von Koenigswald.

HOOFDSTUK 54

EEN WAARDIGE TEGENSTANDER

Von Koenigswald is een Duitser, niet lang maar stevig gebouwd met grove trekken en weinig subtiele manieren. Hij is heel slim, werkt hard, en is vastbesloten zich in Indië wetenschappelijk te onderscheiden. Zijn carrière bij de mijnbouwkundige dienst begon in 1931 toen hij de opdracht kreeg een stratigrafisch en chronologisch raamwerk voor het eiland Java te ontwerpen en daarbij zoogdieren als gidsfossiel te gebruiken. Al na acht maanden, op 18 en 19 juni 1932, reisde hij met Ter Haar naar Ngandong om getuige te zijn van de opgraving van schedel VI. Van het plattelandstationnetje van Paron reden ze in een deleman naar Ngawi om vervolgens het laatste stuk door het vochtige en hete djati-bos te voet af te leggen. Toen ze eindelijk in Ngandong aankwamen, stond hij versteld bij wat hij te zien kreeg.

Op enkele honderden meters afstand van de huizen bevond zich onze opgraving. De arbeiders hadden een kuil gegraven van ongeveer 3 m diepte; de bodem bestond uit mergelachtig gesteente, een teken dat de onderste laag van het terrasgrind was bereikt. Een van de grindlagen was maar voor de helft afgegraven, en enkele in het zand gestoken palmtakken wezen de plek aan, waar de schedel moest liggen. Voorzichtig haalden we de takken weg en begonnen met onze handen het zand te verwijderen. Ter Haar groef en ik fotografeerde; ik was zo opgewonden, dat de meeste foto's helaas te kort belicht werden. Al na enkele minuten stootten we op een groot rond voorwerp: dat moest de schedel zijn. Het bleek, dat we de onderkant van een menselijke schedel voor ons hadden, terwijl de schedel zelf nog in het grind stak. Bij alle eerdere schedels was de onderkant verpletterd; maar hier was hij eindelijk intact. Het achterhoofdsgat was niet beschadigd; deze schedel was verder naar voren ingeslagen. Van het gezicht en ook van de kaken vonden we ondanks langdurig zoeken geen spoor. De schedel was voortreffelijk bewaard gebleven; hij vormt het meest volledige stuk dat we in Ngandong geborgen hebben. Ter plaatse maakten we hem zo goed mogelijk schoon. Daarna pakten we hem voorzichtig in want om hem definitief te prepareren moesten we in Bandoeng zijn.

Dit was de eerste schedel die ik persoonlijk hielp opgraven.

Von Koenigswald komt nog twee keer op de plek terug, voor de berging van de schedels VIII en XI, maar hij zou heel graag een nieuwe plek ontdekken waar dan onder zijn leiding meer en belangrijkere fossiele schedels gevonden worden.

In 1934 gaat hij op onderzoek uit in de streek Sangiran ten noordoosten van Solo in Centraal-Java, in de buurt van

de plek waar Raden Salehs fossielen gevonden werden. De vruchtbare grond is zeer gewild en men verbouwt er rijst, maïs, pinda's, papaja's en kokos. Von Koenigswald gaat erheen met zijn inlandse verzamelaar Atma, en laat de plaatselijke bevolking weten dat hij in fossielen geïnteresseerd is. Allervriendelijkst komt men met fossiele botten, tanden, kiezen, en schelpen die op de velden gevonden zijn; Von Koenigswald betaalt kleine bedragen voor goede exemplaren. Al gauw vormen de dorpelingen een gretige opgravings- en verzamelploeg. Na enkele weken gaat Von Koenigswald naar Bandoeng terug; Atma blijft om nieuwe vondsten te vergaren.

Hoewel hij ervan overtuigd is dat hij een belangrijke vindplaats heeft gevonden – misschien wel even oud als die van Dubois bij Trinil – staat Von Koenigswalds enthousiasme machteloos tegenover de werkelijkheid van de wereld-economie. Een rampzalige depressie die in 1929 begon, woekert ongehinderd voort en van de waarde van de belangrijkste Indische exportproducten (rubber, suiker, thee, koffie en tabak) blijft slechts een fractie over. Elke maand gaan er meer plantages dicht, de ontslagen arbeiders keren terug naar hun dorpen en leven in grote armoede. Er begint een onafhankelijkheidsbeweging te ontstaan waarop de koloniale overheid krachtig reageert door inlandse politieke partijen te verbieden en hun leiders te arresteren. De salarissen van overheids personeel worden verlaagd en alle niet strikt noodzakelijke medewerkers – waaronder Von Koenigswald – worden ontslagen.

Von Koenigswald vraagt Atma om in Sangiran te blijven en te blijven uitkijken naar goede fossielen. In 1935 leeft het gezin Von Koenigswald van zijn deeltijdbaantje bij de Dienst

en het salaris van zijn vrouw als lerares Duits. Niettemin nodigt Von Koenigswald een Franse collega uit de Javaanse fossielen te komen bekijken. Pater Pierre Teilhard de Chardin is een prima keuze als collega en potentiële redder. Het is een bijzondere man, een grote, magere pater Jezuiet met een haviksneus en een passie voor paleontologie en archeologie. Hij heeft samengewerkt met Charles Dawson in Piltdown in Engeland, met Davidson Black in China en met de geoloog Helmut de Terra in India, en is inmiddels een bekende en internationaal gerespecteerde autoriteit als het om Aziatische fossiele zoogdieren gaat.

Als Teilhard in januari 1936 in Batavia aankomt, ziet het er niet best uit. Von Koenigswald heeft nog altijd geen nieuwe baan en zijn vrouw, Luitgarde, is geveld door de tyfus. Desondanks wil Von Koenigswald Teilhard graag zijn fossielen laten zien en ze met hem bespreken. Samen gaan ze naar Centraal-Java zodat Teilhard de vindplaatsen zelf kan bekijken; tijdens lange dagtochten te voet en overnachtingen in kleine kampongs vormt zich een hechte vriendschap.

Als Teilhard Java verlaat is hij van twee dingen overtuigd. Het eerste is het grote belang van het materiaal dat Von Koenigswald bezig is te ontdekken; het tweede is de grote noodzaak van institutionele ondersteuning voor Von Koenigswalds werk. Hij raadt hem aan een brief te schrijven aan John Merriam van het Carnegie Instituut in Washington. Von Koenigswald doet dat prompt en zet daarin zijn complete gebrek aan financiële ondersteuning af tegen de belofte van spectaculaire fossielvondsten. 'Ik heb hier op Java een nieuwe vindplaats ontdekt', zo schrijft hij Merriam, 'Als we ergens *Pithecanthropus* kunnen vinden, dan is het hier wel.'

Von Koenigswalds kansen keren. Eind februari 1936 vindt

Andojo, een van zijn verzamelaars, een fossiele kinderschedel in het dorpje Modjokerto in Oost-Java. Samen met fossielen van andere soorten, gaat de schedel naar de Dienst van den Mijnbouw in Bandoeng waar Von Koenigswald het grote belang van de schedel onmiddellijk beseft. Hij is opgetogen. Dit is de vondst waarop hij zat te wachten. Hij maakt hem wereldkundig in een krantenbericht getiteld 'Pithecanthropus-kinderschedel' in *Het Algemeen Indisch Dagblad-De Preangerbode* van 28 maart 1936.

Tijdens het stratigrafische onderzoek van het gebied rond Soerabaja door de Geologische Dienst van Java, om de ligging en de ouderdom van de verschillende aardlagen vast te stellen, zochten we ook stelselmatig naar fossielen. Slechts enkele weken geleden vonden we een menselijke schedel. Het gaat om een klein schedeltje, nog geen 14 cm lang! Bijgevolg is deze schedel de absoluut kleinste schedel, die tot dusverre van een fossiele mens is gevonden. Helaas is dit schedeltje een oppervlaktevondst en tamelijk verweerd. Van de linkerzijde rest voornamelijk het schedeldak met de bovenrand van de oogkassen en het bot dat de linker oogkas omgeeft ...

Hoewel meer dan 4 cm korter dan het door Dubois gevonden schedeldak, is toch de hoogte, uitgezet op de grootste lengte van de schedel, in alle twee gevallen dezelfde. Dit was een van de redenen om deze kleine schedel als een schedel van een Pithecanthropus te beschouwen ...

Geologisch van veel belang is dat onze vondst uit een laag afkomstig is die volgens de daarin gevonden fauna ouder moet zijn dan de laag waarin de bekende fossielen te Trinil worden gevonden. Maar onder deze laag is te Trinil een vulkanische breccie aanwezig waarin ook beenderen zitten, doch veel zeldzamer

dan in de jongere lagen bovenop. Deze breccie is even oud als de lagen in welke onze nieuwe vondst gedaan werd en het lijkt niet onmogelijk dat de Pithecanthropus-vondst van Trinil uit deze laag afkomstig is of op de plaats waar hij gevonden werd al op een secundaire ligplaats was en dus een grotere ouderdom heeft dan wij tot dusver konden veronderstellen. Helaas heeft Dubois nooit nauwkeurige opgaven over zijn vindplaatsen gepubliceerd, evenals wij feitelijk bijna niets weten van de inhoud van zijn zeer uitgebreide collectie.

Von Koenigswald stuurt direct een kopie van het artikel aan Dubois die hem op 15 april ontvangt. Misschien hoopt Von Koenigswald op steun, maar wat hij in plaats daarvan werkstelligt is grote woede.

Wie is deze beginneling, deze Von Koenigswald, om Dubois' werk te bekritisieren en te suggereren dat zijn geologie niet deugt? Wat heeft hij ooit ontdekt? Als iemand het mis heeft, dan is dat Von Koenigswald, niet Dubois. Dubois' reactie verschijnt op 18 april 1936 in twee Nederlandse kranten.

Op 15 april gewerd mij, als uitknipsel van 'De Preangerbode', het artikel 'Een nieuwe Pithecanthropus ontdekt' door dr. G.H.R. Von Koenigswald, welk artikel afbeeldingen van het schedeldak van de 'jonge Pithecanthropus', in rechter- en bovenaanzicht, het eerste tevens in natuurlijke grootte, bleek te bevatten. Door deze afbeeldingen werd het mij onmiddellijk volkomen duidelijk, dat wij hier niet met de schedel van een Pithecanthropus, doch van een echt mensenkind te doen hebben, ogenschijnlijk van het Wadjakmenserras ...

Dat deze 'nieuwe Pithecanthropus' een mens is zou dr. von

Koenigswald mogelijk begrepen hebben, indien hij aandacht geschonken had aan een artikel in de *Proceedings der Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam*, vol. 36 (1935), ...

De volkomen menselijkheid van de 'nieuwe Pithecanthropus' staat ontwijfelbaar vast maar bovendien kan met zeer grote waarschijnlijkheid besloten worden, dat deze kinderschedel niet afkomstig is uit dezelfde afzettingen, welke 'de resten van fossiele vertebraten' in die streek, ten N.O. van Modjokerto bevatten. Er moet daar een verwarring bij het verzamelen der fossiele overblijfselen, van oppervlakkig en diep materiaal hebben plaats gehad, gelijk waarschijnlijk ook bij Ngandong. ...

Uit alles blijkt voldoende dat onderzoek van dergelijke fossiele overblijfselen niet in handen mag blijven van slechts weinige op Java aanwezige geleerden, doch in Europa moet geschieden, dat is een dringende eis der wetenschap.

Hieraan moge worden toegevoegd, dat het een absoluut onjuiste voorstelling van de werkelijke gewezen staat van zaken is, als Von Koenigswald zegt, dat 'de oorspronkelijke schedel (van de Pithecanthropus) van Dubois werd gevonden door een opziener en aan Dubois opgezonden, zodat het geenszins vaststaat, dat die uit de Trinilhorizon afkomstig is, doch waarschijnlijk uit de (oudere) djetislaag uitgespoeld en daarna door de opzichter gevonden.'

Zowel de Modjokertoschedel als het schedeldak van Trinil werden door inlanders gevonden. Als Javaanse verklaringen over plaats en wijze van de vondst onbetrouwbaar zijn, dan is de locatie van het Trinilfossiel in elk geval geloofwaardiger gedocumenteerd, en wel dankzij de aantekeningen van Kriele en De Winter.

Op 5 en 7 mei antwoordt Von Koenigswald woedend op

de suggestie dat hij zowel een geologische als een paleontologische fout beging. Als Dubois gelijk heeft zit Von Koenigswald er onvergeeflijk ver naast, dus gaat de laatste in de tegenaanval. Het is de eerste schermutseling van een lange en bittere veldslag.

Het is onbegrijpelijk, hoe prof. Dubois vanuit Holland, afgaande op een eerste korte publicatie in een dagblad, de hele zaak durft veroordelen. Ik moet het nog eens herhalen:

Er bestaat geen twijfel, dat wij hier met een echt fossiele schedel te maken hebben.

Omtrent de omstandigheden, onder welke de vondst werd gedaan, zegt dr. J. Duijffes, die dit gebied gekarteerd heeft: 'Ik kan prof. Dubois de stellige verzekering geven, dat er bij de vondst van de nieuwen schedel een verwarring met aan de oppervlakte gevonden beenderen absoluut is uitgesloten. Hij werd door onze verzamelaar Andojo uitgegraven uit een gat van 1 m diepte in een harde conglomeratische zandsteen, welke zeer beslist tot het fossiele beenderenniveau van Modjokerto behoort.'

In de opvatting van de determinatie van de schedel is geen wijziging gekomen. Uitvoerig zal daarover binnenkort in een wetenschappelijk tijdschrift worden gepubliceerd.

De Wadjakmens van prof. Dubois is een echte primitieve, fossiele Homo sapiens, vide de nieuwe publicatie van G. Pinkley en heeft niets te maken, noch met de nieuwe vondst, noch met de Neanderthalers van Ngandong. Ook in dit laatste geval kunnen wij prof. Dubois verzekeren, dat de 11 schedels echt fossiel zijn en tot de pleistocene fauna behoren, waarmede zij gevonden zijn. ...

Uit het bovenstaande blijkt duidelijk, hoe het met de veronderstelling van prof. Dubois gesteld is. Zou deze geleerde met het vellen van een weinig vleiend oordeel over de kundigheid

van paleontologen in Indië t.a.v. de bewerking van belangrijke vondsten hier te lande niet beter kunnen wachten, tot de definitieve publicatie is verschenen?

Midden in deze felle verdediging vlecht Von Koenigswald terloops een belangrijke bijstelling van zijn oorspronkelijke verhaal in. Aanvankelijk heette het dat de kinderschedel van Modjokerto aan het oppervlak was gevonden; nu is het een opgegraven fossiel, uit een 1 meter diepe put. Heeft hij de verzamelaar Andojo aanvankelijk te oppervlakkig uitgehoord over de omstandigheden van de vondst, of herschikt hij nu de waarheid omdat die zo beter uit komt? Niemand zal het ooit weten, behalve Andojo zelf. Jaren later proberen onderzoekers de waarheid achter de strijdige verhalen te ontrafelen en vragen ze Andojo om hen naar de vindplaats te brengen. Helaas is Andojo dan een oude man die de gebeurtenissen van zo lang geleden niet meer helemaal helder voor de geest heeft. Bij verschillende gelegenheden brengt hij verschillende onderzoekers naar verschillende plekken waar hij, zo stelt hij steeds opnieuw, de Modjokertoschedel gevonden heeft.

Ondanks de felle woordenstrijd, stuurt Von Koenigswald Dubois aanvullende foto's van de nieuwe schedel waarvoor Dubois zijn erkentelijkheid uitspreekt in een reeks artikelen voor de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, al blijft hij bij zijn mening over de menselijkheid van de schedel.

Al snel begint Von Koenigswald zijn positie bij te stellen. Hij laat het idee vallen dat het om een *Pithecanthropus*-schedel gaat, en duidt hem in plaats daarvan aan met *Homo modjokertensis*. Een krantenbericht over een lezing eind augustus meldt:

Wat de nieuwe vondst aangaat, zo houdt spreker het wel voor waarschijnlijk, maar niet voor bewezen, dat het hier een schedel van een jonge Pithecanthropus betreft, vooral nu door de stenen werktuigen werd aangetoond, dat wij naast de Pithecanthropus een meer ontwikkeld mensentype op Java hebben te verwachten. Zo achtte spreker het beter, aan de nieuwe vondst een nieuwe naam toe te kennen en wel die van Homo modjokertensis. Pas door nieuwe vondsten zou kunnen worden uitgemaakt of wij hier met een kind van een Pithecanthropus, of van een iets hoger staande fossiele mens hebben te maken.

Dubois en Von Koenigswald komen tot een tijdelijke wapenstilstand, al blijft de laatste volhouden dat de kinderschedel geen oppervlaktevondst was. Dat het om een *Pithecanthropus*-kind gaat, heet nu 'een *mogelijkheid* ... hoewel het voorkomen ook echt van dat van het schedeldak van Trinil verschilt.' Jaren later schrijft Von Koenigswald zijn naamsverandering toe aan de wens hoffelijk te blijven jegens de bejaarde Dubois. Op het moment zelf lijkt het eerder een blijk van onzekerheid.

HOOFDSTUK 55

NAAR HET FRONT

Al snel meldt zich een nieuwe tegenstander van Dubois. Het is Pieter Vincent van Stein Callenfels, een beruchte en opvallende figuur, eentachtig lang en tegen de honderdvijftig

kilo zwaar met een enorme baard en de donderende stem die zijn formaat doet verwachten. Van Stein is een indischman, die als planter, ambtenaar en inspecteur van de Oudheidkundige Dienst in Nederlands-Indië heeft gewerkt. Het *Handelsblad* memoreert zijn 'glorieuze minachting voor alle hiërarchische tradities van de officiële wereld waartoe hij behoort', en zijn 'haast onvoorstelbare invloed op de Javanen'. Van Stein drinkt genoeg voor een hele familie dronkelappen en eet uitbundig. De Indonesiërs noemen hem Toean Setan (Heer Satan) of Toean Raksasa, naar een reus uit de hindoe-mythologie met enorme slagstanden en een angstaanjagend uiterlijk. Van Stein is gewoon een natuurkracht, een van die excentriekelingen die het in een koloniale situatie soms uitstekend doen. Hij spreekt verschillende talen en dialecten, kent talloze plaatselijke mythen, legenden en volksverhalen, en geniet wereldfaam als dé expert op het gebied van de archeologie van Zuidoost-Azië.

In 1936 stapt hij, op een wetenschappelijk congres in Oslo, buiten zijn eigen onderzoeksveld van stenen, tempels en gebruiksvoorwerpen om vraagtekens te zetten bij Dubois' ideeën over menselijke evolutie op Java. Van Stein verklaart dat Von Koenigswalds Modjokertoschedel *Pithecanthropus* is, en degradeert de oorspronkelijke *Pithecanthropus* tot een fabeldier samengekookt uit een betrekkelijk recent dijbeen en een schedel uit een veel oudere afzetting – de slag die Dubois al lang gewonnen dacht te hebben. Dubois verdenkt Von Koenigswald en Van Stein ervan tegen hem samen te spannen, en hij begint zich ernstiger zorgen te maken als hij hoort dat Van Stein op 28 oktober 1936 voor de Mijnbouwkundige Vereniging te Delft een lezing zal houden over de prehistorie van Indië. Hij stuurt zijn kersverse assistent, L.D.

Brongersma, naar Delft om te gaan luisteren en hem verslag te doen.

Van Stein begint met de ontwapenende mededeling dat hij geen verstand heeft van paleontologie, geologie en antropologie maar alleen van archeologie en oude menselijke voortbrengselen. De meningen die hij zal presenteren, zo meldt hij, zijn dus steeds gebaseerd op informatie die hij kreeg van deskundigen, niet op zijn eigen inzichten. (Slimme manier om je handen in onschuld te kunnen wassen als je het mis blijkt te hebben, denkt Dubois.) 'Ooit,' schalt Van Steins zware stem, 'dacht men dat de complete fossiele gewerveldenfauna van Java één geheel vormde. Onderzoek van Von Koenigswald wijst overtuigend uit dat dit niet juist is. Die fauna laat zich in drieën splitsen:

- I. Laat-Pliocene/Vroeg-Pleistoceen;
- II. Midden-Pleistoceen;
- III. Laat-Pleistoceen/Holoceen.'

De meest recente periode, zegt hij, zou geduurd kunnen hebben van 50.000 tot 30.000 jaar geleden. Hiertoe behoort *Homo soloensis* uit Ngandong. Uit de volgende, van zo'n 300.000 jaar geleden, dateert *Pithecanthropus erectus* uit Trinil. En uit de oudste, ongeveer 750.000 jaar oud, kennen we de kinderschedel van Modjokerto. De datering van deze perioden is niet nauwkeurig, want er zijn nog geen methoden ontwikkeld om oude gesteenten te dateren. (Als die methoden er vele jaren later wel zijn, blijkt dat Van Stein er een eind naast zat.) 'Als,' voegt Van Stein daar listig aan toe, '*Pithecanthropus* al iets is, dan is het Midden-Pleistoceen.'

Vervolgens beschuldigt Van Stein Dubois ervan dat hij de ontdekking van *Pithecanthropus* slecht documenteerde. Brongersma doet verslag:

Zwierzycki, het hoofd van de mijnbouwkundige dienst, zocht alle bestaande rapporten over de opgravingen na op gegevens over de vondst van P.e. Daarbij bleek dat de verslagen van de twee onderofficieren die toezicht hielden op de opgravingen bij Trinil ontbraken. Zelfs als die rapporten ooit nog gevonden worden, kunnen we er nauwelijks op vertrouwen, want deze onderofficieren zijn niet wetenschappelijk geschoold. Over de plaats waar het dijbeen gevonden is, bestaat geen twijfel, want Dubois was er zelf bij toen dat gevonden werd. ... Dubois was niet aanwezig toen het schedeldak gevonden werd, en daarover hebben we alleen de beweringen van de onderofficieren die, zoals de spreker al zei, van geen enkele waarde zijn. Het is niet onmogelijk dat het dijbeen en het schedeldak niet tot dezelfde soort behoren. Aangezien de fauna's van het Midden- en het Laat-Pleistoceen veel op elkaar lijken, is het ook mogelijk dat Homo soloensis uit het Midden-Pleistoceen dateert en dat het dijbeen tot Homo soloensis behoort. Het schedeldak, waarvan we de oorsprong nu niet kennen, zou verwant kunnen zijn met de kinderschedel uit Modjokerto, afkomstig uit de oudere Pleistocene lagen.

Deze woorden steken Dubois. Kriele en De Winter, onderofficieren of niet, deden regelmatig verslag en waren lang niet zo onnozelen als Van Stein ze afschildert. Het waren geschoolde weg- en waterbouwkundigen, die gewend waren zich met geologie en de situering van voorwerpen in de bodem bezig te houden. Helaas was Dubois er, ondanks zijn plichtsgetrouwe maandelijks bezoeken aan de opgravingen, niet bij toen de P.e.-fossielen gevonden werden.

Van Stein suggereert dat Dubois zijn taken te makkelijk delegeerde, maar Dubois weet heel goed dat bijna alle opgravingen – met inbegrip waarschijnlijk van Van Steins eigen

onderzoek – worden uitgevoerd door ongeschoolde arbeiders. De onderzoekers, die zulk werk opzetten, de vondsten bestuderen en de resultaten beschrijven, staan nooit zelf dag aan dag te scheppen. Zulk simpel werk vereist weinig meer dan een onbekommerde geest en een krachtige rug. Nee, de taak van een paleontoloog of archeoloog bij zulk werk is de keuze van de plek en voldoende aanvankelijke begeleiding om te zorgen dat het voetvolk weet hoe het zijn taak met zorg moet uitvoeren. Dan stelt hij opzichters aan die gedetailleerde informatie bijhouden over de belangrijke vondsten die worden gedaan tussen de bezoeken van de onderzoeker zelf in. Zo werkte Dubois, zo werkte Davidson Black in China en zo werkte ook Von Koenigswald op Java. Bovendien, als hij permanent in Trinil was gebleven, was hij waarschijnlijk aan malaria gestorven voor er iets belangrijks tevoorschijn kwam. Van Stein praat als iemand die geen idee heeft hoe zulk werk in de tropen gedaan wordt, en aangezien hij niet zo iemand is, moeten zijn motieven wel onwaarachtig zijn. Ten slotte verklaart Van Stein dat hij helemaal niet gelooft dat er een ontbrekende schakel is. De enige oplossing, zegt hij met nadruk, is een subsidie die Von Koenigswald toestaat zijn onderzoek voort te zetten.

Terwijl Van Stein in Europa zijn zaak verdedigt, besluiten Von Koenigswald en zijn vrouw om Java te verlaten. Op 18 november vertrekken ze met het stoomschip *Baloeran*. Von Koenigswald is van plan om Berlijn, Parijs, Londen en Leiden aan te doen om fossielen te bestuderen, collega's te spreken en te pogen een passende functie te krijgen. Overal waar hij komt, rakelt hij de controverse over *P.e.* en de kinderschedel uit Modjokerto op. Het is de enige belangrijke vondst die hij op zijn naam heeft staan, de enige manier om het belang van

zijn werk aan te tonen. Hij hoopt aan de Modjokertoschedel een universitaire positie over te houden en hoe meer mensen erover praten hoe beter zijn kansen.

Hoewel het een van zijn belangrijkste voorgenomen ontmoetingen is, stelt Von Koenigswald zijn bezoek aan Dubois, bij hem thuis in Haarlem, uit tot 17 februari 1937. Later beschrijft hij het bezoek:

Hij was zogenaamd ziek en kon niemand ontvangen. Maar toen ik mijn naam noemde werd ik toch binnengelaten, omdat ik juist uit Java kwam. Dubois zat kalmpjes in zijn huiskamer; hij was een grote, breedgeschouderde, imposante man met een stereotiep, bijna verlegen lachje op de lippen. Nadat ik voorzichtig gevraagd had of ik zijn vondsten mocht zien – ze bevonden zich sedert enkele jaren in het museum in Leiden, waar ze nog veiliger waren dan in Haarlem – kreeg ik zijn toestemming pas, nadat hij zich er in een met open deur met zijn assistent gevoerd telefoongesprek van overtuigd had, dat ik niet al achter zijn rug om had geprobeerd tot het heilige der heiligen in Leiden door te dringen.

De volgende dag, in Leiden, ging de dubbel gesloten kluis voor mij open en mocht ik de vondsten zelfs in handen nemen. De stukken waren donkerbruin van kleur, zwaar en in hoge mate gefossiliseerd. Het schedeldak, glad en rond, was aan de voorrand diep aangevreten door het zure grondwater. ... Aan de binnenkant van het schedeldak tekenden de afdrukken van de hersenwindingen zich scherp af. Pas als je de vondst, hol en breekbaar, in handen hebt – afgietsels van schedels zijn immers altijd opgevuld – valt op hoe fragmentair het fossiel is. ...

Die ochtend in Leiden was voor mij in velerlei opzicht beslissend. Ik verkeerde toentertijd in grote problemen. ... Maar die ochtend werd me duidelijk, dat ik naar Java terug moest.

Deze ontmoeting had een gelegenheid kunnen zijn om vriendschappelijker betrekkingen aan te knopen, maar Dubois staat geen meningen over Javaanse zaken toe die van de zijne verschillen. Wil hij slagen, dan moet Von Koenigswald Dubois' werk over de Javaanse evolutie van de mens wel van tafel vegen, en hij is vastbesloten de oude man ten val te brengen. Hoewel Dubois bijna tachtig is en moe na een leven vol strijd, zal hij zich tot het uiterste blijven verzetten als iemand probeert zijn wetenschappelijke werk opzij te schuiven. Hij mag een oude beer zijn, een dode beer is hij nog niet.

Von Koenigswald heeft het voordeel van zijn jeugd en energie, plus het feit dat hij nieuwe fossielen – harde valuta in de paleoantropologie – kan laten zien. Toch is hij bang voor de schade die Dubois' tegenstand zijn reputatie kan berokkenen. De beslissende confrontatie zal plaatsvinden op een symposium over de vroege mens, georganiseerd door de Academy of Natural Sciences in Philadelphia, dat zal plaatsvinden van 17 tot 20 maart 1937. Hoewel nog betrekkelijk onbekend is Von Koenigswald uitgenodigd op instigatie van een van de financiers van het symposium, John Merriam, die deze jonge vriend van Teilhard wel eens zien wil. Von Koenigswald bereidt zich zeer zorgvuldig voor.

Uiteraard is ook Dubois uitgenodigd. Maar het is een lange reis, zijn gezondheid laat te wensen over en hij heeft in zijn leven wel genoeg wetenschappelijke conferenties meegemaakt, zo denkt hij, zonder te beseffen welk voordeel hij Von Koenigswald daarmee geeft. Dubois blijft liever thuis, met zijn boeken en de comfortabele zekerheden van De Bedelaar, maar hij stuurt wel een manuscript als bijdrage voor het verslag van de conferentie. Ook Oppenoorth blijft in Ne-

derland. Daarmee is Von Koenigswald de enige aanwezige die verstand heeft van Indische fossielen. Hij kan de situatie schetsen, zijn ideeën uitleggen en zijn reputatie veiligstellen zonder tegenstand van andere deskundigen te hoeven vrezen.

Von Koenigswald is de eerste spreker op de eerste dag van de conferentie. Hij begint zijn verhaal heel onschuldig.

In 1890 ontdekte professor Eugène Dubois in Trinil, Centraal-Java, de resten van de beroemde Pithecanthropus, ook wel aangeduid als de Javamens. Sindsdien is Java een belangrijke plek voor onderzoekers die aan de problemen van de fossiele mens werken. Deze korte inleiding zal alleen een overzicht geven van de laatste resultaten met betrekking tot de stratigrafie van het Pleistoceen van Java en de betekenis daarvan voor de vroege mens.

Professor Dubois was de eerste die op Java opgravingen deed naar fossiele zoogdieren (1889-1891). ...

Alle overblijfselen die hij verzamelde behoren, naar zijn mening, tot een en dezelfde stratigrafische zone, die hij de naam 'Kendeng- of Trinilzone' gaf en die volgens zijn eerste publicaties uit het Pleistoceen dateren. Later herzag hij zijn mening en noemde hij zijn fauna 'Pliocene'. In 1909-10 deed een Duitse expeditie onder leiding van mevrouw Selenka nieuwe opgravingen bij Trinil. Zij bevestigde de Pleistocene herkomst van Trinil. De fauna die deze expeditie vond was echter minder rijk dan die waarover Dubois schreef.

Dat gezegd zijnde, gaat Von Koenigswald snel over op zijn aanval op Dubois' werk. Hij schildert zijn eigen werk als veel secuurder af. Hij vond een nieuwe stratigrafische reeks

van zeven opeenvolgende faunazones, elk herkenbaar aan een karakteristieke combinatie van zoogdiersoorten, waar Dubois er maar één zag. De Trinilzone, ergens midden in de reeks, is degene waarin de kinderschedel van Modjokerto werd gevonden. De verwarring over de plaats waar, en de manier waarop, die schedel gevonden werd, laat Von Koenigswald voor wat die is, hoewel het om cruciale kwesties gaat als de schedel de basis moet vormen voor een herziening van Dubois' stratigrafie.

De schedel ... is perfect gefossiliseerd en we weten zeker dat hij in situ gevonden werd, omdat het bot zo dun is dat het door elke verplaatsing of uitspoeling vernietigd zou zijn. ... [H]ij werd gevonden in een oudere laag dan die bij Trinil waarin Pithecanthropus gevonden werd.

Ook wij gebruiken de naam Trinilzone, maar in een andere betekenis dan Dubois. Onze Trinilfauna is precies dezelfde als die welke beschreven werd door de Selenka-expeditie, want de dieren op Dubois' lijst, die hier ontbreken, behoren tot een oudere laag, namelijk de Djetiszone, die Dubois niet onderscheidde.

Von Koenigswald presenteert dan een verkorte, weinig flatteuze en behoorlijk onnauwkeurige weergave van Dubois' kenschetsing van *P.e.*

De eerste suggestie die Dubois deed na de vondst van het schedeldak was dat het om een soort chimpansee ('Anthropopithecus') ging. Later, toen hij het eerste dijbeen vond, koos hij de naam Pithecanthropus erectus, die hij als een primitieve mens beschouwde. Een paar jaar geleden veranderde hij van mening; hij meent nu dat het om een reuzengibbon gaat, ... Maar sinds

de vondst van Sinanthropus in China, die zeer beslist als menselijk moet worden beschouwd, en die nauw met Pithecanthropus verwant is, zijn we ervan overtuigd dat de laatste mensachtig is.

Slechts weinig aanwezigen herinneren zich Dubois nog als de krachtige, briljante, jonge paleontoloog van veertig jaar geleden, de man die uit Java terugkwam met verbijsterende fossielen die alle ideeën over de evolutie van de mens op hun kop zetten. Alles wat ze voor zich zien is het beeld dat Von Koenigswald schetst van de oude Dubois: ouderwets, dictatoriaal, onwetenschappelijk.

Tot slot suggereert Von Koenigswald dat het schedeldak van *Pithecanthropus* eenvoudigweg dat van een primitieve mens is, zij het minder primitief dan de Chinese *Sinanthropus*. Mogelijk gaat het zelfs om niets anders dan een vrouwelijk exemplaar van hetzelfde mensentype als de Neanderthalers van Ngandong, terwijl het dijbeen van een geheel ander schepsel afkomstig is.

Dubois is niet aanwezig om persoonlijk weerwerk te leveren, en zelfs zijn artikel wordt niet in zijn geheel gepresenteerd. Alleen de samenvatting wordt voorgelezen, op de laatste dag, samen met de titels van de bijdragen van andere afwezigen, maar het kwaad is dan al geschied. Von Koenigswald is een opkomend talent en Dubois wordt door de meesten afgedaan als een ouderwetse onderzoeker – of eigenlijk meer nog gewoon als een dokter die geluk had. Een soortgelijk lot wacht Oppenoorth, wiens steekhoudende argumenten tegen Von Koenigswalds indeling van de Ngandong-schedels bij de Neanderthalers, onuitsproken blijven.

Merriam en het Carnegie Instituut in Washington beloven

Von Koenigswald financiële steun, dus stuurt Von Koenigswald zijn belangrijkste verzamelaar 'in mijn beste Maleis' een brief met een cheque om nieuwe aankopen van fossielen uit Sangiran te financieren.

HOOFDSTUK 56

DE BRIEF

Dubois ziet de gebeurtenissen heel anders. Als Von Koenigswald naar Haarlem komt, keert Dubois speciaal voor hem van De Bedelaar terug. Hij heeft allerm minst het idee dat hij weinig coöperatief, laat staan wantrouwig, is. Integendeel, tijdens Von Koenigswalds bezoek in het vroege voorjaar van 1937 is Dubois in een ongewoon milde bui. Op 11 februari kreeg hij een onverwachte brief van zijn goede oude vriend Adam Prentice.

Prentice is de beste mens die Dubois ooit leerde kennen, de enige die hem nooit in de steek liet, nooit bedroog, nooit tegenwerkte. Dat gedoe – die dwaze verdenking – over Anna en Prentice is volledig achterhaald, al lang weer vergeten. Het licht van de herinnering zet Prentice in een gouden glans van jeugd, van toekomst, van klinkende kameraadschap en diepgaand begrip. Dat bericht van Prentice brengt hem terug in die tijd van toen. Dubois gaat nog weken op in zijn geliefde herinneringen aan die dagen. Hoewel hij altijd wantrouwig is geweest waar het de ambities van anderen betreft, is hij net dan tijdelijk blind voor Von Koenigswalds

kwade bedoelingen. Prentice' brief bereikt hem door tussenkomst van een landgenoot, C. van den Koppel.

9 februari 1937

Door u de ingesloten brief van de heer Adam Prentice in Kediri te sturen, kom ik een belofte aan de heer Prentice na die ik eerder had moeten nakomen. De heer Prentice vroeg me u de brief persoonlijk te bezorgen, maar hoewel ik nu bijna 1/2 jaar in het land ben, heb ik nog geen gelegenheid kunnen vinden dat te doen, en stuur ik hem u per post om verdere uitstel te voorkomen.

Zoals u ziet, is de brief bijna een jaar geleden geschreven. Ik ontmoette de heer P. eind 1935 toen ik van Java naar de westkust van Australië reisde. Tijdens deze reis van 14 dagen leerde ik hem kennen en werden wij, ondanks het grote leeftijdsverschil, goede vrienden. Hij ontliep een jaar de Indische belastingen door naar Schotland en Brits-Indië te gaan en aangezien dat jaar nog niet geheel om was, maakte hij een reis naar Singapore en van daar naar West-Australië om de rest van zijn tijd op te souperen. Hij vertelde me veel over u en vroeg me u de groeten te doen als ik weer in Nederland zou zijn.

Later schreef hij me dat hij u liever een brief wilde schrijven en stuurde me deze. Aangezien ik via Nieuw-Zeeland, de Filipijnen, China, Japan en Amerika reisde, kreeg ik zijn brief pas bij mijn aankomst in Nederland in augustus 1936.

Ik biedt u mijn verontschuldigen aan dat ik er niet op toezag dat de brief zijn bestemming eerder bereikte.

Ik ben ervan overtuigd dat de heer Prentice het zeer op prijs zal stellen als u hem terugschrijft. Hij spreekt uitstekend Nederlands. Tijdens onze gezamenlijke reis was hij nog in goede gezondheid, een waardig en statig man die je zijn leeftijd niet

aanziет. Zijn adres is: de heer Adam Prentice, Kediri, Java.

Wekenlang denkt Dubois aan conferenties noch artikelen noch academische rivalen. Hij denkt niet aan *P.e.* Hij denkt alleen aan zichzelf, jong en krachtig, en aan de enige echte kameraad uit zijn Javaanse jaren, Adam Prentice, en diens brief.

Kediri, 7 februari 1936

Een echo uit het Verleden!

'Weet gij nog?'

Geachte doctor Dubois,

U zult wel geen brief van mij verwachten! Het is lang, zo heel lang geleden dat we elkaar voor het laatst zagen. ...

Weet gij, in de rust van uw vredige werkkamer in het moederland, nog ... van de dagen nu lang, heel lang vervlogen die we samen doorbrachten in de vredige atmosfeer van de plantage Mringin bij die allerbeste meneer Boyd – huize Ngrodjo van de brave oude man, Willisea, de blokhut die hij voor u liet bouwen te Jonojang, mijn eigen vredige onderkomen in het afgelegen Tempoersarie?

Herinnert u zich nog de vele genoeglijke samenkomsten in Ngrodjo waar de oude heer & ik met zo veel belangstelling luisterden naar uw verheffende & informatieve conversatie? Wij leerden beslist veel van u, en onze geest keerde steeds weer met genoegen terug naar de vele aangename ontmoetingen die we daar gedrieën hadden. Herinnert u zich onze excursie naar Trinil, het toneel van uw inspanningen (waar de beroemde Pithecanthropus erectus werd ontdekt), waar u ons, geheel tegen uw gewoonte, aan het avondmaal onthaalde op een fles wijn met de

mededeling dat die 'goed voor de spijsvertering' was? Herinnert u zich ons bad in de rivier de volgende dag, onze aangename middagwandeling naar het station langs het landweggetje waar een slang een kikker verzwolg, en u meteen te hulp schoot en de slang dwong de kikker uit te braken, en hoe de kikker, nog geheel bij zijn positieven, eerst naar rechts & naar links keek om vervolgens opgewekt in het riviertje langs de weg te springen? Herinnert u zich de prachtige bloemen bij het station die we bekeken terwijl we op de trein wachtten? Eentje was subtiel lichtblauw van kleur en toen zei u dat dat vrijwel uw favoriete kleur was!

Herinnert u zich de lange wandelingen die u & ik maakten door de uitgestrekte koffievelden van Mringin? ...

Herinnert u zich de twee geniekorporaals die toezicht hielden op uw ploeg dwangarbeiders bij de opgraving? Hun manier van leven was u een constante bron van vermaak – ze leefden als koningen aan het begin van elke maand, als ze geld in overvloed hadden, en altijd op een zeer zuinig rantsoen aan het eind van de maand, als het geld weer helemaal op was! Dankzij uw aanbevelingen werden ze tot sergeant bevorderd. Toen fotografeerde u ze & zag hoe ze manoeuvreerden om hun arm met hun nieuwe sergeantsstrepes vol in beeld te krijgen! ... En de heer Mulder, P.T. Sanvraar & de heer Turner, controleur, in Toeloeng Agoeng. Herinnert u zich dat wij – u, de heer Mulder & ik – 34 jaar waren. Oh, de gouden tijden van de jeugd! We hadden vast ook onze problemen, maar we waren jong en gezond en we hadden een huis en alle tijd vóór ons! Weet gij nog?

Telkens als ik terugkijk is het beeld van die gelukkige tijden een groen plekje in mijn herinnering, en dat zal het blijven, zo lang als ik te leven heb!

Onze goede oude Boyd stierf in 1902 te Kediri, in de goede zorg van Van Buren. Hij was 74, leed aan keelkanker, en werd

in Toeloeng Agoeng begraven. We waren er allemaal, en ook de assistent-resident, de regent &c &c waren aanwezig. Wellicht rookte de brave man toch te veel?

Toen hij nog leefde en u Java verlaten had, spraken we vaak over u, heel, heel vaak, en altijd met respect & waardering. Ja, we waren beiden op u gesteld en konden u nooit vergeten! Als een zon die onze baan kruiste, bracht u ons licht en geluk – het was een toeval zoals het leven maar zelden brengt, want hoe vaak gebeurt het nu dat een geleerd man ooit voor enige tijd op een koffieplantage komt wonen? ...

Dubois is nu een oude man, in de tijd verdwaald. Het vuur in zijn hart dat hem ooit berghellingen op en rivieroeveren af dreef is toegedekt en smeult nog slechts, het licht van zijn intellect dat hem ooit een weg brandde door de universitaire centra van Europa is haast gedoofd. De herinneringen brengen weer een gloed in zijn ooit scherpe Garoeda-ogen, ogen die de waarheid in één blik ontwaarde maar die nu dof zijn en omgeven door rimpels in een zachte, haast doorschijnende, huid. Hij mijmert maanden voor hij zijn vriend een brief terug schrijft. Het moet een brief uit het hart zijn, geen simpele opsomming van nieuwtjes en feiten, maar een brief van liefde en herinnering. O, of hij zich Prentice herinnert!

TROONPRETENDENTEN

Zijn onwetendheid van Von Koenigswalds acties bespaart Dubois een beroerte, maar beschadigd is hij wel. Von Koenigswald intussen stuurt de oude man brieven vol lof en gevelei; de harde kritiek die hij over hem spuide, blijft ongenoemd. [Von Koenigswald schrijft Dubois in het Duits – hier vertaald; Dubois antwoordt steeds in het Nederlands, vert.]

12 juli 1937

Inmiddels ben ik na een zeer stimulerende studiereis weer op Java terug en zou ik u nogmaals hartelijk willen bedanken voor de collegiale en vriendelijke ontvangst die ik bij u genoten heb. Al kan ik dan wetenschappelijk op sommige punten uw mening niet delen toch kunt u er van verzekerd zijn, geachte Professor, dat ik voor u persoonlijk de meeste hoogachting voel. ...

Verder heb ik nog een bericht dat u, zeer geachte Professor, als geen ander zal interesseren: ik heb een onderkaakfragment van Pithecanthropus ontdekt! Het stuk werd gevonden door mijn verzamelaars, die voor mij in Midden-Java stenen werktuigen en fossielen zoeken. Het is beslist afkomstig uit een Trinil-laag.

...

Die kaak zit inderdaad in de eerste mand fossielen uit Sangiran die Von Koenigswald bij terugkeer bekijkt. Dubois is net wat ziek als hij de brief ontvangt, maar hij reageert snel op het opwindende nieuws.

26 augustus 1937

... Het deed mij veel genoegen te vernemen, dat u een zo mooie en vrucht belovende studiereis in Amerika en China heeft kunnen doen – en vooral dat u bij uw terugkomst op Java zulk een vondst als een onderkaaksfragment van Pithecanthropus (!) aantrof. Naar uw aanduidingen van geologische aard en uw korte beschrijving bestaat er bij mij geen twijfel; dit is werkelijk een ander stuk der onderkaak van een Pithecanthropus, de zware ramus, de grote molares, de kleine caninus ... sluiten zich geheel aan bij hetgeen ik aan het fragment van Kedoeng Broeboes vond, en ook aan de praemolaris van Trinil. Uw ontdekking is mij werkelijk een grote vreugde, ik zie reikhalzend uit naar de mij vriendelijk door u in uitzicht gestelde foto's. ...

Toch maakt iets in Von Koenigswalds brief hem ongerust. Intuïtief voorvoelt hij tussen hen een nog ondefinieerbaar probleem. Misschien moet hij aanbieden om als een soort oudere broer op te treden, om de jongere man te begeleiden bij zijn wetenschappelijke werk. Von Koenigswald denkt aan een heel andere relatie: Dubois moet zijn oude ideeën herroepen en de weg vrijmaken voor de jeugd. De volgende dag schrijft Dubois Von Koenigswald opnieuw:

Dit is het vervolg van mijn brief van gisteren, die u tegelijkertijd geworden zal. Door onverwachte stoornis haastig geschreven, moest hij onvolledig blijven. Ik verzuimde namelijk iets te zeggen over het door u aangeduide verschil van onze wetenschappelijke mening 'op sommige punten' en aan de hoop die ik sinds geruime tijd koester, uitdrukking te geven dat wij het (misschien weldra) eens zullen worden.

Vergun mij iets van mijn eigen wetenschappelijke evolutie te

noemen. Gedurende vele jaren was ik zeer belemmerd door mijn onderwijsplichten (die nu aan vier opvolgers zijn opgedragen). Onder die omstandigheden hebben mijn denkbeelden over de bio-evolutie, vooral met betrekking tot de Pithecanthropus zich slechts langzaam kunnen ontwikkelen, althans tot uiting komen. Wel begonnen deze van de gangbare opinie af te wijken in 1895 (het jaar van mijn terugkomst in Europa), doordien ik toen vast mij overtuigde, dat het 'Trinil-femur' niet volkomen menselijk is. Goed vastgestelde feiten door mijn cefalisatie-onderzoek (sedert 1897), en door de nieuwe biologie die ieder organisme als een ondeelbaar geheel beschouwt ('Ganzheit' – de onvergankelijke prestatie van Duitse wetenschap vooral) hebben mij (hoewel ik in 1923 dit nog wel wilde toegeven) doen inzien, dat Pithecanthropus niet tot de Hominiden [mensachtigen, vert.] kan gerekend worden, doch een plaats inneemt tussen deze en de meest gegeneraliseerde Anthropoïden [mensapen, vert.] de gibbons. Afstamming moet zeker, doch geen geleidelijke ontwikkeling worden aangenomen bij de menswording.

Ik hoop nu van ganser harte, dat uw nieuwe ontdekking ertoe moge leiden, dat wij het in die beschrijving der evolutie eens worden en samen zullen werken, hetgeen naar mijn innige overtuiging de wetenschap tot heil zal strekken.

Het is een weinig waarschijnlijke uitkomst. Von Koenigswald antwoordt:

3 september 1937

Mijn hartelijke dank voor uw vriendelijke regels en het vertrouwen dat u in mij en mijn determinatie uitspreekt. Ik geloof dat het mij intussen gelukt is te bewijzen dat het onderkaaksfragment tot Pithecanthropus behoort: want uit dezelfde laag is

onlangs geheel onverwacht ook een schedeldak aan de dag gekomen, dat volledig met uw vondst uit Trinil overeenstemt! ...

Zoveel voor vandaag. De schedel is zelfs nog niet volledig geprepareerd, zodat ik nog niet kan meten, maar ik wilde u nu al persoonlijk van mijn vondst op de hoogte stellen, omdat ik weet hoezeer die u zal interesseren. Ik hoop zeer, dat de nieuwe vondst ertoe zal bijdragen de eigen aard en de systematische positie van uw Pithecanthropus duidelijker te leren kennen.

Von Koenigswald kreeg het eerste nieuws van het nieuwe schedeldak via een brief van zijn verzamelaar Atma die schreef dat ze geen nieuwe orang-oetanfossielen gevonden hadden, maar die wel een stuk van een menselijke schedel bijvloot. Von Koenigswald nam de nachttrein richting Sangiran om te zorgen dat hij ter plekke zou zijn als aanvullende stukken van deze schedel opdoken. Bij aankomst liet hij iedereen het stuk zien en loofde hij tien cent uit voor elk aanvullend stukje schedel en een halve of hele cent voor een tand of kies. Die strategie had niet helemaal het gewenste effect.

We moesten de prijs zo laag houden, omdat we elke vondst moesten opkopen; want als een Javaan drie tanden vindt, zoekt hij niet verder tot die drie tanden verkocht zijn. Daardoor moesten we een ongelooflijke hoeveelheid gebroken en waardeloze gebitsresten kopen, om ze in Bandoeng prompt weer weg te gooien. Maar als ze in Sangiran bleven, kwamen de Javanen er steeds opnieuw mee aandragen. Ondanks de lage prijs gaven we elke maand verscheidene honderden guldens uit voor het aankopen van fossielen.

We begonnen de helling van de heuvel voorzichtig, stapje voor

stapje, af te zoeken en al spoedig kwamen inderdaad de eerste schedelbrokstukjes tevoorschijn. Ze waren allemaal helaas wel heel klein, en pas later ontdekte ik dat mijn zakelijke bruine vrienden de grote stukken achter mijn rug nog eens in kleinere brokjes sloegen, om zodoende een grotere premie te kunnen incasseren. Mij viel het grote geluk ten deel, zelf een stukje voorhoofdsbeen met wenkbrauwboog te vinden. We zochten tot in de middag verder en hadden toen in totaal veertig brokstukken. Nu reeds was duidelijk, dat we een nieuwe Pithecanthropus-schedel gevonden hadden. ...

Nu is juist de omgeving van het oor van beslissende betekenis voor de vraag: hebben we hier te maken met een mens of een aap? Bij apen ligt het oor min of meer in het verlengde van de jukboog, bij mensen echter daaronder. Bij apen is het vlak van de kaakgewrichtsgroeven vlak, bij mensen hol. En zo was door deze vondst eindelijk aangetoond, dat de omstreden Pithecanthropus erectus een mens geweest moet zijn.

Nadat de schedel in elkander was gezet, zond ik onmiddellijk een foto naar de oude Dubois. Ik dacht, dat hij zich met mij zou verheugen over de definitieve oplossing van het vraagstuk – al bevestigde de nieuwe vondst zijn opvatting dan niet – en dat hij simpelweg zou verklaren, dat zijn eerste indruk van de Pithecanthropus dus toch de juiste was geweest. Maar daarin had ik me zeer vergist!

Dit verhaal, twintig jaar na dato opgeschreven, is niet helemaal nauwkeurig, want Dubois' antwoord op Von Koenigswalds brief is heel ruimhartig.

14 september 1937

U begrijpt hoe groot mijne vreugde is over deze schedelvondst,

welke met de onlangs door u ontdekte onderkaak, naar mijn overtuiging zeker, zoals u verwacht, ertoe zal bijdragen de eigenaardige natuur en de systematische stelling van Pithecanthropus duidelijker te herkennen.

Ik ben wel zeer verlangend, van uw allerbelangrijkste vondsten meer te mogen vernemen, ...

Von Koenigswald antwoordt:

3 oktober 1937

De Pithecanthropus-schedel is nu bijna geheel geprepareerd. Elke twijfel dat het hier werkelijk om een primitieve hominide gaat, die op een nog lager niveau staat dan de Sinanthropus, is uitgesloten. Ik zal u hier uitvoeriger over berichten zo gauw de gelegenheid zich voordoet.

De maand daarna schrijft Von Koenigswald:

12 november 1937

De nieuwe Pithecanthropus-schedel is nu volledig in elkaar gezet. Ik was verbaasd hoezeer die in de bouw van het frontale deel op uw schedeldak uit Trinil gelijk. ...

Gevolg gevend aan uw aansporingen heb ik de schedel opnieuw nauwkeurig met gibbonschedels vergeleken, en ik moet bekennen dat ik uw overtuiging helaas niet bevestigen kan. De nieuwe schedel vertoont ondanks alle primitiviteit:

de positie van het oor onder het verlengde van de jukboog, een duidelijke tuber articulare [verdikking langs de voorrand van de groeve in het slaapbeen die deel uitmaakt van het kaakgewricht, vert.],

kenmerken die bij alle apen ontbreken en alleen bij de mens

voorkomen, zodat aan de menselijkheid van *Pithecanthropus* geen enkele twijfel meer bestaat, nog afgezien van de verwantschap met *Sinanthropus* die aan de nieuwe schedel nog duidelijker te zien is.

Von Koenigswald schrijft een artikel over de nieuwe kaak, die hij als *Pithecanthropus* aanduidt. Het verschijnt in de *Proceedings van de Koninklijke Academie van Wetenschappen* van 27 november 1937. Dubois kan deze determinatie niet aanvaarden, zo waarschuwt hij Von Koenigswald, dus bereidt hij een reactie voor die hij op de bijeenkomst van de Academie van 29 januari 1938 zal presenteren.

12 januari 1938

Nu ik in de Proceedings der Kon. Akademie van Wetenschappen van 27 nov. 1937 door u gepubliceerde fotografische afbeeldingen nauwkeuriger bekeken en uw beschrijving aandachtig bestudeerd heb, moet ik het met u volkomen eens zijn, dat dit de onderkaak van een mens is, en m.i. hoogst waarschijnlijk van een Homo soloensis.

Met deze belangrijke ontdekking wens ik u van ganser harte geluk. Ik betreur het evenwel dat u aan de vroegere drager dezer onderkaak de naam Pithecanthropus heeft gegeven.

Had u mij de reeds in uw brief van 12 juli beloofde foto, waarom ik in mijn brief van 20 oktober nog eens dringend verzocht, ... [gezonden], zo ware het nu niet nodig voor mij in de eerstvolgende Akademievergadering een mededeling aan te bieden, waarin de onjuistheid van die naam voor deze onderkaak zal worden aangetoond.

Von Koenigswald is Dubois' presentatie voor met een nog

weer nieuwere vondst. Kort voor de bijeenkomst van de Academie presenteert hij tijdens een bijeenkomst van de Natuurwetenschappelijke Raad van Nederlands-Indië een nieuw schedeldak. Hij stelt daar dat dit exemplaar zo veel lijkt op dat van Trinil dat de menselijke identiteit van *Pithecanthropus* daarmee onbetwistbaar vastligt. Dat bericht haalt flink wat kranten. Dubois is zowel boos als mismoedig. Wat hij ook probeert, het lukt hem maar niet om snel genoeg te spreken of te publiceren om Von Koenigswalds razende stroom van aankondigingen en publicaties bij te houden. Als hij op 28 januari 1938 tachtig wordt is hij ongelukkig, en daarbij kunnen zelfs een vrolijke brief van zijn geliefde dochter Eugénie, plus de tientallen telegrammen en kaarten met gelukwensen (waaronder een van Von Koenigswald zelf) hem niet troosten. Wat men ook zegt, Dubois voelt dat hij wordt ingehaald en terzijde geschoven door een jonger iemand – een afschuwelijk gevoel.

In een poging de juistheid van zijn eigen opvattingen aanvaard te krijgen houdt hij op 29 januari voor de Koninklijke Academie een voordracht over Von Koenigswalds kaak. Hij citeert uitgebreid uit Von Koenigswalds artikel over de kaak en zet diens ideeën af tegen de zijne. Elk anatomische detail, hoe klein ook, waarin Von Koenigswalds kaak verschilt van *P.e.* passeert de revue. Het aanhechtingsvlak op de kaak van de zogenaamde tweebuikige spier, de vorm van de kin en van de valse kies zijn 'geheel verschillend'. Het hele artikel door benadrukt hij hoe gibbonachtig de kaak uit Kedoeng Broeboes is en hoe menselijk die uit Sangiran van Von Koenigswald. De beschuldiging die Von Koenigswald in Philadelphia uitte, dat hij, Dubois, *P.e.* nu ineens als een reuzengibbon beschouwt, ontkent hij heftig.

Ik heb mij Pithecanthropus nooit voorgesteld als een 'reuzachtige Hylobates', maar slechts als een reusachtige afstammeling van een 'gegeneraliseerde' vorm die van zijn voorouders het 'gibbonachtige voorkomen' erfde, maar die ... zijn cefalisatie ... had verdubbeld. ... Mogelijk zorgde een wezenlijke verandering van voeding voor de reductie van de hoektanden en de verkorting van het voorste deel van de kaken waardoor die een menselijker voorkomen kregen.

Zijn woorden maken weinig indruk op de luisteraars, want op diezelfde bijeenkomst wordt Von Koenigswalds beschrijving van zijn nieuwe schedeldak voorgelezen. Dubois klinkt als een jaloerse oude man die over details jammert, terwijl Von Koenigswald duidelijk de nieuwe expert op het gebied van de Javaanse paleontologie aan het worden is.

Op een bijeenkomst van de Academie van 26 maart 1938 vecht Dubois terug met klachten over Von Koenigswalds reconstructie van het nieuwe schedeldak. Hij baseert zijn opmerkingen op Von Koenigswalds eigen woorden (in brieven aan Dubois van 3 september en 12 november 1937, een artikel over de vondst in de *Illustrated London News* van 11 december 1937 en Von Koenigswalds bericht aan de Koninklijke Academie van januari 1938), en op diens foto's van het fossiel in verschillende stadia van reconstructie. Dubois wijst vooral op drie foto's van het nieuwe schedeldak. Twee daarvan, uit de *Illustrated London News*, laten de losse stukken zien van het fossiel zoals het gevonden werd, en een eerste stadium van de reconstructie. De derde, van het geheel geprepareerde fossiel, stuurde Von Koenigswald hem afgelopen november zelf toe. Alle drie laten de 'aanzienlijke dikte' zien waarin de nieuwe schedel zich van *P.e.* onderscheidt,

‘Want de dikte van de schedelbeenderen van *Pithecanthropus* is doorgaans slechts matig, zoals duidelijk is te zien, en indirect ook te meten aan de precieze foto’s op natuurlijke grootte, in mijn beschrijving van 1924.’

Dan richt Dubois zich meer in het bijzonder op de reconstructie van het fossiel. Hij bestrijdt de grote overeenkomst in de vorm van de verticale lengtedoorsneden van *P.e.* en het nieuwe schedeldak (waar Von Koenigswald over schrijft), omdat die overeenkomst een vertekening is als gevolg van het ‘te kwistige gebruik’ van plasticine om het ontbrekende botmateriaal aan de voorzijde van de nieuwe schedel aan te vullen. Dat plasticine verhult de ‘duidelijke en brede groeve’ die van oorsprong de scheiding vormt tussen de de wenkbrauwbogen en het voorhoofd van de nieuwe schedel, waardoor die meer gaat lijken op *P.e.* die immers zo’n groeve mist. Een overeenkomstige groeve is wel kenmerkend voor meer mensachtige vormen als *Sinanthropus* en *Javanthropus*, zo merkt Dubois op. Kort en goed, Von Koenigswalds reconstructie veranderde op een kunstmatige manier de vorm van de nieuwe schedel, waardoor een misleidende gelijkenis op *Pithecanthropus* ontstond en de kenmerken die die hem in dezelfde groep plaatsen als *Sinanthropus* en *Javanthropus* verdwijnen. ‘Het echte fossiel,’ concludeert Dubois zuur, ‘raakte in de reconstructie zoek.’

En er is meer. Dubois vergelijkt de grootte van de losse stukken met die van de ‘geprepareerde’ schedel, zoals ze te zien zijn op Von Koenigswalds eigen foto’s. Bij uitvergroting tot hun ware grootte laten deze beelden opmerkelijke veranderingen zien. Dubois constateert, bijvoorbeeld, dat de hoogte van de schedel boven de gehoorgang als gemeten aan de losse fragmenten, 112,5 mm is, maar bij de gereconstru-

eerde schedel slechts 102,5 mm. Elders constateert hij een verschil van maar liefst 18 mm tussen de losse fragmenten en het gereconstrueerde geheel. Het netto effect van deze onnauwkeurigheden en vervormingen, concludeert Dubois, is dat de vorm van de schedel 'kunstmatig' wordt getransformeerd van 'die van een onvolwassen individu tot die van een volwassene.' Genadeloos merkt hij op:

Zelfs als de gereconstrueerde schedel niet overduidelijk in aanzienlijke mate kunstmatig was, dan nog zou het belang gering zijn, aangezien dit niet het enige menselijke schedeldak is dat op dat van Pithecanthropus lijkt. Dat gold eveneens voor de eerste Sinanthropus-schedel ... [gevonden door] Pei en Davidson Black. ... Sinanthropus verschilt hoe dan ook van van Pithecanthropus in ... significante kenmerken van de hersenen.

Dubois' beschuldiging is ernstig, en hij leidt tot een furieuze reactie van Von Koenigswald.

5 mei 1938

Ons meningsverschil komt in de eerste plaats daaruit voort dat u in Pithecanthropus een anthropomorf [mensaap, vert.] ziet. Zoals ik u al schreef, zeer geachte heer Professor, hebben de nieuwe vondsten uw opvatting niet kunnen bevestigen. ...

Ook moet ik u er helaas nogmaals op wijzen dat mijn brieven aan u, evenals foto's, uitsluitend voor uw persoonlijke informatie dienen en niet voor publicatie bestemd zijn.

Dubois reageert op 3 juni.

3 juni 1938

Ik moge u herinneren aan hetgeen u mij op 12 nov. 1937 letter-

lijk heeft geschreven: 'Om u meteen een indruk te geven van de nieuwe vondst, sluit ik voor uw persoonlijke informatie een foto bij die ik juist enige dagen geleden maakte'.

Dezelfde foto, door u aan Prof. Hans Weinert gezonden, publiceerde deze reeds in 'Die Umschau' van 23 januari 1938, ..., de een weinig anders georiënteerde in uw 'Ein neuer Pithecanthropus-Schädel' deelde u mede op 29 januari; zij verscheen tegen einde februari.

Zijn conclusie is duidelijk: de foto's waren al gepubliceerd, zowel door Weinert als door Von Koenigswald, toen Dubois ze in zijn artikel opnam. Von Koenigswald schrijft de Koninklijke Academie dat Dubois hem van vervalsing beschuldigt zonder enige bewijsgrond, aangezien foto's die onder een verschillende hoek zijn genomen tot een vertekening van lineaire afmetingen leiden. Hoewel Von Koenigswalds antwoord niet gepubliceerd wordt, krijgt Dubois wel het verzoek zijn verontschuldiging aan te bieden. Hij geeft toe dat hij niet denkt dat Von Koenigswald de vorm van de schedel bewust veranderd heeft.

De correspondentie tussen de twee mannen is ten einde, maar hun felle strijd nog geenszins. In april krijgt Von Koenigswald in Bandoeng bezoek van Teilhard de Chardin, nu hoofd van het Laboratoire Palaeontologique van de Sorbonne in Parijs. Teilhard is een van de eerste die Von Koenigswalds laatste vondst uit Sangiran – een nieuwe fragmentarische schedel die als *Pithecanthropus* II bekend zal worden – onder ogen krijgt. Zijnerzijds probeert Dubois Franz Weidenreich, de gerenommeerde Duitse anatoom die nu leiding geeft aan het onderzoek en de opgravingen van *Sinanthropus*-overblijfselen bij Zhoukoudien, aan zijn kant te krijgen.

Hij nodigt Weidenreich uit op 8 augustus naar Haarlem te komen, 'hoewel ik u dan helaas niet de fossielen van *Pithecanthropus* kan laten zien.' Weidenreich en Dubois genieten van hun ontmoeting. Beiden herkennen in de ander een uitmuntend anatoom. Na het bezoek schrijft Dubois:

9 augustus 1938

Ik kan het eind van deze dag niet laten komen zonder een hartelijke groet naar Basel te sturen, met mijn oprechte dank voor wat ik gister geleerd heb. Het doet mij een allergrootst genoegen nu zeker te weten: dat wij beiden in goede harmonie aan de grootste wetenschappelijke vraag werken die er voor ons mensen is. Ik ben er nu geheel zeker van dat Sinanthropus de meest primitieve mens is van wie alle latere mensen afstammen.

Voor hem is *Pithecanthropus* de aapmenselijke voorouder van *Sinanthropus*. Een paar weken later, na een verdere hartelijke briefwisseling met Weidenreich, schrijft Dubois blij aan Eugénie:

*De ontmoeting met Professor Weidenreich, waarin hij duidelijk maakte in veel opzichten tot mijn visie te neigen, zou een verbond tussen ons mogelijk maken als hij zich niet vast had gecommitteerd aan de overtuiging dat *Pithecanthropus* = *Sinanthropus*, ... Hij was daarom ook niet bereid Von Koenigswald af te vallen, hoewel Weidenreich ten aanzien van een aantal gepubliceerde punten al wel een andere mening is toegedaan dan hij.*

Wellicht heeft Dubois het gevoel dat hij een machtige bondgenoot tegen Von Koenigswald gevonden heeft. In septem-

ber schrijft hij Eugénie opnieuw: 'Weidenreich schreef dat hij zeer graag verder wil samenwerken... De tegenstanders zijn partizanen geworden die aan dezelfde kant vechten. Dat stemt me hoopvol.

In de wetenschappelijke wereld worden bondgenootschappen gesloten, maar de politieke wereld wordt steeds duisterder en raakt steeds verder verdeeld. Adolf Hitler regeert Duitsland waar joden als Franz Weidenreich, hoe geleerd ook, niet langer welkom zijn. Iedereen in Europa, Dubois inbegrepen, kijkt met zorg naar de militaire acties van de agressieve Duitse buur.

HOOFDSTUK 58

OUDE VRIENDEN

Dubois onderbreekt zijn onderzoek om te doen wat hij al veel eerder had willen doen: een aantal lange brieven aan Prentice schrijven. Voor het eerst in jaren voelt hij zich op zijn gemak. Net als ooit, zo lang geleden, lucht het hem op om Prentice uitgebreid al zijn zorgen en gedachten, zijn beproevingen en gevechten voor te leggen. Prentice, nog altijd even trouw, antwoordt eind november.

Kediri, 28 november 1938

Mijn beste oude vriend,

Uw brieven van 15 en 19 augustus bereikten mij veilig en het deed me goed te weten dat u nog altijd zo hartelijk aan mij

denkt, hoeveel jaren er ook verstreken zijn sinds we in Mringin vertoefden & genoten van onze dagelijkse gesprekken, vaak in het gezelschap van onze goede vriend, de trouwe, meelevende, heer Boyd, zonder wie we elkaar wellicht nooit ontmoet hadden.

Er is veel gebeurd sinds die dagen, en toch gaan mijn gedachten vaak naar u uit, in de hoop dat het u en de uwen de tussenliggende jaren steeds goed is mogen gaan.

Zeker, op rustige momenten denk ik met veel genoegten terug:

*'Oft in the stilly night
When other thoughts have found me,
Fond memory brings the light
Of other days around me.'*

[*'Vaak, in de stille nacht/eer ik voor sluimer zwicht,/Geeft zoet gemijmer 't licht/van eerdere dagen kracht.'*]

Naarmate de jaren voortschrijden kijk je vaker terug op de goede tijden die geweest zijn & op de zonnige vriendschap van een stralende jeugd. Toen u op Java woonde, beleefden we de bloem der vroege mannelijkheid, lichamelijk opgewassen tegen elke taak die we ons stelden. We kenden pijn noch kwalen en konden uren lopen zonder moe te worden & konden bergen beklimmen! Ooit besteeg ik de Ardjoena boven Lalie Djuvo. U beklom hem ook & schreef uw naam naast de mijne op de steen. Weet u het nog? Het is lang geleden.

Herinnert u zich nog het bezoek aan Trinil toen de heer Boyd & ik met u een dag kwamen doorbrengen op de plek die u beroemd heeft gemaakt; ons bad in de rivier de dag daarop; en onze lange aangename wandeling die middag (met zijn drieën) van Trinil naar het station? Het was een aangename, ontspan-

nen middagwandeling door het vredige land en we gingen de hele tocht op in genoegelijk en interessant gesprek. Na geruime tijd bereikten we het station. Buiten de halte groeiden bloemen. De bloesems waren zacht blauw & u vertelde me dat dit een favoriete kleur van u was. De herinnering aan ons bezoek aan Trinil & het geluk dat dat u ons daar bezorgde, laat zich nooit uit het geheugen wissen. Zo vaak ik de naam Trinil hoor, denk ik aan u en uw inspanningen & aan de gelukkige dag daar met u doorgebracht. U was een aantal dagen bij Trinil bezig toen de heer Boyd en ik, als afgesproken, langskwamen om de plek te zien waarvan zo vaak sprake was. En het was aangenaam dat wij drieën zo gelukkig naar Toeloeng Agoeng terugkeerden, en niemand eenzaam & alleen achterbleef. Ach, die heerlijke tijden!

Onze goede heer Boyd overleed in 1902, 74 jaar oud, aan keelkanker. Zijn twee jongere zoons, Alex & Robert, beiden werkzaam in de koffie, overleden een paar jaar geleden, 60 & 70 jaar oud. De oudste zoon William Boyd, mijn oudste nog overgebleven vriend op Java, overleed 6 weken geleden, na een lang ziekbed. Hij was 81. Zijn geheugen liet hem in de steek, maar kwam bij tijd en wijle even terug. Soms kende hij zijn eigen kinderen niet & vroeg hij wie ze waren, maar MIJ herkende hij altijd als ik op bezoek kwam. Zijn achteruitgang kwam, zo vrees ik, vooral voort uit zorgen over de penibele situatie. Toen hij te oud werd voor het werk in de koffie, werd hij secretaris van de Kediri Planters Association. Toen zijn geheugen begon te tanen, gaf de vereniging hem een pensioentje van f75 per maand, niet veel, maar beter dan niets in deze zware tijden. De wereldcrisis die Java in 1930 trof & die nog altijd voortduurt, heeft Java half geruïneerd, & Wm. Boyd leed zware verliezen zoals wij allen! Alle producten brengen hier nu 50 tot 80% minder op. Vrijwel

niemand kan nog iets verdienen. De mensen – zowel Europeanen als inlanders – overleven nog net, als ze heel zuinig zijn. Het geld dat Wm. Boyd verdiend had – veel was het niet – was in vastgoed geïnvesteerd, en de vastgoedprijzen zijn met 75% en 80% gedaald. Dat zal ongetwijfeld aan mijn vriend hebben gevreten want hij had een hypotheek op zijn huizenbezit & verkoop nu zou die hypotheek maar net dekken en dan bleef er voor zijn erfgenamen niets over. Ach, William Boyd was de laatste van mijn oude plantagevrienden. Die generatie is nu bijna helemaal overleden!

We worden allemaal ouder. U bent nu in uw 81ste levensjaar, en net als Newton nog steeds hard met wetenschappelijk werk bezig. DAAR ben ik heel blij om, want ik besef terdege dat studie en onderzoek voor U liefdewerk zijn waarzonder het leven zijn belangrijkste betekenis zou verliezen! Ik hoop zeer dat u nog lang in goede gezondheid gespaard zult blijven om uw onderzoekingen voor te zetten en dat u uw ideeën overgenomen zult zien worden door alle mensen wier oordeel u hoog acht!

De verhelderende uiteenzetting over Pithecanthropus in uw laatste brief aan mij heb ik met veel belangstelling gelezen en herlezen, & lezen & herlezen zal ik haar opnieuw. U hebt beslist de gave om goed uit te leggen! En bij het lezen van uw overtuigende uitspraken over de kwesties waarom het gaat, moest ik weer denken aan de oude heer Boyd & het genoegen dat hij altijd beleefde als u een middag of avond bij hem op Ngrodjo langskwam. Hij genoot van uw conversatie & en wist de heldere manier waarop u uitleg gaf over de zaken waarvan hij u vroeg er uw licht over te laten schijnen, zeer te waarderen. Uw aanwezigheid te Mringin deed hem altijd veel genoegen, & en achteraf sprak hij altijd over u in welwillende en waarderende termen. Wij hadden het gevoel dat ons een goede vriend ontviel die we

waarschijnlijk nooit meer zouden terugzien, maar die evenmin ooit in onze hoofden & harten zou vervagen!

Terugkomend op uw uiteenzetting, zie ik dat er onder de geleerden drie groepen zijn:

(a) degenen die P.e. als een ontbrekende schakel zien

(b) degenen die hem zien als een mensaap

(c) degenen die hem zien als het meest primitieve mensentype.

U behoort nog altijd tot de eerste groep. Dat doet me genoegen. Ik herinner me hoe u me te Mringin als uw mening gaf dat P.e. echt een ontbrekende schakel was, dat er een reeks zou blijken te zijn, en niet slechts één schakel (al is er nog geen andere gevonden). Natuurlijk spreek ik nu uit mijn geheugen, want ik merk dat ik niets op schrift bewaard heb.

Wel, niet lang geleden, mogelijk in januari van dit jaar, las ik in een krant dat u van mening bent verandert & P.e. nu ziet als een gibbon. Op de een of andere manier speet het me om dat te lezen, maar ik dacht: Nou ja, als mijn vriend echt van mening is veranderd dan zal dat zeker zijn gebeurd na nog dieper nadenken over deze zaak. Want wie de waarheid zoekt, moet altijd open blijven staan voor iets anders, bereid zijn om alle voorkeuren te onderdrukken en eerlijk alle nieuw informatie af te wegen, zelfs als dat hem ertoe zou brengen om oude geliefde overtuigingen bij te stellen. Ik wist dat uw geest altijd open zou staan voor de waarheid, & nieuwe feiten & aanwijzingen onbevooroordeeld aan zou horen.

Per post stuur ik u het krantenartikel in kwestie waarin ik over uw 'meningsverandering' las. Het is uit het Soerabaja Handelsblad (ik denk van januari maar helaas staat de datum er niet boven). Het is geschreven door G.H.R. Von Koenigswald. U indachtig legde ik het artikel opzij om het later te kunnen raadplegen ...

In uw lange lange inspannende onderzoek aan deze zaak zullen zich eindeloos veel vragen en suggesties hebben aangediend die u elk zal hebben gewikt en gewogen.

Als de geleerden het oneens zijn, zou het wel aanmatigend zijn voor een buitenstaander als ik om een standpunt in te nemen. Maar als ik de kwestie in den brede bezie denk ik dat de grote meerderheid van degenen die erover nadenken uw visie zal aanvaarden. Want waar het gaat om wetenschappelijke scholing & geestelijke vermogens is niemand meer gekwalificeerd dan u om tot een juist inzicht te komen. En even gekwalificeerd als de geleerdsten, hebt U een halve eeuw lang van maand tot maand & van jaar tot jaar diepgaander en meer continu onderzoek in deze zaak verricht. Dus hebt u een diepere kennis van & steviger greep op deze zaak in zijn gehele complexiteit en bent dientengevolge beter in staat om met gezag te spreken dan wie ook. Zou een rechtbank moeten oordelen, dan zou uw bewijsvoering de zaak beslissen. Alleen is er geen sprake van rechtbanken, maar van het overwogen oordeel van de wetenschappers na gedegen onderzoek & een volledige & diepgravende beschouwing.

De Duitse expeditie die in 1907 naar Java kwam, ging naar Trinil & werkte daar, maar vond niets. Ze beweerden echter met klem dat de méns al elders op de aardbol verschenen was toen Pithecanthropus op Java leefde. Ook dat zeg ik uit mijn hoofd. Zo'n bewering leidt tot nadenken maar ik zal daar nu niet op doorgaan aangezien mijn brief al lang genoeg is & ik u niet wil vermoeien met de bespiegelingen van een buitenstaander.

Ook stuur ik u een krant van 23 augustus 1938 met een verbijsterend verhaal onder de titel 'Revolutie in de Wetenschap'. Het gaat Mij te diep! En het is geschreven in zo'n alles ondergravende geest dat ik me er maar liever geen mening over vorm voor de geleerden zich met de zaak hebben beziggehouden. Nou,

ik moet nu afsluiten met alle goede wensen van uw oude vriend die blijft

Geheel de Uwe

Adam Prentice

P.S. Ik stuur mijn brief met de gewone post zodat de kranten u tezelfdertijd bereiken & u zich niet hoeft af te vragen wat de krantenartikelen zeggen over veranderende ideeën (die helemaal niet veranderd zijn). Als ik mijn brief per luchtpost & de kranten per schip zou sturen zou u wekenlang vol vragen & onzekerheden zitten voor u de kranten in handen kreeg.

De brief van Prentice geeft Dubois rust aan het eind van dit jaar. De wereld is een en al beroering, de wetenschap wordt op zijn kop gezet door jeugdige heethoofden als Von Koenigswald die niet weten waarover ze schrijven, maar Prentice blijft Prentice: een trouwe steun, waarachtig en degelijk. Dubois brengt een koude maar bevredigende kerst door op De Bedelaar, zijn hart vol gedachten aan warmere oorden en gouden vriendschappen. Het is het laatste contact tussen de twee mannen, Prentice en Dubois, die de jaren door zoveel voor elkaar betekend hebben.

HET LAATSTE CONFLICT

Dubois' verhoopte bondgenootschap met Weidenreich tegen Von Koenigswald blijft uit. Weidenreich neemt afscheid van Dubois en gaat naar Java om Von Koenigswald te ontmoeten en zijn nieuwe vondsten te bestuderen. Daar laat hij zich overtuigen door de prachtige fossielen, de charme en de kennis van de jongeman. Bovendien, als Dubois ontkent dat enig nieuw fossiel uit China of Java hetzelfde is als *Pe.* is dat gewoon irrationeel. Voor zijn vertrek van Java nodigt Weidenreich Von Koenigswald en zijn vrouw uit om met de Sangiranfossielen naar Peking te komen zodat het Chinese en Javaanse materiaal naast elkaar kan worden gelegd. De twee Duitsers, elk ver van huis, gaan regelmatig samenwerken en samen publiceren. Het geplande bezoek aan Peking vindt begin 1939 plaats en wordt later door Von Koenigswald beschreven.

Op de grote tafel in Weidenreichs modern ingerichte laboratorium hadden we onze vondsten uitgespreid: aan de enen kant de Chinese, aan de andere kant de Javaanse schedels. De eerste waren lichtgeel en bij lange na niet zo sterk gefossiliseerd als onze Javaanse, wat samenhang met het feit, dat ze in hun grotten beter beschermt waren geweest dan de in zand- en tufsteen verborgen Pithecanthropus-vondsten. Aan de hand van de originelen werden alle details behoedzaam vergeleken, op alle punten bleek een vergaande overeenkomst. ... Deze fossiele mensentypen staan zonder twijfel dicht bij elkaar, en de reeds door Davidson Black

uitgesproken veronderstelling, dat Sinanthropus en Pithecanthropus verwante vormen waren – iets waartegen Dubois zich met al zijn autoriteit had verzet – kon door onze uitvoerige vergelijkingen ten volle worden bevestigd.

Overtuigd dat ze de zaak eindelijk hebben opgelost, schrijven Von Koenigswald en Weidenreich een artikel voor *Nature* met de titel 'The Relationship between *Pithecanthropus* and *Sinanthropus*'. Hun conclusie is klip en klaar.

Vanuit het algemene gezichtspunt van de menselijke evolutie bezien, zijn Pithecanthropus en Sinanthropus, de twee vertegenwoordigers van het Prehominide stadium, op vrijwel dezelfde manier met elkaar verwant als twee verschillende rassen van de huidige mensheid, die eveneens enige variatie in de mate van hun ontwikkeling kunnen vertonen.

Maar hoezeer de wetenschappelijke opinie ook hun kant kiest en blijft kiezen, Dubois overtuigen kunnen ze niet. Voor Dubois is alleen *P.e.* een overgangsvorm van aap naar mens; alleen *P.e.* bezet die zo gewilde voorouderlijke positie in de evolutie van de mens. Dat idee zal hij nooit opgeven. Moe, bedroefd, en beangstigd door recente politieke gebeurtenissen, werkt Dubois traag aan zijn reactie op het artikel van Von Koenigswald en Weidenreich. Zijn eigen beproevingen indachtig, besluit hij het wapen van de publieke opinie dat ooit tegen hem gebruikt werd, nu in te zetten tegen Von Koenigswald. Hij probeert de wetenschappelijke wereld te bewegen tot een internationaal protest bij de Koninklijke Academie van Wetenschappen, met de eis dat de nieuwe Javaanse fossielen naar Nederland worden gezonden en daar voor onderzoek

toegankelijk worden gemaakt. Het wordt een mislukking. Sommige van zijn vrienden en collega's sturen brieven waarin ze de overheid oproepen de fossielen naar Europa te sturen. Anderen gaan niet op zijn verzoek in omdat Von Koenigswald er naar hun idee alles aan doet om over zijn vondsten te publiceren en in de gelegenheid moet worden gesteld zijn onderzoek aan de fossielen te voltooien als beloning voor de energieke manier waarop hij ernaar gezocht heeft.

Tegen de tijd dat het artikel verschijnt waarin Von Koenigswald en Weidenreich *Pithecanthropus* en *Sinanthropus* vergelijken, hebben andere zaken de controverses over de evolutie van de mens verdrongen. Op 1 september 1939 valt Duitsland Polen binnen. De wereld is in oorlog. Dubois blijft op De Bedelaar, ver van de stad en van belangrijke militaire doelen. Al gauw zoeken ook Anna, haar zuster en enkele van haar zusters kinderen daar een toevlucht, want ze vrezen terecht dat het niet lang zal duren voor Duitsland ook Nederland binnenvalt. Op het platteland is ten minste eenvoudig voedsel en wat landelijke veiligheid te vinden, ver van de verschrikkingen van bommen, tanks en troepen. Dubois werkt traag aan nog weer een aanval op Von Koenigswald; Anna en haar zuster leggen met hulp van een meisje uit het dorp voorraden aan om de winter door te komen. Dubois is nog heel gezond voor een man van zijn leeftijd, maar er moet heel wat hout worden gehakt voor kachels en fornuis en hij moet jongere burens om hulp vragen. Hij wandelt nog op zijn landgoed en zwemt als de lucht warm genoeg is, maar de krachtige man van weleer is hij lang niet meer. Vlak voor zijn tweeëntachtigste verjaardag schrijft hij Eugénie, die straks, bij het voortschrijden van de oorlog, eveneens naar De Bedelaar zal vluchten:

3 januari 1940

Ik zit weg te kwijnen en werk te hard in deze veel te benauwde ruimte, nu ik nog zoveel te doen heb en doen moet. Ik kan toch wat ik als door een wonder bereikt heb niet in het niets laten opgaan door de blindheid (en erger) van sommige anderen. Helaas worden de moeilijkheden die me van die kant worden bezorgd steeds groter. En hoe langer dit voortgaat, hoe duidelijker het mij wordt dat het de andere partij niet om de waarheid gaat, maar om het gevecht om wat zij zien als mensvijandigheid, want men heeft daar een compleet verkeerd beeld van mij. ... Ik heb ze uitgelegd dat mijn onderzoekingen bepaalde bewijzen voor de dierlijke en beslist aapachtige afstamming van mensen hebben voortgebracht, en dat niet door geleidelijke transformatie (zoals het Darwinisme leert) maar in twee grote sprongen, sprongen zoals die overal in het dierenrijk hebben plaatsgevonden – die de religieus gelovige kan en zal zien als schepping. Mijn tegenstanders begrijpen dat niet, of liever ze willen het niet begrijpen, en ze schrijven mij andere motieven toe dan het streven naar de objectieve waarheid.

In maart wordt Dubois' artikel tegen Von Koenigswald – het eerste van een driedelige reeks – voorgelezen voor de Koninklijke Academie. Dubois' bezwaren zijn er helder in verwoord.

De kinderschedel uit Modjokerto, de kaak en de schedel van Sangiran, alle ongetwijfeld menselijk, verschilden naar mijn overtuiging morfologisch van Pithecanthropus en behoorden beide tot de proto-Australische fossiele mens van Java, die bekend staat onder de naam Homo soloensis. ...

Niettemin was deze 'Pithecanthropus iv'-schedel ooit, toen hij nog volledig, ongebroken en onaangetast was – m.a.w. tijdens het leven – zo dunkt mij, precies een Wadjakmens- of Solomenschedel ...

Dat Sinanthropus pekinensis eveneens lid was van die proto-Australische groep, hoef ik hier niet te herhalen. ...

Dubois moet wel parallellen zien tussen zijn wetenschappelijke strubbelingen en de wereldpolitiek. Aan alle kanten wordt gevochten: politiek, wetenschappelijk, en persoonlijk. Zo krachtig is zijn geloof in de wetenschap dat hij hoopt dat een nauwkeurig beeld van de eenheid van 's mensen wortels en de primitiviteit die we achter ons lieten, hier veel aan zou kunnen doen. In april 1940 schrijft hij Eugénie opnieuw.

3 april 1940

De omstandigheden zijn nu zo dat niemand weet wat de toekomst brengen zal, maar we hebben allemaal het gevoel dat dit, in vele opzichten, iets béters zal worden dan het recente verleden, omdat álle volken gedwongen zullen zijn zichzelf, en ons allen zoals wij waren, opnieuw te bezien. Velen voelen al wat heilzame effecten van die herbezinning waar het gaat om deugden als berusting en positieve intenties.

Op 10 mei 1940 vallen Duitse troepen Nederland binnen. Drie dagen later vlucht de Nederlandse regering naar Londen en wordt Nederland bezet gebied. De gebeurtenissen zijn zo wreed en schokkend dat geleerde kwesties onbetekenend lijken. In juni wordt het tweede deel van Dubois' verhaal gepresenteerd, waarin hij het heeft over de manier

waarop ideeën over het evolutionaire proces de beoordeling van fossielen zelf vertekenen.

Nu, tweeëntwintig jaar na Stewart Arthur Smiths publicatie [over de fossiele menschedels van Talgai, Queensland, P.S.], zien we in een opvallend overeenkomstig geval, hoe Von Koenigswald en Weidenreich ontsporen door dezelfde fout, hetzelfde geloof in de evolutie van aap naar mens door geleidelijke transformatie van delen van het lichaam. Dit geloof, op evolutionair terrein, komt voort uit een vrijwel uitsluitend morfologische visie op organismen. Vandaar de klaarblijkelijk ... slecht overwogen veronderstelling van die onderzoekers dat de grote, beestachtige hoektanden van de apen vooral verdedigingsorganen zijn die in de loop van de fylogenetische ontwikkeling van de mens geleidelijk kleiner en minder aapachtig werden. ... Zo'n geleidelijke transformatie van aap naar mens is nauwelijks voorstelbaar. ...

Kennelijk leunt Von Koenigswald in zijn visie op de aard van zijn vondsten ... meer op (onvoldoende) stratigrafische gegevens dan op een onbevooroordeeld onderzoek van de fossiele overblijfselen zelf. Geen wonder dat zijn impliciete geloof in evolutie van aap naar mens door geleidelijke transformatie van delen van het lichaam, hem misleidt ten aanzien van de ware aard van zijn vondsten, en de hand die de restoratie uitvoert misleidt ...

Niemand luistert nog echt naar Dubois. Internationale congressen waaraan alle onderzoekers uit Europa en Amerika deelnemen zijn verleden tijd. Weidenreich vlucht uit China naar Amerika. Hij weet kort voor de Japanse invasie weg te komen maar kan de *Sinanthropus*-fossielen niet redden.

Ze vallen in de handen van Japanse troepen en verdwijnen voorgoed. Alleen de afgietsels, foto's, röntgenfoto's en door Weidenreich verzamelde metingen blijven over. Het contact met Java is na de Japanse invasie daar zo moeizaam dat het jaren duurt voor iemand weet of Von Koenigswald nog in leven is. Hij overleeft een krijgsgevangenkamp en voegt zich uiteindelijk bij Weidenreich in het American Museum of Natural History in New York. De fossielen uit Sangiran en Modjokerto waren veilig verborgen bij neutrale Zweedse en Zwitserse vrienden, terwijl Von Koenigswalds onverzettelijke echtgenote Luitgarde de naar haar idee meest belangrijke de gehele oorlog in haar schortzak verborgen houdt.

Ook in Nederland gaat het meedogenloos toe. Van maand tot maand, van week tot week, worden de Nederlandse joden steeds meer alledaagse rechten ontnomen. De overvloedige productie van de Nederlandse bodem wordt in beslag genomen om de Duitse troepen te voeden. Voor de bevolking blijft weinig over. Het ondergrondse verzet tegen de Duitse overheersers groeit naarmate hun behandeling van de bevolking verslechtert. Dubois probeert Eugénie gerust te stellen, maar goed nieuws is er nooit.

4 oktober 1940

Ook hier in de buurt is het niet allemaal rustig, hoewel De Bedelaar gespaard blijft. Maandenlang zagen we véél lichtflitsen, en in de omgeving ontploften veel bommen. Voor koken en verwarming hebben we hoofdzakelijk hout. Overvloedig eten is er niet, maar nog wel genoeg. Zeker, er zijn 'ergere dingen dan kou en honger' en de 'ergste dingen' zijn te dragen met morele kracht. De wereld zal uiteindelijk beter worden voor de mensheid in het algemeen. Wat zijn de natuur, de zon, de planten en dieren,

anders dan een bemoediging – en hoe meer je de natuur kunt bestuderen, hoe beter je haar grootte en schoonheid beseft. Dan begrijp je uiteindelijk zelfs de huidige wereld als een natuurverschijnsel, en al het afgrijselijke eveneens.

Een paar weken later schrijft hij opnieuw.

28 oktober 1940

Nu lijd ik kou in mijn studeerkamer (eerste verdieping) met de kleine vulkachel die ooit in de woonkamer, op de begane grond, in Haarlem stond. ... Ik heb nog zoveel urgente zaken te doen, zo wordt me elke dag duidelijker uit alles wat er rond mij gepubliceerd wordt ... want op deze onderwerpen (vooral de antropologische) berusten de ideologische principes van de huidige wereldoorlog.

Als de Duitse patrouilles door De Bedelaar komen, zien ze alleen een oude man, zijn oude vrouw en haar zuster. Niemand beseft ooit dat deze onopvallende oude man vorm gaf aan de ontwikkeling van de moderne paleoantropologie. En als Eugénie eenmaal op De Bedelaar woont, wordt de schijnbare werkelijkheid zelfs nog misleidender. Met de moed en de onafhankelijkheid die zij meekreeg van haar vader, zet Eugénie – op het oog een gewone vrouw van middelbare leeftijd – een ontsnappingsroute voor neergeschoten geallieerden op. Ze verbergt ze in de kelders van De Bedelaar en verstopt hun wapens onder de appels die voor de winter worden bewaard.

In november wordt het laatste stuk van Dubois' protest-trilogie tegen Von Koenigswald voorgelezen op een bijeenkomst van de Academie. Zoals verwacht is de opkomst ge-

ring. Zelfs nu kan Dubois zich niet losmaken van zijn diep ingesleten overtuiging ten aanzien van het belang van *P.e.* voor het begrip van zowel het evolutieproces als de oorsprong van de menselijke soort. Hij kan *P.e.* niet in de steek laten, al is ze dan opgesloten waar hij haar niet bereiken kan, in het Museum voor Natuurlijke Historie in Leiden. Hij kan niet toestaan dat ze gesmaad of vergeten wordt. *P.e.* is zijn leven geweest, zijn grootste ontdekking, zijn bijdrage aan de Wetenschap en de Waarheid aan het najagen waarvan hij zijn leven en al zijn energie gegeven heeft. Hij mag niet opgeven.

Dubois' argumenten zijn inmiddels bekend; ze zijn bij zoveel gelegenheden herhaald en uitgewerkt. *Pithecanthropus* is de enige ware ontbrekende schakel; *Sinanthropus* en *Homo soloensis* en de nieuwe fossielen uit Sangiran zijn slechts vroege mensen. Dubois laatste woorden zijn scherp.

Het is heel betreurenswaardig dat Weidenreich, Von Koenigswald en Weinert zich bij hun interpretatie van de belangrijke ontdekkingen van menselijke fossielen in China en Java zo hebben laten leiden door vooropgezette ideeën en daarom niet bijdroegen aan (en integendeel zelfs vertragend werkten op) de vooruitgang van onze kennis van 's mensen plaats in de natuur, van wat doorgaans wordt aangeduid als de fylogenetische evolutie van de mens. Echte vooruitgang berust kennelijk op het onbevooroordeeld vergaren van feitelijke gegevens ...

Zo, denkt hij als hij de laatste regels opschrijft, ik heb het gezegd. Ik heb mijn geloofsbelijdenis, mijn overtuigingen uitgesproken en het is aan de wereld te beoordelen wie er gelijk heeft. Maar ik ben degene die men zich zal blijven her-

inneren als de man die de ontbrekende schakel vond, en ik heb haar beter verdedigd en begrepen dan wie ook.

Naarmate de bitter koude winter de wereld meer in zijn greep krijgt, besteedt Dubois meer en meer tijd aan gemijmer over voorbije tijden. In gedachten leeft hij op een warme plek waar de zon o zo helder schijnt en de heuvels gehuld gaan in schaduwrijke groene bossen. Prentice is steeds aan zijn zijde, jong, knap en krachtig. Hij herinnert zich hoe hij met Prentice op de top van Ardjoena zat, moe van de klim maar te jong en gezond om de inspanning echt te voelen. Daar zaten ze, rug aan rug, kijkend naar de wereld die aan hun voeten lag. Daar kerfden ze hun namen in de steen, naast elkaar om te laten zien dat ze kameraden waren en niet de een de baas over de ander. Daar staan hun namen nog, zo neemt hij aan, nauwelijks vervaagd door de tand des tijds of het watergeweld van de tropische moesson. Dat is iets blijvends: dat en *P.e.*

Hij vermoedt dat Prentice nu wel dood zal zijn, en hij voorvoelt dat hijzelf de winter waarschijnlijk niet zal overleven. De kou, de ontberingen en de ellende van de bezetting pijnigen hem, want alle vrijheid, elk recht, waar de Nederlanders als vanzelfsprekend van uitgingen, worden hen nu ontnomen. De wetenschap is er nog, waarachtig, moedig en moeilijk, maar hij heeft de moed niet meer haar nog langer te bedrijven. Hij is moe, moe van het volhouden, moe van het vechten, moe van het alleen zijn en het niet begrepen worden, moe van de aanblik van een wereld die in een helse neerwaartse spiraal terecht is gekomen. Om te midden van dit alles toch te blijven hopen en geloven vergt meer moed dan hij doorgaans kan opbrengen.

Op 16 december 1940 sterft Dubois in zijn eigen bed aan

een hartaanval. Hij wordt begraven op het kerkhof in het nabije Venlo. Zijn graf ligt in een ongewijd hoekje, want Eugénie weet dat hij niet makkelijk zou rusten temidden van fervente katholieken en protestanten. Bovendien zou het een gruwel zijn om nu zijn overtuigingen te ontkennen. Ze bestelt een speciale grafsteen.

Prof. Dr. Eug. Dubois

28-1-1858 16-12-1940

Boven deze tekst laat ze een schedel en gekruiste botten uit-
hakken, het universele symbool voor de dood. In dit geval
zijn de botten duidelijk die van *P.e.*

EEN ONDERSCHAT MAN

Eugène Dubois is sinds zijn dood in wetenschappelijke kringen niet vergeten. Zijn ontdekking van *Pithecanthropus erectus* – het eerste exemplaar van een soort die antropologen nu *Homo erectus* noemen – alleen al, is genoeg om zijn roem te verzekeren, zelfs zonder het bijzondere verhaal over zijn bewuste besluit de ontbrekende schakel te gaan zoeken, en de moed waarmee hij dat besluit uitvoerde.

Ondanks de betekenis van zijn vondsten en een uitstekende beoordeling van zijn wetenschappelijke werk door Theunissen, bleef Dubois wel onderschat. Slechts weinig antropologen – om over een breder publiek maar te zwijgen – waarden hem als de man die de oorsprong van de mens tot een belangrijk wetenschappelijk thema wist te maken. Het waren zijn onderzoek en zijn vasthoudendheid die in brede kring belangstelling wekten voor het controversiële en opwindende onderwerp van onze evolutie. Het belang van zijn monografie wordt nauwelijks gezien, hoewel hij daarin aantoonde dat de ontbrekende schakel een overgangsvorm tussen mensen en mensapen was en niet een primitief mensenas. Het was een dun boekje en dat werkte wellicht in Dubois' nadeel; latere onderzoekers schreven monografieën waarbij de zijne qua lengte en gedetailleerdheid in het niet viel. En de felle kritiek die Dubois te verduren kreeg – de kritiek die de maatstaven voor zo'n monografie hielp vastleggen – deed ook zeker af aan de werkelijke waarde ervan. We moeten niet vergeten dat Dubois in zijn eentje, in een

afgelegen stukje Java, het denkkader schiep dat nu gebruikt wordt bij de analyse van alle menselijke fossiele overblijfselen. Hij deed grensverleggend werk.

Datzelfde geldt voor zijn onderzoek naar de verhouding tussen lichaamsgrootte en hersengrootte – onderzoek dat de voorloper werd van het enorme veld van allometrisch onderzoek in de biologie. Dubois' bijdragen aan het cefalisatieonderzoek werden in de jaren dertig en veertig van de twintigste eeuw fel bekritiseerd wegens het ontbreken van statistische analyses en raakte daardoor helaas decennialang uit de gratie. Pas toen zijn vernieuwende aanpak werd herontdekt en verdedigd door wetenschappers als Harry Jerison – in zijn *Evolution of the Brain and Intelligence* uit 1973 – kreeg allometrisch hersenonderzoek weer een centrale plaats in de evolutiebiologie.

Dubois krachtige persoonlijkheid en lichtgeraaktheid deden zijn reputatie helaas geen goed. Wat hij deed, deed hij steeds met zo'n intense doelgerichtheid dat hij kritiek aantrok als een bliksemafleider de bliksem. Hij daagde uit, argumenteerde, beet zich vast, wist van geen ophouden; hij dwong vriend en vijand tot de grenzen van hun denk- en werkvermogen te gaan. Geen hunner zou Dubois ooit nog vergeten; wie hem eenmaal had ontmoet zou nooit meer dezelfde zijn. Hoe onbedoeld ook, deze paranoïde, briljante en eigenwijze man schiep werkelijk zijn eigen lot.

Wanneer en hoe Dubois' trouwe vriend Adam Prentice overleed, is onbekend. Zijn dood is niet vastgelegd in het archief van het Centraal Bureau voor Genealogie. Ik kon van hem op Java geen graf vinden, en zijn zoon Gerardus Prentice-MacLennan stond niet in de telefoonboeken van Malang, Solo

of Jakarta. Als Prentice nog in leven was toen de Japanners in 1942 Java binnenvielen zal hij zeker zijn gestorven tijdens de bezetting toen veel Europeanen in kampen belandden en zelfs degenen die hun vrijheid behielden het zwaar te verduren hadden. In 1973 echter zag Adam Boyd – de zoon van William Boyd (zoon van de Oude Krijger) en van de dochter van Prentice en zijn *njai* – bij toeval de foto van Robert Boyd en het tijgerjong in Mringin in een boek over menselijke evolutie. Omdat dezelfde foto in zijn vaders werkkamer op Java had gehangen, herkende hij hem. Uiteindelijk nam hij contact op met Jean Dubois, Eugènes kleinzoon, die Boyd een kopie van de foto gaf en hem in contact bracht met Eugénie en Carel Hooijer. De correspondentie tussen deze nakomelingen van Prentice en Dubois zijn de bron van alles wat ik weet over het lot van Adam Prentice.

Dubois' laatste gevecht, met Von Koenigswald, was uiterst ongelukkig. Zijn standpunt was wetenschappelijk onhoudbaar. Von Koenigswalds vondsten behoorden wel degelijk tot dezelfde soort als de fossielen uit Trinil (en Davidson Blacks *Sinanthropus*-fossielen uit China). Erger nog, het conflict met Von Koenigswald was een politieke misser. Zelfs bij zijn leven werd Dubois al geafficheerd als een gek die zijn fossielen verborg; aan het eind van zijn leven werd hij beschuldigd van ontrouw jegens zijn eigen ontdekking doordat hij zijn geliefde *P.e.* alsnog als een soort fossiele reuzengibbon voorstelde. Geen van deze beschuldigingen is juist; hij was gek nog dwaas. Hij was gewoon een man met een uitzonderlijke visie, een man die naar erkenning van zijn ideeën snakte, maar die ook daarzonder voort kon. Toen hij stierf liet hij veel vijanden na, jongere onderzoekers die maar al te graag

de akeligste dingen over hem geloofden. Zijn geschiedenis werd berucht, werd keer op keer verdraaid en doorverteld tot hij mythische proporties aannam. Het is nu tijd voor de waarheid, en die heb ik verteld.

DE GESCHIEDENIS HERHAALT ZICH

Dubois werd geboren in 1858, twee jaar nadat in het Neanderthal de Neanderthaler was gevonden en één jaar voordat Darwin zijn beroemde boek 'On the Origin of Species' publiceerde. Dubois groeide op in een tijd waarin de discussie omtrent de evolutie centraal stond. Voor dieren wilde men een evolutie nog wel aanvaarden, maar zeker niet voor de mens. Dubois was vastbesloten de ontbrekende schakel tussen apen en de mens te vinden. In 1891 vond hij een mensachtige kies en een schedelkapje dat wat herseninhoud betreft tussen de mens en de apen inzat. In 1892 vond hij een dijbeen, waaraan je kon zien dat het individu waaraan het toe behoorde rechtop had gelopen. In 1893 voegde hij de schedelkap, kies en dijbeen samen tot één individu, die hij in 1894 publiceerde als een overgangsvorm, *Pitheanthropus erectus* (tegenwoordig *Homo erectus*). Er was grote commotie over het idee dat ook de mens aan de evolutie had deelgenomen. Ieder zichzelf respecterende wetenschapper probeerde aan te tonen dat dat toch niet het geval kon zijn. Eén van de aangevoerde argumenten was dat het schedelkapje van een microcefaal was (een recente mens, *Homo sapiens*, met een kleine herseninhoud). Dubois wordt er niet gelukkig van.

Pat Shipman verhaalt over de episode van de ontdekking en ontvangst van de *Pithecanthropus erectus* en geeft ons zo een blik in de keuken van de wetenschap.

We gaan naar exact 110 jaar later. In 2003 vindt een Indonesisch-Australisch team, onder leiding van de Australiër Mike Morwood in de grot Liang Bua op het eiland Flores (Indonesië) een skeletje van een mensachtige dat een lengte heeft van één meter en een herseninhoud van 380 cc. Mike en zijn team maken er een nieuwe soort van en publiceren het in Nature van 2004 als *Homo floresiensis*. Ze veronderstellen dat het een afstammeling is van *Homo erectus*. Op eilanden vinden we in de evolutie van zoogdieren een patroon waarin grote zoogdieren (o.a. olifanten, nijlpaarden) kleiner worden en kleine zoogdieren (o.a. ratten) groter. Roofdieren ontbreken in dergelijke ongebalanceerde eilandfauna's. Voor dieren wordt dit model wel geaccepteerd, maar natuurlijk niet voor de mens. Om aan te tonen dat de mens van Flores geen dwergvorm is, komt men met het argument dat de mens van Flores geen nieuwe soort is, maar een pygmeevorm van *Homo sapiens* met microcefalie. De debatten zijn heftig en het wordt Mike Morwood verboden verder te graven in Liang Bua. Mike wordt er niet gelukkig van.

Hoewel Pat Shipman een stuk geschiedenis reconstrueert betreffende Dubois en zijn *Pitheanthropus*, is het boek zeer actueel en toont duidelijk parallellen met Mike Morwood en zijn *Homo floresiensis*. De geschiedenis herhaalt zich.

Dr. John de Vos

Onderzoeker en Wetenschappelijk Conservator van de Dubois Collectie, Museum Naturalis.

NOTEN

Vrijwel alle bronnen zijn te vinden in het Dubois-Archief van het Museum Naturalis te Leiden. Dat geldt met name voor (delen van) brieven die cursief in het boek zijn afgedrukt met afzender, ontvanger en datum. Alleen als de herkomst van (delen van) brieven onduidelijk is, wordt dat in de noten vermeld. Andere bronnen zijn de agenda's, reisverslagen, dagboeken en aantekeningen van Dubois; voorts de krantenknipsels die hij bewaarde, en de concepten van artikelen en lezingen die ook in het Archief zijn te vinden. Met toestemming van de Franciscaner Orde in Nederland is gebruik gemaakt van de dagboeken van J.J.A. Bernsen OFM, die assistent was van Dubois van 1930 tot en met 1932, waarin gesprekken tussen Bernsen en Dubois soms letterlijk zijn opgetekend. Ook is gebruik gemaakt van ongepubliceerde aantekeningen over Dubois van de hand van wijlen L.D. Brongersma, de laatste assistent van Dubois. Ook deze zijn afkomstig uit het Dubois-Archief te Leiden.

Waar gesproken wordt van Dubois is Eugène bedoeld; de andere familieleden worden genoemd bij hun voornaam, met uitzondering van Dubois' zoon Jean M.F. en diens zoon Jean M. Dubois.

Data van huwelijken, geboorten en overlijden zijn geverifieerd, o.a. in de 'Lijst met namen en adressen ...' (zie literatuurlijst onder Anoniem).

AFKORTINGEN

- D.A. Dubois-Archief, Museum Naturalis, Leiden.
- D.B. Dagboeken van Bernsen.
- J.A.I. Journal of the Anthropological Institute of Ireland and Great Britain.
- N.T. Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië.
- P.K.A.W. Proceedings Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Deze werden in het Engels en/of het Nederlands uitgegeven. Met P.K.A.W. is de Engelse uitgave bedoeld.
- T.A.G. Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap.
- V.W.N. Verslag van de gewone vergaderingen der Wis- en Natuurkundige Afdeeling der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Na 1925 werden deze verslagen uitgegeven als Verslag van de gewone vergaderingen der Afdeeling Natuurkunde, Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam.
- V.M. Verslag van het Mijnwezen, extra bijvoegsel der Javasche Courant.

Hoofdstuk 1 Een echo uit het verleden

- 23 **Hij had een beeldige njai:** vermeld in brieven van Adam Boyd (5-11-1973) en C.R. Hooijer (11-12-1974) aan Jean M. Dubois.

Hoofdstuk 2 Het begin

- 30 **Hij werd geboren op 28 januari 1858:** nadere gegevens over het leven van Dubois zijn te vinden in zijn eigen autobiografische aantekeningen in het D.A.; een anonieme publicatie, *Professor Dr. Eug. Dubois*, in Vierde-blad, avondblad van 27-1-1933 en een artikel in De Telegraaf van 27-1-1938, *Prof. Dubois blikt over zijn leven terug*; voorts in de publicaties van L.D. Brongersma (ook samen met P. Tesch) en B. Theunissen (ook met J. de Vos); C.D. Vrijland, *Nog herinneringen aan Professor Dubois*, Teyler's Magazijn, voorjaar 199, blz. 14; A. van der Werff, *Herinneringen aan een merkwaardig geleerde: Eugène Dubois*, Teyler's Magazijn, najaar 1992, blz. 6-7.
- 35 **Daar op dat bankje:** deze beschrijving is gebaseerd op een bezoek van de schrijfster aan het huis in Eijsden en een gesprek met de toenmalige bewoners, de familie Hovens.
- 38 **... vertel mij eens, hebben apen kerken:** deze vraag en de lezing van Karl Vogt zijn beschreven in het artikel *Prof. Dubois blikt ...*, zie literatuurlijst onder Anoniem; voorts in de autobiografische aantekeningen van Dubois en in *Eugène Dubois* van L.D. Brongersma uit 1973.
- 42 **Aan het eind van zijn eerste jaar:** D.B. 25-9-1931 en een brief van Dubois aan Boeke van 3-3-1932.
- 42 **Als ik er in slaag:** D.B. 13-2-1931; de laatste twee zinnen van het citaat zijn echter door de schrijfster toegevoegd.
- 43 **Roermond is een goede plek:** autobiografische aantekeningen van Dubois en artikel *Prof. Dubois blikt ...*, zie literatuurlijst onder Anoniem.
- 43 **We kunnen nu, uitgaande van:** vertaald op basis van E. Haeckel, 'Natürliche Schöpfungsgeschichte', 1868, Berlijn.

Hoofdstuk 3 Het spel

- 46 **Aapmensen:** Haeckel, 1892, blz. 398 (hier, net als andere citaten van Haeckel, vertaald op basis van originele, Duitse, uitgave).
- 46 **De ontwikkelingen die vervolgens:** idem, blz. 405-406.
- 46 **Haeckel voorspelt zelfs:** idem, blz. 406.

- 48 **Marie – zijn favoriete zuster:** de intrede van Marie als kloosterzuster in de orde van de Ursulinen, is beschreven in Brongersma, 1973. Wat de beslissing van zijn zuster bij Dubois teweegbracht, is onbekend.

Hoofdstuk 4 Ambitie

- 54 **Het is Vrijdag:** D.B., 13-2- en 19-11-1931.
- 56 **Nu hij zijn leven naar eigen believen kan inrichten:** idem, 19-11-1931.
- 58 **Als hij had kunnen kiezen:** idem, 17-12-1930.
- 59 **Was het de bedoeling dat hij bij Fürbringer terecht kwam:** idem 17-12-1930 en 29-1-1931.
- 60 **Als hij de man wordt die het strottenhoofd begrijpt:** autobiografische aantekeningen van Dubois.

Hoofdstuk 5 Bliksemafleider

- 60 **Een poosje al ziet Dubois Maria Cuypers:** D.B. 19-11-1930; zie ook Theunissen, 1985.
- 66 **De heer Frederic George Taen-Err-Toung:** de relatie, en later het huwelijk, tussen Mia Cuypers en Taen-Err-Toung waren destijds een flink schandaal. Haar neef Lodewijk van Deyssel gebruikte die voor zijn roman 'Blank en Geel', zoals Theunissen, 1985, vermeldt.
- 71 **Weet u, ik heb me laten vertellen:** D.B. 19-11-1931.

Hoofdstuk 6 Liefde en conflict

- 74 **Ze heet Anna Geertruida Lojenga:** de ontluikende relatie tussen Anna en Eugène is beschreven in de ongepubliceerde biografie door zijn zoon Jean M.F. (zie literatuurlijst) en in D.B. 25-9-1931. De aankondiging van de verloving en de uitnodigingen voor het huwelijk zijn aanwezig in het D.A.
- 76 **Anna's ouders staan erop:** Jean M.F. Dubois; zie noot hierboven.
- 80 **Probeerde hij te gaan strijken:** D.B. 29-1-1931.
- 82 **Hij ziet steeds beter hoezeer hij mentaal haar meerdere is:** D.B. 4-5-1931.
- 82 **... hult zich in romantische ridderlijkheid:** idem.
- 82 **Ze trouwen:** De huwelijksdatum en de geboortedata van de kinderen zijn te vinden in de stamboom, die zich in het D.A. bevindt. Deze is ook opgenomen in Leakey en Slikkerveer, 1993.

- 83 **College geven is voor Dubois een nachtmerrie:** Theunissen, 1985, die dit hoorde van een van Dubois' studenten, F.H. van der Maarel.
- 83 **Dat roept de vraag op:** brief van Fürbringer aan Dubois van 2-10-1886.
- 84 **... van een collega, Max Weber:** voor diens biografie zie Pieters en De Visser.

Hoofdstuk 7 Het Keerpunt

- 93 **... de geoloog Max Lohest en de anatoom Julien Fraipont:** *Professor Dubois blikt ...*, zie literatuurlijst onder Anoniem.
- 94 **... Johannes Fuhlrot, een schoolmeester, en de anatoom Hermann Schaaffhausen:** zie Schaaffhausen.
- 95 **... een machtige tegenstander:** zie Trinkhaus en Shipman.
- 95 **Virchow beweerde ooit:** zie Nuland.
- 95 **... de veronderstelling van Virchow:** krantenknipsel in een van de notitieboekjes van Dubois met het opschrift 'Nota Palaeontologica', geen verdere bronvermelding.
- 96 **De nieuwe vondsten:** zie eerste noot bij dit hoofdstuk.
- 98 **In 1877 ging Darwin naar Cambridge:** zie Litchfield.

Hoofdstuk 8 Waar zoek je een ontbrekende schakel

- 100 **Hij werkt zijn analyse stap voor stap uit:** zie Dubois, 1888: *Over de wenschelijkheid ...*, Voorts de afscheidsrede van Dubois als hoogleraar, D.A.
- 101 **Na lezing van een aantal verslagen van ...:** zie Lydekker, de eerste twee publicaties.
- 102 **... tot zijn ideeën een samenhangend geheel beginnen te vormen:** zie Dubois, 1888: *Over de wenschelijkheid ...*
- 103 **Dan leest hij een paar artikelen:** zie Martin, de eerste twee publicaties.
- 104 **... Alfred Russel Wallace' belangrijke ideeën:** zie Wallace.
- 108 **U zet voor zo'n verzinseltje toch niet alles op het spel:** autobiografische aantekeningen van Dubois, D.A.
- 109 **En als u dan niets vindt?:** D.B. 10-12-1930

Hoofdstuk 9 Regelen en reizen

- 112 **... dat idiote boek van Darwin:** zie Anoniem, *Prof. Dubois blikt terug...*

- 114 **Bij verdere overdenking:** ongedateerde brief van Weber, vermoedelijk uit 1887.
- 115 ... **schrijft hij een verzoek:** dit kan worden afgeleid uit een brief van 4-8-1887, ondertekend met 'De Referendaris, hoofd van de afdeling Militaire Zaken van het Ministerie van Koloniën'. Kopieën van het contract zijn aanwezig in het D.A.
- 118 **De oude Dubois is fel tegen:** D.B., maart 1931.
- 123 **Ik raad het u nadrukkelijk af:** D.B., 10-12-1931.
- 124 **Fürbringer ... biedt aan:** brieven van Fürbringer aan Dubois van 15- en 26-10-1887.
- 125 ... **het stoomschip Prinses Amalia:** data van vertrek en aankomst in een brief van 31-3-1931 van Dubois aan de Stoomvaartmaatschappij Nederland.

Hoofdstuk 10 Padang

- 136 **Kapitein Hendrik Krull:** een aantekening in het D.A. vermeldt deze ontmoeting; de personalia van de kapitein staan geregistreerd in het archief van het KNIL.
- 146 ... **wandelend woordenboek:** voor recente literatuur over de interracial seksuele relaties in voormalig Nederlands Indië zie Locher-Sloten, Patynama, Couperus, Multatuli, en Breton de Nijs' 'Vergeelde portretten uit een Indisch familiealbum'.
- 150 **Dubois biedt aan een lezing ... te houden:** aantekeningen van Dubois over zijn lezingen, D.A.
- 152 ... **tijd kan niet ver meer zijn:** zie Dubois, 1888, *Over de wenselijkheid ...*

Hoofdstuk 11 Pajakombo

- 153 **Kroesen is een bedachtzaam man:** brief van Kroesen aan Dubois, 8-9-1888.
- 155 **Op 15 juli 1888 schenkt Anna:** Jean M.F. Dubois, 1957, 'Trinil', blz. 35-36.
- 157 **In september arriveert een tweede arts:** idem; ook: D.B. 13-2-1931 en literatuurlijst, Brongersma, 'Vicissitudes'.

Hoofdstuk 12 Fossielen

- 167 ... **een voorlopig verslag:** niet gepubliceerd manuscript van Dubois, D.A.
- 170 **Extract uit het register der besluiten:** kopieën in D.A.

Hoofdstuk 13 Garoeda

- 172 ... *bereiken ze een flinke grot*: Jean M.F. Dubois, 1957, 'Trinil', blz. 33 e.v.; D.B. 13-2-1931.

Hoofdstuk 14 Koortsen en betovering

- 182 ... *iets nauwelijks hoorbaars*: idem.
188 *Anthonie de Winter en Gerardus Kriele*: de datum van hun indiensttreding staat in de agenda van Dubois van 1889; hun namen staan geregistreerd in het KNIL-archief.

Hoofdstuk 15 Naar Java

- 188 *Hij vraagt advies*: brief van Dubois aan Verbeek, 17-10-1899; brieven van Verbeek aan Dubois, 22-11-1888 en 8- en 9-3-1889.
189 *Brief van Sluiter aan Dubois, 21-12-1888*: zie ook literatuurlijst, Van Rietschoten.
191 *De schedel wijkt*: ongedateerde (1889) brief van Dubois aan Sluiter, zie ook literatuurlijst publicaties Dubois 1889.
193 *Met een gouvernementsbesluit*: kopie aanwezig in het D.A.
196 ... *het huis ... waar voorheen de assistent-resident ...*: Jean M.F. Dubois, 1957, 'Trinil', blz. 36-38; foto's in het D.A.; over dergelijke huizen: E. Breton de Nijs (zie 2^e noot HS 10) en Wassing en Wassing-Visser, 1992, 'Adoeh, Indië! Het beste van Hein Buitenweg', Atrium.
201 ... *een maraboe, als huisdier*: Jean M.F. Dubois, 1957, 'Trinil', blz. 38.

Hoofdstuk 16 Javaanse fossielen

- 203 *Zoals hij Groeneveldt meldt*: maandelijkse rapportage van Dubois, niet gepubliceerd, D.A.
207 *Temidden van de overblijfselen*: 4^e kwartaalrapport (blz. 14), zie Dubois, 1890.

Hoofdstuk 17 Koelies

- 209 ... *dat zijn dwangarbeiders*: brief van de Winter aan Dubois, 11-7-1890.
209 *Zo is het ook zeer lastig*: brief de Winter aan Dubois, niet gedateerd maar in ieder geval tussen 29-9- en 30-12-1890.
210 *Sluiter reageert allerhartelijkst*: brief van Sluiter aan Dubois, 29-12-1890.

- 212 *De Winter, in Kantjilan in het noorden*: brief van de Winter aan Dubois, 29-3-1891.
- 212 *Zelfs Dubois' eigen arbeiders*: D.B. 18-3-1931.
- 216 *Kriele en de Winter maken veel minder indruk*: Jean M.F. Dubois, 1957, 'Trinil', blz. 48 e.v.

Hoofdstuk 18 Ontdekkingen bij Trinil

- 218 *Dubois' griezelige vermogen*: B.D. 13-2-1931.
- 219 *De belangrijkste vondst*: 3^e kwartaalrapport 1891 (blz. 13-14), zie Dubois, 1891.
- 220 *Dicht bij de plaats*: 4^e kwartaalrapport 1891 (blz. 13), zie Dubois, 1891.
- 221 *Daarbij zijn belangrijke feiten*: idem.
- 221 ... *alles was, wat men tot nu toe*: 4^e kwartaalrapport 1891, blz. 14-15, zie Dubois 1891.
- 222 *Het wezen waaraan dit schedeldak ooit*: brief van Dubois aan Kroesen, 30-12-1891.

Hoofdstuk 19 Nieuwe kracht

- 223 *Begin 1892*: brieven van Weber aan Dubois, 4-4- en 21-10-1892.
- 225 *De oudere man heet Robert Boyd*: informatie over hem en zijn familie is te vinden in de 'Lijst met namen en adressen ...' (zie literatuurlijst onder Anoniem), Bloys van Treslong Prins *Grafschriften van Europeanen ...*, en idem, 'Genealogische en Heraldische Gedenkwaardigheden ...', *De Indische Navorscher*, jrg. 1-12, 1988-1999, uitgegeven door de Indische Genealogische Vereniging, Den Haag, en het dossier 'Boyd' bij het Centraal Bureau voor Genealogie in Den Haag.
- 235 ... *verhaal ... van bisschop Samuel Wilberforce*: L.Huxley, red., 'Life and Letters of Thomas Huxley', 1900, New York: Appleton, blz. 199; ook: F. Darwin, red., 'Life and Letters of Charles Darwin', 1877, Londen: John Murray, blz. 114-116.

Hoofdstuk 20 Vriendschap

- 243 ... *ze stoeien met een prachtige tijgerwelp*: brief van Boyd aan Jean M. Dubois, 23-11-1974.

Hoofdstuk 21 Trinil

- 250 ... *blikken zeepdoosje*: dit doosje is nog aanwezig in het D.A.

Hoofdstuk 22 De geboorte van Pithecanthropus

- 254 ... *als belangrijkste vondst*: 3^e kwartaalrapport 1892, blz. 10, zie Dubois, 1892.
- 255 *Dit wezen was ... geenszins ingericht*: idem, blz. 12-13.
- 256 *Door deze vondst*: idem, blz. 11 en 14.
- 258 *Heb vreselijke fout gemaakt*: van dit briefje bestaat geen tastbaar bewijs.
- 262 ... *terwijl hij de begeleidende brief*: brief van Dubois aan Groeneveldt, 28-12-1892; de doorhaling van de A en vervanging door een P is duidelijk zichtbaar.

Hoofdstuk 23 1893

- 269 ... *zijn eindredacteur en uitgever, P.A. Daum*: informatie over deze Daum bij Beekman, alsook bij Daum zelf (zie literatuurlijst).
- 270 *Naar aanleiding van*: zie Anoniem ('Homo erectus'); de auteur - onder het pseudoniem 'Homo erectus' - was vrijwel zeker Daum zelf.
- 277 '*wel wat haastig*': zie Timmerman.

Hoofdstuk 24 Rampen

- 280 *Ngrodjo, zaterdagochtend*: niet gedateerd; vermoedelijk begin mei 1893; volgens Dubois' agenda vertrekt hij op 4 mei naar Lalie Djuvo.
- 284 *En daar kerft hij zijn naam*: deze gebeurtenis wordt beschreven in een brief van Prentice aan Dubois van 28-11-1938; de datum van hun beklimming van de Goenoeng Ardjoena is ontleend aan Dubois' agenda.

Hoofdstuk 25 Brieven van een vriend

- 292 ... *te begeleiden naar Trinil*: Prentice schrijft 'Ngawi', een plaats in de buurt, maar de auteur heeft er voor de duidelijkheid Trinil van gemaakt.
- 293 *Zullen we eens een foto ... maken*: deze gebeurtenis is beschreven in een brief van 7-2-1938 van Prentice aan Dubois.

Hoofdstuk 26 Nasleep

- 300 *Anna abortus*: op 30-8-1893 handgeschreven in Dubois' agenda (na een doorhaling herschreven). Geen verdere documentatie

van deze gebeurtenis bekend.

- 301 **Hij beoefent de wetenschap:** D.B.; exacte datum niet aangegeven, maar in ieder geval vóór 7-10-1931.

Hoofdstuk 27 Volhouden

- 305 ... **met die vrijlui:** geen dwangarbeiders.
306 **Het voorafgaande jaar, 1892:** zie Dubois 1892: 'Naschrift op ...'.
306 **Geboegang, Onarang, 27-9-1893:** zie eerste voetnoot HS 25.
308 **Hij besluit een monument ... op te richten:** het monument staat er nog steeds, bij het museum.

Hoofdstuk 28 De monografie

- 310 **Het zou dwaas zijn:** zie Dubois 1894: Pithecanthropus ..., blz. 2.
312 ... **zijn schatting aanpast:** idem, blz. 10-11.
313 **In zijn monografie merkt Dubois op:** idem, blz. 6.
313 ... **de fijne bouw:** idem, blz. 10-13.
314 ... **dat Prentice ... is langs geweest:** brief van Prentice aan Dubois, 31-10-1893.

Hoofdstuk 29 Afronding

- 318 ..., **moet P.e. wel als een mens gelopen hebben:** zie Dubois 1894: Pithecanthropus ..., blz. 23.
318 **Deze punten zijn ... voldoende:** idem.
319 **'steunpilaar, draagbalk en hevel':** idem, blz. 26-27.
319 ... **zou P.e. zo'n een meter zeventig lang:** idem.
320 **Pithecanthropus is de overgangsvorm:** idem, blz. 31.
321 ... **evolutie geen kwestie van geleidelijke veranderingen:** idem, blz. 37.
322 **Hylobates is de geslachtsnaam van de gibbons:** idem, blz. 37-39.
322 **Ofschoon al een eind op weg:** idem, blz. 31.

Hoofdstuk 30 Verwijdering

- 324 **Maar luister niet:** dit incident is gebaseerd op 'De stille kracht' van L. Couperus.

Hoofdstuk 31 Adempauze

- 337 **Mringin, 20 oktober 1894:** zie eerste voetnoot HS 25.

Hoofdstuk 33 Calcutta

- 351 **Dr. Eugène Dubois ... stelt voor:** Notes, Nature 51: 230.
- 353 ... **een groep inlanders:** het tentoonstellen en laten bezichtigen van 'exotische' volkeren was van 1870 tot 1930 niet ongebruikelijk. Zie ook Corbey.
- 355 **Hij kan beter gebruik maken:** voor data, tijden en plekken van Dubois' reis door India wordt verwezen naar het geschreven advies van Griesbach in het D.A.
- 361 **Maandag. Naar Plaatsvervangend Commissaris:** zie Griesbach in het D.A.
- 363 **Voor paard koop een maund:** idem.
- 364 **De regering van Pundjab is op de hoogte:** idem.
- 365 **Laat me weten als u:** idem.
- 365 **Hij schrijft een nette officiële brief:** Dubois aan de Ontvanger en Magistraat van Saharapur, 13-2-1895.
- 369 **Meneer, graag een verklaring:** er is geen duidelijkheid over exacte inhoud en adressant van het telegram, hoewel het bestaan van een telegram dat Alcock weigert te versturen zeker is, zoals blijkt uit een brief van 17-2-1895 van Alcock aan Dubois. Vast staat dat Dubois Prentice heeft beschuldigd van een affaire met Anna, hetgeen blijkt uit een brief van 23-6-1895 aan Dubois, waarin Prentice zulks ontkent.

Hoofdstuk 34 Sirmoor

- 372 **Hij heeft een school opgericht:** van deze school wordt melding gemaakt in een ongedateerde brief van M.M. Carlton aan Sukh Chain Sinha (zie HS 35), die hem aan Dubois doorstuurde op 3-4-1895.
- 372 **Jongere broers:** de metafoor van de Nederlandse regent als de oudere broer van de inheemse regent was niet ongebruikelijk en zelfs vastgelegd in een richtlijn van het Nederlandse gezag in 1820. Zie ook de literatuurlijst, Couperus en Multatuli.
- 374 ... **ontvangt hij een brief uit Saharanpur:** brief en purwana gedateerd 15-2-1895.
- 374 ... **een telegram ... :** telegram van Griesbach aan de regering van Punjab 18-2-1895.

Hoofdstuk 35 Avonturen in het Siwalikgebergte

- 379 **Zijn routebeschrijving klinkt:** Brongersma, aantekeningen bij de

reis door India: D.A.

- 379 ... *stuurt Dubois opnieuw een telegram*: Dubois aan de Maharadja van Sirmoor 25-2-1895; antwoord op 26-2-1895.
- 380 *Rajah Nahan zou weigeren*: telegram van Buitenlandse Zaken aan de regering van Punjab (departementen belasting en landbouw), 1-3-1895.
- 381 ... *een artikel over zijn monografie*: zie Matschie.
- 382 *Dubois schreef Gamble al*: deze brief wordt bevestigd door een antwoord van Gamble op 15-3-1895.
- 383 *De gids is Sukh Chain Sinha*: hij schrijft o.a. over zijn referenties aan Dubois, 3-4-1895
- 383 *'een stuk of 5 botten'*: brief van de Maharadja aan Dubois, 10-3-1895.
- 386 *Mijn ontbrekende schakel*: Brongersma vermeldt een brief van Dubois aan Anna, 16-3-1895. De brief zelf is niet gevonden in het D.A.
- 386 *Ik hoop dat het u lukt*: brief van Gamble aan Dubois, 15-3-1895.
- 386 *Heb je Lydekkers kritiek*: brief Griesbach aan Dubois, 18-3-1895.
- 387 *Griesbach schrijft*: aantekening van Brongersma over een brief van Dubois aan Anna, 28-3-1895. Origineel niet in D.A.
- 388 ... *in een wanhopig telegram*: Dubois aan Griesbach, 29-3-1895.

Hoofdstuk 36 Weg uit India

- 390 *Bespreking van Dubois' ...*: zie Lydekker, *Review of Dubois' ...*
- 392 *Hij bevat een bedelbrief*: 3-4-1895.
- 393 *Het is niet meer dan gepast*: zie Marsh, *On the Pithecanthropus ...*
- 395 *Marsh stuurde me een overdruk*: aantekening van Brongersma over een brief van Dubois aan Anna, 9-4-1895. Origineel niet in D.A.
- 396 *14 april 1895*: idem.

Hoofdstuk 37 Toeloeng Agoeng

- 403 *U hebt mijn vrouw verleid*: dat Dubois dit verwijt maakte blijkt uit een brief van Prentice aan Dubois, 23-6-1895.

Hoofdstuk 38 Vertrek

- 408 *De Nederlandse antropoloog Herman ten Kate*: zie Ten Kate.
- 409 *En Rudolf Martin*: zie Martin, *Kritische bedenkingen ...*

- 409 **De volgende is Daniel Cunningham:** zie Cunningham.
- 410 **Een reeks simpele ... stappen:** idem.
- 411 **Met hen mee reist Janet Boyd:** Volgens een brief van 11-12-1974 van C.R. Hooijer aan Jean M. Dubois reisde ze mee om op de drie kinderen te passen. Ze bezocht de school in Nederland. Hooijer schrijft aan Adam Boyd, dat zij werd gezien als halfzusje. Adam was de zoon van William en Samila, die een dochter was van Prentice en zijn njai. Janet is waarschijnlijk een zusje van Erroll – de twee kinderen van William Boyd en zijn eerste Javaanse vrouw – zoals valt op te maken uit een brief van Adam aan Jean M. Dubois van 5-11-1974(jaar onduidelijk). Janet komt niet voor in het register van de Burgerlijke Stand: niet ongewoon in die tijd voor een meisje van gemengd ras.

Hoofdstuk 39 Europa

- 415 ... **een woeste storm:** zie Jean M.F. Dubois, 1957, 'Trinil', blz. 190 e.v.
- 419 **Kijk nou toch, die schedel:** idem, blz. 191.
- 420 **Het is de aapmens:** de thuiskomst is beschreven in een brief van Ant Spitzen aan Brongersma, 9-9-1941.
- 421 **Maar jongen:** D.B. maart 1931 (niet exact gedateerd).

Hoofdstuk 40 Het strijdperk

- 424 **Het Ministerie van Koloniën:** zie Brongersma, 'Vicissitudes', blz. 24.
- 424 **Derde Internationale Zoölogisch Congres:** volledige congresprogramma aanwezig in D.A.
- 425 **Virchow is zijn felste tegenstander:** zie Shipman.
- 425 **Hier gaat de fantasie aan alle ervaring voorbij:** zie Virchow.
- 426 **Voor het eerst van zijn leven:** zie Dubois 1896, 3^e publicatie.
- 431 ... **als de Amerikaan Marsh naar voren komt:** zie Marsh, *A commentary* ...
- 432 **En al menen sommigen:** zie Van Bemmelen, *Het Leidsche*
- 432 ... **later gepubliceerde resultaten:** zie Van Bemmelen, *Der Gehalt* ...
- 435 ... **denken aan de koffer:** Jean M.F. Dubois, 1957, 'Trinil', blz. 78 e.v.; ook Hrdlička, *The skeletal* ...
- 437 **Scepticus Sir William Turner:** zie Turner, *On M. Dubois' description* ...

- 437 ... **aangezien ik geen echte anatoom ben**: brief van Munro aan Dubois, 23-12-1896.
- 438 ... **en beslist de belangrijkste tot nu toe**: zie Turner, *Discussion of Dubois'*.... Deze discussie was het vervolg op de presentatie door Dubois voor de Royal Dublin Society op 20-11-1895.
- 438 ... **die opgerichte houding**: brief van Munro aan Dubois, 26-11-1895.
- 439 ... **laagste menselijke schedel**: zie Cunningham, *A paper on ...*
- 439 **De hoogleraren Turner**: de citaten komen uit E. Dubois, *On the Pithecanthropus* ..., J.A.I., nr. 96, februari, blz. 240-248, zie ook literatuurlijst Dubois 1896
- 440 **Het is jammer**: zie Flower.
- 440 **De gelegenheid**: zie Turner, *Discussion ...*
- 441 **Ik heb Dr. Dubois' beschouwing**: zie Garson, *Discussion ...*
- 442 **Het dijbeen is uiterst**: idem.
- 443 **Wat mij zeer treft**: zie Thomson, *Discussion of ...*
- 443 **Of het schedeldak**: idem, blz. 254.
- 444 **De kernvraag**: zie Keith, *Discussion of ...*
- 444 **Naar mijn idee**: idem.
- 447 **Volgens alle regels van de taxonomie**: zie Virchow, *Commentary on Dubois' ...*
- 448 ... **een diamantboor het meest geschikt**: Jean M.F. Dubois, 1957, 'Trinil', blz. 18.
- 449 **Ik ben mijer terdege van bewust**: zie Dubois 1895: *Pithecanthropus ...*
- 449 **William Branco en William Dames**: zie Theunissen.

Hoofdstuk 41 Meer schermutselingen

- 450 **In februari**: brief van Dubois aan Haeckel, 22-2-1896.
- 452 **Prix Broca**: oorkonde in D.A.
- 453 **Op 8 januari 1897**: zie Brongersma, 'Vicissitudes', blz. 19.
- 454 **Op 5 februari**: brief van Place aan Dubois.
- 454 **Bij de studenten**: brief van Schrijnen aan Dubois, 10-2-1897.
- 455 **Maar als Seydel wordt afgewezen**: brief van Place aan Dubois, 19-2-1897.
- 457 **Naar al wat ik nu vernomen heb**: brief van Victor aan Dubois, 21-2-1898.

Hoofdstuk 42 Hersens gebruiken

- 463 *Fourth International Congress of Zoology*: programma in D.A.
464 *De volgende vraag*: zie Haeckel, *On our present ...*
467 *De hardnekkigste weerstand*: idem, blz. 471.
468 *Virchow beweerde voorts*: idem, blz. 471-472.
472 *In feite*: zie Dubois 1897, *De verhouding ...*
474 *Uit al deze overwegingen*: idem 1899, *Remarks upon ...*
476 *IVth International Congress of Zoology*: originele tekst in D.A.

Hoofdstuk 43 Verraad en eerherstel

- 480 ... *bij te dragen aan*: zie Schwalbe.
480 *De schijnbaar brede kloof*: idem, blz. 5.
480 *Zo wordt paleontologie*: idem, blz. 15.
482 *Hoewel Dubois in 1899*: zie L.D. Brongersma, 'Vicissitudes ...' en Theunissen.
482 ... *meer dan tachtig andere publicaties*: zie Theunissen.
485 *Je bent precies wat ik nodig heb*: zie Jean M.F. Dubois, blz. 194.
485 ... *niet mijn gezicht*: idem, blz. 195.
486 *Dat is mijn vader*: idem, blz. 196.

Hoofdstuk 44 Familie

- 487 *Als er mensen zijn*: D.B. 4-5-1931.
488 *Over Eugénie maakt hij zich geen zorgen*: gesprekken van de schrijfster met Victor E. Dubois en Nelleke Hooijer.
488 *Hij legt de jongens een vaste routine op*: zie Jean M.F. Dubois.
490 ... *doen Jean en Victor het op school niet al te best*: D.B. 2-3-1931.
491 *Als Jean en Victor klaar staan*: D.B. 12-12-1930.
493 *Dubois wil alleen maar weten*: zie Jean M.F. Dubois.

Hoofdstuk 45 De nieuwe eeuw

- 494 *Nu ik voor mezelf het antwoord heb*: D.B. 2-3-1931
496 *Er ligt een voorstel*: zie Brongersma, 'Vicissitudes ...', blz. 20.
496 *Hij spiegelt het Ministerie van Koloniën voor*: idem.
498 ... *oproep voor actieve dienst*: zie Brongersma, 'Vicissitudes ...', blz. 20.
498 *Emil Selenka, een Duits zoöloog*: zie Theunissen.

- 499 *De opgravingen welke thans:* zie Dubois 1907, *Eenige van Nederlandschen ...*
- 499 *Kortom, ik beschouw P.e.:* idem, en 1940, *The fossil human remains ...*
- 501 *Van de twee kiezen:* zie Dubois 1908, *Das geologische ...*
- 502 *Op 9 februari 1909 verschijnt:* zie Selenka.
- 503 *In 1906 beschrijft een Kroatische onderzoeker:* zie Gorjanović-Kramberger.
- 504 *... monografie over de Neanderthal-skeletten:* zie Boule.
- 505 *Boules werk gaat uit van ...:* zie Trinkhaus en Shipman.
- 505 *... hoekje had opgetild van de sluier:* zie Van der Feen en Van Benthem Jutting.

Hoofdstuk 46 Afleiding

- 506 *In augustus begint hij:* persoonlijke mededeling van M. Gijsbers aan P. Storm.
- 506 *... een soort prehistorisch natuurpark:* zie Leakey en Slikkerveer, 1993.
- 509 *... zondvloedmens ... zeldzaam overblijfsel ... droevig stemmend skelet:* zie Haddon, blz. 70.
- 509 *... verloren goddeels hun betekenis:* idem, blz. 76.
- 510 *Dubois publiceerde zijn verslag:* idem, blz. 77-78.
- 510 *Ik geloof dat we met P.e.:* idem, blz 77. Hij citeert Duckworth, blz. 520.
- 511 *In 1911 publiceert:* zie Keith, 'An autobiography'.
- 512 *... nu hoogleraar geologie:* zie Keith, 'Ancient types of man', blz. 131.
- 512 *Ging in 1889 als legerarts:* idem.
- 513 *Wat de precieze ouderdom:* idem, blz. 134.
- 514 *Hier vinden we een schepsel:* zie Duckworth, blz. 2-3.
- 515 *... die hun nieuwe vondst:* zie Spencer, twee publicaties over de Piltdown affaire.
- 518 *Fraipont vreest zelfs:* zie Spencer. Op blz. 12 van diens biografie van Hrdlička, citeert hij een brief van Hrdlička aan Holmes van 22-6-1912.
- 518 *... al dat gepraat over afstamming. idem:* op blz. 418 citaat uit een brief van Hrdlička aan Strickler van 22-6-1912.
- 522 *De anthropologie is u ...:* zie Spencer's biografie van Hrdlička; het visitekaartje is bewaard gebleven in D.A.

- 524 *Vanwege bijzondere omstandigheden*: zie Hrdlička, *The most ancient ...*
- 524 ... *hij had gewoon pech*: D.B. 2-3-1931 (geparafraseerd).

Hoofdstuk 47 Tragedie

- 526 *Bij in organisatie ...*: zie Dubois 1914, *On the relation ...*, blz. 655.
- 529 *Eugénie ... meldt te trouwen*: gesprek van de schrijfster met Victor E. Dubois en Nelleke Hooijer; zie ook de stamboom van de familie Dubois in D.A., en in Leakey en Slikkerveer, 1993.
- 530 ... *Talgai-schedel wereldberoemd*: zie Keith, 'Antiquity of man', blz. 448.
- 532 *De verschillen kunnen*: zie Dubois 1922, *The proto-Australian ...*, blz. 1030.
- 533 ... *ze ontmoeten twee Amerikaanse meisjes*: gesprek van de schrijfster met Jean M. Dubois.
- 533 ... *als grootwildfotograaf*: zie Leakey en Slikkerveer, 1993, met daarin een fotoposter over een lezing door Jean M. Dubois.
- 534 *In 1922*: overlijdensbericht van Jean M. Dubois is bewaard gebleven in D.A.
- 534 ... *onherstelbaar gebroken*: D.B. 4-5-1931.
- 536 *Ik heb wel gezien*: D.B. 23-4-1931.

Hoofdstuk 48 Gevaarlijke tijden

- 538 ... *schaarse en sporadische materiaal*: zie Osborn, 'Men of the old ...', blz. 81.
- 538 ... *de moeder van alle werelddelen*: zie Osborn, 'Foreword ...', blz. VII.
- 538 *Het is mogelijk*: zie Osborn, 'Men of the old ...', blz. 511.
- 539 *Andrews krijgt de beschikking*: zie Andrews, blz. 3-23.
- 540 *McGregor wilde ook*: brief van McGregor aan Dubois van 2-6-1921.
- 541 *Telegram van Dubois aan Osborn*: niet gedateerd.
- 546 *Ik weet dat hij*: D.B. 2-3-1931.
- 548 *Ten eerste*: het verslag van deze vergadering van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen bevindt zich in het D.A.
- 549 *Ik verzoek het bestuur*: brief van Dubois aan Bolck, 14-2-1923.
- 550 *Op 29 juni kan hij ... melden*: brief van Dubois aan Bolck, 29-6-1923.

- 550 ... een schepsel dat op de drempel ... en: als de wetenschap een gevorderd ...: college van Hrdlička, gegeven in 1920 aan the American University, opgenomen in de biografie door Spencer.
- 552 *Professor Dubois bleek*: zie Hrdlička, *The skeletal ...*
- 553 *Ik wacht met veel ongeduld*: brief van Osborn aan Dubois, 2-4-1924.
- 553 *In antwoord op uw brief*: brief van Osborn aan Bolk, 28-2-1925.
- 555 *U kunt het materiaal geheel*: brief van Dubois aan Osborn, 24-3-1925.
- 555 *Erelid*: oorkonde in het D.A.

Hoofdstuk 49 Een nieuwe schedel

- 556 ... een nieuwe volledige schedel van P.e.: brief van Heberlein aan Dubois, 7-11-1927; zie ook literatuurlijst Dubois, 1927, *The so-called new ...*, voorgedragen tijdens de vergadering van 2-12-1926.
- 557 *Telegram van Dubois aan Heberlein*: 2-10-1926.
- 557 *De krantenberichten*: brief van Osborn aan Dubois, 6-10-1926.
- 561 *Maar nu is het mij*: brief van Dubois aan Weber, 7-12-1926.
- 560 *Wat is dat een treurige geschiedenis*: brief van Weber aan Dubois, 7-12-1926.
- 563 *Het is zelfs geen schedel*: zie Dubois 1926, *Pithecanthropus ...*, krantenberichten.
- 563 *Dubois stuurt ... een telegram*: Dubois aan Grafton Elliot Smith op 8-12-1926; deze antwoordt dezelfde dag nog per brief.
- 563 *Sedert de eerste berichten*: brief Dubois aan Heberlein, 10-12-1926.
- 565 ... op een mij ... getoonde foto: zie Dubois 1927, *The so-called new ...*
- 565 *Mijsberg en Bijlmer*: zie Brongersma, 'Vicissitudes ...'

Hoofdstuk 50 Geruchten en isolement

- 567 ... hun ontdekker, dr. Dubois: zie MacBride.
- 567 *Op 28 januari 1928*: veel felicitatiebrieven en een gastenboek zijn bewaard gebleven in het D.A.
- 568 ..*brief in The Tablet*: ingezonden brief van F.A.B.J. Vroom SJ, 11-2-1928.
- 571 *Gevraagd huishoudster*: D.B. 23-4-1931.
- 571 *Het wordt een ramp*: idem.
- 571 *'Kennelijk', zegt de vrouw stijfjes*: idem.

Hoofdstuk 51 Hersenwerk

- 574 ... *het ontbreken van bewijs*: zie Dubois 1928, *De wet der noodwendige ...*
575 *Klaar getuigt de paleontologie*: idem.
576 *Bovendien betekent*: idem.
577 *Dat hij ... te weinig deed*: D.B. 14-1-, 2-3- en 12-11-1931.
578 *..overtuigende bevestiging*: zie Lanpo en Weiwen, blz. 26-27.
578 *..een nieuwe naam*: Black, *On a lower ...*
579 *Op 2 december*: zie Lanpo en Weiwen, blz. 65.
579 *Met de ontdekking van*: zie Balchior.
583 *Sinds mijn laatste verslag*: zie Black, *Interim report ...*. Dit verslag is aanwezig in het D.A.

Hoofdstuk 52 De ijverige assistent

- 586 *Hun keus is een bijzondere*: zie Brongersma, 'Vicissitudes ...', blz. 23 e.v.
590 *Zelf heb ik het met mijn publicaties*: D.B. 13-12-1930.
591 *Hij is overgevoelig*: D.B. 24-4-1931
592 *Hij is altijd bang*: idem.
592 *Ik heb gezegd*: D.B. 10-6-1931. Laatste zin van citaat toegevoegd.
593 *Op een dag bekend*: D.B. 19-2-1932.
593 *Ik heb nooit over Pithecanthropus geschreven zoals*: D.B.19-1-1931.
593 *Ik geloof dat ik*: D.B. 29-5-1931, licht geparafraseerd.
594 *Ik heb al die jaren geen tijd*: D.B. 14-1-1931.
594 *De moeilijkheden die ik heb ervaren*: D.B. 10-12-1931.
594 *Ook Pithecanthropus bracht me een hoop*: idem.
595 *Wat een ellende*: D.B. 2-3-1931.
595 *Ik heb soms de indruk*: D.B. 29-4-1931.
596 *Ik bestudeer ze dagelijks*: D.B. 29-5-1931.
596 *Weet u, ik bewonder Black*: idem.
597 *Black geeft in zijn boek*: idem.
598 *Hoe meer ik*: D.B. 8-6-1931.
599 *Soms heeft Dubois het erover*: zie Brongersma, 'Vicissitudes ...', blz. 24.
600 ... *hoe langer ik kijk*: D.B. 10-6-1931.
600 *Hoewel die beslist*: D.B. 15-6-1931.
601 *Op een dag maakt hij een fatale fout*: zie Brongersma, 'Vicissitudes ...', blz. 24.

- 602 *Ik heb niet genoeg gepubliceerd*: D.B. 2-3-1932.
- 602 *Toen ik eenmaal wist*: idem.
- 602 *Pas na 1923*: D.B. idem. Enkele stilistische bewerkingen voor de leesbaarheid.
- 603 *... kan Bernsen zich niet langer inhouden*: D.B. 3-3-1932. Enkele stilistische bewerkingen voor de leesbaarheid.
- 607 *Maar als Bernsen bij de burgemeester komt*: D.B. 9-3-1932.
- 608 *Zelfs Van der Klaauw*: D.B. 12-3-1932.
- 608 *... dat kunt u makkelijk zeggen*: D.B. 16-3-1931.
- 608 *En, loopt u met me mee*: idem.
- 609 *Iets in u staat vijandig tegenover mij*: D.B. 12-5-1932.
- 610 *..ik zie dat u dat meent*: idem.
- 610 *Ik heb altijd het gevoel gehad*: idem.
- 611 *Als hij een aantal dozen*: D.B. 2-6-1932.
- 612 *Ik heb er eens goed naar gekeken*: idem; voor de leesbaarheid wat bewerkt.
- 612 *Na zorgvuldige vergelijking*: D.B. 1-6-1932.
- 613 *Dit is een plechtig moment*: idem.
- 614 *... deze stukken zijn vast afkomstig van*: idem.
- 614 *In de doos*: idem.
- 615 *Hij zal het wel niet prettig vinden*: D.B. 4-6-1932.
- 615 *... sterft hij de dag daarna*: zie Brongersma, 'Vicissitudes ...', blz. 27.
- 616 *Veertig jaar geleden*: zie Dubois 1932, *The distinct organization ...*, blz. 716-718.
- 618 *De zo verkregen morfologische aanwijzingen*: idem, blz. 721-722.
- 619 *Bernsen wordt opgevolgd*: zie Brongersma, 'Vicissitudes ...', blz. 31.

Hoofdstuk 53 Nieuwe schedels uit Java

- 619 *In augustus 1931*: zie Von Koenigswald, 'Speurtocht in ...'
- 621 *Na de drie vondsten in 1931*: zie Weidenreich.
- 621 *... voorlopige beschrijving*: zie Oppenoorth.
- 623 *... ingezonden brief*: zie Dubois 1932: *Early man ...*
- 623 *... 'een identiek type'*: idem.
- 624 *Kort daarop beschrijft Oppenoorth*: zie Oppenoorth, *De vondst ...*
- 624 *... een geografische scheiding*: idem, blz. 114.

- 625 *Dubois volgende taak*: zie Dubois 1933, *De vorm en grootte ...*
 626 *Zo'n volume*: idem.
 627 *... verlengde en smalle*: idem.
 628 *We kunnen daarom*: zie Dubois 1935, *On the gibbonlike ...*

Hoofdstuk 54 Een waardige tegenstander

- 630 *Op enkele honderden meters*: zie Von Koenigswald, 'Speurtocht in de ...'
 631 *... alle niet strikt noodzakelijke medewerkers*: zie Ricklefs.
 632 *Als Teilhard in januari 1936*: zie Tobias en Teilhard de Chardin (met name een brief van 24-1-1936 van Teilhard aan mevrouw Teilhard-Chamdon).
 632 *Als we ergens Pithecanthropus kunnen vinden*: zie Von Koenigswald, 'Speurtocht in de ...'
 633 *Tijdens het stratigrafische onderzoek*: zie Von Koenigswald, *Een nieuwe ...*, krantenbericht 28-3-1936.
 634 *... twee Nederlandse kranten*: Algemeen Handelsblad en De Telegraaf van 18-4-1936.
 636 *Het is onbegrijpelijk*: zie Von Koenigswald, *Pithecanthropus erectus. Antwoord ...*
 637 *Helaas is Andojo dan*: zie De Vos.
 637 *... in een reeks artikelen*: zie Dubois 1936: *Fossiele mensen en ...* Reeks artikelen in Nieuwe Rotterdamsche Courant in juli en augustus.
 638 *Wat de nieuwe vondst aangaat*: verslag van een lezing door Von Koenigswald in het Handelsblad van 29-8-1936.
 638 *... een mogelijkheid*: zie literatuurlijst, Von Koenigswald, *Erste Mitteilung ...*
 638 *... de wens hoffelijk te blijven*: zie Von Koenigswald, 'Speurtocht ...'
 638 *... een blijk van onzekerheid*: brief van Oppenoorth aan Dubois, 28-10-1936.

Hoofdstuk 55 Naar het front

- 639 *... glorieuze minachting*: zie Anoniem, *Lezing door dr. Van Stein ...*
 639 *Toe an Setan*: artikel in het Handelsblad, 24-7-1936.
 639 *Van Stein verklaart dat*: zie Anoniem, *Prehistorisch congres ...*
 640 *Ooit*: ontleend aan een verslag van Brongersma over de le-

- zing van Van Stein Callenfels; zie ook literatuurlijst, Anoniem, *Praehistorische vondsten ...*
- 641 **Zwierzycki, het hoofd van:** verslag door Brongersma.
- 642 **Op 18 november vertrekken ze:** zie Anoniem, *Dr. Von Koenigswald, studiereis ...*
- 643 **... stelt von K. zijn bezoek ... uit:** Dubois dateert het bezoek op 17-2-1937 (zie Dubois 1938, *On the fossil ...*), maar von Koenigswald noemt oktober 1936 (zie Von Koenigswald, 'Speurtocht ...'). Het krantenbericht bij de vorige noot vermeldt als zijn vertrekdatum uit Indië 18-11-1936. Derhalve meen ik, dat de door Dubois genoemde datum de juiste is.
- 643 **Hij was zogenaamd ziek:** zie Von Koenigswald, 'Speurtocht ...'
- 644 **Toch is hij bang:** brief van von K. aan Smit van 6-5-1982, waarin hij zich meer dan veertig jaar na de dood van Dubois zijn ernstige zorg over diens verzet nog herinnert.
- 645 **In 1890 ontdekte professor Eugène Dubois:** zie Von Koenigswald, *A review of ...*, blz. 23-32.
- 645 **Alle overblijfselen:** idem, blz. 25-27.
- 646 **De schedel ... is perfect:** idem, blz. 28.
- 646 **De eerste suggestie:** idem.
- 647 **Alleen de samenvatting:** zie Dubois 1937, *Early man in Java ...*
- 648 **... in mijn beste Maleis:** zie Von Koenigswald, 'Speurtocht ...'

Hoofdstuk 57 Troonpretendenten

- 656 **We moesten de prijs zo laag houden:** zie Von Koenigswald, 'Speurtocht ...'
- 659 **Von Koenigswald schrijft een artikel:** zie Von Koenigswald, *Ein Unterkieferfragment ...*
- 660 **Dat bericht haalt flink wat kranten:** zie Anoniem, *De fossiele mensch van Java ...*
- 660 **... zelfs een vrolijke bief:** brief van Eugénie aan Dubois, 27-1-1938.
- 660 **... geheel verschillend:** zie Dubois 1938, *The mandible recently ...*, blz. 146-147.
- 661 **Ik heb mij Pithecanthropus nooit voorgesteld:** idem, blz. 145-146.
- 661 **... een artikel over de vondst:** zie Von Koenigswald, *Pithecanthropus received ...*, en *Ein neuer ...*
- 661 **... het geheel geprepareerde fossiel:** zie Dubois 1938, *On the fossil*

- ..., blz. 380.
- 661 ... *'aanzienlijke dikte'*: idem, blz. 382-383.
- 662 *Het echte fossiel raakte ... zoek*: idem, blz. 384.
- 663 ... *'kunstmatig' wordt getransformeerd*: idem, blz. 385.
- 663 *Zelfs als de gereconstrueerde schedel*: idem.
- 664 *Von Koenigswald schrijft*: zie Von Koenigswald, 'Speurtocht ...'
- 665 ... *hoewel ik u dan helaas*: brief van Dubois aan Weidenreich, 23-7-1938.
- 666 *Weidenreich schreef*: brief van Dubois aan Eugénie, 2-9-1938.

Hoofdstuk 59 Het laatste conflict

- 673 *Op de grote tafel in Weidenreichs*: zie Von Koenigswald, 'Speurtocht ...'
- 674 *Vanuit het algemene gezichtspunt*: zie Von Koenigswald en Weidenreich.
- 676 *De kinderschedel uit Modjokerto*: zie Dubois 1940, *The fossil human remains ...*, voorgedragen op de vergadering van 30-3-1940.
- 678 *Nu tweeëntwintig jaar na*: idem.
- 679 *Zij vallen in handen van*: zie Shapiro; Lanpo en Weiwen; Janus en Brashler. De laatste publicatie geeft een minder accuraat beeld van de gebeurtenissen dan de eerste twee.
- 679 ... *von Koenigswalds onverzettelijke echtgenote*: zie Tobias (biografie van von Koenigswald).
- 680 *..een ontsnappingsroute voor neergeschoten geallieerden*: uit gesprekken van de schrijfster met Jean M. Dubois, Victor E. Dubois en Nelleke Hooijer.
- 681 *Het is heel betreurenswaardig*: zie Dubois 1940, *The fossil human remains ...*
- 683 ... *speciale grafsteen*: het graf op het kerkhof van Venlo bestaat nog.

Epiloog: Een onderschat man

- 684 ... *een uitstekende beoordeling*: zie Theunissen, 'Eugène Dubois'.
- 685 ... *kreeg allometrisch hersenonderzoek weer*: zie Jerison

LIJST VAN (VREEMDE) WOORDEN EN AFKORTINGEN

Deze lijst bevat vooral woorden uit het voormalige Nederlands Indië. Bij andere woorden is dat tussen haakjes achter het woord aangegeven, tenzij het vanzelfsprekend is, bijvoorbeeld wetenschappelijke termen in het Nederlands.

- adik* – jongen of jongere broer; aanspreekvorm voor inheemse jongeman
ado – uitdrukking van ongeloof en verbazing
ajo – uitroep ter aanmoediging: vooruit! goed zo!
alang-alang – wilde grove grassoort met scherpe randen
anak mas – letterlijk: gouden kind. Een inheems kind, geadopteerd door een Europees gezin
andesiet – bepaald soort gesteente (technisch gedefinieerd in termen van chemische samenstelling en grootte van kristallen e.d.)
Ardjoena – Prins Ardjoena, een held uit de Hindoe-Ramayana-mythen; ook de naam van een vulkaan op Java
Anthropoïden – mensapen
baboe – kindermisje
barang(-barang) – bagage
batik – methode om weefsels te kleuren door deze eerst met was te bedekken, waardoor de kleurstof alleen op de niet met was bedekte plaatsen in het weefsel kan intrekken
belanda – (blanke) Nederlander
bhisti (Brits Indië) – inheemse waterdrager
bok'n – nee, niet
breccie – gesteente ontstaan door samenpersen van grotere hoekige stenen
caput humeri (medisch Latijn) – gewrichtskop van het opperarmbeen
Casuarina – geslacht van tropische naaldbomen
cefalisatie(graad) – het stadium (graad), waarin zich de evolutie der hersenen bevindt

charans (Brits Indië) – linnengoed
chimaera – uit verschillende diersoorten samengesteld monster
chuprasi (Brits Indië) – voorman
condylus (medisch Latijn; m.v. condyli) – gewrichtsknokkel; het bolle gewrichtsdeel van een pijpbeen
deleman – type koets
desa (ook *dessa* of *dissa*) – plattelandsdorp
dharma – plicht, opdracht (ook in de zin van religieuze verplichting)
diam – (blijf) rustig
diluvialia (afgeleid van diluvium; Latijn) – zaken, de ijstijd betreffende
djaksa – inlandse rechter
djati – teakhout
djongos – huisknecht; vaak het hoofd van het huishoudelijk personeel
doekoen – medicijnman; traditionele genezer
doerian – scherp riekende vrucht
dokar (dogkar) – door paard getrokken kar
doline – put, ontstaan door uitspoeling van kalksteen in de ondergrond
endocranium (medisch Latijn) – binnenwand van de schedelholte
epicondylus (medisch Latijn) – knobbel terzijde van de condylus (zie aldaar)
exostose (medisch Latijn) – uitwas van been; benigniteit
femur (medisch Latijn) – dijbeen
frangipane – tropische boom
frontaal – (gelegen aan of gezien vanaf de) voorzijde
fylogenie – afstammingsgeschiedenis; afstammingsleer
gamelan – traditioneel Javaans of Balinees orkest, bestaande uit gongs, xylofonen en andere slaginstrumenten
Garoea – adelaar met de god Vishnoe op zijn rug
geïncrusteerd – met korst omgeven
gekko – nachthagedis
goenoeng – berg
hackney-coach – soort taxi; huurrijtuig
hati-hati – pas op; kijk uit
Hylobates (Grieks) – gibbons
indigo – plantaardige blauwe kleurstof
indischgasten – (half)Europeanen, die al lang geïntegreerd zijn in de Indische samenleving met behoud van sommige Europese

kenmerken en zo een eigen identiteit hebben ontwikkeld
Indo – halfbloed Indisch-Europees;
innervatie – voorziening van organen met zenuwen
kabaja – los tot op de heupen reikende tuniek, met veters gesloten,
 van Chinese herkomst en vaak gedragen in Indië door vrouwen
 van Europese afkomst
kampong – dorp; gehucht
kassian – kreet van bijval: och jeetje! jammer!
khalasi (Brits Indië) – voorman
khidmutgar (Brits Indië) – inheemse opzichter
kieuwboog – bij vissen: boogvormig been, waaraan de kieuwen vast
 zitten; in de loop van de evolutie van vis naar zoogdier heeft het
 kieuwapparaat zich tot (o.a.) het strottenhoofd ontwikkeld
kimono (Japan) – peignoir
kinine – plantaardig geneesmiddel tegen malaria
klapper(boom) – kokospalm
KNIL – Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger
koelie – inlandse arbeider, dagloner, sjouwer
kokkie – kok, kookster
kompanie – V.O.C. (zie aldaar)
kronkelwaard – sedimentrug, afgezet in de binnenbocht van een
 riviermeander
lateraal – zich aan de zijkant bevindend; gezien vanaf de zijkant
lombok rawit – kleine en zeer scherpe Spaanse peper
maharadja (Brits Indië) – inlandse vorst
maidan (Brits Indië) – groot openbaar plein
mandie(kamer) – badkamer: het badwater is opgeslagen in een
 opgehangen teil of emmer en wordt door het trekken aan een
 koord over de bader uitgestort; soms ook uit een bak geschept met
 een soort steelpannetje
mandoer – ploegbaas
manga – tropische vrucht; nu vooral bekend onder de uit India
 afkomstige naam 'mango'
maund (Brits Indië) – gewichtsmaat van 37 kilo
melati – jasmijn
microcefaal – (met) abnormaal kleine schedel
moengkin – misschien
monografie – wetenschappelijke verhandeling geconcentreerd op één
 onderwerp

motorisch - in beweging brengend; bij zenuwstelsel het deel dat de (spier)bewegingen reguleert i.t.t. het sensorische dat de gevoelskwaliteiten geleidt

ngrodjo - hoofdkwartier

njai - inheemse maitresse of concubine

njonja - aansprektitel van een Europese gehuwde vrouw

obat - medicijn

occiput (medisch Latijn) - achterhoofd

orang belanda - blanke van Europese en met name van Nederlandse afkomst

orang(-orang) - mens/mensen

osteologie - leer en kennis der beenderen

papaja - (vrucht van de) meloenboom

pariëtaal - tot de wand behorend; os parietale (medisch Latijn)
- wandbeen van de schedel

patjol - handschoffel met korte steel

Pleistoceen - het oudste tijdvak van het Quartair (waarin de ijstijden):
tussen 2,5 miljoen en 10.000 jaar gelden

Pliocene - jongste tijdvak van het Tertiair, voorafgaand aan het Pleistoceen

poeaza - islamitische vastenmaand, ramadan

pontianak - vrouwelijke geest of demon

poodle-faker (Brits Indië) - rokkenjager

premolaar - valse kies

purwana (Brits Indië) - werkvergunning voor een bepaalde streek in de vorm van een open brief aan het volk met de vraag om hulp te geven als de houder die nodig heeft

rachitis (medisch Latijn) - botziekte (beenderverweking), vooral bij kinderen als gevolg van gebrek aan Vitamine D

radja - inheemse vorst

Raj (Brits Indië) - Britse oppergezag in India

Recte et Fortiter (Latijn) - recht en sterk

riksja - licht, tweewielig, door één man getrokken wagentje, meestal voor personenvervoer

roepie (Brits Indië) - Indiase munteenheid

roro - prinses of meisje van adellijke afkomst

sadhoe (Brits Indië) - heilige man

Sahib (Brits Indië) - heer; mijnheer; aansprektitel voor hoger geplaatste man

sarong – kledingstuk om het lichaam gewikkeld tot op de enkels, gedragen door beide seksen. Het patroon zegt iets over status en regio van herkomst
sawa – bevoeide landbouwgrond in terrassen; met name rijstbouw
schildkraakbeen – schildvormig kraakbeen rond het strottenhoofd
sedaka – offerritueel
sensorisch – het gevoel betreffend, vooral met betrekking tot geleiding door het zenuwstelsel (zie ook motorisch)
sinjo – jongen
sirih – blad waarop gekauwd wordt vanwege zijn rustgevende werking
soesa – drukte, beslomming, last, moeite
syce (ook Brits Indië) – stalknecht
symfyse – kraakbenige verbinding tussen twee beenderen
T.A.V. – tout à vous (geheel de uwe)
tahsildar (Brits Indië) – plaatselijke belastinginner
temporaal – slaapstreek
tempo doeloë – de goede oude (koloniale) tijd
tidak – niet
tiffin (Brits Indië) – middagmaal
tjempaka – magnoliasoort
tjepat – snel, gauw
toean – heer; mijnheer; aanspreektitel voor hoger geplaatste man
toean besar – een groot man
toekang kebon – tuinman
toeloeng – Help!
toengoe – Wacht!
toetoe – letterlijk: gesloten, dicht; volkstaal voor lichtgewicht van voren dichtgeknoopt mannenjasje met hoge kraag
totok – nieuwkomer in Nederlands Indië
travertijn – marmerachtige, poreuze kalkafzetting, gebruikt voor bekleding van gevels
tuf – zacht en poreus gesteente, ontstaan uit vulkanische as
V.O.C. – Verenigde Oost-Indische Compagnie, welke van 1602 tot 1800 de handel in tropische producten vanuit voornamelijk Nederlands Indië beheerste
waringin – baniaanboom
waroeng – winkeltje; kraam

LITERATUURLIJST

Deze literatuurlijst is verdeeld in twee delen. Het eerste deel bevat de publicaties van Eugène Dubois op basis van een niet gepubliceerde lijst uit het Dubois Archief, samengesteld in 1979 door L.D. Brongersma en in 1989 bewerkt door Theunissen. Ze zijn gerangschikt op het jaar van verschijnen. De oorspronkelijke spelling is gehandhaafd, in tegenstelling tot die van citaten in het boek; zie hiervoor het voorwoord van de vertaler. Aankondigingen van teksten waarvan op dit moment alleen de titel in druk is verschenen, zijn hier niet opgenomen, evenmin als herdrukken, waarin slechts de paginanummers verschillen van die in het origineel. Het tweede deel vermeldt geraadpleegde literatuur, die in de noten of in de tekst genoemd is, alfabetisch geordend op auteur. In het tweede deel zijn de publicaties van Dubois zelf niet meer genoemd. Voor de gebruikte afkortingen: zie de inleiding op de noten.

Deel I. Publicaties van Eugène Dubois

1884

Dubois, Eugène, *Over Anatomie in hare betrekking tot de Beeldende Kunst I*, Maandblad gewijd aan de belangen van het teekenonderwijs en kunstnijverheid in Nederland 1 (1-6-1884): 2-4.

1885

—, *Over Anatomie in hare betrekking tot de Beeldende Kunst II*, Maandblad gewijd aan de belangen van het teekenonderwijs en kunstnijverheid in Nederland 8 (1-1-1885): 65-69.

1886

—, *Ueber den Larynx*, in Max Weber, *Studien über Säugethiere, ein Beitrag zur Frage nach dem Ursprung der Cetaceen*, Jena: Gustav Fischer: 88-111.

—, *Zur Morphologie des Larynx*, *Anatomische Anzeiger* 1 (7) (1-9-1886): 178-186; 1 (9) (1-10-1886): 225-231.

1888

—, *Over de wenschelijkheid van een onderzoek naar de diluviale fauna van Nederlandsch Indië, in het bijzonder van Sumatra*, N.T. 48: 148-165.

1889

—, *Uittreksel van een schrijven van den Heer Dubois te Pajacombo naar aanleiding van den aan dien Heer toegezonden schedel, door den Heer van Rietschoten in zijn marmergroeven in het Kedirische opgegraven*, N.T. 49: 209-210.

1890

—, *Beschrijving van een bloeienden Amorphophallus titanum, Beccari, aangetroffen te Boea bij de grot der Batang Pangian, den 24ten November 1889*, *Teysmannia* 1: 89-91.

1891

—, *Anoa santeng Dubois*, in F.A. Jentink, 'On *Lepus netscheri* Schlegel, *Felis megalotis* Müller and *Anoa santeng Dubois*', *Notes Leyden Museum* 13: 217-222.

—, *De Klimaten der Voorwereld en de Geschiedenis der Zon*, N.T. 51 (1): 37-92.

—, *Palaeontologische onderzoekingen op Java: 3^e kwartaal 1890*, V.M. 9: 12-15.

—, *Palaeontologische onderzoekingen op Java: 4^e kwartaal 1890*, V.M. 41: 14-18.

—, *Voorloopig Bericht omtrent het Onderzoek naar de Pleistocene en Tertiäre Vertebraten-Fauna van Sumatra en Java, gedurende het jaar 1890*, N.T. 51 (1): 93-100.

—, *Palaeontologische onderzoekingen op Java: 1^e kwartaal 1891*, V.M. 58: 12-13.

—, *Palaeontologische onderzoekingen op Java: 2^e kwartaal 1891*, V.M. 93: 11-12.

1892

—, *Palaeontologische onderzoekingen op Java: 3^e kwartaal 1891*, V.M. 3: 12-14.

—, *Palaeontologische onderzoekingen op Java: 4^e kwartaal 1891*, V.M.

36: 12-15.

—, *Palaeontologische onderzoekingen op Java: 2^e kwartaal 1892*, V.M.

87: 14-18.

—, Naschrift op *De Klimaten der Voorwereld en de Geschiedenis der Zon*, N.T. 51 (8:12): 270-274.

1893

—, *Palaeontologische onderzoekingen op Java: 3^e kwartaal 1892*, V.M.

10: 10-14.

—, *Palaeontologische onderzoekingen op Java: 4^e kwartaal 1892*, V.M.

36: 11-12.

—, 'Die Klimate der Geologischen Vergangenheit und ihre Beziehung zur Entwicklungsgeschichte der Sonne', Nijmegen: H.C.A. Thieme en Leipzig: Max Spohr.

1894

—, *Palaeontologische onderzoekingen op Java: 3^e kwartaal 1893*, V.M.

2: 15-17.

—, *Palaeontologische onderzoekingen op Java: 4^e kwartaal 1893*, V.M.

81: 12-15.

—, *Pithecanthropus erectus, Eine Mensचनाähnliche Uebergangsform aus Java*, Batavia: Landsdrukkerij.

1895

—, *Pithecanthropus erectus, Eine Mensचनाähnliche Uebergangsform aus Java*. Jaarboek van het Mijneuzen Nederlandsch-Oost-Indië 24:

1-77.

—, 'The Climates of the Geological Past and their Relation to the Evolution of the Sun', Londen: Swan, Sonnenschine & Co.

1896

—, *The Place of Pithecanthropus in the Genealogical Tree*, Nature 53 (1368): 245, 247.

—, *Pithecanthropus erectus, eine Stammform des Menschen*, Anatomische Anzeiger 12 (1): 1-22.

—, *Pithecanthropus erectus, eine mensचनाähnliche Uebergangsform*, Compte-rendu des séances du Troisième Congrès International de Zoologie, Leyde, 11-16 septembre 1895: 251-271.

—, *Pithecanthropus erectus, betrachtet als eine wirkliche Uebergangsform und als Stammform des Menschen*, Verhandlung Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie, und Urgeschichte, ausserordentliche Sitzung vom 14, Dezember 1895: 723-738. (Eveneens verschenen in het Zeitschrift für Ethnologie 27: 723-738).

—, *Résumé d'une communication de M. le Dr. Eug. Dubois sur le Pithecanthropus erectus du pliocène de Java*, Bulletin de la Société Belge Géologique, Paléontologique, et Hydrologique 9, Procès-Verbaux: 151-160.

—, *Näheres über den Pithecanthropus erectus als menschenähnliche Uebergangsform*, Internationale Monatschrift Anatomie und Physiologie 13 (1): 1-26.

—, *On Pithecanthropus erectus: a transitional Form between Man and the Apes*, Transactions of the Royal Dublin Society (2) 6: 1-18.

—, *On Pithecanthropus erectus: a transitional Form between Man and the Apes (Abstract)*, Journal of the Anthropological Institute of Great-Britain and Ireland 96: 240-248.

—, *De thans bekende soorten van fossielen Menschappen*, Tijdschrift der Nederlandsche Dierkundige Vereeniging (Verslagen) (2) v (2): lxx-lxxiv.

—, *On the occurrence of Crocodilus porosus far above the tideway in a Sumatran river*, Notes Leyden Museum 18: 134.

—, *Le 'Pithecanthropus erectus' et l'origine de l'homme*, Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris (4) 7 (5): 460-467.

1897

—, *Ueber drei ausgestorbene Menschaffen*, Neues Jahrbuch Mineralogie, Geologie, und Paleontologie 1: 83-104.

—, *De verhouding van het gewicht der hersenen tot de grootte van het lichaam bij de zoogdieren*, P.K.A.W. 5 (10): 1-41.

—, *Sur le rapport du poids de l'encéphale avec la grandeur du corps chez les mammifères*, Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris (4) 8 (4): 337-376.

1898

—, *Ueber die Abhängigkeit des Hirngewichtes von der Körpergröße bei den Säugethieren*, Archiv für Anthropologie 25 (1-2): 1-28.

—, *Ueber die Abhängigkeit des Hirngewichtes von der Körpergröße beim Menschen*, Archiv für Anthropologie 25 (4): 423-441.

1899

—, *Remarks upon the Brain-cast of Pithecanthropus erectus*, Proceedings of the Fourth International Congress of Zoology, Cambridge, 1898, 22-27 August 1898: 78-95.

—, *Over den Kringloop der Stof op Aarde*, Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, den 20sten Februari, Leiden: E.J. Brill.

1900

- , *Données justificatives sur l'essai de reconstruction plastique du Pithecanthropus erectus*, Vlugschrift verspreid bij de Wereldtentoonstelling in Paris.
- , *Données justificatives sur l'essai de reconstruction plastique du Pithecanthropus erectus*, in: Petrus Camper, *Nederlandsche bijdragen tot de anatomie*, 1 (2).
- , *Pithecanthropus erectus: A form from the Ancestral Stock of Man-kind*, Report of the Smithsonian Institution for 1898: 445-449.
- , *Over den Ouderdom der Aarde*, T.A.G. (2) 17: 697-734.
- , *De grootte van den kringloop der koolzure kalk en de ouderdom der aarde I*, V.W.N. 9: 12-28.
- , *De grootte van den kringloop der koolzure kalk en de ouderdom der aarde II*, V.W.N. 9: 990-115.
- , *The Amount of the Circulation of the Carbonate of Lime and the Age of the Earth I*, P.K.A.W. 3: 43-62.
- , *The Amount of the Circulation of the Carbonate of Lime and the Age of the Earth II*, P.K.A.W. 3: 116-130.

1901

- , *Paradoxe klimatologische toestanden in het Palaeozoïsche tijdvak, beschouwd in verband met den vroegeren aard der zonnestraling*, Handelingen 8ste Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres, Rotterdam, 11-14 april 1901: 311-326.
- , *Zur systematischen Stellung der ausgestorbenen Menschaffen*, *Zoologische Anzeiger* 24 (652): 556-560.
- , *Les causes probables du phénomène paléoglacière permo-carboniférien dans les basses latitudes*, *Archives Musée Teyler* (2) 7 (4): 311-360.
- , *Notes et Corrections*, *Ibid.*: 361-362.

1902

- , *Over den toevoer van natrium en chloor door de rivieren aan de zee*, V.W.N. 10: 493-504.
- , *On the Supply of Sodium and Chlorine by the Rivers to the Sea*, P.K.A.W. 4 (7): 388-399.
- , *De geologische samenstelling en de wijze van ontstaan van den Hondsrug in Drenthe*, V.W.N. 11: 43-50.
- , *De geologische samenstelling en de wijze van ontstaan van den Hondsrug in Drenthe*, V.W.N. 11: 150-152.
- , *The geological structure of the Hondsrug in Drenthe and the origins of that ridge*, P.K.A.W. 5 (2): 93-101.

- , *Idem, Second communication*, *Ibid.*: 101-103.
- , *Staring en het Steenkolenvraagstuk in Zuid-Limburg*, T.A.G. (2) 19: 869-870.
- , *Les causes probables du phénomène paléoglacière permo-carboniférien dans les basses latitudes (deuxième étude)*, *Archives Musée Teyler* (2) 8: 73-91.
- , *Notes sur les conditions locales dans lesquelles se sont formés les dépôts paléoglacières permo-carbonifériens dans l'Afrique australe, l'Inde et l'Australie*, *Archives Musée Teyler* (2) 8 (1): 157-163.
- , *La structure géologique et l'origine du Hondsrug dans la Province Drenthe*, *Archives Néerlandaises des Sciences exactes et naturelles* (2) 7 (4/5): 484-496.

1903

- , *De geologische gesteldheid van onzen bodem en drinkwater voor Amsterdam*, *Algemeen Handelsblad*, 3-2-1903, avondeditie, 2e blad.
- , *De drinkwaterquaestie*, *Algemeen Handelsblad*, 9-2-1903, ochtendeditie.
- , *Nog eens het drinkwater*, *Algemeen Handelsblad*, 11-2-1903, ochtendeditie.
- , *De Water-quaestie*, *Algemeen Handelsblad*, 12-2-1903, ochtendeditie, 1ste blad.
- , *De Watervraag*, *Algemeen Handelsblad*, 12-2-1903, avondeditie, 2de blad, p. 5.
- , *De Waterquaestie*, *Algemeen Handelsblad*, 13-2-1903, ochtendeditie, 1ste blad, p. 2.
- , *Toch overvloed van zoetwater uit het duin te halen*, *Algemeen Handelsblad*, 9-3-1903, avondeditie.
- , *Diep gelegen keien en leem van een jongeren ijstijd in den bodem van Noord-Holland*, *V.W.N.* 12: 17-22.
- , *Feiten ter opsporing van de bewegingsrichting en de oorsprong van het grondwater onzer zeeprovinciën*, *V.W.N.* 12: 187-212.
- , *Over de herkomst van het zoete water in den ondergrond van eenige minder diepe polders*, *V.W.N.* 12: 593-603.
- , *Deep Boulder-Clay beds of a latter glacial Period in North-Holland*, *P.K.A.W.* 6 (4): 340-345.

1904

- , *Over de herkomst van eenige chemische bestanddeelen van het grondwater in ons laagland*, *Pharmaceutisch Weekblad* 41 (3): 46-51.
- , *Niet-biologische vorming van limoniet*, *Pharmaceutisch Weekblad*

41 (7): 137-139.

—, *Facts leading to trace out the motion and the origin of the underground water in our sea-provinces*, P.K.A.W. 6 (10): 738-760.

—, *Richting en uitgangspunt der diluviale ijsbeweging over ons land*, V.W.N. 13: 44-45.

—, *Klei van Tegelen, Teyler lezing, Krantenverslag, 23-11-1904*.

—, *On the direction and the starting point of diluvial ice motion over the Netherlands*, P.K.A.W. 7 (1): 40-44.

—, *On the Origin of the Fresh-water in the Subsoil of a few shallow polders*, P.K.A.W. 7 (1): 53-63.

—, *Over een equivalent van het Cromer Forest-Bed in Nederland*, V.W.N. 13: 243-251.

—, *On an Equivalent of the Cromer Forest-Bed in the Netherlands*, P.K.A.W. 7 (3): 214-222.

—, *Corrigenda en Addenda bij de mededeeling van den Heer Eugène Dubois 'Over een equivalent van het Cromer Forest-Bed in Nederland'*, V.W.N. 13: 453-454.

—, *Corrigenda et Addenda to the paper 'On an Equivalent of the Cromer Forest-Bed in the Netherlands'*, P.K.A.W. 7 (5): 382-383.

—, *Etudes sur les eaux souterraines des Pays Bas I, L'eau douce de sous-sol des Dunes et des Polders*, Archives Musée Teyler (2) 9 (1): 1-96.

1905

—, *Sur un équivalent du Forest-Bed de Cromer dans les Pays-Bas (Traduction avec une note additionnelle par M.O. van Ertborn)*, Bulletin de la Société Belge Géologique, Paléontologique, et Hydrologique 18: 240-252.

—, *Note sur un espèce de Cerf d'Age Icéenien (Pliocène Supérieur), Cervus falconeri Dawk., trouvée dans les argiles de la Campin*, Bulletin de la Société Belge Géologique, Paléontologique, et Hydrologique 10, Mémoires: 121-124.

—, *De geographische en geologische beteekenis van den Hondsrug en het onderzoek der zwerfsteenen in ons noordsch diluvium*, V.W.N. 14: 360-368.

—, *The geographical and geological signification of the Hondsrug, and the examination of the erratics in the Northern Diluvium of Holland*, V.W.N. 8 (5): 427-436.

—, *L'âge de l'Argile de Tégelen et les Espèces de Cervidés qu'elle contient*, Archives Musée Teyler (2) 9 (4): 605-615.

—, *De Voorzienig van Amsterdam met Drinkwater uit de Duinen*, Ne-

derlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde 1905 (2/20): 1346-1365.

—, *Bestaat er gevaar voor verzouting eener goed aangelegde prise d'eau in de duinen?* Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde, 1905 (2/25): 1707-1708.

—, *Lâge des différentes assizes englobées dans la Série du 'Forest-Bed' ou le Cromerian*, Archives Musée Teyler (2) 10 (1): 59-74. Ook verschenen in: Société Belge Géologique, Paléontologique, et Hydrologique.

1906

—, *Ueber Facettengeschiebe im Niederländischen Diluvium*, Centralblad für Mineralogie, Geologie, Palaeontologie 1906 (1): 15.

—, *Etudes sur les eaux souterraines des Pays-Bas II, L'eau salée peut-elle envahir une prise d'eau dans les dunes?* Archives Musée Teyler (2) 10 (2): 75-84.

—, *La Pluralité des Périodes Glaciaires dans les dépôts pleistocènes et pliocènes des Pays-Bas I*. Archives Musée Teyler (2) 10 (2): 163-179.

1907

—, *Note sur une nouvelle espèce de Cerf des argiles de la Campine, Cervus Ertbornii, n. sp.*, Taxandria, Gedenkschriften der Geschied- en Oudheidkundigen Kring der Kempen, Turnhout, 4: 80-74.

—, *Eenige van Nederlandschen kant verkregen uitkomsten met betrekking tot de kennis der Kendeng-fauna (Fauna van Trinil)*, T.A.G. (2) 24 (3): 449-458.

—, *Sur quelle échelle s'accomplit le phénomène du transport atmosphérique de sel marin?* Archives Musée Teyler (2) 10 (4): 461-471.

1908

—, *Heeft Roodharigheid de Beteekenis van atavistische Variëteit?* Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde 1908 (1/7): 553-556.

—, *Het zoutgehalte van zeewater*, Oprechte Haarlemsche Courant, stadseditie, 8-5-1908.

—, *On the Correlation of the Black and the Orange Coloured pigments and its Bearing on the Interpretation of Redhairedness*, Man viii (6/46): 87-89.

—, *Das geologische Alter der Kendeng- oder Trinil-Fauna*. T.A.G. (2) 25 (6): 1235-1270.

—, *Een Duitsch opstel in een Nederlandsch wetenschappelijk tijdschrift*, Nieuwe Rotterdamsche Courant, 15-12-1908, 2de Blad A.

1909

—, *Over een veeljarige schommeling van den grondwaterstand in de Hollandsche duinen*, V.W.N. 17: 782-790.

—, *On a long-period Variation in the Height of the Groundwater in the Dunes of Holland*, P.K.A.W. 11 (3): 674-681.

—, *Fossiele tand van Sondé*, Nieuwe Rotterdamsche Courant (25-3-1909), Ochtenblad B.

—, *Die Fossilie Zähne von Trinil*, T.A.G. (2) 26 (3): 399-401.

—, *Een 'Raadsel,' dat geen Raadsel is*, Album der Natuur (deel niet aan-gegeven): 283.

—, *Een en ander over Geologie en Hydrologie onzer duinen*, Verslag van den Elfde Algemeene Vergadering van de Vereeniging voor Waterleidingsbelangen in Nederland, Nijmegen (17/18-9-1909): 81-98, 100, 101.

—, *Over het Ontstaan van de Vlakten in het Duin*, T.A.G. (2) 26 (6): 896-910.

—, *De Prise d'eau der Haarlemsche Waterleiding*, Rapport uitgebracht aan Burgemeester en Wethouders van Bloemendaal, 53 blz.

1910

—, *Geen 'artesisch' drinkwater voor Amsterdam*, De Amsterdammer 1700 (23-1-1910): 2.

—, *Over Duinvalleien, den vorm der Nederlandsche Kustlijn en het ontstaan van laagveen in verband met bodembewegingen*, T.A.G. (2) 27 (3): 395-402.

—, *De Haarlemsche Waterleiding; Over Dr. Pareau's twijfel aan de aanzienlijke daling van het grondwaterpeil door de Haarlemsche Waterleiding nabij hare prise d'eau teweeggebracht en nog wat*, Haarlems Dagblad (28-2-1910), 2de blad.

1911

—, *De Beteekenis der palaeontologische gegevens voor de ouderdomsbepaling der Klei van Tegelen*, T.A.G. (2) 28 (2): 234-246.

—, *De Hollandsche Duinen, Grondwater en Bodemdaling*, T.A.G. (2) 28 (3): 395-413.

—, *Over den Vorm van het Grondwatervlak in het Duin*, T.A.G. (2) 28 (6): 895-902.

—, *Berekening van een grondwaterstroom*, De Ingenieur 26 (50): 1074.

1912

—, *Over de Plaats van Pithecanthropus in het Zoölogisch Systeem*, Archives Musée Teyler (3) 1: 142-149.

1913

—, *De betrekking tusschen hersenmassa en lichaamsgrootte bij de gewervelde dieren*, V.W.N. 22: 593-614.

1914

—, *On the Relation between the Quantity of Brain and the Size of the Body in Vertebrates*, P.K.A.W. **16** (2/1-5): 647-668.

—, *Die Gesetzmässige Beziehung von Gehirnmasse zu Körpergrösse bei den Wirbeltieren*, Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie **18**: 323-350.

—, *Evenwichten in den Kringloop der Stof op de Aarde*, Archives Musée Teyler (3) **2**: 61-75.

—, *Van Oude tot Nieuwe Levenswerelden*, Archives Musée Teyler (3) **2**: 103-121.

—, *Het Leidsche Duinwater; Een Hydrologische Studie*, Gedrukt voor de Waterleidingmaatschappij te Leiden, 31 blz.

1915

—, *De natuurlijke grens van Nederland beschouwd in verband met de daling van den bodem*, Handelsblad 15e Natuur- en Geneeskundig Congres, Amsterdam 8-10 april: 435-443.

1916

—, *Hollands Duin als natuurlijke Zeewering en de tijd*, T.A.G. (2) **33** (3a): 395-415.

1917

—, *De Maat der Hersenen*, Archives Musée Teyler (3) **3**: 282-294.

—, *Hoe ontstonden de vennen bij Oisterwijk?* Verslag Algemene Vergadering 1913-1917: 81-91.

1918

—, *De betrekking der hoeveelheden van de hersenen, het neuron en zijn deelen tot de lichaamsgrootte*, V.W.N. **26**: 1416-1425.

—, *On the Relation between the Quantities of the Brain, the Neurone and its Parts, and the Size of the Body*, P.K.A.W. **20** (9/10): 1328-1337.

1919

—, *De beteekenis der grootte van het neuron en zijn deelen*, V.W.N. **27** (4): 503-520.

—, *The Significance of the Size of the Neuron and its Parts*, P.K.A.W. **21** (5): 711-729.

—, *Vergelijking van het hersengewicht, in functie van het lichaamsgewicht, tusschen de twee seksen*, V.W.N. **27**: 713-732.

—, *Comparison of the Brain Weight in Function of the Body Weight, between the Two Sexes*, P.K.A.W. **21** (6)/7: 850-869.

—, *Over het ontstaan en de geologische geschiedenis van vennen, venen en zeeduinen*, Archives Musée Teyler (3) **4**: 266-293.

1920

—, *De hoeveelheidsbetrekking van de hersenen tot het lichaam der gewervelde diersoorten en hare beteekenis*, Vakblad voor Biologie 1 (6): 83-89.

—, *De hoeveelheidsbetrekking van het zenuwstelsel bepaald door het mechanisme van het neuron*, V.W.N. 28 (6): 623-638.

—, *The Quantitative Relations of the Nervous System determined by the Mechanism of the Neurone*, P.K.A.W. 22 (7/8): 665-680.

—, *De proto-Australische fossiele Mensch van Wadjak, Java, I*, V.W.N. 29 (1): 88-105.

1921

—, *De proto-Australische fossiele Mensch van Wadjak, Java, II*, V.W.N. 29 (6): 866-887.

—, *De beteekenis der groote schedelcapaciteit van Homo neandertalensis*, V.W.N. 29 (7): 987-1004.

Molengraaf, G.A.F. en —, *Praeadvies over de Vraag van den Minister van Arbeid waaraan de aanwezigheid van artesisch grondwater in de duingronden te danken is*, Algemeen Handelsblad (10-11-1921), avondeditie. Ook verschenen in V.W.N. (1922), 30 (4/5): 208-213.

—, *Over den schedelvorm van Homo neandertalensis en van Pithecanthropus erectus, bepaald door mechanische factoren*, V.W.N. 30 (7): 391-411.

—, *The Proto-Australian Fossil Man of Wadjak, Java*, P.K.A.W. 23 (7): 1031-1051.

—, *On the Significance of the Large Cranial Capacity of Homo neandertalensis*, P.K.A.W. 23 (8): 1271-1288.

—, *On the Motion of Ground Water in Frost and Thawing Weather*, P.K.A.W. 24 (6/7): 313-332.

—, *On the Cranial Form of Homo neandertalensis and Pithecanthropus erectus, Determined by Mechanical Factors*, P.K.A.W. 24 (6/7): 307-332.

—, *Phylogenetische en ontogenetische toeneming van het volumen der hersenen bij de gewervelde dieren*, V.W.N. 31 (6): 307-332.

—, *Hat sich das Gehirn beim Haushunde, im Vergleich mit Wildhundertarten, vergrößert, oder verkleinert?* Bijdragen tot de Dierkunde 22: 315-320.

1923

—, *Phylogenetic and Ontogenetic Increase of the Volume of the Brain in Vertebrata*, P.K.A.W. 25 (7/8): 230-255.

—, *Limburgs bodem als getuige van klimaatsveranderingen*. Hande-

lingen van het 19^e Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres, Maastricht, 5- tot 7-4-1923: 50-68.

—, *De voornaamste eigenschappen van den schedel en de hersenen van Pithecanthropus erectus*, Algemeen Handelsblad (27-5-1923), ochtendeditie.

—, *Over de onderkaak en het gebit van Pithecanthropus erectus*, Algemeen Handelsblad (25-11-1923), ochtendeditie.

1924

—, *Over de voornaamste onderscheidende eigenschappen van den schedel en de hersenen, de onderkaak en het gebit van Pithecanthropus erectus*, V.W.N. 33 (9): 135-148.

—, *On the Principal Characters of the Cranium and the Brain, the Mandible and the Teeth of Pithecanthropus erectus*, P.K.A.W. 27 (3/4): 265-278.

—, *Over de hersenhoeveelheid van gespecialiseerde zoogdiergeslachten*, V.W.N. 33 (4): 319-326.

—, *On the Brain Quantity of Specialized Genera of Mammals*, P.K.A.W., 27 (5/6): 430-437.

—, *Figures of the Calvarium and Endocranial Cast, a Fragment of the Mandible and Three Teeth of Pithecanthropus erectus*, P.K.A.W. 27 (5/6): 459-464.

1925

—, *Geologische aanvulling van de mededeeling aan den heer Bolk: over het bestaan van een langhoofdige Gorillaras*, V.W.N. 34 (3): 285.

—, *Het palaeothermale probleem en de evolutie der Zon*, Algemeen Handelsblad (7-3-1925), avondeditie.

—, *Het palaeothermale probleem in het licht van de reus- en dwergtheorie der stellaire evolutie*, Algemeen Handelsblad (31-5-1925), ochtendeditie. Ook opgenomen in V.W.N. 34 (6): 539-556.

—, *The Paleothermal Problem in Light of the Giant and Dwarf Theory of Stellar Evolution*, P.K.A.W. 28 (6): 587-604.

—, *Over de plaats van den Pithecanthropus onder de primaten en zijn genealogische betrekkingen, naar de beschouwingen van Boule*, Vakblad voor Biologen 7 (1): 1-5.

1926

—, *Het palaeothermale probleem, poolverplaatsing en de evolutie der zon*, Verslag Sectie Geologie-Mijnbouw van de Generaliteit der Nederlandsche Koloniën 3 (5): 123-131.

—, *Over de voornaamste onderscheidende eigenschappen van het femur*

- van Pithecanthropus erectus, V.W.N. 35 (3): 443-455.
- , *On the Principal Characters of the Femur of Pithecanthropus erectus*, P.K.A.W. 29 (5): 730-743.
- , *Over brokken van glaciaal geslepen en geschramde rotsbodems als zwerfsteenen in ons Diluvium*, Verslag Sectie Geologie-Mijnbouw van de Generaliteit der Nederlandsche Kolonieën 3 (5): 144-145.
- , *Manis palaejavanica, het reuzenschubdier der Kendeng-fauna*, Algemeen Handelsblad (31-10-1926), ochtendeditie.
- , *Manis palaejavanica, het reuzenschubdier der Kendeng-fauna*, V.W.N. 35 (8): 949-958.
- , *Pithecanthropus erectus; De 'nieuwe Pithecanthropus vondst'*, Nieuwe Rotterdamsche Courant (8-12-1926), avondeditie.
- , *De zoogenaamde 'Pithecanthropus'-vondst*, Nieuwe Rotterdamsche Courant (8-12-1926), avondeditie.
- , *De zoogenaamde nieuwe Pithecanthropus-vondst*, Algemeen Handelsblad (18/19-12-1926), ochtend- en avondeditie.
- , *Manis palaejavanica, the Giant Pangolin of the Kendeng Fauna*, P.K.A.W. 29 (9): 1233-1243.
- , *Figures of the femur of Pithecanthropus erectus*, P.K.A.W. 29 (9): 1275-1277.
- 1927**
- , *De zoogenaamde nieuwe Pithecanthropus-vondst*, V.W.N. 36 (1): 62-66.
- , *The So-Called New Pithecanthropus Skull*, P.K.A.W. 30 (1): 134-137.
- , *Über die Hauptmerkmale des Femur von Pithecanthropus erectus*, Anthropologische Anzeiger 4 (2): 131-146.
- , *Opmerkingen over eenige uitkomsten der Palaeontologie met betrekking tot de evolutie der dierenwereld*. Handelingen 21^e Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres, Amsterdam (19- tot 21-4-1927): 150-151.
- , en L.M.R. Rutten, *Verslag omtrent het verzoek van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, gericht tot den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, om een jaarlijksch subsidie groot f. 1000.- etc.*, V.W.N. 36 (9): 252-259.
- , *De Pithecanthropus*, Haarlems Dagblad (30-9-1928).
- , *De Wet der noodwendige phylogenetische volmaking van het psychoencephalon*, V.W.N. 37 (3): 252-259.
- , *The Law of the Necessary Phylogenetic Perfection of the Psychoencephalon*, P.K.A.W. 31 (3): 304-314.

1930

—, *De Aapmensch*, Catalogus van de Afdeeling Wetenschap in het Nederlandsch Paviljoen der Internationale Tentoonstelling te Luik, Leiden: S.C. van Doesburgh, blz. 118-120, 122.

—, *L'homme singe*, Catalogue de la Section des Sciences dans le Pavillon Néerlandais de l'Exposition Internationale à Liège. Leiden: S.C. Doesburgh, blz. 119, 121, 123.

—, *Die phylogenetische Grosshirnzunahme autonome Vervollkommnung der animalen Funktionen*, *Biologica Generalis* 6 (2): 247-292.

—, *Correcties op en aanvullingen bij 'Die phylogenetische Grosshirnzunahme ...'*, *Biologica Generalis* 6, paginanummer onbekend.

—, *Phyloblastese, het beginsel en de grondvoorwaarde der aanpassingsbetrekkingen*, *Algemeen Handelsblad* (28-9-1930).

1931

—, *Over de afnemning van het zoetwaterlichaam in Hollands duinen door menselijk ingrijpen*. *Handelingen 23^e Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres, Delft (7- tot 9-4-1931)*: 251-253.

1932

—, *The distinct organization of Pithecanthropus of which the femur bears evidence, now confirmed from other individuals of the described species*, *P.K.A.W.* 35 (6): 716-722.

—, *Praehistorische Vondsten*, *Algemeen Handelsblad* (12-5-1932), ochtendeditie.

—, *Schakelvorm tusschen Mensch en Dier*, *Algemeen Handelsblad* (10-6-1932), avondeditie.

—, *Early Man in Java*, *Nature* 130 (3270): 20.

—, *De afzonderlijke organisatie van Pithecanthropus, waarvan het femur getuigt, thans bevestigd door andere individuen van de beschreven soort*, *V.W.N.* 41 (6): 76-77.

1933

—, *De schijnbare en de werkelijke cephalisatie van den Australischen inboorling*, *Algemeen Handelsblad* (29-1-1933), ochtendeditie.

—, *De schijnbare en de werkelijke cephalisatie van den Australischen inboorling*, *V.W.N.* 42 (1): 10.

—, *The seeming and real cephalization of the Australian aborigine*, *P.K.A.W.* 36 (2): 2-13.

—, *Corrigendum to 'The seeming and real cephalization of the Australian aborigine'*, *P.K.A.W.* 36 (2): 240.

—, *De vorm der Hersenen bij Sinanthropus en bij Pithecanthropus*, *Al-*

gemeen Handelsblad (26-3-1933), ochtendeditie.

—, *De vorm en de grootte der hersenen bij Sinanthropus en bij Pithecanthropus*, V.W.N. 42 (3): 40-42.

—, *Corrigenda*, V.W.N. 42 (4): 53.

—, *The Shape and Size of the Brain in Sinanthropus and in Pithecanthropus*, P.K.A.W. 36 (4): 415-423.

—, *Repliek*, T.A.G. 50: 785.

1934

—, *New Evidence of the Distinct Organization of Pithecanthropus*, P.K.A.W. 37 (3): 139-145.

—, *Bespreking van 'The Age of Pithecanthropus' door L.J.C. van Es*, Mensch en Maatschappij 10 (3), 6 blz.

—, *Phylogenetic Cerebral Growth*, Congrès Internationale des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques, Comptes rendus de la première session, Londres: 71-75.

—, *Über die Gleichheit der Cephalisationsstufe aller Menschengruppen bei verschiedenem spezifischen Gehirnvolumen*, Biologica Generalis 10 (1): 185-193.

1935

—, *On the Gibbon-like appearance of Pithecanthropus erectus*, P.K.A.W. 38 (6): 578-585.

—, *Pithecanthropus erectus als organisme*, Handelingen 25^e Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres, Leiden (23- tot 25-3-1935): 147-159.

—, *The sixth (fifth new) femur of Pithecanthropus erectus*, P.K.A.W. 38 (8): 850-853.

1936

—, *Nieuwe Pithecanthropus ontdekt?* Algemeen Handelsblad (18-4-1936), avondeditie, 5^e blad: 10.

—, *Een nieuwe Pithecanthropus ontdekt?* Het Vaderland, 18-4-1936), avondeditie: 13.

—, *Strijd om een Schedel*, De Telegraaf (19-4-1936), 5^e blad: 11.

—, *Brief aan Prof. Dr. J.P. Kleiweg de Zwaan, Voorzitter van het Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie te Amsterdam*, Mensch en Maatschappij 12 (4): 303-304.

—, *Over fossiele Menschen en den Pithecanthropus*, Nieuwe Rotterdamsche Courant (26-7-1936), ochtendeditie: 13.

—, *Fossiele Menschen en Pithecanthropus; De jongste vondst op Java geen Pithecanthropus II*, Nieuwe Rotterdamsche Courant (2-8-1936),

ochtendeditie.

—, *Fossiele Menschen en Pithecanthropus*; *Pithecanthropus geen mensch III*, Nieuwe Rotterdamsche Courant (12-8-1936), avondeditie.

—, *Fossiele Menschen en Pithecanthropus*; *Rectificatie*, Nieuwe Rotterdamsche Courant (22-8-1936), avondeditie.

—, *Fossiele Menschen en Pithecanthropus*, Nieuwe Rotterdamsche Courant, augustus. (Herdruk van de vier hierboven genoemde artikelen met correcties en een illustratie toegevoegd.)

—, *Racial Identity of Homo soloensis Oppenoorth (including Homo modjokertensis von Koenigswald) and Sinanthropus pekinensis Davidson Black*, P.K.A.W. 39 (10): 1180-1185.

1937

—, *On the Fossil Human Skulls recently discovered in Java and Pithecanthropus erectus*, Man 37 (1): 1-7.

—, *The osteone arrangement of the thigh-bone compacta of Man identical with that, first found of Pithecanthropus*, P.K.A.W. 40 (10): 864-870.

—, *Early Man in Java and Pithecanthropus erectus*, in: G.G. MacCurdy, red., 'Early Man', Philadelphia: J.B. Lippincott Company: 315-322.

1938

—, *Prof. Dr. Eug. Dubois over den Pithecanthropus erectus (verslag van een lezing, gehouden door Dr. E.M. Krutzer)*, Natuurhistorisch Maandblad 27 (9): 92-95.

—, *The mandible recently described and attributed to the Pithecanthropus by G.H.R. von Koenigswald, compared with the mandible of Pithecanthropus erectus described in 1924 by Eug. Dubois*, P.K.A.W. 41 (2): 139-147.

—, *On the fossil human skull recently described and attributed to Pithecanthropus erectus by G.H.R. von Koenigswald*, P.K.A.W. 41 (4): 380-386.

—, *Over de spronggrootte van den phylogenetischen en ontogenetischen hersengroei*, Vakblad voor Biologen 20 (3): 37-46.

1939

—, *Explanatory Statement concerning the communication of Eug. Dubois in Proceedings K.N.A.W. 41 (4)*; *On the fossil human skull recently described and attributed to Pithecanthropus erectus by G.H.R. von Koenigswald*, P.K.A.W. 42 (1): 53.

—, *On insignificance of cranial vault-height in phylogenetic braingrowth*, P.K.A.W. 42 (2): 125-126.

1940

—, *The fossil human remains discovered in Java by Dr. G.H.R. von Koenigswald and attributed by him to Pithecanthropus erectus, in reality remains of Homo wadjakensis (syn. Homo soloensis)*, P.K.A.W. 43 (4): 494-496.

—, *The fossil human remains discovered in Java by Dr. G.H.R. von Koenigswald and attributed by him to Pithecanthropus erectus, in reality remains of Homo soloensis*, P.K.A.W. 43 (5): 653. (Dit is een wijziging van de titel van het hierboven genoemde artikel.)

—, *The fossil human remains discovered in Java by Dr. G.H.R. von Koenigswald and attributed by him to Pithecanthropus erectus, in reality remains of Homo soloensis; Continuation*, P.K.A.W. 43 (7): 842-851.

—, *Idem.*, P.K.A.W. 43 (9): 1142. (Correctie als hierboven genoemd.)

—, *The fossil human remains discovered in Java by Dr. G.H.R. von Koenigswald and attributed by him to Pithecanthropus erectus, in reality remains of Homo sapiens soloensis; Conclusion*, P.K.A.W. 43 (10): 1268-1275.

Deel II. Geraadpleegde literatuur

Andrews, R.C., 'On the Trail of Ancient Man', 1926, New York: G.P. Putnam's Sons.

Anoniem, 'Lijst met namen en adressen van de Burgerlijke Stand in Nederlandsch Indië 1822-1923', Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag.

—, (Homo Erectus), *Palaeontologische onderzoekingen op Java*, Bataviaasch Nieuwsblad (6-2-1893) 57.

—, *Notes*, Nature (3-1-1895) 51: 230.

—, *interview met mevrouw Selenka*, Bataviaasch Nieuwsblad (25-4-1907).

—, *rapportage van de inzichten van dr. Van Stein Callenfels*, Handelsblad (24-7-1936).

—, *Prehistorisch congres in Oslo, lezing door dr. Van Stein Callenfels*, De Telegraaf (8-8-1936).

—, *Homo modjokertensis: Lezing door dr. von Koenigswald*, Handelsblad (29-8-1936).

—, *lezing door Dr. Van Stein Callenfels*, Handelsblad (22-10-1936).

- , *Praehistorische vondsten op Java; voordracht door Dr. Van Stein Calenfels*, Handelsblad (29-10-1936).
- , *Dr. von Koenigswald, Studiereis naar Europa*, Handelsblad (7-11-1936).
- , *De Fossiele Mensch van Java; De Weg der Evolutie; De beroemdste is nog altijd de Pithecanthropus*, Handelsblad (18-1-1938).
- , *Prof. Dubois blikt over zijn leven terug*, De Telegraaf (27-1-1938).
- , 'De Indische Navorscher', jrg. 1-10 (1988-1997), de Indische Genealogische Vereniging, Den Haag.
- Balchior, G., *The Peking Man - An Undamaged Skull*, Manchester Guardian (30-12-1929).
- Beekman, E.M., *Introduction*, in P.A. Daum, *Ups and Downs of Life in the Indies*, 1987, Amherst: University of Massachusetts Press, blz. 1-49.
- Bemmelen, J.F. van, *Het Leidsche internationale zoölogencongres: Dubois' aapmensch voor de vierschaar der wetenschap*, Java-bode (november 1895): 16.
- , *Der Gehalt an Fluorcalcium eines fossilen Elefantknochen aus der Tertiärzeit*, Zeitschrift für anorganische Chemie (1897) 15: 84-122.
- Black, D., *On a Lower Molar from the Chou Kou Tien Deposits*, Paleontologica Sinica (1927) (C) 7 (1).
- , *Interim Report on the Skull of Sinanthropus*, Gepresenteerd op de jaarvergadering van de Geologische Vereniging van China (29-3-1930).
- Bloys van Treslong Prins, P.C., 'Genealogische en Heraldische Ge-
denkwaardigheden betreffende Europeanen op Java', 1934-1939, Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag.
- , 'Grafschiften van Europeanen in Nederlandsch- Indië: naar de originele aantekeningen', Bronnenpublicaties van de Indische Genealogische Vereniging (1993).
- Boule, M., *L'homme fossile de La Chapelle-aux-Saints*, Annales de Paleontologie (1911-1913), Parijs.
- Brongersma, L.D., *Eugène Dubois*, Natuurhistorisch maandblad (1973) 62: 107-109.
- , *The Vicissitudes of the Dubois Collection*, niet gepubliceerd manuscript, ongedateerd, Dubois Archief, Naturalis, Leiden.
- , *Pithecanthropus: Echt en 'Pseudo'*, Verslag van de gewone vergadering van de afdeling natuurkunde der Koninklijke Nederlandsch Akademie van Wetenschappen (1982) 91: 34-36.
- , *Professor dr. Eug. Dubois*, Nieuwe Rotterdamsche Courant (28-1-1938).

- Couperus, L., 'De stille kracht', 1^e druk (1900), Amsterdam: L.J. Veen.
- Cunningham, D.J., *Dr. Dubois's So-called Missing Link*, *Nature* (1894-5) **51**: 428-429.
- , *A Paper on Pithecanthropus erectus, the Man-Like Transitional Form of Dr. Eug. Dubois*, *Journal of Anatomy and Physiology* (1895) **29** (8): 18-19.
- Daum, P.A., 'Ups en downs in het Indische leven', *Batavia* (1890), Feuilleton.
- Deyssel, L. van, 'Blank en Geel' (1892), Amsterdam.
- Dubois, Jean M.F., *Trinil: A Biography of Prof. Dr. Eugène Dubois, the discoverer of Pithecanthropus erectus* (1957), niet gepubliceerd, origineel in het Dubois Archief, Naturalis, Leiden.
- Duckworth, W.H.L., 'Prehistoric Man' (1912), Cambridge: University Press.
- Feen, P.J. van der, en W.S.S. van Benthem Jutting, *Antje Schreuder, Amsterdam, 15 november 1887 - Amsterdam, 2 februari 1952*, *Geologie en mijnbouw* (1952) **14**: 121-125.
- Flower, W.H., *Discussion of Dubois's On Pithecanthropus erectus, A Transitional Form between Man and the Ape*, *J.A.I.* (1896) **25**: 248.
- Garson, J., *Discussion of Dubois' On Pithecanthropus erectus, A Transitional Form between Man and the Apes*, *J.A.I.* (1896) **25**: 251-252.
- Gorjanovič-Kramberger, D., *Der diluviale Mensch van Krapina in Kroatiën: ein Beitrag zur Paläoanthropologie*, (1906), in O. Walkoff c.s., 'Studien über die Entwicklungsmechanik des Primatenskeletts', Wiesbaden: Kreidel, blz. 59-277.
- Haddon, A.C., 'History of Anthropology' (1910), Londen: Watts and Co.
- Haeckel, E., 'The History of Creation' (1892), Fourth English Edition, Londen: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co, Ltd.
- , *On our present knowledge of the origin of Man*, in: Rapportage van 'the Board of Regents of the Smithsonian Institution' over de periode 30-6-1898 tot 30-6-1899, blz. 461-480. Engelse vertaling van een voordracht in het Duits tijdens het 4^e Internationale Congres van Zoölogen te Cambridge, Engeland (26-8-1898).
- Hrdlička, A., *The Most Ancient Skeletal Remains of Man* (1914), Jaarrapport van het Smithsonian Institution, blz. 491-552.
- , *The Skeletal Remains of Early Man* (1930), Washington, D.C.: Smithsonian Miscellaneous Collections **83**.
- Janus, C., en W. Brashler, 'The Search for Peking Man' (1975), New York: Macmillan.

- Jerison, H., 'Evolution of the brain and intelligence' (1973), New York: Academic Press.
- Kate, H. ten, *Review of Dubois's 'Pithecanthropus erectus, eine menschenähnliche Uebergangsform aus Java'*, Nederlandsch Koloniaal Centraalblad (1894-1895) 1: 127-129.
- Keith, A., *Discussion of Dubois's 'On Pithecanthropus erectus, A Transitional Form between Man and the Ape'*, J.A.I. (1896) 25: 253.
- , 'Ancient Types of Man' (1911), New York en Londen: Harper and Bros.
- , 'Antiquity of Man' (1925), Londen: Williams and Northgate.
- , 'An Autobiography' (1950), Londen: Watts.
- Koenigswald, G.H.R. von, *Pithecanthropus erectus, Antwoord dr. Von Koenigswald*, Algemeen Handelsblad (7-5-1936).
- , *Een nieuwe Pithecanthropus ontdekt*, Algemeen Indisch Dagblad, (28-3-1936).
- , *Erste Mitteilung über einen fossilen Hominiden aus den Altpleistocän Ostjawas*, P.K.A.W. (1936) 39 (8): 1000-1009. Gepresenteerd tijdens de vergadering van 26-9-1936.
- , *Ein Unterkieferfragment des Pithecanthropus aus den Trinilschichten Mittenjawas*, P.K.A.W. (1937) 40: 883-893.
- , *A review of the stratigraphy of Java and its relations to early man*, in G.G. MacCurdy, red., 'Early Man' (1937), Philadelphia: J.B. Lippincott & Co., blz. 23-32.
- , *Pithecanthropus received into human family*, Illustrated London News (11-12-1937).
- , *Ein neuer Pithecanthropus-Schädel*, P.K.A.W. (1938) 41: 185-192.
- , *Speurtocht in de prehistorie; ontmoetingen met onze voorouders* (1956), Amsterdam: De Spieghele (vanuit het Duits vertaald).
- , en F. Weidenreich, *The relationship between Pithecanthropus and Sinanthropus*, Nature (1939) 144: 926-929.
- Lanpo, J., en H. Weiwen, 'The Story of Peking Man from Archaeology to Mystery', vertaald door Yin Zhinqi (1990), Beijing: Foreign Language Press.
- Leakey, R.E., en J. Slikkerveer. 'Man-ape, Ape-man' (1993), Leiden: Netherlands Foundation for Kenya Wildlife Service.
- Litchfield, H., red., 'Emma Darwin: A Century of Family Letters' (1915), Londen: Murray.
- Locher-Schloten, E. *So Close and Yet So Far*, in: J. Clancy-Smith en F. Gouda, red., 'Domesticating the Empire' (1998), Charlottesville: University Press of Virginia, blz. 131-153.

Lydekker, R., *Notices of Siwalik Mammals*, Records of the Geological Survey of India (1879) 12: 33-52.

—, *Siwalik Mammalia*, Memoirs of the Geological Survey of India, Palaeontologica India (1886), s. 10, Indian Tertiary and Post-Tertiary Vertebrata 4 (1): 1-18.

—, *Review of Dubois's Pithecanthropus erectus; Eine menschenähnliche Uebergangsform*, Nature (1895) 51: 291.

MacBride, F.W., 'Evolution' (1928), Londen: Sixpenny Library Series.

Marsh, O., *On the Pithecanthropus erectus, from the Tertiary of Java*, American Journal of Science (1895) (4) 1: 475-482.

—, *A Commentary on Dubois's 'Pithecanthropus erectus, eine menschenähnliche Uebergangsform.'* Compte-rendu des séances du Troisième Congrès International de Zoologie, Leyde, 11-16 septembre 1895 (1896), Leiden: blz. 272.

Martin, K., *Ueberreste vorweltlicher Proboscidier auf Java und Banka*, Sammlungen des Geologischen Reichs-Museums in Leiden (1884-1889) 4: 1-24.

—, *Fossile Säugethierreste von Java und Japan*, Sammlungen des Geologischen Reichs-Museums in Leiden (1884-1889) 4: 25-69.

—, *Kritisch Bedenken gegen den Pithecanthropus erectus Dubois*, Globus (1895) 67: 213-217.

Matschie, P., *Noch einmal Pithecanthropus erectus*. Naturwissenschaftliche Wochenschrift (1895) 10: 122-123.

Multatuli (pseudoniem van Eduard Douwes Dekker), 'Max Havelaar' (1860), Amsterdam: Van Oorschot.

Nuland, S., 'Doctors: The Biography of Medicine' (1988), New York: Vintage Books.

O'Mulligan, (voorletters onbekend), *Bones of Contention*, The Evening Telegraph. (23-11-1895), Dublin.

Oppenoorth, W.F.F., *Homo (Javanthropus) soloensis. Een pleistocene mensch van Java*, Wetenschappelijke mededelingen Dienst van den Mijnbrouw in Nederlandsch-Indië (1932) 20: 49-63.

—, *De vondst van palaeolitische menselijke schedels op Java*, De Mijn-ingenieur, juni 1932.

Osborn, H.F., 'Men of the Old Stone Age' (1915), New York: Scribners and Sons.

—, Voorwoord bij R.C. Andrews, 'On the Trail of Ancient Man' (1926), New York: G.P. Putnam's Sons.

Pattynama, P., *Secrets and Danger*, in J. Clancy-Smith en F. Gouda,

red., 'Domesticating the Empire' (1998), Charlottesville: University Press of Virginia, blz. 84-107.

Pieters, F., en J. de Visser, *The scientific career of the zoologist Max Wilhelm Carl Weber (1852-1937)*, Bijdragen tot de Dierkunde (1993) **62** (4): 193-214.

Ricklefs, M.C., 'A History of Modern Indonesia since c. 1300' (1993), Stanford: Stanford University Press.

Rietschoten, B.D. van, *Uit een schrijven van den heer van Rietschoten te Blitar*, N.T. (1889) **48**: 346-347.

Schaaffhausen, H., *On the crania of the most ancient races of man*, Natural History Review (1-4-1861) **2**: 155-180. Vertaald in het Duits door G. Busk: *Zur Kenntniss der ältesten Rassenschädel*, Archiv für Anatomie, Physiologie und wissenschaftliche Medicin (1858) **2**: 453-88.

Schwalbe, G., *Ziele und Wege einer vergleichenden physischen Anthropologie*, Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie (1899) **1**: 1-15.

Selenka, M., *Die fossile Zähne von Trinil*, T.A.G. (1909) (2) **26**: 398-399. (Met daarin opgenomen de commentaren van Schlosser, Walkoff en Dubois).

Shapiro, H., 'Peking Man' (1974), New York: Simon and Schuster.

Shipman, P., 'The Evolution of Racism' (1994), New York: Simon and Schuster.

Spencer, F., 'Piltdown, A Scientific Forgery' (1990), New York: Oxford University Press.

—, 'The Piltdown Papers' (1990), New York: Oxford University Press.

—, 'Ales Hrdlička, M.D., 1869-1943: A Chronicle of the Life and Work of an American Physical Anthropologist' (1979), Akademisch proefschrift, University of Michigan. Ann Arbor: University Microfilms.

Teilhard de Chardin, P., 'Letters from a Traveller' (1962), Londen: Collins.

Tesch, P., and L.D. Brongersma, *Eugène Dubois*, Geologie en Mijnbouw (1941) **3** (2): 29-33.

Theunissen, B., 'Eugène Dubois en de Aapmens van Java' (1985), Amsterdam: Rodopi.

—, en J. de Vos, *Eugène Dubois, ontdekker van de rechtopgaande aapmens*, Natuurhistorisch Maandblad (1982) **71** (6-7): 107 - 114.

Thomson, J.A., *Discussion of Dubois's 'On Pithecanthropus erectus, A Transitional Form between Man and the Apes'*, J.A.I. (1896) **25**: 253-254.

Timmerman, J.Æ.C.A. *Belangrijke palaeontologische vondsten op Java*,

- T.A.G. (1893) (2) 10: 310-312.
- Tobias, P.V.T., *Life and Work of Professor Dr. G.H.R. von Koenigswald*, In: 'Auf den Spuren des *Pithecanthropus*' (1984), Frankfurt: Waldemar Kramer, blz. 25-95.
- Trinkaus, E., en P. Shipman, 'The Neandertals' (1992), New York: Alfred A. Knopf, Inc.
- Turner, W., *On M. Dubois's Description of Remains Recently Found in Java, Named by Him Pithecanthropus erectus; With Remarks on So-Called Transitional Forms between Apes and Man*, *Journal of Anatomy and Physiology* (1896) 29 (9): 424-445.
- , *Discussion of Dubois's 'On Pithecanthropus erectus: A Transitional Form between Man and the Ape'*, *Journal of the Anthropological Institute of Great-Britain and Ireland* (1896) 25.
- Virchow, R., *Commentary on Krause's discussion of Dubois's 'Pithecanthropus erectus, eine menschenähnliche Uebergangsform aus Java'*, *Zeitschrift für Ethnologie* (1895) 27: 81-88.
- , *Die Frage von dem Pithecanthropus erectus*, *Zeitschrift für Ethnologie* (1895) 27: 435-442.
- , *Commentary on Dubois's 'Pithecanthropus erectus, betrachtet als eine wirkliche Uebergangsform und als Stammform des Menschen'*, *Zeitschrift für Ethnologie* (1895) 27: 744-747.
- Vos, J. de, *Homo modjokertensis - vindplaats, ouderdom en fauna*, *Cranium* (1994) 11 (2): 103-107.
- Wallace, A.R., 'The Geographical Distribution of Animals', (1876) London: Macmillan.
- Wassing, R., en R. Wassing-Visser. 'Adoeh, Indië!' (1992) *Atrium*.
- Weidenreich, F., *Morphology of Solo Man*, *Anthropological Papers of the American Museum of Natural History*, N.Y. (1951) 43 (3).

REGISTER

A

- Alcock, A. 350-351, 355-357, 359,
369, 375, 380-381, 389, 390-394
Andojo 633, 636-637
Andrews, R.C. 539
Anthropithecus erectus 256,
257, 262, 273, 277
Anthropithecus javanensis 222
Anthropithecus sivalensis 101,
219, 221, 255, 351, 391

B

- Bemuller, Johannes 447
Bernsen, dr. J.J.A. 10, 586, 619
Bijlmer, H.I.T. 563, 565, 566
Bischoff, Theodor 255, 312
Black, Davidson 578-580,
582-586, 596-598, 600, 622,
625-626, 628, 632, 642, 663, 673
Bolk, Louis 454-455, 459,
542-547, 549, 553, 565-566
Boschma, H. 591
Bosse, Anna Antoinette, de 168
Boule, Marcellin 504-505, 517,
538, 582, 598
Boyd, Adam 686
Boyd, Anna Grace Penelope 226
Boyd, Janet 411
Boyd, Robert 19, 20, 225, 227,
234-241, 244, 248-252, 258, 264-
268, 461-462, 667-669, 686
Boyd, William 668-669, 686
Branco, Wilhelm 449
Brongersma, L.D. 9, 619, 640
Burger, H. 567

C

- Cope, Matthew 394
Cunningham, Daniel J. 409-410,
439, 446, 463, 510
Cuypers, Mia 60-63, 65, 66, 67,
70-74, 76, 102
Cuypers, Petrus 60

D

- Dames, William 449
Darwin, Charles 4, 41, 43, 51, 59,
98, 101, 104, 111-112, 234, 236,
256, 271, 273, 320, 390, 411, 464,
574, 575, 576, 688
Daum, P.A. 269, 270, 276
Dawson, Charles 515, 632
Dryopithecus fontani 221
Dubois-Lojenga, Anna Geer-
truida 17, 24, 29, 74-77, 81, 82,
86-93, 115-122, 125-149, 155, 162,
175-179, 192-201, 209, 222, 224,
243, 294-303, 324-327, 392, 395,
398-407, 414-422, 487, 507, 508,
522, 648
Dubois, Anna Jeannette 296,
298-300, 330, 368, 411
Dubois, Jean Joseph Balthasar
30, 119, 280
Dubois, Jean M.F. 10, 156
Dubois, Jeannette Gérardine 31
Dubois, Marie Antoinette
Hélène 51
Dubois, Marie Catherine
Floriberta Agnes 31

- Dubois, Marie Eugène Francois, Thomas *passim*
- Dubois, Marie Eugénie 86, 125, 156, 243, 605, 666, 679, 683
- Dubois, Victor (broer) 31, 52-58, 454-458
- Dubois, Victor Marie (zoon) 209, 533, 534
- Duckworth, W.H.L. 460, 510, 514
- Duijffes, J. 636
- E**
- Elbert, dr. Johannes 499
- Eoanthropus dawsoni* 515
- Escher, B.G. Prof. 591, 592, 606
- Evans, John 463
- F**
- Finn, Frank 350, 353
- Flower, W.H. 424, 440, 463
- Fürbringer, Max 51, 58-59, 76, 78-85, 93, 96, 98, 113-116, 118-120, 123-124, 234, 423, 456, 459, 470, 471, 512
- G**
- Garson, George 440, 441, 442
- Gaudry, Albert 504
- Griesbach, C.L. 352, 354, 361, 363-365, 367-368, 374, 380, 386-388, 390, 394
- Groeneveldt, Willem 167, 192, 193, 200, 206-208, 219, 220, 254, 256-257, 262-263, 460
- H**
- Haddon, Alfred 509, 510, 511
- Haeckel, Ernst 43-46, 51, 59, 97, 98, 101, 123, 234, 287, 322, 425, 449, 450-451, 460, 463-464, 467, 469, 478, 510, 517, 593
- Heberlein, C.E.J. 556-564
- Homo (Javanthropus) soloensis* 621
- Homo erectus* 684, 688, 689
- Homo floresiensis* 689
- Homo heidelbergensis* 511, 532
- Homo javanensis* 513
- Homo modjokertensis* 637, 638
- Homo neanderthalensis* 532, 624
- Homo primigenius* 481, 503
- Homo sapiens* 443, 582, 584, 624, 629, 636, 688, 689
- Homo sapiens fossilis* 624
- Homo soloensis* 624-625, 628-629, 640-641, 659, 676, 681
- Homo wadjakensis* 531-532, 622, 624
- Hooijer, Carel 10, 529-530, 686
- Hrdlička, Aleš 516-524, 542, 545, 546, 550-551, 598
- Hubrecht, A.A.W. 447
- Huxley, Thomas 43, 45, 51, 53, 59, 94, 100, 234, 235, 312
- I**
- Jerison, Harry, 685
- Junghuhn, Franz, 103, 115, 189, 191, 194
- K**
- Keith, Arthur 439, 443-445, 463, 510-514, 516
- Klaatsch, Herman 447, 510
- Koenigswald, G.H.R. Von 620, 629-638, 644-648, 653-666, 673-676
- Koenigswald, Luitgarde Von 632, 679

- Koppel, C. van den 22, 649
 Krause, Wilhelm 425, 447, 510
 Kriele, Gerardus 188, 193, 202,
 204, 206, 208-209, 213, 216,
 240, 245, 247, 269, 279, 285, 291,
 293-294, 304, 308, 319, 333, 408,
 460, 476, 496, 498, 618, 635, 641
 Kroesen, R.C. 153-154, 162-163,
 167, 193, 222, 254, 460
 Krull, Hendrik 136-137
- L**
 Lamarck, Jean Baptiste de Mo-
 net, de 256, 273, 320
 Leeuw, van der, P.J. 289-291, 308,
 335, 567
 Lohest, Max 93-94, 266
 Lubbock, John 440, 463
 Lydekker, Richard 101, 166, 219,
 272, 350-351, 368, 376, 383, 387,
 390-392, 394, 395, 439, 463, 510
- M**
 MacBride, D.W. 568, 569
 MacLennan, Jane de Clonie 226,
 230
 Major, John Forsythe 463
 Manouvrier, Léonce-Pierre 428,
 434-437, 439, 452, 460, 470,
 505, 510, 517
 Marsh, Othniel 393-395, 424,
 431, 439, 460, 468, 475-477,
 510
 Martin, Rudolf 11, 104, 106, 108,
 168-169, 175, 268, 409, 439, 447,
 496-498, 510, 594
 Matschie, P. 381-382, 386-387,
 395, 439
 McGregor, J.H. 540, 541, 552
 Merriam, John C. 632, 644, 647
 Mijsberg, W.A. 563, 565-566, 623
 Milne Edwards, A., 424
 Mortillet, Gabriel de 437, 452, 460
 Munro, Robert 437, 438
- O**
 Oerder, Frans David 567
 Oppenoorth, W.F.F. 499, 620,
 621, 623-625, 629, 644, 647
 Osborn H.F. 460, 538-543,
 553-558, 563, 603
- P**
Palaeanthropus heidelbergensis
 624
Pithecanthropus erectus 19, 263,
 275-276, 279, 287, 320, 352, 390,
 421, 431, 433, 438, 441, 445-447,
 464-465, 474, 476-477, 499, 501,
 510, 514, 521, 551, 552, 556, 616,
 628, 640, 646, 650, 657, 684, 688
 Place, Thomas 43, 51, 58, 94, 423,
 454, 455, 456, 459, 589
Pliopithecus antiquus 221
 Pollak, Dr. 157, 158, 159, 177, 178,
 179, 180, 184, 211
 Prentice, Adam 22-26, 226, 227,
 228-244, 248, 250-253, 258,
 264-268, 278, 280-295, 302,
 306-308, 314-316, 323, 330-345,
 369, 377-378, 380, 384-385,
 392, 395-408, 412-414, 453,
 460, 462-463, 494, 512, 648-
 652, 666, 672, 682, 685, 686
 Prentice-MacLennan, Gerardus,
 685
 Puydt, Marcel de 94
 Pycraft, William 463

R

- Raffles, Stamford 225
Renan, Joseph Ernest 18
Rietschoten, van, B.D. 189, 190,
202
Roebroeck, Trinette 31

S

- Saleh, Raden 103, 104, 188, 189,
203
Samira, Raden Roro 225
Sanders, M. 619
Schaaffhausen, Hermann 94, 95
Schreuder, Antje 544, 567, 571,
572, 590-592, 606
Schrijnen, Pierre 454, 455, 456
Schwalbe, Gustav 450, 451,
477-483, 503, 510
Sedgewick, Adam 463
Selenka, Emil 498, 503, 560, 620,
622, 645, 646
Selenka, Margeretha Leonore 498
Seydel, Otto 454, 455
Sinanthropus pekinensis 578, 579,
601, 677
Sluiter, C.P. 189, 190, 194, 210, 211,
244, 460, 508
Smith Woodward, Arthur 463, 515
Smith, Grafton Elliot 463, 516,
530, 555, 557, 578, 585, 598
Sollas, William 460
Stein Callenfels, van, Pieter Vin-
cent 638

T

- Teilhard de Chardin, Pierre 632,
664
Terra, Herman de 632
Tertiair 46, 445, 446, 538, 578

Thompson, D'Arcy 463

- Timmerman, J.Æ.C.A. 277, 278
Troglodytes sivalensis 101
Turner, William 20, 437, 438, 439,
440, 441, 463, 510, 651

V

- Verbeek, Rogier D.M. 188, 191,
268
Verneau, René 437, 452, 510
Virchow, Rudolf 95, 97, 100, 287,
391, 424-427, 429-434, 446-449,
464, 467-469, 478, 510, 614
Vogt, Karl 32, 33, 35, 37, 38, 41,
45, 59
Vries, Hugo de 51, 123, 158, 423,
459

W

- Waals, van der, J.D. 51
Wallace, Affred Russell 104, 105,
206, 408
Warsina, Embok Maas 225
Weber, Max 84, 107-110, 114,
123-124, 158, 168, 175, 223-224,
251, 254, 258, 259, 265, 312, 459,
460, 512, 557, 561, 562
Weidenreich, Franz 598, 664,
665, 666, 673, 674, 675, 678,
679, 681
Weinert, Hans 598, 664, 681
Wilberforce, Samuel 235
Winter, Anthonie de 188, 192,
202, 204, 206, 208, 209, 212-214,
216, 240, 245, 247, 269, 279, 285,
291, 304, 308, 319, 333, 408, 460,
476, 496, 498, 635, 641
M.G. de Witte, M.G. de 314

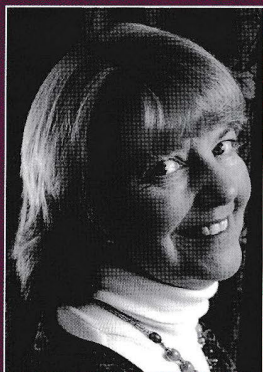

Foto: Alan Walker

Pat Shipman is hoogleraar antropologie aan de universiteit van Pennsylvania (VS) en lid van de Royal Geographic Society. Voorts is zij schrijfster van oa biografieën en van werken, die haar wetenschap voor een breder publiek toegankelijk maakt. Zij ontving diverse prijzen, waaronder de Rhône Poulenc prijs (1997) en de Phi Beta Kappa prijs. Ook was zij genomineerd voor de Los Angeles Times Book Award en voor de New York Times Notable Book (1998).

Opgegroeid in Zuid Limburg nabij de Sint Pietersberg met zijn rijkdom aan fossielen, werd Eugène Dubois als 13-jarige al gegrepen door de ideeën van Darwin en Haeckel. Hij nam zich voor de 'missing link' tussen de aap en de mens te vinden. Hij trotseerde de wil van zijn vader en sloeg adviezen van zijn collega's in de wind, die hem voor gek verklaarden, toen hij als 28 jarige een hoogleraarschap weigerde. Hij wilde naar Indië, omdat hij daar de ontbrekende schakel in de evolutietheorie hoopte te vinden. Ook de overheid zag niets in zijn plan en dus nam hij dienst als officier-arts in het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger. Na veel tegenslag, avontuur, ziekte en gezinsproblemen vond hij in 1891 wat hij zocht: de rechtoplopende aapmens, door hemzelf *Pithecanthropus erectus* gedoopt. Teruggekomen in Nederland wachtte hem niet de erkenning waarop hij had gehoopt, maar moest hij zijn ontdekking keer op keer tegenover een front van collega's wereldwijd verdedigen. De antropologe Pat Shipman raakte als wetenschapper zo gebiologeerd door deze man, dat zij als schrijfster deze meeslepende biografie schreef. Het boeiende verhaal van een briljante, gedreven, maar ook lastige doorzetter.

Een prachtig geschreven, eindeloos fascinerend en zeer ongewoon boek.
- Guardian

Dubois kon zich geen bekwaamere en begripvoller biograaf wensen hebben.
- New York Times

Niet alleen het verhaal van het belangrijkste menselijke fossiel dat ooit werd gevonden, maar ook het levensdrama van een onvergetelijke man. Als u al niet kennis hebt gemaakt met het werk van Pat Shipman, doe het dan nu.

- Jared Diamond, hoogleraar fysiologie en winnaar van de Pulitzer Prijs

In dit uitstekend gedocumenteerde en prachtig opgezette boek, betreft Pat Shipman de lezer in een van de grootste wetenschappelijke en menselijke drama's aller tijden.

- Robert Lewin, auteur van De Javamens

ISBN 90-809092-5-4

ISBN 978-90-809092-5-0

9 789080 909250 >